

—
—

KÖLCSÖNÖS ÁTSZÖVŐDÉSEK

KÖLCSÖNÖS ÁTSZÖVŐDÉSEK

A Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégiuma
2016. évi PhD-konferenciájának tanulmányaiból

Debrecen, 2016. március 4.

KÖLCSÖNÖS ÁTSZÖVŐDÉSEK

A Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégiuma
2016. évi PhD-konferenciájának tanulmányaiból

Debrecen, 2016. március 4.

Külgazdasági és Külügyminisztérium
Budapest, 2017

A kötet az Emberi Erőforrások Minisztériuma által támogatott konferencia előadásainak válogatását tartalmazza

A kötet szerzői:

Baka L. Patrik, Balázs Aletta Júlia, Bíró Lukovics Anikó, Boros László, Cseh Dániel, Csíkos Tímea, Fülöp Ilona, Gazdag Vilmos, Hevő Péter, Hires-László Kornélia, Istók Béla, Jávor Rebeka, Kis Csaba, Kiss Gábor, Kocsis Lenke, Kohut-Ferki Julianna, Lovas Eldina, Major Imre, Murényi Sztella, Nagy Ákos, Nagy Erika, Némety Alexandra, Ondrejcsák Eszter, Orosz Júlia, Plonický Tamás, Rád András-László, Rád Anita, Sárosi-Blága Ágnes, Sebestyén Tihamér, Silló Ágota, Simkó Csilla, Széman E. Rózsa, Szimkovics Tamás, Szinay Ildikó, Szitás Andrea, Szitás Péter, Vrábel Tünde

A kötet tanulmányait lektorálták:

Dr. Bodrogi Ferenc Máté, dr. Forisek Péter, dr. Kavacsánszki Máté, dr. Murányi István, Novák Ádám, Schrek Katalin, Szeghő Patrik, dr. Teperics Károly, dr. Tóth Valéria, prof. dr. Varga Zoltán

Felelős kiadó:

Hammerstein Judit,

Külgazdasági és Külügyminisztérium, külföldi magyar intézetekért és nemzetközi oktatási kapcsolatokért felelős helyettes államtitkár

Szerkesztő és tördelő:

Novák Anikó

Borítóterv:

Kincses Endre

Együttműködő intézmény:

Együttműködő partnerek:

A Magyar Doktorandusz Közösség tagszervezetei:

TéKa Szlovákiai Magyar F fiatalok Tudományos és Kulturális Társulása

Momentum Doctorandus

Romániai Magyar Doktorandusok és F fiatal Kutatók Szövetsége

Vajdasági Magyar Doktorandusok és Kutatók Szervezete

ISBN 978-615-5389-62-7

TARTALOM

<i>Előszó</i>	9
<i>A PhD-konferencia 2016 programja</i>	11
<i>Humántudományok</i>	
VRÁBEL TÜNDE: Diskurzus Fortunáról. A szerencse szerepe az Udvari Schola és a Discursus de summo bono című művekben	19
BALÁZS ALETTA JÚLIA: Kép és szöveg viszonya Inczédi József <i>Liliomok völgyében</i>	39
SZITÁS ANDREA: A Komáromi Tudós Társaság jelentősége a magyar felvilágosodás időszakában	49
MAJOR IMRE: Szindbád a mitikus hős	63
SZITÁS PÉTER: Szentírási vonatkozások Samuel Beckett <i>A játszma vége</i> című drámájában	72
KOCSIS LENKE: Kulturális regiszterek Térey János <i>A Legkisebb Jégkorszak</i> című verses regényében	84
BAKA L. PATRIK: Az allohistorizmus krónikája	103
PLONICKÝ TAMÁS: Válság vagy változás, avagy mit olvasnak általános iskolás diákjaink?	119
SZÉMAN E. RÓZSA: Szavalóművészek a két világháború közének Erdélyében	132
NÉMETY ALEXANDRA: Petőfi-versek szlovák fordításainak stílusjellemzői	149
ISTÓK BÉLA: „Pofára esett, mint a zsíros kenyér.” A humor és az internetes mémek kapcsolata egy emlékezetes megmozdulás tükrében	167
GAZDAG VILMOS: Az államnyelvi hatás tükröződése a kárpátaljai magyar hírportálok nyelvhasználatában	185

KOHUT-FERKI JULIANNA: Az etnikai együttélés jellemzői Beregdédán	199
NAGY ÁKOS: A hatalom bosszúja? Jobbágytelki narratívumok egy kultúrverseny kapcsán	212
LOVAŠ ELDINA: Születések és keresztelesek Vörösmarton az első fennmaradt református kereszteleési anyakönyv alapján	225
BOROS LÁSZLÓ: A Leánycserkészlet átalakulása és fejlődése Kárpátalján (1937–1945)	237
ONDREJCSÁK ESZTER: A dányi római katolikus plébánia jelenkori története	246
KISS GÁBOR: A II. Vatikáni Zsinat jelentősége a katolikus egyház jogtükrében	254
SIMKÓ CSILLA: A görög vázák üzenete – a mindennapi nő az ókori Attikában	262
KIS CSABA: Eger város adóköteles lakossága a Rákóczi-szabadságharc idején (1703–1710)	278
CSEH DÁNIEL: Gazdasági „őrségváltás” – A tulajdonviszonyok átrendezése Jászberényben (1945–1948)	294
BÍRÓ LUKOVICS ANIKÓ: A Csehországba deportált magyarok kárpótlása 1950 és 1952 között	312
OROSZ JÚLIA: A szovjet nőideál és a kárpátaljai valóság	329
HEVŐ PÉTER: Az NSZK külpolitikája a kuvaiti krízis első felében	343
<i>Társadalomtudományok</i>	
SZINAY ILDIKÓ: Brit hatás a kormányfői hivatal átstrukturálására 2015-ben?	363
JÁVOR REBEKA: A kétnyelvűség hatása a végrehajtó funkciókra kisgyermekkorban	374
CSÍKOS TÍMEA: A gasztrális neofóbia (a nemzeti ételek és az új ételtechnológiai eljárások tükrében)	385

FÜLÖP ILONA: Esélyek és lehetőségek. Kvalitatív terepkutatás a helyi lakosság turizmussal kapcsolatos attitűdjének vizsgálatára	399
SZIMKOVICS TAMÁS: Az új ukrajnai közoktatási tanterv hatása az oktatott programozás minőségére	415
SÁROSI-BLÁGA ÁGNES: A rurális elit szerepe a vidékfejlesztésben: tudáshasználat és fejlesztéspolitikai elképzelések a székelyföldi Felcsík kistérségben	424
HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA: Hétköznapi etnicitás egy kárpátaljai város életében	437
SILLÓ ÁGOTA: Egy csíkszeredai önkéntes akció résztvevőinek helyzetképe	452
RÁD ANITA, RÁD ANDRÁS-LÁSZLÓ: A lelkeszi hivatás iránti elsődleges elköteleződés mint harmadik vagy komplementáris pozíció	467
<i>Természettudományok</i>	
MURÉNYI SZTELLA, MALETIC SNEŽANA, AGBABA JASMINA, RONČEVIĆ SRĐAN, MOLNAR JAZIĆ JELENA, TUBIĆ ALEKSANDRA, KRAGULJ ISAKOVSKI MARIJANA, DALMACIJA BOŽO: A szedimentben előforduló szerves vegyületek anaerób degradálása mangán hozzáadásával	477
NAGY ERIKA: A méhnyakrákban szenvedő betegek életminősége a sugárterápia után	492
SEBESTYÉN TIHAMÉR: Székelyföld fahulladékának energiapotenciálja lehet a régió energiaszektorának hajnala?	505
<i>A kötet szerzői</i>	525

Kölcsönös átszövődések

Előszó

A Kárpát-medence tudományossága és tudományos utánpótlása is szerves egységként működik, egy-egy régió kutatási eredményei a többi térségben is kamatoztathatóak, egy-egy kérdéskör teljes feltárásához mindegyik területnek hozzá kell járulnia. Jelen kötetben is, amely válogatás a 2016. március 4-én Debrecenben megrendezett PhD-konferencia előadásaiból, tetten érhetőek kölcsönös átszövődések. A tanácskozásnak valójában ez az egyik legfontosabb hozadéka, hogy a fiatal kutatók egymás munkájából merítve, inspirálódva, a hallottakat továbbgondolva újabbnál újabb kérdéseket tesznek fel. Külön öröm, hogy a szerzők évről évre bemutatkoznak e rendezvényen, s az évente megjelenő kiadványok fejlődésüket is kiválóan szemléltetik.

Mind a konferenciát, mind a kötetet a tematikai sokszínűség jellemzi. Vrábel Tünde a szerencse-toposzt állítja kutatásai középpontjába, Balázs Aletta Júlia kép és szöveg viszonyát vizsgálja Inczédi József művében, Szitás Andrea a Komáromi Tudós Társaság jelentőségére hívja fel a figyelmet, Major Imre Szindbád alakjához mint mitikus hőshöz közelít. Szitás Péter Samuel Beckett A játszma vége című drámájában tekinti át a szentírási vonatkozásokat, Kocsis Lenke kulturális regiszterek után kutat Térey János A Legkisebb Jégkorszak című verses regényében, Baka L. Patrik írása pedig a „Mi lett volna, ha...?” kérdéssel és ehhez kapcsolódóan az alternatív történelmi regényekkel foglalkozik. Plonický Tamás tanulmányából kiderül, mit olvasnak ma az általános iskolások. Széman E. Rózsa a két világháború közötti erdélyi szavalóművészek történetét tárja fel. Némety Alexandra Petőfi-versek szlovák fordításait elemzi. Istók Béla a humor és az internetes mémek kapcsolatát vizsgálja, Gazdag Vilmos pedig az államnyelvi hatást kutatja a kárpátaljai magyar hírportálok nyelvhasználatában.

Kohut-Ferki Julianna az etnikai együttélés jellemzőit mutatja be Beregdédán, Nagy Ákos pedig a maroszeői magyar táncsoport 1959-es győzelmét és a visszaemlékezésekben hozzá kapcsolódó ételmérgezést vizsgálja, melyet a helybeliek a hatalom bosszújaként értelmeznek a mai napig.

Lovaš Eldina Vörösmart református keresztelési anyakönyvei alapján von le következtetéseket, Boros László a kárpátaljai leánycserkészet alakulását és fejlődését, Ondrejcsák Eszter pedig a dányi református plébánia jelenkori történetét vázolja fel. Kiss Gábor a II. Vatikáni Zsinatról értekezik, míg Simkó Csilla a görög vázák üzenetét kutatja. Kis Csaba munkájának középpontjában Eger város adóköteles lakossága áll a Rákóczi-szabadságharc idején, Cseh Dániel viszont a jászberényi tulajdonviszonyok

átrendeződését értelmezi és szemlélteti. Bíró Lukovics Anikó témája a Csehországba deportált magyarok kárpótlása 1950 és 1952 között. Orosz Júlia a szovjet nőideált és a kárpátaljai valóságot ütközteti. Hevő Péter az NSZK külpolitikáját vizsgálja a kuvaiti krízis első felében, Szinay Ildikó pedig arra a kérdésre kíván választ adni, hogy a magyar kormányfői hivatal átstrukturálására miképpen hatott a brit minta 2015-ben.

Jávor Rebeka a korai kétnyelvűség és a végrehajtó funkciók kialakulása közötti összefüggéseket kutatja. Csíkos Tímea a gasztrális neofóbiát, vagyis az új ételek és ízek iránti averziót vizsgálja a nemzeti ételek és az új ételtechnológiai eljárások tükrében.

Fülöp Ilona tanulmányának alapját interjúk képezik, amelyek azokkal a parajdi vendégfogadókkal készültek, akik szobakiadással foglalkoznak a saját otthonukban. Szimkovics Tamás az ukrainai informatikaoktatás kérdéseit boncolgatja, ám megállapításai a programozás tanítása kapcsán széles körben megfontolandóak. Sárosi-Blága Ágnes dolgozata egy terepmunka beszámolója, amelyet a szerző a Székelyföldön található Felcsík kistérségben végzett. Az aktuális fejlesztési folyamatok 15 kulcsszeplőjével készített interjúkat. Hires-László Kornélia az etnicitás vizsgálatán keresztül arra keresi a választ, hogy a népcsoport tagjainak megítélése mikor válik gondná, pontosabban a népcsoportra vetített negatív kategorizáció az egyén életét mikor, milyen élethelyzetekben nehezíti. Fontos kiemelni, hogy egy az erdélyi magyarok és románok között végzett kutatás eredményeit vetíti rá a kárpátaljai magyarok és ukránok viszonyára. Silló Ágota a nyugati társadalmakkal összevetve mutatja be, hogyan működik az önkéntesség egy volt szocialista társadalomban, milyen az önkéntességhez való hozzáállás. Rád Anita és Rád András-László írása ugyancsak egy összehasonlításra alapul, erdélyi és hollandiai teológushallgatók körében vizsgálják a lelkeszi hivatás iránti elköteleződés okait.

Murényi Sztella és szerzőtársai a szedimentben előforduló szerves vegyületek anaerób degradálásával kísérleteztek mangán hozzáadásával, tanulmányukban legfrissebb eredményeikről számolnak be. Nagy Erika méhnyakrákban szenvedő betegekkel végzett kérdőíves kutatást, hogy bemutassa, miképpen alakul életminőségük a sugárterápia után. Sebestyén Tihamér a székelyföldi fahulladékban rejlő energiapotenciál mellett érvel munkájában.

Már e kivonatós áttekintés is kiválóan jelzi, hogy számos aktuális, releváns témával találkozhat az olvasó e kötetben, mely reményeink szerint további kölcsönös átszövedések kiindulópontja lesz.

A szerkesztő

A PhD-konferencia 2016 programja
Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégiuma
Debreceni Egyetem
2016. március 4.

8.00–9.00 **Regisztráció** (Debreceni Egyetem Főépület – Aula, 2. em. 222.)
9.00–9.30 **Megnyitó** (Debreceni Egyetem Főépület – Aula, 2. em. 222.)
Hammerstein Judit főigazgató, Balassi Intézet
Prof. Dr. Jávor András általános rektorhelyettes, Debreceni Egyetem

10.00–16.45 **Szekcióülések**
12.30 - 13.30 **Ebédszünet (Nagyerdei Étterem)**

IRODALOMTUDOMÁNY

Szekcióvezető: **Dr. Bodrogi Ferenc Máté**

Helyszín: Debreceni Egyetem – Főépület, földszint 4. terem

Baka Patrik: *Az allohistorizmus krónikája*

Balázs Aletta Júlia: *Kép és szöveg viszonya Inczédi József Liliomok völgye c. munkájában*

Bugar Gergely: *Emlékező–beszéd–konstrukció*

Crnkovity Gábor: *Monarchia-nyomok a XXI. századi vajdasági magyar novellában*

Kocsis Lenke: *Kulturális regiszterek Térey János „A Legkisebb Jégkorszak” című verses regényében*

Major Imre: *Szindbád, a mitikus hős*

Plonicky Tamás: *Válság vagy változás, avagy mit olvasnak az általános iskolás diákjaink?*

Széman Emese Rózsa: *Szavaloművészek a két világháború közének Erdélyében*

Szítás Andrea: *A Komáromi Tudós Társaság jelentősége a magyar felvilágosodás időszakában*

Szítás Péter: *Szentírási elemek Samuel Beckett A játszma vége c. drámájában*

Vrábel Tünde: *Diskurzus Fortunáról, avagy a szerencse szerepe az Udvari Schola és a Discursus de summo bono című művekben*

KOMPLEX TERMÉSZETTUDOMÁNYSzekcióvezető: **Prof. Dr. Varga Zoltán**

Helyszín: Debreceni Egyetem – Főépület, földszint 14/1. terem

Bálint Mónika: *Gyógyszertervezési eljárás fejlesztése kötőhelyek keresésére*Esztelecki Péter: *Videók az online kurzusokon*Heczeli Anita: *Plasztikusan deformált nagy entrópiájú TiZrHfNbTa ötvözet mikroszerkezetének vizsgálata*Horváth Zoltán: *Gondolkodási készségek fejlesztése*Kőrösi Gábor: *Mooc versus tradicionális oktatás*Molnár Éva Andrea: *Fenotiazinil-porfirinek Suzuki kapcsolási reakciói*Murényi Sztella: *A szedimentben előforduló szerves vegyületek anaerób degradálása mangán hozzáadásával*Nagy Erika: *A méhnyakrákban szenvedő betegek életminősége a sugárterápia után*Sebestyén Tihamér: *Székelyföld tüzelhető biomassza potenciálja, lehet energiaszektorának hajnala?*Simonyi Dénes: *A BCI eszközök hajnala*Szanyi Szabolcs: *Nappali lepke közösségek vizsgálata kárpátaljai rét- és gyeptípusokban***NÉPRAJZTUDOMÁNY**Szekcióvezető: **Dr. Kavacsánszki Máté**

Helyszín: Debreceni Egyetem – Főépület, III. emelet 346. terem

Dancs Krisztina: *A magyar közösség kulturális reprezentációja Beregszász többes identitású közegében. A Beregszászi Amatőr Népszínház tevékenysége és sajtóvisszhangja*Kohut-Ferki Julianna: *Az etnikai együttélés jellemzői Beregdédán*Nagy Ákos: *A hatalom bosszúja? Jobbágytelki narratívumok egy kultúrverseny kapcsán*Szoboszlai-Gáspár István: *Templomi ülésrendek a Sebes Körös-mente református templomaiban*Tatár Erzsébet-Tímea: *A kolozsvári Marianum megjelenítése a 20. század első felének sajtójában*Gál Adél: *Kézírtos imádságos füzetek Salánkról*

NYELVTUDOMÁNY

Szekcióvezető: **Dr. Tóth Valéria**

Helyszín: Debreceni Egyetem – Főépület, III. emelet 340/2., Könyvtár

Illés Attila: *Családnév kutatások Felvidéken*

Görög Nikolett: *A nemzeti kisebbségek névadásának szabályozása*

Varga Zsuzsa: *Helynév-szociológiai kutatás a romániai Kisbábonyban*

Szimkovic Okszana: *Személytelen passzív mondatok az ukrán nyelvben*

Seres Kristóf: *Párbeszéd és maximasértés Rejtő Jenő A detektív, a cowboy és a légió című kisregényében*

Némety Alexandra: *Petőfi-versek szlovák fordításainak stílusjellemzői*

Tóth Enikő: *Nyelvtörvények és nyelvi törvénykönyvek*

Gazdag Vilmos: *Az államnyelvi hatás tükröződése a kárpátaljai magyar hírportálok nyelvhasználatában*

Nánási-Molnár Anita: *Az óvodai nevelési nyelv megválasztásának kérdései (egy követéses vizsgálat tükrében)*

Szerdióvá Ilona: *A digilektus sajátosságai egy felvidéki Facebook-csoport szövegeiben*

Istók Béla: *„Pofára esett, mint a zsíros kenyér” A humor és az internetes mémek kapcsolata egy emlékezetes megmozdulás tükrében*

Máté Réka: *A kárpátaljai tizenévesek idegennyelv-tudásának fejlesztése: problémák és megoldások*

Horváth Kinga: *Idegennyelv-tanulási stratégiák egy kárpátaljai magyar középiskola példáján*

RÉGÉSZETI, VALLÁS- ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

Szekcióvezető: **Dr. Forisek Péter**

Helyszín: Debreceni Egyetem – Főépület, földszint 1/1. terem

Boros László: *A Leánycserkészlet átalakulása és fejlődése Kárpátalján (1937–1945)*

Buják Gábor: *Gesta Hungarorum Christianorum*

Kiss Gábor: *A II. Vatikáni Zsinat jelentősége a katolikus egyházjog tükrében*

Kovács Eleonóra: *Görög katolikus tanítóképző intézmények működése Ungváron az 1914–15. évi tanévben*

Lovaš Eldina: *Születések és keresztelesek Vörösmarton az első fennmaradt református kereszteleési anyakönyv alapján*

Mizsur Anitta Kinga: *A Nagykároly–Bobáld tell kerámiaanyag vizsgálata és vizsgálati lehetőségei*

Ondrejcsák Eszter: *A dányi róm. kat. plébánia jelenkori története*

Sebesi Ildikó: *Elfeledett arcok a vallások és az egyház történetéből*

Simkó Csilla: *A görög vázák üzenete – a mindennapi nő az ókori Attikában*

Veres Szabolcs: *A Kárpátaljai Tudományos Társaság működése és szerepe 1941 és 1944 között*

SZOCIOLÓGIATUDOMÁNY

Szekcióvezető: **Dr. Murányi István**

Helyszín: Debreceni Egyetem – Főépület, földszint 49. terem

Badis Róbert: *Vegyes házasságok a vajdasági magyar népesség körében*

dr. Bognár Csaba: *A jogi kultúra változása az információs társadalomban*

Hires-László Kornélia: *Hétköznapi etnicitás Beregszászon*

Palusek Erik: *A Tisza mente középiskolásainak érdeklődési köre és motíváltsági szintje a környezetük függvényében*

Pápay Boróka: *A romániai magyar szervezetek hiperlink hálózatának határai és külső kapcsolatai*

Silló Ágota: *Egy csíkszeredai önkéntes akció résztvevőinek helyzetképe*

Turányi Tatjana: *Az idő mint identitástényező a kárpátaljai magyarok körében*

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Szekcióvezető: **Dr. Teperics Károly**

Helyszín: Debreceni Egyetem – Földtudományi épület 105. terem

Blága Ágnes: *A rurális elit szerepe a vidékfejlesztésben: tudáshasználat és fejlesztéspolitikai elképzelések a székelyföldi Felcsík kistérségben*

Csíkos Tímea: *A gasztrális neofóbia*

Fülöp Ilona: *Esélyek és lehetőségek*

Gazdag Emma: *Az „apollói” gyermekkort követő gyermekkor (Gyermekkorok – életkorok: a gyermekkor mint konstrukció)*

Györfi Rita: *Továbbtanulási aspirációk a Sővidéken*

Jávor Rebeka: *A kétnyelvűség hatása a végrehajtó funkciókra kisgyermekkorban*

Kovály Katalin: *A külföldi befektetők telephely választási szokásai Kárpátalján*

Rád Anita, Rád András: *A lelkeszi hivatás iránti elsődleges elköteleződés mint harmadik vagy komplementáris pozíció*

Szimkovics Tamás: *Az új ukrajnai közoktatási kerettanterv hatása az oktatott programozás minőségére*

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Szekcióvezető: **Dr. Pallai László**

Helyszín: Debreceni Egyetem – Főépület, földszint 1/2. terem

Bíró Lukovics Anikó: *A csehszlovákiai magyarok egy részének kárpótlása az 1950-es években*

Cseh Dániel: *Az 1945–1948-as „őrségváltás” Jászberényben*

Csilip Andrea: *A török–román kapcsolatok értékelése magyar szempontból*

Gruber Enikő: *A Pionírújság mint identitásformáló eszköz*

Hevő Péter: *A második Öböl-háború hatása a német belpolitikára*

Kis Csaba: *Eger város adóköteles lakossága a Rákóczi-szabadságharc idején*

Kosztur András: *Eurázsia-mozgalom az orosz emigrációban az 1920-as években*

Orosz Júlia: *A szovjet propaganda által formált nőideál és a valóság összehasonlítása Kárpátalján*

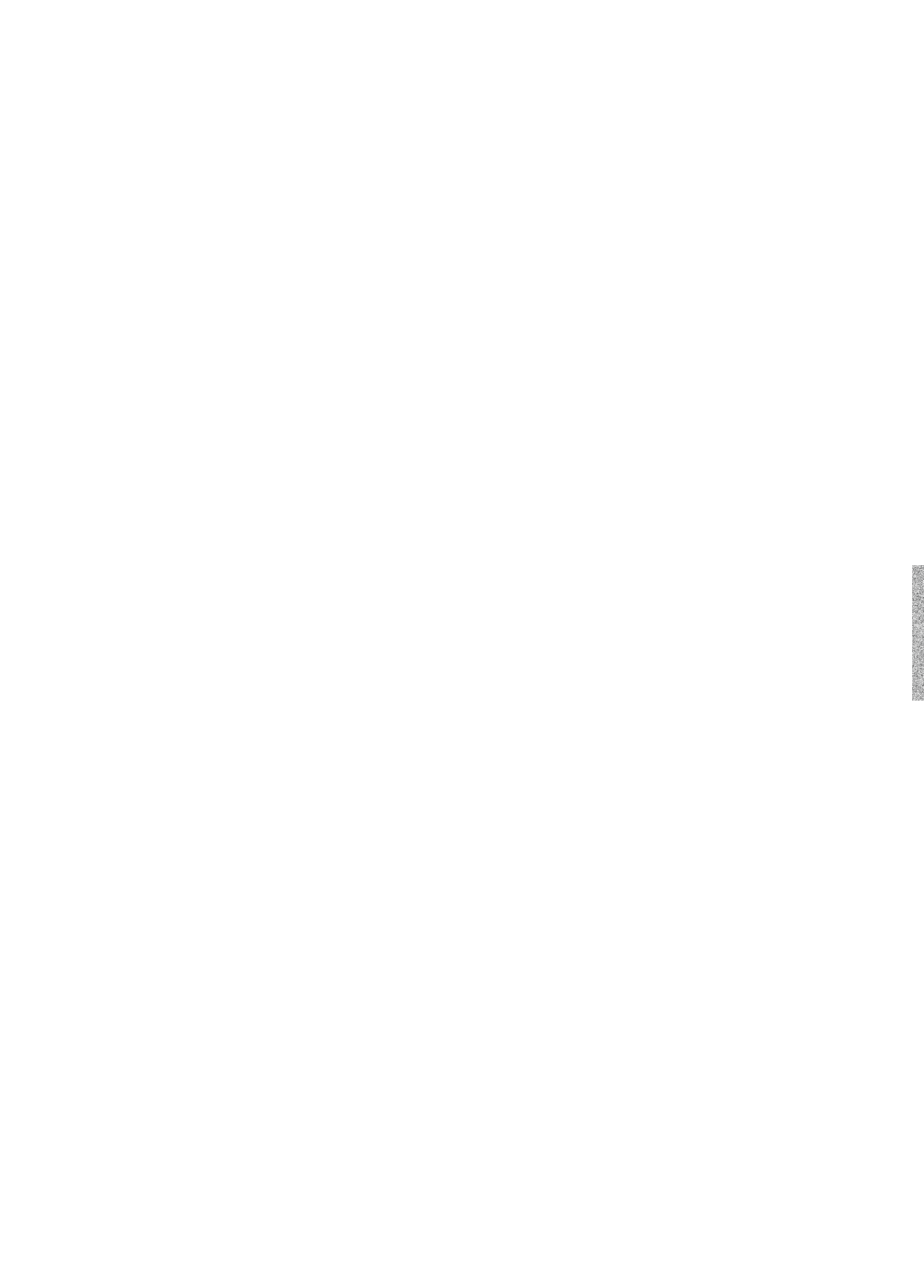
Paládi Renáta: *Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc kezdeti szakasza Kárpátalja vármegyéinek története tükrében*

Somogyi Renáta: *Nemzetközi átmeneti igazgatás sajátossága – avagy „Danzig Szabad Város” jogállása a két világháború között*

Szinay Ildikó: *Brit hatás a kormányfői hivatal átstrukturálásra?*

Vákiv Marietta: *A nyugat-ukrajnai nacionalizmus ideológiai konstrukciói az 1920–40-es években*

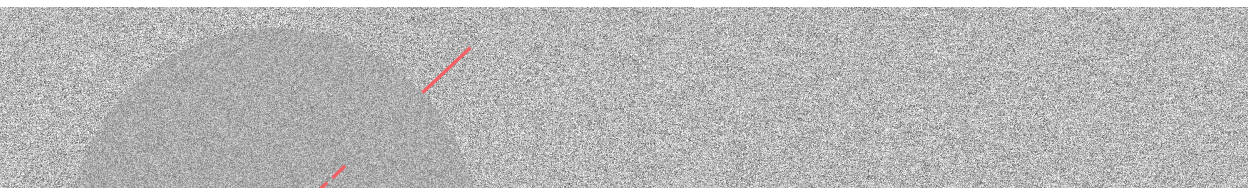
17.30–18.00 Plenáris ülés (Debreceni Egyetem Főépület – Aula, 2. em. 222.)
18.00–20.00 Vacsora (Nagyerdei Étterem)

HUMÁN TUDOMÁNYOK

VRÁBEL TÜNDE

Diskurzus Fortunáról

A szerencse szerepe az Udvari Schola és a Discursus de summo bono című művekben

E tanulmányban – a két általam vizsgált műben oly fontos tényezőt – a Szerencsét kívánom alaposabban elemezni. Az írás elején felvázolom Fortuna istennő „változékony” természetét, kitérek megjelenési formáira, majd rátérek arra, hogy miként és miért is vette át a reneszánsz kor végén a virtu-Fortuna ellentétpár helyét a constantia-Fortuna oppozíció. A Fortuna-toposz kapcsán gyakran felmerülő kérdéseket, mondhatni ellentéteket is igyekszem megvilágítani, mint például: A szerencse két fajtája közül a jó szerencsét miért kapcsolják hozzá Istenhez? Mi a közös Isten és Fortuna között? Tanulmányom második részében pedig arra a feladatra vállalkozom, hogy bemutassam Szepsi Csombor Márton és Szenci Molnár Albert szóban forgó írásaiban hogyan és milyen formában jelenik meg a Szerencse, illetve milyen példázatokon, történeteken keresztül mutatják „öt” be az olvasóknak. Mindezt annak érdekében teszem, hogy újfajta megközelítési módból láttassam az Udvari Schola és a Discursus de summo bono című műveket.

Kulcsszavak: Fortuna, Discursus de summo bono, Udvari Schola, neosztoicizmus, constantia, virtu

Bevezetés

E tanulmányban a két általam vizsgált műben oly fontos tényezőt, a Szerencsét kívánom alaposabban elemezni. Az írás elején felvázolom Fortuna istennő „változékony” természetét, kitérek megjelenési-formáira, majd rátérek arra, hogy miként és miért is vette át a reneszánsz kor végén a virtu-Fortuna ellentétpár helyét a constantia-Fortuna oppozíció. A Fortuna-toposz kapcsán gyakran felmerülő kérdéseket, mondhatni ellentéteket is igyekszem megvilágítani, mint például: A szerencse két fajtája közül a jó szerencsét miért kapcsolják hozzá Istenhez? Mi a közös Isten és Fortuna között?

Tanulmányom második részében pedig arra a feladatra vállalkozom, hogy bemutassam Szepsi Csombor Márton és Szenci Molnár Albert szóban forgó írásaiban hogyan és milyen formában jelenik meg a Szerencse, illetve milyen példázatokon, történeteken keresztül mutatják „öt” be az olvasóknak. Mindezt annak érdekében teszem, hogy újfajta megközelítési módból láttassam az Udvari Schola és a Discursus de summo bono című műveket, illetve kielégítsem Fazekas Sándor Kutatásra serkentő óra című tanulmányában megfogalmazott célkitűzését, jobban mondva javaslatát, miszerint a szerencse-toposz hazai vizsgálata kapcsán érdemes lenne komolyabban megvizsgálni a Discursus de summo bono versbetéteit is (Fazekas 2007).

Diskurzus Fortunáról

A római mitológiában Fortuna a szerencse, a sors, a véletlen, az élet esetlegességének az istennője. A latin fortuna szó jelentése hozam, hozadék. Feltehetően az etruszk eredetű vortumna latinizált változata, mely szó jelentése évenként forgó lányt jelent. A görög mitológiában Fortuna megfelelője Tükhé, egyes források szerint Zeusz és Aphrodité leánya,¹ aki a görög istenekkel egyetemben az Olümposzon élt. Az emberek és az istenek egyaránt nagyra tartották, még az istenek sem mertek vele vitába szállni. Nevével először Homérosznál² találkozhatunk, majd utal rá Hésziodosz, Pindarosz és Plutarkhosz is. Tükhé tisztelete a hellenizmus korában a kiszámítható, állandó sors megkérdőjelezésekor vált jelentőssé. Alakja a sors változékonyságát testesítette meg. Kultusza a Római Birodalomban – görög közvetítéssel – Servius Tullius (i.e. 578–534) uralkodása alatt honosodott meg. Egy időben őt tartották a legfőbb római istenségnek, a rabszolgáktól kezdve mindenki hozzá imádkozott.

Miért terjedt el a Szerencse-kultusz a nép körében? Az embereknek a bajokra, a bizonytalan helyzetekre, de a hirtelen bekövetkező szerencsére sem volt értelmes magyarázatuk, tehát „kreáltak” egy emberek felett álló autonóm erőt, akit ezekért a dolgokért felelőssé tehettek. Ő lett Fortuna, az emberek sorsáról döntő istennő, aki isteni származásának „köszönhetően” szeszélyes vérmérsékletéről volt híres. Ha az emberre mosolygott, minden a lehető legjobban alakult, de ha hátat fordított neki, minden balul sült el.

Az emberek alaptermészetükből adódóan hittek benne, hogy megzabolázhatják őt: szüntelenül fohászokdtak hozzá, és igyekeztek kiismerni rakoncátlan természetét. Egyszóval mindent elkövettek annak érdekében, hogy a Szerencse melléjük szegődjön és lehetőleg minél tovább velük is maradjon.

Fortuna istennő alakja nemcsak az ókorban, de a középkorban is nagy népszerűségnek örvendett. A középkorban azonban a római istenségek egy része – így Fortuna is – csak allegóriaként, jelképként vagy emblémaként jelent meg a művészetben. Fortuna így vált a forgandó szerencse stabil jelképévé. A Fortuna-toposz a barokk időszakban élte fénykorát, amikor is szemmel láthatóan elkülönült egymástól az istennő kettős – Fortuna mala (rossz szerencse) és Fortuna bona (jó szerencse) – természete. Az általában negatív jelzőkkel ellátott Szerencse mellé lassacskán odaszegődött a pozitív értelmezés is: míg kezdetben Fortuna az erényes élet és a keresztény

1 Máshol Ókeánosz és Téthüsz leányaként említik. Lásd: http://blog.xfree.hu/myblog.tvn?n=cologne53&pid=138955&blog_cim=T%FCkh%E9%20-%20%20a%20szerencse%20%E9s%20a%20v%E9letlen%20istenn%F5je (2016. jan. 29.)

2 A Démétér-himnuszban utal egy ilyen nevű tengeri nimfára, aki virágokat szedett játszótársával, Perszeponéval, mielőtt az utóbbit Hadész az alvilágba magával ragadta volna. Lásd: <http://www.rostae-books.com/szerencse.html> (2016. jan. 29.)

Isten legfőbb ellenfeleként jelenítődött meg, később úgy realizálódott, mint az Isteni Gondviselés első számú „kiszolgálója”. Nevezetesen: a balszerencse a bűnös lelkeket sújtotta, a jó embereket pedig messziről elkerülte.

Az idők során aztán Fortuna „levedlette” isteni mivoltát – az evilági tematika győzedelmeskedett –, allegorikus alakja pedig a múlt homályába veszett. Fokozatosan leszűkülte értelmzési kerete: napjainkban a neve hallatán már szinte mindenki a szűken vett szerencsére, mint főnévre gondol. Jelenleg túlnyomórészt megszemélyesítések köthetők hozzá, mint például: „szerencse áll a házhoz”, „rámosolyog a szerencse” vagy „eljuttassa a szerencséd”. Annak ellenére, hogy mostanság már nem istennőként tekintenek rá, mégis nagymértékben befolyásolja az emberek köznapi életét: sokan kéri a segítségét, illetve félnék elpártolásától.

Fortuna ábrázolása és jelképei

Fortuna ábrázolása, megjelenési formája igen változatos. Szinte minden esetben antropomorf jelleggel bír: emberi-, jelen esetben női alakban jelenítették meg. Ennek alapja a görög és római mitológia, melyekben a Szerencse istennőként – Tükhé és Fortuna – manifesztálódott. Pár helyen azonban griffmadárral helyettesítették. A griffmadár egy legendás mitológiai lény, amelyet oroszlántesttel, sasszárnyal és -fejjel képzeltek el az ókorban. Neve görögül csórt, kampós orrot jelent. A griff a gazdagság őrzőjeként volt ismeretes, de ezen kívül az isteni hatalmat is szimbolizálta. Nem véletlen tehát a Szerencsével való analógia.

Eleinte úgy képzeltek, hogy a fején Fortuna egyfajta sisakot, koronát ún. poloszt (a gazdaság jelképe) visel, egyik kezében a bőség szaruját, másik kezében pedig egy gömböt tart. Volt eset, hogy a gömb helyett kormányrudat tartott a kezében (1. kép), utalva arra, hogy ezzel az eszközzel tereli az élet hajóját a „tengereken”. Megesett az is, hogy szárnyakkal ábrázolták (5. és 6. kép), ezzel célozva arra, hogy gyorsan tud helyet és szándékot változtatni. Általában kétféle testhelyzetben jelenítették meg: ülve egy trónon, vagy két lábon állva (ritkább esetben egyik lába egy golyóbison, másik lába egy hajón nyugodott). Későbbi, ezekhez társult ábrázolási módok: volt, hogy egy fehér sál, esetleg lepel takarta el a szemét (3. kép), azt jelképezve, hogy Fortuna vak (véletlenszerűen ad vagy elvesz); bizonyos esetekben az egyik kezében vitorlát tartott (4. kép), megjelenítői ezzel is a már említett hajó-metaphorát célozták meg. A középkortól kezdve Boëthius *A filozófia vigasztalása* című munkájában fogalmazódott meg először Fortuna kerekét görgető, aktív szerepe,³ ezáltal a kerék motívuma (*Rota Fortunae*) (Kirchner) is hozzátársult Fortuna személyiségéhez (8. kép). Volt eset, amikor lábatlan

3 „A forgó kereket próbálsz perdültében megállítani? De hisz, ó, minden halandók legostobábbika, a szerencse, ha megállapodik, már nem szerencse többé!” és „...a változás a lényegem, ezt a játékot játszom én szüntelen; forgatni a kereket.: hadd pörögjön, s kerüljön felülre, ami alul, s alulra, ami felül volt – ebben telik a kedvem.” (Boëthius 1979, 27–28)

szárnyas lényként egy golyóbison egyensúlyozva rajzolták meg, ezzel hangsúlyozták ki állhatatlan természetét.⁴

Mozgását tekintve Fortuna három típust képvisel: az egyik a hinta fel-le mozgásával írható le (három állapot figyelhető meg: fent, lent és a nyugalmi állapot), a másik az inga járásához hasonlítható (ugyanúgy három állapot: jobbra, balra és a nyugalmi/tengelyi helyzet), a harmadik egy ciklikus kör formájával azonosítható (nincs kezdete, közepe és vége).

Ehhez kapcsolódik a háromtípusú szerencsefelfogás (Fazekas 2007). Az első szerint a végzet⁵ (jelen esetben a Szerencse) minden területet egyaránt sújt, s ahol régen volt, oda újra visszatér. Ez a típus igyekezett racionálisan megragadni a szerencsét. A második felfogás ezzel szemben tagadta a szerencse racionalitását, helyette kiszámíthatatlan, nem befolyásolható természetűnek írta le. A harmadik szerencsefelfogás a ciklikus történelemszemléleten alapszik és azt mondja, hogy félig-meddig kiszámítható a szerencse. Vagyis tudjuk, hogy szerencse után szerencsétlenség jön (és fordítva), de nem tudjuk megjósolni, mikor is fog bekövetkezni.

Jelképei⁶ között a legismertebb a golyó vagy gömb, mely szimbólum már az ókortól kezdve – a görög mítoszokból ered – elválaszthatatlan eleme a Szerencsének. Ez az embléma a római császárok pénzérméin is gyakran megjelent (1. kép). A középkorban a gömb jelkép használata egy ideig a feledés homályába merült, mígnem a 15. századtól kezdve újra gyakori lett megjelenítése. A gömb az ideális test, a tökéletesség és a harmónia szimbóluma, de ha a Szerencsével hozzuk összefüggésbe, akkor megváltozik az értelme. A golyón álló Fortuna a vak jövő instabilitását jelzi, szemben a történelem, a hit és a tudás megszemélyesített figuráival, akik kockán állnak.

„Az Szerencse áll kerek golyóbison,
Az mely forog nem áll meg bizonyoson.
Az golyóbis gördül és fút sebessen,
Nem áll meg az Szerencse-is egy helyen.

Az mi fenn vólt, immár alat láttatik,
Az Szerencse-is óránként változik.”
(Szenci Molnár, 1975, 173)

4 Ezzel az ábrázolási móddal mondhatni védelembe is lehetett venni a Szerencsét: mivel nincs lába (bizonyos képeken lábfeje – 6. kép) nem várhatjuk el tőle, hogy kiszámítható legyen.

5 Régen a fatum uralkodott a szerencsén, később az Isteni Gondviselés vetette őt az irányítása alá. Lásd: Fazekas 2007.

6 A jelképekhez használt szakirodalom: Gottfried Kirchner. *A Fortuna-téma profán értelmezése*. <http://www.bibl.u-szeged.hu/jatepress/kirchner.htm> (2016. jan. 29.) és Pál József–Újvári Edit. 2001. *Szimbólumtár*. www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tkt/szimbolumtar/szimbolumtar.pdf (2016. jan. 29.)

Ezen kívül a golyót az emberrel is lehet azonosítani, amennyiben arra gondolunk, hogy azt a Szerencse úgy dobálja, mint egy labdát. A gömb tekinthető glóbusznak is, hiszen a szerencse nemcsak az emberiség, hanem a Föld, sőt a világ sorsára is hatással van. Érdekes hasonlat olvasható a Carmina Buranában, az Ó, Fortunában:

„Ó, Fortuna,
mint a Luna
egyre-másra változol:
majd nagyobbodsz,
majd meg elfogysz;”

Itt Fortunát a Holdhoz (Luna) hasonlítják, mely bár eredetileg gömb alakú, de mégis mindig változásban van. Alakváltozásai révén az állhatatlanság, az átalakulás, a növekedés és a termékenység kifejezője. A Hold fázisaihoz kapcsolódó jelentések⁷ számos kultúrában fellelhetők, a Szerencse-toposzhoz is hozzátársítható jelenségek.

Fortuna népszerű szimbóluma a (szekér) kerék, mely az idő világához, így az állandó bizonytalansághoz, a folytonos teremtéshez és elmúláshoz kapcsolódik. Az élet körforgását, a megújulást, a változékonyságot, az örök visszatérést jelenti. Egyaránt szimbolizálhatja a szerencsét (a kerék emelkedése) vagy balszerencsét (a kerék süllyedése).

„Jó kedve s kereke egyaránt jár,
Forgandó, változó, ma kinccsel vár.
Holnap lenyomorít...”

(Faludi Ferenc)

A középkorban a szerencse és az idő függvényében alakuló emberi sorsváltozások, az emberélet kifejezőjeként tekintettek rá; Fortuna kereke már korán átfedésbe került az „idő kereke” és az „élet kereke” toposzokkal. A kerék az emberi dolgok mulandóságát jelezheti, a vanitást, amelyen Fortuna kereke végiggurul. Ezt jeleníti meg az az embléma, amely egy királyt a Fortuna által hajtott keréken ábrázol: a kerékre felkapaszkodva, a kerék tetején, arról lecsúszva, ill. a kerék legalján (8. kép). Igék használatában ez így néz ki: uralkodni fogok, uralkodom, uralkodtam és nem uralkodom – a különböző igeidők használatával került bele az idő mozzanata a Fortuna-motívumba.

A Fortuna-toposzhoz kapcsolható fontos jelkép még a tengeren haladó hajó, mely általános értelemben az utazás, a kaland, a felfedezés, az élet, az életen való biztonságos átjutás szimbólumaként értelmezhető. A szerencsével kapcsolatban fontos az ún. hajó-

⁷ Az újhold lenne a kezdet és a születés; a telihold a beteljesülés és a felnőttkor; a fogyó hold a hanyatlás és az öregedés; a növény hold az erősödés, ill. a növekedés; a holdfogyatkozás pedig a halál vagy a megsemmisülés. (Pál-Újvári 2001)

metafora (Kirchner): a ragyogó napsütésben békésen vitorlázó hajók a Fortuna bonát, azaz a Jótevény Szerencsét jelentették, míg a tengeri viharban süllyedő, megtépázott vitorlájú hajók a Fortuna mala, azaz Gonosz Szerencse jelképei voltak. Ezen kívül a hajó még a Szerencse ingatagságra is utalhat (a hajó ring a vízen, egyszer ide, másszor oda hánykódik) (Haraszi 2001). A megszokott Fortuna-képhez társul még a bőségszarú emblémája (1. és 2. kép), mely antik eredetű motívum és a bőséget jelképezi. A görög mitológiában a Zeust tápláló Amaltheia kecske egyik szarva, amelyet, miután letörött, a nimfák virágokkal díszítettek, és gyümölcsökkel töltöttek meg. A Fortuna-ábrázolásokon a szerencse forrását jelenti.

Gyakori szimbólum az üveg, mely néha hozzátársul a szerencse-toposzhoz. Az üveg egyetemesen az ártatlanság és a szűziesség jelképe, a szerencse kapcsán azonban új értelmet nyer. Új jelentése negatív színezetű: „Az szerencze olyan mint üvegh, mely akkor törik legh hamarléb el, mikor fenlik” (Szepsi Csombor 1968, 306). Itt az üveg törékenységére, mulandóságára fókuszálnak. Az üveg tűnhet kifogástalannak – ahogy a Szerencse is –, mégsem az. Nem tökéletes, mert könnyen eltörhet, megsemmisülhet, nem tart örökké.

Manapság pedig, ha a Szerencsére gondolunk, ennél sokkal több tárgy, fogalom (négylevelű lóhere, patkó, elefánt, fekete macska, disznó, amulett, mandala, szerencse süti stb.) szókapcsolat jut az eszünkbe. Ezekről bővebben most nem kívánok szólni. Ennek a széles fogalmi skálának az egyik oka, hogy már nemcsak a görög- és római mitológia – a klasszikus kulturális örökség – van ránk hatással. Kulturális látókörünk kiszélesedése folytán más civilizációk is hatást gyakoroltak gondolkodásunkra, ezzel egyfajta „szerencse-képzet keveréket” hozva létre bennünk.

Fortuna megítélése: virtu-Fortuna és constantia-Fortuna

A Szerencsét kétarcúnak tartják, mi több, Janus istenhez hasonlítják. Kétarcú, mert van egy jó és egy rossz oldala. A Fortuna bona, a Szerencse pozitív oldala, akit a következő jelzőkkel lehetne körülírni: szép, igaz, szelíd, kegyes és jutalmazó. Vele ellentétes a Fortuna mala, a szerencse negatív oldala. Keletkezése időbeli és gondolati változás eredménye. A következő jelzőkkel – láthatóan több mint a pozitív jelző – illették az idő során: kancsal vagy vak, állhatatlan, örökké változó, gonosz, balcsillagzatú, igazságtalan, hazug, vad, gögös, önfejű, jók rosszakarója, rosszak víg támogatója, senkire sincs tekintettel, a saját maga ura stb. A már említett hajó-metafora is alkalmas e kétféle szerencse szemléltetésére.

A Szerencséről az antikvitásban inkább negatív értelemben beszéltek. Ekkor főként az erénnyel, az erényes viselkedésmóddal (virtus) állították szembe. Ám létezett egy másik definíció is a virtu-Fortuna párosnak (Kirchner), amikor is a virtu(s) a bátorságot, a férfiaságot és a hősiességet jelölte. Az első esetben a két fogalom kontrasztban

áll egymással. A második értelmezésben viszont kiegészítik egymást: egy jó képességű emberhez – uralkodó, harcos, vezető – társulhat a jó szerencse. Ahogy Vergilius is írta: „Jó szél hajtja a hajót”, azaz a hajó haladásához nem mindig elég a munka, a jó széljárás is kívánatos lehet.

Az ókorban e két értelmezés közül az első vert gyökeret. Az emberek nem örültek neki, hogy ki vannak szolgáltatva a szeszélyes istennő kénye-kedvének és a legjobban azt nehezményezték, hogy kiszámíthatatlan és nem befolyásolható a természete. Plautus szavaival élve: „Az szerencse mindent úgy czelekeszik az mint akar” (Szepsi Csombor 1968, 378). Az erényes és erénytelen polgár egyaránt tarthatott forgandóságától (néhol úgy tartják, hogy előszeretettel sújtotta az erényeseket), félhette a Fortuna mala-t. Ekkortájt terjedt el az a nézet is, miszerint Fortuna lábak nélkül egy golyóbison próbál egyensúlyozni (6. kép).

Sorra születtek azok a tanácsok, hogy miként lehet megelőzni a Fortuna mala-t, és hogy hogyan lehetséges átvészelni a vele járó fájdalokat. Szenci Molnár Albert Discursus de summo bono című fordításában Boëthius szavait idézve figyelmeztet arra, hogy kerüljük el a Szerencsét, mely hiába hízelkedő, lelke mélyén gonosz és álnok:

„Az Szerencse ha kedvét nyuytya néked,
Nem Valónak, csak tettetésnek hidgyed,
örizd magad mert álnokul hálót vét,
Ottan reád fordit gonosz Szerencsét.”
(Szenci Molnár 1975, 140)

Seneca szerint: „Vidámabbnak hagyja meg a Szerencse azokat, akiket soha nem látott, mint azokat, akiket cserbenhagyott” (Szenci Molnár 1975, 141). E szerint, aki nek sose volt része a szerencsében, az sokkal jobban viseli a szerencsétlenséget, mint az, akit a szerencse sokáig pátyolgatott. És amúgy is: „Mi lehetne hát egyéb az Szerencse, hanem jövődö kinoknak követe” (Szenci Molnár 1975, 141)? Ehhez szükséges magatartás: „–Az jó Szerencsének ideién ély az jóval, és az gonosz napot-is vedd jó neven” (Szenci Molnár 1975, 141) Sztoikus szemlélet alapján: vedd egyaránt jó néven a jó- és a balszerencsét, szenttelenül fogadd el azt, amit az élet kínál. A baj megerősíti lelkünket, a jót pedig azért kapjuk, hogy bizonyosságot nyerjünk arról, miszerint a jó úton haladunk.

Fortuna a reneszánsz kor kezdetén kapott egyfajta pozitív arculatot, amikor is visszatérve a virtu-Fortuna páros második értelmezéshez, azt gondolták, hogy a kiváló emberek velejárója a jó szerencse – azaz bátraké a szerencse –, a balszerencse pedig kizárólag a vétkes embereket sújtja. Ez az értelmezés leginkább a korban oly jellegzetes fejedelmi tükrök esetében figyelhető meg. Ennek a pozitív értelmezésnek az szolgáltat alapot, hogy Fortunát a keresztény felfogáshoz kapcsolták. Az egy Isten mellett

nem létezhetett többé Fortuna istennő⁸ alakja. Alárendelték tehát Istennek. Ezentúl az Isteni Gondviselés eszközét látták benne, amely ha kell, lesújt, ha pedig arra van szükség, óv és jutalmaz. Sőt, még ennél is továbbmentek, mert úgy tartották, hogy akivel rossz dolog történik, az csak bűnös lehet. Az Isten ugyanis nem rokonszenvez a bűnösökkel, a rossz dolgokat azért küldi rájuk, hogy azokból tanuljanak:

„Csak az Isten osztja a jó szerencséseket,
Gyakran ostorozta meg az embereket,
Kiért bocsát rájuk súlyos eseteket,
Inti, megjobbításk hamar életeket.”⁹

Így vált Fortuna alakja kiszámíthatatlanból megjósolhatóvá. A reneszánsz végén – mely igen válságos időszak volt – azonban újabb változás következett: Fortuna alakja győzedelmeskedett a virtu, azaz az erényes életmód felett. A pusztulás vak erői ugyanis erősebbnek bizonyultak, mint az akarat megvalósulásának a képessége. Fortuna értelmezése szintén kezdett megváltozni: a Szerencse rossz oldala ugyanis azonosulni kezdett, egymás szinonimájává válva, a mulandó földi élettel és annak romlottságával. A virtu-Fortuna ellentétpár helyére így lépett a constantia-Fortuna páros, melynél már nem az ember, hanem az Isten próbál egyensúlyt biztosítani. A szerencse új ellenfele egy erény, a constantia¹⁰ lett, melynek legfontosabb feladata az lett, hogy féken tartsa vetélytársát. Az ember egyedüli legfőbb dolga, hogy higgyen Istenben, ennek megfelelően állhatatosan éljen. Végül a túlvilágon az örök jutalom lesz osztályrésze.

Az Udvari Schola és a Szerencze

Szepsi Csombor Márton (1595–1622) a 17. század eleji protestáns irodalom egyik legjelentősebb alakja. Az Abaúj megyei Szepsiben született, Nagybányán és Göncön végezte tanulmányait, majd 1616-ban külföldi tanulmányútra indult. Sok országban megfordult, ennek állít emléket az *Europica Varietas* című útleírásában. Vándorútja után rövid ideig Kassán dolgozott, mint iskolamester, majd 1620 őszén Varannóra

8 Bár isteni hatalmát elvesztette, viselkedése mégis hasonlatos Istenhez, amennyiben ő is ostorozza az emberiséget. Egyik kezével ad, a másikkal elvesz. (Kovács 2000, 119)

9 A Fortuna-Isten kapcsolathoz való példa Liszti László *A szerencsének állhatatlanságáru* című költeményéből származik. (Kovács 2000, 122)

10 Lehetőség arra, hogy az ember megőrizze belső függetlenségét és morális erejét a külvilág szorongató nyomásával és a szerencse kiszámíthatatlan változásaival szemben. (Klaniczay 2001, 230)

került a bedegi Nyáry családhoz.¹¹ Itt udvari papként – mint a helység első prédikátora – és Nyáry Ferenc tanítójaként tevékenykedett.

Szepsi Csombor Varannón töltötte élete utolsó éveit. Itt írta meg élete utolsó művét, az Udvari Scholát. E művét kedves diákjának, Bedegi Nyáry Ferencnek szánta,¹² hogy célszerű útmutatásként szolgáljon neki eljövendő élete során. Ám Nyáry nem tudta hasznát venni a könyvnek, hiszen jóval a könyv befejezése előtt – 1622. szeptember 1-jén (Dávid 1998, 240–249) – pestisjárványban¹³ az életét vesztette. Sajnos Szepsi Csombor Márton sem élhette meg műve megjelentetését, hisz a pestis áldozataként nemsokára követte fiatal tanítványát.¹⁴ A könyv így hát némi kiegészítéssel¹⁵ a szerző halála után jelent meg 1623-ban.

Az írás javarészt gazdag exemplum-anyagáért érdemli meg az irodalom-történet-írás figyelmét. Az egyes fejezetek címeiként szereplő rövid intelmek gyakorlati megvalósítását vagy éppen megszegését, s az ebből adódó előnyös vagy kártékony következményeket kimeríthetetlen bőséggel illusztrálják az anekdotikus történelmi közhelyek; többnyire a klasszikus és humanista exemplum-gyűjtemények nyomán. A példázatokot a szerző főleg a történelemből meríti, majd ezeket egy-egy bibliai idézettel nyomtatékosítja. Sok esetben nem írja le részletesen a történeteket, tehát ezek utalás, említés, mondhatni példázat¹⁶ szintjén maradnak. Ennek oka, hogy úgy gondolja, a történetek mindenki számára ismeretesek.

Az Udvari Schola összesen húsz intelmet tartalmaz, amelyek együttesen az ember erkölcsi magatartásának valamennyi területét érintik. A szerző az intelmeket két részre osztja: az egyik csoportba sorolja azokat az intéseket, amelyeket szerinte követni kell, a második kategóriában pedig azokat veszi sorra, amelyeket szerinte el kellene kerülni.

11 Ebben az időszakban Nyáry István (1585–1643) volt a Nyáry család feje. Élete során sok fontos posztot betöltött (főkapitány, kamarás, főajtónálló mester stb.), és támogatta a magyar kultúra fejlődését. 1632-ben II. Ferdinánd grófi rangra emelte. Varannó – ebben az időben járási székhely- és Szepsi is a Nyáryak tulajdonában volt (Ecsedi Báthory István halála után örökölték), így mikor Szepsi Csombor elvállalta a munkát, saját szülőfaluja földesurának kötelezte el magát.

12 A könyv nemcsak a tanítványnak íródott. Közvetetten ez a mű útmutatóul szolgált az egész magyarságnak is. Ez a kor ugyanis kellőképpen zűrzavaros volt a magyar nép számára, elég csak a török hadak jelenlétére, a vallási csatározásokra és a sok betegsége gondolnunk. Szepsi Csombor művével erre a nyugtalanító állapotra is szeretett volna valamilyen gyógyírt szolgáltatni.

13 Dávid Zoltán tanulmánya szerint torokgyulladás következtében hunyt el.

14 Szepsi Csombor Márton 1622. szeptember 1. és december 31. között halhatott meg. A kisleány október 9-i temetésén sem jelent meg – valószínűleg betegen feküdt –, hiszen helyette Kovásznai Imre mondta el az első prédikációt (ha korábban meghalt volna, azt említették volna a temetéskor) (Kovács 1968, 94–97).

15 A kötet a gyászoló szülők vigasztalására szóló – Seneca Vigasztalások című írásainak mintájára – kiegészítésekkel együtt jelent meg. Ezeket nem Szepsi Csombor, hanem Kovásznai Imre, és Tholnai János lelképásztorok írták (Kovács 1968, 73).

16 A példázatokról, különösképpen az *Udvari Schola* példázatairól lásd bővebben Vrábel 2014, 11–25.

A Szerencséről három helyen olvashatunk: az I. és a XIX. intésben, illetve a Kovásznai Imre által írott, a mű elején olvasható Vigasztaló beszédben.

Az I. intés címe: Hid el hogy az Isten mindeneket jól lát. Ebben az intésben öt példázatot olvashatunk, ebből négy foglalkozik magával a Szerencsével. Az intelem elején felmerül az a gondolat, miszerint sokszor úgy tűnik, a bűnös embereket jobban szereti a Szerencse (magát Istent is érthetjük alatta), mint az igazakat. De ez koránt sem igaz, ugyanis Isten mindent lát. Azzal pedig, hogy mindent figyelemmel kísér, jól tudja, ki az igaz és a ki a vétkes. A bűnös embereknek pedig sokkal nagyobb a vesztenivalójuk, mert Isten büntetése előbb-utóbb utoléri őket. Erre két módot nevez meg Szepsi Csombor Márton: az első, amikor a vétkesek egész földi élete kedvező, majd a halál után éri őket büntetés. A másik az, amikor még a földi életben meglakolnak. Az igaz embert ezzel szemben Isten megjutalmazza; így nekik nem kell félniük sem az életben, sem a halált követően.¹⁷ Ehhez a gondolathoz kapcsolódik Lázár és a gazdag ember esete. Lázár, aki nagyon szegény volt, egyszer a gazdag ember segítségét kérte, ám az megtagadta tőle még a legkisebb morzsát is. A két ember halála után Isten igazságot szolgáltatott: Lázár örök életet kapott, míg a zsugori ember lelke megtorlásul elveszett.

A szerencse forgandóságáról két exemplumot olvashatunk. Az egyik Dionisius Siracusanus görög király esetére utal, aki élete nagy részében mindent megkapott, ennek ellenére bujdosóként halt meg. A másik történet Szamosz szigetének fejedelméről, Policrateszről szól. Ebben az esetben a szerző részletesen leírja a történetet. Policratesz igen szerencsés emberként mutatja be, aki drága gyűrűjét is beledobta a tengerbe, hogy próbára tegye vele szerencséjét.¹⁸ A gyűrűt lenyelte egy hal, ezt a halat kifogták, megsütötték és egyenesen a király asztalára tették. A fejedelem ily módon visszakapta gyűrűjét. Mindez azt eredményezte, hogy ezután legyőzhetetlennek tartotta magát. Többek között ez okozta a vesztét: Orontész¹⁹ a szardeiszi perzsa satrapa kincsek ígéretével magához csalta a kapzsi és öntelt királyt (zsákokat töltött meg kövekkel, ezek tetejére aranyat szórt) és a Micalessum hegyen keresztre feszíttette.

17 Ugyanez a gondolatmenet olvasható Justus Lipsius *De Constantia libri duo* című művének II. könyvében.

18 Amaszisz egyiptomi király javaslatára beledobta aranygyűrűjét a tengerbe, hogy a sok szerencse mellett egy kis szerencsétlenség is érje. Amaszisz szerint ugyanis nem jelent jót, ha valaki csak szerencsés, mert ezzel könnyen felgerjesztheti az istenek haragját. A gyűrűt azonban Policratesz visszakapta. Amaszisz értelmezésében ez azt jelentette, hogy az istenek megharagudtak rá. Emiatt még szövetségüket is felbontotta. Amaszisz történetét lásd: Szenci Molnár 1975, 153–154.

19 Policratesz és Orontész történetét Szepsi Csombor több helyen is említi, szám szerint háromszor (I., XIV. és XIX. intés). Érdekes, hogy ellentmondásba kerül önmagával, ugyanis egyik helyen Darieosz kapitányként (I. és a XIX. intésben), másik helyen (XIV. intés) Kambüszész kapitányként említi meg Orontészt. A valóságban Orontész mindkét perzsa uralkodó kapitánya volt: II. Kambüszész idején (i.e. 529–522) ölte meg Policrateszt, I. Dareiosz (i.e. 522–486) azonban nem bízott a kapitányban és megölette.

A negyedik általános példázatnak mondható, nem köthető konkrét személyhez és egyetemesen alkalmazható a mondanivalója. Ez egy madarászról szól, aki annak érdekében, hogy elkapja az elfogni kívánt madarat, szép édes búzát hintett eléje. A finom búzával magához édesgette a madarat, aki rossz véget ért. A madarász itt a gonosz Szerencsét személyesíti meg, aki ígéretet, aztán, miután megadta a kívánt dolgot, ádáz módon lesújt.

A XIX. intés a Tökéletes boldogságot ez világon ne remély címet viseli. A szerencséről részletesen ír benne a szerző, annak negatív oldalát hangsúlyozva:

- A szerencse forgandó, mint egy kerék. Ahogy Terentius mondja: „minden dologban változás vagon” (Szepsi Csombor 1968, 378), tehát a Szerencse is változik.
- A szerencse és a szerencsétlenség mindenkit utolér. Szepsi Csombor ezzel kapcsolatban Posidippust idézi: „Senki sem ment az életen által minden bánat-nélkül, sem pedig senkinek kebelében nem maradt megh az ió szerencze mind végigh” (Szepsi Csombor 1968, 379).
- „mostoha Anya az szerencze” ((Szepsi Csombor 1968, 378), mivel nem válogat. Így senki nem hívhatja magát a szerencse fiának, mint ahogyan azt Ludovicus Sfortia tette.
- A szerencse önféjű és mindent úgy cselekszik, ahogyan azt éppen a kedve tartja.
- A szerencse nem hoz boldogságot, mert törékeny és mulandó: „üveghez hasonló ez világi boldogsáh, az melytől inkább fenlik, annal hamaréb romlását várjad” (Szepsi Csombor 1968, 378).

E részben összesen kilenc történetet olvashatunk: ebből három közvetlenül és négy közvetetten szól a szerencséről. A három direkt példázatban ismét találkozunk Policratész történetével, de két újabb históriáról is olvashatunk. Az egyikben Ludovicus Sfortiáról olvashatunk, aki sok mindent elért életében: legyőzte a nápolyi királyt és összeesküvést szőtt Károly német-római császár ellen. Ám szerencséje a „fejébe szállt” – magát a szerencse fiának tartotta –, ami miatt XII. Lajos francia király börtönbe vetette. A másikban Fülöp makedón királyról esik szó, aki egy napon belül három jó hírt²⁰ is kapott, de ezeket hallva elszomorodott: tudta, hogy a szerencse forgandó és a sok áldás után valami rossz fogja őt érni. Csak azért könyörgött az Istenekhez, hogy ne nagy-, hanem kismértékű balszerencse érje.

A XIX. intésben négy történet valamilyen úton-módon hozzákapcsolódik a szerencse-toposzhoz. Még hozzá a következőképpen: mindegyik azt példázza, hogy hiába van meg mindenünk, hiába érezzük magunkat szerencsésnek, ez nem jelenti a teljes

²⁰ A három jó hír: 1. Tetypso nevű hadnagya győzött Olympiában, 2. Parmenio nevezetű hadnagya legyőzte az ellenséget, 3. felesége fiú utódot szült neki (Szepsi Csombor 1968, 379).

boldogságot. Az itt felhozott példák közül ismertebb Nagy Sándor és Mydas király esete. Nagy Sándor minden tettét siker koronázta, ő mégis egyre többet és többet akart. Korai halála pedig azt példázza, hogy a földi javak és a szerencse nem befolyásolja a halál időpontját. Mydas király arról volt híres, hogy amihez ért azt arannyá változtatott (Dionüszosztól kérte ezt a képességet). Ez a bizarr kérés okozta aztán a vesztét, ezt követően ugyanis nem tudott többé se enni, se inni.

A trójai király, Priamos története már nem annyira köztudott. Priamos nagy vagyona és népes családra (vagy száz menyee volt) tett szert, ennek ellenére szomorú véget ért: sorra vesztette el szeretteit, sőt őt magát is egyik fia holttestén ölték meg. A negyedik história Solón és Krózus találkozását örökíti meg: Krózus, Lídia királya, elhívta a híres bölcsöt, Solónt, abból a célból, hogy megmutassa neki vagyonát és megkérdezte tőle, hogy látott-e már nála boldogabb embert. Ám Solón válasza megdöbbenetete. Azt mondta ugyanis, hogy senki a halála előtt boldog nem lehet, így bármennyire is gazdag Krózus, sosem lehet valóban boldog.

Szepsi Csombor Márton megoldásként Senecától idéz: „Senki se bizzék íó szerenczeiében, kétségben se essen veszedelmének ideién az iövendő iók felöl, mert elegyi ezeket amazokkal az Istennek akarattya, és nem engedi álláni az szerenczét. Soha senkinek nem vólt az Isten oly íó akaróia, hogy az hólnapi napot bizvást magának ígérhette vólna” (Szepsi Csombor 1968, 379).

Kovácsnai Imre Vigasztaló beszédében újra találkozhatunk makedóniai Fülöp történetével – hisz merített az Udvari Schola szövegéből –, mellyel Kovácsnai arra hívja fel a figyelmet, hogy a szerencse forgandó és a szerencsét általában szerencsétlenség követi. Ugyanezt üzeni Theramenes, majd Ferenc király esete is. Theramenes sikeresen túlélte, hogy összedől a feje felett egy ház (egyedüli túlélő), mire mindenki szerencsésnek nevezte. Ő azonban koránt sem érezte magát annak, sőt ezt kérdezte: „Ó szerencze milyen nagyobb szerencsétlenség számára őriztél meg engem?” (Szepsi Csombor 1968, 306). Ferenc, francia király üzenete pedig azt sugallja, hogy mily könnyen fordulhat a szerencse: Ferencet fogságba vetette Károly császár, mire Ferenc cellája falára ezt írta: „Ma énnékem, hólnap tenéked.”

A vigasztalás szerzője Ovidiust idézi mondandója alátámasztása céljából, miszerint: „Tántorgó léptekkel bolyong a forgandó szerencse, és sehol sem marad meg biztosan és állhatatosan” (Szepsi Csombor 1968, 305). Az Udvari Schola elején olvasható írásban szintén megtaláljuk Solón és Krózus históriáját. De ezen kívül még érdekes lehet számonkra a Sesostres egyiptomi királyról szóló történet. Sesostres királyi szekerét nem lovakkal, hanem foglyul ejtett ellenséges királyokkal vontatta. Az egyik menet közben folyton hátra fordult. A király megkérdezte tőle, hogy miért teszi mindezt. A rab király felelete így hangzott: a kerék forgásában a szerencse természetére és egyben saját sorsára ismert. Az egyiptomi király elgondolkozott ennek az igazságtartalmán, majd szabadon engedte a bölcs királyt.

A Discursus de summo bono és a Szerencse

A Discursus de summo bono eredeti szerzője a tallini születésű egyházi hivatalnok, Georg Ziegler (1151–1633),²¹ aki kötelességének érezte, hogy segítséget nyújtson kora létbizony-talanságban élő lakosságának. Etikai síkon próbált kiutat találni, úgy, hogy megkeresi a legfőbb jót, mely „...olyan Kincs és Ióság, az mely nem csak méltósággal, tekintettel, becsülettel, jószággal, haszonnal, szépséggel halad fellyül minden egyéb jókat: Hanem az mellyel minden egyéb jók-is véle és benne vadnak, és annál sehol semmi fogatkozás nem eresztethetik” (Szenci Molnár 1975, 97). Erkölcsfilozófiai értekezésének központi témája tehát a legfőbb jó kérdése. Ennek megtalálásához tizenkét fejezetben veszi szemügyre az egyes földi javakat. Az evilági javakat három rendre osztja: a legkisebb értékűnek a test javait vallotta, ezt követik a szerencse adta javak,²² majd a legbecsesebb jóknak tartott elme javai.

A Tizenkettedik fejezetben fogalmazza meg velős konzekvenciáját a legfőbb jóra vonatkozóan: miszerint a világi javak hamis jók, tehát nem elegendők a boldogsághoz. Miért nem elegendők? Azért, mert, ahogy az író leszögezi, a jók királynője csak az lehet, ami három ismérvnek is megfelel: teljes, tökéletes igazságú és állandó. Ziegler a megoldást a túlvilágon, a Mennyei Atya jobbán találja meg: „Az minden jósnak, kegyességnek, kegyelemnek, és irgalmasságnak atya, uyítsa meg és igazgassa, vezérellye az mi sziveinket, az ő Szent Lelkével, hogy mi azt az Legföb jót, az mely ot fen vagyon, az holot Christus vagyon, ülven az Attyának jobbán, és nem azt az mi à földön vagyon, keressük, s-oda azokra vágyódyunk, és az Apostollal, s-az Profetával szüntelenül mondgyuk: Abba, szerelmes atyánk &c. Vram csak te enyim légy, en nem gondolok semmivel, akar az mely igen jó legyen-is ez világon” (Szenci Molnár 1975, 457–458). Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy az ember csupán a túlvilági öröklétben lelheti meg a boldogságot, illetve csakis az isteni kegyelemben találhatja meg a boldogság kulcsát. Ehhez pedig az Istenben való feltétlen hit tud segítőkészet nyújtani.

A mű szerkezetéről elmondhatjuk, hogy prózai és lírai részek váltják egymást. A Szerencséről szóló III. fejezetben, melynek címe *Hogyha az Legföb Ió ... az Szerencsében találtassaké?* tizennyolc verses sententiát (a legtöbbet Senecától és Cicerótól idézi, de

21 Ziegler 1598-ban *De incertitudine rerum humanorum Discursus* címmel jelentette meg művét. A mű nagy népszerűségnek örvendett, ezért sok nyelvre lefordították. Magyar nyelvű átültetése Szenci Molnár Albert nevéhez köthető. Ez 1630-ban jelent meg Lőcsén, Brewer Lőrinc nyomdájában. A második (1701) és a harmadik (1777) kiadás Kolozsvárott látott napvilágot.

22 Szerencse javai (*fortunae bona*): gazdagság, pénz, jószágok, fényűzés, értékek, fényes öltözet, épületek, nép- és tartomány feletti hatalom, tisztek és rangok, dicsőség, jó kedv, nemesség, barátok stb. A legtöbbet ezekkel foglalkozik, összesen 8 fejezetben (3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11) járja körül ezt a témakört. Jelen tanulmányban a III. részt kívánom alaposan megvizsgálni: ebben a részben általánosan van szó a Szerencséről. A többi fejezetben inkább a Szerencse alá tartozó javakról esik szó.

Boëthiustól²³ is két versrészletet citál) és harmincöt történetet olvashatunk.²⁴

Mindemellett megtudhatjuk, mit gondol a szerző magáról a Szerencséről:

- A Szerencse nem isten, mint a pogányok idejében. Csak egy igaz Isten létezik. A műben a Szerencse, mint az Isteni Gondviselés jelenik meg.
- Az istenfélő embert is érheti szerencsétlenség. De ő ezt az Isteni Gondviselésnek tudja be, hiszen a rossz dolgok azért vannak, hogy tanuljunk belőle. Példaként Mózeset hozza fel a szerző, aki mindig is istenfélő volt, ennek ellenére utolérte a balszerencse. Ez pedig azért történhetett meg vele, hogy a rossz dolgok által még jobb emberré válhasson.
- Nem lehet a jók királynője, mert nem igaz, teljes és állandó.
- Nem igaz, mert vak. Vaksága miatt pedig nem mindig az kapja a szerencsét, aki azt megérdemelné. Természete révén szívesen játszadozik az emberekkel, nem retten meg a gonoszszágtól sem.
- Nem teljes, mert nem tud hiánytalan boldogságot adni: félünk, hogy elvesztjük, illetve fáj, amikor elvesztjük (a léleknek nincs nyugalma).
- Nem állandó, mert változékony a természete – az embert a szerencse labdaként vagy hajóként használja: ide-oda veti, egyszer tiszteli, másszor megszegényíti.
- A Szerencse természete szerint állhatatlan, mulandó, semmi helyen állhatatosan meg nem marad. Ezért nem örülni kell neki, hanem inkább félni kell tőle. Hisz, aki szerencsés volt, annak a balszerencse fájdalmat okoz, mert nincs rá lelkileg felkészülve. És amúgy is, a bánat és sérelem mindig nagyobb, mint a Szerencse idején az öröm volt. Plinius ezt ekképpen fogalmazza meg: „Az Szerencse bánatot az vigásgból,/ Es nagy örömet szerez az bánatból” (Szenci Molnár 1975, 153). Ezért tartják úgy sokan, hogy a szerencsétlenség néha a halálnál is rosszabb.
- A szerencse után rendszerint szerencsétlenség következik, úgy is mondhatnánk, hogy a szerencse „előfutó postája” az Szerencsétlenségnek. Példaként hozza fel a Szepsi Csombor Mártonnál Policratessel kapcsolatba hozott Amaszisz egyiptomi királyt, aki miután megtudta, hogy Policratestől elfordultak az istenek, inkább felbontotta a szövetségüket, mert félt a balszerencse gonosz kezétől.
- A szerencse megváltoztatja az embereket. Rossz tulajdonságok mutatkoznak rajtuk, mint például a beképzeltség, a vakmerőség, a felfuvalkodottság. Az emberek bizonyos esetekben halhatatlannak, mindenekfelett állónak érzik

23 Ez azért jelentős, mert Szenci Molnár Albert volt az első, aki magyarra fordította Boëthius gondolatait. A *Discursus*ban három verses és két prózai idézet olvasható Boëthius *Consolatio*-jából (Szenci Molnár 1975, 34). Sőt, Boëthius sorsát is – a Szerencse elpártolt tőle és halálra ítélték – említi (Szenci Molnár 1975, 380).

24 A dolgozat terjedelme miatt nem térek ki az összes történetre, inkább kiemelem az általam – és megállapításaim számára – fontosakat.

tőle magukat. Emiatt pedig dicsekvővé válnak. Ilyen volt példának okáért Hugolinus, Lucius Sylla, Policrates, Krózus és Nebukodonozor. Krózus és Policrates története ugyanaz, mint Szepsi Csombor művében. A többiek esete is hasonló: nagyon szerencsésnek gondolták magukat és ezt nem rejtették véka alá, Lucius Sylla magát fő szerencsés Syllának hívta, Nebukodonozor pedig szerencsését saját magának – eszes és serénykedő – tulajdonította.

- A szerencse rossz tulajdonságokat gerjeszt az emberekben. Ez felkelti az Isten haragját, aki a balszerencse formájában lesújt. Jó példa rá egy név nélküli gazdag ember, akinek bő termésben van része. A gazdag nagyon örül a bőséges termésének, de nem ad érte hálát az Úrnak. Az Úr emiatt haragra gerjed és még aznap éjjel holtan találják a vagyonos embert.
- A szerencséről köztudomású, hogy vak, de nemcsak ő lehet vak, hanem az is, akit elvakít ígéreteivel: „Vak az Szerencse és mindent meg vakít,/ valaki tőle várja előmnetit”²⁵
- A sikerhez nem elegendő a tudás, fontos mellé a szerencse és Isten segítsége is. Aki megérdemli, az mellé odaszegődik az Isteni Gondviselés jutalmaként a Szerencse. Itt Saul, Absolon, Achitophet, Xerxész, Scipio, Platón, Seneca, Julius Caesar és III. Dareiosz nevét említi meg a szerző. Ők azokat példázzák, akik hiába voltak nagy befolyású és jeles emberek, mégis kudarcot vallottak. Elbuktak, mert Isten nem állt ki mellettük. Azok csoportját pedig, akiket Isten feltétel nélkül támogatott Dávid és Nagy Sándor képviselik.

Követendő magatartásként ezt ajánlja a *Discursus de summo bono*:

- Jó szerencse idején örüljünk a sikernek, balszerencse esetén fogadjuk el a rossz szerencsét!
- Ne higgyünk a Szerencse ígéreteinek, hiszen Cato szavaival élve: „Hogy ha az Szerencse rád mosolyodik, / Ne higgy néki, mert hirtelen változik!” (Szenci Molnár 1975, 170).
- A Szerencse helyett az Isteni Gondviselésre bízunk magunkat!
- Jobb dolga van annak, akinek a Szerencse hátat fordít, mint, akire rámosolyodik. Nehéz ugyanis azt megkönyékeznie a Szerencsének, aki nem fogékony rá.
- Minden földi javunk a Szerencsétől származik. Vagyis, nem a mi tulajdonunk. Igaz tehát az, amit Jób mond: „Mezítelen jöttem ki anyám méhéből, és mezítelen térek vissza. Az Úr adta, az Úr vette el. Áldott legyen az Úr neve!” (Ószövetség, Jób könyve, 1.21.) Ha egyszer a Szerencse visszaveszi, amit adott, jogosan teszi azt. Örüljünk inkább annak, hogy kölcsönözte – ha rövid időre is – azt a számunkra, ahelyett, hogy bánkódnánk miatta.

25 Cicero szavait idézi kétszer (Szenci Molnár 1975, 136).

- Isten mindenről tud, ennek megfelelően díjaz vagy büntet. Csak annyit ad a rosszból, amennyit az ember el tud viselni. Mindezt azért teszi, hogy általa erősebbé váljon a lélek.

A mű külön érdekessége, hogy tizenhét oldalon keresztül példákat hoz fel a Szerencse forgandóságára vonatkozóan. A példákat négy csoportra osztja:

1. Példák azokra, akiket először a szerencse megörvendeztetett, majd a végére megszorított – nyolc személy teljes történetét (Policrates, Hugolinus, Belisarius, Julius Caesar, Pompeius, Nagy Sándor, Regnerus és Sylla) ismerhetjük meg, nyolc személyre pedig említés szintjén utal a szerző.
2. Példa az olyan emberekre, akiket először megszorított, majd megörvendeztetett a szerencse – itt Sven dán király érdekes történetét olvashatjuk. Sven apja istenfélt király volt (ő vezette be Dániában a kereszténységet). Fia azonban elkergette apját és a kereszténységet is megtagadta. Ezt követően sorra érték a szerencsétlenségek. A börtönben ülve jött rá, hogy balszerencséjének az lehet az oka, hogy csúnyán bánt apjával és a keresztény hittel. Rövidesen megtért, a szerencse pedig újra mellé szegődött.
3. Példák azokra, akik az elején szerencsétlenek voltak, majd szerencse érte őket, befejezésül szerencsétlen véget értek – itt Kürosz eseményekkel bővelkedő históriáját olvashatjuk.
4. Példák azokra, akik az elején szerencsések voltak, majd szerencsétlenség érte őket, de a végére újra szerencsések lettek – az utolsó részben Jób és Krózus példáját találjuk meg.

A két mű összevetése

Mindkét műben nagy hordereje van a Szerencsének, melynek kizárólag a magyar megnevezését használják: Szenci Molnárnál Szerencse, Szepsi Csombornál Szerencse szóalakban fordul elő. A két műnek közös vonásai között említhetjük, hogy mindkét írásban a történelmi személyekről²⁶ szóló történetek, illetve példázatok vannak túlsúlyban. Az egyházi személyekről alig-alig, mindössze kilenc történet keretében olvashatunk. A szerzők a legtöbbet Policrates, Solón és Krózus, Hugolinus, Sesostres és Sylla történetét idézik. Mindkét műben megjelenő históriák: Policrates, Sesostres, Nagy Sándor, Amaszisz és a Solón-Krózus-féle történet. Mindkét műben olvashatunk népszerű szerencse-motívumokat: a szerencse gonosz, vak és állhatatlan, a szerencsére szerencsétlenség jön, a szerencse olyan és úgy mozog, mint egy a kerék stb.

A *Discursus de summo bono* hasábjain több szó esik a szerencséről és a szerencse által adott javokról, mint az Udvari Scholában: a III. részben megismerjük magát a Szerencsét,

26 Minden esetben férfiakról szólnak a történetek.

majd a többi hét fejezetben Szenci Molnár sorra veszi azokat a dolgokat, amelyeket a szerencsétől kaphatunk. Ezek sorrendben a következők: gazdagság, tiszttség, ékes öltözet, szépség, épületek, jókedv, nemesség és a hatalom. Az Udvari Scholában mindössze három rész érinti valamilyen úton-módon a Szerencsét. Ennek oka, hogy Szepsi Csombor a Szerencsét nem tartotta oly nagy erőnek; jobban mondva úgy gondolta, hogy az igaz és hithű embereknek nem okozhat gondot a Szerencse alattomos természete.

1. táblázat: A két mű közti különbségek

	<i>Udvari Schola</i>	<i>Discursus de summo bono</i>
<i>Megnevezés</i>	Szerencse nagybetűs írásmód Fortuna variáns nem használatos	Szerencse nagybetűs írásmód Fortuna variáns nem használatos
<i>Előfordulás</i>	3 rész foglalkozik vele: I. intés, XIX. intés, Vigasztaló beszéd	8 fejezet foglalkozik vele: konkrétan a III. rész, mellékesen a IV., V., VI., VIII., IX., X., XI. rész
<i>Térjedelem</i>	17 példázat ismétlődik 3 (Policrates, Solón és Krózus, makedóniai Fülöp)	35 történet, 18 verses sententia (a III. rész alapján), ismétlődik 4 (Krózus és Solón, Hugolinus, Policrates, Sylla)
<i>Szereplők</i>	egyházi személyről 1 történet szól: Lázár és a gazdag ember	a vallással kapcsolatos szereplők: Mózes, Sámson, Jonathán, Dávid, Jób, Saul, Absolon, Holofernéz a Szerencse az Isteni Gondviselés eszköze (a jók jutalma a jószerencse, a bűnösöké a balszerencse) a balszerencse/rossz dolog azért van, hogy az embert jobbá tegye
<i>A Szerencse azonosítása</i>	Isten a jó embereket megjutalmazza (pl. örök élet) a rossz embereket megbünteti (életben, halál után) a Szerencse gonosz erő, mely a bűnös emberekre jelent veszélyt	a Szerencse az Isteni Gondviselés eszköze (a jók jutalma a jószerencse, a bűnösöké a balszerencse) a balszerencse/rossz dolog azért van, hogy az embert jobbá tegye
<i>A Szerencse jellemzése</i>	a Szerencse mostohaanya senki sem lehet a Szerencse fia mindenkit elér a balszerencse minden változik: Szerencse is a szerencse nem befolyásolható	nem lehet a legfőbb jó: nem teljes, igaz és állandó a jó szerencsétől is félni kell minden földi jót a Szerencse ad rossz tulajdonságokat hoz elő nyugtalanná teszi az ember lelkét aki jó és istenfélő, ahhoz társulhat a jó szerencse (jutalom) a szerencse kiszámítható

Befejezés

Tanulmányom abból az apropóból íródott, hogy megvizsgáljam a Szerencse fogalmát, valamint azt, hogy az általam vizsgált művekben hogyan és milyen formában mutatkozik meg, illetve a szerzők milyen példázatokon, történeteken keresztül mutatták azt be az olvasóknak. Ennek érdekében tanulmányom első részében bemutattam Fortuna istennő változékony természetét, majd röviden felvázoltam, hogy a történelem során miként formálódott e fogalom értelmezési kerete. Itt kiemeltem azt a mozzanatot, amikor a virtu-Fortuna ellentétpár helyét átvette a constantia-Fortuna oppozíció.

Az írás második részében mindezek után rátértem kutatásom valódi céljára: bemutattam és megvizsgáltam – odafigyelve a hasonlóságokra és a különbségekre – az Udvari Schola, majd a Discursus de summo bono szerencséről szóló részeit. Mindezt annak érdekében tettem, hogy újfajta megközelítésben láttassam ezeket a műveket.

Irodalom

- Boëthius. 1979. *A filozófia vigasztalása*. Budapest: Európa Kiadó.
- Carmina Burana, Ó, Fortuna*, ford. Szedő Dénes. <http://mek.oszk.hu/00300/00347/00347.htm#5> (2016. febr. 1.)
- Dávid Zoltán. 1998. Telegdy Anna (1591–1635) ismeretlen versei. *Itk* 102: 240–249.
- Faludi Ferenc. *Forgandó szerencse* <http://mek.oszk.hu/06200/06222/html/makolt180010012.html> (2016. febr. 1.)
- Fazekas Sándor. 2007. *Kutatásra serkentő óra – Sors-, szerencse-, végzet-toposzkok a Fejedelmeknek serkentő órájában és a Sebes agynak késő sisakban*. https://iti.btk.mta.hu/images/szorenyi/irasok/FazekasSandor_Szorenyi70.pdf (2016. jan. 23.)
- Haraszti Gyula. 2001. *Az állhatatlan Fortuna, A sors kétarcú hölgye*. http://mno.hu/migr_1834/az-allhatatlan-fortuna-840271 (2016. jan. 29.)
- Károli Gáspár. 2010. Szent Biblia. Budapest: Sprinter Kiadói Csoport.
- Gottfried Kirchner. *A Fortuna-téma profán értelmezése*. <http://www.bibl.u-szeged.hu/jatepress/kirchner.htm> (2016. jan. 29.)
- Klanciczay Tibor. 2001. *Stílus, nemzet és civilizáció*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Kovács András Ferenc. 2000. *Csipkébül tekert gúzs: Jegyzetek a magyar manierizmus kérdésköréhez*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.
- Kovács Sándor Iván. 1968. Az Varannai magyar eklézsiában szolgáló alázatos tanító. In *Szepsi Csombor Márton Összes művei*. 61–92. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Justus Lipsius. 1970. Az állhatatosságról. In *Laskai János válogatott művei, Magyar Iustus Lipsius*, szerk. Tolnai Gábor. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Óry Katinka. 2010. A here és a méh. *Szkholon* 1: 96–101.
- Pál József–Újvári Edit. 2001. *Szimbólumtár*. www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tkt/

szimbolumtar/szimbolumtar.pdf (2016. jan. 29.)

P. Vásárhelyi Judit. 1985. *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Pór Péter. 1969. Faludi Ferenc és a Forgandó szerencse stílustörténeti helye. *ItK* 2–3: 246–258.

Szenci Molnár Albert. 1975. *Discursus de summo bono.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Szerencse: <http://www.rostae-books.com/szerencse.html> (2016. jan. 29.)

Szepsi Csombor Márton. 1968. Udvari Schola. In *Szepsi Csombor Márton Összes művei*, kiad. Kovács Sándor Iván–Kulcsár Péter. 295–388. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Vrábel Tünde. 2014. Szepsi Csombor Márton Udvari Schola című írásának bemutatása és műfaji meghatározása. In *Határtalan párbeszéd*, szerk. Novák Anikó, Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium.

Az elejét elfelejtették, a végén nem értették, megjelent: 2015. 03. 09. <http://konyvkultura.kello.hu/konyvkultura/2015/03/polukrates> (2016. febr. 3.)

Melléklet

1. ábra: Fortuna egy pénzérmén
(fejdisz, bőségszaru és kormányrúd)

2. ábra: Ülő Fortuna
(fejdisz, bőségszaru és üres tál)

3. ábra: Vak Fortuna
(golyóbison áll, lekötött szemű nő)

4. ábra: Fortuna vitorlával
(vitorlát tartó nő, egyik lába golyón, másik hajón)

5. ábra: Szárnyas Fortuna
(golyón álló, szárnyas nő, kezében kehely)

6. ábra: Lábatlan Fortuna
(szárnyas nő, lábatlanul egyensúlyoz egy gömbön)

7. ábra: Griffmadár
(griff egy golyón egyensúlyoz)

8. ábra: Rota Fortunae
(az élet állomásai, a kör közepén Fortuna)

BALÁZS ALETTA JÚLIA

Kép és szöveg viszonya Inczédi József Liliomok völgyében

A dolgozat kép és szöveg összefüggését vizsgálja Inczédi József Liliomok völgye című munkájában. E mű Johann Gerhard latin nyelvű Meditationes sacrae című elmélkedésgyűjteményének fordítása, mely több ponton is eltér az eredetitől. Egyrészt a magyar fordító a magyar fordító az eredetileg negyvenkilencedik és az ötvenedik elmélkedést összevonja, így a Liliomok völgye ötven elmélkedésből áll. Másrészt az eredeti 1665-ös kiadásában minden egyes elmélkedés előtt egy embléma áll, a fordítás viszont csak tíz emblémát tartalmaz. A kutatás igyekszik megválaszolni azt a kérdést, hogy a tíz embléma s az ötven elmélkedés között valóban nincs-e szorosabb kapcsolat. Jelen tanulmány ugyanakkor csak egy embléma és a hozzá tartozó öt elmélkedés elemzésére fókuszál.

Kulcsszavak: Inczédi József, Johann Gerhard, Liliomok völgye, emblémák, kép és szöveg viszonya

Kép és szöveg összefüggését, együtthatását vizsgálom Inczédi József¹ Liliomok völgye című munkájában, amely Nagyszébenben 1745-ben jelent meg először.² Inczédi rímes prózában fordította le Johann Gerhard latin nyelven írott Meditationes sacrae (Jéna, 1606) című elmélkedésgyűjteményét. Trócsányi Zoltán fedezi fel, hogy Inczédinek tulajdonítható a fordítás, amelyet addig Gerhard munkái között tartottak számon mint egy névtelen fordítótól származó 1745-ös kiadást (Trócsányi 1936). Imre Mihály szerint a magyar fordítás egységét és egyik legnagyobb értékét az adja, hogy szerzője következetesen és figyelemreméltó leleményességgel rímes prózában írta át. Az elmélkedések tartalmát és felépítését tekintve magyar fordítónk meglehetősen hű maradt a latin szöveghez: pontosan fordított, nem használt latinizmusokat (Imre 2013, 378–409).

Gerhard munkájától két dologban tér el Inczédi. Az egyik, hogy a magyar fordító az eredetileg negyvenkilencedik és az ötvenedik elmélkedést összevonja, így a Liliomok völgye ötven elmélkedésből áll. Benkő Tímea tanulmánya alapján különös párhuzamra lettem figyelmes fordítónk ezen eljárása és a szerző címválasztása között (Benkő 2011, 327–339). Gerhard alkotásának olyan címet adott,³ melyből kiderül, hogy gyűjteménye

1 Két névváltozattal találkoztam eddigi olvasmányaim során: Inczédi vagy Inczédy. Tanulmányomban az előzőt használom, mivel ez fordul elő gyakrabban. Inczédi József (1688–1750) 1709–1734 között az Erdélyi Református Főkonzisztórium főjegyzője és a nagyenyedi kollégium kurátora. 1736-ban ítélőmesterré nevezték ki, 1750-ben bárói rangot kapott. Az 1718-as esztendőitől pedig a nagyenyedi Bethlen Kollégium főgondnoka volt. (Imre 2013, 394)

2 Inczédi 1745-ös kiadású fordítását ifj. Barth János szebeni nyomdájában nyomtatták. Imre Mihály feltételezése szerint a nyomda privilégium nélkül működhetett és ezért nem szerepel a neve a nyomtatványon.

3 Quinquaginta meditationes sacrae. Az 1603/4-es kéziratának az alcíme: Meditationes sacrae contra mortis terrorem profuturæ. Bibliotheca Gerhardina: <https://www.uni-erfurt.de/studienstaette-protestantismus/sammlungen/bibliotheca-gerhardina/> (2016. márc. 1.)

ötven elmélkedést tartalmaz. Az érdekes az, hogy a címben azt követően is megmaradt az ötvenes szám, hogy a későbbiekben a német szerző a meditációk számát ötvenegyre bővítette. Ebből a megközelítésből érthetővé válik Inczédi indíttatása, hogy összevonja az utolsó két elmélkedést, hiszen így nemcsak a címben, hanem gyakorlatban (számbelileg) is megtartotta az ötven elmélkedést. Akkor ragadható meg teljes egészében az ötvenes szám jelentősége a szerző és a fordító esetében, hogyha mindketten tisztában vannak annak keresztény szimbolikájával.⁴ Gerhard súlyos betegségben szenvedett amikor alkotásának első változatát megírta, könnyen elképzelhető, hogy a bűnök következményének elviselése, a bűnbánat és az evangéliumban hirdetett isteni kegyelem komolyan foglalkoztatták (l. Benkő 2011, 331). Tehát a szövegben olvasható bűnök miatti aggodalom és a haláltól való félelem valódi, nem csupán arra szolgál, hogy megfélemlítse olvasóit. Miután meggyógyult átszerkesztette a kéziratát, és ekkor már kiadásra, olvasásra szánta, ami azt is jelenti, hogy elsődleges célja átalakult. Saját lelki békéjének megteremtése és Istenbe vetett hitének megerősítése másodlagos helyre került (gyógyulását valószínűleg annak jeleként tekintette, hogy Isten meghallgatta könyörgéseit), új célja tehát az olvasók kalauzolása lelki fejlődésük folyamatában.

Az elmélkedésgyűjtemény személyes és közvetlen stílusa hitelesnek tekinthető; az egyes szám első személyű narráció valódi, nem csupán retorikai fogás. Így az elmélkedések kétféle olvasattal rendelkeznek:

1. A szerző szemszögéből olvasva kibontakozik a személyes oldal: saját lelki békéjének megteremtése és Istenbe vetett hitének megerősítése.
2. Lelkigyakorlatos jellege: a szövegbe foglalt rövid imákat (fel)használhatja az olvasó, az ember bűnös mivoltáról szóló részek hatással lehetnek az olvasó lelkiismeretére: bűntudatot ébresztve benne vagy önvizsgálatra indítva, amelynek során aztán imához folyamodhat.

Visszatérve az eredeti mű és a magyar fordítás közötti eltérésekre: 1665-ben kerül kiadásra az első olyan változat, amely metszeteket tartalmazott (Imre 2013, 385). Minden egyes elmélkedés előtt egy embléma állt (összesen ötvenegy emblémát tartalmazott a kötet), Inczédi munkája azonban csak tízet tartalmaz, azok közül is csupán egy hasonlít Gerhard emblémáira.⁵ Az 1745-ös magyar fordítás emblémái azért is figyelemre méltóak, mert Inczédi ezek közé csoportosította a lefordított elmélkedéseket. Így minden ötödik elmélkedés előtt egy embléma található, amely összegzi a következő öt meditáció lényegét, ily módon Inczédi tíz egyenlő részre osztotta művét.⁶ Berek Elza-Hajnalka megállapította, hogy annak ellenére, hogy az emblémák és az utánuk

4 „Az ötvenes szám a bűnbánat jelképe a középkori keresztényen számszimbólika szerint.” (Benkő 2011, 331)

5 Inczédi 1745, negyedik embléma, Áldott szent Szövetség.

6 „tiz szakaszokra osztván, mindenik előtt egy egy képes példázatban az utánna következő öt Elmélkedésbéli dolgokat summáson ki-ábrázoltam” (Inczédi 1745, 4. számozatlan oldal)

következő elmélkedések nincsenek szoros kapcsolatban egymással, alapos olvasat során mégis felfedezhető, hogy a szövegek jelentősen hozzájárulnak az emblémák megfelelő és helyes értelmezéséhez. Sőt, a képek bizonyos elemei visszaköszönnek a meditációkban (Berek 2008). Kutatásaim során igyekszem megválaszolni azt a kérdést, hogy a tíz embléma s az ötven elmélkedés között valóban nincs-e szorosabb kapcsolat. Ebben a tanulmányban ugyanakkor csak egy embléma és a hozzá tartozó öt elmélkedés elemzésére fókuszálok.

Az eddigi méltatások azt igazolták, hogy ábra, mottó és subscriptio annyira szoros és sokrétű összefüggésben van egymással, hogy kép és szöveg együttes hatása mára már megkérdőjelezhetetlen (vö. Fekete 2007, 407–408; Benkő 2011, 327–339). Kép és szöveg összetartozását az igazolja leginkább, hogy a metszetek képi elemeit a mottókkal és versekkel együtt használták fel erdélyi templomok festett kazettás mennyezeteinek és karzatainak díszítésére.⁷ Mary Carruthers kutatásai alapján (Carruthers 2008) megpróbálok rávilágítani kép és elmélkedés⁸ összefüggésének eszmetörténeti hátterére – mind ezt Inczédi munkájából kiindulva. Tehát megkísérlem feltárni, hogy az emblémák és az elmélkedések hogyan válnak együtt a lelki megértés és elmélyítés fontos eszközeivé.

A szerzetesi meditáció egy olyan mesterség (ars), amelynek elsődleges feladata: Istenről gondolkodni, gondolatokat ébreszteni Istenről. A középkori kolostorokban a meditációk gyakorlatba ültetéséhez alapvetően hozzátartozott a mentális képek, vagy más néven a kognitív képek létrehozása, amelyeket Istenről és a Szentírásról való gondolkodás során, illetve az írás során felhasználtak. A latin *sacra pagina* kifejezés az állandó meditációt jelentette, amely a Szentírás olvasására és annak másolására vonatkozott. Ezt *mneme theou* azaz Isten emlékezetének (the memory of God) is nevezik. Ebben a kontextusban az emlékezet alatt nem kizárólagosan azt kell értenünk, amit ma memóriának nevezünk, hanem olyan fogalom, amely az érzéseknek, a képzeletnek és a felismerésnek az emlékezés folyamatában betöltött szerepét fejezi ki (Carruthers 2008, 6). Hans Belting is megállapította, hogy a középkorban „belső, láthatatlan képeket memorizáltak, hogy ezek segítségével őrizzék meg az emlékezés fonálát. Természetesen felhasználtak ehhez az emlékezetet segítő látható elemeket is, ezek azonban csak eszközei voltak annak a célnak, hogy az emlékezetet mint olyat eddzék” (Belting 2000, 10).

Az invenció egyik alapvető és első lépése: az emlékezetünkbe idézett dolgokon való elmélkedés, töprengés. Ahhoz, hogy ez a folyamat beinduljon, az emlékeket fel kell idézni. Mivel a töprengő elme nagyon hamar elveszti koncentrációjának fókuszpontját

7 „Igazolható, hogy ezek a metszetek jelentős hatást gyakoroltak a 18. századi református templomok figurális-képzőművészeti ábrázolásaira: vagyis a metszetek képi elemeit felhasználták festett kazettás mennyezetek és karzatok díszítésére. Az is bizonyítható, hogy a metszetek mottói és versei hasonlóképpen felbukkannak a mennyezeti és karzati festett kazettákon.” (Imre 2013, 407)

8 Az elmélkedéshez ebben a kontextusban (irodalmi) szöveggént és kognitív folyamatként (elmélkedés mint gondolkodás, töprengés, meditálás) viszonyulok.

sokféle figyelemfenntartó eljárásra van szükség ahhoz, hogy az elmélkedés tartalmas és eredményes legyen. A kegyességi szövegek szerzői ezért dolgoztak ki és iktattak be alkotásaikba sokféle figyelemfelkeltő és -fenntartó elemet, amelyek mély benyomást keltettek és különféle érzéseket (félelem, jóérzés, harag, rácsodálkozás stb.) váltottak ki az olvasóból. Az egyik ilyen figyelemfenntartáshoz felhasznált elem a kép, amelyet elsősorban az olvasó „lelki szemeinek céloztak”, abban az értelemben, hogy a könnyebb megértést szolgálja: a nehezebben megemészthető témákat ábrák segítségével közvetítették. A képek elgondolkodásra, elidőzésre készítették az olvasót, lelassították az olvasást, mivel a szöveg mellett a kép megértésére is időt kellett fordítani (Carruthers 2008, 117). „Kép és írás együttesen emlékeztet arra, ami az üdvörtörténetben már lezajlott” (Belting 2000, 9), mivel az elmélkedésgyűjtemény célja nem új tartalmak közlése, hanem a már meglévő alapvető bibliai és hittani ismeretek elmélyítése.

Ehhez hasonlóan a szóképek, trópusok, metaforák, hasonlatok is mind arra hivatottak, hogy fogódzót nyújtsanak, illetve, hogy az olvasmány gondolatmenetét könnyebben követhetővé tegyék. Az említett stílusalakzatok azáltal tudnak ilyen hatást kiváltani az olvasás során, mivel jelzőként, utasításokként működnek a szöveg felületén, kitűnnek a többi szó, megfogalmazás és szókapcsolat közül (Carruthers 2008, 122). Quintilianus az enargeiát tartotta az egyik legalapvetőbb stílusalakzatnak, szerinte a szónok szavakkal kell megfesse a képet.⁹ Az enargeia olyan élénk, érzékletes szavakból áll, amelyek – bizonyos értelemben – képesek ábrázolni a gondolatokat; nagyban hozzájárulnak az irodalmi képek létrehozásához. Nemcsak a látás által tudnak benyomást kelteni befogadójukra, hanem valósággal minden érzékszervre hatással vannak (l. Carruthers 2008, 130).

A hívek számára az emblémák által feldolgozhatóbbá vált az elsajátítani, megérteni kívánt tartalom. Sokkal könnyebben az emlékezetbe vésődtek a bibliai tanítások, fohászok, vagy éppen az elretentő tanácsok, felszólítások – számos embléma erőteljes erkölcsi, nevelő jelleggel rendelkezett. Mindezek mellett egy másik szerepkör, amit betöltöttek a meditatív funkció volt¹⁰ – Belting ezt képáhitatnak (Belting 2000, 433–452) nevezi, úgy vélem rendkívül találó kifejezés. A misztikus lelki gyakorlat három lépése a lélek tökéletesedésének útján: a képáhitat, belső képek létrehozása, azon képesség kifejlesztése, hogy a lélek képek nélkül is „láthassa” Istent (Belting 2000, 135). Az általam vizsgált egyik szerző Johann Gerhard evangélikus, ami azt feltételezi, hogy közelebb áll a katolicizmusra jellemző miszticizmushoz, mint református fordítója, Inczédi József.¹¹

9 „rerum imago quodammodo verbis depingitur” (Carruthers 2008, 130)

10 A meditatív memória a ruminációhoz hasonlóan bizonyos dolgok felidézését és újra meg újra átgondolását jelenti.

11 Inczédi ír is arról előszavában, hogy bizonyos dolgokat másképpen fogalmazott meg, hogy megfeleljen a református vallásnak: „sok helyeken változtatta, hol ki-hagytam, hol pótoltam, a bé-fejező szókat az egymással való meg-egyezésre szabogattam,” (Inczédi 1745, 4. számozatlan oldal)

„Azonos témájú szövegek és képek tehát egyaránt a személyessé tételre, a fantázia megmozgatására törekedtek, s amiként a szövegek elősegítették a képek megértését, úgy a képek is támogatták a szöveg megértését” (Belting 2000, 436). Ilyen kölcsönhatásban levő kapcsolat fedezhető fel Inczédi József Liliomok völgye című munkájának emblémái és elmékedési között. Ennek szemléltetésére a következőkben az első embléma ikonográfiai elemeit veszem szemügyre és megvizsgálom, hogy az emblémák témái mennyire vannak kifejtve az öt elmékedésben, amely előtt megjelennek.

Gerhard 1966-os lipcsei kiadásában szereplő emblémákhoz hasonlóan, Inczédi emblémái is két részre oszthatóak: a felső része maga a kép, melyet díszes tondó,¹² kör alakú keret ölel körül, az alsó részben pedig az *inscriptio*, azaz a képet magyarázó vers olvasható. Az 1699-es lipcsei kiadáshoz (l. Imre 2013) viszonyítva a mellékelt képen egy különösen díszített kerettel rendelkező tondó látható. Mindkét kiadásban minden emblémának van címe is, mely köriratként szerepel a keretben. Inczédi fordításában az első embléma címe *Oh, Boldogtalanság, a képet magyarázó mottó pedig: „Gyermeki buborék e Világi élet, /Mérő serpenyővel eljő az Ítélet, /Pokol tüze füstye lész jutalom bére, /A kinek nem kellett a Váltságnak vére”.*

A következő ikonográfiai elemek láthatóak az első emblémán: felhőből kinyúló kézben mérleg: mely az utolsó ítélet megjelenítője; buborékokat eregető kisfiú: földi élet rövidségét és a világi javak rangok, mulandóságát hivatott ábrázolni; tüzet okozó szörnyfej: a pokol szörnyűségeit jelképezi.¹³

A továbbiakban vegyük szemügyre az öt elmékedést melyeknek lényegét megjeleníti a mellékelt embléma. Az első elmékedés, amint címe (A Világnak hijjábanvalóságáról. Drágább az állandó, Mintsem a mulandó.) is pontosan mutatja, a világ „szolgáltatásai” –val szembeni önfegyelemre és óvakodásra int. „Ne szeresd hü Lélek ezt a Világot, mivel ebben nem találsz semmi állandó joságot: oráját se tudod mikor ki-halsz belőlle, s többé fel nem lelheted [...]” (Inczédi 1745, 1). Az anyagi javak értelmetlen halmozását egy erős képiséggel telített hasonlattal nyomatékosítja: a betegségben szenvedőnek mit sem ér az elefántcsontból készült ág, gyötrelmét semmi más nem szüntetheti meg csak az Istenbe vetett hit, mely által lelki nyugalmat nyerhet.¹⁴ Az elmékedésnek tehát a hegyi beszéd földi és mennyei kincsekről szóló része szolgál

12 A tondó olasz eredetű szó, jelentése kerek. A kör formájú domborműveket, festményeket, rézmetszeteket illetik ezzel a névvel; a 15–16. században élte virágkorát.

13 Fekete Csaba *Festett mellvéd és kegyesség* című tanulmányából kiderül, hogy a pokol bejáratát sok – az Inczédi emblémáján feltűnő szörnyfejhez hasonló – ábrázolat szemléltette. Például: *Le livre de Diablerie*, Michel Le Noir, Paris, 1508; Kálvin János *Institutio* (1624) címlapján hatalmas, tátott szájú oroszlán nyeli el a bűnösnek ítéleteket (Fekete 2007, 1111).

14 „[...] mert nem használ a betegnek fekünni éléfant-tson nyoszolyában; s belől égni forró kinos nyavalyában: a Beteget vigassztallya az Egesszég., az Egesszégest Lelkében való tsendesség.” (Inczédi 1745, 3.)

alapul.¹⁵ Máté evangéliuma 6. részének 19–21. és 24. versei alapján magyarázza a lelki fejlődés és az istenkeresés fontosságát, mondván, hogy a földi szegénység lelki gazdagsághoz vezethet. Hangsúlyozza híveinek, hogy mindez megvalósítható, mégpedig Jézus tanításait követve.¹⁶ Fontosnak tartom kiemelni, hogy nem egyszerűen a szegénységet javasolja, hanem a világ megvetését, a javaktól, a tárgyi ingóságoktól való menekülést hirdeti: „Nints más uttya a Menyországnak; stak meg-utálása e Világi hivságnak: mert a Christus-is a Keresztfának gyalázatja által: ment az örök ditsőségre” (Inczédi 1745, 2).

A második elmélkedés esetében már a cím is segítségünkre van az embléma egyik képi elemének, a buborékoknak a megfejtésében: Az életnek hamar el-múlásáról. Életünk tsak pára, nem tart e sokára. A földi élet mulandó, az örökkévalósághoz viszonyítva csupán egy röpke pillanat. A nyolcadik oldalon azt olvashatjuk, hogy az emberi élet valójában mindennapi halál, hiszen ahogyan telnek a napok az ember egyre közelebb kerül élete végéhez, ahol a halál vár rá.¹⁷ Azonban nem kizárólag megfélemlíteni akarja olvasóit, hanem sokkal inkább építő célzata van ennek az elmélkedésnek (is), a 11. oldalon például azt olvashatjuk: „gondold-meg hogy e rövid életet mely hamar ki-heverjük; még-is az örök életet ebe vesztyük, vagy nyerjük” (Inczédi 1745, 11). Majd arra buzdítja a híveket, hogy az alapvető világi javakat (táplálék, ruházat, lakóhely) felhasználva éljenek Istennek tetsző életet, és nem azok halmozása legyen a cél. Azaz Krisztus közösségéhez méltó életmódot folytassanak: betartva Jézus tanításait, a tárgyi javakat csupán eszközként használva, ima által keresve Isten társaságát és segítve, bátorítva egymást. „[...] bátorságosb inkább minden órán készen lenned; hogy utad váratlan ne történnyék, mikor e Világból ki-kell mened” (Inczédi 1745, 11). A váratlan sorsfordulat viszont bármikor bekövetkezhet az ember életében, ezt egy bibliai történettel támasztja alá. Jónás történetének azt a jelenetét választja, amikor a próféta a pusztába vonul és a távolból szemléli Ninivé városát. Az Úr parancsára egy éjszaka alatt hatalmas levelű tők sarjad, amely hűvös árnyékot tart Jónásnak a tűző napon. Azonban mire hozzászokna az árnyékhoz, ugyanolyan hirtelen, ahogyan kinőtt a növény el is szárad. Jónás, emberi gyarlóságától indíttatva felháborodik és igazságtalannak nevezi Istent, a Teremtő a következő kérdést teszi fel a prófétának: „Te szánod a tököt,

15 Máté 6. 19. „Ne gyűjtsetek magatoknak kincseket a földön, hol rozsdá és moly megemészti, és hol tolvajok kiássák és ellopják.” 20. „hanem gyűjtsetek magatoknak kincseket mennyben, a hol sem a rozsdá, sem a moly meg nem emészti, és a hol a tolvajok ki nem ássák, sem el nem lopják.” 21. „Mert a hol van a ti kincsetek, ott van a ti szívetek is.” 24. „Senki sem szolgálhat két úrnak. Mert vagy az egyiket gyűlöli és a másikat szereti; vagy az egyikhez ragaszkodik és a másikat megveti. Nem szolgálhattok Istennek és a Mamonnak.”

16 „[...] a' kinek hol kintse ott az ő szive; az Isten légyen hát minden kintsed, ha néki akarsz lenni igaz hive: két kintsnek, ugy/mint Világnak és ISTENnek nem lehet azon egy szívben maradni; el kell valamelyiktől szakadni [...]” (Inczédi 1745, 4)

17 „E világi élet igazabban szólva mindennapi halál, mert valamennyi órát élsz, életedből ugyanannyi mindennap le szál” (Inczédi 1745, 8)

amelyért nem fáradtál és amelyet nem neveltél, amely egy éjjel támadt és más éjjel elveszett [...]?”¹⁸ A Liliomok völgyében nem kerül kifejtésre a teljes jelenet, csupán egy rövid utalás történik,¹⁹ mivel a szerző/fordító az olvasók háttértudására alapoz.²⁰

A fent említett emblémán a buborékokat eregető kisfiú térdén egy koponya látható, amely a halál jelképe. Az életből való eltávozás ezen megjelenítése mintegy bevezeti a harmadik elmélkedés (A Halálnak gyakor meg-gondolássárol. A Halál emlékezete; Lelkünknek azon élete.) témáját, amely azt tanácsolja az olvasónak, hogy gondolkozzon el, gyakrabban a halálon, mert az sokkal közelebb van mint gondolná.²¹

Ugyancsak az első emblémán látható egy felhőből kinyúló kézben egy mérleg is, mely minden kétség nélkül az utolsó ítéletre utal; amint a címből is egyértelműen kiderül a teljes negyedik elmélkedés erről szól: Az utolsó Ítéletről. El jü a Christus itélni; Rettegés lesz ezt szemlélni. Példákat hoz arra vonatkozóan, hogy az ember élete során milyen döntéseket hoz általában, szembe állítva azokkal amilyeneket hozhatna saját érdekében. Következétesen ráirányítja a figyelmet arra, hogy miért lényeges az életmód, a tettek és azok indítékai. A szerző nem azzal kerekíti le az elmélkedést, hogy az ember bűnös volta miatt kárhozatra ítéltetett, hanem pont azt hangsúlyozza, hogy a tévedések, kudarcok, törvényszegések ellenére is megvan az esélye az igazi bűnbánatra, amely által minden jóvá tehető. Tehát a megváltottság-tudat kialakítására törekszik.

Az ötödik elmélkedésben részletekbe menően ecseteli, hogy milyen jellegű kínokban és szenvedésekben részesül a pokolba jutott emberi lélek. Mindezt elsősorban azért, hogy az olvasók elrettenjenek a bűnöktől, s az erkölcstelen életmódtól.²² Másrészt pedig az olvasás által az olvasókban a kegyelmi tapasztalat kialakítását, felélesztését vélem felfedezni.

Az első embléma bal részén észrevehető egy tüzet okádó szörnyeteg feje. Fekete Csaba Festett mellvéd és kegyesség c. tanulmányából fény derül arra, hogy a pokol bejáratát több – az Inczédi emblémáján feltűnő szörnyfejre emlékeztető – ábrázolás szemléltette hasonlóan. Például Michel Le Noir *Le livre de Diablerie* című alkotása, amely 1508-ban Párizsban jelent meg; ugyanakkor Kálvin János *Institutiojának* (1624) címlapján is hatalmas, tátott szájú oroszlán nyeli el a bűnösnek ítélteteket (l. Fekete 2007, 1111).

18 Jónás könyvének 4. része, 10–11 vers.

19 Féreg terme s el-szárasztá a Jonás fejének árnyékot tartó plánta ágát; minden egyéb Világi jokban-is magát meg-emésztő féreg van, melly mulandová teszi annak boldogságát.” (Inczédi 1745, 11)

20 „Ez a megoldás nem újkeletű, hiszen a szentekről szóló keresztény himnuszok is így kezelték a különféle történeteket, és mondták el a leglényegesebbeket, számítva a felhasználók háttértudására.” (Farmati 2015, 42)

21 „[...] a halált az élettől igen távol valónak gondolod; holott ezeket egymáshoz leg-közelebb való szomszédoknak találod: mert az élet valamennyit halad magában; a halál-is mindenkor ott vagon nyomában [...].” (Inczédi 1745, 14)

22 „Gondold-meg hű lélek a Pokolbéli kinoknak nagyságát; s könnyen meg-zabolházhatsz a vétekre vágyódó Testnek vásottságát: Lesz ott minden nyomorúságnak bősége, minden jónak üressége[...]” (Inczédi 1745, 22)

Érdemesnek tartok kis kitérőt tenni az ars memoria és a kép(ek) közötti összefüggésre. Az emlékek létrehozásához szükség van képekre is, amelyekhez az illető emlékek kapcsolódnak. Ezek a képek az elmében őrződnek meg, nagyon hasonlóak, sőt mondhatni szimbiózisban vannak valódi képekkel és szavakkal, amelyeket az egyén valahol látott, hallott vagy olvasott (l. Carruthers 2008, 10). Az emlékezet jelek segítségével működik, amelyké képek formáját öltik fel. A képek oly módon tudnak jelként működni, hogy az elme azokat a dolgokat, tényeket, eseményeket, gondolatokat, amelyekre éppen szüksége van, a kép felelevenítésével idézi emlékezetbe. Tehát amellet, hogy az emlékek jelek, egyben mentális képek is (l. Carruthers 2008, 14).

Összegzés

Az emblémák tehát az elmélkedések tartalmának megjelenítésére és kézzelfoghatóvá tételére szolgáltak. „Azonos témájú új szövegek és képek tehát egyaránt a személyessé tételre, a fantázia megmozgatására törekedtek, s amiként a szövegek elősegítették a képek megértését, úgy a képek is támogatták a szöveg megértését” (Belting 2000, 436).

Kutatásaim hasznosságát azzal támasztanám alá, hogy Knapp Éva szerint is „szükség van az emblémaelmélet és gyakorlat viszonyának az eddigieknél pontosabb meghatározására. Ehhez hasonlóan csak részben feltárt terület a vallási emblematika a maga sokrétű formáival, funkcióival és felekezeti összefonódásaival” (Knapp 2003).

Irodalom

Johann Gerhard. 1606. *Meditationes sacrae*. Jéna.

Inczédi József. 1745. *Liliomok völgye...* Nagyszében.

Balázs Mihály–Gábor Csilla. 2000. *Emlékezet és devoció a régi magyar irodalomban*.

Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó és Bolyai Társaság.

Hans Belting. 2000. *Kép és kultusz*. Budapest: Balassi Kiadó.

Berek Elza-Hajnalka. 2008. „Szentelmélkedésit így magyarázásra /Fel vevé 's fordítá Nemzete hasznára”: Egy elmélkedésgyűjtemény, két magyar fordítás. (a XI. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia dolgozata). Kolozsvár, 2008.

Benkő Timea. 2011. Boldog keserűség. A református megigazulástan ábrázolása a marosvécsi református templom mennyezetén. *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 2: 327-339. <http://proteo.cj.edu.ro/hu/szemelyek/oktatok/benko/publikaciok> (2016. jan. 15.)

Mary Carruthers. 2008. *The Craft of Thought: Meditation, Rhetoric and the Making of Images, 400–1200*. Cambridge.

- Farmati Anna. 2015. *Szeráfi kalandok*. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó és Bolyai Társaság.
- Fekete Csaba. 2007. Festett mellvéd és kegyesség. *Református Szemle* 5: 1118. [Pietizmus és emblematika c. fejezetben van szó Inczédiről és Gerhardról. http://konyvtar.proteo.hu/sites/konyvtar.proteo.hu/files/documents/2007/RSZ100_1106-1121.pdf (2016. jan. 16.)]
- Imre Mihály. 2013. Johann Gerhard 18. századi hazai recepciójának néhány jellemzője. In *Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban*, szerk. Fazakas Gergely Tamás–Imre Mihály–Szárász Orsolya. 378–411. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Knapp Éva. 2003. *Irodalmi emblematika a 16–18. Századi Magyarországon*. Budapest: Universitas.
- Kónya Franciska. 2012. *Kép és szó: A barokk jezsuita irodalmi emblémáról és előzményeiről*. <http://www.keresztenyszoz.katolikhos.ro/archivum/2012/januar/1.html> (2015. szept. 4.)
- Trócsányi Zoltán. 1936. *Egy illusztrált protestáns barokk könyv, az első magyar makáma*. Budapest: Hungária Kiadó.

Melléklet

1. ábra: Inczédy: *Liliomok völgye*. Első embléma.

2. ábra: *Le livre de Diablerie*, Michel Le Noir,
Paris, 1508.

3. ábra: *Kálvin János Institutio* (1624) – címlap

SZITÁS ANDREA

A Komáromi Tudós Társaság jelentősége a magyar felvilágosodás időszakában

A 18. század vége és a 19. század eleje az egyik legjelentősebb periódus nemzeti irodalmunk történetében; ebben az időszakban vív irodalmi berkekben szellemi csatát régi és új, határolódik el egymástól ősi (hagyományaihoz hű) és modern szellem. A változás nem csupán szellemi, kulturális és társadalmi kérdéseket érintett, hanem egy új olvasóközönség meghatározása és kialakulása is fontossá vált az irodalmi életben. Előtérbe kerülnek tudós írói körökben a magyar nyelv ápolásával és csinosításával kapcsolatos kérdések. Éppen ezért fontos azoknak az alkotói csoportosulásoknak a bemutatása, amelyek célul tűzték ki az anyanyelv magasabb szintre emelését. A dolgozat a Komáromi Tudós Társaságra és Péczeli József folyóiratára, a Mindenés Gyűjteményre fókuszál, de áttekintést kíván nyújtani a korabeli magyar nyelvű sajtóról is. A vizsgálódás középpontjában az a lehetséges kapcsolati hálónak a bemutatása áll, melynek tagjai vagy személyes találkozásai révén, vagy levelezéseik által inspirálhatták rímfaragásra az érzékeny asszonyokat, főként Fábián Juliannát.

Kulcsszavak: Komáromi Tudós Társaság, Mindenés Gyűjtemény, magyar felvilágosodás, Péczeli József, Fábián Julianna

Bevezetés

„Mindennek tetszeni lehetetlen – akarni együgyűség”¹
(Péczeli József)

A 18. század vége és a 19. század eleje az egyik legjelentősebb periódus nemzeti irodalmunk történetében; ebben az időszakban vív irodalmi berkekben szellemi csatát régi és új, határolódik el egymástól ősi (hagyományaihoz hű) és modern szellem. A változás nem csupán szellemi, kulturális és társadalmi kérdéseket érintett, hanem egy új olvasóközönség meghatározása és kialakulása is fontossá vált az irodalmi életben. Az általam vizsgált korszakban előtérbe kerülnek tudós írói körökben a magyar nyelv ápolásával és csinosításával kapcsolatos kérdések. Éppen ezért fontosnak tartom azoknak az alkotói csoportosulásoknak – jelen tanulmányban a Komáromi Tudós Társaságnak – a bemutatását, amelyek célul tűzték ki az anyanyelv magasabb szintre emelését. Debreczeni Attila Tudós hazafiak és érzékeny emberek című kiváló írásában az integráció és elkülönülés lehetőségeit vizsgálja a 18. század végének magyar irodalmában. A szerző a tudományok, a literatúra és a nemzeti karakter kapcsán görcső alá veszi különböző

1 Az idézett mondattal bocsátotta útjára Péczeli József és a Mindenés Gyűjteményt szerkesztő Komáromi Tudós Társaság a folyóiratot 1789-ben. (lásd: Péczeli József: Mindenés Gyűjtemény, I-VI. Nygyed, Írattatott 's Nyomtattatott Rév-Komáromban, Weber Simon Péter 'betűjivel, 1789-1792.)

aspektusok alapján Péczeli József folyóiratát, a Mindenés Gyűjteményt. Debreczeni gondolatai nyomán megállapítható, hogy a tudós társaság hazafias beszédmódja és a szerkesztő ifjak közösségképző eszméje a magyar nyelvű műveltség előmozdításában érhető tetten (vö. Debreczeni 2009, 190). A folyóirat beszédmódja is egyértelműen utal a magyar nyelv ápolását célként meghatározó attitűdre. Erre kiváló példaként szolgálhat a Mindenés Gyűjteményben legtöbbször előforduló fogalmak ismétlődése, ezek pedig a nagybetűs Nyelv és Nemzet, vagy kisbetűvel írott nyelv és nemzet kifejezések (vö. Debreczeni 2009, 192).

A magyar felvilágosodás időszakában, a nemzeti irodalmi törekvésekkel párhuzamosan jelentős előrelépés történt a hazai újságírás történetében is: különös tekintettel az ekkor „fénykorát” élő Komárom városára, ahol Péczeli József 1789-ben hozzákezdett az elsőnek számító magyar nyelvű tudományos folyóirat, a Mindenés Gyűjtemény szerkesztéséhez.

Mielőtt rátérnék dolgozatom érdemi részének kifejtésére, rövid áttekintést kívánok nyújtani a magyar nyelvű sajtó jelentőségéről, valamint a gyűjtemény szerkesztését megelőző első lépésekről, és ezzel korrelációban a főbb motivációkról is. Az első anyanyelven szerkesztett újság a Ráth Mátyás nevéhez fűződő Magyar Hírmondó volt; a hírlap publikálására 1780-ban került sor Pozsonyban, ám 1788-ban annak szerkesztése megszűnt. A Magyar Hírmondó megjelenését követően további – magyar nyelven szerkesztett – folyóiratok kerültek az olvasóközönség elé. A magyar felvilágosodás időszakában jelentősnek bizonyultak: a bécsi Magyar Kurir, a Magyar Músa, a Magyar Mercurius, a Magyar Museum, a Diétai Magyar Múzsza, a Hadi és Más Nevezetes Történetek, az Uránia és az Orpheus című folyóiratok. Az újságírás origójának számító Pozsony, Bécs és Pest mellett fontos előrelépést tett a hazai sajtó fejlődésének tekintetében Komárom városa is, ahol a helyi református egyház vezetője, Péczeli József hozzáfogott a Mindenés Gyűjtemény szerkesztéséhez (vö. Szénássy 1994, 13–14).

Dolgozatomban kísérletet teszek azon tényezők bemutatására, melyek hatással lehettek úgy a város irodalmi életére, mint az irodalmat pártoló és egyben olvasóközöniséget kialakító, jelen esetben komáromi közönségre. Ezzel összhangban izgalmasnak találok a Mindenés Gyűjtemény női olvasóközönség megnyerése érdekében kifejtett hatásának bemutatását. Vizsgálódásom fókuszában továbbá a gyűjtemény szerkesztése révén kialakult népszerű Komáromi Tudós Társaság áll, amelyet nemcsak heterogén volta (vö. Tapolcainé Sáray Szabó 2010, 85) – Péczeli vallási felekezetre való tekintet nélkül alakította ki maga körül „tudós körét” – tett különlegessé, hanem a különböző tudományterületeket érintő, gyakran az olvasókat hasznos tanácsokkal ellátó, tájékoztató jellegű és rendkívül igényes szakcikknek is emelték a folyóirat színvonalát. Ugyanakkor Péczeli nem kis feladatot vállalt magára, amikor hozzákezdett a gyűjtemény szerkesztéséhez, hiszen a kisszámú olvasóközönség mellett egyéb folyóiratok féltékenységével is harcolnia kellett (vö. Szénássy 2010, 14–15). A tudós társaság körét gazdagította – ezáltal pedig a folyóirat szerkesztésében is érdemi szerepet vállalt

– a komáromi születésű, szerény jövedelmét főként varrásával kiegészítő – Fábíán Julianna is. Az asszony alkalmi versek írogatásával próbálkozott,² valamint otthonában teret biztosított a helyi és nevezetes irodalmi alakok között kialakult polémiák megvitatására. Éppen ezért tanulmányomban annak a lehetséges kapcsolati hálónak a bemutatását helyezem vizsgálódásom középpontjába, melynek tagjai vagy személyes találkozásaik révén, vagy levelezéseik által inspirálhatták rímfaragásra az érzékeny asszonyokat – jelen esetben Fábíánt –, ebben a folyamatban pedig jelentős szerep jutott a komáromi folyóiratot szerkesztő társaság bizonyos tagjainak.

Péczei József programja – A folyóirat célközönsége

A Rákóczi-szabadságharc lezárása után békés napok köszöntöttek Magyarországra, így Komárom városára is, ahol ebben az időszakban gazdag, pezsgő irodalmi élet látszott kibontakozni. A fejlődés termékeny talajt biztosított a nyomdászat számára, hiszen a könyvnyomtatás csakis ott honosodhat meg, ahol a fogyasztás feltételei biztosítottak. Kialakult a magyar értelmiségi réteg és az olvasóközönség, az új eszmék terjesztésének legfontosabb eszközévé pedig a könyv és a magyar nyelvű irodalom megteremtése vált (vö. Tapolcainé Sáray Szabó 2010, 7). II. József türelmi rendeletének érelmében a protestánsok számára lehetővé vált a vallásgyakorlás mellett a szabad lelkesválasztás is. A debreceni kollégium javaslatára Péczelire esett a komáromi református gyülekezet választása. Miután Péczeli megérkezett a városba,³ rögtön hozzáfogott a város irodalmi és kulturális életének fellendítéséhez (vö. Tapolcainé Sáray Szabó 2010, 83). Toldy Ferenc így vélekedik tevékenységéről: „egyike volt abban a korban a tudomány, a hazai nyelv, a költészet leghathatósabb terjesztőinek, a francia iskola főnöke, amelyben Bessenyei Györgyöt váltotta fel, az új nemzedék példa és irányadója... Emellett felekezetének legkitűnőbb szónoka... általánosan tisztelt, a kor minden nevezetességeivel viszonyban álló tudós ember” (Tapolcainé Sáray Szabó idézi: Toldy 1876, 138–139).

Péczei jóvoltából a városba meghívást nyert Weber Simon Péter, aki pozsonyi nyomdájának megnyitását követően 1788-ban komáromi székhelyű fióknyomdát hozott létre; ettől az évtől kezdődően tekinthető viszonylag folyamatosnak a város nyomdászatának

- 2 Költeményei nem kerültek publikálásra, azok létezéséről csupán Gvadányi Józseffel folytatott levelezéséből tudunk. A verses levelezés a Mindenest Gyűjtemény megszűnése után kezdődött, ám azt tudjuk, hogy Gvadányi korábban is járt Komáromban, és érdemi szerepet vállalt a folyóirat szerkesztése és indítása körüli munkálatokban.
- 3 Péczeli abban az évben foglalta el hivatalát – 1783-ban –, amikor a várost másodízben érte földrengés. A húsz évvel korábbi katasztrófához képest a földrengés most nem követelt emberáldozatot, mégis felbecsülhetetlen károkat okozott. Komárom lakosainak száma ekkor körülbelül tizenegy ezer lehetett, nagyságát tekintve Selmecbányát és Pozsonyt követve a harmadik legnagyobb településnek számított. (lásd: Tóth 1989, 3–5)

története⁴ a kezdetektől egészen napjainkig (vö. Tapolcainé Sáray Szabó 2010, 37). Weber komáromi nyomdájából kikerült példányok és azok szerzői reprezentálják a felvilágosodás időszakának jellemzőit, továbbá az anyanyelv ápolása okán kialakult Komáromi Tudós Társaság irodalmi tevékenységét (Tapolcainé Sáray Szabó 2010, 9). A Mindenes Gyűjtemény 1789-től egészen Péczeli József haláláig, 1792-ig a Weber-nyomda állandó terméke lett (vö. Tóth 1989, 86). Weber Simon Péter Pozsony első protestáns nyomdása volt, így a felvilágosodás protestáns szerzőinek írásai az ő nyomdájában jelentek meg (Tapolcainé Sáray Szabó 2010, 38). Elsősorban a városhoz kötődő és Péczeli József köréhez tartozó szerzők írásai kerültek sajtó alá Weber komáromi nyomdájában. Nem elhanyagolandó Weber Simon Péter kiadó politikája sem; a nyomdász, aki érdeklődéssel fordult az irodalom felé, olyan könyvek kiadására is vállalkozott, amelyek az általunk tárgyalt korszakban populárisnak bizonyultak. Ellentétben más nyomdászokkal, akik az esetek többségében a régebbi könyvek utánnyomására vállalkoztak csak; Weber nyitott az új tematikájú írások felé, így bátran vállalkozott természettudományi, történelmi és irodalmi könyvek publikálására is. A nyomdász maga is folytatott irodalmi tevékenységet, írásai szorosan kapcsolódnak a kor eseményeihez: főleg alakalmi jellegű műveket és ünnepi köszöntőket írt (Tapolcainé Sáray Szabó 2010, 42–43).

Egyetérthetünk Debreczeni Attilával abban a tekintetben, hogy Péczeli lapja, valamint a Magyar Museum, az Orpheus és az Uránia című folyóiratok megjelenése jelentős előrelépést jelentett a magyar társadalom és művelődés életében. Ám az imént felsorolt folyóiratok programját és célkitűzését ismerve lényeges eltéréseket figyelhetünk meg: míg a Mindenes Gyűjtemény az integráció eszméjét testesíti meg, addig az Orpheus és a Museum programjában az elkülönülés lehetőségének megvalósulása kerül megfogalmazásra. Ezzel korrelációban pedig Debreczeni Attila úgy fogalmaz, hogy Kármán József lapja, az Uránia az előbbiekkal implicit vitát folytat (vö. Debreczeni 2009, 175). A magyar felvilágosodás népszerű folyóiratai a hálózatszerű nyilvánosságban központokat képeztek, azonban eltérő arculatuk volt. A Magyar Museum és az Orpheus konkrétan megfogalmazott programmal kerültek a nyilvánosság elé. Ez nem mondható el sem Péczeli Mindenes Gyűjteményéről, sem a Hadi és Más Nevezetes Történetekről, hiszen ezek a folyóiratok bevezető cikkükben nem határoztak meg egyértelmű programot (Debreczeni 2009, 177).

4 A komáromi nyomdászattal és a sajtó történetével kapcsolatban többek között Szénássy Árpád, Tóth László, Tapolcainé Sáray Szabó Éva, Kecskés László, Kosáry Domonkos valamint Pyber Kálmán végzett mélyreható kutatást. A város első monográfusa Prohászka Ferenc volt, aki a Komáromi nyomda történeti vázlatával címmel publikálta írását, erre Tapolcainé tesz említést idézett művében. (lásd. Tapolcainé Sáray Szabó 2010, 5). Baranyay József A komáromi nyomdászattal és a komáromi sajtó története címmel megjelent munkája mellett fontos megjegyeznünk A komáromi sajtó történeti repertórium címmel írását is. Baranyay repertóriumában felsorolt folyóiratok egyikében olvasható Komáromi poetrinák (Fábián Juliánna) címmel megjelent cikk. A gyűjtemény a Komáromi Levéltárban található.

A komáromi folyóiratnak volt politikai aspektusa is, mely II. József döntéseivel hozható összefüggésbe. Ennek értelmében valódi előrelépésre nyílt lehetőség az oktatásügy és a hivatalos nyelvhasználat kapcsán. A magyar az oktatás nyelveként régi témája volt a hungarus nemzetségnek, ezzel ellentétben az államnyelv körüli vita újdonságnak számított, jelentőssé csak az általunk vizsgált periódusban vált (Debreczeni 2009, 211).

Péczei József Mindenés Gyűjteménye Ráth Mátyás Magyar Hírmondójának, Szacsвай Sándor bécsi Magyar Kurirjának és Batsányi János, Kazinczy Ferenc és Baróti Szabó Dávid Magyar Museumának mintájára készült (vö. Tóth 1989, 6). Péczei nem kis feladatot vállalt magára a Mindenés Gyűjtemény szerkesztésével. Mivel a folyóirat korábbi, 1789. január 1-jén megjelent első száma nem aratott osztatlan sikert, ezért a szerkesztő joggal kételkedett a munkálatok folytatásának sikerében; a gyűjtemény Minden jószívű hazafiakhoz című cikkében így fogalmaz: „Sok jó Hazafijaknak kérésekre újra megindítjuk e' Gyűjteményünket, még pedig ez után minden Héten kétszer egy-egy árkuşt küldünk öt R. forint előfizetésért, melyeket az ezt ólvasni kívánó Érdemes Hazafijak minden bátorsággal fel-küldhetnek frankón akár hozzánk, akár a' Komáromi Posta Mester Úrhoz. Ha ezen Gyűjteményünknek annyi Ólvasóji lesznek, a' mennyin vagynak a' Magyar Kurirnak tí. kilentszáz vagy ezer; tehát a' haszonból minden Esztendőben leg-alább ezer Tallért fogunk a' Magyar Literatura' virágoztatására fordítani. Miképpen lehessen pedig azt leg-jobb móddal a' Magyar Literatura' virágoztatására fordítani; arról sok, nálunk Böltsebb Hazafijakat fogunk meg-kérdezni. Mi leg-jobban szeretnénk ha a' Nyelv' pallérozására fel-állítatandó kis Társaságnak tőkepénzüil szolgálna, a' melyet is reménylünk hogy idővel sok nagy lelkű Hazafijak gyarapítanak. Ha pedig az Ólvasók ezeren feljül is számosznak, akkor két ezer 's több Tallérokat is fordítunk ezen nemes végre” (Péczei 1789, 4–5). A komáromi folyóirat összesen három alkalommal indult újra: először 1789 januárjában, majd 1789 júliusában. Ezt követően 1790 júliusában újra szünetelt, míg az 1791-ben és 1792-ben megjelent két kötet már évkönyv formájában került nyomtatásra. Az okok leginkább a komáromi lelkészt ért támadásokra – valamint anyagi nehézségekre – vezethetők vissza. A Magyar Kurirt szerkesztő Szacsвай Sándor részéről erős kritikák érték Péczelit.

Összehasonlítva a komáromi lapot a Hadi és Más Nevezetes Történetekkel, elmondható, hogy utóbbira nem jellemző a tudományosság. A tudománybéli jelentések helyett a cikkek főleg a török háború tematikájára szorítkoznak; a lapba – melynek műfaja a hír – háborús témában szerkeszt verset Batsányi, Baróti Szabó és Fazekas is. A Mindenés Gyűjtemény kezdetben nem közöl politikai vagy háborús témában érintett írásokat, ám később jellemző a folyóiratra az iskolaügyhöz és a magyar nyelv hivatalossá tételének kérdéséhez kapcsolódó cikkek publikálása (vö. Debreczeni 2009, 178). A Mindenés Gyűjtemény a Hadi és Más Nevezetes Történetekkel ellentétben nem a hírt tartja fontosnak, hanem – és ez nagyon jelentős – az állásfoglalást. A szerkesztők és a tudós társaság célja tehát az, hogy kifejthessék álláspontjukat a nyelv és a nemzet védelmében

(Debreczeni 2009, 179). Debreczeni Attila – Penke Olgára hivatkozva – monográfiájában meghatározza, hogy Péczeli folyóiratának műfaja kivonat, hiszen a lelkész a gyűjtemény cikkeit különböző kivonatóló újságokból fordította (Debreczeni 2009, 181).

A rendkívül művelt és több tudományterületben is jártas Péczeli irodalmi tevékenysége során főleg a francia szellemi és irodalmi életből merített. Első munkája Voltaire Zairjának magyarra fordítása, azonban a komáromi lelkész angol klasszikusoktól is fordított. Nevezetesen Edward Young vagy James Hervey egy-egy művét ültette át magyarra (vö. Tóth 1989, 5–6). Továbbá Péczeli drámafordítói tevékenységének köszönhetően a gyűjteményben nagy hangsúlyt kap a színházas (Debreczeni 2009, 189).

Péczeli József folyóiratát vizsgálva érdekesnek bizonyulhat számunkra Penke Olga Kazinczy Ferenc és a Mindenés Gyűjtemény című tanulmánya, melyben a szerző bemutatja Kazinczy és a komáromi lelkész szerkesztői tevékenysége közötti különbségeket és hasonlóságokat. Kazinczy és Péczeli a korszellemnek megfelelően azonos indíttatásból kezdett hozzá a folyóirat-szerkesztéshez, ám a költőtársak szemléletmódja több helyen különbözik. Penke elemzi Kazinczy írásait a Mindenés Gyűjteményben, és megvizsgálja Péczeli alkotásait Kazinczy folyóiratában, az Orpheusban. A két szerkesztői tevékenysége abban a tekintetben maradéktalanul megegyezett egymással, hogy mindketten jelentősnek tartották a nyilvánosság biztosítását, a tudomány pártolását és a fordítói tevékenységet (vö. Penke 2010, 407).

Kazinczy nagy érdeklődést tanúsított költőtársának, Péczeli Józsefnek szerkesztői tevékenysége iránt, mi több, maga is közölt írásokat a komáromi lelkész folyóiratában. A nyelvújító 1790-ben, azaz egy évvel később Péczeli vállalkozása után kezd hozzá az Orpheus szerkesztéséhez (Penke 2010, 408). Konceptióját Péczeli elé tárja, akit 1789-ben meglátogat; elképzelése megegyezik Péczeliével abban, hogy nem kíván a többi korabeli folyóirat vetélytársa lenni. Kazinczy egységesebb tematikával dolgozik, mint Péczeli, valamint folyóiratában a magasabb ízlés megvalósítására törekszik (Penke 2010, 409). Több alkalommal is bíráló cikket közöl Kazinczy a gyűjtemény szerkesztőjéről, valamint meglehetősen türelmetlen magatartást mutat Gvadányi Józseffel szemben is (Penke 2010, 410). Nyelvi és helyesírási hibákra is felhívja a figyelmet a komáromi folyóiratban. A fordítás kérdésében sem egyezik kettejük véleménye; míg Kazinczy a hűség és pontosság elvét hangsúlyozza, addig Péczeli a fordítói szabadság mellett foglal állást (Penke 2010, 411). Polémia figyelhető meg a latin és a német nyelv hazai fontosságát illetően; a Mindenés Gyűjteményben a latin idézetek, az Orpheusban a német nyelvű hivatkozások vannak túlsúlyban (Penke 2010, 410). A nyelvújító Péczeli fordításait esztétikailag is pellengérré állítja (Penke 2010, 412). Kazinczy a türelmetlenebb, Péczeli a megértőbb, a szakmai nézeteltérések mellett azonban a jelentős kérdésekben megegyezik a szerkesztők véleménye. Összefognak a közös célok megvalósításáért, fontos számukra a magyar nyelv ügye, a műveltség magasabb szintre emelése és az oktatásügy (vö. Penke 2010, 415).

Penke Olga tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy Kazinczy folyóiratának első számában egy Péczelit magasztaló francia nyelvű levél olvasható, azonban az Orpheusban a komáromi szerkesztő neve és annak tudós társasága meglehetősen ritkán kerül említésre (Penke 2010, 410).

A Komáromi Tudós Társaság jelentősége

A 18. század utolsó harmadában és a századfordulón olyan jelentős írói csoportosulások formálódtak, amelyek a magyar nyelv csinosítását tűzték ki célul. A nemzeti törekvések megfogalmazására tett szándék nemes feladatnak mutatkozott, nem hiába jöttek létre – nyugat-európai mintát követve – olyan irodalmi szalonok, ahol lehetőség adódott úgy társadalmi, mint kulturális és irodalmi problémák megfogalmazására. Természetesen az angol, francia és a német szalonélet miliője korántsem mutatott analógiát a Magyarországon létrejött tudós körök és társaságok irodalmi életével; hazánkban ezek a közösségek viszonylag hamar feloszlottak, az írók és gondolkodók felvilágosult eszméiket az egymással folytatott levelezéseikben fejthették ki. A nyilvánosság formáinak megteremtése erősen kötődik a magánszférához, amelyben fontos szerepe van a magánemberi gondolkodásnak. Nyugat-Európa fejlett országaiban, a korabeli Németországban vagy Franciaországban az eszmecserehez és a célkitűzések megvitatásához kiváló színtérnek bizonyultak a tudományos egyesületek, asztaltársaságok, szalonok, kávéházak és a nemesi kúriák. Magyarországon azonban meglehetősen rövid ideig léteztek a nyilvánosság előzőekben felsorolt intézményes formái; megvalósításuk a magyar felvilágosodás ideje alatt áthidalhatatlan akadályokba ütközött (vö. Mezei 1994, 6–7). A Mindenés Gyűjtemény eszmeisége a magyar nyelvű műveltség pártolásának a külfölddel mint ellenféllel és viszonyítási ponttal való kapcsolatában (vö. Debreczeni 2009, 202); a vetélkedés a nyelvek összehasonlításban mutatkozik meg (Debreczeni 2009, 203). Ez szervesen összefügg a latin nyelv mintájával, mely egyszerre vált ellenféllel – hiszen azt kellett leváltani – és viszonyítási ponttá, ugyanis a cél az volt, hogy az anyanyelvet a latin szintjére hozzák (Debreczeni 2009, 210).

A Péczeli jóvoltából létrehozott és a Komáromi Tudós Társaság által szerkesztett – hetente kétszer, hétfőn és csütörtökön megjelenő – Mindenés Gyűjtemény is mindössze négy évig működhetett, Péczeli halálával a folyóirat szerkesztése – több okból kifolyólag – megszűnt. Az első szám 1789. január 1-jén, az utolsó pedig 1792. július 30-án készült el. A főszerkesztő Péczeli József mellett fontos szerepet kaptak a társszerkesztők, Mindszenty Sámuel és Perlaki Dávid is (vö. Szénássy 1994, 17). A gyűjtemény 1790. évi IV. negyedében Péczeli József az olvasóközönség elé tárja, milyen releváns problémákkal kényszerült szembeszállni a tudós társaság a folyóirat fenntartását illetően. A Mindenés Gyűjtemény első számának megjelenését követően – körülbelül fél év alatt – csupán 137-en olvasták a folyóiratot. Ebbe a számba azok

is beletartoztak, akiknek ingyen küldték az újonnan megjelenő példányokat. Néhány olvasó kizárólag felszólításra – az esetek többségében még így sem – fizette ki az öt forintot (vö. Péczeli 1790, 412).

A Komáromi Tudós Társaság tagjai közé tartoztak a helyi polgárok mellett a papnövendékek is, de ismerünk olyan nevezetes személyeket is, akik mecénásként támogatták a folyóiratot, ám szerkesztői feladatot nem vállaltak. A tagok hetente kétszer találkoztak, amikor nemcsak a gyűjteménnyel kapcsolatos teendőket vitatták meg, hanem kölcsönösen biztatták egymást az írásra és műveik kiadására (vö. Tóth 1989, 10). Tapolcainé Sárai Éva a Mindenés Gyűjtemény „kaleidoszkóp-voltát” hangsúlyozza, amikor a folyóirat sokrétűségére utal. A szerző a rendkívül színesnek mutakozó szerzőgárdára gondolhat, ugyanis az ország szinte valamennyi részéről bekapcsolódtak a munkálatokba: például Kolozsvárról, Debrecenből, Pápáról, Nagyenyedről, Kőszegről, Kassáról, Pozsonyból, Pestről és Nagykállóból is (Tóth 1989, 12). A folyóiratot – teljességre nem törekedve, hiszen a szerkesztők körülbelül negyvenen lehettek – Földi János, Illei János, Szekér Joákim, Döme Károly, Édes Gergely, Szombathy János, Fejér György, Kis János és Fábíán Julianna szerkesztették (Tóth 1989, 11).

Mit is rejt magában a tudós hazafiak közössége? Mivel e közösség (a *res publica litteraria*) kizárólag a művelődés viszonylatában bír érvényességgel, ezért e tágabb viszonyrendszerben a tudós jelző szűkítő értelemben használatos. Ebben a kontextusban a központi mozzanat a művelődés széleskörű terjesztése, így tehát általában vett tudásról vagy (és) tudományokról van szó (vö. Debreczeni 2009, 215).

A kezdeti nehézségek és az olvasók alacsony számának ellenére a folyóirat tematikáját illetően minden kétséget kizáróan innovatívnak és változatosnak mutatkozott. A tudós társaság munkájának köszönhetően a gyűjteményben nem csak a hazai tudományos és közélettel kapcsolatos tudnivalók jelentek meg. Egy-egy cikk praktikus és hasznos tanácsokkal látta el az olvasót már-már hétköznapiak számító tevékenységekkel kapcsolatosan: a vetélkedés mibenlétéről, az időjárásról, a földművelés mikéntjéről, különféle egzotikusnak vélt növények termesztéséről. Olvashatunk a továbbiakban Amerika felfedezéséről vagy a reneszánsz ismert írójáról, William Shakespeare-ről; a komáromi színjátszás jelentősége is felmerül néhány cikkben. A gyűjtemény szinte valamennyi negyedét a szerkesztők találós mesékkal és rejtett szavak megfejtésére szolgáló rejtvényekkel – és azok megfejtésével – is gazdagították. A gyűjteményben megjelent költemények leginkább alkalmi versek, tematikájuk középpontjában a magyar nyelv kérdése és annak fontossága áll (Debreczeni 2009, 187). Péczeli József a versek minőségét illetően mentegetőzésre kényszerült, ugyanis a szóban forgó versek válogatást nélkülözve kerültek a gyűjteménybe (Debreczeni 2009, 188). Óriási eseménynek számított a korona 1790 tavaszán történt visszahozatala, mely kapcsán több alkalmi vers született és jelent meg a Mindenés Gyűjtemény hasábjain (Debreczeni 2009, 223).

A fentiekből kiindulva joggal fogalmazódik meg bennünk a gyanú, hogy nem a hasznos dolgok ellátását és az azokban való jártasságokat érintő cikkek miatt jelölték tudományos jelzővel a folyóiratot. Péczeli József programja nem a szóban forgó írásokkal, sokkal inkább a magyar nyelv ügyét szolgáló tudományosnak mutatkozó cikkek publikálásával hozható összefüggésbe; kiváló példa lehet ebben a tekintetben *A magyar nyelv előmeneteléről, A magyar nyelvhasználat nélkülözhetetlen voltáról* címmel megjelent írások. A legszínvonalasabb tudósítások azonban a külföldi – leginkább német nyelvű – művek magyar nyelvre való fordításai voltak. A gyűjtemény tudományos voltára Debreczeni Attila a következőképpen reflektál: „A Tudományok fogalma tehát a lehető legszélesebb értelemben gondolható el, a 'litterae' értelmében vett tudás, a maga egészében, vagyis a tudományok nem sajátos, önálló irányultságuk és céljuk szerint lényegesek, hanem oszthatatlanul. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy a szakosodásként leírt jelenség, melynek során a tudás általában vett fogalmát felváltják az önálló diszciplínák, kívül esne e szemléleten” (Debreczeni 2009, 180).

A Mindenés Gyűjtemény a magyar társadalom három nem olvasó rétegét célozza meg: a nőket, a nemeseket és a szegényeket (Debreczeni 2009, 182). „A nemesség és a szegénység ebből a szempontból egészen más helyzetben van, az előbbinek lenne rá lehetősége, de nem teszi, az utóbbinak lehetősége sem nagyon van rá. Ebből következően eltérő modalitásban is tárgyalatnak: a nemesek felé a szemrehányás hangja szól, a szegények felé pedig inkább az empatikus megértés áramlik” (Debreczeni 2009, 183). A három közül reprezentatív szerepet kap a női olvasóközönség (Debreczeni 2009, 184). Számomra mégis a legérdekesebbnek a folyóirat női olvasóközönség érdekében kifejtett hatása bizonyul. A gyűjtemény első negyedében több cikket is olvashatunk a nők és szerepük, továbbá műveltségük emelésével kapcsolatban: *Az asszonyokról*, *Barbie Katalin*, *Nagy lelkű asszony példája*, *Tudományos dolog Etelka* vagy *A szép nemhez*. A folyóirat második negyede közölte: *Az asszonyi nem dicsősége* – itt mellékesen jegyezném meg, hogy két írás is megjelent ugyanezzel a címmel –, *Leánynevelő ház Pozsonyban*, *Mária Terézia és az Ámglus Asszonyok*. A Mindenés Gyűjtemény 1791-ben megjelent ötödik negyedében – mely negyed első hasábjain Péczeli üdvözlő beszéde olvasható, melyet Leopold Sándor tiszteletére írt – Sévigne Asszonyságnak leveleiről címmel megjelent cikk olvasható.

Az előbbieken már idézett *Az asszonyokról* című írás felvázolja a korszak nőneveléssel kapcsolatos főbb problémáit és vitatott kérdéseit; a cikk írója a szebbik nem státuszát érintő problémával kapcsolatban így fogalmaz: „Felette nevetséges dolog az sok Férjfiakban, hogy ők az Asszonyokat örökös tudatlanságra büntetik, és nehezen szenvedik, mikor ők a' tudományok által ékesítik elméjeket. Talán tsak a' mi kevélységünk szab nékik illy érzéketlen törvényeket. Minthogy az Asszonyok az ő kellemetes szépségekkel feljül-múlnak bennünket, attól félünk, hogy majd elméjekkel is meghaladnak” (Péczeli 1789, 83).

Fehér Katalin Leánynevelésünk eszméi és intézményei című írásában megjegyzi, hogy a felvilágosodás évtizedeiben jelentős szerepet játszott a sajtó a műveltséget biztosító leánynevelő intézetek ismertetésében. A szerző felveti a kérdést, hogy mi a nő feladata? A szebbik nem feladatainak egyike valóban az engedelmesség és a gazdaszszonyi tudás lenne? (vö. Fehér)

A női olvasóközönség számára írottak a gyűjtemény utolsó évének hatodik periodikájában olvashatók: drágakövekről, gyöngyökről, török legyezőkről, hajporról, kalapokról, tollbokrétáról, bútorokról, öltözékről, szórakozásról, luxusról és a pompáról szóló írások. Természetesen a folyóiratban nemcsak a divatról található a korabeli nő önmaga számára érdekességet – nem is ez volt Péczeli és a tudós társaság célja –, hanem olyan tudós asszonyok példáit sorakoztatták fel a szerkesztők, akik irodalmi életben kifejtett tevékenységükkel hatással lehetettek a művelődésre és egyben a tollforgatásra érzékeny nőkre. Éppen ezért olyan női íróelődök kerülhettek a folyóirat bizonyos hasábjaira, mint Petrőczy Kata Szidónia⁵ vagy éppen Bethlen Kata. Petrőczy életművét érintő írás 1789-ben jelent meg a gyűjtemény első negyedében. A cikk írója a költőnő Arnd János könyvének magyar nyelvre való fordításáról tudósít (vö. Péczeli 1789, 161–163).

A folyóirat tudományos jellegét illetően kétség fogalmazódott meg a korszakkal foglalkozó kutatókban. Így gondolkodik Tóth László is, aki szerint felesleges a gyűjteményt elfogultságból adódóan „tudományos” jelzővel illetnünk, továbbá Gulyás Pál nézete szerint csupán népszerűsítő közlöny a folyóiratot (vö. Tóth 1989, 7). Amennyiben egyetértünk az előzőekkel, és ha tudományosnak nem is, de első ismeretterjesztő folyóiratnak méltán nevezhetjük a komáromi gyűjteményt. Nem kerülheti el figyelmünket a Mindenes Gyűjteményben megjelenő, nőneveléssel kapcsolatos külföldi cikkek átemelése és magyarra fordítása más folyóiratokból (vö. Fehér). Itt megjegyzendő, hogy talán éppen ezért gondolhatta Tapolcainé Sárny Szabó Éva a gyűjtemény cikkeiről, hogy azok nem önállóak (vö. Tóth 1989, 12). A Mindenes Gyűjtemény második negyedében, 1789-ben íródott egy cikk, amely Georg Fridrich Hoffmann írását boncolgatja. A

5 A régi magyar irodalom méltán legtöbbször említett költőnője Petrőczy Kata Szidónia néven került be a köztudatba. Bod Péter úgy emlékezik meg róla, mint a vallásos kegyességi művek fordítójáról. A költőnő műveltségének forrása a protestáns kegyességi irodalom és a közösségi költészet volt. Ellentétben a korszak hosszadalmas verseivel, Petrőczy rövid, tömör költeményeket írt. Versei kezdetben az önvallomások világi téma jegyében születtek, ám később – a pietizmus hatására – bűnbánó imák komponálásába kezdett. A költőnő alkotásaiban felbukkannak a korszak lírikusainak munkáiból származó reminiscenciák is. Petrőczynél is jelen van – nem feltétlenül konkrét mecénás formájában – írásának férfi írók által való méltatása. Ezzel összefüggésben megemlítendő a költőnő fordítói tevékenysége is. Az asszony szebeni rabságából hazatérve magával hozta Johann Arndnak – a pietisták ismert és kedvelt írója – könyvéből fordított kéziratát. A kiadvány elé Petrőczy férjének – Pekry Lőrinc – jóvoltából Pápai Páriz Ferenc és Nagyenyedi Püspöki Péter írtak üdvözlő költeményeket. <http://szelence.com/petroczi/index.html> (2016. jún. 21.)

mű – Wie können Frauenzimmer frohe Mutter gesunder Kinder werden, und dabai gesund und schön bleiben? – rousseau-i alapokon hangsúlyozza, hogy a nő legfontosabb feladata, hogy egészséges gyermekeket hozzon a világra. A cikk szerzője felhívja a női olvasók figyelmét az ilyen és ehhez hasonló – a német regények helyett – írások olvasására (vö. Fehér).

A komáromi folyóirat tájékoztatta olvasóit a legfrissebb pedagógiai eredményekről is; ezzel összefüggésben látott napvilágot Hellenbach Károlyné Jánoby Éva 1763-ban, Lipcsében megjelent könyvének magyarra fordításáról szóló cikk. Mária Terézia elismerte a tudós asszony műveltségét; Péczeli József szintén méltatta, személyesen is találkozott vele. A Mindenés Gyűjtemény 1789-ben, Leány-nevelő Ház Pozsonyban címmel megjelent cikke részletesen kifejti, hogy egy ausztriai grófnő két leányát egy pozsonyi leánynevelő intézetbe küldte abból az indíttatásból, hogy gyermekei a német és francia mellett magyarul is megtanuljanak. Péczeli szinte rögtön reflektál az írásra, a szerkesztő szerint néhány magyar mágnás példát vehetne a külföldi asszonyokról, hiszen előbbiek már annyira megtanulták a magyar nyelvet, hogy az anyanyelvre nem akarják megtaníttatni gyermekeiket. Fehér Katalin cikkében említést tesz a népszerű eperjesi, a kassai, a pesti és a budai leányiskolák létrehozásáról (vö. Fehér).

Összegzésképpen elmondható, hogy a közösségépítő eszme négy elemből tevődik össze: magyar nyelvűségből, műveltségből és annak pártolásából. A negyedik alkotóelem a magyar nyelvű műveltség pártolásának összekapcsolása a haza felemelésének ügyével. A magyar nyelvűség kapcsán nem arról van szó, hogy a tudós társaság tagjai kizárólag magyar nyelven szólalhatnak meg, hanem arról, hogy az anyanyelv művelését tekintik legfőbb céljuknak. A műveltség elsősorban a tudás egészére utalva egyszerűen mind általánosságban közelíti meg a problémát: az, aki nem vesz tudomást a műveltség fontosságáról, az kívül marad a tudós hazafiak körén. A műveltség pártolásában nemcsak azok vesznek részt, akik hivatalos művelői annak, hanem azok is, akik valamilyen módon elfogadják és támogatják annak előremozdítását (vö. Debreczeni 2009, 198). A vázolt elmélet analógiát mutat Komárom városában működő tudós társaság közösségépítő eszméjével, akik elsődleges célként határozták meg a magyar nyelv csinosítását.

Összefoglalás

Továbbgondolásra szorul a női olvasóközönség és egyben közösség kialakulásának jelentősége az általam vizsgált időszakban. Ezzel összefüggésben felmerül a kérdés, mennyiben korrelál a Mindenés Gyűjtemény köré csoportosuló Komáromi Tudós

Társaság Fábián Julianna⁶ irodalmi életben kifejtett tevékenységével. Valóban létezett-e Komárom városában az a közösség, amely esetleg Fábián körével azonosítható volna? Érdekesnek vélem a megfogalmazott problémával összhangban megvizsgálni Gvadányi Józsefnek, Édes Gergelynek, Csizi Istvánnak és Széchényi Ferencnek a város életére – valamint Fábián Juliannára – gyakorolt hatását. Az egykori lovas generális, gróf Gvadányi József kapcsolatban állt Wéber Simon Péterrel és Péczeli Józseffel is; a költőt Komáromhoz egyéb szálak is fűzték, hiszen feltehetően itt találkozott Fábiánnal, aki később verses diskurzust kezdeményezett vele. Gvadányi kettejük levelezését saját költségén jelentette meg Wéber Simon Péter nyomdájában és betűível (Gvadányi 1798). A Mindenes Gyűjtemény munkatársa volt Édes Gergely, aki szintén levelezésben állt Fábián Juliannával; az információ az imént említett verses levelezésből ismert. A költőnő egyik versében⁷ – csak kéziratban maradt fenn – utalást tesz arra, hogy személyesen találkozott gróf Széchényi Ferencsel, aki úgy kötődik a városhoz és a komáromi folyóirathoz, hogy mecénásként segítségére volt Péczelinek a tudós társaság megszervezésében. Továbbá analógiát vélek felfedezni Péczeli József, a nők olvasás és művelődés iránti érdeklődésének felkeltése, és Gvadányi József mecénási szerepe között. A gróf ugyanis lehetőséget látott a hazai költőnők műveltségében, amikor verses levelezésbe kezdett velük. A verses levelezés Előbeszédében így fogalmaz: „(...) a külső nemzetek nem lesznek ezentúl oly balvélekedésben, hogy a magyar szépnem elégtelen volna, jó nevelésének fogyatkozása miatt a szép tudományokra, mert már most munkáikból látni fogják, hogy ha fel (ül) nem múlják talán is őket, de legalább egy körömfeketényt sem fognak nékiek engedni” (Gvadányi 1798). Itt mellékesen jegyezném meg, hogy Gvadányi a felvilágosodás talán legelismertebb költőnőjével, Molnár Borbálával is kapcsolatban állt (Gvadányi 1795). Fábián Julianna a grófhhoz intézett első levelében utalást tesz arra, hogy Molnár Borbála – Fábián vele is levelezett – írói sikerének köszönhetően ragadott tollat.

Összegzésként elmondható, hogy bár a magyar felvilágosodás idején a Mindenes Gyűjtemény úgy Komárom városa, mint a Komáromi Tudós Társaság számára jelentős előrelépést jelentett, azonban a folyóirat ma már „csupán” egy sajtótörténeti határkő, művelődéstörténeti kuriózum. Ezzel ellentétben a Magyar Museum vagy Kazinczy

6 Fábián Julianna életéről meglehetősen keveset tudunk, valamennyi információ a költőnő pályájával kapcsolatosan Gvadányival folytatott verses levelezésből ismert. Fábián 1765-ben – bizonyos források szerint 1766-ban – született Komáromban. Első férje halála – Bédi János – után feleségül ment Balog Istvánhoz, akivel boldog házasságban élt. Az asszony főkéntök varrásával foglalkozott, emellett pedig szívesen írogatott. Első költői levelét gróf Gvadányi Józsefhez 1795. október 24-én írta. Otthonában irodalmi szalont hozott létre, ahol vendégül látta a kor ismert költőit. Fábián házában ismerte meg Csonkoi Vitéz Mihály verseinek Lilláját, Vajda Juliannát (vö. S. Sárdi – Tóth 1997, 58).

7 Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában megtalálható a Gróf Széchényi Ferenchez című Fábián-alkotás, amelynek jelzete Qu. H. 534.

Ferenc Orpheusa megvalósult eredmény. Mégis miben rejlik a komáromi folyóirat fontossága? Péczeli József a Mindenes Gyűjteményben egyszerre foglalkozik kora társadalmi életének és művelődésének kérdéseivel (vö. Tóth 1989, 7–8). Emellett fontosnak tartom kiemelni annak a közösségnek a létrehozását, amely a felvilágosodás legfontosabb célkitűzését, a magyar nyelv ápolását tűzte ki célul, ebben a folyamatban pedig esszenciális szerepet kapott a nő műveltségével és irodalom iránti affinitásával.

A Mindenes Gyűjtemény megszűnését követően Komárom több mint három évtizedig folyóirat nélkül maradt. A város második periodikáját 1824 elején Gödörházi Gödör József adta ki, Laura címen. Az új kiadvány a szerkesztők számára nem hozott sikert, mindössze két száma – 520 példányban – jelent meg. A komáromi nyomda ekkorra már a Weinmüller család birtokába került, nevezetesen Weinmüller Bálintné kezében volt (vö. Szénássy 1994, 19–21). Komárom harmadik lapja a Komáromi Értesítő volt, mely a Siegler Testvérek nyomdájának a termékeként ismert, és melynek utódja 1849-ben a Komáromi Lapok lett (vö. Szénássy 1994, 23–26).

Irodalom

- Debreczeni Attila. 2009. *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*. Budapest: Universitas Kiadó.
- Fehér Katalin. *Leánynevelésünk eszméi és intézményei*. http://drfeherkatalin.hu/upld/3_8leanynev.pdf (2016. máj. 21.)
- Gvadányi József. 1789. *Verses levelezés, a' mellyet folytatott Gróf Gvadányi József Magyar Lovas Generális Nemes Fábián Juliannával, Nemes Bédi János Élete Párjával, mellybe több nyájas dolgok mellett, Királyi Komárom Városába történt siralmos Föld-indulás is le-íratatott, és a' Versekbe Gyönyörködők' kedvéért ki-adatott*. Pozsony: Veber Simon Péter költségével és betüivel.
- Gvadányi József. 1795. *Unalmas órákban, vagy is a téli hosszú estvéken való időöltés. A melyet a versekben gyönyörködőknek kedvéért kiadott*. Pozsony.
- Mezei Márta. 1994. *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Péczeli József. 1789–1792. *Mindenes Gyűjtemény, I–VI. Negyed. Íratatott's Nyomtatott Rév-Komáromban, Wéber Simon Péter' betűjivel*.
- Penke Olga. 2010. *Kazinczy Ferenc és a Mindenes Gyűjtemény*. In *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. Debreczeni Attila – Gönczy Monika. 407–415. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Petróczy Kata Szidónia (1662–1708)*. <http://szelence.com/petroczi/index.html> (2016. jún. 21.)
- Sárdi Margit–Tóth László. 1997. *Magyar költőnők antológiája*. Budapest: Enciklopédia Kiadó, 1997.

- Szénássy Árpád. 1994. *A komáromi hírlapírás kétszáz éves története (1789–1989)*. Tatabánya: Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat.
- Tapolcainé Sáray Szabó Éva. 2010. *Komárom nyomdászat- és sajtótörténete (1705–1849)*. Komárom: KT Könyv- és Lapkiadó Kft.
- Tóth László. 1989. *Mindenes Gyűjtemény (1789–1792)*. Tatabánya: Komárom-Esztergom Megyei Tanács.

MAJOR IMRE

Szindbád a mitikus hős

A tanulmány Krúdy Gyula Szindbád-történeteinek azon részleteit mutatja be, melyeknek köszönhetően a főhős a mítoszi és románcchős kategóriák közé sorolható. A hős tettei több történetben is fantasztikusak, de ő maga inkább emberi. A Szindbád-szövegek lehetőséget mutatnak egyfajta „mitológiai” vagy „mitologikus regény”-olvasatra és -értelmezésre. A hőst övező fantasztikum pedig ezt az olvasati lehetőséget támasztja alá.

Kulcsszavak: Krúdy Gyula, Szindbád, fantasztikum, mitologikus olvasat

Bevezetés

A Szindbád-történetek műfaji kérdése régóta foglalkoztatja a szakirodalmat. A korábban „egyértelműnek” tűnő novellaciklus vagy elbeszélésciklus mellett több Krúdy-kutatónál is, mint például Bodnár Györgynél, Bezeczky Gábornál, Dérczy Péternél, Gintli Tibornál vagy Sturm Lászlónál megjelent a „regényként” (összetett regényként) történő olvasat. Bori Imre szerint azonban a hagyományos regényformák nem megfelelőek. Egy új formájú regény-lehetőséget említ. Az azonban nem konkretizálódik, hogy milyen is lenne az (Bori 1974).

A Szindbád-szövegek lehetőséget teremtenek egyfajta „mitológiai” olvasatra és értelmezésre. A történetekben megjelenő „mítoszi” elemek nem adnak lehetőséget arra, hogy az egyes elbeszéléseket mítoszként olvassuk, de a történetek összessége mintha mitológiává állna össze. Lehetséges, hogy a Bori Imre által említett új formájú regény esetleg épp egy ún. „mitologikus regény” lenne. Egy szöveg műfaji megjelölése óhatatlanul is befolyásolhatja az olvasót, így annak meghatározása rendkívül fontos. Emellett azonban, ha lehetőség van arra, hogy úgy tekintsünk a Szindbád-történetekre mint egyfajta „mitológiára” vagy „mitologikus regényre”, és a főhősre mint mitológiai hősré, úgy ennek belátása amellet, hogy a Szindbád-történetek egy részben pontosabb olvasati és értelmezési lehetőséggel bővülnének, megerősítésként is szolgálhat egy olyan feltevéshez, mely szerint létezik egy „világ”, melyet a „monarchia mitológiájának” nevezhetnénk. Krúdy Szindbádja pedig ennek a „világnak” egy jellegzetes hőse.

Mitológiafelfogásomat Szegedy-Maszák Mihály, Tokarev, Northrop Frye, Kerényi Károly és Jan Assmann munkáira alapozom, melyek alá is támasztják egyes észrevételeimet. Eszerint a mitológia olyan laza szerkezettel bíró történetek elbeszélése, melyek kategorizálásánál kulcsfontosságú szerepet tölt be a hős, és tettejének viszonyítása. Northrop Frye szerint a mítosznál „a hős minőségileg magasabb rendű a többi emberhez és a környezetéhez képest” (Frye 1998, 33). A románcnál, mely a következő

kategória, ha „a hős fokozatilag áll a többi ember és a környezete fölött, akkor ő a románc (azaz a regényes történet) tipikus hőse; tettei csodálatosak, de ő maga emberi lényként jelenik meg. A románc hőse olyan világban él, melyben bizonyos fokig függeszthetők a természet mindennapos törvényei” (Frye 1998, 33–34). Northrop Frye azonban kiemeli, hogy a románc esetében is nagy szerepe van a csodának, elsősorban a bonyolítás érdekében (vö. Frye 1998, 34). A csodának vagy másképp a fantasztkumnak köszönhetően pedig gyakran „alig lehet egészen elkülöníteni a mitikus a romantikus és a magas mimetikus folyamatokat” (Frye 1998, 35), vagyis a mítoszt, a románcot (regényest) és a hőskölteleményt. „A mítosz az irodalmi szerkesztésmód egyik véglete, a naturalizmus a másik, de kettejük közt ott van a románc [...] mely a mítoszt emberies irányba mozdítja el” (Frye 1998, 118). „Minél közelebb van a románc a mítoszhoz, annál inkább tapadnak a hőshöz isteni tulajdonságok” (Frye 1998, 159). Northrop Frye rendkívül közelinek itéli meg a románcot és a mítoszt. Az általa említett románci ismérvek gyakran a mítoszok jellemzői is. „A románc áll legközelebb a vágyteljesítő álomhoz [...] Örökös gyermeki jellegét kiemeli átható nosztalgiája, vágyakozása valami képzeletbeli aranykor után mind térben, mind időben” (Frye 1998, 158–159). Legnaivabb változatában ez a forma végtelen: a középpontban álló figura se nem fejlődik, se nem öregszik. Az egyik kalandot a másik után éli át, egészen addig, amíg a szerző szuflája el nem fogy (Frye 1998, 159).

Általában jellemző a mitológiákra még, hogy a történeteket átszövi a fantasztkum, gyakran emlékeztetnek a mesére, az álomra, a rítusra vagy a babonára. Fellelhető a nosztalgia és a vágyakozás valami képzeletbeli fénykor után. A történetet ezért az elbeszélő gyakran egyfajta múltba, „kezdeti korba” helyezi el. Gyakori a történetekben az idő tetszőleges kezelése vagy épp az időtlenség, a szövegrészletek ismétlődése, variabilitása és a történet egészének befejezhetetlensége. Szorosan kötődik egy néphez vagy csoporthoz, mely esetleges megértéséhez is hozzájárulhat. Képes azonban túlélni keletkezési kultúráját, és egyfajta nosztalgikus történetként funkcionálni tovább.

Több tényezőt vélek felfedezni, melyeknek köszönhetően úgy tekinthetünk a Szindbád-történetekre mint egyfajta „mitológiára” vagy „mitologikus-regényre”. Ilyen a szövegek sorrendjének kötetlensége, a történetek közti hasonlóságából és bizonyos elemek ismétléséből eredeztethető variabilitás, a történet egészének befejezetlensége, az időtlenség vagy a fantasztkum jelenléte a történetekben. Ezúttal azonban csak egy tényezőt kívánok részletezni: főhős mint mítoszi hős aspektusát.

A mítoszi hős

A Szindbád-történetek olvasása során több alkalommal is szembesül az olvasó azzal, hogy Szindbád nem mindennapi ember. Az első utalás rögtön a névvel, illetve az első utazás címével történik: Szindbád, a hajós. A cím egyértelműen az Ezeregyéjszaka

meséi című könyv meshősét idézi fel, akinek csodálatos hajóutazásokban volt része. Az első mondat első felével pedig ezt az asszociációt még inkább felerősíti: „Szindbád, az ezeregyéjszakabeli hajós történetünk előtt huszonöt esztendővel” (Krúdy 1985, 23). A mondat folytatása azonban hirtelen hatalmas távolságot teremt Krúdy Szindbádja és az ezeregyéjszakabeli hajós személye között: „kis diák volt a határszéki algimnáziumban, a Kárpát alatt, valamint a legjobb valcer-táncos a városka tánciskolájában” (Krúdy 1985, 23). Az esetleg felmerülő kérdésekre, hogy miként lehetséges, hogy Szindbád, a hajós egy Kárpát alatti gimnázium kisdíákja volt, és a legjobb valcer-táncos a következő bekezdés ad magyarázatot: „Szindbád – akinek ez az *álneve* még abból az időből eredt, midőn az algimnázium növendékei az ezeregyéjszaka tündérmeséit olvasták, és maguknak hősokeket választottak a rege alakjaiból” Krúdy 1985, 23, kiemelés: M. I.). A történet során azonban az a tény, hogy a főhős esetében álnévről van szó, szinte teljesen a háttérbe szorul, hisz az álnevet választó személy már mint diák Szindbádként azonosítja magát, a fogadós Szindbádként szólítja meg (Krúdy 1985, 27) és az elbeszélő végig Szindbádnak nevezi. (Arra, hogy a Szindbád név csak álnév, a további történetekben is nagyon ritkán történik utalás.)

Azt, hogy a főhős már diákkorában is Szindbádként azonosítja magát, jól mutatja a szövegben szereplő névaláírásra tett három utalás, melyet Gintli Tibor is kiemel az Emlékezetmodellek és személyiségelbeszélés című tanulmányában (vö. Gintli 2005, 83). Gintli a három névaláírás kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy Szindbád első alkalommal konkrétan meghatározza, hogy hol található a neve: a torony falán (Krúdy 1985, 23). Másodszor azonban már bizonytalanabbnak tűnik az emlékeit illetően, és részben módosítja a helyet is, ahol a név található: „a toronyban, ahol harangozott, bizonyára megtalálná a nevét valamelyik korhadt gerendán vagy a mennyezetten: Szindbád, a hajós...” (Krúdy 1985, 28). Harmadszor viszont úgy tűnik, mintha teljesen elbizonytalanodna afelől, hogy hova is írta fel a nevét. Egy teljesen másik, harmadik helyet jelöl meg: „A kerekés kúton, a piac közepén bizonyosan ott van valahol a neve felírva: Itt járt Szindbád, a hajós” (Krúdy 1985, 30).

Érdemes azonban megvizsgálni magát a feliratot is. Első alkalommal nincs meghatározva konkrétan, hogy mit is írt a torony falára. Sőt, ezután következik az a bekezdés, amikor a Szindbád név mint álnév határozódik meg. Ennek fényében azonban akár az az elképzelés is megállná a helyét, hogy a falra nem az álnév került fel. Másodszor azonban, mint ahogy az idézetből is látható, már megjelenik a felírt szöveg a történetben, mely a címmel azonos: „Szindbád, a hajós...” (Krúdy 1985, 28). A bizonytalanságot csupán a három pont sugallja a mondat végén. Teret enged például egy olyan következtetésnek, mely szerint mintha még folytatódna az írás és más is van azon gerendán vagy mennyezetten, csak épp nem tudja már mi, vagy nem tartja fontosnak, hogy befejezze. Harmadszor pedig teljesen biztos a felirat szövegében, amit a mondat kijelentő modalitása is mutat: „Itt járt Szindbád, a hajós” (Krúdy 1985, 30). Ha ezeket

a megállapításokat összevonjuk Gintli észrevételével, egy olyan összefüggés rajzolódik ki, amit a matematikában fordított arányosságnak neveznénk. Szindbád minél bizonytalanabb abban, hogy hova is írta fel a nevét, annál biztosabban emlékszik arra, hogy mit írt fel, vagyis Szindbád minél bizonytalanabbá válik az emlékképek felidézése során, annál erősebben jelentkezik benne az a múltbeli (ön)azonosulás, hogy ő Szindbád, a hajós. Az olvasó számára pedig a szöveg címe és az a tény, hogy ebben a konkrét szövegben a második bekezdést követően nincs utalás az álnévre vagy egy lehetséges „valódi” névre, szintén ezt az identifikációt erősíti.

Az álnév választás részletezése fontos, hisz egy hős neve eleve kiemelt figyelmet érdemel a kritikai olvasatoknál. Azáltal pedig, hogy a szöveg közli, hogy igazából álnévről van szó, még hangsúlyosabbá válik. A történetben a „névtelen” hős választja a Szindbád nevet, és ezáltal mintha sorsát is megválasztaná. Egy olyan személlyé kíván válni, akit az állandó kaland és utazás, a misztikum, a fantasztikus mesei vagy épp a mítoszi világ határoz meg. A hős egy mese hősével azonosítja önmagát, egy mítoszi hőssel.

Krúdy Szindbádja a további történetekben pedig valamennyire tényleg magára ölti az ezeregyéjszakabeli hajós ismérveit. Sztambul városában él például A hídon (Negyedik út) című történetben. Első olvasatra akár könyvhibának is gondolhatná az olvasó, olyan erősen idézi az ismert török város nevét az arab világból. A hajózásra történő olykori utalások is ezt a kapcsolatot erősítik: „Vitorlázott a messzi tengereken, és érintett ismeretlen szigetországokat...” (Krúdy 1985, 37) vagy épp az a kép, mely Szindbádot „egy régi szőnyegen üldögélve, pipáját szívogatva” (Krúdy 1985 52) jeleníti meg. A teljes azonosítás azonban nem lehetséges, mivel ezek és az ehhez hasonló elemek önmagukban nem elegendők ahhoz, hogy úgy tekinthessünk Krúdy Szindbádjára mint az Ezeregyéjszaka hőisére. A történetek témája távol áll a varázsmesétől. Krúdy is „reflektál” az álnév választást követően arra, hogy hőse bár az ismert hajós nevét viseli, a kettő mégse egyazon személy. A következő sorokkal kezdődik például a Rozina című történet: „Szindbád – e régi szép név viselője, amint nagyanyáink korában Magyarországon, az Ezeregyéjszakában olvasták” (Krúdy 1985, 289).

Kérdés azonban, hogy ha a hős szemszögéből vizsgáljuk az azonosulást, nem mondható-e el, hogy az „sikeres”? A csodálatos tulajdonság, mellyel a hős bír, erre engedhet következtetni.

A fantasztikum gyakori visszatérő eleme a történeteknek, főként a korábbiaknak, mint ahogy ezt Finta Gábor is megjegyzi (Finta 2000). Olykor csak utalásként, mint például a Szindbád útja a halálnál (Ötödik út) című történetben: „Abban az időben Szindbád, a *csodahajós* igen szegény volt” (Krúdy 1985, 57, kiemelés: M. I.) Krúdy már nem elégszik meg csupán a hajós meghatározással, hangsúlyozza, hogy hőse nem mindennapi ember. Ebben a történetben azonban a csoda még várat magára.

A fantasztikum az első Szindbád-kötetben a hős életkorát tekintve tűnik fel. „Azon a napon, szép kora őszi nap volt akkor, Szindbád háromszáz-egynéhány éves

ember léteire gondosan öltözködött” (Krúdy 1985, 128) – olvashatjuk a Szindbád álma című műben. Krúdy úgy építi be ezt a megállapítást a történetbe, mintha semmi különös nem lenne abban, hogy Szindbád jócskán túllépte egy ember lehetséges életkorát. Sőt, az elbeszélő rácsodálkozása inkább arra irányul, hogy a hős számára, kora ellenére, még mindig fontos a megjelenés. A fantasztikum ilyen jellegű használata Kafkát vagy Borgest idézheti, abból a szempontból, hogy a szövegben megjelenő irracionális elem jelenléte teljesen normális és elfogadott. Hasonló fantasztikum érhető tetten A Szindbád őszi útja című történet elején is: „Hajdanában, amikor még csak 103 esztendő volt, ráért éjjel-nappal a nőkre gondolni” (Krúdy 1985, 147), vagy a Szindbád és a színésznő szövegben: „Szindbád – akkor még csak százestendő fiatalember volt – falura költözött egy barátja meghívására” (Krúdy 1985, 158). A Szindbád titka című történetben a hős egy újabb csodálatos képessége kezd körvonalazódni: „Szindbád titka – miután a hajós már úgyis régesrég meghalt, és ha látni vélték is őt némelyek tegnap vagy tegnapelőtt a kocsmában borozgatva vagy éjjel az utcán, azok nem az igazi Szindbádot látták, csak kíséző szellemét” (Krúdy 1985, 102) –, mely a Szindbád: A feltámadás című kötet legtöbb történetének része. Szindbád a holtak világából „szökik meg” szellem formájában, hogy még egyszer felkeressen egy nőt. A legtöbb „szökés”, mint ahogy a kötet első története, a Tájékoztató is említi, ősszel vagy télen történik: „Halála után, midőn a hófúvással vagy a síró őszi széllel elszökődött a kriptából, útja elvitte olyan helyekre, ahol legfeljebb egy szalagcsokorra kötött harisnyakötőre vagy egy női vállra emlékezett” (Krúdy 1985, 14).

Időnként csak, sejtjük, vagy épp egy mondat utal arra, hogy Szindbád tulajdonképpen halottaiból tér vissza, mint például az Éjjeli vendégség című történet elején: „Sok-sok éjszakán, álmaiban egy bizonyos Irma, falusi úrhölgy hívta Szindbádot, míg a hajós egy alkalommal a kis Pest megyei faluba vetődött, ahol a szélkakas megállott a tető ormán, midőn Szindbádot belépni látta a kis kapun” (Krúdy 1985, 214). Később pedig a dajka közli, a szélkakas megállása alapján sejtett tény, hogy Szindbád halott: „Nem mer bejönni a halott – dűnnyögte” (Krúdy 1985, 214).

Igazán hangsúlyos szerepet a következő négy történetben tölt be a fantasztikum: Bánatiné, a tévedt nő, Az éji látogató, a Síröntúli boldogság és A gyermekek szeme.

Bánatiné, a tévedt nő című történetben a már a Tájékoztatóban olvasott „mintának” megfelelően Szindbád feltámadt egy őszi nap: Ekkoriban történt, hogy a halottaiból föltámadott Szindbád egy őszi éjszakán, midőn a hold veresen álldogált a nyárfa csúcán, [...] a kerteken át mindenféle megfoghatatlan árnyak szaladoznak, [...] az elhagyott szobákban kilépnek az olajfestéses arcképek, [...] a régi házban megmozdulnak a szalonszalkán Kisfaludy regéi, a levelek önmaguktól nyílnak föl egy régi költeménynél, emberemlékezet óta álló órák mutatója sétálni kezd, az üres emeleten hangosan, fájdalmasan nyikorog az ajtó, mintha valaki nem merné átlépni a küszöböt – azon az őszi éjjelen a csodahajós az országúton hajtott szekéren, amelynek kerekei

lehullott nyárfalevelekből voltak” (Krúdy 1985, 198–199). A babonás képek sora pedig tovább folytatódik: „Szindbád megállította halottaskocsiját, és miután a koporsó fedelét rázárta az útszéli madárijesztőre, akit ócska szalmakalapban és szárnyas zöld kabátban eddig a bakra ültetett, gyorsan átbújt a kulcslyukon” (Krúdy 1985, 199). A szellem álmában látogatja meg a címszereplő nőt. A látogatást követően pedig „hangtalanul amint jött, eltávozott. A vén útszéli madárijesztőt a bakra lökte, hogy elfoglalja helyét a koporsóban. – Hajts a szállodába! – parancsolta” (Krúdy 1985, 202).

Az éji látogató című történet cselekményfonala rendkívül hasonlít a Bánatiné, a tévedt nő című történetéhez, csak épp a felkeresett nőt itt Fruzsinkának hívják. Szindbád ismét egy őszi nap hagyja el a kriptát: – „Sajnálattal tapasztalta, hogy a szalonruha, amelyet a temetési ünnepély alkalmából gondos kezek rávontak, már divatját múlt” (Krúdy 1985, 192). A mellette fekvő „szoknyabolond nagybácsi nyugtalansága végre életkedvet gyújtott Szindbádba” (Krúdy 1985, 193) és „egy holdas estén, midőn a temetőcsősz nyitva felejtette a kaput, Szindbád kiszökött a temetőből, és útját arrafelé vette, hol életében a legboldogabb volt” (Krúdy 1985, 193). Ismét a dajka veszi észre a vendéget, aki jelenti asszonyának: „Odakünn áll a kerítés mellett, és az udvarba néz. A hold jól megvilágítja” (Krúdy 1985, 193). A dajka viszont csak azért láthatja a szellemet, mivel „csaknem több köze volt a másvilághoz, mint a valódihoz” (Krúdy 1985, 194). Kiderül ugyanis, hogy a szellemet csak az láthatja, akit felkeres, azaz Fruzsinka (vö. Krúdy 1985, 195). Minekutána pedig megengedi a kísértet Furzsinkának, hogy férjhez menjen, „kinőtt, feszes szalonkabátjában, komolyan, ünnepélyesen lengő térddel, leeresztett tokával távozott” (Krúdy 1985, 197).

A fantasztikus képek sora rendkívül erős A gyermekek szeme című történet elején is: „Szindbád halottaiban [...] bejárta mindazon helyeket, ahol egykor boldog vagy boldogtalan volt. A sors rendelkezéséből kísértetként kellett mendegélnie, amíg a megváltás elérkezik. Néha hónapokig nyugodtan meghúzódott egy felvidéki templom küszöbe alatt, ahonnan a kripta gazdája elcsavargott. Napközben figyelte a lábakat, amelyek a kövön keresztüllépegettek [...] míg a kripta igazi tulajdonosa egy éjszakán hazajött kóborlásából, és helyét visszakövetelte [...] Szindbád ilyenkor ismét csak a postakocsi mellé szegődött [...] Egyszer estefelé a »Lipót-csillag«-hoz címzett városvegi fogadó mellett hajtott el a postakocsi [...] A templomnál [...] megszólított egy kósza lelket, és a helybeli viszonyokról tudakozódott” (Krúdy 1985, 242–243).

A történetben a váltás a fantasztikum szempontjából akkor történik, amikor kiderül, hogy nem ős van, mint ahogy ezt „megszokhattuk”, hanem tavasz. Ezt követően teljesen eltűnik a kísérteti lét és a csoda.

A negyedik történet, amelyben hangsúlyosan van jelen a fantasztikum, a Sírontúli boldogság című történet: „Szindbád kísértet korában egy falusi temetőben töltött néhány esztendő, mert a környéken egypár bünt elkövetett, amelyért vezekelni kellett. A fejfák és a szomorúfüzek ismerték még abból a korból, midőn a kisvárosi hölgyekkel

a régi temetőben sétált karonfogva [...]. Emmának hívták azt, akivel itt kegyetlenül elbánt [...] Természetes dolog, hogy a kísértet ideje nagy részét Emma sírhalmán töltötte. [...] A kísértet éjszakánként úgy üvöltözött, hogy a régi temetőt már nem merészték fölkeresni a környékbeli szerelmesek [...] Csak a halott asszony nem mozdult odalent a sírban, mert öngyilkos halála miatt tilos volt neki a másvilági szerelmeskedés.

Egy napon a halott asszony leánya jött látogatóba a sírdombhoz. Emma leányának látása úgy megrendítette a falevelek között alvó kísértetet, hogy megmozdult régen holtnak vélt szíve. A következő percben közölte a temetőőrrel, hogy halála napján kötött szerződés szerint halottaiból feltámadhat.

Az őr utánanézett a halotti szerződésnek, és néhány perc múlva a szomorúfüzek alatt egy barna, bánatos, bársonyruhás diák lépkedett Emma leánya felé” (Krúdy 1985, 273–275).

A feltámadott diák beszél Emma lányával, és közli vele, hogy hosszú élete során arra jött rá, hogy a szerelem az „egyetlen valami, amiért érdemes volt menni-menni, sírni-sírni, élni-élni...” A történet végén pedig „az öngyilkos asszony halkán megszólalt a sírból, mint az eső a falevelek között: – Menj haza, és tedd azt, amit Szindbád tanácsolt, mer neki igaza van” (Krúdy 1985, 277).

A Szindbád: A feltámadás című kötet legtöbb szövegében komoly teret kap a fantasztikum. A történetek folyamatosan természetfeletti hősként ábrázolják Szindbádöt, a csodahajóst, aki képes kísértetként halottaiból visszatérni egy őszi vagy téli estén. Csak a felkeresett nő láthatja, vagy épp a dajka, akinek régóta több köze van a másvilághoz, aki ismeri az álmokat, hisz a halottak mindent tudnak, aki halottaskocsin közlekedik divatjamúlt, kinőtt szalonkabátban, melynek kerekai lehullott nyárfalevelekből vannak, és a kocsisa egy útszéli madárijesztő. Aki neheztel az egerekre, és a Tájékoztató című szöveg elején olvasottak alapján „a másvilágon sokszor csodálkozott, hogy egyetlen nőt sem ölt meg életében. Midőn a kocsi elment vele a vidékről, ahol a nők hatalma megszűnik, a hintóból visszanézett, és többnyire imádkozó, jóságos nőket látott maga mögött” (Krúdy 1985, 9). Mivel pedig önnön kezével vetett véget életének, úgy, hogy alászállott a Dunába, a halála napján megkötött szerződés alapján egyszer feltámadhat. Így Szindbád mint hős a Northrop Frye által meghatározott kritériumok alapján a románc és a mítosz kategóriái között található. Tettei csodálatosak, de ő maga emberi (vö. Krúdy 1985, 33–34). Szindbád nem megy keresztül semmilyen fejlődésen sem (vö. Keserű 2012). Northrop Frye azonban szintén kiemeli ezt az ismérvet a mítosz és a románc hősével kapcsolatban „Minél közelebb van a románc a mítoszhoz, annál inkább tapadnak a hőshöz isteni tulajdonságok” (Frye 1998, 159). Szindbád pedig valahol minőségileg is magasabb rendű a többi emberhez és a környezetéhez képest (vö. Krúdy 1985, 33–34), legalábbis olyan értelemben, hogy ő „bármely” vágyát véghezviheti, akár az istenek. (Részben a vágyteljesítésnek köszönhetően is alakult ki az az elképzelés, hogy Szindbád voltaképp Krúdy Gyula alteregója.) A hős minőségi magasabb rendűsége is mítoszi ismérv Frye szerint.

Összegzés

A Szindbád-történetek olvasása során hamar szembesül az olvasó azzal a ténnyel, hogy a főhős nem mindennapi ember. Már maga a név is ezt sejteti. Az olvasóban óhatatlanul megelevenedik az Ezeregyéjszaka meséinek egyik legismertebb hőse, a csodahajós. Krúdy Szindbádja azonban nem azonosítható az ezeregyéjszakai hajóssal, még akkor sem, ha vannak kisebb-nagyobb hasonlóságok a két figura között. Krúdy hőse, mint ahogyan több szöveg is utal rá, álnévként választja magának ezt a nevet a mesekönyvből. Igaz, ez a tény a történetek során teljesen homályba borul. A hős már gyermekként Szindbádként azonosítja magát, amit például a Szindbád, a hajós című történetben szereplő három névfelirat is alátámaszt. A szereplők Szindbádként szólítják meg, és az elbeszélő is Szindbádnak nevezi végig. A homályt tovább erősíti, hogy egy esetleges valós név se bukkan fel a történetek során. Ennek ellenére, hangsúlyos az álnév léte, mivel a hős a név által valahol a sorsát is megvlasztja. Egy olyan hőssé kíván válni, akit a kaland, az utazás és a fantázia világa határoz meg. Egy mese hősévé szeretne válni, egy mítoszi hőssé.

A történetek során Szindbádról fokozatosan kiderül, hogy nemcsak a neve miatt nem átlagos ember, hanem valóban emberfeletti tulajdonságokkal bír. A fantasztikum, mely elsősorban az első két kötetben hangsúlyos, eleinte a korához kötődik. Több történetben is azzal szembesülünk, hogy Szindbád jócskán túllépte egy átlagos ember életkorát. Hol „csak” 103 éves, hol pedig már háromszáz-egynéhány. A Szindbád: A feltámadás című kötetben viszont már a holtak világából is képes visszatérni. A fantasztikus képek pedig egyre nagyobb teret kapnak a történetekben. Szindbád ezért a Northrop Frye által meghatározott kategóriák szerint valahol a mítosz és a románc hőse között helyezhető el. Tettei gyakran csodálatosak, de ő maga mégis inkább emberi. Szindbád ugyanakkor nem megy keresztül semmilyen jellemfejlődésen sem, ami általában szintén a mítosz vagy románc hősére jellemző. Szindbád a legtöbb történetben mindemellett bármelyik vágyát véghezviheti, akárcsak az istenek a mítoszokban.

A Szindbád-történetekkel kapcsolatban lehetségesnek látok egyfajta „mitológiai” vagy „mitologikusregény”-olvasat és -értelmezési lehetőséget. A hős pedig azáltal, hogy valahol a mítoszi és a románc hőse között található, ezt az olvasati lehetőséget erősíti.

Irodalom

Jan Assmann. 2004. *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

Bezeczky Gábor. 2003. *Szindbád*. Budapest: Akkord Kiadó.

Bodnár György. 1986. A „mese”, a novellaciklus és a Szindbád. *Hungarológiai Közlemények* 4.

Bori Imre. 1974. *Krúdy Gyula „nagy évtizede”*. <http://adattar.vmmi.org/cikkek/10474/>

- hid_1974_02_03_bori.pdf (2014. ápr. 13.)
- Dérczy Péter. 1986. Szindbád és Esti Kornél. *Hungarológiai Közlemények* 4.
- Fábrri Anna. 1978. *Ciprus és jegenye*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Finta Gábor. 2000. A lét vándora. http://epa.oszk.hu/00000/00001/00399/pdf/itk_EPA00001_2000_03-04_405-415.pdf (2013. okt. 17.)
- Fried István. 2006. Szomjas Gusztáv hagyatéka. Budapest: Új Palatinus Könyvesház.
- Gintli Tibor. 2005. Emlékezetmodellek és személyiségelbeszélés. In „*Valaki van, aki nincs*”. 67–100. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kerényi Károly. 1977. *Görög mitológia*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Keserű József. 2012. *Az újraértett Krúdy*. <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2012/2012-februar/1167-keser-jozsef-az-ujraertett-krudy> (2014. okt. 17.)
- Frye, Northrop. 1998. *A kritika anatómiája*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Krúdy Gyula. 1985. *Szindbád*, szerk. Kozocsa Sándor. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Sturm László. 2000. Hagyományok metszéspontján. Budapest: Anonymus Kiadó.
- Szegedy-Maszák Mihály. 1987. Mítosz és történetmondás. In „*A regény, amint írja önmagát*”: *Elbeszélő művek vizsgálata*. 29–45. Szeged: Tankönyvkiadó.
- Tokarev, Sz. A. szerk. 1988. Mitológiai enciklopédia. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

SZITÁS PÉTER

Szentírási vonatkozások Samuel Beckett A játszma vége című drámájában

A dolgozat célja a vallás és az abszurd dráma viszonyrendszerének vizsgálata Samuel Beckett A játszma vége című drámájára fókuszálva. A darab egészét végigszövik a kereszténységre utaló, azt elsősorban kifigurázó párbeszéddek. Ennek oka lehet az a kiábrándulás, melyet az élet realitása és a transzcendens világgal szemben támasztott elvárások közti szakadék okozott. A mű születése egy olyan destruktív időszakra esik, amikor még élénken jelen van a világháború pusztító képe, s a borzalmak megismétlődésének lehetősége állandó fenyegetésként válik a mindennapi élet részévé

Kulcsszavak: Samuel Beckett, A játszma vége, Biblia, vallás, abszurd dráma

Mind az egyetemes európai kultúra nyújtotta megközelítésből, mind annak Írországra szűkített kontextusára fókuszálva különösebb ideológiai kockázat nélkül kijelenthető, hogy a Szentírás az a szépirodalmi origó, mely mindig és mindenütt állandó textuális viszonyítási alapot képez. A Biblia ugyanis nem kizárólag egy vallás vagy kultúrkör „szent” könyve, netán csupán annak egy kanonizált szöveggyűjteménye, hanem olyan szépirodalmi alap is, melyre az egész egyetemes európai kultúra ráépült, permanens viszonyítási referenciapontot képezve minden kor számára.¹

Samuel Beckett ír nemzetiségű szerző, mely országról túlzás nélkül állítható, hogy úgy a múltban, mint napjainkban az európai katolikus keresztény világ egyik központja. Az az eldöntendő kérdés, hogy a szerző vallását gyakorló ember volt-e vagy sem, véleményünk szerint akár A játszma vége, akár egyéb szépirodalmi alkotás vizsgálata esetén is teljesen irreleváns, nem úgy azonban annak a ténynek a hangsúlyozása, mely szerint egyértelmű, hogy tisztában volt, tisztában kellett, hogy legyen az adott vallás tanaival, elvégre azoknak nem kizárólag felekezeti- vagy oktatásügyi, de markáns közéleti penetrációjuk is volt. A szentírási szövegek ismeretének és azok értelmezésének lenyomata erőteljesen köszön vissza akár jelen dolgozatban vizsgált, akár egyéb, Beckett tollából életre kelt szépirodalmi darabból.²

A vallás és az abszurd dráma viszonyrendszerének vizsgálatakor megkerülhetetlenül fontos információ, hogy A játszma vége születésének ideje a történelem olyan destruktív korszakára esik, amikor a világháború pusztító képe még élénken van jelen az emberi elmében, s a borzalmak megismétlődésének lehetősége állandó fenyegetésként válik

1 A napjainkban is sokat hangoztatott nézet szerint az „európaiság” alapja a római jog, görög filozófia és keresztény erkölcs alkotta trichotómia.

2 Példaként említhetjük a Godot-ra várva című abszurd darabot.

részévé a mindennapi életnek. A mérhetetlenül nagy fájdalom és értelmet nélkülöző eszeveszett pusztítás tapasztalata szorosan összekapcsolódik a hagyományos vallásosságból való kiábrándulással, s így annak a kontinens egészén végbemenő visszaszorulásával is.³ Sokan érzik magukat nem csupán az emberek, de az Isten által is elhagyatva, melynek következtében nem pusztán a Teremtő gondoskodó szeretete kérdőjeleződik meg, de végső soron annak léte, való volta is. Mindez kiábránduláshoz, elidegenedéshez, aposztata hozzáálláshoz vezet, hiszen az addigi élet egyik fennen hirdetett stabil pontja válik instabillá, s lesz a szeretettárgyból közönylenyomattá. Mindamellet, az eladdig megkérdőjelezhetetlen sziklaszilárdságúnak elfogadott vallási tanok elutasítása automatikusan implikálja a magára-hagyatottság tudatosítását, s végső soron az élet végességének, bizonyos értelemben éppen ezáltal nyert értelmetlenségének kényszerű elfogadását, ha úgy tetszik, az egzisztencialista filozófia tanainak térhódítását.

A drámai színtér zárt, szürke, pincseszerű helyiségként kerül megjelenítésre, szűk, csupán létra segítségével megközelíthető, lőrészerű ablakpárral.⁴ A berendezés mind kvalitatív, mind kvantitatív szempontrendszerben minimálisnak tekinthető, bútorok nincsenek, csupán két szemetesláda áll egymás mellett, illetve egy festmény lóg a falon. Az ablakokon behúzott függöny található ugyan, de már a nyitány során érezhető, hogy a textil eltávolítása se eredményezi majd a szürkeség tovatűnését. A nyitójelentben a négy megnyomorodott, a lét és nemlét határán sínylődő szereplő közül vizuálisan csupán kettő tárul a nézők elé, hiszen a létszám másik fele ekkor még a szintéren elhelyezett kukákban foglal helyet, ahonnan később bukkannak majd fel. A színpadi aktorok kizárólag egymásra utalva, kiszolgáltatva, s talán ezért is végtelen reménytelenséget árasztva tengetik sanyarú életük alkonyának múló pillanatait.

A szintér közepén, tolokocsijában helyet foglaló szereplő Hamm, kiről hamar kiderül, hogy a járásban való teljes korlátozottsága mellett immár szeme világát is elveszítette (vö. AJV 155). Andrew K. Kennedy Samuel Beckett című művében publikált meglátása szerint e megsebzett aktor a darab elejétől fogva egyfajta befejezést testesít meg mind fizikailag, mind metaforikus értelemben, a kissé hipochonder alak ugyanis folyamatosan és állandóan dramatizálja önnön szenvedését (vö. Kennedy 1989, 48). Sajat gyengesége ellenére azonban elég erős ahhoz, hogy uralma alatt tartsa négyük „társadalmának” egészét. Mellette álldogál az egyetlen mozgásképes szereplő, Clov, aki azonban szintén nem mentes a testi fogyatékoságoktól: saját bevallása szerint ugyanis még leülni is képtelen (vö. AJV 158). Szemeteskukában tölti életét Nagg és Nell, előbbi Hamm „átkozott nemző[je]” (AJV 157), utóbbi előbbi felesége. Mint az a szereplők felsorolásából is kiderül, nevük mindegyike négy betűből áll, de ezek egyike sem szokványos, hétköznapi

3 Természetesen e sorok szerzője is tisztában van azzal, hogy a Keleti Tömb országaiban államilag irányított vallásellenes propaganda folyt, melynek eredménye azonban ambivalens.

4 Vö. Beckett 1970, 153. A továbbiakban a jelzett kötetből idézett passzusokat jelölöm szövegrészlet utáni, zárójeltek között feltüntetett AJV rövidítéssel és oldalra hivatkozó számmal.

kereszt- vagy családnév; mi több, önálló szócikként sem lelhetők fel olyan nagynevű és részletes, monolingvális szótárakban sem, mint az angol Oxford Learner's Dictionary⁵ vagy a francia Larousse⁶. A Reader's Guide to Samuel Beckett című munkájában Hugh Kenner amellest érvel, hogy a „Hamm” elnevezés Shakespeare dán királyfiájára, Hamletre tett utalás (Kenner 1973, 120–121). Az elemző ugyanakkor megengedő módon azt is megjegyzi, lehetséges, hogy csupán szójáték eredménye e névadás, s Beckett tulajdonképpen szereplője „ripacs”⁷ voltára akart illetően célzást tenni. Utóbbi verzió plauzibilitásának némileg ellentmond az a tény, hogy a darab eredetileg francia nyelven íródott, amelynek lexikológiai készlete nem enged teret efféle, az angolban még elméleti szinten elfogadható humornak.⁸ Ugyanakkor – Nagg nevét boncolgatva – különösebb erőltettség nélkül a német „(der) Nagel”⁹ szóhoz juthatunk, melynek magyar jelentése „köröm” illetve „szög”, amely főnevek ugyancsak utalásgazdag módon kapcsolhatók össze a bizonyos „kalapáccsal”¹⁰, melyet Hamm – angolul és németül értelmezett – nevének „-er”-képzővel való ellátása után nyerünk (vö. Kenner 1973, 120–121). A kalapács azonban – az angolban és a magyarban egyaránt – nemcsak a kéziszerszámot jelenti, mellyel a szög a falba verhető, hanem az emberi hallószerv, a fül egyik, a tökéletes működés szempontjából nélkülözhetetlen részének az elnevezése is. Utóbbi tény elméleti origóként való kezelése szintén izgalmas eszmefuttatással kecsegtet. Amennyiben a „Clov” szót „-er”-képzővel egészítjük ki, úgy a végeredmény az angol „clover”, azaz lóhere, mely amellest, hogy a szerző szülőhazájának nemzeti szimbóluma, a szerencse egyik közismert jelképe is. S ha már képzők és ragok, illetve azok elhagyása állítatik gondolatkísérletünk középpontjába, fontos utalást tenni a csonkolás jelenségére is, melynek elméleti jelenléte már a nevek szintjén, azok nehezen értelmezhető okának legitim megközelítésekor is fellelhető.

A játszma vége legelején az alábbi nyitó monológ olvasható:

CLOV (merev tekintet, színtelen hang) Vége, vége van, közeledik a vég, esetleg vége lesz. (Szünet) Szem szemre hull, peregnek, egy a másikra, aztán egy nap, hirtelen ott a halom, egy kicsi halom, egy lehetetlen halom. (Szünet) Engem már nem büntethetnek meg.

(AJV 153)

5 Online Oxford angol szótár. <http://oald8.oxfordlearnersdictionaries.com/> (2016. jan. 21.)

6 Larousse online francia szótár. <http://www.larousse.com/en/dictionaries/search?q=nagg&l=french&culture=en> (2016. jan. 21.)

7 (ang.) „ham” = „ripacs”

8 Az eredeti, francia szöveg angolra ültetését önmaga a szerző, Samuel Beckett végezte, amely ténynek következtében az angol változat is primer szövegnek tekinthető. Dolgozatunk egésze során ehhez hűen járunk el.

9 (ném.) „der Nagel” = „szög / köröm” – vö. Halász 1990. (A továbbiakban a német részek fordításánál e szótárra, és annak fordított sorrendű változatára hagyatkozunk – Sz. P.)

10 (ném.) „der Hammer” = (ang.) „hammer” = „kalapács”

Amint az látható, a négy szereplő egyike, Clov a bevezetés során azonnal befejezést, deklarált. Teszi ezt rendkívül erőteljes módon, hiszen a Jelenések Könyvét idézi fel, abból pedig rögtön magának az Istennek szavait, aki a következőt mondja: „Én vagyok az Alfa és Ómega, az első és az utolsó, a kezdet és a vég.”¹¹

Nem csupán a bevezetés, de a darab egésze is számtalan olyan utalást és szimbólumot tartalmaz, amely egyértelmű kapcsolatot létesít különféle vallási szövegekkel, kiemelten a Szentírással. A szövegvizsgálat során rengeteg olyan motívum kerül az olvasó látókörébe, amely felett korábban feltehetően átsiklott, vagy csupán azt érzékelte, hogy az adott szövegekörnyezetben nem tud vele mit kezdeni. A vallás tanaiból való totális kiábrándulás, az isteni gondviselés merev elutasítása válik tapintható szilárdságúvá a következő monológban:

NAGG Hallgasd meg még egyszer. (Elbeszélő hangnemben) Egy angol... (angol arcot vág, majd ismét saját arccal) akinek sürgősen kellett egy csikos nadrág újévre, elmegy a szabójához, aki mértéket vesz róla. (A szabó hangján) „Nohát ezzel készen volnánk, jöjjön vissza négy nap múlva, s megkapja a nadrágot.” Jól van. Négy nap múlva. (A szabó hangján) „Sorry, jöjjön vissza egy hét múlva, az ülepét elrontottam.” Jól van, az ülepet nem könnyű kiszabni. Egy hét múlva. (A szabó hangján) „Sajnálom, jöjjön vissza tíz nap múlva, a két lába közt elrontottam.” Jól van, a két láb között kényes dolog a szabás. Tíz nap múlva. (A szabó hangján) „Resteltem, jöjjön vissza két hét múlva, ugyanis a sliccet elfuseráltam.” Jól van, végtére is egy szép sliccet varrni mesteri kézre van szükség. (Szünet. Normális hangon) Nem jól adom elő. (Szünet. Gyászosan) Mind rosszabbul adom elő ezt a történetet. (Szünet. Elbeszélői hangon) Végül is, hogy rövidre fogjam, egy szó, mint száz, virágvasárnappra a szabó a gomblyukákat tolja el. (A kuncsaft arca, majd hangja) „Goddam, Sir, végtére ez mégiscsak gyalázat. Az Isten hat nap alatt, érte, uram, hat nap alatt teremtette a világot. Igenis, uram, ahogy mondom, uram, a világot! És ön nem képes arra, hogy három hónap alatt megcsinálja egy átkozott nadrágot!” (A szabó megbotránkozott hangja) „Node, Milord, de Milord! Nézze csak meg... (Undorodón megvető mozdulat) a világot... (szünet) és nézze meg... (büszke, szerelmes mozdulat) az én nadrágomat!”
(AJV 163–164)

11 JEL 22,13 = Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgata alapján, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest, 2000. (Az idézett szentírási passzusok a továbbiakban is a jelzett kiadványból származnak.)

A Nagg karaktere által elmesélt történet tökéletes visszatükröződését adja a beckett-i cinizmus legmagasabb fokának. A vizsgált darabban elhangzó parabolisztikus betét ugyanis briliáns módon fordítja visszájára, s egyben parodizálja a teremtéstörténetet, amikor azt párhuzamba állítja egy egyszerű nadrág amatőr szabó általi elkészítésének folyamatával. Már maga az összehasonlítás eredője, a világ nadrág-metaforája is abszurd, de a végkifejlet azt stílusosan meg is koronázza, elvégre a három hónap alatt összefércelt, sokszorosan ki-és átfertett, viselésre teljességgel alkalmatlan ruhadarabot áhított remekműként jellemzi az Isten által alkotott világhoz képest.

A következő beszélgetés, melyben Nellen kívül valamennyi szereplő részt vesz, az imádkozás aktusát pellengérezi ki, blaszfémikus módon jutva el egészen az istentagadásig.

- HAMM (...) Imádkozzunk Istenhez.
 CLOV Megint?
 NAGG A drázsémat!
 HAMM Isten mindenekelőtt! (Szünet) Felkészültetek?
 CLOV (beletörődve) Kezdjük.
 HAMM (Nagghoz) És te?
 NAGG (két kezét összekulcsolja, szemét becsukja, sietve) Mi atyánk, ki vagy a...
 HAMM Csendet! Csendben csináljuk! Ahogy illik. Kezdjük el. (Imádkozó testtartás. Csend. Ő veszíti el elsőnek a türelmét) No?
 CLOV (kinyitja a szemét) Szarok rá! És te?
 HAMM Szélhámosság! (Nagghoz) És te?
 NAGG Várj. (Szünet. Kinyitja a szemét) Pocsékság!
 HAMM A pizok! Hisz nem is létezik!
 CLOV Még nem.

(AJV 181–182)

Az adott szövegrészben a szereplők nem pusztán Istent, de az egyház közösségi szertartásosságát is kigúnyolják. Így tesz előbb Nagg, mikor az imát közvetlenül megelőzően, kiemelt látványossággal becsukja a szemét, de ugyanúgy Hamm is csöndes, színpadiasan emelkedett testtartás-felvételével. A parodisztikus jelenet e ponton azonban még nem ér véget, hiszen azt fokozandó előbb istenkáromlásba, majd végül ateista attitűdbe, Isten létének nyílt tagadásába torkollik. A helyzet végső abszurddá tétele Clov zárómondatával következik be, melyben Isten megszületésének eseményét jövő időbe helyezi.

Az egész művet átható, rendre vissza-visszatérő olvasói érzés, hogy a lehető legnagyobb természetességgel hangzanak el olyan utalások, melyeket az olvasó első

nekifutásra képtelen értelmezni, dekódolni. Az egyik legekleatásabb példa e jelenségre véleményünk szerint egy titokzatos hölgynek, „Pegg néninek” a felemlegetése, aki a dráma rövid terjedelmét tekintve egymástól viszonylag távol eső párbeszéd során összesen négyszer van néven nevezve:

HAMM Pegg néninél világosság van?
 CLOV Világosság? Hogy lehetne világosság bárkinél?!

HAMM Akkor hát elhunyt.
 CLOV Persze hogy elhunyt. Hogy ha nincs többé, akkor elhunyt.
 HAMM Pegg nénire értem.
 CLOV De még mennyire elhunyt! Mi lel ma?

(AJV 174)

(...)

CLOV (keményen) Mikor Pegg néni olajat kért a lámpájába, s te a fenébe elküldted, akkor tudtad, hogy mi történt, vagy nem? (Szünet)
 Tudod-e, mitől halt meg Pegg néni? A sötétségtől.

HAMM (erőtlenül) Nem volt olajam.
 CLOV (mint fentebb) De volt! (Szünet)

(AJV 192)

Első megközelítésben a fenti két párbeszéd egy öregasszonyról szól, akit – Bécsy Tamás szavaival – „talán épp Hamm kegyetlensége ölt meg” (Bécsy 2001, 314–315). Az angol „pegg”¹² szó egyik magyar megfelelője az „odacövekelni”, mely ha nem is megkérdőjelezhetetlen, de megfontolásra érdemes utalás a keresztre feszítés aktusára. Amennyiben ehhez kapcsolva megemlítjük azt a plauzibilis eshetőséget, mely szerint Hamm neve utalást testesíthet meg a „kalapácsra”¹³ akkor rögtön megérthetjük, vajon mi okból is válik Hamm személye vádlottá Pegg néni halálának ügyében. Mindez azonban csupán abban az esetben nyer értelmet, amennyiben kiindulól nyelvként az angolt használjuk, s nem az eredeti franciát. Utóbbiban ugyanis a kalapács „marteau”, mely morfológiailag nehezen hozható kapcsolatba a „hamm” szóval.

Nem elhanyagolható tény ugyanakkor az sem, hogy Pegg néni olaj hiányában, a sötétségtől halt meg (AJV 192). Mindez alapján sorsa és története egyértelmű összefüggést mutat – s intertextuális kapcsolatot is teremt – a Szentírás Máté evangéliumában olvasható parabolával, melyben Jézus az okos és a balga szüzekről ekképp szól (Morrison 1982, 94):

12 (ang.) „pegg” = „odacövekelni”

13 Angol és német nyelven a kalapács elnevezése egyaránt „hammer”.

„Akkor hasonló lesz a mennyek országa a tíz szűzhöz, akik fogták lámpásaikat és kimentek a vőlegény elé. Öt közülük ostoba volt, öt pedig okos. Az ostobák ugyanis, amikor fölverték lámpásaikat, nem vettek magukhoz olajat. Az okosak viszont lámpásaikkal együtt olajat is vittek edényeikben. Mivel a vőlegény késett, mindnyájan elálmosodtak és elaludtak. Éjfélkor aztán kiáltás támadt: „Itt a vőlegény, gyertek ki elébe!” Ekkor a szüzek mindnyájan fölkeltek és rendbehozták lámpásaikat. Az ostobák ekkor így szóltak az okosakhoz: „adjatok nekünk az olajotokból, mert lámpásaink kialszanak.” Az okosak ezt válaszolták: „Nehogy ne legyen elég se nekünk, se nektek, menjetek inkább az árusokhoz és vegyetek magatoknak.” Amíg azok elmentek vásárolni, megjött a vőlegény, és akik készen voltak, bementek vele a menyegzőre. Az ajtót bezárták. Később megjött a többi szűz is. Azt mondták: „Uram, uram! Nyiss ki nekünk!” De ő így válaszolt: „Bizony mondom nektek: nem ismerlek titeket.” Legyetek tehát éberek, mert nem ismeritek sem a napot, sem az órát”

(Mt25, 1–13)

Az idézett evangéliumi példabeszédnek van egy másik lakodalmat leíró testvértörténete is, amely az idézett részlet kiegészítéseként, vagy akár folytatásaként is értelmezhető:

„Ezután Jézus újra beszélni kezdett, és ismét példabeszédekben szólt hozzájuk: Hasonló a mennyek országa egy királyhoz, aki menyegzőt készített fiának. Elküldte szolgálait, hogy hívják el a meghívottakat a menyegzőre, de azok nem akartak eljönni. Ekkor más szolgálakat küldött ezekkel a szavakkal: Mondjátok meg a meghívottaknak: Íme, a lakomát elkészítettem, ökreimet és hizlalt állataimat levágtam, minden készen van. Jöjjetek a menyegzőre. De azok nem törődtek vele. Elmentek, egyik a földjére, a másik az üzlete után, a többiek pedig megragadták a szolgálait, gyalázatokkal illették és megölték. Haragra gerjedt erre a király, s elküldte hadseregét. A gyilkosokat elpusztította, a városukat pedig felégette. Azután azt mondta a szolgálainak: A menyegző ugyan kész, de a meghívottak nem voltak rá méltók. Menjetek hát ki a bekötő utakra, s akit csak találtok, hívjátok a menyegzőre. A szolgálak kimentek az utakra és összegyűjtöttek mindenkit, akit csak találtak, gonoszokat és jókat egyaránt, s a menyegzős ház megtelt vendégekkel. Amikor a király bement, hogy megnézzé az asztalnál ülőket, észrevett ott egy embert, aki nem volt menyegzős ruhába öltözve. Azt mondta neki: Barátom, hogyan jöttél be ide menyegzős ruha nélkül? Az nem szólt semmit. Erre a király azt mondta a felszolgálóknak: Kötözzétek meg kezét-lábát és dobjátok ki őt a külső sötétségre. Lesz majd ott sírás és fogcsikorgatás! Mert sokan vannak a meghívottak, de kevesen a választottak.”

(Mt22, 1–14)

A bibliai idézetek és Beckett drámája közti kapcsolat egyértelmű. Ahogy a példabeszédbeli vőlegény nem engedi be a menyegzőre a balga szüzeket – de facto az Isten nem engedi be a mennyek országába az arra érdemteleneket –, úgy küldi el Hamm a fenébe Pegg nénit.¹⁴ Érdekes ugyanakkor, hogy Clov éppen azért a magatartásformáért részesíti szemrehányásban Hammet, amely az evangéliumban az üdvözülteké, de facto a követendőnek tekinthető út járásáért. Az idézett vallási szövegek konnotatív tartalmát tekintve elmondható, hogy a második megegyezik az elsővel, viszont végki-fejletében tovább is megy annál, elvégre általa tisztább képet kaphatunk arról, milyen kegyetlen sorsra jutnak a menyegzőre bebocsátást el nem nyertek, jelen esetben tehát Hamm jóvoltából Pegg néni is (vö. Morrison 1982, 94). Míg azonban a Szentírásban az üdvözültek felelősségéről nem esik szó, addig a drámában érezhető, hogy Clov nehezten Hammre annak cselekedetéért.

Meglátásunk szerint ugyanakkor az idézett intertextus jelenségét tovább boncolgatva, elképzelhető a beckett-i és a bibliai szövegrészek akár egymás ellentétéként való értelmezése is. Míg ugyanis a vőlegény a boldog örök életet szimbolizáló menyegzőre nem engedi be a balga szüzeket, addig Hamm éppen fordítva, immár a halál poklát is metaforikusan leképező helyiségből küldi a fenébe Pegg nénit. Ebben az életellenes paradigmában viszont akkor éppen Clov viselkedése válik bírálhatóvá, elvégre Hamm tetteivel tulajdonképpen hozzájárul Pegg néni szenvedésének megszüntetéséhez.

A drámában állandó szürkeség (AJV 169) uralkodik, míg az evangéliumban csupán a menyegzőn kívül van sötét, de annak határán belül már a világosság dominál. Ebből kiindulva véleményünk szerint plauzibilis annak feltételezése, hogy a mű színtere megfeleltethető akár a Bibliában jellemzésre került sötétség poklával, ahonnan – amennyiben hihetünk Hammnek – kizárólag a „fenébe” van út, viszont onnan a „megváltó olaj” biztosította kiút immár nem létezik.

Ugyancsak értelmezésre érdemes szentírási vonatkozást tartalmazó párbeszéd hangzanak el a dráma elején, nem sokkal a kezdeti nyitány után:

HAMM A természet megfélekezett rólunk.
 CLOV Nincs többé természet.
 HAMM Nincs többé természet! Ez mégiscsak túlzás.

(AJV 158)

Mindezt pár sorral lejjebb a következő dialógus követi:

14 Nagyon fontos megjegyezni, hogy a kiindulási és a célszöveg között nem áll fenn teljes mértékben a fordítási ekvivalencia, hiszen míg a Kolozsvári Grandpierre Emil fordította magyar változatban „fene”, addig az angol fordításban, melyet maga Beckett készített az eredeti franciából „hell”, azaz „pokol” szó szerepel, ami jelen esetben, a vallási párhuzam boncolgatása miatt nem elhanyagolható különbség.

- HAMM A magok kikeltek?
 CLOV Nem.
 HAMM Megkapartad egy kissé a földet: hadd lám, kikeltek-e?
 CLOV Ki se csíráztak.
 HAMM Talán még nem jött el az ideje.
 CLOV Ha ki kellett volna csírázniuk, már kicsíráztak volna. De ezek soha nem csíráznak ki.

(AJV 159.)

Az idézett beckett-i szövegek kapcsolatba hozhatók a Szentírás Genézis könyvének első fejezetével, melyben a következő olvasható: „Majd azt mondta Isten: Hajtson a föld füvet, amely zöldül és magot hoz, és gyümölcsstermő fát, amely a földön faja szerint meghozza gyümölcsét, a belsejében maggal. Úgy is lett” (Ter 1, 11). A drámában a Szentírás isteni parancsa antagonisztikus módon, alapjaiban fordul a visszájára. Ahogy azt Erika Fischer-Lichte megjegyzi, „eme félreérthetetlen utalás a teremtés történetére, kultúránk első szövegére teljességgel destruktív, hiszen a teremtés megfordult és megsemmisült” (Fischer-Lichte 2002, 326, saját fordítás).

Az adott részlet ugyancsak összecseng az Újszövetség egyik leghíresebb jézusi parabolájával, a magvető történetével:

„Halljátok! Íme, kiment a magvető vetni. Amint vetett, az egyik mag az útfélre esett. Jöttek az ég madarai és fölkapkodták. Egy másik köves helyre esett, ahol nem sok földje volt. Hamarosan kikelt, mert nem volt mélyen a földben, de mikor kisütött a nap, elfonnyadt, s mivel nem volt gyökere, elszáradt. Ismét másik a tövisek közé esett, és amikor felnőttek a tövisek, elfojtották, és nem hozott termést. A többi azonban jó földbe esett. Ezek felnőttek és gyarapodtak, végül termést hoztak, az egyik harmincszorosot, a másik hatvanszorosot, a harmadik pedig százszorosot. Majd ezt mondta: Akiknek van füle a hallásra, hallja meg!”

(Márk, 4, 3–9)

Jól látható, hogy Clov elvetett magjai annak ellenére, hogy földbe lettek helyezve, még ki sem keltek, nemhogy elfonnyadtak volna. A destrukció a biblia mértéket is meghaladja ezáltal.

A Máté evangéliumában olvasható, de az egyetemes keresztény hit és vallás egyik gyémántszilárdságú alapvetése a „tiszteld apádat és anyádat, és szeresd felebarátodat, mint önmagadat” (MT 19,19) elve, melynek ismert ószövetségi előképe a Leviták könyvében található: „Ne állj bosszút, s ne emlékezzél meg polgártársaid igazságtalanságáról: szeresd felebarátodat, mint te magadat – én vagyok az Úr!” (Lev 19,18). A játszma vége tehát nem

csupán intertextuális kapcsolatot teremt az idézett szövegekkel, hanem egyenesen parodizálja is azokat, mikor Hamm azt mondja: „Menjetek és szeressétek egymást! Nyaljátok-faljátok egymást!” (AJV 188) A beckett-i dráma szereplője ezen a ponton ugyanis nem csak átírja az evangéliumi igét, de önmagát istenfiúi szerepbe emelve más értelmezési keretbe is helyezi Jézus tanainak egyik alappilléret. Michael Worton szerint „amennyiben ugyanaz az isteni utasítás hangozhat el az Ótestamentum ’bosszúálló’ Istenétől Mózes irányába, mint az Újtestamentum könyörületes megbocsátó isteni fiától, Jézus Krisztustól, azáltal Jézus, mint egyetemes tekintély, szükségszerűen aláásatik. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Beckett támadná a kereszténységet, csupán azt, hogy emlékeztetni kíván minket a Biblia szövegtermészetére” (Worton 1994, 84, saját fordítás).

A fentiek azonban további érdekességekhez is vezetnek. Amennyiben ugyanis egy gondolatkísérlet erejéig Hamm idézett kinyilatkoztatását alapul véve saját „leszármozott volta” állíttatik párhuzamba Jézus Istenfiúságával, akkor abból közvetetten Nagg drámabeli teremtő istenségére is következtetni lehet, csakúgy, mint Nell Mária nyomán végbemenő istenanyaságára. Az ő helyzetük azonban a kiválasztotti szerepből a kiszolgáltatottságba torkollik, mely a kukába taszított nyomoreklét bekövetkezését vonja maga után. Ebben az értelmezésben Clov talán a kedvenc tanítvány, István személyét, az első vértanút testesíthetné meg. A kettejük közötti áldozatvállalás mindenképpen elfogadható kapocs e párhuzamra.

Ugyancsak kapcsolat létesül a szintén Hammtól származó „Fele királyságom egy szemetesért” (AJV 164) kijelentés és a Dániel próféta könyvében olvasható szövegrészlet között: „A dolog értelme pedig ez: Mene: megszámlálta Isten országodat, és véget vetett neki” (Dán 5,26). Mindkét gondolatsor fókuszában ugyanis – ahogy a dráma címében is – a befejezés áll. A szentírási rész Baltazár király bukását mondja el, aki azáltal, hogy többedmagával megszentégtelenítette (vö. Dán 5,1–30) a jeruzsálemi templomból apja, Nebukadnezár által elhozott edényeket, megmérgetett, könnyűnek találtatott, s meghalt. Hamm, fejedelmi pózban tetszelegve úgyszintén felbecsüli saját „királyságának” mértékét, majd annak felét ekvivalenssé teszi egy szemetes által képzett tartalommal, értékkel. Erika Fischer-Lichte ebbe az értelmezéskörbe sorolja még a Noé történetét a Genézisből is (Fischer-Lichte 2002, 326).

Az Ószövetség meghatározó alakja Jób, ki „feddhetetlen volt és igaz, istenfélő és a gonosztól tartózkodó” (Jób 1,1). Egész életében hűen szolgálta az Urat, s kitarított mellette még akkor is, mikor csapások sorozata érte az életben. Az ellene irányuló sátáni munkálkodás azonban idővel beérett, a „[b]őréért csak bőrt, életéért azonban mindent odaad az ember, amije csak van” (Jób 2,4) elve igaznak bizonyult. „Ezután megnyitotta Jób a száját, elátkozta születése napját és mondta: Vesszen a nap, amelyen születtem, az éj, amelyen mondták: »Fiú fogantatott«” (Jób 3,3). Beckett darabja Hamm révén teremt kapcsolatot (AJV 157) a szentírási részlettel: míg Jóbot, s nem pusztán fogantatása napját és éjjelét átkozta el, de magát az édesapját is (vö. Kenner 1973, 125).

A dráma legelején, Hamm első megnyilatkozása során a következő költői, tehát válasza talán igényt sem tartó kérdését fogalmazza meg:

HAMM ...Lehet-e (Ásítások) az enyémnél.... magasztosabb nyomorúság?
Kétségkívül. De régebben. Manapság viszont...?

(AJV 154)

Hamilton szerint az idézett párbeszédben Istenre történik utalás (Hamilton 2002, 613). Ahogy a következőben is:

HAMM A piszok! Hisz nem is létezik!

(AJV 182)

A darab egész kontextusát vizsgálva folyamatosan megfigyelhető a régi és a jelenlegi szembeállítás. Mindez hagyományos módon történik, azaz az egykori, a letűnt felmagasztalásával, s a kurrens dehonasztalásával.

HAMM Szeretem a régi kérdéseket. (Lendületesen) Ó, a régi kérdések, a régi válaszok, csak azok érnek valamit. (Szünet)

(AJV 172)

Hamilton dolgozata alapján a „régebbi nyomorúság” a halott figurára, Istenre vonatkozik, ami viszont hiányzik, az magának a gyásznak az aktusa. Mint ahogy a szerző fogalmaz, „Beckett szereplői klasszikus formákat vesznek fel, s rögtön demonstrálják a saját kortárs elégtelenségüket anélkül, hogy életképes formákat ábrázolnának; gesztusaik mélyen kétértelműek, boldogtalan ötvözetét képezik a függőségnek és elutasításnak.” (Hamilton 2002, 613, saját fordítás).

Az Újtestamentum csúcspontja Krisztus szenvedéstörténetének elbeszélése, a passió. Ennek egyik legdrámaibb jelenete kétségkívül az, mikor Jézus elesik a kereszt súlya alatt. Bár a Szentírás nem említi nevén, de a hagyomány átörököltte Veronika alakját, aki egy lepedővel letörli a porba hullott Jézus arcát. Ez A játszma végének már idézett zárójelenetével hozható kapcsolatba, ahol Hamm lepedővel kerül letakarásra.

Összességében elmondható, hogy a darab egészét végigszövik a kereszténységre utaló, azt elsősorban kifigurázó párbeszéddek. Meggyőződésünk szerint ennek oka az a kiábrándulás, melyet az élet realitása és a transzcendens világgal szemben támasztott elvárások közti szakadék okozott.

Irodalom

- Beckett, Samuel. 1970. *„A játszma vége”: Drámák*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Bécsy Tamás. 2001. *A drámamodellek és a mai dráma*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- Fischer-Lichte, Erika. 2002. Theatre of the 'new' man. In *History of European Drama and Literature*. New York: Routledge.
- Halász Előd. 1990. *Német–Magyar Kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hamilton, Geoff. 2002. Life Goes On, Endgame as Anti-Pastoral Elegy. *Modern Drama* 45 (4).
- Kennedy, Andrew K. 1989. Samuel Beckett. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kenner, Hugh. 1973. *A Reader's Guide to Samuel Beckett*. New York: Syracuse University Press.
- Larousse online francia szótár*. <http://www.larousse.com/en/dictionaries/search?q=-nagg&l=french&culture=en> (2016. jan. 21.)
- Morrison, Kristin. 1982. Neglected Biblical Allusions in *Beckett's Plays*. *Samuel Beckett: Humanistic Perspectives*, szerk. Beja, Morris–Gontarski, S.E.–Pierre, A.G. Astier: Ohio State University. College of Humanities.
- Online Oxford angol szótár*. <http://oald8.oxfordlearnersdictionaries.com/> (2016. jan. 21.)
- Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgata alapján*. 2000. Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat.
- Pálfy Miklós. 2003. *Francia–Magyar Kéziszótár*. Szeged: Grimm Kiadó.
- Worton, Michael. 1994. Waiting for Gadat [sic.] and Endgame: Theatre as Text. In *The Cambridge Companion to Beckett*, szerk. Pilling, John. Cambridge: Cambridge University Press.

KOCSIS LENKE

Kulturális regiszterek Térey János A Legkisebb Jégkorszak című verses regényében

A verses regény műfajának már Lord George Gordon Byron Don Juanja (1819–1824) óta jellegzetes sajátossága, hogy a szerzők széleskörű műveltséganyagot foglalnak bele az alkotásaikba. A 19. századi verses regények esetében ez egyfelől a magaskultúra regiszterébe tartozó klasszikus és szépirodalmi ismeretanyag volt, másrészt a szerzővel kortárs irodalmi, kulturális és politikai utalások, amelyek egy része (abban a pillanatban) a kultúra populáris regiszterébe tartozott.

Térey János *A Legkisebb Jégkorszak* (2015) című verses regénye korunk egy a nem is annyira távoli jövőben játszódó disztópia köntösébe bújtatott kritikája. A verses regényekre jellemzően a belefoglalt műveltséganyag tetemes része a 20.–21. századi tömegkultúra termékeiből kerül ki. A kultúra populáris regiszteréből a könnyűzene dominál, Térey szinte programszerűen említ zeneszámokat, és több esetben idéz is a dalszövegekből. Dolgozatom célja pontosan körülhatárolni, feldolgozni és rendszerezni azt a kultúra különböző regisztereiből kikerülő ismeretanyagot és hivatkozásrendszert, amely átszövi Térey János *A Legkisebb Jégkorszak* című verses regényét.

Kulcsszavak: verses regény, magaskultúra, populáris kultúra, Térey János, A Legkisebb Jégkorszak

Bevezetés

A verses regény azon irodalmi műfajok közé tartozik, amelyek megjelenésük óta változatlan műfajkonstituáló elemekkel rendelkeznek. Már Lord George Gordon Byron Don Juan (1819–1824) című verses regényében – melyet a műfaj első alkotásaként tartanak számon – feltűnő, hogy a szerző széleskörű műveltséganyagot foglal bele alkotásába. A műfaj 19. századi képviselőit vizsgálva – itt Byron mellett első-sorban a magyar irodalomra nagy hatást gyakorló Puskin által írt *Anyeginre* (1825–1832), a magyar irodalom képviselői közül pedig Arany János *Bolond Istókjára* (1850–1873) és Arany László *A délibábok hősére* (1872) gondolok – ez egyrészt a magaskultúra regiszterébe tartozó klasszikus és szépirodalmi ismeretanyagot jelentette, másrészt a szerzővel kortárs irodalmi, kulturális és politikai utalásokat. Ezek egy része a szóban forgó alkotások megírásának idejekor nagy valószínűséggel a kultúra populáris regiszterébe tartozott, körülbelül kétszáz év távlatából azonban nem minden esetben határozható meg világosan, hogy éppen abban a pillanatban mi melyik kulturális regiszterbe tartozhatott. Kánonok, értékrendek és trendek formálódásának következtében akár egy évtized leforgása alatt átértékelődhet egy-egy műalkotás megítélése. Ezért olyan jellegű megközelítés, amely ezek osztályozására

is törekszik, főleg abban az esetben, ha több műalkotást kívánunk feldolgozni, olyan előzetes kutatásokat igényel, melyek messze túlmutatnak e tanulmány keretein. Az előbb említett ismeretanyag minden elemének közös jellemzője, hogy egy az éppen olvasott szövegen kívüli „dologra” utalva irányítják másra az olvasó figyelmét. Ezek szövegből kifelé mutató elemek, a továbbiakban exotextuális markerek, egyrészt körvonalaznak egy az adott szövegen kívül eső kontextust, másrészt különböző kulturális regiszterek előhívói.

Térey János 2015-ös verses regénye, ebben a pillanatban kortárs mivoltából adódóan, megfelel egy exotextuális markerek által életre hívott, eltérő kulturális regiszterek megjelenését vizsgáló dolgozat tárgyának. A Legkisebb Jégkorszak egy a közeli jövőben – a történet 2019 márciusában kezdődik (Térey 2015, 16) – játszódó disztópia, melynek felszíne alatt valójában a közelmúlt (és a 2016-os évben még talán hozzá tehetjük: jelen) kritikája olvasható ki. A verses regényekre jellemző exotextuális jelölők döntő többségét ebben az esetben 20. és 21. századi kultúrtermékek alkotják. A Legkisebb Jégkorszakban a kultúra populáris regiszterébe tartozó elemek vannak többségben, ezen belül pedig kiemelkedően magas a könnyűzenei utalások száma, melyek jelenléte szinte programszerűnek hat a szövegben.

A dolgozat áttekintést ad a szövegből kifelé mutató elemek 19. századi irodalmi megjelenési formáiról a verses regény műfajában, valamint arról, miért tartom ezek megnevezésére legalkalmasabbnak az „exotextuális markerek” kifejezést. Ezek után a különböző jellegű, exotextuális jelölők és jelöltjeik által előhívott kulturális regiszterek tárgyalása következik kilenc kategóriában, melyek mindegyikét idézett szöveghelyekkel ellátott táblázatos jegyzék egészít ki.

19. századi verses regény és „irodalmiasság”, intertextualitás, transtextualitás

A magyar irodalomtudomány képviselői közül egyedül Imre László tett kísérletet egy teljes egészében a verses regény műfajának szentelt monográfia megírására, mely 1990-ben jelent meg A magyar verses regény címmel. Imre tizenegy fejezetben tárgyalja a műfaj sajátosságait. Ezek egyike, az „Irodalmiasság” címet viselő az, amelyben az általam exotextuális markereknek nevezett jelenségekkel is foglalkozik (Imre 1990, 213–214). A 19. századi verses regények esetében ezek elsősorban irodalommal kapcsolatos allúziók. „A magyar verses regénynek is egyik fő témája az irodalom, amelynek eszközei szüntelenül „elbizonytalanítva”, illetve hatás-, utalás-, idézetrendszerbe ágyazva, azaz szándékosan „megbonyolítva” jelennek meg” (Imre 1990, 213). Imre az irodalmiasság nyolc megjelenési formáját írja le:

1. A szereplő áttételes jellemzése olvasmányai, kedvelt költői és írói segítségével (Imre 1990, 214).
2. A mű irodalompolitikai csatározások színterévé válik, ez elsősorban Byron

- Don Juanjára jellemző jelenség (Imre 1990, 214).
3. „Az irodalmi életre utaló allúziók, nem egyszer korjellemző funkciójúak” (Imre 1990, 215).
 4. Az író saját olvasmányaira, irodalmi élményeire emlékezik (Imre 1990, 215).
 5. A szerzők az irodalomkritikával folytatnak vitát és „a korabeli népszerű irányok, pl. a romantika csipkelődő bírálatát” szövik a szövegekbe (Imre 1990, 216).
 6. Irodalmi művek sablonjainak nevetségessé tétele (Imre 1990, 216).
 7. Irodalmi utalások, hatások és ellenhatások egyértelmű megjelenítése (Imre 1990, 217).
 8. Metatextualitás, gyakran a mű irodalmi voltának folyamatos hangsúlyozása formájában (Imre 1990, 227).

Imre itt már említ és fel is sorol olyan exotextuális jelölőket, amelyek nem vagy nem teljesen illenek bele az irodalmiasság kategóriájába. Ugyanakkor az ilyen típusú markerek annyira alacsony számban fordulnak elő az általa vizsgált verses regényekben, hogy ezeket nem is lenne értelme külön kategóriaként kezelni. Ezt támasztja alá az a felsorolásban is, melyben Arany László *A délibábok hőse* című művének szövegéből kifelé mutató elemeket sorolja fel: „Felbukkannak a műben a magyar irodalom (Petőfi, Eötvös, Zrínyi, Kemény) és a világirodalom (Heine, Byron, Shakespeare, Lamartine, Lessing, Goethe, Burns, Tasso, Dante, Petrarca, Tacitus) nagyjai, történelmi alakok (Zrínyi Péter, Hunyadi László, Zách Klára, Giskra, Csák Máté, Machiavelli, Garibaldi, Rákóczi, Cavour, Caesar, Brutus), irodalmi művek hősei (Bánk, Haidée, Hamlet, Tatjana, Don Quijote, Childe Harold), mitológiai nevek (Akhilleusz, Héraklész, Erisz, Kalliópé, Mars, Ámor, Kháron), filozófusok, tudósok (Diogenesz, Stuart Mill, Proudhon, Blanqui, Adam Smith, Guizot, Gibbon, Darwin), festők (Rubens, Tiziano, Raffael, Brouwer), zeneszerzők (Haydn, Mozart, Wagner)” (Imre 1990, 214). A felsorolt írók, költők, irodalmi művek szereplői és a mitológiai alakok az irodalmiasság kategóriájába tartoznak. A történelmi alakok, filozófusok, tudósok, festők és zeneszerzők ugyanakkor egyértelműen nem. Az irodalmiasság kategóriájába tartozó elemeket áttekintve megállapítható, hogy Arany László szépírókat, a szépirodalmi kánonba tartozó műveket és azok szereplőit írta bele *A délibábok hőse*-be, ezek ebben az esetben egyértelműen a magaskultúra regiszterébe tartoznak, a felsorolt festők és zeneszerzők közül Haydn és Mozart már a mű megírása idején klasszikusok voltak. Ezekből a kategóriákból esetleg Wagner lehetett kivétel, aki Arany László kortársa volt, ezért elképzelhető, hogy a műalkotás megírásának idején a jelenlegitől eltérő volt munkásságának megítélése.

Az irodalmiasság megjelenési formái közül nyolcadikként említett metatextualitás juttatta eszembe Genette által meghatározott öt transztextualitás kategóriáját (intertextualitás, paratextualitás, metatextualitás, hypertextualitás, architextualitás) (Genette

1996, 82–90) és figyeltem fel arra a tényre, hogy Imre ebben a fejezetben nem használ fel vagy utal egyetlen intertextualitás elméletre sem. Az általa leírt jelenségek egy része tárgyalható lenne az intertextualitás fogalmát a tudományos diskurzusba bevezető Kristeva tanulmányban leírtak segítségével (Kristeva 1968, 115–125). Az előbb említett Genette által kidolgozott kategóriák közül az intertextualitás jelölt és jelöletlen formában egyaránt megtalálható minden verses regényben. Byron Don Juanjában nincs paratextualitás, Puskin az Anyegin minden fejezetét mottóval indítja, a hetedik fejezet előtt három is található (Puskin 1972, 128). Arany Bolond Istók című verses regényének énekei előtt sem találhatók mottó, viszont Arany László A délibábok hőse fejezeteinek mindegyike előtt, a második ének esetében például Byron Don Juanjából olvasható idézet (Arny 2012, 127). Térey két verses regénye, a Paulus és A Legkisebb Jégkorszak kilenc fejezete (Térey 2007, 9, 33, 65, 91, 117, 139, 167, 191, 219) és öt könyve előtt (Térey 2015, 9, 97, 259, 369, 489) is mottók állnak. Hypertextualitásra példa az álom motívum megjelenése, a Don Juan negyedik énekében Haidé álma (Byron 1964, 180–182) és az Anyegin ötödik énekében Tatjana álma (Puskin 1972, 94–99) vagy Tatjana levelének (Puskin 1972, 63–65) visszhangja Ludovika Pálhoz írott levelében a Paulus harmadik fejezetében (Térey 2007, 111–113). Az architextualitás nagyjából az egész verses regény korpuszt összekapcsoló transztextuális kategória, Arany János Byron mintájára írja ottava rima versformában a Bolond Istókot, Pál és Ludovika (Paulus) története pedig Anyegin és Ludovika (Anyegin) történetének újraírása Anyegin-strófában. Csakhogy Genette kategóirába nem illeszthető be az összes A Legkisebb Jégkorszakban vizsgált szövegből kifelé mutató elem. Az egyik felmerülő megoldási lehetőség az extratextualitás fogalmának használata lenne, amit Kulcsár-Szabó Zoltán meghatározása nyomán értelmezek: „A szövegekben megjelenő más jelrendszerek esetében beszélhetünk extratextuális viszonyokról (illusztráció; esetleg még különböző írásrendszerek egy szövegben való kapcsolódását is idesorolhatjuk, ...), vagy abban az esetben, amikor a szöveg nem az irodalmi szöveg univerzumra utal” (Kulcsár-Szabó 1995, 509). Ez fogalom már jelentős mértékben könnyítené meg egy kategorizálási kísérlet kivitelezését, viszont A Legkisebb Jégkorszak esetében szükséges lenne egy a „szöveg univerzumom” túlmutató fogalom bevezetése is, többek között a fentiekben már említett nagy számban megjelenő könnyűzenei utalások miatt. A „szövegből kifelé mutató elemek” körülírás használata túlságosan körülményes lenne. Az extratextualitás fogalmának használatától, annak jelentése ellenére és tekintettel a fenti meghatározásra, eltekintenek a terminológiai félreértések elkerülése érdekében. Az exotextuális kifejezés azonban, mely szó szerinti jelentését tekintve megegyezik az extratextuálissal, kutatásaim alapján nem rendelkezik ilyen jellegű megterheltséggel, következetes használatára két példát találtam. Az egyik egy a szervezeti magatartás kutatás eltérő szövegfeldolgozási módszereit egybevető tanulmány, amely endotextuális, exotextuális és multi-textuális megközelítési eljárásokat különböztet meg. Az

exotextuális vizsgálati módszer alkalmazása során fontos szerephez jutnak az elemző előismeretei és a kontextus, melyből a szöveg származik, tehát textuson kívül eső nem a szöveg univerzum részét képező tényezők (Barry–Carroll–Hansen 2006). A másik egy etnográfiai tanulmány, amely többek között szövegek értelmezését és elemzését befolyásoló külső impulzusokkal, exotextuális hatásokkal, tényezőkkel és reflexivitással foglalkozik (Mahadevan 2012), az előbb említett tanulmánnyal azonos módon használva a kifejezést. Ezek alapján a „szövegből kifelé mutató elemek” megnevezésére az exotextuális markerek/jelölők bizonyul a legalkalmasabbnak.

Kulturális regiszterek

A Legkisebb Jégkorszakban fellelhető exotextuális elemek egyik csoportját gasztronómiai utalások alkotják. Véleményem szerint egy ténylegesen létező étterem vagy szórakozóhely említése egy szövegben ugyanúgy abból kifelé mutató elem/jelölő, mint például a különböző irodalmi allúziók. Fontos az említett vendéglátóipari egység jellege, amely lehet egy bizonyos kulturális regiszter előhívója. Hasonló helyzet áll elő a divat világára utaló szöveghelyek esetében vagy néhány alkalommal konkrét márkanév említésénél. A gasztronómiára, divatra és márkanévekre utaló markerek ráadásul olyan asszociációkat előhívó jelölők, melyek értelmezése kifejezetten befogadó specifikus, tehát körülhatárolható kulturális regiszterek ismeretének mértékétől függ. Fontosnak tartom leszögezni, hogy Térey egy rendkívül sokszínű kontextust hoz létre és működtet A Legkisebb Jégkorszak öt könyvében. Ezt a legkülönbözőbb kultúra rétegekből és szubkultúrákból származó exotextuális markerek egymás mellé helyezésének segítségével éri el. Az így létrehozott kontextus nem csupán díszlet minőségben ad keretet a történet különböző cselekményszálainak, hanem implicit módon szolgáltat többletinformációt például a szereplők személyiségéről és motivációjáról. Ez a jelenség lényegében megegyezik az Imre által feldolgozott irodalmiasság kategóriák közül elsőként leírttal: „A szereplő áttételes jellemzése olvasmányai, kedvelt költői és írói segítségével.” A szövegből kifelé mutató elemek ilyen jellegű alkalmazása részben magyarázatul is szolgál a megjelenő kulturális regiszterek sokféleségére. Különböző életkorú szereplők, azok eltérő életszakaszai, akik földrajzi tekintetben egymás közelében, de végső soron más közegben élnek, más élettereket igényelnek: gimnazista lány, miniszterelnök, terrorista vagy egy hajléktalanná vált színikritikus mind eltérő kulturális rétegeket hoz működésbe.

A fentiekben tettem már említést arról, hogy A Legkisebb Jégkorszakban a 19. századi verses regényektől eltérően nem a magaskultúra regiszterébe tartozó exotextuális markerek dominálnak, hanem a populáris kultúrába tartozók, ezek mellett természetesen még a különböző szubkultúrák is jelen vannak. Kulcsár-Szabó az intertextualitás első nagy „paradigmájának” vonásait tárgyalva írja a következőt: „egy adott,

intézményesen »továbbörökített« kulturális korpuszhoz való csatlakozás »szövegkölcsönző« aktusa, amely révén a szöveg mintegy önmagát is e művelt-irodalom-regiszterbe emeli” (Kulcsár-Szabó 1995, 523). Véleményem szerint ez, ebben az esetben vonatkoztatható az idézetekkel, allúziókkal és konkrét megnevezés által a szövegbe emelt különböző kulturális regiszterekre is. Az irodalomtudomány évszázadokon át szinte kizárólag az aktuális kánon a magaskultúra részeként meghatározott irodalmi alkotásokkal foglalkozott. Igyekezett figyelmen kívül hagyni a populáris irodalmat, vagy esztétikai alsóbbrendűségére hivatkozva megvetéssel tekintett rá. Ez a tendencia napjainkban enyhülni látszik, az irodalomtudomány elkezdett odafigyelni a populáris irodalomra. Térey kulturális horizontokat egymás mellé helyező és ez által dialogikus helyzetbe hozó gesztusa összeegyeztethető a tradicionális irodalomfelfogásban egymással ellentétes értékrendet képviselő kánonok előbb említett, magát a folyamatot tekintve lassú, ugyanakkor egyértelmű egymás felé való nyitásával. Ez felveti A Legkisebb Jégkorszak szövege esztétikai értékének, illetve értékelhetőségének kérdését is. Véleményem szerint egyértelműen szépirodalmi szöveggel állunk szemben, amely nem csak saját, de az általa diskurzusba vont populáris kultúra részét képző alkotások esztétikai pozícióját és megkérdőjelezi. Viszont nem lép túl a kérdésfeltevésen, és meglátásom szerint ezt nem is kívánja megtenni, mert a kulturális regiszterek közötti dialógus elsősorban eszköz minőségben jelenik meg a szövegben, nem pedig mint annak tárgya.

Irodalmiasság

A első kategória esetében problematikusnak bizonyult egy, az összes jelölőt magába foglaló elnevezés kiválasztása, így végül úgy döntöttem, az lesz a legcélszerűbb, ha az „Irodalmiasság” címet kapja Imre László nyomán. Az itt felsorolt exotextuális markerek döntő többsége egyébként is osztályozható és megközelíthető lenne Imre nyolc kategóriája alapján.

Az ebben a felsorolásban (1. táblázat) előhívott domináns kulturális regiszterek a szépirodalom és a szórakoztató irodalom. Weöres Sándor két esetben jelölt, a második (1. táblázat: 11.) több szempontból is érdekes. Egyrészt azért, mert Weöres A tündér című versének „Bóbita, Bóbita táncol” (Weöres 2014, 38) ismert kezdősora helyett egy angolosított változat olvasható Térey szövegében: „BÓBITA, BÓBITA DANCE!” (Térey 2015, 522). Az allúzió szokatlansága ellenére egyértelmű. A kontextus viszont bizarr, a „DIALÓGUS A VILÁGSZELLEMRŐL” (Térey 2015, 521–523) című szövegbetét egy elektronikus zenei buliban elhangzó közönséget buzdítani hivatott lemezlovas performace-ot idéz, amelyben a Bóbita utalás egyike a mikrofonba kiáltott serkentő szándékú jelmondatoknak. Ezek mind nagy nyomtatott betűvel szedett felkiáltó vagy felszólító mondatok. Az allúzió funkciója érdekes kérdés, egy utópisztikus állapotot felvázoló gyermekvers diskurzusba hozása egy antiutópiával, felszólító mondat

formájában, buli kontextusában hedonista (esetleg eszkélista vagy akár mindkettő) magatartásra felszólító gesztus. Ezáltal olyan szokatlan helyzet jön létre, melyben a szöveg a saját „valósága” elől menekül.

Térey a kortárs szórakoztató irodalom képviselői közül Paulo Coelho brazil költő és regényíró népszerűségét, valamint az alkotásait övező és azokból tucatszámra motivációs idézeteket előállító magatartást kritizálja. Az egyik szövegrészben a „Coelho-kultusz” (Térey 2015, 125) kimerülését jósolja (1. táblázat: 4., 8.). A kortárs magyar irodalmi ízlés és egyes irodalmi díjak jelentőségének megkérdőjelezése a szenzációhajhász König Attila fiktív író munkássága (1. táblázat: 7., 10.) és érdemeinek felsorolására (1. táblázat: 12.) segítségével történik. Népszerűség és bizonyos elismerések birtoklása nem jelentenek egyet a szakmai kompetenciával, illetve ebben az esetben szépirodalmi szempontok alapján értékelhető alkotómunkával, és nem egyenlíthetőek ki szakmabeliek által odaítélt elismerésekkel.

1. táblázat: Irodalmiasság

Nr.	O.	Szövegrész/Jelölő ¹	Jelölt	Kulturális regiszter ²
1.	28	„S keblük nyitják a tűzhányók, Kioldják bazalt-ingüket, Tűzzel szántják az erdőket, Hamuval szórják az eget.”	Weöres Sándor: Mahruh veszése	szépirodalom
2.	53	„Lana sötét gyémánt, gondolta Alma, A maga nemében tökéletes, Mint egy Chandler-krimi vagy egy Lynch-film, De mindkettőnél néhány fokkal édesebb.”	Raymond Chandler amerikai krimi- és forgatókönyvíró	szórakoztató irodalom, krimi
3.	58	„Ta-Tü-Ta-Ta!!! Ta-Tü-Ta-Ta!!! Ta-Tü-Ta-Ta!!!”	dadaista versre emlékeztető szövegrész	szépirodalom
4.	124- 125	„Habár lassú unalomba fulladásra van ítélve A popzene is, mint a versenysportok vagy a Coelho-kultusz, Hiszen az elmúlt hetven-nyolcvan évben folyamatosan Csökkent az akkordok és dallamok változatossága, S a hangszínskála egyre csak szegényedett,”	Paulo Coelho, brazil költő és regényíró, nagy népszerűségnek örvendő self-help könyvei nyomán közismert	szórakoztató irodalom

1 Az idézetekben található kiemelések Téreytől származnak.

2 Amennyiben egyértelműen meghatározható.

5.	158	„És mindig ugyanazt a verset mormolta alájuk: <i>Látom szerthesztét</i> <i>A nyárfavatta, mint a kerge hó, száll.</i> <i>Hallom víg nesztét</i> <i>A nagy Pán száz alakban erre kószál!,”</i>	a szerzőt nem sikerült azonosítani	szépirodalom
6.	173-174	„Evezz a mélyre, vessétek ki hálótokat fogásra! Simon így felelt: <i>Mester, egész éjszaka fáradoztunk ugyan,</i> <i>És semmit sem fogtunk egyáltalán,</i> <i>A te szavadra mégis kivetem a hálót.</i> S mikor így tettek, olyan nagy tömeg Halat kerítettek be, hogy szakadoztak a hálóik...”	Lukács Evangéliuma 5, 4-6	szépirodalom
7.	200-201	„König riportra indul, interjúzni az új könyvéhez, Amelynek munkacíme <i>Tündöklése & Bukása,</i> És alanyokként olyan embereket keresett, Aki a magasból csúsztak eléggé mélyre.”	irodalmi ízlés és közélet kritikája (König Attila, fiktív ünnepezt és díjazott író, mellékszereplő)	szórakoztató irodalom
8.	272	„Úgy képzeld el nagyjából, mint Michael Bublé És André Rieu nászát Egy kellemesen hazug Coelho-regénnyel A marcipántorta tetején. Vagy mint a baklavát Leöntve tejszínes pisztáciaszósszal.”	Paulo Coelho, brazil költő és regényíró, nagy népszerűségnek örvendő self-help könyvei nyomán közismert	szórakoztató irodalom
9.	404	„... próbált (Addig jutott mostanára, hogy már csak babamagazinokat bírt; A mimóza irodalom és a <i>Vogue</i> <i>Öntudatos nő vagyok és kész-hangvétele egyaránt dühítette).</i>	chick lit, sztereotipikus női olvasmányok (Fruzsina, a szülést megelőző szövegrész, főszereplő)	szórakoztató irodalom, magazinok
10.	508	„Nem szerette ezt a sajtókedvence író, Átlagosnak, fölfújtnak és hazugnak találta. „Oké, divatos író, de ez egy rosszízű nemzet”, Tette hozzá némi rosszízűséggel, régen. Érzékeny regényeire, melyek, mint megjegyezte, Hatszáz oldalasak általában, már alig emlékezett.”	közvélemény által ünnepezt irodalom kritikája (Mátrai Ágoston véleménye König Artiláról)	szórakoztató irodalom, irodalmi élet
11.	521-523	„BÓBITA, BÓBITA DANCE!”	Weöres Sándor: A tündér (A „dialogus a világszemletről” című szövegbetétben)	szépirodalom

12.	563	„...König Attila Aegon- és Prima Primissima-díjas író.”	elismerések jelentőségének kétségbe vonása (kapcsolódik a 7. és 10. sorszámú elemekhez)	szórakoztató irodalom, irodalmi élet
13.	564	„ <i>Ignoti nulla cupido,</i> Ahogy a latin mondja”	Ovidius szállóige: Nem vágyunk arra, amit nem ismerünk. ³	szállóige, szépirodalom

Divat

A Legkisebb Jégkorszak szereplőinek bemutatásánál Térey gyakran ad leírást azok külsejéről, de ezek a leírások csak az ötödik könyv hetedik fejezetében (ami a báli szezon csúcspontjának számító svábhegyi farsang végül terrorista merényletbe torkolló eseményeit írja le) (Térey 2015, 551–576) válnak exotextuális jelölökké konkrét divatmárkák említésével. Ez ebben az esetben egy igen rövid, mindössze három elemet tartalmazó listát jelent. (2. táblázat)

A leírt ruhák mindhárom esetben olasz luxusdivatcégek kollekciójából kerülnek ki, elsősorban státuszszimbólumokként, nem pedig esztétikai minőségben szerepelnek a szövegben. A már említett farsangi bál mint a felső tízezer mulatsága, illetve az ebben a fejezetben található gasztronómiai és egyéb kategóriákba sorolható szövegből kifelé mutató elemek mind az esemény exkluzivitásának hangsúlyozását hivatottak elősegíteni. Mindhárom említett divatmárka közismert, ezért még olyan olvasók esetében is képesek szövegen kívüli jelentéstartalmakat bevonni, akik egyébként nem érdeklődnek a divatkultúra iránt. Nem találtam arra vonatkozó bizonyítékot vagy információkat, hogy Térey ténylegesen létező ruhák leírását adja-e a szövegben.

2. táblázat: *Divat*

Nr.	O.	Szövegrész/Jelölő	Jelölt	Kulturális regiszter
1.	555	„Válpánt nélküli, ezüst-fehér Gucci ruhája Olyan volt, mint egy hercegisasszonyé”	Gucci, olasz divatmárka (Laura, a terrorista áruhája a farsangi bálon)	divat

3 Láng Attila D.: Kisokos általános kislexikon, 1997.

2.	556	„Hát persze, hogy vörösben. „Ó, az a csodás unokahúgod!” Applikált virágokkal díszített, merészen puffos uszályú Valentino-modell, ez igen”, súgta Dalma mellette álló főnökének,”	Valentino, olasz divatmárka (Binder Livia énekes- és színésznő, farsangi bál)	divat
3.	568	„Egy erősen karcsúsított fazonú fehér ruhát viselt, Hosszan felsliccelve. „Még szép, hogy Versace!” Magas és előnyös alakú nő, megengedheti magának.”	Versace, olasz divatmárka (Delfin, volt operaénekes-nő, farsangi bál)	divat

Márkanevek

A márkanév említésének szerepe A Legkisebb Jégkorszak szövegében megegyezik az előző, divat kategória kapcsán megállapított státuszszimbólum funkcióval. Az említett elemek két regisztert hívnak elő: autómárka és dohányár. A két említett autó esetében véleményem szerint ez azért is nyilvánvaló, mert a szövegben csak a márkanév szerepel, a kocsik típusai nem, ezzel felületen, külsőségeket hangsúlyozó jelölés jön létre. Az említett Eve, egy kifejezetten nők által kedvelt hosszú típusú cigaretta, a drágább árkategóriába tartozik, ezért említése az eddig leírtakkal azonos rendeltetésű.

3. táblázat: Márkanevek

Nr.	O.	Szövegrész/Jelölő	Jelölt	Kulturális regiszter
1.	119	„Selyemfényű Aston Martin parkolt a Déryné bisztró előtt.”	Aston Martin (Radák Zoltán, miniszterelnök)	luxusautó
2.	200	„Vajon hómobillal menjen föl a hegyre, Vagy a BMW is jó lesz?”	BMW (Kőnig Attila, ünnepelt író)	autómárka
3.	584	„Alma habozott, hogy rágyújtson-e, kezében fél doboz Eve-vel.”	Eve, cigaretta (Szemerédy Alma, ügyvéd)	cigaretta márka

Gasztronómia

Az ebbe a csoportba tartozó exotextuális markerek nagy része különleges, nem hétköznapi ételleket említ vagy ír le. Ezeknél gasztronómiai trendként jelöltem meg az előhívott kulturális regisztert. (4. táblázat) Funkciójukat tekintve az adott hely – legyen az

étterem vagy farsangi bál – jellegét segítenek kifejezésre hozni, utóbbi esetében például azt, hogy egy a felső tízezer számára rendezett ünnepségen játszódik a cselekmény.

A következő táblázatában (5. táblázat) szerepelnek olyan vendéglátóhelyek is, a Hóhatár Hütte és a Larus, amelyeket a gasztronómia kategóriában is említék (4. táblázat: 4. és 7.; 5. táblázat: 4. és 6.). Ezt azért tartottam szükségesnek, mert ezek a markerek ételeket és ténylegesen létező éttermeket egyaránt jelölnek. Az egyik szereplő által a verses regény cselekményének ideje előtt működtetett fúziós étterem, a White Box (4. táblázat: 2.) azért nem szerepel a következő kategóriában, mert a valóságban nem létező hely.

4. táblázat: Gasztronómia

Nr.	O.	Szövegrész/Jelölő ⁴	Jelölt	Kulturális regiszter
1.	53	„Ő dorombol a reggeli Vulluto kávéjuk mellé,”	Vulluto kávé	kávé
2.	100	„Drága, de annál divatosabb fúziós étterme volt A közelben, a White Box;...”	fúziós konyha	gasztronómiai trendek
3.	105-106	„Tényleg nagy hír volt nemrég, hogy a Vöröst bevezették, A piacra, szeretetmárka lett ez a házasítás. Egyik összetevője a háromból a svábhegyi piros bor [...] Kadarkából áll, Persze miből másból, meg csókaszőlőből, azt hiszem... És természetesen: kékfrankosból, hát igen!”	Budai Vörös, létező borfajta	borászat
4.	216	„S a Hóhatár Hüttében fondüparti!” „Borral kevert sajtoszószba mártogatni Kenyérdarabkát olyan elegáns!” „Főleg, ha szarvasgomba íze van!” „Császármorzsa utánaküldeni,”	fondü, császármorzsa (a Hóhatár Hütte létező hely)	gasztronómiai trendek
5.	272	„Úgy képzeld el nagyjából, mint Michael Bublé És André Rieu nászát Egy kellemesen hazug Coelho-regénnyel A marcipántorta tetején. Vagy mint a baklavát Leöntve tejszínes piztáciaszósszal.”	cukrász-sütemények	gasztronómiai trendek
6.	364	„Karácsony másnapján olyan a hó, Akár az inycsiklandó <i>crème brûlée</i> Mandulás grilázsszal a tetején”, mondta a nő,”	crème brûlée, desszert	gasztronómiai trendek

4 Az idézetekben található kiemelések Téreytől származnak.

7.	512	„Nem kóstolják meg A kocsonyánkat, uraim?” [...] „Füstölt mangalica, szigorúan csak a disznók Élítőgardája... dehogyis borjúból, csirkéből! Nálunk nincs reform.” „Helyes”, csettintett Skultéti.” ⁵	mangalica kocsonya (a Larus étteremben, ami létező hely)	gasztronó- miai trendek
8.	555- 556	„Bevezetőül, egy pohárka Don Perignon után, Az egyik sarokban két egyenruhás szakács folyamatosan bontogatta az osztrigákat. Mellettük homár hevert hideg ágyán. Egy hölgy óriás garnélarákat osztott, vagy kívánságra vágott egy darabota sült polipból. Kissé odébb a séf libamáját pirított; Vele szemben rózsaszínűre sült báránybordát Helyeztek egy helyettes államtitkár tányérjára; Máshol sajtot olvasztottak bélszínre, S a pult végén, amúgy svájciasan, fondüasztal állt... És ez az egész – Laura hitte is, nem is – még csak a büférezleg volt.”	előkelő svédasztal (a felső tízezernek rendezett svábhegyi farsangi bálon)	gasztronó- miai trendek
9.	569- 570	„Kérjél te is ilyen szép Szarvasgerincet.” „Köszí a tippet.” „De mi az, hogy juharsziruppal karamelizált Tökmagkrusztában?” [...] „Lássunk inkább egy kis jérce <i>suprême</i> -et.” [...] Tudod mi jó még itt? A currys tápióka, egy vege barátnőm azt evett,”	vacsora menü (a felső tízezernek rendezett svábhegyi farsangi bálon)	gasztronó- miai trendek

Kávézók, szórakozóhelyek

A Legkisebb Jégkorszakban jelölt vendéglátó- és szórakozó helyek között két már nem létező, két fiktív és három jelenleg is üzemelő van. Az egyik fiktív szórakozóhely, az elhagyott repülőtéren kialakított óriásdiszkó (5. táblázat: 7.), ami azon kívül, hogy a diszkós bulikultúra kulturális regiszterével hozza dialógusba a szöveget (a fenn említett DIALÓGUS A VILÁGSZELLEMRŐL című szövegbetéttel hasonló módon) egy az éppen ott előadó és rezidens lemezlovasok életét követelő terrorista merénylet színhelye, ami a verses regény cselekményének előrehaladása szempontjából kulcsfontosságú: ezen a ponton válik ugyanis teljesen bizonyossá, hogy tragikus esemény felé halad a cselekmény.

5 Az egész oldal tartalma idézhető a témával kapcsolatban, de ettől a szöveg hossza miatt eltekintek.

5. táblázat: Kávézók, szórakozóhelyek

Nr.	O.	Szövegrész/Jelölő ⁶	Jelölt	Kulturális regiszter
1.	100	„Hero or zero, hangoztatta – de rég! – az a húszéves Győző Andersen-koncerten a Tilos az Á! csupasz téglájú pincéjében.”	Tilos az Á! (underground szórakozóhely 1990 és 1995 között Budapesten)	underground kultúra
2.	112	„A Horváth-kerti, bádogtetős pavilonban Be volt kapcsolva egy zenecsatorna.”	Horváth-kerti pavilon (létező hely, valószínűleg már nem üzemel)	kávézó
3.	114	„Másfél óra múlva ott ültek a Krisztina téri ablak mögött, A valaha biedermeier Déryné bisztróban.”	Déryné bisztró (létező hely Budapesten)	étterem
4.	216	„S a Hóhatár Hüttében fondüparti!”	Hóhatár Hütte (létező hely)	étterem
5.	216	„A sielők romkocsmabirodalma is tele volt, Amit a régi Olimpia Szállóban rendeztek be.”	romkocsmabirodalma (az Olimpia Szálló létezik, jelenleg üresen állt)	kocsmatrend
6.	506	„A Larusban az a legjobb, hogy nyitott a kertre,”	Larus (létező étterem)	étterem
7.	524–529	„...a használaton kívül helyezett Repülőterekből lett óriásdiszkók Vonzó célpontok voltak estefelé.”	diszkó (fiktív hely)	bulikultúra

Építészet

A leírt sgraffito létezésére nem találtam bizonyítékot. A Norman Foster által tervezett kápolna nem létezik, új épület egy valóságon alapuló földrajzi térben, a leírást adó szereplő is megjegyzi, hogy vadonatúj az épület és most látja először (Térey 2015, 159). A kevés fiktív, de valószínűként kezelt exotextuális jelölők egyike.

6 Az idézetekben található kiemelések Téreytől származnak.

6. táblázat: *Építészet*

Nr.	O.	Szövegrész/Jelölő ⁷	Jelölt	Kulturális regiszter
1.	129	„Vagy vegyük a <i>Noszogatás</i> című sgraffitót, Amelyen három csizmás-réklis menyecske pletykál”	sgraffito	művészet, építészet
2.	159	„Most látta először a vadonatúj, Legyező alakú kápolnát [...] Norman Foster tervezte, [...] Három apró hajó, mint a legyező ágai... Szép.”	Norman Foster, kápolna	építészet

Képzőművészet

Meglepően kevés, mindössze három szövegből kifelé mutató elem jelöl képzőművészt vagy képzőművészeti alkotást (7. táblázat) A Legkisebb Jégkorszakban. A vizuális kultúra, az irodalmiasság kategóriához hasonlóan meglepően kevés szerepet kap a szövegben, ami még akkor is igaz lenne, ha ide sorolnánk az előző, építészet és a következő mozgókép kategóriákat.

6. táblázat: *Képzőművészet*

Nr.	O.	Szövegrész/Jelölő ⁸	Jelölt	Kulturális regiszter
1.	52	„Hiperdekadens énekesnő, Edward Hopper ecsetjére méltó,”	Edward Hopper (20. századi amerikai festő)	modern festészet
2.	112	„És mellette az Anakreón-szobrot: régi haver Ez a bús, kiütött, Jókai-arcú, antik junkie...”	Anakreón-szobor (A budapesti Jókai-kertben található)	szobrászat
3.	313	„A Szépművészeti Múzeumból volt letétben itt: <i>Az alvó Apolló, a szétszéledő Múzsák és az elröppenő Hírnév.</i> ”	Lorenzo Lotto festménye (a Szépművészeti Múzeumban van)	festészet

7 Az idézetekben található kiemelések Téreytől származnak.

8 Az idézetekben található kiemelések Téreytől származnak.

Mozgóképek

A mozgóképek kategóriába tartozó exotextuális markerek egy kivételével a verses regény szereplőinek környezetükkel kapcsolatos asszociációiként jelennek meg. A Csillagok háborújára tett utalás (8. táblázat: 2.) kulturális regiszterének meghatározásánál felmerülő kérdés, hogy ilyen esetben a Csillagok háborúja opus kerül dialogikus helyzetbe a kiinduló szöveggel vagy a tudományos fantasztikus és fantasztikus filmek műfaja. Hasonló szempontból jelent problémát David Lynch említése (8. táblázat: 1.). A Lynch-film önmagában is lehet egy kulturális regiszter, ugyanakkor utalhat a szürreális film műfajára is. Ebben az esetben célszerűbbnek tűnt a műfajok megnevezése, mivel úgy gondolom, azok lényegében magukba foglalják az előbb említett szűkebb regisztereket is.

8. táblázat: Mozgóképek

Nr.	O.	Szövegrész/Jelölő ⁹	Jelölt	Kulturális regiszter
1.	53	„A maga nemében tökéletes, Mint egy Chandler-krimi vagy egy Lynch-film,”	David Lynch (amerikai rendező, forgatókönyv író, vizuális művész)	szürreális filmek
2.	200	„Tisztára a Hoth bolygó, komolyan, már csak A birodalmi lépegetőket hiányolom, gondolta.”	König Attila a Csillagok háborúja V: A Birodalom visszavág című filmhez hasonlítja az időjárási viszonyokat	sci-fi, fantasy filmek
3.	351– 352	„Mint egy Metro–Goldwyn–Mayer-tömegjelenetben, Menekült a vörös had, megfutamodva A Buda várából <i>keseredetten</i> Kitörőhonvédek és SS-ekelől.”	Béla király úti csata 1945 február	háborús filmek
4.	571	„Egyetlen film ment, a <i>Jégmezők lovagja</i> Eisensteintől, Prokofjev feszültséget sugárzó zenéjével.”	Jégmezők lovagja (rend. Szergej Mihajlovics Eisenstein - 1938)	történelmi dráma

9 Az idézetekben található kiemelések Téreytől származnak.

Zene

A zene kategóriában változtatnom kellett a táblázat struktúráján, mind az ötvenhárom szöveghely idézésével kezelhetetlen méretű lenne. A „Jelölt” és a „Kulturális regiszter” megnevezése mellett a dalszöveg idézés meglétének jelölése kapott helyett. (9. táblázat) A zenére utaló exotextuális markerek a következő formában jelennek meg: előadó, zeneszerző, dalcím és/vagy idézett dalszöveg formájában. Utóbbi típusú elem huszonegy alkalommal fordul elő a szövegben.

Az ötvenhárom zenei marker megközelítőleg húsz különböző műfajt takar, viszont a műfaji besorolás, főleg 20. század végi és 21. század eleji előadóknál, a szerteágazó és egymással folytonosan keveredő műfajok és alműfajok miatt több esetben problematikus. Így célszerűbbnek tűnt az áttekinthetőség kedvéért csupán három regisztert használni a táblázatban: könnyű-, komoly- és egyházi zene. Néhányat ennek ellenére megemlítenék a megjelenő műfajokból a változatosság érzékeltetése kedvéért: rock, alternatív, gothic, metal, grunge, indie, pop, elektronica, acid, R&B, sanzon, jazz és opera.

A zenei exotextuális jelölők megjelenési formáját illetően több változatot figyeltem meg: háttérzene étteremben vagy plázában, tudatos zenehallgatás autórádióból vagy valamilyen zenelejátszó készülék segítségével, koncert és istentisztelet. Az elemek funkciói nagyon hasonlítanak az Imre által leírt irodalmiasság kategóriákban megfigyelhetőkre: a szereplő áttételes jellemzése zenei ízlésével, a szereplő érzelmi állapotának érzékeltetése gyakran idézett dalszöveg segítségével, nosztalgia elmélyítése régi kedvencek említésével, továbbá az adott helyzet bizonyos aspektusának hangsúlyozása.

Az említett zenei elemek megjelenési helyeit áttekintve arra a következtetésre jutottam, hogy A Legkisebb Jégkorszak szövegét és történetét filmekhez hasonló módon szövi át a zene, vagyis ennek a verses regénynek nem csak saját „lejátszási listája”, hanem háttérzenéje is van.

9. táblázat: Zene

Nr.	O.	Jelölt	Idézve	Kulturális regiszter
1.	12-14	Metallica: So What	+	könnyűzene
2.	18-20	Bartók: Hegedűverseny	-	komolyzene
3.	52	Lana Del Rey: Born to die	+	könnyűzene
4.	52	Lana Del Rey: Cola	+	könnyűzene
5.	72	Coldplay	-	könnyűzene
6.	87	Turandot	-	komolyzene

7.	88	Henry Purcell	-	komolyzene
8.	88	Schiller-Beethoven: Örömóda	-	komolyzene
9.	95-96	The Cure: The Last Day of Summer	+	könnyűzene
10.	100	Andersen: Hero or zero (A dal címe valójában Hero or Nero.)	-	könnyűzene
11.	113	Red Hot Chili Peppers: Snow (Hey oh)	+	könnyűzene
12.	116	Mariah Carey: All I want for Christmas is you	+	könnyűzene
13.	117	Bee Gees: You win again	-	könnyűzene
14.	117	Bee Gees: How deep is your love	-	könnyűzene
15.	125	Gerschwin - DeSylva: Somebody loves me	-	könnyűzene
16.	133	Karády Katalin: Hiába menekülsz	+	könnyűzene
17.	134	Sisters of Mercy: Black Planet (First and Last and Always album)	+	könnyűzene
18.	138	Sisters of Mercy: Amphetamine Logic (First and Last and Always album)	-	könnyűzene
19.	158	Anton Bruckner szimfóniák	-	komolyzene
20.	158	Aphex Twin: Drukqs (album)	-	könnyűzene
21.	148	Radiohead: Kid A (album)	-	könnyűzene
22.	167	Kate Bush: 50 Words for Snow	+	könnyűzene
23.	168	Udvaros Dorottya: Átutazó	-	könnyűzene
24.	175	Református Énekeskönyv: 461. dicséret (Samuel Howard, Anne Brontë)	+	egyházi zene
25.	186	Sexepil: Buda Girl	+	könnyűzene
26.	195	East 17: Stay Another Day	-	könnyűzene
27.	195	Spice Girls: Viva Forever	-	könnyűzene
28.	214	Schodelné Klein Rozália: Norma	-	könnyűzene
29.	228	PJ Harvey: White Chalk	+	könnyűzene
30.	233	Nirvana: Smells Like Teen Spirit	+	könnyűzene
31.	249	The Cure: Cold	+	könnyűzene
32.	271	Philippe Jaroussky: Adeste Fidele	-	könnyűzene
33.	298	Anarchitecture: Torture Porn	-	könnyűzene (ezért létrehozott)
34.	316	Benjamin Britten művek egy női kórus előadásában	-	komolyzene
35.	317	Muse: Resistance	-	könnyűzene

36.	363	Református Énekeskönyv: 329. dicséret (J. S. Bach)	+	egyházi zene
37.	400	Falco: Jeanny	+	könnyűzene
38.	401	Falco: Coming Home (Jeanny II)	+	könnyűzene
39.	401	Frank Duval: Living like a cry...	-	könnyűzene
40.	401	Jimmy Somerville: So Cold the Night	-	könnyűzene
41.	415	New Order: World	+	könnyűzene
42.	462	Icelandic Army: Glorious	-	könnyűzene - fiktív
43.	504	U2: New Year's Day	-	könnyűzene
44.	509	Gustav Mahler: 5. szimfónia	-	komolyzene
45.	547	Soul II Soul: Back to Life	+	könnyűzene
46.	550	Depeche Mode: But Not Tonight	-	könnyűzene
47.	552	Pulp: Your Sister's Clothes	+	könnyűzene
48.	565	Lehárkeringő	-	könnyűzene
49.	567	Karády Katalin: Valahol Oroszországban (azonos című filmből)	+	könnyűzene
50.	570	Sárosi Katalin: Sajnos szeretem	-	könnyűzene
51.	570	Mezey Mária: Tízóra múlt... (Bűnös vagyok c. filmből)	+	könnyűzene
52.	574	Pulp: Your Sister's Clothes	+	könnyűzene
53.	608	The Cure: Plainsong	+	könnyűzene

Összegzés

Az exotextuális markerek felismerése és csoportosítása volt a dolgozat megírásának könnyebb része (fenntartom annak lehetőségét, hogy itt felsoroltak még bővíthetők lennének). A csoportosítás által kirajzolódó kategóriák már körvonalazzák azokat a kulturális horizontokat, amelyekkel a jelölők dialógust teremtenek: irodalmiasság, divat, márkanévek, gasztronómia, kávézók és szórakozóhelyek, építészet, képzőművészet, mozgókép és zene. Térey János verses regényének szövege a magaskultúrába tartozó alkotások mellett a pop- és különböző szubkultúrákba tartozókkal is diskurzust teremt.

A domináns kulturális regiszter egyértelműen a zene, azon belül pedig könnyűzenei markerek. A zenei jelölők szöveget átszövő „filmzene”, „lejátszási lista” jellege igazolja azon feltételezésemet, mely szerint az exotextuális markerek szövegben való elhelyezése tudatos írói törekvés A Legkisebb Jégkorszakban. Ezek funkciója több ponton egyezik vagy mutat hasonlóságot az Imre László által a 19. századi verses regényeknél megfigyelt intertextuális jelenségek és allúziók szerepével.

Nem tekintem befejezettnek a témában folytatott kutatást ezzel a dolgozattal, időközben új lehetséges exotextuális markerek bevezetésének lehetőségei merültek fel (például: közösségi média és online kultúra), és megfontolandónak tartom néhány összevonását is (például: építészet, képzőművészet és mozgókép lehetne vizuális kultúra). Véleményem szerint érdemes lenne egy külön tanulmányt szentelni a zenei jelölőknek, így lehetőség nyílna az elemek helyzetének és funkcióinak, illetőleg ezen tulajdonságok viszonyának behatóbb elemzésére.

Irodalom

- Arany László. 2012. *A délibábok böse*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Barry, David–Caroll, Brigid–Hansen, Hans. 2006. To Text or Context? Endotextual, Exotextual, and Multi-textual Approaches to Narrative and Discursive Organizational Studies. *Organization Studies* 8: 1091–1110.
- Byron, George Gordon Noel. 1964. *Don Juan*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Genette, Gérard. 1996. Transztextualitás. *Helikon* 1: 82–90.
- Imre László. 1990. *A magyar verses regény*. Budapest: Akadémiai Könyvkiadó.
- Kristeva, Julia. 1968. Bahtyin: A szó, a párbeszéd és a regény. *Helikon* 1: 115–125.
- Kulcsár-Szabó Zoltán. 1995. Intertextualitás: létmód és/vagy funkció? *Irodalomtörténet* 4: 495–541.
- Láng Attila D. 1997. *Kisokos általános kislexikon, Latin szállóigék*. <http://mek.oszk.hu/00000/00056/html/130.htm> (2016. jan. 26.)
- Mahadevan, Jasmine. 2012. Translating nodes of power through reflexive ethnographic writing. *Journal of Organizational Ethnography* 1: 119–131.
- Puskin, Alekszandr Szergejevics. 1972. *Anyegin*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Térey János. 2007. *Paulus*, Budapest: Magvető Kiadó.
- Térey János. 2015. *A Legkisebb Jégkorszak*. Budapest: Jelenkor Kiadó.
- Weöres Sándor. 2014. *Bóbita*. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó.

BAKA L. PATRIK

Az allohistorizmus krónikája

Jelen dolgozat a spekulatív fikció spektrumán belül az alternatív történelmi regények kérdésirányaira koncentrál. Célkitűzései közt szerepel elsősorban a zsáner széleskörű megközelítése a filozófiától a fizikáig, majd a világirodalom allohistorikus alapszövegeinek (Dick, Gibson, Robinson stb. művei) áttekintésén túl a hazai alternatív történelmi regények jelentős teljesítményeire (Gáspár András és Gáspár László) is kitér. Befejezésül pedig az egyik legfontosabb magyar példát elemzi, Trenka Csaba Gábor Egyenlítői Magyar Afrika című opusát.

Kulcsszavak: kontrafaktualitás, alternatív történelem, a múlt újraírása, divergáló pontok

H. Nagy Péternek, aki nemcsak,
hogy megmutatott egy új ösvényt,
de el is indított rajta...

Bevezetés

„Mi lett volna, ha...?” Egy olyan kérdés, amely mindannyiunk mindennapjaiban ott bujkál, a legjelentéktelenebb alternatívától kezdve a sorsfordítókig. Hiszen, „ha tegnap este feloltottam volna a lámpát, nem estem volna el; ha beszereltettem volna a riasztót, talán nem sikerül kirabolniuk; hogyha egy perccel később indultam volna útnak, nem karamboloztam volna, és nem halt volna meg senki” – de, ha mondjuk Paulus tábornok nem fogadta volna meg a Führer parancsát, és Sztálingrádnál kitört volna az oroszok gyűrűjéből, úgy könnyen lehet, ez a tanulmány most németül íródna; ha íródna egyáltalán.

Az iménti gondolatsor kétségkívül sokat elárul a spekulatív fikció egyik legsajátosabb helyzetben lévő műfajáról, az alternatív történelemről. A másként allohistorizmusnak is nevezett zsáner¹ a populáris irodalom tartományai felől az elsők közt emelt hidat a magas irodalom szférái felé.

A mainstream kánon újraszituálásához s a hagyományhoz fűződő viszony újraértelmezéséhez nagyban hozzájárult az a jelenség, hogy a posztmodern sorra vetette fel azokat a lényegi kérdéseket, amelyek a korábban peremre szorított spekulatív fikciónak már a kezdetektől sajátjai, sőt, az sem túlzás, hogy ezek képezik annak fundamentumát (vö. H. Nagy 2015, 76–87). A posztmodern különböző szövegalkotási stratégiái, többek között a valóság és fikció közti határ elmosása, a „másság” előtérbe kerülése, a

¹ Zsánereknek nevezzük a gyűjtőfogalomként felfogott spekulatív fikció alá tartozó műfajokat. Pl.: sci-fi, fantasy, horror, alternatív történelem stb. (B. L. P.)

világalkotásból következő episztemológiai kérdések, a kinetikus jelleg, a bizonytalanság és a történelemhez fűződő, játékosan ironikus viszony az allohistorizmus alapjai is egyben (Stockwell 2000, 104). Nem is arról van tehát szó, hogy a posztmodern hatása az irodalmi peremre is kiterjedt, hanem sokkal inkább arról, hogy ez utóbbi a posztmodern körvonalazódásánál kulcsszerepbe került; annak egyik alappillérévé vált. Noha a korábbi, hierarchikus szemlélet még mindig jellemzi irodalomértelmezésünket, a határok elmosódása folyamatosan zajlik.

Az allohistorikus műfaj tulajdonképpeni legitimálásához azonban nemcsak napjaink irodalmi fősodra járult hozzá, sőt, nem is csak az irodalomtudomány, de a történettudomány is; a természettudományok közül pedig legfőképp az elméleti fizika.

Jelen tanulmány tehát az alternatív történelmi regények kérdésirányaira és interdiszciplináris elméleti hátterére koncentrálna. Célkitűzései közt szerepel a zsáner széleskörű megközelítése, a fizikától kezdve a történettudományon át a filozófiáig. Második szakaszában a már Hérodotosz és Titus Livius műveiben is felrémelő kontrafaktuális gondolat történetét tekinti át egészen napjainkig, s a világirodalom allohistorikus alapszövegeinek – Philip K. Dick, William Gibson, Bruce Sterling és Kim Stanley Robinson – tárgyalásán túl a jelentős hazai teljesítményekre is kitér, gondolva itt első sorban Gáspár András, Gáspár László, Pintér Bence és Pintér Máté, illetve Trenka Csaba Gábor egy-egy művére. Az elemzések vagy előzmény nélküliek, vagy pedig integrálják az eddigi külföldi, illetve magyar nyelvű szakirodalom eredményeit. A tanulmány célja, hogy legkiemelkedőbb alapszövegei révén ragadja meg az allohistorizmus műfaját, s hogy az eddigi, jórészt angolszász opusokra korlátozódó kutatások után kijelölje a magyar alternatív történelmi regények legmeghatározóbb csapásirányát is.

Töréspontok és a sokvilág-elmélet

„A valóságnak nagyon sok, különböző változata létezik, amelyek valahogy »egymás szomszédságában« fekszenek, mint egy könyv lapjai” – írja John Gribbin *A multiverzum nyomában* című könyvében (Gribbin 2010, 336). Az egyes „lapok” különbségeit egy-egy, kisebb vagy nagyobb következménnyel járó döntés vagy véletlen generálja, s amíg két, egymás melletti „oldal” eltérését jelentheti egyetlen égő vagy kihunyt gyertya, addig a szemléltetésésként bevont könyv első és utolsó oldala közt már egy „robbanó napnyi”, csillagnyi különbség is fennállhat.

Világunk tehát végtelen számú, kisebb vagy nagyobb horderejű döntés, választás, véletlen mentén szerveződik és törik meg, számtalan alternatív leágazást generálva. Ezeket a pontokat nevezi Gavriel D. Rosenfeld professzor divergáló (Rosenfeld 2007, 151), H. Nagy Péter pedig neuralgikus (H. Nagy 2009, 27) pontoknak. A két terminus közti alapvető különbség az, hogy míg Rosenfeld kifejezése súlyozás nélkül minden töréspontra ráhúzható, H. Nagyé már csak a nagy horderejű politikai, tudományos választakra, mint

amilyen egy-egy háború végkimenetele, vagy valamely tudományos áttörés. Az alternatív történelem „meséi” ebből az előfeltevésből táplálkoznak, és azt a lehetőséget gondolják tovább, ami nálunk, a mi világunkban nem történt meg. Az irányzat tudományos alapját a kvantummechanika biztosítja.

A sokvilág-elméletet (many-worlds interpretation [MWI]) Hugh Everett, amerikai fizikus tette közzé 1956-ban. Az elmélet szerint egy „multiverzumban” – amely számos, párhuzamosan egymás mellett létező, de egymástól független univerzumból áll (melyek egyike a mi univerzumunk) – együtt jelenik meg a kvantummechanika által megengedett összes lehetőség (Everett). Az Everett-interpretációt H. Nagy Péter egy, a sokvilág-elmélet felhasználásával készült filmeket boncolgató szövegében a következőképp foglalja össze: „Eszerint a párhuzamos világok itt vannak a közvetlen szomszédságunkban, mivel ha egy eseménynek többféle lehetséges kimenetele van, akkor ezek mindegyike meg is valósul. Azaz folyamatosan új univerzumok jönnek létre, irdatlan nagyszámú párhuzamos világot eredményezve. Az alapgondolat szerint ugyanis mindannyiszor, amikor a Világegyetem egy kvantummechanikai szintű döntéshelyzetbe kerül, megduplázódik” (H. Nagy 2012, 49). John Gribbin korábban már említett kötetének egy példája bravúrosan és közérthetően oldja fel a kvantum események nehezen felfogható mozzanatait. Gribbin az osztódással szaporodó amőbák esetét hozza fel példaként. Gondolatmenete szerint, amennyiben létezne egy remek emlékezőtehetséggel megáldott amőba, úgy az vissza tudna emlékezni egészen az osztódás előtti állapotra, amikor még egy egyed volt. Az osztódás pillanatában azonban – bár a létrejövő két amőba még azonos emlékekkel rendelkezne – már más és más, egymástól független utat járnának be. A hangsúly az általunk is kiemelt független van, az egymástól elvált amőbák – univerzumok! – további léte ugyanis egymástól teljesen elszigetelten történik, és kommunikáció sem lehetséges közöttük (Gribbin 2010, 53).

Az alternatív történelmi regény meghatározása

Mint minden műfajnak és zsánernek, az alternatív történelemnek is számos definíciója fellelhető. Ezek közül szedünk néhányat egy csokorba, azokat, melyek összességükben a részletekig megrajzolják annak kereteit és horizontját.²

„Az alternatív történetírást (alternate hirstory [AH]) általában a sci-fi [SF] alműfajaként tartjuk számon. Míg azonban az igazi SF a jelen egy lehetséges alternatíváját vizsgálja akár egy távoli világba vagy a jövőbe vetítve, az AH a történelem egy kontrafaktuális verzióját tételezi a narratívában, amely a szövegben ugyan aktuálisként prezentálódik, ám ellenszegül a feljegyzéseknek” – olvashatjuk az olasz irodalomtörténész, Giampaolo Spedo doktori disszertációjának nyitó soraiban (Spedo 2009, 7).

2 A meghatározások közti tájékozódásban sokat segített: Hegedűs 2011a, 13–14.

A fentieknek kissé ellentmond – vagy talán helyénvalóbb kifejezés, hogy módosult szempontrendszerből tekint a témára – a Scifipedia internetes enciklopédia alternatív történelem szócikke, melyben a következő megállapítás is fellelhető: „A science-fiction (SF) rokona, egyes értelmezések szerint az SF része, alműfaja. Világépítésében felhasznált eszköztára sok rokon vonást mutat az SF-ben alkalmazottakhoz, de sokkal inkább a történet- és társadalomtudományokhoz kapcsolódik a természettudományok helyett, ezért sokan nem tartják SF-nek az alternatív történelmet.”³

A Fairfield Egyetem történészprofesszora, Gavriel D. Rosenfeld értelmezései egyfelől azért fontosak, mert ő az egyik legnevesebb megalapozója az alternatív történelem kutatásának, másfelől, történészként könnyen kiosztható rá egyfajta legitimációs szerep,⁴ amivel az irányzat alapjait szilárdította meg. A zsáner meghatározásán túl – „Alapvetően az alternatív történelem meséi – más néven az »allohistorikus« vagy »ukronikus« narratívák – a »mi lett volna, ha« kérdés esetleges konzekvenciáit kutatják egy speciális történelmi kontextusban” (Rosenfeld 2005, 4) – az alternatív történelmet olyan irányzatként jelöli meg, amely „[...] szinte a semmiből tűnt fel a legfiatalabb történész generáció körében, leginkább az elmúlt évtizedben, hogy a történeti vizsgálódás legtermékenyebb területévé váljon” (Rosenfeld 2007, 147). A *The World Hitler Never Made: Alternate History and the Memory of Nazism* című munkájával a műfaj specifikus vizsgálatát követte el. Kötetében egyetlen divergáló pontra, a második világháborúra koncentrált, mely történészként is a szakterülete. Szerinte az allohistorizmus jelenünk és múltunk újraértékelésének gyümölcsöző kísérlete. Mint mondja, az irányzat jelencentrikus (presentist): többet árul el rólunk, gondolkodásunkról, korunk gondolkodásáról és múlttételtéről még annál is, mint amilyen meggyőzően fel képes építeni egy alternatív univerzumot. Megközelítései mentén – mely divergáló pontot választják az egyes nemzetek szerzői; miként hat választásukra művük keltezési idejének történelemfelfogása és jelenfelfogása; disztópiát vagy utópiát vizionálnak-e (Rosenfeld 2007, 135–146) – épp ez a jelen-korkép rajzolható meg specifikusan.

Történelmi regény vs. alternatív történelmi regény

„A történelmi regény kétségkívül nagyon kényes műfajváltozat” – írja Szegedy-Maszák Mihály, s hogy miért is oly kényes, arra a jelen – és főként témánk – horizontjából kívánunk rávilágítani (Szegedy-Maszák 1996, 31). Lukács György elméletében a műfaj ideálja határozottan a Walter Scott-i szöveg, melynek cselekménye valós történelmi érásban játszódik, a história alappilléreit megtörtént események adják, az író pedig ezek bemutatása révén festi meg a kor társadalomképét, illetve a társadalom egyes elemeinek

3 <http://scifipedia.scifi.hu/index.php?s=Alternat%C3%ADv>

4 A történettudomány érdeklődését igazolja a következő munka is, melyben tizenkét történész töpreng el a kérdésen: Roberts 2006.

– álljanak bár a hierarchia azonos vagy épp eltérő fokán – konfrontációit (Lukács 1977).

Ámbár a történelmi regény valós események köré fonódik, cselekményének számottevő része – sok esetben a java – továbbra is fikció. Ennek kapcsán írja Matt F. Oja az alábbiakat: „[A]zzal a feltevessel dolgozom, hogy nincs abszolút különbség az elbeszélő történelem és az elbeszélő fikció között. Azaz feltételezem, hogy semmiképp sem gondolhatunk rájuk úgy, mint minőségileg különböző műfajokra, legfeljebb mint egyetlen kontinuum vagy spektrum ellenkező végpontjaira... Minden, ami e két pont közé esik, váltakozó mértékben ugyan, de természetesen egyaránt magában rejt a két pólus vonásait; a spektrum közepén fekvőkre pedig [...] a legkétértelműbb hibridek-ként gondolhatunk csupán” (Oja 1988, 112).

A történelmi regény „kényességét” azonban elsősorban a történelemnek mint olyannak a problematikus mivolta szolgáltatja, s amíg a műfajban alkotók a zsáner reális és fiktív pólusai közt oszcillálva próbálják azt a lehető legpontosabban definiálni, addig szerintünk elsiklanak egy lényegi tényező fölött.

A magunk részéről fontosnak tartjuk a történelem kapcsán folyó bármiféle diskurzus elején leszögezni, hogy ezen tudományterületnek egyik alapvető és mindig jelenlévő dilemmája, hogy az egyes eseményeket bemutató szöveg mennyire objektív vagy szubjektív. Hisz gondoljunk csak bele, micsoda különbségeket szülhet akár egyetlen minősítő jelző beillesztése vagy épp elhagyása a történelmi szövegekben. Például: A barbár viking horda lerohanta a védtelen, angolszász földműveseket, akik mint igaz, istenfélő nép, az utolsó leheletükig Urukhoz fohászkodtak. Továbbá korántsem mindegy, hogy egy bizonyos népről a textus, mint „rólunk” vagy „róluk” fogalmaz. A fentiek tankönyvek és szakkönyvek kapcsán éppúgy jelenlévő problémák.

Hogy ennek fényében létezik-e egyáltalán minden kétséget kizáróan objektív történelmi szöveg? Igen, amennyiben az mindössze a források által alátámasztott dátumot és a hozzá fűződő eseményt tartalmazza, bármiféle értékelés felvillantása nélkül. Persze a történelem így nem lenne több száraz adatsornál. A jó történész feladata pedig szerintünk éppúgy nem csupán a pontosság, de a közérthető nyelvezet alkalmazása is. És persze az elfogulatlanság, melynek megőrzése a kifejtett szövegben minden bizonnyal még nehezebb, mint az előző két feltétel teljesítése.

Ilyenformán az, hogy bármiféle történelmi regény történeti szempontból hiteles legyen – még ha meg is tartja a „száraz adatsorokban” közölt tényeket –, lényegében kizárt. Ám ezzel nincs is semmi baj, hiszen az irodalom bevallottan fikció – minderről bőven értekezik Hayden White is (l. White 2001).

Hol is van hát a történelmi regény valódi helye? A magunk részéről – az előző pontban feltüntetettek fényében – erős késztetést érzünk rá, hogy az alternatív történelmi regény alműfajaként tüntessük fel. Amennyiben ugyanis az adott opus históriája valóban megtörtént események köré fonódik – ezen eseményeket tekintsük most stabil, tehát megváltoztathatatlan (!) neuralgikus pontoknak –, úgy az a történelem alakulásának

azzal a kitételrel adja egy lehetőségét, hogy ezen verzió sarkalatos pontjai bár megegyeznek a mi történelmünk egyes szegmenseivel, a köztük zajló eseménysor azonban a történelem alakulásának csupán egyetlen – ám ezen műfaj feltételei mellett már nem kizárható – lehetősége; a végtelenből. Más szavakkal: egyes pontoknál világaink eseményei – a regény által teremtett és a miénk –találkoznak, ám azok a történések, melyek köztük zajlanak (vagy amelyek mentén akár eljutunk hozzájuk) már különbözhetnek. Így valnak a történelmi regény cselekményében fellelhető esetleges fikciók alternatívákká.

A műfaj újraszituálási kísérletén túl érdemes megkülönböztetnünk két kategóriát is, mégpedig oly módon, hogy az adott történelmi regény főhőse valós-e vagy fiktív. Amennyiben valós, úgy még határozottabb a történelmi regény, mint alternatív történelmi műfaj felé történő elmozdulás, hiszen így az adott karakter egy lehetséges élettörténetét kapjuk. Az elmozdulás mérsékeltebb, ha a főhős fiktív, így ugyanis csak a már emlegetett stabil neuralgikus pontok, esetleg a mi világunkban is tevékenykedő mellékszereplők kötik a művet a fenti kategóriához, a sohasem volt főhős élettörténete pedig a fikció felé tereli a regényt.

Az „ős” alternatív történelmi művek

A nyomtatásban megjelent allohistorikus történetek lehető legteljesebb tárházát létrehozni kívánó internetes oldal, a www.uchronia.net számos megközelítési és kategorizálási lehetőséget kínál a zsáner iránt érdeklődők számára. Ezek közül szempontunkból az „Oldest” menüpont a legérdekesebb, ahol a műfaj létrejöttének több lehetséges kezdőpontján túl megkapjuk azon művek listáját, melyek a zsáner szigorúan vett meghatározása és kezdete előtt jöttek létre, az alternatív történelem műfajának jellemzőivel.

Ilyenformán listavezetőnek számít az időszámításunk szerint 35 táján íródott *Ab Urbe condita* (szó szerinti fordításban: *A város alapításáról*) című munka, Titus Livius tollából (Livius 1982). A szerző saját művét annalesnek titulálja – amely magyarul leginkább évkönyvnek fordítható, s mely az ókor és a középkor történetírásának legmeghatározóbb műfaja volt –, ugyanis évről évre haladva tekinti át Róma történetét, a város alapításától i. e. 9-ig, Drusus haláláig. Az ősök példázataival (*exemplum maiorum*) tarkított munka sokszor moralizáló, erkölcsi jellegű történetekre épít, és nem használ forráskritikát, Róma dicsőségét ugyanis oly nagyra értékeli, hogy annak népe bátran származtathatja magát Mars istentől. Ilyenformán nem meglepő, hogy az írás alternatív történelmi jellege is azon alapszik, hogy Nagy Sándor esetleges Róma elleni hadjárata kudarcra lett volna ítélve, egyfelől annak nagyszerű, a fennálló békét őrző hadvezérei által, másfelől pedig, hogy Alexandrosz egyre bővülő birodalmával arányosan nőtt hadseregének perzsa, személyének pedig dáriuszi jellege.

Livius műve előtt azonban játékba hozható még a történetírás atyjának, Hérodotosznak munkássága is, aki a rá jellemző kitérőkkel dúsított, s ugyancsak

korlátozott forráskritikát alkalmazó stílusban azon is elmereng, vajon hogyan alakult volna a történelem, ha Maraton kapcsán nem egy világraszóló görög győzelem, de épp ellenkezőleg, Hellász bukása jutna az eszünkbe.

Ha ki kellene választani az első regényt, amely a műfaj jegyeit magán viseli, úgy – az Uchronia szerint – a Louis Geoffroy álnév alatt publikáló Louis-Napoléon Geoffroy-Château művét, a *Histoire de la monarchie universelle: Napoléon et la conquête du monde (1812-1823)* [Az egyetemes monarchia története: Napóleon és világ meghódítása]– kellene megneveznünk. Ebben az opusban a Napóleon vezette offenzíva térdre kényszeríti mind Oroszországot, mind pedig Angliát, majd a korzikai „kiscsászár” jogára alatt az egész világ egyesül.

Ezzel szemben Hegedűs Orsolya fentebb már hivatkozott munkájában említ egy jóval korábbi, 1490-es keltezésű katalán románcot is, *Tirant lo Blanc* címmel, Joanot Martorell lovag tollából, melyet Cervantes a „világ legjobb könyve”-ként értékel, Mario Vargas Llosa azt mondja róla, hogy az „egyik legambiciózusabb és szerkezeti szempontból talán a legmodernebb a klasszikus regények közül”, Martí de Riquer pedig „minden idők legkiemelkedőbb katalán regényének” nevezi (Hegedűs 2011a, 15). *Tirant lo Blanc* egy burgund lovag, aki dicsőséges tettei által a bizánci hierarchia csúcsán állók közé kerül, megvédi a várost II. Mohamed ostromától, és Anatólia mélyére űzi az ottomán hódítókat. A mű tematikáján jól érződik az egész Európát megrendítő trauma, mely a kereszténység keleti bástyájának, Bizáncnak 1453-as elestével lett úrrá az egész kontinensen.

A legkorábbi alternatív történelmi novellaként egyértelműen Nathaniel Hawthorne műve, a *P.’s Correspondence* említhető. A címben is megjelölt levélben olyan alakokkal való találkozások története kerül elbeszélésre, akik annak megírásakor a mi világunkban már meghaltak; vagy épp fordítva, olyan halálesetekről is szó van, amelyek nálunk nem következtek be. Így kerül bemutatásra néhány olyan esemény, ahol Byron, Burns és Shelley még élnek, Dickens azonban már elhunyt.

Az alternatív történelmi műfaj kialakulásának kapcsán a www.uchronia.net több lehetséges időpontot említ. Enyhén problematikus azonban egy ilyen jellegű irodalmi küszöböt csupán csak egy mű megjelenéséhez kötni. Esetünkben viszont, mivel a két megjelenés időben igen közel áll egymáshoz, mindent összevetve azt mondhatjuk, hogy a zsáner kialakulása az 1930-as évekre tehető. Ezalatt részleteibe menően a következő két jelentős megjelenést értjük, melyeket Geoffrey Winthrop-Young is említ *Fallacies and Thresholds: Notes on the Early Evolution of Alternate History* (Winthrop-Young 2009, 99–117) című, az alternatív történelem műfajának apropóján íródott munkájában:

- 1931-ben J. C. Squire szerkesztésében megjelenik az *If It Had Happened Otherwise* című, alternatív történelmi szövegeket tartalmazó antológia, mely összes novellájának címe a műfajt klasszikusan jellemző „ha, hogyha”

kifejezéssel kezdődik. Az antológiában Sir Winston S. Churchill írása – If Lee had not Won the Battle of Gettysburg – is fellelhető.

- 1939-ben pedig megjelenik L. Sprague de Camp Lest Darkness Fall című novellája, melyben korunk embere egy misztérium folytán visszajut az I. Justinianus császár korabeli Bizáncba, és néhány modern ipari ágazat elindításával véget vet a sötét középkornak. Ez a mozzanat teszi az alternatív történelem műfaját a sci-fi (időnkénti) szubzsánerévé.

A kezdődátum megállapítása tehát igen képlékeny, az azonban bizonyos, hogy a '30-as éveket követően éppúgy sorra láttak napvilágot a műfaj mára már klasszikussá vált teljesítményei, mint a kisebb fajsúlyú kötetek is. A továbbiakban olyan világirodalmi teljesítményeket szándékozunk bemutatni, melyek mindegyikéről elmondható, hogy újabb és újabb korszakhatárt jelentettek az allohistorikus regények történetében.

Az alternatív történelem világirodalmi nagyjai

Az alábbiakban három igen jelentős allohistorikus regényről ejtenénk pár szót. Neuralgikus pontjaikat tekintve a válogatásunkban szereplő művek közül az egyik a ma ismert nyugati világ és ideológia talán legradikálisabb módozatát mutatja be, a másik egy technológiai újítás mentén építi fel rendszerét, a harmadik pedig egy olyan Földet mutat be, ahol az európai fehér ember lényegében kimaradt a világ sorsának alakításából.

Philip K. Dick: Az ember a Fellegvárban

„– És ez a könyv milyen másik jelenben játszódik? – kérdezte Childan, kezében még mindig a Nehezen vonszolja magát a sáskát szorongatva. / Betty válaszolt rövid szünet után: / – Amelyikben Japán és Németország veszti el a háborút. / Mindhárman némán ültek” (Dick 2003, 94).

A fenti idézet számunkra lényegében nem több, mint egyszerű ténymegállapítás. Dick világában mindez azonban nem ilyen egyszerű. Hogy miért, azt ekképp foglalták össze a kötet hátlapján: „Amerika, 1962. A rabszolgatartás újra legalis. A néhány túlélő zsidó álnéven bujkál. San Franciscóban a Ji King legalább annyira hétköznapi dolog, mint a telefonkönyv. Mindez azért, mert a szövetséges hatalmak elveszítették a második világháborút, és az Egyesült Államok területén most közösen osztozik a császári Japán és a náci Németország. / De azt mondják, létezik egy könyv. Egy betiltott könyv, amely egy másik világról szól” (Dick 2003, hátlap). Az idézet végén emlegetett kötet a Nehezen vonszolja magát a sáska. Dick tehát nemcsak egy „egyszerű” alternatív világot alkotott, de a szövegen belül még annak egy párhuzamos univerzumát is létrehozta, egy belső alternatív történelmi regény formájában. Ennek apropóján három mozzanatot tartunk fontosnak kihangsúlyozni:

1. Mint ahogy az a mű végén kiderül, a Nehezen vonszolja magát a sáskának lényegében két szerzője van: Hawthorne Abendsen és a Ji King – a fikción belüli alternatív történelmi regény ugyanis a keleti jóskönyv adta válaszok szerint íródott. Az író ilyenformán mintha csak közvetítőként, legfeljebb kérdezőként volna jelen; a szöveg kvázi nem az ő fantáziája szerint készült. Persze korántsem mindegy, hogy pontosan mit és hogyan kérdezzük meg. Abendsen szerepe tehát mégsem nélkülözhető. „– A könyv és én – mondta Hawthorne –, már régen kettéosztottuk a szerepeket. Ha megkérdezném, miért írta a Sáskát, a saját részemről mondanék le. Hiszen a kérdésben az rejlik, hogy én semmit nem tettem a gépelésen kívül. És ez nem igaz, nem is illene...” (Dick 2003, 214). Számunkra meglehet, ez pusztá érdekesség, de ott, ahol emberek milliói élnek a Ji King adta jóslatok szerint nap mint nap, a mű még inkább felértékelődik.
2. Az alternatív világ ugyancsak alternatív univerzuma továbbá nem egyezik meg egy az egyben a mi világunkkal,⁵ ilyenformán nem is a mi univerzumunk pontos vetületét, hanem – a korábbiak szerint – egy, a miénkhez közelebbi szomszédságban lévő világét adja.
3. Dick műve így egy oda-vissza játék kiindulópontját képezi, hogy vajon melyik világ is a valóságos – már ha létezik ilyen –, a miénk, vagy netán Az ember a Fellegvárban világa, hisz amennyiben a kötet karaktereinek a Nehezen vonszolja magát a sáska elgondolkodtató alternatíva lehet, úgy számunkra az ő műve miért ne volna az? (vö. Klapcsik 2005, 16–27)

Az ember a Fellegvárban 1962-es megjelenésével lényegében az alternatív történelmi regények fénykora, reneszánsza jött el. A fenti dátumot követően szerzők sokasága választotta divergáló pontnak a második világháború valamely kulcsfontosságú eseményét, s az Uchronia gyűjteményét szemlélgetve azt is leszögezhetjük, hogy az amerikai polgárháború mellett ezen éra módosított változatai képezik a legnagyobb frakciót az allohistorikus regények kategóriájában.

William Gibson – Bruce Sterling: A gépezet

Ha a Dick-kötetet, mint az alternatív történelmi zsáner reneszánszát vagy igazi térnyerését elősegítő, illetve mint a második világháború ihlette neuralgikus pontok mentén felépült regényhullám klasszikus darabját mutattuk be, úgy Gibson és Sterling opusa, A gépezet (*The Difference Engine*) egy egész műfaj, stílus és szubkultúra, a steampunklétrejöttéért is felelősnek mondható (Gibson–Sterling 2005). „A steampunk [...] a múlt fantasztikus lenyomatának bizonyul, ahol nem a lehetséges jövő, hanem a

5 A különbségek kapcsán l. Takács–Szilárdi 2010, 33–55.

lehetséges múlt alternatívája a kiindulópont [...] amely a múltba projektálja a huszadik század és a harmadik millennium kezdetének legtöbb társadalmi, szociális, kulturális és (egzisztenciál) filozófiai kételyét” – írja a műfajról Gyuris Norbert (Gyuris 2005, 30).

A történet – bár maga is egy, a fél világra kiterjedő birodalomban játszódik, s a viktoriánus kor szelleme így nem csupán a mindenség közepének számító London utcáit lengi be, de tengereken és kontinenseken is átszárnyal – itt nem egy politikai, hanem technológiai divergálópontnál indul a másik irányba. A majdnem, a „mi lett volna, ha?” ereje azonban itt is legalább annyira érződik, mint egy háború ellentétes kimenetelénél.⁶

Különös sors az, ami Charles Babbage-nak, az angol matematikusnak jutott, ő az ugyanis, akit csupán egy hajszál választott el attól, hogy ma a számítógép feltalálójaként emlegetjük. Babbage-t hihetetlenül bosszantották azok a hibák, melyek egyszerű emberi figyelmetlenségből adódóan matematikai számítások tömkelegében okoztak torzulást. „Adná az Úr, hogy ezeket a számításokat is a gőz erejével lehetne elvégezni!” – sóhajtott fel egykor, amint azt Simon Singh figyelemreméltó munkájában olvashatjuk (Singh 2007, 72–74). Valahol a fenti gondolat volt az, amely arra sarkallta Babbage-t, hogy 1823-ban előálljon az „Első – majd a Második – számkülönbözeti gépezet” tervével. A nagy mű az igencsak késlekedő eredmények, s az ennek folytán egyre apadó állami támogatás okán végül nem készült el.

Feltehetnénk persze a kérdést, hogy egyáltalán működhett volna-e Babbage bármelyik számítógépterve vagy tervmódosítása is, a „Második számkülönbözeti gépezet” ugyanis már csupán vázlatrajz formájában fogant meg. Nos, 1991-ben a Science Museum Babbage tervei alapján elkészítette a világ megkésett „első” számítógépet... amely hibátlanul működött!⁷

Kim Stanley Robinson: A rizs és a só évei

A fenti két regény tehát egyaránt a nyugati kultúrában végbement radikális változások mentén építkeznek. Robinson műve ezzel szemben még azzal sem elégszik meg, hogy áttegye a cselekmény és az alternatív világepítés centrumát keletre. Ő a világot formáló tényezők közül egyszerűen kihúzza Európát, regényében annak lakossága ugyanis – a középkori pestisnek „hála” – a mi világunkban érvényre jutottakhoz képest cirka egy százalékra csökken. A keresztény ideológián felnövő, majd abból kilépő nyugati társadalom több mint hatszáz évnyi dominanciája ilyenformán kimarad a világtörténelemből. Igen, valóban hatszáz évről van szó, Robinson impozáns vállalkozása tehát jócskán

6 Tehát levonható a következtetés: minden ami steampunk, egyben alternatív történelem is. Ez vica versa persze nem működik, az allohistorikus zsáner ilyenformán a steampunk fölérendelt műfajaként is említhető.

7 <http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/710950.stm>

túlszárnyal az alternatív történelem szerzőinek általában vállalt keretein. A rizs és a só éveiben (*The Years of Rice and Salt*) vallási, tudományos, gazdasági és művészeti téren egyaránt a Közel- és a Távols-Kelet birodalmainak hegemóniája jut érvényre (Robinson 2009). Amerika felfedezése Kolumbusz helyett a kínaiak érdeme lesz, a tudományosság pedig az antik tudósok műveihez idomulva új alapokra épül. A korábbi két regénnyel ellentétben Robinson karaktereinek csoportja más-más korokon, országokon, vallásokon és kultúrákon vonul végig – opusának szálait a szerző ugyanis a reinkarnáció segítségével szövi össze –, mígnem a történelem folyamából kiemelkedve el nem jutnak a buddhisták által bardónak nevezett átmeneti állapotba, ahol alkalmuk nyílik hozzáfűzéseket tenni életük alakulásához (Sánta 2009, 33–34).

H. Nagy Péter hívja fel a figyelmet arra, hogy bár a kötet egy, a miénktől lényegesen eltérő univerzumot épít, egyes komponensek – pl. a tudományos eredmények – mégis stagnálni fognak. „Ezzel Robinson regénye arra is utal, hogy az emberen túli (vagy azt megelőző) világot nem lehet megkerülni. Ha a felfedezések időbeli mintázata és konkrét megfogalmazása eltéréseket is mutat, a végkövetkeztetések rendre azt bizonyítják, hogy a fizikai-biológiai igazságokhoz (azok belátásához) így-vagy úgy, de el fog jutni az emberi elme”) H. Nagy 2011, 27).

Az alternatív történelem magyar példái

Irodalmi tanulmányaink során ritkán hallhattuk azt, hogy a magyar irodalomnak sikerült volna lépést tartani a nyugattal, az alternatív történelmi regények tekintetében azonban feltűnően jól állunk. Az első – az elmúlt évtizedben két kiadó által is újra kiadott – magyar allohistorikus regény ugyanis időben még Philip K. Dick fent elemzett művét is megelőzi, hiszen szinte rögtön az általa választott divergáló pont (a második világháború) után, 1945-ben íródott – erről azonban a következő részben ejtünk majd több szót.

Mint minden népnek, úgy a magyarnak is megvannak a maga meghatározó történelmi eseményei – ha úgy tetszik, neuralgikus pontjai –, s az utóbbi évtizedekben ezek sorát is egyre inkább kiaknázzák a hazai alternatív történelmi szerzők. Így beszélhetünk második világháborús törésekről éppúgy, mint 1848–49-esről vagy török hódoltság koráról is. Lássuk a felvázolt alternatív forgatókönyveket.

Gáspár László: Mi, I. Adolf

„1965. január 21-én a hitlerburgi császári palotában már kora hajnalban szokatlan élénkség uralkodott. A Big Ben az Eiffel-torony ormán még csak az imént ütötte el a négyet, de nemsokára mindenki talpon volt a Palotában, pedig a NewYork-i Szabadságszobor és a moszkvai Lenin-emlékmű még teljes fénnel ragyogott a főváros háztengere

fölött” (Gáspár L. 2010, 5) – ezekkel a helyzetteremtő sorokkal nyitja kötetét az első magyar alternatív történelmi szerző, Gáspár László (L. G. Gasparis). A mű divergáló pontja nyilvánvaló, az egy helyre „gyűjtött” nemzeti és fővárosi jelképek pedig még inkább megfestik a Harmadik Birodalom győzelmének dicsőségét. Gáspár alkotása azért is érdemel nagy figyelmet, mert 1945-ös kelezése révén egy olyan szerző horizontjából ad kitekintést az adott kor egy esetleges változatára, amit ő maga nem könyvek lapjairól és évek távlatából ismert. A regény címéből egyértelműen adódik, hogy Hitler felülmelkedett a Führeri státuszon. Ami kétségkívül érdekes, hogy ezt nem önszántából, de a nép akaratából tette, a Volk ugyanis „könyörgő körmenetekkel” kérte vezérét – akinek Alexandrosz, Caesar és Napóleon egyaránt csak az árnyékai voltak –, hogy ne is „csak” császárrá, de két lépcsőfokot téve egyenesen istenné nyilváníttassa magát. Hogy nem így lett, az csak a Führer „szerénységének” tudható be, igaz, a hónap átkeresztelésről már nem mondott le, s a nálánál kisebbnek bizonyult császárokról elnevezettek után egyértelmű volt: szeptembert hitlerré kell átnevezni. Ezt persze az is indokolta, hogy ebben a hónapban indult meg a vezér világhódító diadalmenete, anno 1939. hitler 1-jén. „Németországot és magát a világ urává tette, császárrá koronáztatta magát, dinasztiaát alapított, fiúörököse is van – milyen vágyai lehetnek még? / Japánt legyűrni? Az Ausztráliába és az óceániai szigetekre szorult emigráns Szabad Nemzeteket felszámolni? / Ez igazán nem probléma!” (Gáspár L. 2010, 6–7)

Gáspár András: Ezüst félhold blues

„A regényben vázolt alternatív idővonal kulcsfontosságú eseménye a holt-tengeri vetődésnél Krisztus előtt 32-ben kipattant földrengés, mely katasztrófális szeizmikus láncreakciót indít el a Földközi-tenger medencéjének keleti részén, elmélyíti a hasadékot az afrikai és az arábiai kőzetlemezek között, és létrehozza az utóbb Julián-szorosnak nevezett képződményt, saját világunk Szuezi-csatornájának természetes megfelelőjét” (Gáspár A. 2007, 297) – jegyzi meg a szerző a kötetfüggelékében. Mint láthatjuk, a neuralgikus pont ebben az esetben nem politikai, technológiai, sem pedig egy betegség eredményeként születő változás, hanem egy, a mi világunkhoz viszonyított geológiai eltérés, az idézetben emlegetett Julián-szoros ugyanis alapot szolgáltatott az Oszmán Birodalom dinamikusabb terjeszkedéséhez, mely ilyenformán nem rekedt meg a mi univerzumunkban ismert módon. Az általában megszokottakon felül – a világ a regény cselekménye közben bontakozik ki – Gáspár András a már emlegetett függelékben összefoglalja a jelentős módosulásokat. Ezek közül az egyik számottevő mozzanat, amikor a 17. században egy új világverő török vezér lép a történelem színpadára, és ismét beindítja a nyugatiak által már jó ideje sikeresen gátolt oszmán terjeszkedést. A Mahdi – így nevezik – végül, rejtélyes módon életét veszti, a Napóleon által – aki a császári jelvények helyett megelőgszik a konzuli tiszttel – újra stabillá váló nyugat pedig méltó ellenpólusa

lesz az Oszmán Birodalomnak (vö. Hegedűs 2011b, 76–91). Érdeemes megemlítenünk a Mahdi varázserejű gyűrűjét, mely a történetet – az általunk megjelölt műfaján túl – a fantasy zsánerébe is besorolhatóvá teszi, hisz az emlegetett ékszer emberfeletti erővel ruházza fel viselőjét: a Mahdi is így válhatott egyszerű pásztorfiúból világverő hőssé. A regény cselekményének idősíkján azonban a gyűrű saját világában nem talál a viselésére érdemest, így – ellentmondva a fentebb Gribbin által idézetteknek – kaput nyit egy másik univerzumra, és onnan emel át egy hőst, hogy az méltóképp teljesítse be a kibontakozó világkorszakban az égiek és a halandók által egyaránt áhított reményeket.

Pintér Bence–Pintér Máté: A szivarhajó utolsó útja

Ugye emlékeznek az István a Király című rockopera táltosának, Tordának a soraira, aki a magyar történelem számos neuralgikus pontja mentén vázolja fel annak másként alakulását, mindennek előfeltételül Koppány győzelmét téve meg? „Rákóczi világot hódít, Kossuthtal valóra válik a Duna-menti Köztársaság.” Az ifjú szerzőpáros, Pintér Bence és Pintér Máté *A szivarhajó utolsó útja* (Pintér–Pintér 2012) című regénye az utóbbi, a sikeres ’48–49-es forradalom lehetőségével játszik el, mégpedig a Buda-Ganz fegyveripari áttörése révén. A műben a cég sikeresen találta fel a golyószórót, amivel szabadságharcosaink könnyűszerrel megálljt parancsoltak a beavatkozó orosz csapatoknak. A kötetcímben szereplő szivarhajó a Buda-Ganz legújabb, enyhén steampunkos fejlesztését takarja, egy páncélozott léghajót.

A két Pintér opusa apropóján azonban több probléma is felmerül, mégpedig a divergáló pontra nézvést. Egyrészt az 1848–49-es magyar iparban közel sem volt meg az a potenciál, hogy végrehajtsa a szóban forgó technikai áttörést – valójában a honvédség élelemellátásával is óriási gondok akadtak –, másrészt pedig az EU szupranacionális ideológiáit tükröző Duna-menti Köztársaság ideájának felmerülése is problémás. Az egyébként létező tervezetet nem a lázadó, de a megtört Kossuth és Klapka alkották meg, tizenhárom esztendővel a szabadságharc leverése után; 1848–49-ben az ország területén élő kisebbségek követeléseivel szinte a bukásig nem foglalkoztak. A regény töréspontja ilyen formán jóval következetlenebb, mint a korábban emlegetett angolszász regényeké.

Trenka Csaba Gábor: Egyenlítői Magyar Afrika

Trenka Csaba Gábor könyvében az ezeréves Magyarország túlnő Európa keretein; egészen Afrikáig elér. Az Egyenlítői Magyar Afrika szerint Hitlernek a győztes háborút követően sikerült konszolidálnia hatalmát, s az az Afrika, mely a világegés alatt még a szövetségesek gyarmata volt, immár a tengelyhatalmak és csatlósaiak martalékává vált. Magyarországnak ilyenformán az ősi kontinens egyenlítő által érintett, nyugati partvidékén, a mai Nigéria és Kamerun térségében juttattak területeket, „Német-Algériától”

délre. A gyarmat fővárosa a már emlegetett Hungarovill, jellegzetes (Szt. István tér, Európai negyed, Óváros) és – számunkra – kevésbé jellegzetes (Hitler sugárút, Szálasi körút) utca-, út- és városrésznevekkel.

A kötet narrációjáról csupán annyit, hogy a főhős, Lajtai Gábor önéletírásaként épül fel, s az alternatív világ itt inkább a színpad díszleteként van jelen, a regény pedig végig a főhős karakterfejlődését és életútját hagyja reflektorfényben. Allohistorikus önreflexióként fogható fel a főhős vezetéknevének etimológiája, hiszen azon túl, hogy a történet Homérosz Odüsszeiájához hasonlóan szerveződik – az antik irodalomig terjesztve ki szövegekői viszonyrendszerét –, Lajtai Gábor már a nevében is médiumi szerepbe kerül. Ha megalkotnánk az Egyenlítői Magyar Afrika Európájának térképét, jól látható volna, hogy Magyarország a Harmadik Birodalommal határos, valahol ott, ahol még az Osztrák-Magyar Monarchia korában a dualista állam két terület-blokkja vált el egymástól. A cisz- és transzlajtáni területek terminusa bizonyosan sokak számára ismerős. A Lajtán innen (Magyarország) és a Lajtán túl (Osztrák felségterület) szókapcsolatok központi terminusa a Lajta, mely egyszerre jelenti a határt alkotó hegységet, és a Duna jobb oldali mellékfolyóját is. Nem más tehát, mint átjáró két ország, s – főhősünk révén – két alternatív világ közt is.

És egy kis történettudományi áthallás: Zeidler Miklós történész a Magyar Országos Levéltárban végzett kutatásai során akadt rá Pósa Endre 1920–30 között a külügyminisztériumnak címzett tervezeteire, melyekben a nyolc közép-európai állam számára hozna létre – Trenka művéhez hasonlóan – gyarmatokat Afrikában, elsősorban az azok túlnépesedéséből adódó problémák, illetve a köztük húzóóó élesen feszés viszony meg- és feloldására. Pósa úgyszólván a lakosság lecsapolásában látja a megoldást. A naivan idealista szerző levelei mindazonáltal a „szórakoztatásul” megjegyzésen túl nem hoztak eredményt (Zeidler 2012, 281–294).

Összegzés

A tanulmány a spekulatív fikció négy markáns irányzata, a fantasy, a sci-fi, a horror és az alternatív történelem (allohistorizmus) közül az utóbbira koncentráál. Bevezetőjében felvázolja posztmodern és fantasztikus irodalom viszonyhálóját, kiemelve, hogy a vizsgált zsánernek az elsők közt sikerült hidakat emelnie a magas irodalom szférái felé.

A dolgozat első nagy szakasza az allohistorizmus műfajelméletét vázolta. A tudományos megalapozottság a zsáner esetében interdiszciplináris jellegű, hiszen elsőrendűen Hugh Everett sokvilág-elmélete az, ami annak létjogosultságát adja. Eszerint a mi univerzumunk csak egy a mellette húzóóó, számos alternatív univerzum közül. Az eltérést az egyes események másként alakulása adja, hiszen mindennapjainkban s a világtörténelemben is számos kétélű, és bizonytalan kimenetelű esemény akadt. A mi univerzumunk ezeknek csak egy lehetséges láncolata; a többi lehetőség az alternatív világokban valósult meg. Az allohistorikus regények narratívájának is ez a „mi lett volna,

ha...?” kérdés az alapja, s az egyes szerzők is erre alapozva rajzolták meg párhuzamos történelmeiket. Gavriel Rosenfeld professzor állítása szerint, aki egyszerre történész és alternatív történész is, az allohistorizmus jelencentrikus, tehát annak ellenére, hogy a múlt egy módosult variánsát vázolja, a legtöbbet mégis rólunk, s a saját korunkról mond el: félelmeinkről, gondjainkról, éránk társadalmi problémáiról. A tanulmány történelmi- és alternatív történelmi regény kapcsolatát vizsgálva a kettő szoros rokonságának bizonyításáig jut el.

A dolgozat második szakasza sorra vette az allohistorizmus legmarkánsabb alkotásait, az ókori felmerülésektől kezdve a középkoron át egészen napjainkig. A második világháború, a gőzalapú számítógép feltalálása, s a kiterjedt középkori pestis lesz az, melyek dinamizálják a három legfontosabb angolszász opust.

Munkánk zárása a magyar nyelvű alternatív történelmi regényekre összpontosított, kijelölve azok fő csapásirányát, s a további kutatások alapját is. A dolgozat végére kiderült, hogy az egyes népekhez tartozó szerzőket elsőrendűen saját nemzetük történelme gondolkodtatja el, s annak legfontosabb sarokpontjait választják „mi lett volna, ha...?” típusú regényeik narratívájának kialakításához. Magyar szempontból így kerül ugyancsak a második világháború, az 1848–49-es szabadságharc és a török hódoltság az alkotók fókuszába.

Irodalom

- Alternatív történelem (szócikk) – Scifipedia.* <http://scifipedia.scifi.hu/index.php?s=Alternat%C3%ADv> (2016. máj. 4.)
- Babbage printer finally runs (sajtcikk) – BBC News.* <http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/710950.stm> (2016. máj. 4.)
- Dick, Philip K. 2003. *Az ember a Fellegvárban.* Budapest: Agave Könyvek.
- Everett, Hugh III. *The Many-Worlds Interpretation of Quantum Mechanics – The Theory of the Universal Wave Function.* 140. <http://www.pbs.org/wgbh/nova/manyworlds/pdf/dissertation.pdf> (2016. máj. 4.)
- Gáspár András. 2007. *Ezüst félhold blues.* Budapest: Tuan.
- Gáspár László. 2010. *Mi, I. Adolf.* Budapest: Fapadoskönyv.
- Gibson, William–Sterling, Bruce. 2005. *A gépezet.* Budapest: Galaktika Fantasztikus Könyvek/Nagual Publishing.
- Gribbin, John. 2010. *A multiverzum nyomában.* Budapest: Akkord Kiadó.
- Gyuris Norbert. 2005. Sci-fi, posztmodern, steampunk? *Prae* 3: 27–45.
- H. Nagy Péter. 2009. Imaginárium IX. SF:A képzelet mesterei. *Opus* 2: 11–19.
- H. Nagy Péter. 2012. A sokvilág-elmélet filmes alkalmazásai. *Opus* 6: 48–56.
- H. Nagy Péter. 2015. A negyedik. Kiegészítés Németh Zoltán A posztmodern magyar irodalom hármas stratégiája című könyvéhez. *Opus* 1: 76–87.
- Hegedűs Orsolya. 2011a. Spekulatív fikció– Alternatív történelem. In *Kontrafaktumok,*

- szerk. Keserű József–H. Nagy Péter. 11–30. Komárom: Selye János Egyetem.
- Hegedűs Orsolya. 2011b. Az alternatív történelem mint fantasy. *Opus 2*: 76–91.
- Keserű József–Nagy Péter szerk. 2011. *Kontrafaktumok*. Komárom: Selye János Egyetem.
- Klapcsik Sándor. 2005. Science fiction és történelem: utópia, szimulákrum, párhuzamos univerzumok. *Prae 3*: 16–27.
- Livius, Titus. 1982. *Arómai nép története a város alapításától*. <http://mek.oszk.hu/06200/06201/> (2016. máj. 4.)
- Lukács György. 1977. *A történelmi regény*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Oja, Matt F. 1988. Fictional history and historical fiction: Solzhenitsyn and Kiš as exemplars. *History and Theory 2*: 111–124.
- Peter J. Stockwell. 2000. *The Poetics of Science Fiction*. New York: Longman.
- Pintér Bence–Pintér Máté. 2012. *A szivarhajó utolsó útja*. Budapest: Agave Könyvek.
- Roberts, Andrew szerk. 2006. *Mi lett volna, ha...? [fejezetek a meg nem történt világtörténelemből]*. Budapest: Corvina.
- Robinson, Kim Stanley. 2009. *A rizs és a só évei*. Budapest: Metropolis Könyvek.
- Rosenfeld, Gavriel. 2005. *The World Hitler Never Made: Alternate History and the Memory of Nazism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosenfeld, Gavriel. 2007. Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha?” Elmékedések az alternatív történetírás szerepéről. *Aetas 1*: 147–160.
- Sánta Szilárd. 2009. A jelen mintázatai. *Opus 2*: 33–40.
- Singh, Simon. 2007. *Kódkönyv: A rejtjelzés és a rejtjelfejtés története*. Budapest: Park Könyvkiadó.
- Spedo, Giampaolo. *The Plot Against the Past: An Exploration of Alternate History in British and American Fiction*. 254. http://paduaresearch.cab.unipd.it/1463/1/giampaolo_spedo_plotagainstthepast.pdf (2016. máj. 4.)
- Szegedy-Maszák Mihály. 1996. Az újraolvasás kényszere. *Irodalomtörténet 1–2*: 30–49.
- Szilárdi Réka szerk. *Ütköző világok: Tanulmányok Philip K. Dick műveiről*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- Trenka Csaba Gábor. 2010. *Egyenlítői Magyar Afrika*. Budapest: Agave Könyvek.
- Uchronia (online felület)*. <http://www.uchronia.net/> (2016. máj. 4.)
- Winthrop-Young, Geoffrey. 2009. Fallacies and Thresholds: Notes on the Early Evolution of Alternate. *Historical Social Research 2*: 99–117.
- Zeidler Miklós. 2012. Honvéd áll a Kilimandszárón? „Pán-közép-európai” gyarmatok Kelet-Afrikában. In *Milyen nemzetet, kinek és hogyan. Tanulmányok Magyarország történelméről 1780–1948*, szerk. Dobszay Tamás–Erdődy Gábor–Manhercz Orsolya. 281–294. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- White, Hayden. 2001. A történelem poétikája. *Aetas 1*: 134–165.

PLONICKÝ TAMÁS

Válság vagy változás, avagy mit olvasnak általános iskolás diákjaink?

A dolgozat témája az olvasás problematikája, amely kapcsán a válság fogalmát vizsgálja, majd a 70-es, 80-as és 90-es évek szakirodalmából merítve arra hívja fel a figyelmet, hogy a krízisproblematika hétköznapi diskurzusa és szakirói tendenciája – függetlenül az igazságtartalmától – már-már történelmi távolságokra (konkrétan fél évszázadra) vezethető vissza. Ezt a megállapítást igyekszik alátámasztani a dolgozat második fejezete, amelyben a PISA és IEA szinte egész Európára kiterjedő kutatásainak eredményeire hivatkozva a magyar gyerekek olvasás- és szövegértése szempontjából a negatív hangvételű tanulmányokkal és egyszerű (bár szintén lesújtó hangvételű) hétköznapi diskurzusokkal ellentétben – önmagához képest pozitív és fejlődő tendenciát mutat. A tanulmány negyedik fejezete az olvasás problematikájának jelenkori kérdéseit boncolgatja, amelyet a technikai eszközök (médiumok), illetve az oktatási rendszer kivetnivalójaként értelmez. Végezetül pedig egy kérdőíves kutatás tendencijelölő eredményeként két komáromi általános iskola (Eötvös Utcai Alapiskola, Jókai Mór Alapiskola) hatodikos és hetedikos diákjainak a táblázatban leírt válaszait mutatja be, ezzel is prezentálva „az olvasás válságának” problematikus megítélését.

Kulcsszavak: olvasási tendenciák, az olvasás válsága, oktatás, médiumok megjelenése

Bevezetés

Az olvasási tendenciák vizsgálata napjainkban gyakori témának számít. Magyarországon az 1960-as évektől kezdve készítenek olvasásszociológiai felméréseket, amelyeknek köszönhetően számos kutatás, megszámlálhatatlan tanulmány és rengeteg reprezentatív eredmény áll a rendelkezésünkre. Konzulensem segítségével és a szakirodalom olvasása során azonban feltűnt, hogy a tanulmányok szerzőinek egy releváns százaléka általánosításokat fogalmaz meg, és – bár reprezentatív példákkal támasztja alá – lesújtó véleménnyel van diákjaink szövegbefogadási stratégiáiról. Az írások nagy része – a hétköznapi diskurzusokban is gyakran elhangzott – negatív hangvételű véleményt formál, és az olvasás válságának, továbbá az írásbeliség végeleges eltűnésének problematikájára figyelmeztet. Dolgozatunkban ennek a kérdéskörnek a vizsgálatára fókuszálunk, feltételezésünk szerint ugyanis az írásbeliség és az olvasás egyelőre nincs komoly veszélyben, mindössze átalakult az internet és a számítógép térhódításának köszönhetően. Munkánk első fejezetében tehát az olvasás krízisének a „történelmét” igyekszünk bemutatni többek között Tóth I. János, Tóth Tibor és Gereben Ferenc munkái alapján. Tanulmányunk második fejezete ehhez a témához kapcsolódóan a PISA és IEA eredményeit veszi górcső alá, prezentálva a magyar diákok globális felmérések alapján

alakuló olvasási tendenciáit, majd a harmadik fejezetben Szenci Beáta munkájából kiindulva elemezzük a szövegértés válságának mai aspektusát. Ezután az „olvasóvá nevelés” mozgalmának és az oktatásügy problematikájának kutatását vizsgáljuk, amelyekről neves íróink közül az 1930-as években ketten is (Babits Mihály és Szerb Antal) véleményt formáltak. Az utolsó fejezetben a saját felmérésünk tendencijelölő eredményét (hatodikos és hetedikos évfolyam) vetjük papírra, ezzel is érzékeltetve, hogy van igény az olvasásra, és csupán változásról beszélünk, nem pedig az olvasás válságáról.

Az olvasás válságának „történelme.”

„A gyerekeknek Toldit olvasod, és azt feleli: oké”
(Márai Sándor).

Korunkban egyre gyakrabban találkozunk a ‚válság’ kifejezésével, amely (a 21. században) szinte már bármivel kapcsolatban elmondható. Napi diskurzusainkban ugyanolyan egyszerűen kapcsolódhat a világgazdasághoz, a keresztény kultúrához, az emberi érzelmekhez (és értékekhez), mint az írásbeliséghez vagy az olvasáshoz. Sőt meg merénénk kockáztatni azt a kijelentést is, hogy ha bármilyen körülmények között megemlítenénk az olvasás (de az egyéb fentebb megjelent kifejezések bármelyikét) témáját, az első eszünkbe jutó, már-már a tudattalanunkban rögzült általánosításokat másoló szófordulat bizonyára az lenne, hogy: „válságban van.” Pedagógusaink és kutatóink szájából ugyanis napi szinten hangzik ez el, melyet vagy alátámasztanak tudományosan, vagy nem (bár ez a hétköznapi diskurzusokban irreleváns), és amelyhez szorosan kapcsolódik az az örök szentencia is, mely szerint a „ma diákjai már egyáltalán nem olvasnak.”¹ Ez a kijelentés (persze kis túlzással) esetenként feltételezi az előző generáció/generációk gyermekéről kialakított pozitív sztereotípiát, aki szinte teljes iskolás éveit (pusztán élvezetből és a tanár elvárásainak köszönhetően) Homérosz, Dosztojevszkij, Thomas Mann, John Steinbeck és – hogy magyar példákat is említsünk – Jókai Mór és Gárdonyi Géza klasszikusainak olvasásával töltötte. A „vészsósló” tendenciát legpregnansabban azonban az olvasás válságának tematikáján belül (a mai és egyéb generációk olvasási szokásait kutató) negatív és lesújtó hangvételű tanulmányok, illetve felmérések reprezentatív eredményeinek tömkelegei példázzák. Mit is jelent azonban ez a fogalom valójában? Tényleg válságban van korunkban az olvasás?

Tóth I. János Hajduska Mariannára hivatkozva ismerteti, hogy a görög „krízis” kifejezésnek alapvetően két értelmezése létezik. Ezek közül az első alatt a beteg fizikai állapotában létrejövő, negatívan értelmezett „fordulatot” értünk, míg a másik

1 „Évről évre kevesebbet olvasunk – és ez nemcsak a fiatalok körében, hanem az egész társadalomban megfigyelhető jelenség (...) Pedig az olvasás amellett, hogy szórakoztat, fejleszti szókincsüket, szövegértési képességeiket, szociális készségüket...” http://www.budapestedu.hu/felsomenu/hirek/divatba_hozni_az_olvasast.html (2016. máj. 7.)

megállapítás a „krízist” a válság² kifejezéssel teszi egyenlővé. A válság szó szerinti jelentése itt kritikus vagy döntő pont, szituáció, illetve hasonlóan az elsőhöz: „fordulópont” (Tóth I. 2012, 20–21). Látható, hogy a két megállapítás között csekély a különbség, bár a reprezentativitás kedvéért még néhány definíciót is be szeretnék mutatni, hogy példázzam: miről is beszélünk, amikor válságról beszélünk. A harmadik, a MAIR 2009-es meghatározása is az előző kettőhöz hasonló megállapításra jut: „a betegségben vagy a javulás vagy romlás állapota felé történő hirtelen változást” értenek az ismertetett terminusok alatt.³ Hasonló, bár kissé komplexebb definíciót ad Tóth I. János ismertetésében az Oxford Egyetem értelmező kéziszótára is, amely szerint a válság implicálja az életben, a történelemben, a betegségben stb. történő változást, továbbá tartalmazza a nehézségek idejét, és egyfajta veszélyre való figyelmeztetés mellett a jövő miatti aggodalmat is (Adamikné Jászó 2006, 15). Ez a figyelmeztető és aggodalmaskodó tendencia szinte teljes mértékben rávetíthető az olvasási szokásokról írott tanulmányok tömkelegére is. Nyáry Krisztián egy Komáromban tett látogatása alkalmával felhívta a hallgatóság figyelmét, hogy ez a fajta vészjósló tendencia már a könyvnyomtatás időszakában is jelen volt, csak épp a memória és a beszéd vonatkozásában (hiszen ha már mindent leírunk, mi fog a fejünkben maradni?).⁴

Az olvasásértelmezések közül Kingstoné (1967)⁵ számított az egyik legjelentősebbnek. Ezt a definíciót a 60-as, 70-es évektől kezdve az esetek nagy százalékában szinte folyamatosan egy új médium (a számítógép) megjelenéséhez kötik, melyet negatív hangvételű tanulmányírói tendencia követ. Az olvasásról, a nyelvről és az írásról kialakult diskurzus tehát a technikai eszközök megjelenésének köszönhetően nemcsak innovatív fordulatot vesz, hanem generálja az olvasás válságának lehetőségét is egyben. A kutatók ugyanis (nemcsak korunkban), hanem már a 60-as, 70-es években is felismerik és vizionálják a nyomtatott írás hanyatlásának, háttérbe szorulásának veszélyét (?) (Csapó et al. 2014, 16), amely véleményünk szerint leginkább egyfajta digitalizmushoz kapcsolt, és a maihoz képest lényegesen korainak számító „olvasási krízis” prognosztizálásaként értelmezhető. Ez a „vészjósló tendencia” azért számít különösnek, mert nem a technikai eszközök és világháló radikális elterjedésének, hanem az első számítógép megjelenésének időszakában lát napvilágot. Természetesen nem zárjuk ki a technikai eszközök térhódításának, és az ezzel kapcsolatosan megjelenő írásbeliség

2 A kifejezés először 1425 körül jelenik meg és Chauillacnak a Nagy sebészet (Major Surgery) című munkájában. (vö. Tóth I. 2012, 20–21).

3 Adamikné Jászó Anna: Az olvasás múltja és jelene... i.m. 15. p.

4 Nyáry Krisztián előadása (Merész magyarok 30 emberi történet címen) Komáromban hangzott el a Komáromi Szalon nevű civil kezdeményezés keretén belül 2016. február 19-én.

5 Kingston kortársaival teljes egyetértésben az olvasás folyamatát a kommunikációhoz illeszti. Az elmélet szerint az olvasás mint dialógus, grafikus formában, közvetlen módon megy végbe az egyének között (Józsa–Steklács 2009, 366).

hanyaglásának prognosztizálhatóságát, viszont a ma is uralkodónak számító Neumann-univerziummal (írásbeliségen alapuló kultúra) kapcsolatos aggodalmaskodó tendencia ekkor (a 60-as, 70-es években) kerül az olvasáskutatás hatáskörébe. És ami a legszomorúbb: azóta is változatlanul jelen van. Gereben Ferenc egy 2002-ben írott munkájából az derül ki, hogy a rendszerváltás előtti olvasási krízis – mert hát, akkor is válságban volt – a könyv olvasás gyakoriságának csökkenése mellett az olvasásanyag kommercializálódását jelentette, és „egyre inkább megerősödött az a meggyőződés, hogy az olvasáskultúra bajaira – 1980-as évekről beszélünk (!) – más bajokhoz hasonlóan a társadalom demokratizálódása hozhatna gyógyírt, mert a demokrácia olvastat” (Gereben 2002, 61). Ezt a fajta „vészjóslást” a kilencvenes években született írások is példázzák, hiszen egyes pedagógusok és kutatók már ekkor is felhívták a figyelmet diákjaink problematikus olvasási szokásaira, csak épp a kornak megfelelő két újfajta mediális jelenség (a TV és a VHS) elterjedésének vonatkozásában. Ennek ellenére napjainkban még a 90-es évek diákjainak olvasási szokásaival kapcsolatosan is nosztalgikus tanulmányírói közhangulat uralkodik. Tóth Tibor 1999-es dolgozata szerint a 20. század végén oktató tanároknak az olvasással kapcsolatosan elsősorban „a mértéktelen televíziózás és az észszerűtlen videónézés ellen kell felvenni a küzdelmet” (Tóth 1999, 66). Sőt, ma már meglehetősen naivnak tűnő megoldást javasol a probléma orvoslására. „Naponta figyelmeztetnünk kell tanulóinkat, hogy olvasniuk kell. Nem szabad egyetlen napnak sem elmúlnia, hogy ne mondanánk a fiataloknak: olvassatok! És nem szabad egyetlen napot sem kihagyni, hogy meg ne kérdezzük: olvastatok-e?” (Tóth 1999, 67) Ezek közvetítők (TV, VHS, illetve DVD) napjainkban is jelen vannak, csak véleményük szerint a számítógép és az internet térhódítása egyre inkább kiszorítja, illetve integrálja ezeket a médiumokat.

Kutatásunkból azt is feltételezzük, hogy a könyvvel kapcsolatos innovatív jellegű forradalmak implikálják a válság lehetőségét, és krízisként értelmezik az ezzel járó új lehetőségeknek köszönhetően kialakult régi (jól működő?) módszerek eltűnésének vízióit. Mint már említettem, ez a „vészjósló” tendencia korunkban, az elektronikus eszközök elterjedésének időszakában sem változott meg. A kutatók ma is – ugyanúgy, mint a 60-as, 70-es, 80-as vagy amint láthattuk a 90-es években – féltik az írásbeliséget, és diskurzusaikban a jelenkori és a jövőbeli generáció gyermekeinek totális elbutulásától tartanak.

A válságproblematikának első felvetése ezenfelül – amint láthatjuk – nemcsak egy nézőpontváltásra és egy új megjelenő, az írásbeliségre és olvasásra veszélyt jelentő médiumra (digitalizmus) hívja fel a figyelmet, hanem integrálja az olvasás és írás válságának folyamatos, a kulturális forradalmak időszakában létrejövő és napjainkig is változatlanul jelenlévő diskurzusát is. Ami annyit jelent, hogy kutatóink fél évszázada hívják fel a figyelmet a krízisre, és arra a – válságértelmezések gyakori előfordulás szerinti – „fordulópontra”, ami majd egyszer, a távoli jövőben fog bekövetkezni. Mindez

azt is jelenti, hogy az olvasás válságának ez a fajta szakírói tendenciája (függetlenül attól, hogy van-e relevanciája vagy nincs) már-már történelem.

Mit mondanak a globális felmérések eredményei?

Az előző fejezetekben szóba került válságból kiindulva feltehetnénk a kérdést, hogy mit is mondanak az eddigi globális, az európai államok többségére kiterjesztett vizsgálatok. Például a PISA (Program for International Student Assessment) felmérései, amelyeknek feladatai közé tartozik diákjaink szövegértésének feltérképezése is. A hazai közoktatás számára a másik releváns – de a PISA mellett talán kevésbé ismert – olvasási felmérés az IEA (International Association for the Evaluation of Educational Achievement) programhoz fűződik, amely az 1970-es évektől kezdve folyamatosan méri diákjaink szövegértését. Az IEA mindemellett szervezi többek között azokat a PIRLS-felméréssorozatokat (Progress in International Literacy Study) is, amelyek – természetesen a teszteken kívül – olyan háttéradatokat vizsgálatára is figyelmet fordítanak, amelyek nagyban befolyásolják diákjaink olvasási tendenciáit és teljesítményét. Ide sorolható például a családi háttér szerepe vagy az oktatási rendszerünk szelektivitása is (Csapó et al. 2014, 111). Annak ellenére, hogy diskurzusainkban tanáraink és kutatóink az egyre butuló generációkra hivatkoznak, addig Csapó, Fejes, Kinyó és Tóth, (Kádárné kutatását felhasználva) kifejti, hogy „az 1970–71-es első IEA-olvasásvizsgálat lehangoló(!) képet festett a magyar tanulók (10 és 14 évesek, illetve érettségizők) olvasási képességének színvonaláról: tanulóink a rangsor utolsó vagy utolsó előtti helyein szerepeltek” (Csapó et al. 2014, 112). Ennek a vizsgálatnak a statisztikai azonban 1991-ben komoly javulást mutatnak – amit diákjaink 459 pontja reprezentál –, és folyamatosan fejlődő tendenciát jeleznek. Az összpontszám még inkább növekszik 2001-ben, ekkor diákjaink 475 egységet szereztek meg. 2006-ban diákjaink 551 pontos összege tovább erősíti azt a tényt, hogy tanulóink olvasási képességei nagy általánosságban és a globálisan kiterjesztett kutatások eredményei szerint önmagukhoz képest szignifikánsan javuló, pozitív tendenciát mutatnak (Csapó et al. 2014, 112). Szintén pozitív fejlődés figyelhető meg a PISA vizsgált mintaanyagának kutatásában is, hiszen a kétezres években (2000, 2003, 2006) például a számok még az OECD-átlag alatt voltak, ennek ellenére a 2006-os mérések egyéb szempontból sem mondhatók kifejezetten rossznak. „Bár 2006-ban alig különböznek eredményeink az OECD-átlagtól, minden mérésben átlag feletti volt az olvasásból rosszul teljesítő magyar 15 évesek aránya” (Csapó et al. 2014, 113). A 2009-es PISA vizsgálat alapján a szövegértés terén szintén komoly javulás észlelhető. Ha megnézzük a legújabb felméréseket amelyeket „2009-ben végeztek (...) 12 ponttal jobb a 2000-ben mért 480 pontos, átlag alatti szövegértés-eredményünkénél” (Ostorics 2011, 44). A 492 esetünkben azt jelenti, hogy diákjaink szövegértéssel kapcsolatos végösszege az OECD-átlaggal teljesen megegyezik,

és ha az összesített táblázatot vesszük alapul, akkor olyan országokat előzünk meg, mint Portugália, Olaszország, Spanyolország, Lettország. Sőt, ennek a felmérésnek a konklúziói szignifikánsan nem különböznek több átlagos (pl. Svédország, Tajvan) és átlag feletti (pl. Izland) állam eredményeitől. Ezt a képet kissé árnyalja a 15 évesek digitális szövegértés kapcsán megszerzett egysége, amely az átlag alatt van (Ostorics 2011, 42). 2012-ben azonban némi romlás volt észlelhető diákjainknál, de a korábbi javulás hatása még tartott, aminek köszönhetően – a PISA vizsgálatok tükrében – az olvasás bizonyult az egyetlen olyan területnek, amelyben a 12 év alatt nem lettek rosszabbak az eredmények(!). Ez azonban nagyrészt annak tulajdonítható, hogy 2000-ben alacsonyról indult a trend (OECD 2014) (Csapó et al. 2014, 111). Mindenesetre ezek a statisztikák azt mutatják, hogy a diskurzusok és tanulmányok ellenére diákjaink olvasási képességei a globális felmérések alapján önmagukhoz képest komoly javuláson mentek keresztül az elmúlt évtizedekben.

A krízisproblematika

Szenci Beáta tanulmánya alátámasztja eddigi megállapításainkat, véleménye szerint ugyanis hazánkban a nyolcvanas és a kilencvenes évektől kezdve találkozhatunk az olvasás válságának jelenségével (Szenvi 2010, 120.), ami miatt jogosan vetődik fel a kérdés: mit is jelent a krízis napjainkban? Szenci Veerhovenre és Snowra hivatkozva kifejti, hogy ennek a kérdésnek a megválaszolása során komoly diszkrepancia tapasztalható attól függően, hogy melyik populációra, illetve mely országokra vonatkozóan értjük. Szenci itt kétféle megközelítés alapján tesz különbséget. Első pontjában a fejlődő országok reprezentatív felmérések által tapasztalható magas olvasás- és írástudatlanság arányát, továbbá a felnőtt lakosságra vonatkozó funkcionális analfabetizmus növekedését tartja olvasási krízisnek. A második megközelítés szerint a fejlett országokban a szépirodalom (good literature) olvasásának háttérbe szorulását,⁶ a kevésbé értékesnek tekinthető irodalom előtérbe kerülését, továbbá a média megjelenését (és társadalmunkban betöltött szerepét) értelmezi az olvasás válságaként (Szenci 2010).

Fontos tényezője lehet a témánknak továbbá – és erre Szenci is felhívja a figyelmet – az olvasóvá nevelés mozgalmának azon problematikája, ami leginkább az oktatáshoz köthető, és ami mellett valószínűleg meghatározó, diákjaink olvasási tendenciáit nagyban befolyásoló tényező a már említett médiumok, illetve a különböző közvetítők megjelenése és térhódítása lehet. Bajomi-Lázár Péter a médiumok elterjedési sebességének radikalizálódását látja a probléma fő okozójának. A könyvnyomtatás időszakában a könyvnek összesen három évszázadra volt szüksége „ahhoz, hogy az »egész«

6 Számos reprezentatív táblázat mutatja, hogy a diákoknál a szépirodalom olvasása a szabadidős tevékenységek között egyre inkább háttérbe szorult. Vö. Ábrahám Mónika kutatásai. <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00099/2006-01-ta-Abraham-12.html> (2016. márc. 25.)

Földet meghódítsa, a televíziónak csupán három évtizedre [...], míg a civil világháló csak szűk két évtizede, 1990-ben jelent meg, de a fejlett országokban – különösen a fiatalabbak körében – mára az első számú médiummá vált” (Bajomi-Lázár 2009). Mindez természetesen országunkban is hasonló gyorsasággal ment végbe: „Magyarországon is felívelő szakaszába érkezett a személyi számítógépek és a széles sávú internet használata. 2000 és 2011 között az európai kontinensen mintegy négyszeresére nőtt az internethasználók száma, 2011-re már a népesség több mint a fele használta/használja rendszeresen a világhálót” (Balázsi-Ostorics 2011, 7). Ezeknek a közvetítőknak köszönhetően íródott Marc Prensky 2001-es tanulmánya, amely a generációkat a digitalizmushoz kapcsolódóan osztja fel: digitális bennszülöttekre és digitális bevándorlóokra (Gyarmathy 2012, 11), ezen belül pedig egy releváns problémát boncolgat. Ő az első azok között, akik észreveszik, hogy a megváltozott médiumokon szocializálódó diákok egy elavult oktatási rendszerben tengődnek, napi szinten megtapasztalva a régi rendszerben oktató pedagógus monológjait, amely számukra gyakran olyan, „mintha erős akcentussal rendelkező, érthetetlen külföldiek tartanák az órákat” (Prensky 2001). Ez a megállapítás azt feltételezi, hogy a megváltozott olvasási tendenciák keretén belül a két leginkább fontos komponens a média, illetve az olvasási nevelés mozgalmán belül maga az irodalomoktatás lehet.

M. Fazekas Ágnes erre reflektálva többek között arra fókuszál, hogy a digitális bennszülötteként jellemzett diák hogyan viszonyul a házi olvasmányokhoz, és milyen formában tudja befogadni azok tőlük időben távol álló, gyakran archaizáló szövegeit. M. Fazekas egy 2008-ban végzett reprezentatív mintára hivatkozik, amelyből kiderül, hogy diákjaink „fárasztó, időigényes feladatként” tekintenek az olvasásra. Mindezt kiegészítve – egy újabb minta eredményeit felhasználva (Magyarné) – hozzáteszi, hogy házi olvasmányaink diákjaink szempontjából nézve „kínzóeszközök” (M. Fazekas 2013, 51). M. Fazekas Ágnes megállapításai igaznak tűnnek, azonban egyvalamit elfelejtettek megemlíteni: hogy ezt a „kínzóeszközt” mi adjuk diákjaink kezébe, kötelezve őket arra, hogy olvassák el és írjanak róla olvasónaplót, mindezt házi (vagy kötelező) olvasmány címszó alatt.⁷ A házi olvasmányok kérdése azonban szintén nem mai probléma. Érdekes tény, hogy ha csak egy rövid eszmefuttatás keretén belül is, de jelentős magyar

7 A dolgozat szempontjából mindenképpen fontos megemlítenünk a reader response olvasásméleletet. A nagy jelentőségű reader response az amerikai olvasási szótár alapján – amellet, hogy irodalomelméleti és a recepcióesztétikát megelőző terminusról beszélünk – azt jelenti, hogy „az olvasónak és az irodalmi szövegnek kölcsönösen be kell hatolniuk egymásba.” A lényege annyi, hogy a szövegben lévő kérdésekre az olvasó a saját egyéni élményei, életpasztalatai szerint reagál, tehát válaszol. Ha ebből a teóriából indulunk ki, diákjaink jelenlegi olvasási szokásai csupán akut válaszreakcióként értelmezhetők. Adamikné szerint a mai szövegek textusában és a kontextusában végbemenő komplex, és viszonylag gyorsan végbemenő változások egy innovatív, az eddigiektől radikálisan eltérő befogadási mechanizmus megjelenését eredményezték (Adamikné Jászó 2006, 455–456).

íróink közül – már a harmincas évek elején – ketten is állást foglalnak az ifjúsági irodalom dilemmájával kapcsolatban. Elsősorban Babits Mihály, aki két ma is ismert – és általában véve diákoknak szánt – olvasmányról fogalmazza meg véleményét. Először is viszonylag jogos érvekkel megpróbálja megmagyarázni a Robinson Crusoe gyermekkönyvé történő „devalválódását”: „nem véletlen, hogy a Robinson gyermekkönyv lett. Még az író különös realizmusa is úgy tűnik föl, mintha pedagógiai eszköz volna: a tanító mutogatja pálcáját, mely mindenre fölhívja a figyelmet. Mindenesetre csodálatosan jó epikai eszköznek bizonyul: hogy a kalandos történetnek a valóság érdekét és súlyát megadja” (Babits). Másodszor pedig a Jonathan Swift által írott Gulliver utazásaival – amely napjainkban talán nem is annyira, de évtizedekig ifjúsági irodalomként volt nyilvántartva – kapcsolatban fejt ki álláspontját, amit már ő is képtelen észszerűen megmagyarázni. „Borzasztó könyv (...) ha nem véletlen, hogy a Robinson gyermekkönyv lett: valósággal gúnyos végzet, hogy a Gulliver az lett” (Babits).

Ehhez kapcsolódik Szerb Antal véleménye ugyanerről a műről: „Gulliver első két könyvét, utazását a törpék és az óriások birodalmában, mindenki ismeri a gyermekkönyvből, természetesen rövidített, szelídített formában; mert – ez a sors iróniája a nagy ironikussal szemben – a világ legkeserűbb szatírájából a századok folyamán bájos gyermekkönyv lett” (Szerb 1935, 107). Szerb Antal a Magyar irodalomtörténet című művében kitér Jókaira is, aki már a könyv írásának időpontjában is (1930-as évek) ifjúsági irodalomként volt jegyezve: „Ma Jókai elsősorban ifjúsági olvasmány (...) fenn tartja a szellem kontinuitását a magyar múlttal és meséin keresztül minden újnemzedéknek átadja a XIX. század legendáját” (Szerb 1935, 339). Sőt, később Gárdonyival kapcsolatban megemlíti, hogy „történelmi regényeik, a Pogányok, az Egri Csillagok, Isten Rabjai, a Láthatatlan Ember (...) a magyar ifjúság legkedvesebb könyve” (Szerb 1935, 439).

Szerb Antal irodalomtörténete óta azonban eltelt nyolcvan év, és a világ oktatási szempontból nem változik. A mediális eszközöknek köszönhetően diákjaink eltérő szövegeken szocializálódnak, azonban Jókai és Gárdonyi még mindig ifjúsági irodalomnak számít a hetedikeseknél, az Arany ember pedig még mindig kötelező olvasmány; tehát egyfajta, csak az irodalomoktatást érintő stagnálásának lehetünk tanúi. Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy ki kell vennünk az irodalomból Jókait, hanem azt, hogy a mai tizenhárom éves gyerekek bizony még szövegértés szempontjából sincsenek felkészülve rá.

Kutatásunk tendencijelölő kimutatásai⁸

Vizsgálatunk során egy 34 kérdést implikáló kérdőívet osztottunk szét két komáromi általános iskola (Eötvös Utcai Alapiskola, Jókai Mór Alapiskola) diákjai között. Az eredmények prezentálását viszont lecsökkentettük egymást követő két évfolyam (hatodikos és hetedikos) diákjainak válaszaira, ezért a kutatásunk csak mintaként szolgál, amiből adódik, hogy a fejezet eredményei nem tekinthetők reprezentatívnak, viszont mindenképpen tendencijelölők, és egy hosszabb kutatás első lépéseként értelmezhetőek. A két évfolyamra redukált kérdőív kérdéseit 91 diák töltötte ki (a kérdésekre válaszoltak száma változó), ebből 32 a Jókai Mór Általános Iskolából és 59 az Eötvös Utcai Alapiskolából. Az évfolyamokon belül a Jókai Mórról elnevezett intézményben 17 hatodikos (10 fiú, 7 lány), 15 hetedikos (6 fiú, 8 lány, 1 nem válaszolt), az Eötvös Utcai Alapiskolában pedig 43 hatodikos (21 fiú, 22 lány) és 16 hetedikos (8 fiú, 7 lány, 1 nem válaszolt) diák állt rendelkezésünkre. Rákérdeztünk arra is – és csupán ezt szeretnénk prezentálni –, hogy a komáromi diákok közül ki mit olvas most, illetve mi volt az a könyv, amit utoljára kézbe vett. Ezt a kérdést azért tettük fel, hogy – a válságkérdés tematikáján belül – képet alkossunk arról, van-e egyáltalán bármilyen igény az olvasásra, illetve megtudjuk az olvasott könyvek típusát, továbbá azt, hogy e könyvek kívül vannak-e a tankönyvek és egyéb, az intézményben használt olvasnivalók (pl. kötelező olvasmányok) regiszterein.

A válaszokat a következő táblázatok prezentálják:

1. táblázat: A Jókai Mór Alapiskola 6. osztályos diákjainak és az Eötvös Utcai Alapiskola 7. osztályos diákjainak válaszai

Jókai Mór Alapiskola – 6. osztályos diákok		Eötvös Utcai Alapiskola 7. – osztályos diákok	
fiúk válaszai	lányok válaszai	fiúk válaszai	lányok válaszai
Pál Utcai Fiúk /Molnár Ferenc/	Stephanie Meyer: Twilight	1. világháború	Nem olvasok
Nem válaszolt	Rachel René Russel: Egy zizi naplója	Primitív őserő /Marty Gallagher/	Nem olvasok
Semmit	Rachel René Russel: Egy zizi naplója	Karl May: Az ezüst tó kincse	Alkonyat /Stephanie Meyer/
Rosszcsont Peti /Francesca Simon/	Stephanie Meyer: Twilight	Lúzer Rádió, Budapest! /Böszörmény Gyula/	Harry Potter /J.K.Rowling/
Lassie /Eric Knight/	Nem értelmezhető	Geronimo Stilton: Az eltűnt kincs rejtélye	Horváth Zsolt: Hitler Bajnokai

⁸ Plonicky Tamás: Komáromi diákok olvasási szokásai címen ez a fejezet kisebb módosításokkal jelenleg megjelenés alatt áll.

Nem válaszolt		Nem olvasok	Semmit
		Katona József: Bánk bán	Leiner Laura: Szent Johanna Gimi 3.

2. táblázat: A Jókai Mór Alapiskola 7. osztályos diákjainak válaszai

fiúk	lányok
Egri Csillagok /Gárdonyi Géza/	Leiner Laura: Hullócsillag
Semmit	nem válaszolt
Nem értelmezhető	Tom Sawyer /Mark Twain/
nem olvasok	Nem válaszolt
Neil Gaiman: A temető könyve	Cassandra Clare: Csontváros
Nem válaszolt	Nem válaszolt
	nem nyilatkozom
	Szürke ötven árnyalata /E.L. James/

3. táblázat: Az Eötvös Utcai Alapiskola 6. osztályos diákjainak válaszai

fiúk	lányok
Dzsungel könyve /Rudyard Kipling/	Füst és csont leánya / Laini Taylor/
Semmi	Michael Ende: A végtelen történet
Móricka	Egy ropi naplója /Jeff Kinney/
Pókember	Tea Stilton: A szupertitkos találmány
Mojang, Minecraft a vadonban	nem értelmezhető
nem válaszolt	Az elvarázsolt torony
Petőfi Sándor: 12 pont	nem válaszolt
nem értelmezhető	Jók és rosszak iskolája /Soman Chainani/
nem válaszolt	Hűvösvölgyi sulis /Maros Edit/
semmit	Hűvösvölgyi sulis /Maros Edit/
nem válaszolt	Élet a félhold farmon /Jenny Oldfield/
A fáraó halálának titka /Fabian Lenk/	nem válaszolt
Mark Cheverton: Szörnyek inváziója	nem válaszolt
Arany János: Toldi	nem értelmezhető
nem értelmezhető	Geronimo Stilton
A láthatatlan ember /Gárdonyi Géza/	Tea Stilton: Jéghercegő
nem válaszolt	Karl May: Winnetou
Arany János	nem válaszolt

Arany János: Toldi	nem válaszolt
George R.R. Martin: Tűz és jég dala	Kismacskák és nagymacskák /Elizabeth Marshall Thomas/
Moby Dick /Herman Melville/	Lassie /Eric Kinght/
nem válaszolt	
A premier league világa	

E négy kimutatás a tanulók konkrét válaszait tartalmazza. Ha az adatközlők mindössze a könyv címét írták le, szemléltetés céljából hozzáillesztettük a szerző nevét. Táblázatainkban látható, hogy a válaszadás elég sokoldalúra sikeredett – mindezt bizonyítja a „nem olvasok” (5 fő) vagy a „semmit” (5 fő) reakció is, amely a demonstratív kihátrálást jelenti bármiféle, az olvasáshoz kapcsolódó kérdésből, ami feltételezi az olvasási tendenciák komplexitását a vizsgált diákjainknál. Látható, hogy néhányan képregényre, vagy vicclapokra (esetleg egyéb „olvasmányokra” pl. „12 pont”) tesznek utalásokat, míg egy-két tanuló értelmezhetetlen válaszokat ad.⁹ Levonható továbbá az a konzekvencia is, hogy válaszadóink nagy többségben (7 kivétellel) nem az iskolai tananyagból és iskolai kánon könyvei közül keresnek maguknak olvasnivalót. Ez az olvasói igény inkább a nagy általánosságban vett „közkedvelt könyvek” kategóriájába tartozik, főként, ha azokra a nevekre fókuszálunk, akik a kutatás eddigi eredményei alapján legalább kétszer jelentek meg a válaszadáskor (pl. Leiner Laura, Stephanie Meyer, Cassandra Clare, Maros Edit stb.). A táblázatok szerint ezek az írók gyakran számítanak a hatodikos és hetedikos diákok körében, ami azt feltételezi, hogy tapasztalható egyfajta olvasói igény. Mindez – annak ellenére, hogy nem reprezentatív – megkérdőjelezheti az olvasás válságának problémafelvetését.

Összegzés

Dolgozatunk során elsősorban az olvasás válságának problematikáját jártuk körül szakirodalmi áttekintés segítségével, értelmezve a krízis definícióját, amelynek köszönhetően arra a meghatározásra jutottunk, hogy a leggyakoribb definíció szerint a válság leginkább fordulópontot jelent. Ha azonban az olvasáshoz kapcsoljuk a terminust, mindez nem állja meg a helyét, hiszen kutatóink már fél évszázada írnak az olvasás krízisének dilemmájáról. Ez azt jelenti, hogy a szakírók már a 70-es, 80-as és 90-es években is felhívták a figyelmet arra, hogy diákjaink nem, vagy csak nagyon keveset vesznek könyveket a kezükbe. Nem is beszélve arról a hétköznapi diskurzusról, melyben nosztalgikus hangulatban lévő tanáraink gyakran emlékeznek meg a régi diákokról, és egyértelműen

⁹ „Én egy vámpírregényt, valami olyasmit olvastam, nem tudom, hogy ki írta”. (6. osztályos lány, Eötvös Utcai alapkiskola)

negatív konnotációt kapcsolnak a mai nebulók olvasási szokásaihoz. A tanulmány során ezért globálisan (szinte egész Európára) kiterjedő PISA és IEA vizsgálatok eredményeit vettük górcső alá, amelyek alapján feltűnt, hogy a magyar diákok olvasási szokásai – mind az IEA, mind a PISA vizsgálatok alapján – önmagukhoz képest pozitív irányba tartanak. Dolgozatunkban arra is odafigyeltünk, hogyan értik napjainkban a válság fogalmát, amely véleményünk szerint leginkább egyfajta változás lehet, amelyhez a számítógép és az internet elterjedése nagymértékben járul hozzá. Munkánk során felhasználtuk Marc Prensky méltán híres digitális bennszülöttekről és bevándorlókról szóló írását, aki már a 21. század elején érzékeltette oktatási rendszerünk problémáját, amelyből kiindulva azt tapasztaltuk, hogy az olvasmányok szintjén egyfajta stagnálásnak lehetünk tanúi. Levontuk továbbá azt a következtetést, hogy a kötelező olvasmányok dilemmája nem számít új problémakörnek, hiszen erre már az 1930-as években is két jelentős magyar író figyelmet fordít. Tanulmányunk utolsó fejezetében egy rövid táblázattal prezentáltuk komáromi általános iskolák hatodikos és hetedikos tanulóinak válaszait, hogy érzékeltessük, van egyfajta olvasói igény, amelyet az oktatási rendszerünk nem elégít ki kellőképpen. Ezekkel a tendencijelölő táblázatokkal célunk volt bemutatni, hogy nincs válságban az olvasás, csupán egyfajta, az új mediális eszközöknek köszönhetően létrejött, megváltozott olvasási tendenciáról beszélhetünk.

Irodalom

- Adamikné Jászó Anna. 2006. *Az olvasás múltja és jelene. Az olvasás grammatikai, pragmatikai és retorikai megközelítésben*. Budapest: Trezor Kiadó.
- Babits Mihály. *Az európai irodalom története*. <http://mek.oszk.hu/06300/06304/06304.pdf> (2016. márc. 24)
- Bajomi-Lázár Péter. 2009. Hírközlés tegnap és ma. *Médiakutató*. http://www.mediakutato.hu/cikk/2009_03_osz/10_hirkozles (2015. ápr. 15.)
- Balázi Ildikó–Ostorics László. 2011. *PISA 2009 Digitális szövegértés*. Budapest: Oktatási hivatal. https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_meresek/pisa/pisa2009_digitalis_szovegertes.pdf (2016. máj. 10.)
- Csapó Benő–Fejes József Balázs–Kinyó László–Tóth Edit. 2014. *Az iskolai teljesítmények alakulása Magyarországon nemzetközi összehasonlításban*. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b327.pdf> (2016. márc. 20.)
- M. Fazekas Ágnes. 2013. A netgeneráció és az iskolai házi olvasmányok. *Képzés és gyakorlat* 11(1–4). http://epa.oszk.hu/02600/02641/00006/pdf/EPA02641_kepzes_es_gyakorlat_2013_01-04_049-062.pdf (2015. ápr. 13.)
- Gereben Ferenc. 2002. Olvasáskultúránk az ezredfordulón. *Tiszatáj* 2. <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/tiszataj/02-02/gereben.pdf> (2016. máj. 8.)
- Gyarmathy Éva. 2012. Ki van kulturális lemaradásban? In *Digitális Nemzedék*

- Konferencia 2012. Tanulmánykötet*, szerk. Tóth-Mózer Szilvia–Lévai Dóra–Szekszárdi Júlia. http://www.eltereader.hu/media/2014/05/Digitalis_nemzedek_2012_konferenciakotet_READER.pdf (2016. ápr. 20.)
- Józsa Krisztián–Steklács János. 2009. Az olvasástanítás kutatásának aktuális kérdései. *Magyar Pedagógia* 109 (4): 365–397.
- Marc Prensky. 2001. *Digitális bennszülöttek, digitális bevándorlók*. http://goliat.eik.bme.hu/~emese/gtk-mo/didaktika/digital_kids.pdf (2016. ápr. 17.)
- Péterfi Rita. 2010. *A Harry Potter-nemzedék és a könyvek. A fiatalok olvasási és könyvvásárlási szokásairól 2010-ben*. <http://www.peterfirita.hu/index.php/publikaciok/2-uncategorised/49-a-harry-potter-nemzedek-es-a-konyvek> (2016. ápr. 20.)
- Ostorics László. 2011. Szövegértés tíz év távlatából– A PISA 2009 magyar eredményei. In *Az olvasás esszantárgyi feladat*, szerk. Nagy Attila–Imre Angéla–Köntös Nelli. Szombathely: Savaria University Press.
- Szenci Beáta. 2010. Olvasási motiváció: Definíciók és kutatási irányok. *Magyar Pedagógia* 110 (2): 119–147.
- Szerb Antal. 1935. *Magyar irodalomtörténet*. Budapest: Révai.
- Tóth I. János. 2012. Válság és válságtudat. *Létünk* 3. http://epa.oszk.hu/00900/00997/00022/pdf/EPA00997_Letunk_2012_3_020_027.pdf (2016. máj. 5.)
- Tóth Tibor. 1999. Az olvasásra nevelésről. *Iskolakultúra* 1. <http://epa.oszk.hu/00000/00011/00023/pdf/9901.pdf> (2016. máj. 8.)

SZÉMAN E. RÓZSA

Szavalóművészek a két világháború közének Erdélyében

Doktori disszertációm témája a két világháború közének szavalóművészete. A kutatásom során megadtam a lehetőséget, hogy olyan szavalókat fedezzek fel, akikről eddig egyáltalán nem tudtunk, valamint hogy jelentősen kiegészítsem, amit ismert előadók munkásságáról tudunk. Jelen dolgozatban az erdélyi szavalóművészet 1920 utáni alakulásának, fejlődésének felvázolása mellett kitérek két jelentős, de többé-kevésbé eltérő szintereken mozgó művész, Tessitori Nóra és Brassai Viktor munkásságára.

Kulcsszavak: két világháború köze, szavalás, Erdély, művelődéstörténet, irodalomtörténet, Tessitori Nóra, Brassai Viktor

Bevezető

A két világháború közötti húsz évvel, pontosabban a romániai magyarság akkori húsz évével foglalkozó átfogó kutatások néhány évvel ezelőtt indultak el. Mikor a korszak tanulmányozásához fogtam, akkor döbbsentem rá, milyen fehér folt ez a történelmünkben, mennyire nem tudjuk, milyen volt a magyarság társadalmi helyzete a kisebbségi lét első évtizedeiben, mi minden indult el akkor, aminek a második világháború, majd a kommunista rendszer még az emlékét is úgy kitörölte, hogy több mint húsz évvel az 1989-es fordulat után is rácsodálkozunk, mennyire hasonlít mai életünk a majd száz évvel ezelőttihez. Nem egy kutató mutatott rá erre, aki a korszakkal valamilyen vonatkozásban kapcsolatba került. Cseke Péter például így fogalmaz: „Meggyőződésem ugyanis, hogy nagyon sok hátramaradásunknak volt az oka: nem ismerjük eléggé a két világháború közötti időszak kisebbségi életmodelljének kialakulását, szerkezetét, működési mechanizmusát, illetve funkcionális zavarait” (Cseke 1997, 7).

Doktori disszertációm témája a két világháború közének szavalóművészete. Kutatásom során megadtam a lehetőséget, hogy olyan szavalókat fedezzek fel, akikről eddig egyáltalán nem tudtunk, valamint hogy jelentősen kiegészítsem az ismert előadók munkásságáról szóló tudásanyagot. Jelen tanulmányban röviden kitérek az erdélyi szavalóművészet alakulására a magyarországi párhuzamok tükrében, 1920 utáni fejlődésére, valamint két jelentős és általánosan ismert, de többé-kevésbé eltérő szintereken mozgó művész, Tessitori Nóra és Brassai Viktor munkásságát mutatom be a korábbi kutatásokhoz képest részletesebben.

Magyarországi párbuzam

A magyar szavalművészet fejlődését, történetét a kezdetektől mind a mai napig a művészeti ág és a szakterminológia, illetve pontosabban annak hiánya körüli viták kísérik végig.

Az 1920–30-as években a bizonytalanság és egyet nem értés elméleti és gyakorlati szinten éppolyan nagy volt, mint előbb, vagy talán még nagyobb. Ekkor váltak rendszeressé ugyanis az önálló szavaloéstek, s ezek formai megjelenése, az ezek kapcsán írott kritikák alapot szolgáltatottak annak a konfliktusnak, melyben a szavalás vagy versmondás megnevezés használatának jogosultságáról vitáztak a felek. Elméleti munkákról nemigen beszélhetünk, a folyóiratok (főként a Nyugat) hasábjain megjelent cikkek nem, vagy nagyon kis mértékben tartalmaznak elméleti vonatkozásokat. Annál inkább érintik a gyakorlati kérdéseket, ám elméleti megalapozottság nélkül ezeknek sem igen van létjogosultságuk. Ebben a korban legtöbbit az új irodalmat művelő nyugatosok foglalkoztak a szavallással, többek között Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes, Fenyő Miksa.

Dr. Böhm Edit a magyarországi szavalás történetével foglalkozó munkájának egy fejezete¹ az általam tanulmányozott korszak, az 1920–30-as évek előadóestjeivel és szavalművészeivel foglalkozik. A reflektálás és a kapcsolat megteremtésének lehetősége miatt ismertetem röviden az akkori magyarországi helyzetet.

1921-ben Kosztolányi Dezső ezzel kezdi egyik cikkét: „ősz óta egymást érik a szavaloéstek, melyek műsorán magyar versek szerepelnek” (Kosztolányi 1921). A 20. század második évtizedének elején a vershallgató közönség köre két irányba is kitért, egyrészt a háború utáni feltörekvő polgári rétegek és a baloldali gondolkodású értelmiség felé, másrészt a politikai harcok területén is érvényre juttató munkásrétegek felé. A nagyobb igény növelte a szavaloéstek számát is, egyre több egész estét betöltő versműsort mutattak be, legnagyobb részüket a Vigadóban vagy a Zeneakadémián. Sok fiatal színész is itt próbálta bizonyítani tehetségét; az előadóestek rendezése üzletté vált. Ugyanakkor a sajtóban nem volt nagy visszhangja ezeknek a rendezvényeknek. Ha mégis megjelent egy-két cikk, az sem elemző kritika, többnyire csak ismertetése a szavaloéstnek, s legtöbbször akkor írtak egy előadóról, ha ismeretségben állt a sajtó képviselőjével – Böhm Edit szerint ezért a korabeli „kritikák” fenntartásokkal kezelendők. (Erre magam is felfigyeltem munkám során – ha nem is pontosan ilyen összefüggésben –, az adott helyen majd jelzem.) A tanulmány írója ismerteti munkájában Ascher Oszkár tipológiáját az előadóestekre vonatkozóan, melyet magam is átveszek, hiszen munkám során hasznosnak találtam. Ascher szerint tehát négy típusba sorolhatók az előadóestek:

¹ Nyomtatásban megjelent a Versmondó folyóirat 1998-as 1-2. számában, majd 2009-ben A magyar versszavallás története című kötetben.

1. az irredenta búsmagyarkodások (szélsőjobb);
2. a mérsékelt jobboldal (a Nemzeti Színház színészei);
3. liberális polgárság estjei (folyóiratok és irodalmi társaságok köré szerveződve);
4. a baloldali polgárság és a munkásság legális és féllegális estjei.

Ez a felosztás gyakorlati szempontból nem teljesen helytálló (ezt Böhm Edit is hangsúlyozza), hiszen csak politikai szempontok alapján nem lehet a különböző stílusokat kategorizálni, és figyelembe kell vennünk a kor politikai viszonyait is, viszont az is tény, hogy a különböző politikai nézetek (többé-kevésbé) különböző előadói stílust követeltek meg (a patetikus előadásmód például inkább a „búsmagyarkodókat” jellemezte).

Talán jobb, de ma az adott korra (gyakorlati jellegüknél fogva) aligha hasznosítható Kosztolányi felosztása:

1. a versek tárgyát és eszméjét szavaló, szavakat, főleg jelzőket kiemelő és színező előadók;
2. a keresztbe tett lábbal, lazán ülő, csevegő szavalók, a korcs naturalizmus csökevényei;
3. a papírról lázongó deklarációk;
4. a vers természetes ritmusát önkényesen megtörő, önkényes szünetekre és ritmusváltásokra törekvő szavalók;
5. a színészi eszközökkel visszaélő, a szavakat eljátszó színészek;
6. az impresszionizmus hőskorára emlékeztető, zeneiséggel és festőiséggel megjelenítő, a verseket hangokra bontó és újra összerakó művészek, akiknek „melegsége van, de heve nincs”.

Természetesen egyik stílus sem jelentkezett ilyen tisztán még akár egy előadó esetében sem. Böhm Edit szerint a felosztás szociológiai megközelítésből oldható meg, az előadók státusza alapján, aszerint, hogy önálló előadóesteket is tartó színészekről vagy az akkoriban felnevelődő szavalóművészekről van-e szó. A színészek között kiemelkedő szerephez jutottak a korban a Nemzeti Színház színészei, akiket ismertségüknél fogva is szívesebben kértek fel egy-egy vers elszavalására. Az általuk képviselt patetikus szavalási módot azonban sok, kevésbé tehetséges előadó is utánozta, ám csupán külsőségekben. A szavalást ekkor teljesen a színészet részének tekintették, és nem választották szét az előadói stílust aszerint, hogy szerepet játszanak-e vagy verset szavalnak. Ami pedig a legtöbb előadásból kimaradt az a költő mondanivalójának tolmácsolása volt – a saját képességeik kiemelését többre tartották a költői gondolatok kifejezésénél (ilyen előadók voltak, a legkiemelkedőbbek közül Ódry Árpád és Somlay Artúr is, bár stílusuk különbözött). Az avantgárd mozgalmak keretén belül működő költők esetében, a politikai töltet miatt fontos volt, hogy az előadó érvényre juttassa a mondanivalót, de ez nem jelentette azt, hogy saját tehetségét háttérbe szorítaná – ezt példázza Somló István művészete. A Thália Színház színészsztáloái és a '20-as évek vezető drámai színésznője, Forgács Rózsi úgy

hirdeti előadásait, hogy „új, eredeti formában” adják elő a verseket, ám hogy ez miben nyilvánult meg, azzal kapcsolatban nem lehet pontos információkat találni. Megjegyzendő, hogy Forgács a munkásrendezvényeknek is rendszeres szereplője volt.

Kosztolányi munkáját, gondolatait a versszavalsról már érintettem, most Karinthy Frigyes és Fenyő Miksa megállapításaira térek ki még néhány gondolat erejéig. Karinthy cikke korábbi az említett időszaknál, viszont úgy vélem, gondolatai a két világháború közötti években is érvényesek voltak (ezt az akkor megjelent cikkek, többek között Kosztolányi cikkei is alátámasztják). Megelégedéssel, még ha némi kis kétkezdéssel is jegyzi meg, hogy divatba jött, „aktuális lett” Magyarországon a költészet, vele együtt annak előadása is. „[S]zép és új verseket adott minékünk az ifjú Magyarország. Megnemesült és differenciálódott lelki élmények nyilatkoznak meg megnemesült és differenciálódott művészettel” – írja említett cikkében, s néhány sorral később már azt a következtetést vonja le, melyet azóta is emlegetnek versszavaloí körökben, hogy tudniillik a leírt vers nem kész, végleges alkotás, ha jó verset olvas, az embernek hiányérzete támad, és késztetést érez rá, hogy „utánamondja” az olvasott verssorokat félig hangosan. Ugyancsak ebben a művében utal Karinthy arra is, hogy az új költészet meg nem értésének egyik oka is az lehet, hogy nincsenek olyan szavaloók, akik ezt a megértést elősegítenék (Karinthy 1909).

Fenyő Miksa Megnyitó beszéd a nyugat [sic!] verses-matinéján című írásában ezzel szemben a költő interpretációját hangsúlyozza, vagyis azt, hogy a lírának nincsen szüksége más előadóra, mint alkotójára. Am megjegyzendő, hogy Fenyő csupán a színészi szavalsát említi, nem tér ki olyan verselőadásokra, melyeket hivatásos versmondók, s nem színészek szólaltattak meg (Fenyő 1924) – ebből arra következtethetünk, hogy a korban a 19. század második felében megjelenő és hódító elv volt érvényben, miszerint verset csak színész szavallhat.

A külön út – az erdélyi szavalművészet (ki)alakulása

Mi az, hogy erdélyi? Miért erdélyi? Erdély különállása vagy az összmagyarsághoz tartozása mindig is vita tárgya volt, és nem is lehet dönteni ebben a kérdésben. Egyfelől ott van történelmi hagyomány a fejedelemség idejétől egészen napjainkig, vagy, hogy a kutatott területre reflektáljak: a transzilvanizmus kialakulásáig, mely éppen arra alapozott, hogy Erdély mindig is önálló politikai, gazdasági, kulturális egység volt. Ezt alátámasztja nemcsak az erdélyi politika és közbeszéd, hanem a magyarországi is: Erdélyre mindig valahogyan másként tekintettek, mint a többi területre.

Ha a történelmi időkeretet nézzük, amelyre a kutatás és jelen dolgozat kiterjed, akkor még inkább indokolt a különválasztás. Nem olyan megfontolásból, mintha az erdélyi szavalművészet teljesen különálló lenne, ennélfogva nem része a magyar szavalművészetnek, hanem mert a sajátos történelmi változások azon túl is meghatározták

a fejlődését, mint Európában általában. Ezenfelül az erdélyi magyarságnak első kisebbségi periódusára, az 1918-tól 1940-ig terjedő 22 évre mindenkor mindenki teljes, lezárt egységként tekintett – s teheték ezt (a korban) nem csupán azért, mert Észak-Erdély visszacsatolásával megoldottnak hitték az ügyet, hanem mert 1945, a szovjet bevonulás utáni időszak minden tekintetben teljesen mást hozott mind az anyaországnak, mind az utódállamoknak és az ott élő magyar kisebbségeknek.

Kutatásaim eddigi eredményei és tapasztalatai két feltételezést látszanak igazolni:

1. a versmondás a színjátszással rokon, de nem egy és ugyanaz a műfaj, így számot tarthat érdeklődő közönségre;
2. az európai és magyarországi tendenciáknak megfelelően Erdélyiben is virágkorukat élték a szavalóestek ebben az időben.

Természetesen mindkét megállapítás további kérdéseket és feltevéseket vet fel. Miért lett annyira lényeges tényezője a kulturális életnek a húszas években a versmondás? Mennyiben van köze az erdélyi szavalástörténetnek az anyaországihoz? Ezeknek a kérdéseknek java részére a teljes disszertációmban adok feleletet, egy részükre viszont jelen tanulmány is kitér. Az bizonyos, hogy a színházi körülményeket figyelembe véve nem meglepő Ligeti Ernő megjegyzése, aki azt is hangsúlyozza, hogy ezekben az időkben mennyiben változott a közönség elvárása is a versmondókkal szemben. Súly alatt a palma című művében a pódium megjelenésének külön fejezet szentel, és nem meglepő módon az 1920-22-es években a Keleti Újság mellett működő, irodalmi esteket rendszeresen szervező Napkelet estjeit emeli ki. Ám ezek alapján általánosabb következtetéseket is megfogalmaz: „A Napkelet estéi bebizonyították, hogy a közönség szívéhez a legközvetlenebb út a pódiumon át vezet. (...) A pódium bevált, de semmi esetre sem a régi formában: reformot követelt. Nem lehetett már többé azt csinálni, amit a szép békeidőben, amikor a városháza nagytermében Ferencz József képe alatt elhelyezkedett három-négy irodalmi társasági tag. Dózsa Endre jellegetesen reszkető mozdulataival megtartotta megnyitóbeszédét – versben, Csengeri professzor úr latin fordításából olvasott fel, egy másik úr pedig háromnegyed órás távnovellát morzsolta el monoton hangon, hogy fel ne rezzentse a kávéénikéket és a nyugdíjasokat szundikáló hangulataiból” (Ligeti 1941, 47–48). A meglehetősen szarkasztikus megfogalmazás jól mutatja, hogy az akkori haladó értelmiség (és itt nemcsak a Ligeti által is képviselt progresszív baloldalra, hanem általában a fiatal értelmiségre gondolok), akárcsak például Kosztolányi vagy Karinthy Magyarországon, sürgős változást követelt a pódiumművészetek körében. Hogy erre mennyire megérett mind a közönség, mind azok, akik az irodalmi életnek alakítói, irányítói is voltak, jól példázza Kádár Imre 1921-es (amúgy Tessitori Nóráról szóló) írása: „A verselőadóművészet elérkezett harmadik állomáshoz. Az első a klasszicizmus tirádás szavalása volt, amely semmibe sem vette a vers értelmét, s azon volt, hogy teljes hűséggel adja vissza annak formáját. Az egyes verssorokat, a rímeket, a szakaszokat pontosan érzékeltette, ám a gondolat elsikkadt [sic!] a

patétikus kitörések és lírai elolvadások között.

Reakcióként jött a naturalizmus. Az előadó szépen leírta magának a verset úgy, mintha az próza volna. Gondosan elsikkasztotta a rímeket, s egyik verssorból, illetve strófából mennél észrevétlenebbül igyekezett átlopni magát a következőkbe. Csak a mű értelmével törődött, a formát megölte.

A stilizáló előadóművészet végre egyenlő értékű valőrökként fogja fel a vers értelmét és formáját. Ezzel a vers előadása külön művészetté lett, amely önálló művészi hatásokra törekszik s az egész verset anyagnak tekinti csupán, amelyet az előadóművész hangbeli és gesztusbeli eszközeivel kell egy magasabb művészi harmóniába emelni” (Kádár 1986, 19–20). Talán ez az utolsó bekezdés az, amely tökéletesen összefoglalja, hogy mit tekintettek a korban versmondó művészetnek, és mit tekint jelen dolgozat is annak.

Bár Ligeti azokról az estekről írt, amelyeken költők és prózaírók is olvastak fel saját műveikből, ill. a konferanszié szerepére is kitért, nem hagyta figyelmen kívül azokat az előadókat, akiket már hivatásszerű szavalóművészeknek nevezhetünk.

Mivel disszertációm témája feltáratlan, a kutatásom elsősorban forráskutatás. Az alábbiakban ismertetem a disszertáció, s ezen belül jelen tanulmány forrásait, kategóriákba csoportosítva őket aszerint, hogy milyen mértékben befolyásolták kutatásomat, illetve, hogy milyen típusról van szó: sajtó, hagyaték vagy megjelent kötet. Kitérek arra is, hogy milyen kritikával kell kezelnünk ezeket a forrásokat, akár nyomtatványokról, akár kéziratokról van szó.

Elsődleges forrásaim a korszak sajtóorgánumai, illetve ezeknek egy válogatott szelete. A választásom a marosvásárhelyi *Az ellenzék*, a kolozsvári *Ellenzék*, Erdélyi Irodalmi Szemle, Keleti Újság, Napkelet, Pásztortűz (illetve elődjei), Vasárnap és Vasárnapi Újság című periodikákra esett.² Ezeknek a lapoknak az 1915–1940 közé eső teljes anyagát feldolgoztam. A trianoni döntést megelőző 5 évre azért volt szükségem, hogy lássam, valóban változott-e a helyzet a húszas évek elején, vagyis részint itt is ekkor indultak-e meg a szavalóestek, illetve valóban bírtak-e olyan jelentőséggel a kisebbségi magyarság életében, amint azt hipotézisemben felvázoltam. Szintén teljesen feldolgoztam *A Helikon* és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája I–II. (1924–1944.), valamint *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája* című kötetet, melyben mind a korról, mind konkrét kutatási témámmal kapcsolatban számos értékes információra bukkantam. Feldolgoztam továbbá a Mózes Huba által összeállított *Napkelet-antológiát*, így a Keleti Újság mellett megjelenő irodalmi lapnak csupán a releváns számaival kellett foglalkoznom. Az irodalmi estekről szóló híradások pedig olvashatók voltak a Keleti Újság hasábjain. Egy-egy lapszám erejéig szintén belenéztem a Brassói Lapok, a Szilágyság és Szilágy-Somlyó, az Aradi Hírlap kiadványokba.

² Az említett lapoknak a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár periodikatárában, valamint a budapesti Országos Széchényi Könyvtár mikrofilmrészlegén található évfolyamait kutattam.

Áttanulmányoztam a Tizenegyek-antológiát, valamint az Erdélyi Fiatalok dokumentumkötetet is.

A korabeli sajtó mellett elsődleges és rendkívül fontos forrásom volt a kor (irodalmi) közszerelőinek levelezése, hagyatéka. Ennek egy részét a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában leltem fel, másokat már megjelent szövegkiadásokban vizsgáltam, illetve néhány dokumentumot megtaláltam az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület Reményik-hagyatékában is.³ Így tehát feldolgoztam Áprily Lajos (PIM Kézirattár V. 4566), Becsky Andor (PIM Kézirattár V. 4659), Benedek Elek (PIM Kézirattár V. 4657), Reményik Sándor (PIM Kézirattár V. 44767), Tabéry Géza (PIM Kézirattár V. 4718) és Tamási Áron (PIM Kézirattár V. 5791) teljes PIM-beli hagyatékát, valamint Benedek Marcell (PIM Kézirattár V. 3187), Füst Milán (PIM Kézirattár V. 4140), Gulyás Pál (PIM Kézirattár V. 4324), Kiss Jenő (PIM Kézirattár V. 4759) és Méliusz József (PIM Kézirattár V. 5583) ugyanitt található hagyatékának néhány Tessitori Nóra-levelét. Alapműve a kutatásnak a Marosi Ildikó (1986) által összeállított Tessitori-kötet, kiegészítve a már említett forrásokból származó plusz adatokkal, illetve a Babits és Tessitori Nóra levelezése című miniatűr könyv (Téglás 1983) leveleivel. 2014-ben jelent meg a PIM és a Polis Könyvkiadó közös kiadványaként Liktor Katalin gondozásában a Rokon álmok álmodója című kötet, mely Áprily Lajos és Reményi Sándor levelezését adja közre.

Mint említettem, bár a dolgozat alapja a forráskutatás és -elemzés, ezeket kritikával kell kezelnünk. A sajtóban közölt hírek elvileg a leghitelesebbek, hiszen azokban nincsen értékítélet, csupán tájékoztatás. A kutatás szempontjából azonban sokkal lényegesebbek azok a beszámolók, kritikászerű szövegek, amelyek egy-egy versmondás vagy előadást elemzésével is foglalkoznak. Ám ezeknek a feltárása és a kutatásban való felhasználása igencsak problémás, hiszen a kortárs beszámolók mindig elfogultak, hiszen nincsen kellő rálátásuk az eseményekre. Az említett kritikászerű cikkek javarésze szerző nélkül jelent meg a lapokban, így valószínű, hogy az adott periodika valamelyik szerkesztője írta azokat. Sokszor megtörtént azonban, hogy egy-egy rendezvény szervezője írt tudósítást, vagy egy lap saját estjéről számolt be. Ez esetben ismételt jelentős kritikával kell fogadnunk a leírtakat.

Az említett kötetek esetében, tekintve, hogy azok szövegkiadások (levelezés, dokumentum- és cikkgyűjtemények), részben ugyanaz a helyzet, mint az újságcikkekénél. Ugyanakkor a köteteknek és a hagyatékoknak a levelezés része valamivel hitelesebb forrás, mivel az mindig jelen idejű, a visszaemlékezéseket azonban annál inkább fenn tartásokkal kell kezelnünk, hiszen az emlékezet részint nem pontos, részint mindig szépít a történeteken. Ezekkel együtt lényeges ezeknek a forrásoknak mindenike, és mindenképpen képet ad a kutatott korszakról.

3 Reményik Sándor-hagyaték. Kolozsvár, EMKE – Szabédi László Emlékház, 2. sz. doboz, sz. n.

Szavalművészek a két világháború közének Erdélyében

A korszakban legalább féltucat művész működött kimondottan versmondóként, és nemigen volt olyan rendezvény, amelyen ne lett volna szavalat is. Az irodalmi és egyéb lapok saját esteket tartottak. Mai tudásunk szerint a legismertebbek, illetve legtermékenyebbek Adorjáné Weress Margit, Brassai Viktor, György Dénes és Tessitori Nóra voltak, de még öt-hat előadó biztosan jelentkezett önálló esttel.

Brassai Viktor

Brassai Viktor 1913. november 5-én született, a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon szerint költő, műfordító és szavalművész volt, Becski Irén férje (Romániai Magyar Irodalmi Lexikon 1981). Kolozsváron jogot hallgatott, majd a doktori cím megszerzése után ügyvédjelölt lett ugyanitt. Diákkorában bekapcsolódott a baloldali mozgalomba, később szerepet vállalt az illegális kommunista pártban. 1942–44 között munkaszolgálatot teljesített, 1944-ben hunyt el.

Bár lapokban jelentek meg versei korábban is, első és egyetlen kis kötetét saját maga adta ki, Becski Irén szerint szigorú rostálás után, 1939 februárjában Együtt és külön címmel. Írásainak jelentős részét az osztályharc, az állásfoglalás fontossága jellemzi.

Brassai verselőadói megnyilvánulásairól nagy lelkesedéssel és meglehetősen plaszticizmussal ír Becski Irén. „Mesterember volt, mielőtt művész akart lenni.” – írja, minden hangnak nagyon pontos helye volt előadásmódjában, nem tűrt egyetlen hamis hangot sem. „Nem volt szabad sem neki, sem másnak egy jottányit, egy betűt, egy ést s-sel kicserélni. Ha barátait hallgatta szavalni, úgy szisszent fel egy-egy szabadosság hallatára, mint vérbeli muzsikus egy hamis hangra.”⁴ Vérbeli szavaló volt, aki a verseket felhasználta ugyan gondolatai közlésére (Becski Irén utal is rá egy helyen, hogy miután verseit nem jelentethette meg, a versek, a szavalás jelentették számára a megszólalás lehetőségét, azokon keresztül mondta el, amit a korról, a világról gondolt), de soha sem a versek rovására tette ezt. Ideológiailag és talán előadóművészetileg is Major Tamáshoz tudnám hasonlítani – bár Brassait nem hallottam előadni. Annak ellenére vallom ezt, hogy Major éppenséggel bírálta egy ízben stílusát. Egy szavalóesthez tartott „meghallgatást” Major Tamás, Radnóti Miklós és Ascher Oszkár, ahol többek között Brassai Vörösmarty Gondolatok a könyvtárban című költeményét is elmondta: „A kiáltó felháborodás gondolata azonban indulatok, hangerősség nélkül, inkább elgondolkozva, felsorolva a tényeket, – mintha ezek a tények önmagukban már eleget mondanának.” A vers után Major indulatosan pattant fel, hiányolta a költő lobogó tüzét, szenvedélyét, őriületét. Brassai nyugodtan válaszolt: „Mi a címe ennek a versnek? Gondolatok a

⁴ Brassai Viktorról. 1960. Kézirat, V4659/17/2, 5. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Becsky Andor-hagyaték. [Brassai Viktorról szóló írások – 1963–1966.], V4659/17/1–10.

könyvtárban! Amit te elmondanál, annak az kellene, hogy legyen a címe: Indulatok a könyvtárban.”

„Nem vagyok igazi költő, – szavaló leszek!” – a gondolatok, amiket átadni kívánt, voltaképpen azonosak voltak. Salamon Ernő szerint senki más nem tudta úgy átérezni „Gyergyó hegyeit, vízeséseit és Ernő szocialista mondanivalóit”, mint Brassai Viktor. De a precíz, érzékletes versmondói stílus nem csak akkor jellemezte, amikor szocialista verseket mondott. Babits Jónás könyve ciklusának előadásában, a leírás szerint, legalább három hangon, három szemszögből szólal meg. Technikailag sem kis teljesítmény a terjedelmes költemény megtanulása, az előadásban emellett váltani tud a belső, Jónás érzéseit kifejező hang, külső nézőpont és az Úr hangja között.⁵

Brassai Viktor jelentős szavalóművészetét kolozsvári, brassói, marosvásárhelyi, nagyváradi és budapesti dobogókon bizonyította. Magyar és világirodalmi versek egyaránt szerepeltek repertoárján. Erdélyben József Attila költészetének egyik első és leghatásosabb népszerűsítője.

Számos kritika, illetve mivel korán elhunyt, visszaemlékezés olvasható Brassai Viktorról. Kétségtelen, a korabeli írásokból és a kortársak beszámolóiból kiderül: Brassai valóban kiemelkedő szavaló volt. Ám ezek a kritikák, vagy jobban mondva beszámolók igencsak fenntartásokkal kezelendők, mivel Brassai a munkásmozgalmak művésze volt, a '20-as, '30-as években nem csupán művészi képességei, hanem politikai állásfoglalása miatt is örvendhetett a közönség elismerésének, s ez halála, 1945 után is pozitívum maradt. Mráz Lajos 1963-ban a *Korunk* 11. számában írja, hogy „Brassai Viktor világnézeti és politikai meggyőződése a versmondás tökéletességével egyesült” (Mráz 1963), Kéri József pedig vallja, a szavalóművésznak hitvallása volt, hogy a vers fegyver lehet az elnyomottak kezében (Kéri 1957). Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ne lettek volna valóban érdemei a versszavalásban. József Attila, Illyés Gyula, Salamon Ernő, Petőfi mozgósító, vagy ebből a célból elmondott versei mellett hitelesen tolmácsolt Kosztolányi-, Babits-, Arany János-, Tóth Árpád-verseket is, egyik elvitathatatlan érdeme a költő érzelmeihez és gondolataihoz való hűséges igazodás (Kéri 1957). Olyan, egyébként Brassai eszmétársainak tekinthető, viszont kétségtelenül kiemelkedő teljesítményt nyújtó, jeles, szavalással is foglalkozó színészek emelték maguk mellé és egyengették útját, mint Major Tamás, Ascher Oszkár vagy Gobbi Hilda. Csehi Gyula szerint Brassai volt a költészet megtestesülése élőben (Csehi 1973). Olyan rétegekhez vitte el az irodalom és a versek szeretetét, akik más körülmények között valószínűleg nem találtak volna rá a költészetre: a munkásosztályhoz, a „tömegekhez”. A Munkás Athenaeum keretén belül többször is fellépett, nemcsak egyéni előadóként, hanem az általa betanított és vezetett munkás-szavalókórusokkal is. Előadóestjeivel

⁵ Becsky Andor Brassai Viktorról (é. n.). Kézirat (a Kortársakról – Budapest, Magvető Kiadó, 1974. – kötetben megjelent szöveg hosszabb verziója), V4659/17/7. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Becsky Andor-hagyaték. [Brassai Viktorról szóló írások – 1963–1966.], V4659/17/1–10.

járta az országot és Magyarországot is, művészete vonzotta a közönséget, munkásokat, szimpatizáns értelmiségieket és polgárokat, valamint a jobb módú polgári rétegek egy részét is. Kétségtelen, hogy az 1920–30-as évek egyik legkiemelkedőbb versszavalo egyénisége volt.

Tessitori Nóra

A kutatott időszak talán legismertebb alakja Kőmíves Nagy Lajos újságíró, dramaturg felesége, N. Tessitori Nóra. Alakja talán nemcsak amiatt maradt meg élő emlékezetként az erdélyi (és nem csak) értelmiség körében, mivel elsőként választotta a szavalművészetet kizárólagos hivatásként, vagy mivel addig nem tapasztalt erejű és tehetségű versmondó volt, hanem amiatt is, mivel később főiskolai tanárként diákjai továbbéltették emlékezetét. Ő az egyetlen a korból, akiről kötet jelent meg Marosi Ildikó bevezető tanulmányával és gondozásában, aki összegyűjtötte a róla szóló cikkeket és levelezését. Ám kutatásaim során arra kellett rájönnöm, hogy Marosi kötete korántsem teljes, számos (elemző) cikk nem szerepel a kötetben, az estek jegyzéke és a levelezés is hiányos. Ezért a Tessitoriról szóló fejezet megírásánál az említett kötetre és a korabeli újságokban és a feltárt levelekben megjelenő adatokra egyaránt támaszkodtam,⁶ azokat összevetettem, és esetenként helyesbítettem a kötetben szereplő információkat a saját kutatásom legfrissebb eredményeivel.

Apja korai halála miatt színésznői pályakezdés helyett tisztviselőként tartotta el családját, míg férjhez nem ment felfedezőjéhez, Kőmíves Nagy Lajoshoz, s 1920 után két évtizedig, amíg vissza nem vonult, kizárólag a szaválásnak él, ami akkoriban Európai viszonylatban is ritkaságszámba ment. Repertoárja rendkívül igényes és újszerű volt. Valószínűleg neki köszönhető Ady erdélyi megismerése és elismertsége; mellette munkásoknak tartott estjein többek között Kassák Lajos, Várnai Zseni versei szerepelnek, azon kívül a Nyugat költőinek jelentős része, köztük Kosztolányi, Ignóty, Kaffka Margit, Juhász Gyula, Babits és Szép Ernő művei, s egyiküket sem törli repertoárjából, akkor sem, mikor a hivatalosságok szemében egyik vagy másik nem kívánatosává válik. A leginkább kedvelt szerzői azonban egyértelműen a kortárs erdélyi költők voltak, főként a Helikon köre, de nem csak ők. Szívesen adott elő székely népballadákat, de román vagy külföldi szerzők, illetve folklóralkotások is szerepeltek repertoárján. Összesen legalább 30 költőtől válogatott műveket, és több tucat vers volt tarsolyában.

Tessitori térítőútnak nevezte hivatását, Banner Zoltán pedig, György Dénes kapcsán idézett cikkében szertartásnak Tessitori szaválását. 1939 után nem lépett több önálló esttel a közönség elé, de a negyvenes évek végétől (1948–1954 között) a

6 Az életrajzi adatoknál a RMIL – V. Kv., Kriterion, 2010. – <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/4645/> (2016. má. 12.) és a Színháztudományi Intézet Erdélyben 1919–1940. (Kötő József, Kv., Polis, 2009. 222–223.) vonatkozó szócikkeit is felhasználtam.

verselőadás művészetét, beszédtechnikát, poétikát, fonetikát tanított a Szentgyörgyi István Színművészeti Intézetben.

A korabeli kritikák, beszámolók tanúsága szerint Tessitori Nóra a „stilizáló előadóművészet” (Kádár 1986, 19–20) szavalója volt, aki egyformán fontosnak tartotta a vers értelmét és formáját is. Molter Károly szerint „[t]udatos programja a magyar költészet kis tükrét adta Aranytól Kassáig” (Molter 1986, 20), mindegyik versét hitelesen tudta elmondani, hiszen olyanokat választott, amelyek úgy hatottak, mintha a saját gondolatai lettek volna. Ligeti Ernő 1923-as írásában (Ligeti 1986, 27–28) azt mondja, már maga az áldozat volt és nagy kockázatot hordozott magában a művésznő indulásakor, hogy egész estét betöltő versműsorral állt a közönség elé. Tessitorinak viszont sikerült olyan költőket is megismertetnie és megszerettetnie az erdélyi közönséggel, akik az ő közvetítése nélkül talán el sem jutottak volna hozzá. Valamennyi beszámoló elragadtatással ír róla, de hogy „hogyan csinálja”, azt kideríthetetlen titoknak tartották.

A korabeli sajtót böngészve az Ellenzékben a két világháború közötti időszakából Tessitori Nórának 16 megjelenését találjuk. Ez, 20 évre vetítve, első ránézésre nem sok, de összevetve a levelekkel, látható, hogy sok minden akadályozta fellépéseiben. A Keleti Újságban azonban 57-szer jelenik meg a neve – ez kb. kétharmad ennyi fellépést jelent, hiszen egy-egy estnek (akár több) beharangozója, illetve tudósítása is volt. Megjelenik egy-egy alkalommal a Napkelet-antológiában és a Pásztortűzben is. Mindez összeségében majdnem 80 önálló műsort, 5 dalos-zenés estet (társfellépővel), illetve 11 fellépést jelent – legalábbis ami az újságokban dátummal és helyszínnel megjelenő előadásokat illeti. Marosi Ildikó könyvében 55 szereplést gyűjtött össze. Ám az ő adatai nem mindenütt egyeznek az általam felleltekkel: van, hogy Marosinál önálló estként szerepel olyan fellépés, amely az újságokban nagyobb rendezvényen való részvételként, van, hogy a dátum nem egyezik, vagy hogy olyan adatok jelennek meg egy-egy helyen, ami a többi forrásban másként szerepel. Ez utóbbi leginkább a néhány, levélben fellelhető dátumra érvényes, amelyek azonban mind tervezett estek, így előfordulhatott, hogy végül nem tartotta meg őket. Az összes általam dokumentált fellépését egy külön táblázat fogja tartalmazni a disszertációban. A következőkben két világháború közti szavalóművészi életének fontosabb állomásait emelem ki, különös tekintettel azokra az esetekre, amikor nemcsak egy-egy kis hír erejéig tűnik fel a neve, hanem részletesebb, elemző cikket, vagy éppen interjút olvashatunk. Mivel Marosi Ildikó már több írást is publikált, figyelmemet inkább a lapokra összpontosítom, de egyes esetekben a könyvből is idézek.

Nem tudjuk egészen pontosan, hogy mikor és hol volt az első estje, de minden bizonnyal 1920-ban. Az első hír róla az Ellenzékben jelent meg 1920. december 11-én, azonban nem biztos, hogy ez volt az első fellépése is, hiszen egy 1921-es nagybányai cikk szerint már előtte való évben is járt a városban (Réthy 1986, 23–24). Az 1920. decemberi estről pár nappal később jelent meg egy kritikaszerű cikk, ahogy bevett szokás

volt a korban, névtelenül, vagyis valószínűleg az újság valamelyik szerkesztőjének tollából. A szerző avatott tolmácsolásnak nevezi Tessitori előadásmódját. Mint írja: „A változatos hangu, hangulatu és irányu költemények mindenike szint és életet kapott az előadásban.” De elégedetlenségének is hangot ad: „N. Tessitori Nóra nem mindenben adta azt, amit a versek előadójától vártunk, de amit nyújtott, mégis értékes és érdekes volt. A közönség zugó tapsözönnel jutalmazta minden versét.”⁷ Ezt követően 1925-ig folyamatosak a fellépései, majd jó hatéves szünet után lép megint pódiumra.

„Az a fontos kulturmisszió, amelyet N. Tessitori Nóra lelkes és fáradhatatlan munkásságával a magyar irodalom érdekében vállalt és betölt, megérdemli mindenki támogatását.” – írja róla az *Ellenzék* 1921. november 16-i, XLII. 253. számában. Az idézett részből két fontos következtetést is levonhatunk. Az egyik, hogy Tessitori úttörő volt nemcsak a versek előadásmódjának terén, de az előadott versek tekintetében is. Nem egy cikk emeli ki, hogy olyan Ady- vagy Babits-verseket adott elő, amelyeket még Erdélyben nem ismertek, vagy olyan külföldi (például német, angol) szerzők műveit tolmácsolta, amelyeket még senki nem szavalt magyarul. A másik fontos tényező az estek anyagi vonzata – nem az előadó, hanem a közönség szempontjából. Az egyre emelkedő színházjegyárak mellett a pódiumi előadások több árkategóriájú, de mindenképpen elérhető összegű jegyeket kínáltak. A legolcsóbb (általában álló) helyektől, amelyek 5 lejbe kerültek, ötletjenként emelkedtek az árak 25 lejig. Minden bizonnyal a viszonylag mérsékelt helyárak és Tessitori művészete együtt hatottak arra, hogy az előadótermek mindig megteltek. Sőt, nem csak az előadótermek. A szavalóművészet egész történetében rendhagyó, de Erdélyben egészen biztosan egyedülálló volt Tessitori Nórának az a vállalkozása, hogy szabadtéren tartson estet. 1932 augusztusában olyannyira nagy volt az érdeklődés a református kollégium udvarán tartott estje iránt, hogy szeptember 18-án meg kellett ismételnie.⁸ Ekkor külön az ifjúságnak tartott műsort, a gimnáziumi tanárok kérésére, majd október 2-án ismét szabad téren lépett fel.

A korszak legismertebb, és mindenképp úttörő szavalóművészeről egyébként is szinte kizárólag pozitív kritikákat olvashatunk. Tófalvy György 1922-ben úgy fogalmaz, hogy előadásában „annyi átértés, annyi gyöngédség, s ezért oly teljes hatás volt”, hogy a lehetetlent is lehetővé tette, a (szerző szerint) elszavalhatatlant is elszavalhatóvá.⁹ Előadásmódjáról nemcsak Kádár Imre jegyezte meg, hogy elérkezett a szavalóművészet „legmagasabb állomására” (Marosi 1986, 19.). Több elemzője is kiemelte, hogy versmondásában a forma és tartalom egyformán esik latba, egyaránt értelmezi és érzi át a szöveget, és előadásának köszönhetően a „magyar rimek teljes szépségükben

7 *Ellenzék* XLI. évf. 261. sz. 1920. dec. 14.

8 *Vö. Ellenzék* 53. évf. 190. sz. 1932. aug. 21., 53. évf. 198. sz. 1932. aug. 31.; *Keleti Újság* XV. évf. 199. sz. 1932. szept. 1., XV. évf. 206. sz. 1932. szept. 9.; Marosi 281–282.

9 Tófalvy György: Egy híres német Petőfi-szavaló. *Ellenzék*, 43. évf. 262. sz. 1922. nov. 19.

bontakoztak ki a vers zárt formáiból s találtak utat szívükhöz”¹⁰ De ugyanezt meg tudta tenni akkor is, amikor rendkívüli szellemi energiákat megmozgató, nagy volumenű költeményekről volt szó. A már említett ’32-es szabadtéri előadásának gerincét Szent Ferenc Naphimnusa és egy ófrancia népének adta,¹¹ de a műsor többi része is „a szabad térhez stílusosan többnyire nagyvonalu, deklamációs hanghordozást követelő versekből állított össze.”¹² Ahogy a cikk szerzője fogalmazott, Tessitori „hatalmas sugalló ereje” tudta lekötni a közönséget ilyen nehéz versekkel.

Tessitori Nóra szavalói pályafutása alatt (kutatásaim alapján) fellépett majdnem 40 településen Erdélyben és Magyarországon, és még néhány felvidéki településen is. Művészetének leglényegesebb vonása, hogy meghonosította Erdélyben azt a fajta új típusú szavalóművészetet, amelyről Ligeti Ernő és Kádár Imre is olyan sürgető lelkesedéssel írt. A harmincas években azt fogalmazták meg róla, hogy „N. Tessitóri [sic!] Nóra asszony az kevesek közé tartozik, aki a költők könyvekbe temetett álmait, a verseket muzsikális lelkünkbe az élő szó zengésével [?]. Szép és magasztos s talán kissé hálátlan feladat a mai kétszerkettős, rideg józanságú napokban.”¹³ Annak ellenére, hogy majdnem csak pozitív kritikákból nem alkothatunk teljes, átfogó képet arról, milyen lehetett Tessitori Nóra művészete, mégis azt gondolom, hihetünk ezeknek az írásoknak, és elfogadhatjuk, hogy kiemelkedő tehetségű és érzékű versmondó volt a két világháború között.

Összegzés

Walter Gyula azt írja 1924-ben, hogy a vers igazi, szociális élete akkor kezdődik, amikor kinyomtatják, de a közvetlen, élő kapocs a vers és a hallgató, befogadó között csak az előadások révén jöhet létre. „Ez a közvetlenség, ez az élő erővel, emberi melegséggel, érzéssel, átéléssel, teljes kizengéssel ható vonás tudja igazán szorosán összekapcsolni a költészetet az előadóművészettel.” A vers virtualitását az előadás valósággá változtatja, mindazonáltal a szerző szerint a költészetel szemben, amely alkotóművészet, az előadóművészet reprodukáló. Az előadónak szerinte nem a vers fölé, hanem alá kell rendelnie magát (gadameri gondolat), költészet és előadóművészet egymásnak barátai kell, hogy legyenek. „Az igazi előadó recitátor és színész egyben” (Walter Gyula). Bár kifejezetten a szavalóművészetre vonatkozó írás kevés született a húszas években, a kutatás és tanulmányom, valamint majd a teljes disszertáció példái igazolni látszanak azt a hipotézist, miszerint az I. világháborút követő években jelentősen terjedtek a szavalóestek, verses megemlékező műsorok. Az ezekről megjelent hosszabb-rövidebb

10 Ellenzék, 44. évf. 52. sz. 1923. márc. 6.

11 Vö. Keleti Újság XV. évf. 197. sz. 1932. aug. 29.

12 Ellenzék, 53. évf. 198. sz. 1932. aug. 31.

13 Ellenzék, 44. évf. 52. sz. 1923. márc. 6.

beszámoló, az elvéve fel-felbukkanó, az előbbieken idézett értékelések, leírások pedig azt bizonyítják, hogy valamiféle kritikai hangvételre is volt igény. Az értékelések pontatlansága, sokszor dilettantizmushoz közelítő megfogalmazásai azonban nemcsak azért tűnnek fel a ma olvasójának, mert napjainkban már mások az általános követelmények kritikáírásakor, hanem mert akkor sem volt (és most sincs) olyan egységes kritériumrendszer, amely szerint értékelhetőek, értelmezhetőek lennének az előadóestek, verseket előadó művészek. Így mindenki onnan merít, ahol otthonosabban mozog: az irodalmár az irodalomkritika, a színháztudós a színházkritika területéről, a versek gondolatiságát vagy az előadás módját helyezve a középpontba, előtérbe. Walter cikke azért is figyelemreméltó, mert az előadóművészet önálló voltát hangsúlyozza még akkor is, ha csupán reprodukáló művészetnek tekinti, viszont nem (csak) a színészetet követeli az előadón. Ez a felfogás tehette lehetővé, hogy Erdély valószínűleg legismertebb szavalművésze, Tessitori Nóra úgymond amatőrként váljon a versek avatott előadójává, és senki ne kérje rajta számon a színészi gyakorlatot.

Ahhoz képest, hogy a korból ismerünk egynéhány nevesebb előadót, szinte csak Tessitori Nóráról olvashatunk ezekben a lapokban részletesebben, Brassai Viktorról egyáltalán nem, a Becski-testvérekről inkább csak irodalmi és a Stúdióbeli munkálkodásuk kapcsán. A hiányosság oka lehet egyfelől a tanulmányozott anyag viszonylag szűkös, illetve leginkább csak az országos terjesztésű lapokat átölelő volta, másfelől talán az, hogy az ismertség következtében egy idő után talán különösebb reklám nélkül is elmentek az emberek az estekre. Harmadrészt a cenzúra működésével, illetve éppen a lapok profiljával is összefüggésbe hozható ez az előbb említett tény, ugyanis egy politikai napilapnál mindig az aktuális politikai események voltak az elsődlegesek, még ha jelentős figyelmet is fordítottak a kultúrára. Az ugyanakkor egyértelmű, legalábbis a lapok tanúsága szerint, hogy majdnem mindig telt ház előtt zajlottak ezek a műsorok, s volt eset, hogy meg kellett azokat ismételni a nagy érdeklődés miatt. Arról keveset (vagy nem relevánsat) tudunk meg, hogy hogyan szavaltak ezek a művészek. Hiszen az, hogy csodálatos, nemesen egyszerű, jeles, stílszerű előadás mind semmitmondó jelzők, amelyek a szerző és a közönség érzéseit elárulják ugyan (társadalmi vonatkozásban ez lényeges), de művészi szempontból vajmi keveset érnek. A kritikai kísérletezések viszont, melyeket említettem, figyelemreméltóak mai szemmel is, mert a bizonyos gondolatok kifejezésének szerintük legadekvátabb módját méltatják vagy kérik számon, pozitívként emelve ki olykor azt is, ami talán szokatlan, de az adott esetben helyénvaló. Számon kéri nem egy írás a könyv nélkül való tudást, illetőleg, hogy ha valaki nem felolvas, akkor szöveg nélkül adja elő a művet, és hibának tartják a versek eljátszását előadásuk helyett. Ezek olyan ismérvek, amelyek minden szaváláselmélethez közelítő, bár általában gyakorlati tanácsokat adó könyvben, tanulmányban benne vannak. Nyilvánvaló, hogy a korban fontosnak tartották, hogy a művészetnek ez az ága is (függetlenül attól, hogy mennyire ismerték el önállóságát) a lehető legtökéletesebben

teljesedjen ki, és ebben nem utolsó szempont volt a népnevelői szándék. Ez utóbbival és a szavalás mindig is népszerű voltával függhet össze, hogy oly sok hírt találunk helyi csoportok, kis társaságok, egyesületek ünnepeiről, amelyeken olyan nevek szerepelnek versmondóként, akikkel sokszor még az adott társaság más rendezvényein sem találkoztunk többet. A szavalással foglalkozók nagy száma tehát bizonyítja az érdeklődést e művészet iránt, de a beszámolók hiányossága vagy pontatlansága kétségek közt hagyja a minőség tekintetében. Adatok híján csak a mai gyakorlatot tarthatom szem előtt: a mennyiség nagy általánosságban a minőség rovására szokott menni, s a kis települések jeles szavalói nemigen állnak meg a helyüket nagyobb közönség, művészek előtt, között. Gyanítom, hogy ez a húszas években sem működhetett másképp.

Irodalom

Kötetek, tanulmányok

- Cseke Péter szerk. 1986. *Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták (1930–1940)*. Bukarest: Kriterion, 1986.
- Cseke Péter. 1997. Az (ön)korlátozásmentes gondolkodás öröme. In: *Metaforától az Élet felé*. Bukarest–Kolozsvár: Kriterion.
- Cseke Péter s. a. r. 2003. *A Tizenegyek. Egy antológia elő- és utóélete*. Kolozsvár: Kriterion.
- Kötő József. 2009. *Színjátászó személyek Erdélyben 1919–1940*. Közhasznú Esmeretek Tára. Kolozsvár: Polis.
- Ligeti Ernő. 1941. *Súly alatt a pálma*. Kolozsvár: Fraternitas Rt.
- Marosi Ildikó szerk. 1973. *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája*. Bukarest: Kriterion.
- Marosi Ildikó szerk. 1980. *A Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh levelesládája I–II. (1924–1944)*. Bukarest: Kriterion.
- Marosi Ildikó szerk. 1986. *Tessitori Nóra művészete*. Bukarest: Kriterion.
- Mózes Huba vál., előszó., függ. összeáll. 2004. *Napkelet. Félhavi folyóirat. 1920–1922. Antológia*. Kolozsvár: Kriterion.
- Némethné dr. Böhm Edit. 2009. Előadóestek és szavalóművészek az 1920–1930-as években. In *A magyar versszavalás története*. 247–304. Budapest: Ad Librum.
- Romániai Magyar Irodalmi Lexikon I. kötet*. 1981. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
<http://lexikon.kriterion.ro/szavak/485/> (2016. máj. 12.)
- Romániai Magyar Irodalmi Lexikon V. kötet*. 2010. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.
Online elérés: <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/4645/> (2016. máj. 12.)
- Téglás János szerk. 1983. *Babits és Tessitori Nóra levelezése*. Budapest: 54. sz. Ságvári Endre Nyomdaipari Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézet.

Hírlapok, újságcikkek

- Az ellenzék.* Független politikai hírlap. Marosvásárhely, 1923–1929.
- Csehi Gyula. 1973. Brassai Viktor, a testet öltött költészet. *Utunk* 46.
- Ellenzék.* Független politikai napilap. 36–61. évf. Kolozsvár, 1915–1940.
- Fenyő Miksa. 1924. Megnyitó beszéd a nyugat (sic!) verses-matinéján. *Nyugat* 17 (5).
- Kádár Imre. 1986. N. Tessitori Nóra szavaloestélye. In *Tessitori Nóra művészete*, szerk. Marosi Ildikó. 19–20. Bukarest: Kriterion.
- Karinthy Frigyes. 1909. Vers és szaválás. *Nyugat* 2 (10–11).
- Keleti Újság.* Politikai közgazdasági napilap. II–XXI. évf. Kolozsvár, 1919–1938.
- Kéri (Spielmann) József. 1957. Brassai Viktor, az élőszó művésze. *Korunk* 32 (7).
- Kosztolányi Dezső: Szavalo-estek. *Pesti Hírlap*, 1921. november 13. 43 (255).
- Ligeti Ernő. 1986. Tessitori Nóra. 1923. In *Tessitori Nóra művészete*, szerk. Marosi Ildikó. 27–28. Bukarest: Kriterion.
- Molter Károly. 1986. Tessitori Nóra. 1921. In *Tessitori Nóra művészete*, szerk. Marosi Ildikó. 20. Bukarest: Kriterion.
- Mráz Lajos. 1963. Egyszerű emlékezés a szavalművészre. *Korunk* 38 (11).
- Napkelet.* I–III. évf. Kolozsvár, 1920–1922.
- Réthy Károly. 1986. N. Tessitori Nóra. In *Tessitori Nóra művészete*, szerk. Marosi Ildikó. 23–24. Bukarest: Kriterion.
- Vasárnap.* Képes hetilap. I–III. évf. Kolozsvár, 1921–1923.
- Vasárnapi Újság.* III–VI. évf. Kolozsvár, 1923–1925.
- Walter Gyula. Költészet és előadóművészet. *Pásztortűz* X. évf. 5. sz.

Hagyatékok

- Áprily Lajos-hagyatékok. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár V. 4566
- Becsky Andor Brassai Viktorról (é. n.). Kézirat (a Kortársakról – Budapest, Magvető Kiadó, 1974. – kötetben megjelent szöveg hosszabb verziója), V4659/17/7. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Becsky Andor-hagyatékok. [Brassai Viktorról szóló írások – 1963–1966.], V4659/17/1–10.
- Becsky Andor-hagyatékok. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár V. 4659
- Benedek Elek-hagyatékok. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár V. 4657
- Benedek Marcell-hagyatékok. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár V. 3187/592.
- Brassai Viktorról (1960). Kézirat, V4659/17/2, 5. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Becsky Andor-hagyatékok. [Brassai Viktorról szóló írások – 1963–1966.], V4659/17/1–10.
- Füst Milán-hagyatékok. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár V. 4140/514/1–5.
- Gulyás Pál-hagyatékok. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár V. 4324/238.

Kiss Jenő-hagyaték. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár V. 4759/104.

Méliusz József-hagyaték. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár V. 5583/530.

Reményik Sándor-hagyaték. Kolozsvár, EMKE – Szabédi László Emlékház, 2. sz. do-
boz, sz. n.

Reményik Sándor-hagyaték. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár V. 4767

Tabéry Géza-hagyaték. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár V. 4718

Tamási Áron-hagyaték. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár V. 5791

NÉMETY ALEXANDRA

Petőfi-versek szlovák fordításainak stílusjellemzői

Tanulmányom a szlovák nyelven megjelent Petőfi-fordítások elemzésével foglalkozik. A kutatás kiindulópontja azért Petőfi, mert a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok egyik legérzékenyebb mércéje a Petőfihez való viszony volt. A költőt szlovák származása (anyai ágon) miatt a szlovák értelmiség egy része renegátnak tartotta, de költészete mégis vonzotta a szlovákokat, és a múlt század utolsó harmadában gyakran közölték verseinek fordításait a folyóiratok.

A tanulmány bemutatja részint a szlovákok Petőfi Sándorról alkotott képét, azaz betekintést nyújt a szlovák Petőfi-kép világába, valamint elemzi a kiemelkedő szlovák költő, Ján Smrek által fordított két Petőfi-vers szövegét a funkcionális stilisztika módszerével. A kutatás célja, hogy kiderítse néhány vizsgált szöveg alapján, a szlovák nyelvű szövegvariánsok mennyire adekvátak a magyar nyelvű szövegekkel.

A kutatás elemzési módszere a kommunikatív ekvivalenciával szintézisbe hozható funkcionális stilisztika, amely a szöveg különböző szintjein vizsgálja a nyelvi elemek funkcióját mind a forrás-, mind a célnyelvi szövegekben, ezeket egymás szövegvariánsainak tartva. Az elemzésre kiválasztott szövegek Petőfi különböző tematikájú versei:

A virágnak megtiltani nem lehet és A farkasok dala.

Kulcsszavak: Petőfi Sándor, szlovák, szövegvariáns, funkcionális stilisztika, stílusjegyek

Bevezetés

Tanulmányom a szlovák nyelven megjelent Petőfi-fordítások elemzésével foglalkozik. A kutatás kiindulópontja azért Petőfi, mert a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok egyik legérzékenyebb mércéje a Petőfihez való viszony volt. A költőt szlovák származása miatt a szlovák értelmiség egy része renegátnak tartotta. Ennek ellenére költészete vonzotta a szlovákokat, és a múlt század utolsó harmadában gyakran közölték verseinek fordításait a folyóiratok.

A tanulmány bemutatja részint a szlovákok Petőfi Sándorról alkotott képét, 19-20. századi Petőfi-recepcióját, valamint a költő szlovák irodalomban történő adaptálását determináló társadalmi, politika, kulturális és irodalmi tényezőket, valamint elemzi a kiemelkedő szlovák költő, Ján Smrek által fordított két Petőfi-vers szövegét a funkcionális stilisztika módszerével. A kutatás célja, hogy néhány szöveg vizsgálatával kiderítse, a szlovák nyelvű szövegvariánsok mennyire adekvátak a magyar nyelvű szövegekkel.

A kutatás elemzési módszere a kommunikatív ekvivalenciával szintézisbe hozható funkcionális stilisztika, amellyel a szöveg különböző szintjein vizsgáljuk a nyelvi elemek funkcióját mind a forrás-, mind a célnyelvi szövegekben, ezeket egymás szövegvariánsainak tartva. Az elemzésre választott Petőfi-versek stílusának funkcionális stilisztikai módszerrel történő elemzésekor Szathmári István (2013) nyomán a szöveg

különböző szintjeinek vizsgálatát végzem el. Az elemzésre kiválasztott szövegek Petőfi különböző tematikájú versei: A virágnak megtiltani nem lehet, Az alföld, Egy gondolat bánt engemet, A kutyák dala és A farkasok dala.

Előzetes elemzésemben Karol Tomiš (1999) nyomán Petőfi Dalaim című művét hasonlítottam össze Viliam Paulíny-Tóth Piesne moje, illetve Pavol Országh-Hviezdoslav Moje piesne című fordításával. Az elemzési eredményekből arra következtethetünk, hogy Petőfi műveinek stílusjegyeit fordításaikban adekvát módon csak nagyon kevesen tudták visszaadni. Megfigyelhető az eltérő verselés, rímképlet és szó-készlet, ugyanis Petőfi szövegére jellemző a nyelvi-stilisztikai és stílusbeli eszközök egyszerűsége, míg Paulíny-Tóth teljesen eltér ettől, sőt költői stílusa expresszív, és az eredeti szöveg képszerűségét erősíti a fordításszövegekben. Hviezdoslav szövegei közelebb állnak az eredeti szövegekhez. Elkötelezett híve volt a társadalmi igazságosságnak és a nemzetek egyenjogúságának, ami megkönnyítette számára Petőfi mondanivalójának és érzésvilágának szöveghű visszaadását. A verselés mesterfogásainak tökéletes ismerete pedig lehetővé tette az eredeti mű jelentésbeli és stílusbeli tulajdonságainak transzponálását a műfordítás szövegébe.

A magyar irodalom szlovák recepciójának kérdése, avagy a szlovák Petőfi-kép

A szlovák és magyar irodalom viszonyát, valamint a magyar irodalom szlovák recepcióját a múltban számos irodalmi és irodalmon kívüli tényező határozta meg, és ez a jelenben sincs másképp.

Margócsy István a Petőfi kultusszal, a Petőfiről alkotott képpel kapcsolatban így fogalmaz: „mára, a lassan másfél évszázados általános iskoláztatás következtében konvencionálissá vált, hogy az óvodában vagy az általános iskola első osztályaiban a gyerekek már jóval az előtt megtanulják és megszokják Petőfi figurájának és nevének kivételességét, valamint a vele kapcsolatos »természetes« tiszteletadási kötelezettséget, mintsem hogy verseivel vagy akár életrajzával, azaz majdan megtanulandó »erkölcsi példájával« találkozhattak volna” (Margócsy 2011, 19–20). A szlovák Petőfi-recepcióról egyelőre csak magyar szerzők magyar nyelvű könyveiből tudunk meríteni,¹ ugyanis a szlovák szakirodalomban csak kritikák, tanulmányok és szöveggyűjtemények foglalkoznak ezzel a témával.

A szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok egyik legérzékenyebb mércéje a Petőfihez való viszony volt. Anyai ágon szlovák származása miatt a szlovák nacionalisták áru-lónak tartották, s ennek következtében lett származása a 19. és 20. századi szlovák irodalmi publicisztika vezérszólama, ugyanakkor elismerték zsenialitását is. Koloman Banšell 1869-ben lelkes versben köszöntötte Petőfit, s majd a renegátság tényét hozza

1 Vájlók Sándor: Petőfi a tótoknál. Budapest 1940; Csukás István: Petőfi a szlovákoknál. Bratislava 1979; vö. még: Csanda Sándor: Petőfi és a szlovákok. In Hidak sorsa. Bratislava 1965, 56–105.

fel 1874-ben A magyar forradalmi költészet szelleme című írásában.² Közel húsz év után 1893-ban a szlovák irodalomtörténet máig tisztelt alapító atyja, Jozef Škultéty pomadařčený Slováknek (elmagyarosodott szlováknak) minősíti Petőfi Sándort, s a neves költő, Martin Rázus 1917-ben, Arany János századik születésnapját ünnepelve emígy zárja szonettjét: „Üdv, üdv, nem váltál néped renegátjává.”³ E gúnyos és sértő megnyilatkozásokkal szemben felsorolhatóak az elismerő, méltató mondatok is, melyek a szlovák irodalom nagyjainak szájából hangoztak el. Banšell mellett említhetjük az egyik legjelentősebb szlovák irodalmi egyéniséget, nem melleleg Petőfi-fordítót, Pavol Ország-Hviezdoslavot, aki 1903-as levelében így nyilatkozik: „Örömet okoz nekem, ha azon a szlovák nyelven láthatom őket (ti. Petőfi verseit), amelyen tulajdonképpen már eredetileg is írva kellett volna lenniük” (Csukás 1979, 131). A fordítói ráतालálás mellett finoman érezhető a szubjektív Petőfi-felfogás is. Származása ellenére Petőfi költészete mégis olyannyira vonzotta a szlovákokat, hogy a 19. század vége felé egyre gyakrabban közölték verseinek fordítását irodalmi lapok, folyóiratok. Itt tehetünk említést a Slovenské pohľady című irodalmi folyiratról, amely 1903 és 1905 között a költő negyvenkét versét jelentette meg Hviezdoslav fordításában. A 19. század végén három, a 20. század elején pedig egy kötetnyi válogatást jelentettek meg Petőfi verseiből négy különböző fordító tollából, melyek teljesen eltérő művészi jelleggel rendelkeznek. Hviezdoslav mellett említhető Ján Smrek, a 20. század egyik jelentős szlovák költője, akit a legnagyobb Petőfi-fordítóként tartunk számon. Smrek 1953 és 1973 között három kiadásban jelentette meg Petőfi-fordításait, melyek később, 1978-ban egy fordításkötetben (más magyar költők műveivel együtt) láttak napvilágot. A legszebb megnyilatkozások egyikének pedig Svetozar Hurban-Vajanský (a szlovák nemzeti mozgalom vezéralakja, író és lapszerkesztő) megállapítását tekinthetjük: „Petőfit eléggé olvasták és csodálták” (gondolt itt a szlovák anyanyelvű olvasókra).

A 19. és 20. század fordulóját követően csökkent a Petőfi költészete iránti érdeklődés, ugyanis az olvasók figyelme más irányt vett. Érdeklődésük középpontjába Ady költészete, valamint a Nyugat folyóirat íróinak művei kerültek. Súlyponteltolódás csak Petőfi halálának 100. évfordulója alkalmából rendezett ünnepekben és annak tiszteletére született tanulmányokban, cikkekben mutatkozott meg. „Alaphangjukat a nagy magyar forradalmi költő iránti elismerés, műve világirodalmi jelentőségének tudata, valamint az a meggyőződés határozta meg, hogy munkássága az egész haladó emberiség közös kincse, tehát a szlovákoké is” (Karol 1999). Az átültetéseket tekintve a magas eszmei-művészi színvonal átkódolása volt a legfőbb követelmény, melynek eleget téve Ján Smrek és Emil Boleslav Lukáč tolmácsolásában kiváló Petőfi, József Attila és Ady Endre válogatások jelentek meg.

2 A 19. századi szlovák recepció adatait egy antológiából merítettem: Chmel 1973.

3 Fried István nyersfordítása.

Ha elmélyednénk a Petőfi-versek időbeli és nemzetek szerinti megjelenésének kutatásában, akkor bizonyára rábukkannánk olyan tényekre, miszerint egy cseh nyelvű kötet jóval megelőzte a szlovákokat. Ez viszont azzal is magyarázható, hogy a 19. századi szlovák olvasó értelmiség nagyrészt tudott magyarul, s mivel magyarul hozzáfértek a költő műve-
éhez, így nem volt különösebben szükségszerű a számukra az anyanyelvű fordítás.

A szlovák Petőfi-recepció értelmezésében az eddig feltárt adatok jórészt kielégítőek lehetnek, de egyáltalán nem kielégítő az ezt a recepciót kommentáló értelmezési stratégia. Egyrészt azért, mert a kívánatosnál szűkebb történelemszemlélet, ill. irodalomszemlélet perspektívája érvényesült bennük. Másrészt pedig elfelejtette megemlíteni, hogy Petőfi alakját s költészetét mindkét olvasó közvélemény a szabadságharc eseményeivel kapcsolta össze. Az 1848/49-es szabadságharc eseményeinek különböző értékelései „rávetültek Petőfi megítélésére, az egyoldalú magyar interpretáció teljes szlovák tagadással találkozott, mint ahogy a magyar kutatás elutasította a nem kevésbé egyoldalú szlovák interpretációt” (Fried 1999). A Petőfi-fogadtatást ez annyiban érinti, hogy a magyar recepcióban (meg a szlovákban is) nagyon kevéssé a költő, itt inkább a „próféta”, „a népvezér”, amott „a renegát, az áruló” szimbólumaként jutott Petőfi pozitív vagy negatív értelemben „kultikus” helyhez (Fried 1999). Nem kétséges, hogy ez nem volt kedvező az irodalmi megítélés szempontjából, s szükség lett volna egy újabb irányú megvilágításra, mely esetlegesen segítette volna a szlovák–magyar viszony újragondolását.

A 19. század második felének évtizedeiben a magyar Petőfi-recepció lassú intézményesedésének lehetünk tanúi. Erről tanúskodnak az alábbi lépések: a költő nevét viselő irodalmi társaság alakult, s a magyar irodalmi köztudatban a par excellence nemzeti költő szerepébe került, Magyarország pedig teljes mértékben igyekezett kisajátítani a költőt. A Vajanský által vezetett szlovák nemzeti mozgalom határozottan szembe-
szegült Magyarországgal, és ez érzékelhető volt a magyar kultúrához való viszonyában is. Ennek következtében a Turócszentmártonban (Martin) székelő elit teljes elfordulást hirdetett meg a magyar kultúrától, irodalomtól.⁴ Ugyanakkor a szlovák értelmiség – mivel Magyarországtól kapta támogatását –, kénytelen volt a magyar irodalom szlovák fordítását a magyar állameszme kulturális népszerűsítésének szolgálatába állítani.

A hamarosan megjelent első Petőfi-fordításkötetet, bár bemutatta a szlovák irodalmi sajtó, ám szlovák irodalmi visszhangja csekélynek volt mondható. Fried (1999) nyomán ennek indoklásául két okot jelölhetünk meg: 1. A szlovák Petőfi-kötetek összeállítói egy magyar Petőfi-kép szlovák változatát adták elő, mert a magyar irodalomkritikai megfontolások szerint jártak el. Ennek egyszerre voltak előnyei és hátrányai. 2. A fordítások nem a szlovák irodalom jeles képviselőinek keze alól kerültek ki, hanem a romantika jeles képviselői készítették. A fordítók olyan hangon szólaltak meg, amelyhez hasonlót a szlovák olvasók már viszonylag sokszor és régen hallottak.

4 Erre sok dokumentum lelhető fel a 2. sz. jegyzetben hivatkozott antológiában.

Lehetséges, hogy a Petőfi-életmű a szlovák irodalmárok számára addig ki nem használt lehetőségeket kínált fel, azonban a fordítások modalitásának, hangvételének másodlagossága, „epigon”-volta a szélesebb körű befogadást is gátolta.

Ha mindezen előzményeket figyelembe vesszük, nem lehet eléggé méltatni a bátor Hviezdoslavot, akinek abban a Slovenské Pohľady című szlovák folyóiratban láttak napvilágot fordításai, amely programszerűen hirdette meg a magyar kultúrától való elfordulást. Hviezdoslav vitathatatlan érdeme az is, hogy kapcsolattörténeti szempontból áttörte a két nemzet közötti falat, a meg nem értés falát, ám fordításai nem kizárólagosan kapcsolattörténeti szempontból jelentősek. Ugyanis – bár Hviezdoslavot esztétikailag már nem soroljuk a 20. század eleji irodalom megújítói közé, és tulajdonképpen pár évtizeddel korábban időszerű költészetfelfogást vallott a magáénak, mégis – Petőfi-fordításai korszerűek voltak olyan szempontból, hogy egy tárgyiassággal megfékezett romantika irányába hatottak. „Petőfit nem egyoldalúan romantikusnak, még kevésbé (egyoldalúan) a népies zsánerképek költőjének, a legkevésbé csupán lázadónak mutatták, hanem a fordítások változatossága, a tematikai rétegzettség a Petőfi-líra európai beágyazottságára hívta föl a figyelmet. Továbbá arra, hogy a magyar nemzeti költészet szimbolikus figurájának hirdetett Petőfi úgy szólaltatható meg szlovákul, hogy a lefordított versek szerves és a továbbiakban aligha mellőzhető részeivé válnak (nemcsak a Hviezdoslav-életműnek, hanem) a szlovák irodalomnak (is). Mindez a kortárs magyar irodalomtörténet ellenében történt, amely ugyan számolt Petőfi befogadásával a nem magyar nyelvű irodalmakba, de amely a fordításokat, külföldi kritikákat akképpen osztályozta, mennyire felelnek meg a magyar irodalomtörténet éppen időszerűnek hitt elvárásainak” (Fried 1999).

Említést kell tennünk a sajtóbeli visszhangról is. A sajtóban, a baloldaliban és szélsőbaloldaliban egyaránt, magasra értékelődött fel a Petőfi-kép: „népköltői-népvezéri” magatartása, forradalmisága (l. Csukás 1979); s erre hivatkoztak az 1948 után megjelent írások.

A felvázolt időszakok arról tanúskodnak, hogy a szépirodalmi művek fogadtatása kvantitatíve és kvalitatíve is felfelé ívelő tendenciát mutatott. A 20. század utolsó évtizedeinek gazdag és sokszínű fordítói hozadéka az irodalomtörténeti feldolgozással és kritikai visszhangokkal egyetemben azon múltbéli törekvések eredménye, amelyek e két kultúra és irodalom közeledését, együttműködését szorgalmazták. Ez a már haladó hagyománnyá vált irányvonal a jövőre nézve is teljes mértékben kötelezőnek tekinthető.

A funkcionális stilisztika alapelvei

A funkcionális stilisztika alapelveinek leírásakor az egyes szövegek információtartalmának kifejezését szolgáló nyelvi és nem nyelvi elemek meghatározó szerepének leírásából kell kiindulnunk. Lényege a nyelvi elemek funkciója a jelentésképzésben, szövegek stílusának megteremtésében, melyek kohezív erőként szolgálnak a szövegben. Vizsgálatának centrumában a funkcionális stílusok állnak, amelyek a konkrét szövegek

komplex nyelvi kifejezésrendszerét vizsgálják a szövegalkotás más kritériumainak függvényében (pl. a szöveg témája, műfaja, a szöveg alkotójának közlési szándéka stb.). A felsorolt kategóriák az eredeti és fordított szövegvariánsok kontrasztív stilisztikai vizsgálatakor is nagyon fontos szerepet játszanak. Az egyes szövegek stílusának funkcionális stilisztika módszerével történő elemzésekor a szövegek következő szintjeit vizsgáljuk: akusztikai szint, a szó- és kifejezőkészség szintje, az alak- és mondattani jelenségek szintje, a képi szint, az extralingvisztikus elemek és a stilisztikai alakzatok szintje.

A műfordítások elemzésére mint önálló szövegek elemzésére kerül sor. Az elemzés során nem osztom a fordításelméletben megszokott ekvivalenciaelvek által kimondottakat, melyek szerint a forrásnyelvi szöveg követendő norma, hanem az irodalom- és műfordítás-elméletben hangoztatott nézeteket (Lőrincz 2014, 84) fogadom el, melyek szerint:

1. A műfordítás nem az eredeti szöveg másolata, hanem egy másik kultúrában keletkezett szöveg, mely mindkét kultúra kánonjának része.
2. Nem az eredeti szöveg másolata, hanem egy változata, variánsa.
3. Nem kérhető számon rajta az eredeti szöveg tartalmi és formai jellemzője.
4. A műfordítás-elméletben alkalmazott megfeleltetési viszony nem azonos az ekvivalenciával. Az Anton Popovič nevével fémjelzett kommunikatív ekvivalencia áll legközelebb a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg viszonyához. Ez az elfogadhatóság (acceptability).
5. A költői szövegek olyan sajátos szövegtípusok, amelyeknek szemantikai, stilisztikai, formai és más jellemzői szoros egységet alkotnak (Lőrincz 2014, 84).

Petőfi Sándor munkássága és verseinek szlovák fordításai

Petőfi Sándor a magyar romantika kiemelkedő alakja, aki akkor még szinte ismeretlen témákat honosított meg a magyar költészetben. Nevezhetnénk akár kora kiteljesítőjének is, hiszen az ő műveiben jelent meg először a családias líra, a hitvesi és házastársi szerelem, s nem utolsó sorban tájleíró költészetében a puszta, az akkori magyar Alföld hű rajza. Művei által került nyilvánosság elé a világszabadság tematikája is. Petőfi által a magyar irodalomnak egy addig ismeretlen, új hangja szólalt meg. Költészetében olyan megszemélyesítések és a hozzájuk kapcsolódó hasonlatok alakzatait használta, amelynek alkotóelemei között nagyon közeli szemantikai kapcsolat van, tehát a képi elemek denotatív jelentése között nagyon kicsi a távolság, s ezen szemantikai kapcsolatok előre jelezhetőek. Szövegeire a természetes jelentésátvitel alkalmazása jellemző. Költészetének meghatározó elemei az adjekciós alakzatok, azaz mind lírai és mind prózai műveiben variációs vagy változatlan formájú hasonlatok és perszónifikációk jelen. Petőfi Sándor költészete egyetemes, mely a magyar hagyományokon kívül illeszkedik más nemzetek kultúrájához is. Gondolkodás- és látásmódja közel áll minden nemzethez, beleértve a szlovákokat is. Épp ez a kapcsolat ösztönzött arra,

hogy a szlovák irodalomban megjelent fordításait elemezzem. Tanulmányom további részében azt vizsgálom, hogy a szlovák nyelvű szövegvariánsok mennyire adekvátak a magyar nyelvű, eredeti szövegekkel, célom az azonosságok és különbségek felfedése a forrásnyelvi és célnyelvi szövegvariánsokban. Párhuzamos elemzést végzek az általam kiválasztott szövegtörzsekben: A virágnak megtiltani nem lehet... és A farkasok dala versszövegekben, melyeket Ján Smrek⁵ fordított le és adott ki egy kötetben.

Petőfi Sándor: A virágnak megtiltani nem lehet..., A farkasok dala

A virágnak megtiltani nem lehet... (1843, Debrecen)

A magyar népdalköltészet hatására alkotta meg a romantikus Petőfi is e versét 1843 decemberében Debrecenben, mely egy hónap múlva meg is jelent az Életképekben. Egyik legsikerültebb alkotásának tekintik, ugyanis csengése alapján nagyon tiszta népdal, mely a népdaltól a személyes líráig viszi a műfaj lehetőségeit. Petőfi A virágnak megtiltani nem lehet című költeménye a népiesség egyik legszebb megnyilatkozása. A költő nem formailag követi a népdalműfajt, nem törekszik a népies fordulatok, sajátosságok halmozására, mint számos kortársa, hanem úgy él velük, mint egyéniségének természetes kifejező eszközeivel. A népdal szellemét, a benne megnyilatkozó népi szemléletet tudatosan alkalmazza Petőfi. Ez a magyarázata annak, hogy dalai már életében elindultak a folklorizáció útján, és szerves alkotó részei lettek népköltészetünknek. Ilyen dalai a Távolból, Befordultam a konyhára, Temetésre szól az ének vagy az itt tárgyalt A virágnak megtiltani nem lehet...

A funkcionális stilisztika módszerével elsőként a vers akusztikai szintjét vizsgálom. A vers első sorai a népdalokra jellemző ütemhangsúlyos verselésűek, azaz a 4+4+3-as tagolásúak, valamint ritmusuk 3 ütemre oszló 11 szótagos, mely képleten a költő a vers előrehaladtával változtat. (1. versszak 3. sora 4+1+3+3-as tagolás). A Ján Smrek által fordított változatban ugyanez a tagolás és ritmus figyelhető meg, tehát a fordító igyekezett hűen visszaadni a forrásmű prozódiai sajátosságait.

A forrásnyelvi szövegben 5 négysoros versszak követi egymást, s a sorok összecsengését páros rímek (aabb) alkotják, melyek asszonánkok. Figyelemre méltó a sorvégek élessége, szinte tiszta rímként csengenek össze. Ez annak köszönhető, hogy a költő a verssorok utolsó 3 szótagját összeköti, s ezek mintegy időnyomatékot kapnak, valamint ez által – mintegy megszokásból is – már könnyebben fogadjuk el egybetartozóként a nem teljesen egybecsengő sorvégeket is („szelíden – tükrében”). „A ritmus, rímképlet, strófaszervezet mellett fokozza a vers dallamosságát, hogy minden strófa egy-egy

5 Ján Smrek (1898–1982), szlovák költő, író, szerkesztő, rovatvezető, lapkiadó és a kulturális élet szervezője. 1948 után versfordítással is foglalkozott, Villon és Puskin mellett többek között Ady Endre, József Attila és Petőfi Sándor több versét ültette át szlovákra.

önálló, pontosan záruló érzelmi-gondolati egység, s így rendszerint azonos a periódussal is. Éppígy az egyes részmondatokra is az jellemző, hogy csaknem mindenütt a verssorokkal egyforma hosszúságúak” (Fried–Szappanos 1987, 10). A továbbiakban a szövegtörzsek különböző szinten történő vizsgálatát végezzük el.

- (1) A virágnak megtiltani nem lehet,
 Hogy ne nyíljék, ha jön a szép kikelet;
 Kikelet a lány, virág a szerelem,
 Kikeletre virítani kénytelen.

Szlovák szövegváltozat:

Kvetu kvitnúť nezakážeš: prekvitá,
 kvitne kvietok, krásna jar keď zavíta;
 jar je dievča, kvet je láska, za Vesny
 musí kvitnúť kvietok ľúbezny.

A virágnak virágzani nem tiltod meg: virágzik,
 virágzik a virág, szép tavasz, ha beköszönt;
 a tavasz a lány, a virág a szerelem, Vesnáért
 virágzania kell az édes virágnak.

A cím mind a forrás-, mind pedig a célnyelvi szövegben megegyezik a vers első sorával (a virágnak megtiltani nem lehet/kvetu kvitnúť nezakážeš). Az eredeti szövegben található és rendszerint szótöismétkésként megjelenő kikelet szót a szlovák fordító a jar tavasz szinonimával helyettesíti, immutációs alakzatot hozva ezzel létre, megőrizve ugyanakkor az eredeti szöveg jelentését. A második sorban a nyíljék felszólító módú ige a szlovák fordításban nem található meg, azonban jelentését a kvitnúť nyílni, virágzani igenév visszaadja. Petőfi idejében az ikes igeragozás szabályos paradigmikus alakja volt a nyíljék, csak a mai olvasónak tűnik archaikusnak. Míg a forrásnyelvi szövegben az első sorban a megtiltani főnévi igenévi alany szerepel, addig a célnyelvi variánsban a (megtiltani nem lehet – (TE)) fordító az általános alanyt konkrétabbá teszi az egyes szám 2. személyű igealak használatával: nem tilthatod meg. A mű kezdőképe természeti kép, amely Szathmári István képtropológiájában leíró kép (Szathmári 1996, 13–33). Ezt követően fokozatosan megjelennek szövegben a népköltészet vezérmotívumai: a tavasz, kikelet, a virág, a szerelem, melyek segítségével a költő, párhuzamot von a természet és a szerelem között (Kikelet a lány, virág a szerelem). A metaforákban gazdag forrásnyelvi szövegváltozat első versszakában a kikelet a lány és a virág a szerelem teljes metaforák említhetők meg, melyek ugyanilyen alakban jelennek meg a szlovák szövegváltozatban (jar je dievča, kvet je láska). A stilisztikai-retorikai alakzatok közül a szövegrész meghatározó alakzata az anadiplozis, azaz a szóvégi és szóeleji elemek ismétlődése: hogy ne nyíljék, ha jön a szép kikelet; / kikelet a lány, virág a szerelem, / kikeletre virítani kénytelen, valamint a változatlan (1., 2. sor), illetve variációs ismétlések a 3. sorban. (szép kikelet; Kikelet a lány). A célnyelvi változat e tekintetben is adekvát az eredeti szöveggel,

hiszen Smrek – Petőfit követve – alliterációkkal, változatlan és variációs ismétléses alakzatokat egyaránt alkalmazott saját szövegváltozatában (kvetu kvitnút; kvitne kvietok, krásna; kvitnút kvietok – nyersfordításban: virágnak virágzani; virágzik, virágzik a virág; Vesnáért virágzania). A vers gondolatmenete is a népdalt idézi, melynek fokozatos előrehaladásával elmélyülése figyelhető meg. Az első két sor – mint már korábban említettem – természeti képpel indul, majd az azt követő sorokkal rendszerint valamilyen gondolatpárhuzamot alkot (Szathmári 1996, 10–12). Az első két sor a tavasz törvényének megfelelő virágnylást jeleníti meg, míg a másik kettő kiteljesíti a gondolatmenetet: ha a virágnak is ki kell nyílnia a tavasz eljövetelkor, úgy a lánynak is fel kell nőnie, és szívében a szerelemnek is fel kell lobbannia (kikeletre virítani kénytelen).

- (2) Kedves babám, megláttalak, szeretlek!
Szeretője lettem én szép lelkednek -
Szép lelkednek, mely mosolyog szelíden
Szemeidnek bűvösbájos tükrében.

Szlovák szövegváltozat:

Do teba ja, milá, som sa zaľúbil!	Kedvesem, beléd szerettem!
Peknú tvoju dušu som si oblúbil;	A te szép lelkedet megkedveltem;
duše tvojej krotký úsmev zazrel som	Szép lelkednek szelíd mosolyát megláttam
v očú tvojich zrkadielku čarovnom.	Szemeidnek bűbájos tükrében.

A második strófa a költő versbeli énjének személyességével, valamint megszólítással indít: Kedves babám, megláttalak, szeretlek! A Kedves babám megszólítás népies – folytatva a népdalok vezérmotívumainak sorát –, melyet egy múlt és jelen idejű, egyes szám első személyű igével kifejezett szerelmi vallomás követ (megláttalak, szeretlek!). A személyesség, a partner közvetlen megszólítása a népdalokra, a romantikára és a népies stílusú Petőfi-szövegekre egyaránt jellemző.

A szlovák szövegváltozat szintén a kedves megszólításával és vallomással indul. Az igeidő itt is múlt idő, azonban az eredeti megláttalak, szeretlek, szeretője lettem igék a som sa zaľúbil, som si oblúbil és zazrel som beléd szerettem, megkedveltem, megláttam immutációs alakzatokban jut kifejezésre. A versszak szerkezetére ezúttal is ez utóbbi nyomja rá a bélyegét: a négy sor úgy követi egymást, hogy az előzőt kedveskedő találékonysággal folyton kiegészíti, értelmezi, magyarázza az utána következő. Az elsőt a másodikhoz egy figura ethimologica kapcsolja (szeretlek! Szeretője); a másodikat a harmadikhoz egy jelzős szerkezet megismétlése (szép lelkednek), a harmadikat a negyedikhez pedig egy enjambement. Tegyük hozzá ehhez, hogy a gondolatok ilyen ritmikus összekapcsolását egész alliteráció-sor erősíti meg (szeretlek! Szeretője lettem

én szép lelkednek – Szép lelkednek mely mosolyog szelíden Szemeidnek bűvös-bájos tükrében). Ahogy látjuk, mesteri módon egyesítette a népdal-jelleget a műköltői konvencióval. Ez a második strófa kifejezőkészletében is nyilvánvalóvá válik: „a szemek tükrében mosolygó lélek konvencionális fordulatát a szelíden határozó teszi pontosabban, hiszen a lelki szépség fogalmát meghatározott jellembeli tulajdonsággal kapcsolja össze” (Szathmári 1996, 13). Az utolsó sorban lévő jelzős metafora (bűvös-bájos tükrében – bűbájos tükrében) is arra szolgál, hogy a lírai én kedvesebbé varázsolja a szelíd mosolyt. A szlovák fordítás szemantikai megfelelője az eredeti szövegváltozatnak.

- (3) Titkos kérdés keletkezik szívemben:
Mást szeretsz-e, gyöngyvirágom, vagy engem?
Egymást űzi bennem e két gondolat,
Mint ősszel a felhő a napsugarat.

Szlovák szövegváltozat:

Trápi moje srdce čosi tajného:	Valami titkos kínozza a szívemet:
Miluješ mňa, kvet môj, a či iného?	Engem szeretsz, virágom, vagy valaki mászt?
Myšlienka tá hlavnou sa mi preháňa,	Ez a fő gondolat hajszol engem,
jak keď v jeseň oblak slnce zaeláňa.	Ahogy ősszel a felhő a napot árnyékolja.

A harmadik strófát egy »titkos kérdéssel« (költői kérdéssel) indítja a költő, mely később két egymást űző gondolattá válik. Bár a természeti kép az utolsó sorba vonul, de mégis az lesz lelkiállapotának érzékeltetője, mely formailag gondolatpárhuzammal fejeződik ki. A harmadik strófában kevesebb a stilisztikai-retorikai alakzat. Az első sorba a költő betold egy alliterációt (kérdés keletkezik), a szlovák variánsban azonban ez az alakzat csak a második sor elején található (miluješ mňa 'engem szeretsz'). A fentebb már említett gondolatpárhuzam, mely egy természetből vett hasonlat formájában jelenik meg a strófa utolsó sorában (Egymást űzi bennem e két gondolat, Mint ősszel a felhő a napsugarat), kettős szerepű nemcsak az érzékletesség, a költő remény és a reménytelenség között vergődő lelkiállapotának kifejezője, hanem egyben előkészíti a negyedik versszak hangulatát is: az őszi napsugarat űző felhő képe a kedély elborulására utal (Szathmári 1996, 14).

- (4) Jaj ha tudnám, hogy másnak vár csókjára
Tündér orcád tejben úszó rózsája:
Bujdosója lennék a nagy világnak,
Vagy odádnám magamat a halálnak.

Szlovák szövegváltozat:

Keby vedel, že už na bozk iného
čaká ruža líčka tvojho bieleho:
svetom by šiel, nikde ani neobstál,
alebo sa rovno smrti odovzdal.

Ha tudnám, hogy másnak csókjára
vár fehér arcod rózsája:
világgá mennék, sehol sem állnék meg,
vagy egyenest odaadnám magamat a halálnak.

A negyedik versszak a vers hangulati mély- és érzelmi csúcspontja. A Jaj indulatszóval indított strófa is erre utal, annak ellenére, hogy tartalmilag nem jelöl valóságos helyzetet, nem a leány más iránti szerelmét panaszolja, csupán egy lehetőséget vázol, az előző strófában felvetett rosszabbik lehetőséget (utalnak erre a feltételes igealakok). A szlovák nyelvű szövegvariáns azonban elhagyja a strófafezdő indulatszót, s pusztán a feltételes igealakkal indít, s minden igealak mellől elhagyja a som létigét, mellyel egyértelmű lenne, hogy önmagáról beszél (Keby (som) vedel – Ha tudná(m)...). Az eredeti változatban nincs enjambement, míg a fordítás második sorába áthajlik a bozk iného čaká 'másnak csókjára vár' szókapcsolat. Ez a szövegrész betoldás a szlovák változatban, azaz adjekciós alakzat. A második sor Tündér orcád tejben úszó rózsája a fordításban detrakciós alakzat formájában jelenik meg, ugyanis a fordító elhagyja a népies orcád tejben úszó metaforát, s a ruža líčka tvojho bieleho fehér arcod rózsája költői kép marad. Egyértelmű, hogy a „tejben” kifejezésből a fehér színre kell asszociálnunk, amely helyett a fordított szövegvariánsban akár a halvány kifejezés is szerepelhetett volna. A költő lelkiállapota hevesse válik. Akkora heveséssel bír, hogy a bujdosással, az öngyilkossággal fenyegetőzik. Hangnembváltás következik be: a költő vérmérsékletének megfelelően. Bár a panaszkodás, siralom, bujdosás, öngyilkosság eléggé gyakori motívuma a népdalköltészetnek, esetünkben mégsem egy feltétlenül szükséges motívumként jelenik meg, hanem mint a költői személyesség beáramlása: az érzéseknek ez a hirtelen mélysége, rendkívüli intenzitása Petőfinek magának is jellemző alkati tulajdonsága. Adjekciós alakzatot hoz létre a fordító, mikor a strófa utolsó sorába a rovno egyenest határozót toldja be. De megállapíthatjuk, hogy a szlovák szövegvariáns szemantikailag adekvát módon adja vissza az eredeti változatot.

- (5) Ragyogj reám, boldogságom csillaga!
Hogy ne legyen életem bús éjszaka;
Szeress engem, szívem gyöngye, ha lehet,
Hogy az isten áldja meg a lelkedet.

Szlovák szövegváltozat:

Svieť mi, hviezda blaha môjho žiarivá,
nech môj život nebude noc trúčhlivá!
Srdca môjho perla, ak vieš, miluj ma,

Ragyogj nekem, egem fényes csillaga,
Hogy ne legyen életem bánatos éjszaka!
Szívemnek gyöngye, ha tudsz, szeress engem,

nech ti pánboh dušu tvoju požehná. Hogy az Isten áldja meg a lelkedet.

Az ötödik, s egyben utolsó versszak minden szempontból a lezárást jelenti. A költő érzelemhullámzása, érzelmeinek viharzása és a bonyolult lelki tartalmak is lezárulnak (vallomás – kétség – komorság – megnyugvás). A strofa első sora egy alliterációval indít (ragyogj reám), mellyel egyfajta könyörgést, kérést is intéz a költő a lányhoz. Megértést vár tőle, ugyanakkor udvarló gesztussal érzéseinek viszonzását is (ragyogj reám, ... hogy ne legyen életem bús éjszaka; szeress engem). Itt – a helyzetdalba ágyazottan – tulajdonképpen ez szólal már meg. A kiáradó szerelemvágy személyes ihlettségére utalnak a halmazott megszólítások (boldogságom csillaga, szívem gyöngye), valamint az első 3 versszak kijelentő és a negyedik strofa feltételes módjai után ezúttal végig felszólító módban álló igealakok (amelyek között különösen a szeress engem...ha lehet fordulat éreztet gyengéd érzelmi telítettséget). A fordítási szövegvariáns első sorában azonban az eredeti boldogságom csillaga metafora elmarad, s helyette a hvezda blaha mŕjho žiarivá 'egem fényes csillaga' szerkezet lép. Itt képsűrítésről, ill. szemantikai sűrítésről beszélünk, formailag pedig variációs ismétlésről, mivel a boldogságot fokozza, égívé emeli azáltal, hogy az egem szóval helyettesíti. A második sor szinte teljesen megegyezik az eredeti változattal, a fordító csupán a bús határozó helyett alkalmazza annak szinonimáját (trúchlivá – bánatos). A harmadik sor ha lehet – ha tudsz igéin és a szavak sorrendjén kívül teljesen adekvát a két szövegváltozat, valamint a negyedik sor is, ami teljes mértékben adekvát az eredetivel.

A farkasok dala (1847, Pest)

Petőfi A farkasok dala című költeménye, A kutyák dalával egyetemben, 1847-ben látott napvilágot Pesten. A költemény romantikus stílusjegyeihez sorolhatóak azok a jellegzetességek, amelyek ugyancsak a népiességre emlékeztetnek. Mint már fentebb, Petőfi népdalköltészete kapcsán említettem, a népiesség a romantikával egy időben alakult ki, és a romantikus gondolkodásmódban gyökerezik: a nép hangját felfedezni és a nép nyelvén írni olyan ideális világ felfedezését jelentette, amely megfelelt a romantika filozófiájának. Így Petőfi versében nemcsak a szabadság eszméje mellett végsőig kitarító lírai én, vagy az üldözött csapat szélsőséges léte illeszkedik a romantika elképzeléseihez, hanem a megszólalás népiessége is. Beszédmódja egyszerű, nincsenek bonyolult szerkezetek, metaforahalmazások. Az általam vizsgált célnyelvi szövegvariáns szlovák nyelvű, mely szintén Ján Smrek, költő és műfordító jóvoltából látott napvilágot 1847-ben. A szlovák szövegvariáns címe adekvát az eredeti változattal: Spev vlkov – A farkasok dala.

A vers öt, egyenként négy soros szakaszból áll, az első két szakasz egy-egy mondatra épül. A harmadik szakasz is tekinthető egy mondatnak, ám a pontosvessző összeköti azt a negyedik szakasz első két sorával, majd az utolsó két sor alkotja a vers

negyedik mondatát. Végül az ötödik szakasz két mondatra oszlik. A vers ritmusa hangsúlyos-magyaros, a sorok hat szótagosak, két-két három szótagos ütemre oszthatóak. Ez a verselés megfelel a népiesség elveinek, a népdalok dallamait idézi, ugyanakkor adekvát a szlovák szövegvariánssal.

Rímképletét tekintve az eredeti szöveg első versszakában bokorrím (aaaa), míg szlovákban keresztírím (abab) található. A második strófa magyar változatában félrím (xaxa) szerepel, a szlovákban viszont hármás rím egy rímtelen sorral ötvözve (xaaa).

- (1) Süvölt a zivatar
A felhős ég alatt,
A tél iker fia,
Esző és hó szakad.

Szlovák szövegváltozat:

Hvízda víchor, kvíli,
nebo mraky halia;
dve blížence zimy,
dážd' a sneh, sa valia.

Süvít a vihar, jajveszékél,
Eltakarják a felhős eget,
A tél iker fia,
Esző és hó, hömpölyögnek.'

A mű címében rejlő farkas motívum sok nép kultúrájának meghatározó motívuma. A görögöknél Phoibosz Apollón, a fényisten szent állata, az etruszkoknál a halál, a római mitológiában Róma jelképe, míg a szláv néphagyományban az erdőszellem szimbólumaként tartják számon. Petőfinél a farkas a szabadság, a szabadságvágy megtestesítője. A cím a farkasok ijesztő és keserves vonítását, ordítását idézi fel az olvasóban. A farkasok egy farkát jelenthet, egy egész horda félelmetes vadállatot, sőt, azoknak rettenetes vonítását. Petőfi verse valójában nem az állatokról (farkas) szól, hanem az emberről, az emberi életről. A versben a lírai én többes szám első személyben szólal meg, úgy jelenik meg, mint aki része a leírt helyzetnek, mint aki ott van, és átéli az egészet (Kietlen pusztaság / Ez, amiben lakunk.) Egymáshoz viszonyítva a címet és a vers szövegét, azt mondhatjuk, hogy a farkasok és a harcos, harcoló magyarok közötti hasonlóságra világít rá: mindkettőre ugyanaz a számkivetettség jellemző. A többes számban beszélő lírai én lehet egy katona is, vagy akár egy forradalmár, aki a szabadságért küzd. Az eredeti szövegváltozat első versszakában az időjárás, a vihar leírása személytelen. Tél van, zuhog az eső és a hó, az ég felhős. A strófakezdő Süvölt ige nyilvánvalóan Petőfi korának természetes és szabályos szóhasználatát mutatja, de feltehetőleg szóösszevonással keletkezhetett: süvít+üvölt – süvölt. Ján Smrek fordításában a nyelvújítás kori szóhasználat nem érzékelhető. Az eredeti és fordított változat a vihar és a zivatar főnevet használja egymás szinonimáiként, ami a megszemélyesített

természet elemi csapása. Csakhogy a zivatar itt nem a zápor jelentésében fordul elő, erősebb, vadabb értelmű – amit a süvölt ige is aláhúz – inkább Berzsenyi kifejezéséhez hasonló képzetű: „Nyolc századoknak vérzivatarjai közt Rongált Budának tornyai állanak.” A szlovák szövegvariáns első sora az eredetihez képest többletet is tartalmaz a kvíli jajveszékel ige detrakciós betoldásával. Ezzel a fordító a szemantikai módosulás mellett kettős metaforát hoz létre, ugyanakkor megszemélyesítés is egyben (süvít a vihar, jajveszékel (a vihar)). A forrásnyelvi és célnyelvi szöveg második és harmadik sora adekvát, míg az utolsó sor eredeti szakad igéje a fordításban erősebb színezetet kap a sa valia hömpölyögnek ige, immutációs alakzat betoldásával.

- (2) Kietlen pusztaság
Ez, amelyben lakunk;
Nincs egy bokor se', hol
Meghúzhatnók magunk.

Szlovák szövegváltozat:

Pusté vyhnanisko
bydlo naše v poli,
nikde hlavu sklonit',
nikde ni krík holý.

Kietlen pusztaság
Lakhelyünk a mezőn;
Sehol fejet lehajtani,
Sehol egy bokor se.

A lírai én a második szakaszban jelenik meg, többes szám első személyben beszél: „mi”. Az állatokra utalhat ezzel. Kilátástalan helyzetben vannak, a pusztán nincs hova menekülniük a zord idő elől. A közelre mutató névmás a második sor elején, hangsúlyos helyzetben egyértelművé teszi a lírai én helyzetét: a megszólalás idejében egy téli vihar tombol a pusztán, és a csapat számára nincs menekülési lehetőség ebben a helyzetben. A forrásnyelvi és célnyelvi szövegváltozat azonos módon indítja a második strófát. A költő e verse nem tartalmaz népies elemeket, pusztaságot említ a puszta, a róna, a rónaság helyett, annak ellenére, hogy a pusztaság ritkán fordul elő Petőfi költészetében. Azonban mégis e ritkábban használt szó jelzőjével együtt Kietlen pusztaság – Pusté vyhnanisko éri el hatását. Az eredeti variáns első sora egy enjambementtel zárul (Kietlen pusztaság Ez, amelyben lakunk;). A szlovák variáns harmadik és negyedik sorának kezdőszavai kettőzéses ismétlésen alapszanak, azaz anafora van jelen (nikde hlavu sklonit', nikde ni krík holý). Az utolsó sor kezdőszavaként a meghúzhatnók ható ige szerepel. Ez itt régies, többes szám első személyű feltételes módú jelen idejű igealak. Ma meghúzhatnánk változatban használjuk. A szlovák szövegváltozat megfelel a fordítói ekvivalenciának. A meghúzhatnánk magunkat nincs kifejtve a szlovákban, csak utalást tesz a költő, hogy sehol egy hely, ahol a fejet lehajthatnánk, sehol egy bokor. Ekvivalens annak ellenére,

hogy más szavakkal van kifejezve, azonban az információtartalom azonos (l. kommunikatív ekvivalencia). Mindamellet ez esetben szinonimikus ismétlésről is beszélhetünk.

- (3) Itt kívül a hideg,
Az éhség ott belül,
E kettős üldözőnk
Kínoz kegyetlenül;

Szlovák szövegváltozat:

Zvonku hryzie zima,
zdnuka hlad nás zvierá:
dvaja nepriatelja
na jedného zvera.

Kívülről rág a hideg,
belülről az éhség emészt:
két ellenség
egy vadra.

A harmadik versszakban egy ellentét ragadja meg az olvasó figyelmét: kívül-belül. Ez itt lehet kognitív (fogalmi) metafora, mert Petőfi költészetében a kint és bent, fent és lent ellentétes viszonyt kifejező fogalmi metafora gyakran jelenik meg (pl. Csalogányok és pacsirták, Az alföld, és más tájleíró, de még forradalmi versekben is (Föltámadott a tenger)). Fokozza az elviselhetetlenség érzését az, hogy amíg kívülről a hideg kínozza testüket, addig belülről az éhség marja. Az alliteráció egyszerre megszemélyesítés is: kettős üldözőnk kínoz kegyetlenül, ugyanakkor a k hangok kemény, pattogós hangzásának is szerepe van a benyomás megteremtésében. A forrásnyelvi szövegben szereplő határozós szó szerkezet kínoz kegyetlenül a szlovák variánsból eltűnik, s helyette átvitt értelemben dvaja nepriatelja na jedného zvera 'két ellenség egy vadra' szerkezet lép, mely tartalmilag nem adekvát megfelelője az eredeti szövegnek. Rímképletét tekintve a harmadik versszak magyar variánsában félrím (xaxa), a szlovák szövegváltozatban azonban tiszta rím (aaaa) található.

- (4) S amott a harmadik:
A töltött fegyverek.
A fehér hóra le
Piros vérünk csepeg.

Szlovák szövegváltozat:

A tamto zas tretí:
flinta na nás cieľi;
červená krv naša

S amott megint a harmadik:
A fegyver ránk céloz;
Piros vérünk

crčí na sneh biely.

Csepeg a fehér hóra.

Tovább erősödik a fokozás: a harmadik fenyegető veszélyt a fegyverek jelentik, a halál közelsége a legfélelmetesebb. A szinekdoché félelmetessé teszi azt, amit kifejez: szinte személytelenül támadnak a fegyverek. Ezt a szlovák szövegvariáns is nyomatékosítja a flinta na nás cieli a fegyver ránc célóz metaforával/perszonifikációval. E strófában egy fölcserelést (transzmutációs alakzat) találunk: A fehér hóra le / Piros vérünk csepeg – ez költőivé teszi a megfogalmazást, ugyanakkor a fehér és a piros szín szerepeltetése az élet és a halál ellentétét juttatja eszünkbe. A szlovák fordítás azonban nem cseréli fel a sorrendet: červená krv naša crčí na sneh biely 'piros vérünk csepeg a fehér hóra', továbbá a jelzőkkel a kontraszthatás kedvéért él. A negyedik versszak rímképlete a következőképp néz ki: magyar szövegvariáns félrím (xaxa), szlovák szövegvariáns keresztrím (abab).

- (5) Fázunk és éhezünk
S átlóve oldalunk,
Részünk minden nyomor....
De szabadok vagyunk!

Szlovák szövegváltozat:

Mráz a hlad nás morí,
dych náš v biede mizne
bokom prestreleným;
ale slobodní sme!

A fagy és éhség kínoz minket,
Lélegzetünk a szegénységben eltűnik
Átlótt oldalunkkal;
De szabadok vagyunk!

Tömören fogalmazza újra a lírai én és az üldözöttek helyzetének nehézségeit az ötödik strófa első három sora, ez a rész tekinthető összefoglalásnak is. Az utolsó sor azonban kulcsfontosságú: a szabadság eszméje az a gondolat, amely értelmet ad ennek a küzdelemnek, az üldözöttek sorsának, a dacolásnak, a nyomorúságnak. Az ellentétes kötőszó (de) nem véletlen: magyarázatot ad ez a mondat a részletezett helyzetleírásnak, visszafele teszi értelmezhetővé a szöveg egészét. A felkiáltó mód a mondat súlyát erősíti. Az üzött emberek helyzetével összhangban van az időjárás is, a magára maradottság érzését csak felerősíti az, hogy hideg van, esik az eső, szakad a hó. A versbeszéd lehangoló, kedvetlen, szenvedéssel teli. A rövid, darabos mondatok egyszerűek, dísztelenek, jól érzékeltetik a beszélő megszólalásmódját ebben a liminális helyzetben. A harcoló emberek nyomorúságban vannak, és már régen megeléghettek ezt a helyzetet, de bennük él a szabadság gondolata. Egyedül ez ad erőt. És ez elég arra, hogy kitartsanak. Az üldözötteket a szabadság eszméje motiválja. Az utolsó versszakok magyar változatában

félrím (xaxa), míg a fordított változatban keresztrím (abab) található.

Befejezés

A tanulmány első részében igyekeztem bepillantást adni a magyar irodalom 19. és 20. századi szlovák recepciójába, ugyanakkor a szlovák Petőfi-kép adaptációjába is. Mint azt láthatjuk, rendkívül eltérő módon és mértékben fogadta a szlovák nemzet Petőfi alakját és munkásságát. Bár zsenialitását elismerték, életére és költészetére, a róla kialakított képre mégis rányomta bélyegét a szlovák nacionalisták által a köztudatba beépített vélemény, miszerint Petőfi egy áruló. Léteztek azonban kivételek a szlovák irodalomban, akik tisztelték. Így tartjuk számon az egyik legnagyobb szlovák Petőfi-fordítót, Ján Smreket. A tanulmány második felében az általa fordított szlovák nyelvű szövegvariánsok elemzését végeztem el. A funkcionális stilsztika módszerével megvizsgált forrásnyelvi, azaz magyar, ill. célnyelvi, azaz szlovák szövegvariánsokról elmondható, hogy azok nem teljes mértékben ekvivalensek. A magyar és szlovák szövegek rímélése, ill. a szó- és kifejezőképeslet sem azonos. Míg Petőfi nyelvhasználatára jellemző az archaikus szóhasználat, addig a szlovák variánsokban ez nem lelhető fel. Szemantikai tartalmukat illetően egyenértékűnek tekinthetőek, hiszen – bár a kifejezések nem egyeznek meg minden esetben (a két nyelv eltérő rendszeréből is adódóan) – az információtartalom mindkét vers esetében azonosnak vélhető. A forrásnyelvi variánshoz képest a célnyelvi variánsban több az alakzatok betoldása, helyettesítése. Ez azt támasztja alá, hogy a sajátos, 20. századi nyelvezettel rendelkező Ján Smrek inkább a stilisztikai átváltási műveletekkel élt, mintsem igyekezett volna az eredeti változatot szlovák nyelvű szó szerinti variánsával megfeleltetni.

Irodalom

- Anton Popovič. 1980. *A műfordítás elmélete*. Bratislava: Madách.
- Anton Popovič. 1975. *Teória umeleckého prekladu. Aspekty textu a literárnej komunikácie*. Bratislava: Tatran.
- Csukás István. 1979. *Petőfi a szlovákoknál*. Pozsony: Madách.
- Fried István. 1999. A szlovák Petőfi-kép. *Kisebbségkutatás* 8 (3). <http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_1999_03/cikk.php?id=103> (2016. febr. 14.)
- Fried István. 2001. *A (poszt)modern Petőfi*. Budapest: Ister.
- Fried István–Szappanos Balázs. 1987. *Petőfi-versek elemzése*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Chmel Rudolf szerk. 1973. *Literárne vzťahy slovensko-maďarské. Dokumenty z 19. a zo začiatku 20. storočia*. Martin.
- Klaudy Kinga. 1997. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Scholastica Kiadó.
- Kulcsár Szabó Ernő. 1998. A saját idegensége. In *A fordítás és intertextualitás alakzatai*,

- szerk. Kabdebó L. et al. 93–111. Budapest: Anonymus.
- Lőrincz Julianna. 2006. *Petőfi-versek és műfordításaik alakzatainak kontrasztív vizsgálata. Az alakzatok világa 19.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lőrincz Julianna. 2007. *Kultúrák párbeszéde.* Eger: Líceum Kiadó.
- Lőrincz Julianna. 2014. *Bábel tornya alatt. Kontrasztív nyelvészeti alapismeretek.* Eger: 4 Pont Nyomda Kft.
- Margócsy István. 2011. *Petőfi-kísérletek. Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről.* Pozsony: Kalligram.
- Szalatnai Rezső. 1954. *Petőfi Pozsonyban.* Bratislava: Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó
- Szathmári István. 1996. A funkcionális stilisztika megalapozása. In *Hol tart ma a stilisztika?*, szerk. Szathmári István. 13–33. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szathmári István. 2004. *Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szathmári István. 2013. *Hogyan elemezzünk verset?* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szegedy-Maszák Mihály. 1998. Fordítás és kánon. In *A fordítás és intertextualitás alakzatai*, szerk. Kabdebó L. et al. 66–92. Budapest: Anonymus.
- Szikszaíne Nagy Irma. 1994. *Stilisztika.* Budapest: Trezor Kiadó.
- Smrek Ján. 1973. *Sándor Petőfi: Básne.* Tlačiarne SNP.
- Tomiš Karol. 1999. A magyar irodalom fordítások útján való fogadtatása a szlovák irodalmi kultúrában (1860–1918). *Irodalomtörténeti Közlemények* 1–2. <http://www.itk.iti.mta.hu/1999-12/tomis.htm> (2016. febr. 14.)

ISTÓK BÉLA

„Pofára esett, mint a zsíros kenyér”

A humor és az internetes mémek kapcsolata egy emlékezetes megmozdulás tükrében

Tanulmányomban a humor és Böde Dániel egyik emlékezetes szabálytalanságára reflektáló internetes mémek kapcsolatát vizsgálom szemantikai és pragmatikai szempontból. Minden olyan humoros vagy frappáns (elsősorban) kép–szöveg konglomerátumot mémként kezelek, amely magas fokú terjedési potenciállal rendelkezik. A mémkorpusz alapján a humor forrásaként a következő tényezőket nevezem meg: 1.) a raskini forgatókönyvváltás, -ütközés (l. a humor szemantikai forgatókönyv-elmélete), a lexikai jelentésviszonyok (poliszémia, homonímia, paronímia 2.) a Grice-féle minőségmaxima megsértése (hiperbola, immutáció). A bemutatott példákból következik, hogy a mémek propozicionális tartalma (állítás, kijelentés) csak másodlagos, az illokutív [intentio auctoris (szerzői szándék)] és a perlokutív aktus (kiváltott hatás) a meghatározó.

Kulcsszavak: netnyelvészet, mémek, humor, szemantika, pragmatika

1. Bevezető gondolatok

Tanulmányomban a humor és Böde Dániel egyik emlékezetes megmozdulására (a futballista földhöz vágja az ellenfél egyik játékosát) reflektáló internetes mémek kapcsolatát vizsgálom szemantikai és pragmatikai szempontból. Az interneten – elsősorban a Facebookon – villámgyorsan és divatszzerűen terjedő mém „olyan jelenség, fogalom, szöveg, kép vagy kép–szöveg kapcsolat”, melynek „tartalma vicc, pletyka, kép, weboldal, hivatkozás, (ál)hír” (Veszelszki 2013, 13). Az alábbiakban minden olyan humoros vagy frappáns (elsősorban) kép–szöveg konglomerátumot mémként kezelek, amely magas fokú terjedési potenciállal rendelkezik (l. lájkok és megosztások száma).

2. Anyag és módszer

2.1. A vizsgálat módszertana és szempontjai

A netnyelvész az internet és a nyelvhasználat kapcsolatát vizsgálja funkcionális nyelvészeti, stilisztikai, pragmatikai vagy szociolingvisztikai szempontból (Posteguillo 2002, 21). A Yus nevéhez köthető kiberpragmatika fogalma alatt a klasszikus pragmatikai területek – pl. kontextus, udvariasság, relevancia – digitális közegben való vizsgálatát értjük (Yus 2001, 2008; Bonilla 2003). Veszelszki (2016, 59) az internetes

nyelvhasználat pragmatikai szempontú kutatásainak kezdetét a 2000-es évek közepétől számítja: Susan C. Herring egy 2007-es nemzetközi pragmatikai konferencián tartott előadásában prioritásként kezeli a számítógép közvetítette kommunikáció pragmatikai alapú vizsgálatainak a különböző nyelvészeti szemléletmódoktól való elkülönítését (Herring–Stein–Virtanen 2013, 4). A netnyelvészet pragmatikai jellegű kutatásainak mérföldkövét a Susan C. Herring, Dieter Stein és Tuija Virtanen szerkesztette angol nyelvű kötet (2013) jelentheti: *Pragmatics of Computer-Mediated Communication* (A számítógép közvetítette kommunikáció pragmatikája). A magyar szakirodalom sajnos nem bővelkedik az internetes nyelvhasználat pragmatikájáról szóló írásokban: nemrég jelent meg Veszelszki Ágnes (2015b) átfogó és hasznos ötleteket adó tanulmánya: *Megfontolások a digitális kommunikáció pragmatikai leírásához*.

Dolgozatomban a TrollFoci Facebook oldalán a 2015 decemberében közzétett Böde-mémeket és a vizuo-verbális humor kapcsolatát elemzem elsősorban pragmatikai eszköztárral (l. kontextus, dinamikus jelentésképzés, maximasértés). A pragmatikára a) Stalnaker (1972, 383) és Levinson (1983, 3) nyomán a kontextuális jelentés tanulmányozásaként és b) olyan szemléletmódként tekintek, amely Östman metaforájával élve (1988, 28) esernyőt tart a különböző nyelvészeti diszciplínák – esetünkben a szemantika – fölé, illetve párbeszédet folytat azokkal (a témáról bővebben l. Tátrai 2011, 14–18).

A TrollFoci Facebook oldaláról letöltött 58 mém Böde Dániel egyik emlékezetes megmozdulására reflektál: egyszer explicit (pl. Böde földhöz vágja az ellenfél egyik játékosát), máskor pedig implicit módon (pl. utalás Böde tetteire). A korpuszalapú empirikus vizsgálat során minden olyan kép-szöveg kapcsolatot mémként kezelek, melynek alapja egy frappáns vagy humoros gondolat, illetve összefüggés. A 2016. január 24-én letöltött 58 Böde-mém összesen 231 972 lájkot és 13 165 megosztást kapott. Az egy mémre eső lájkok száma 4 000, a megosztásoké pedig 227. A szóban forgó mémekhez összesen 1 902 komment érkezett, ami mémenként 33 hozzászólást jelent. A lájkok, a megosztások és a hozzászólások magas száma is mutatja a mémekben rejlő magas fokú terjedési potenciált.

2.2. Célok és hipotézisek

Tanulmányomban az internetes mémek sajátosságait szándékozom feltárni a humor szempontjából releváns nyelvi keretek között. Feltételezem, hogy a kép-szöveg kapcsolat legtöbbször komplementer jellegű, vagyis a vizuális és verbális elemek önmagukban nem egyértelműek: kölcsönösen feltételezik egymást. Kép és szöveg, valóság és fikció, szó szerinti és átvitt jelentés kollokációszerű használata támasztja alá a mémek imaginárius-voltát. Iser irodalmi művekre vonatkoztatott terminusa alatt „az adott és az elképzelt összjátékát” értjük (2001, 21). A mémkorpuszból vett példákkal

igyekszem alátámasztani, hogy a mémek propozicionális tartalma másodlagos, az illokutív és perlokutív aktus –, vagyis a „mémíró” szándéka és a „mémolvasóra” tett hatás – a meghatározó.

A szemantikai alapú humorforrást a lexikai jelentésviszonyokkal (poliszémia, homonímia, paronímia), a pragmatikait pedig az explicit és implicit jelentés kölcsönviszonyával (dinamikus jelentésképzés), a hiperbolával (túlzás), és az immutációval (helyettesítés) magyarázom.

2.3. *TrollFoci*

Az angol TrollFootball mintájára megalakult magyar TrollFoci Facebook oldala elsősorban „futballal kapcsolatos humoros-parodisztikus tartalmak közzétételével foglalkozik” (Veszelszki 2015a, 40), és „elviselhetővé teszi a máskülönben elviselhetetlen magyar futballközeget” (Gazdag 2014). A TrollFoci nevében szereplő troll kifejezés a digitális kommunikáció szókészletét bemutató Netszótár meghatározásában a következő: „Sok résztvevős virtuális kommunikációban (például internetes fórumon, közösségi oldalon) szándékosan zavart, széthúzást keltő személy, provokátor. Általában gyűlölködő megjegyzésekkel, személyeskedéssel vagy követhetetlen, a témától eltérő kommentárokkal próbál zavart kelteni. A romboló tevékenységet trollkodásnak nevezik. Nevét a skandináv mondavilágból ismert, a fantasy irodalomban, illetve a szerepjátékokban kötekedő, agresszív lényként felbukkanó figuráról kapta” (Veszelszki szerk. 2012, 334–335). Az oldal nevében szereplő troll kifejezés ennél fogva utal annak társadalmi kontextusban betöltött görbe tükröt mutató szerepére. A saját weboldallal, könyvvel (l. Rekop–Adminok 2014) és TV-műsorral büszkélkedő TrollFoci népszerűségét mutatja, hogy a Facebook-oldalt látogatók száma 2016 áprilisában meghaladta a 300 ezret. A szerkesztők által készített és az oldal kedvelői által beküldött mémek válogatás után a hírfolyamban egyaránt hozzáférhető, lájkolható és megoszthatók. Egy, a TrollFoci alapítójával készített és az index.hu-n olvasható interjúból kiderül, hogy az oldal „profi játékosokat emel fel, sőt válogatott futballisták maguk küldenek be képeket, hogy kifigurázhassák őket” (Lovas–Sajó 2015).

2.4. *A szereplők (tematikus kontextus)*

A kutatás során abból a pragmatikafelfogásból indulok ki, amely a pragmatikára „a különböző nyelvészeti részdiszciplínák közötti párbeszéd kialakítására” szolgáló személelmódként tekint, és a „kontextusfüggő megnyilatkozás folyamatában dinamikusan létrejövő jelentést vizsgálja” (Tátrai 2004, 479–480). Ezen megközelítés értelmében szükségesnek tartom a tematikus kontextus rövid ismertetését.

Böde Dániel magyar labdarúgó-válogatott 2015 novemberében Magyarország Norvégia elleni visszavágó mérkőzésén a nyakánál fogva vágta földhöz az ellenfél egyik játékosát. Az M4-nek adott nyilatkozatában a következőképp magyarázta az Even Hovlanddal szemben elkövetett szabálytalan megmozdulását: „Rosszul toltam meg a labdát, a gyerek le tudott szerelni, és úgy voltam vele, hogy ne legyen kontra. Ezt a módját választottam, hogy megállítsam” (Nemzetisport.hu 2015a). Böde ominózus jelenetére reflektáló hasonlata már-már a futballfolklor részének tekinthető: „Szokták mondani, hogy pofára esett, mint a zsiros kenyér” (Nemzetisport.hu 2015b).

A szóban forgó eseményeket követően a különböző hazai és külföldi oldalak mémek tucatjait gyártották le, illetve osztották meg a vonatkozó történések analógiájára [3. mém].

3. A mém fogalma, a memetika kialakulása

A mém fogalmát elsőként Richard Dawkins evolúciós biológus használta Az önző gén (1976) című könyvében (vö. Dennett 2002, 6): „azokat a komplex ötleteket, a kulturális átvitel vagy imitáció egységeit nevezi [...] mémeknek, amelyek megjegyezhető egységekké képesek önmagukat alakítani” (Veszelszki 2015, 41). Dawkins a mémek terjedését a gének terjedésének mintáján szemlélteti: „A mém lehet egy dallam, egy gondolat, egy jelszó, ruhadarab, edények készítésének vagy boltívek építésének módja. Éppúgy, ahogy a gének azáltal terjednek el a génállományban, hogy spermiumok vagy peték révén testből testbe költöznek, a mémek úgy terjednek a memékészletben, hogy agyból agyba költöznek egy olyan folyamat révén, melyet utánzásnak nevezhetünk” (Dawkins 1986, 241; idézi: Dennett 1998, 369). Dawkins a kifejezést úgy alkotja meg, hogy a kulturális átadás vagy az utánzás egységeként tekint rá: „A »miméma« szónak tetszetős görög származása van, de olyan egy szótagú nevet szeretnék találni, amely egy kicsit úgy hangzik, mint a »gén«. [...] azt is gondolhatjuk, hogy a »memória« szóval vagy a francia *même* (ugyanaz) szóval rokon” (Dawkins 1986, 241; idézi: Dennett 1998, 369). Dawkins „önző gén” analógiájának alapján következik, hogy bizonyos kulturális jelenségek – esetünkben a mémek – „nem azért alakultak ki és terjedtek el, mert igazak, hanem azért, mert önmagukra nézve előnyösek” (H. Nagy 2008, 55): „a végső haszonélvező, amelyre a költség-haszon elemzések vonatkoznak, maga a mém, nem pedig az azt hordozó elem” (Dennett 2002, 8). A dawkinsi mémek „rátermettségi” versenyéről Dennett a következőképp fogalmaz: „A mémek manapság fénysebességgel terjednek [...]. Hordozóról hordozóra, médiumról médiumra ugrálnak alkalomszerűen, és gyakorlatilag megfoghatatlanok [...], – a génekhez hasonlóan – potenciálisan halhatatlanok. [...] Az emberi tudatnak vannak határai, így nem korlátlan azoknak a mémeknek a száma, melyeknek helyet biztosíthat [...]: a mémek versengeni kényszerülnek egymással, hogy annyi agyba tudjanak bekerülni, amennyibe csak lehetséges” (2008:

24). „Azok a mémek fognak elburjánzani, amelyek – ha törik, ha szakad – mindenáron szaporodnak. [...] Behatolnak a kultúra tagjainak agyába és [...] alávetik magukat a nagy kiválasztódási versenynek” (2002, 11).

4. Az internetes mémek

Az elektronikus médiumokon keresztül kisebb-nagyobb változásokkal terjedő szövegeket Balázs Géza (2006, 2007) elektronikus folklórként (e-folklórként) definiálja. Veszelszki Ágnes Balázs sms-folklór, minimálfolklór és elektronikus folklór fogalmainak mintájára megalkotja a lájk-folklór és a Facebook-folklór kifejezéseket (Veszelszki 2011, 379–382; 2015: 41), ezek részeként tekinthetünk az internetes mémekre is.

A Facebookon általunk lájkolt vagy az idővonalunkon megosztott (szórakoztató) tartalom – esetünkben a mém mint (humoros) kép-szöveg kapcsolat – az ismerőseink számára is láthatóvá, lájkolhatóvá és megoszthatóvá válik, ami lehetővé teszi, illetve elősegíti annak további terjedését. Az internetes mémek akár hónapokig vagy évekig is keringhetnek a világhálón, a legtöbbször azonban „csak gyorsan múló, tiszavirág-életű karriert” futnak be (Horváth–Mitev–Veszelszki 2013, 141). Mivel a mémeket „a szóbeliségre jellemző pletykahatás, az aktualitás, a történésekre való azonnali reakció” ösztönzi (Veszelszki 2015a, 41), életük az aktualitását veszített történések feledésbe merülésével véget is ér. Bizonyos mémek azonban a körülményekhez alkalmazkodva az „eredeti kontextusból kiragadva újabb és újabb kontextusokban keresnek maguknak új értelmet” (Horváth–Mitev–Veszelszki 2013, 141).

Mint ahogy a marketingben a különféle márkák, úgy az interneten a különböző mémek is bizonyos értékkel rendelkeznek. Horváth, Mitev és Veszelszki (2013) vizsgálatuk alapján a következő dimenziókat tartja a mémérték szempontjából meghatározónak: egyediség, felismerhetőség, aktualitás, variálhatóság, azonosulás, maszkyszerűség, humor és szerethetőség. A Böde-mémek értékét az előzőek tükrében a következő komponensek adják: a) aktualitás (l. aktuális eseményekre reflektál); b) azonosulás/szerethetőség (l. magyar célközönség); c) humor (l. TrollFoci).

5. Humorforrás

A humor latin eredetű szó, jelentése 'nedv', ami a korabeli orvostudomány azon tanával hozható kapcsolatba, mely szerint az ember kedélyállapotát testének nedvei befolyásolják. Fülöp Lajos a (nyelvi) humort olyan kontrasztjelenségként határozza meg, amely „a helyes és helytelen, a szokásos és szokatlan, a szabályos és szabálytalan ellentétén alapul” (2013, 60). A vidámságot és nevetető hatást keltő komikum ábrázolásának ezt a fajtáját a szatírától „a bírálat fokának a visszafogottsága különbözteti meg [...]: derű és szomorúság, elégikus hangulat és harsány jókedv, megbocsátás és kinevetés

keverednek benne” (Fülöp 2013, 60–61). A humor nehezen illeszthető pontosan körülhatárolt keretek közé, mivel meglehetősen sokszínű és összetett jelenség (Jellinek 2015, 174): „a váratlanság, szokatlanság, elvárásértés, ellentmondás (inkongruencia) mozzanata fedezhető fel a humoros szövegek jelentésvilágában” (Nemesi 2015, 149). A letöltött mémeket a humorforrás szempontjából két kategórián belül vizsgálom. Mivel az általam bemutatott példák esetenként egyik és másik kategórián (a szemantikai és a pragmatikai humorforrás kategóriáján) belül is értelmezhetők, fenntartom a csoportok közötti átjárhatóság lehetőségét.

5.1. Szemantikai alapú humorforrás

Az elmúlt évtizedek során számos humorelmélet született (l. Raskin 1985; Attardo 1994; Kuipers 2006; Krikmann 2007), közülük is talán a Victor Raskin (1985) nevéhez fűződő Semantic Script Theory of Humor (SSTH) és a tanítványa, Salvatore Attardo (1994) által továbbfejlesztett General Theory of Verbal Humor (GTVH) a legelterjedtebbek (a különböző humorelméletekről magyarul l. Jellinek 2015, 173–190; Nemesi 2015, 123–156). Az SSTH és GTVH alapján a humor különböző szituációkra reflektáló forgatókönyvek szembenállására támaszkodik. Ezek a forgatókönyvek „tartalmazzák az adott szituációban lezajló tipikus lépések konvencionális sorrendjét, a tipikus résztvevőket és az adott szituációval asszociálható más személyeket, tárgyakat, fogalmakat” (Jellinek 2015, 174).

(1) – Milyen fék van ezen? / – Kontra fék... / – Nem lehet kontra!!! [1. mém]

Az (1) párbeszédben a verbális és a vizuális elemek a jelentésképzés és a forgatókönyv-alakítás során kölcsönösen feltételezik egymást. A hallgatóban a képi (kerékpár, kerékpározó hölgy, kerékpározó férfi) és a nyelvi elemek (fék, kontra fék) együttesen aktiválják az elsődleges elvárás,¹ a kerékpározás forgatókönyvét. A Nem lehet kontra!!! megnyilatkozás ugyan látszatra illeszkedik az első forgatókönyvhöz, az azt követő vizuális elemek (a kerékpár földhöz vágása; Böde az, aki földhöz vágja a kerékpárt) nem illenek bele az általunk felállított elvárás képébe, és arra készítetnek bennünket, hogy gondoljuk újra a korábban elhangzottakat. A figyelem ekkor a kerékpározó Bödére, a jelentéstapadást (kontra < kontratámadás) és poliszémiát (kontra: 1. féktípus; 2. ellentámadás) kihasználó fordulóra (Nem lehet kontra!!!), valamint a futballista egy korábbi mozdulatára és nyilatkozataira (→ 2.4.) irányul, aktiválva a második, a „zsíros kenyér” forgatókönyvet. A két különböző forgatókönyv egymásmellettsége, ütközése szolgál a humor alapjául. A poliszémikus viszonyra épülő mémek egy olyan példáját láthatjuk,

¹ Jellinek Sára a forgatókönyv kifejezés helyett („mellett”) az elvárás terminus használatát javasolja (bővebben l. 2015, 175).

melynek megértéséhez ismernünk kell a megnyilatkozás tematikus kontextusát (→ 2.4.). A futballista által használt kontra szó a kontratámadás 'ellentámadás' kifejezésből jöhetett létre jelentéstapadással. Jelentéstapadásról akkor beszélünk, amikor „a jelzős szerkezetek jelzett szavának jelentése a jelzőéhez tapad” (Jakab 2010, 406). A párbeszédben olvasható kontrafék kifejezéshez az Etimológiai szótár a következő jelentést kapcsolja: „<kerékpáron> a pedál hátranyomásával működő fék” (Zaicz főszerk. 2006, 388). A kontra(támadás) és kontra(fék) kifejezések közötti poliszémikus viszonyt a jelentések implikálta latin *contra* 'szemben, ellen' összefüggés adja.

Jellinek egy másik példa alapján arra a következtetésre jut, „hogymely olyan szöveget humorosnak nevezhetünk, amely egy elsődleges elvárás egy másodlagossal tör meg” (2015, 176). A raskini forgatókönyvváltást mint a viccek mozgatórugóját nyelvi tényezőkkel magyarázhatjuk, hiszen a humoros hatás kiváltója (trigger) legtöbbször „a kétértelműség (ambiguitás) vagy az ellentmondás (kontradikció) valamely formája” (Nemesi 2015, 126–127).

Nemesi felhívja a figyelmet arra, hogy Raskin a szemantikai forgatókönyv-elméletét „nem tudja szemantikai keretek között tartani”, és elfelejtje hangsúlyozni a humorjelenség pragmatikai voltát (2015, 124). Nemesi állítását támasztja alá az elemzett példa „zsíros kenyér” forgatókönyve is, amely a nyelven kívüli valóságra, egy nem mindenki által ismert tematikus kontextusra utal (→ 2.4.).

A szemantikai forgatókönyv-elmélet egyik kritikus pontja, hogy akadnak olyan humoros szövegek is, amelyekből hiányzik a forgatókönyv vagy forgatókönyvváltás, illetve ha van is, akkor az nehezen/körülményesen modellálható (vö. Nemesi 2015, 124–132):

(2) NEE, CSAK BÖDÉT NEE! [Cristiano Ronaldo sírva fakad, amikor megtudja, hogy Portugália a Bödét is soraiban tudó magyar válogatottnal találkozik az Európa-bajnokságon] [11. mém]

A (2) példa mindössze egy képből (l. Cristiano Ronaldo) és egy megjegyzésből (l. félelem) áll. Ebben az esetben nyilván nem forgatókönyv-ütközésről, hanem Böde képességeinek a túlbecsüléséről van szó, ami az aranylabdás Cristiano Ronaldo szájából ironikusnak, sőt túlzónak hat (→ 5.2.).

A szemantika „a nyelvi jelek és a jelölt tárgyak, illetve a jelek és a jelentés közötti viszonyokat tanulmányozza” (Lőrincz 2015, 21). A vizsgált korpuszban a jel hangalakjának és jelentéseinek relációja alapján elkülönített lexikai jelentésviszonyok két típusára, a homonímiára és a poliszémiára találunk számos példát. A szinkrón szemléleten alapuló megközelítés szerint: ha egy szóalakhoz két vagy több jelentés tartozik, és „a beszélő tudatában a jelentések között többé-kevésbé szoros kapcsolat van, akkor poliszémiáról, ha nem, akkor homonímiáról van szó” (Lőrincz 2015, 50–51). Lendvai Endre (1996) szerint a poliszémia „megfelel a komikum előfeltételeinek, mert felszíni

egyezés mellett tartalmi eltérés jellemzi” (53), a homonímia pedig „az egyik legerősebb humorképző nyelvi eszköz” (57).

(3) Böde azt mondta, nem ért az öltözködéshez... / ...pedig a norvégot jól megruházta!

A (3) példában a megruház szóalak két különböző, szinkrón és diakrón szempontból is össze nem függő jelentést implikál. Először a ruha szláv jövevényszó – „vö. horvát-szerb ruho 'ruha, öltözet', szlovák rúcho 'ugyanaz <főként köznyelvi szóként>” – megruház 'felöltöztet' alkalmi származékáról, másodsor pedig „a feltehetően a korábbi cigány eredetű ruhi 'ütés' [...] főnév hatására” létrejött megruház 'megver' kifejezésről van szó (Zaicz főszerk. 2006, 632). A leírtak értelmében megvalósuló homonimikus viszonnal indokolható az „öltözködés” és a „zsiros kenyér” forgatókönyvek ütközése.

(4) Hogy szakítana Böde a csajával? / Dobná...

A (4) példa az előzőhöz hasonlóan megköveteli a befogadó részéről azt a közös tudást, amelyre a megnyilatkozás irányul: „az implicitség [...] az explicitésséggel való dinamikus kölcsönviszonyában nyer értelmezést, és alapvetően ez határozza meg az implicit jelentés létrehozásának lehetőségeit is” (Tátrai 2011: 101). A megnyilatkozás két párhuzamos referenciális jelenetet implikál: egyrészt a nyelvileg explicitté tett dobás 'szakítás' pillanatát, másrészt a futballista emlékezetes megmozdulását mint tematikus kontextust. A két referenciális jelenet érintkezési pontja a valakitől való megszabadulás folyamatában rejlik, és ez biztosítja a dobna szóalak polisztémikus jellegét mint a humor forrását.

(5) Ő itt egy Kylo... / ...ő meg száz kiló! [12. mém]

A Fradi.hu egyik videójából kiderül, hogy a Ferencváros ún. „buborékfocis edzésén” Böde teljesített a legjobban, eredményességére pedig a következő magyarázatot adta: „Száz kiló vagyok b*** meg!” (Nemzetisport.hu 2015c). A 12. képen Kylo Ren, a Csillagok háborúja egyik gonosztevője és Böde Dániel láthatók: a játékos fenti megnyilatkozására való közvetett utaláson túl a humor ezúttal is a Star Wars-figura nevének (Kylo [ejtsd: kájló]) és a futballista testsúlyát jelölő mértékegységnek (kiló) paronimikus viszonyán (hasonló alakúságán) alapul. Az egy (Kylo) határozatlan névelő a kontextusnak (száz kiló) köszönhetően aktualizálódik, és mennyiséget jelentő melléknévként, vagyis számnévként válik a komikum hordozójává.

A szemantikai alapú humorforrás a raskini forgatókönyvváltással vagy -ütközéssel jól magyarázható, ha azonban szeretnénk szigorúbb értelemben vett nyelvi keretek között maradni, célszerűbb a lexikai jelentésviszonyokon alapuló fordulokat

megvizsgálunk: a humoros hatást legtöbb esetben a homonímia (azonosalakúság) vagy a poliszémia (többjelentésűség) biztosítja. Meglátásom szerint az így létrejövő referenciális jelenet a kontextusok manipulálásán alapul, ami azt jelenti, „hogy a megnyilatkozást vagy annak egy részletét nem az adott kommunikációs és nyelvi környezetben elvárható(bb) értelemben használják, hanem egy másik értelmezés lehetőségét nyitják meg” (Tátrai 2011, 66).

5.2. Pragmatikai alapú humorforrás

A (nyelvészeti) pragmatikára olyan átfogó szemléletmódként tekinthetünk, „amely a nyelvi tevékenységet a szociokulturális és kognitív feltételek kölcsönviszonya felől közelíti meg, és a különböző kontextuális körülmények között létrejövő, azaz dinamikus jelentésképzést helyezi kérdésfeltevésének középpontjába” (Tátrai 2011, 9). A hagyományos meghatározás alapján a pragmatika „a nyelvi formák és a nyelvi formák használói közötti kapcsolat tanulmányozásaként jelenik meg” (2011, 12). Herring szerint a digitális kommunikáció pragmatikai leírása egyrészt a digitális közegben is vizsgálható klasszikus pragmatikai területek – mint a beszédaktusok, az udvariasság, az implikátúra –, másrészt a CMC-specifikus² területek – pl. a nicknevek, a trollok vagy a flaming – szempontjából is lehetséges (vö. Herring–Stein–Virtanen 2013, 4; idézi Veszelszki 2015b, 242–243).

Az internetes mémek pragmatikai elemzését elsősorban a kontextus fogalma felől közelítem meg. Tátrai a kontextus összetevőit olyan értelemtartományként (is) vizsgálja, „amely a szituációra, a cselekvésre és a témára vonatkozó ismereteket foglalja magában” (2004, 483). Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a mémek pragmatikai elemzésekor a résztvevői szerepek többszörösen egymásba ágyazódásával találkozunk: a fiktív, ugyanakkor korábban elhangzott megnyilatkozások elemeit tartalmazó párbeszédre épülő mémek beágyazódnak abba a diskurzusba, melyben a görbe tükröt mutató sportoldal a megnyilatkozó, az oldal kedvelői pedig a befogadó szerepét töltik be. Vegyük szemügyre azt a példát, amelyet korábban szemantikai keretek között vizsgáltunk (→ 5.1.):

(1) – Milyen fék van ezen? / – Kontra fék... / – Nem lehet kontra!!! [1. mém]

Az (1) példa alapján a többszörösen egymásba ágyazott résztvevői szerepek a következőképp alakulnak: makroszinten a TrollFoci (szórakoztató) és az oldal kedvelői (szórakoztatott) közötti kommunikációról, mezoszinten a kerékpározó hölgy és Böde Dániel fiktív párbeszédéről, mikroszinten pedig – utalás révén – a futballista M4-nek adott nyilatkozatáról van szó (→ 2.4.).

2 CMC = computer-mediated communication 'számítógép közvetítette kommunikáció'

A szituációs kontextus vagy beszédhelyzet fogalma alatt Tátrai a ki, kinek és a mikor, hol kérdések által jelölt kommunikációs tényezőket érti. A szituációs kontextus ismerete tehát egyenlő a diskurzus résztvevőinek kapcsolatára, illetve térbeli és időbeli elhelyezkedésére vonatkozó ismeretekkel. A cselekvés kontextusa a megnyilatkozások miéértjére reflektál: a megnyilatkozások értelmezésekor tehát figyelembe kell vennünk a kommunikációt megalapozó (mögöttes) szándékokat, célokat és érdekeket (Tátrai 2004, 480–481). Az internetes mém mint sajátos kép-szöveg konglomerátum (Horváth–Mitev–Veszelszki 2015: 143–144) véleményem szerint egy olyan meghatározott előismeretekkel rendelkező befogadót feltételez, aki a világ dolgaira reflektáló kép-szöveg kapcsolat értelmezésekor a szerzői szándéokra (intentio auctoris) hagyatkozik. A jelentést vagy annak egyik összetevőjét Austin, Searle és Grice – a beszédaktus-elmélet megalapozói – is a beszélő – esetünkben a mémgyártó (TrollFoci) – intenciójával azonosítják (Kelemen 2007, 18). Veszelszki (2011, 380; I. Runkehl–Schlobinski–Siever 1998) az e-folklór és a Facebook-folklór szövegeit vizsgálva megállapítja, hogy azokban „a megnyilatkozás propozicionális tartalma másodlagos; sokkal erőteljesebb viszont az illokutív és a perlokutív aktus, azaz az üzenetiró (vagy -továbbító) intenciója, illetve az általa kiváltott hatás”. Az alábbiakban konkrét példákon szemléltetem, hogy az e-folklór részét képező internetes mémekről mindez ugyancsak elmondható. Veszelszki az internetes mémgyártás céljaként az aktuális társadalmi-közéleti jelenségek kigúnyolását, görbe tükör tartását, a reklámot, a mémek közösségalkotó hatását, a szórakoztatást és a humort nevezi meg (2013, 22).

Az internetes mémek sikeres értelmezéséhez szükségünk lehet a tematikus kontextus ismeretére, amely „azokat a pragmatikai háttérismereteket foglalja magába, amelyek ahhoz segítenek bennünket hozzá, hogy megértsük, miről is szól, mire is vonatkozik az adott megnyilatkozás (Tátrai 2004, 481). Veszelszki egyik tanulmányában szintén felhívja a figyelmet arra, hogy az általa vizsgált mémek „háttértudás vagy szöveges kommentár nélkül értelmezhetetlen szöveg-kép kapcsolatok” (2013, 14). Ez a kijelentés az általam vizsgált mémekre is igaz lehet, véleményem szerint azonban feltétlenül az a legfőbb kérdés, hogy a vizsgált objektum a megfelelő előismeret(ek) hiányában értelmezhető-e vagy sem, hanem az, hogy milyen jelentéstársítás történik az egyik és a másik esetben:

(6) A Raffaello többet mond minden szónál, de... / a zsíros kenyér hagyományával minden lélegzetet elállít! [2. mém]

A (6) mondat mást jelent a feltételezett háttértudás birtokában álló implicit olvasó (implied reader) és a megfelelő előismeretekkel nem rendelkező aktuális olvasó (actual reader) számára. A humor alapjául (explicit jelentés) mindkét befogadótípusnál egy ismert reklámszlogen, a második tagmondat vicces tartalma (szemantikai összetevők)

és a kettő kapcsolatából létrejövő szintaktikai jellegű ellentétes mellérendelés (grammatikai komponens) szolgál. A szerző által feltételezett ideális befogadó, vagyis az implicit olvasó azonban a megnyilatkozás nyelvi dimenzióján túl annak nyelven kívüli (pragmatikai) összetevőjét is számba veszi (implicit jelentés): a közös tudással rendelkező szerző és olvasó a „zsíros kenyér” példáján Böde Dániel megmozdulására és nyilatkozatára asszociál. Az így létrejövő explicit és implicit jelentés kooperációjaként foghatjuk fel a Tátrai (2011, 101) által dinamikus jelentésképzésként értelmezett nyelvi tevékenységet.

A modifikált képet tartalmazó mémek a következő doménekből származnak: ismert filmek jelenetei (Star Wars, Oroszlánkirály, És megint dühbe jövünk, Reszkesettek betörők!), irodalmi vonatkozások (Toldi, Toldi estéje, Élet és Irodalom), az ominózus megmozdulás más szereplőkkel (egy macska, Ted), ünnepi hangulat (karácsonyfa-díszítés, ajándékbontás, zöldségárus) és sportesemény (futball, darts, ökölvívás).

A Paul Grice (1975) által bevezetett együttműködési alapelv fogalmán a megnyilatkozó és befogadó sikeres kommunikációhoz való konstruktív hozzájárulását értjük (Tátrai 2011, 110). Grice az együttműködési alapelv vonatkozásában négy társalgási maximát különböztet meg (a mennyiség, a minőség, a viszony és a modor maximáit). A letöltött mémek jelentős részének humorforrása a minőség első maximájának („Ne mondj olyasmit, amiről úgy hiszed, hogy hamis.”) a megsértésén alapul (l. hiperbola, immutáció). Az alábbi példákban (makroszinten) a mémgyáros, illetve (mezoszinten) a megnyilatkozó megsérti a minőség első maximáját, mivel nyilván nem hiszi igaznak/valósnak azt, amit (makroszinten) bemutat, illetve (mezoszinten) állít.

5.2.1. Hiperbola (túlzás)

Nemesi (2009) szerint a túlzás két ellentétes irányban is érvényesülhet: a szemantikai skála két pólusát a nagyítás és a kicsinyítés jelenti. Egyes szerzők – mint például Szathmári (1958, 148; főszerk. 2008, 288–292) – a kicsinyítő hiperbolákat a túlzás inverz műveleteként számon tartott alakzatfajtákhoz (litotészs, meiózis, eufemizmus) sorolják (Nemesi 2009, 152–153; vö. Komlósi 2013: 414). Jelen dolgozatomban nem kívánok különbséget tenni a túlzás egyes típusai között. Az alábbiakban Böde képességeinek – erejének, hatalmának, játéktudásának stb. – a (helyenként ironikus) felnagyítására, idealizálására találunk számos példát:

- (7) Dani! Mindent megkóstoltál karácsonykor? / Mindent IS!
- (8) [Böde visszautasítja a Barcelona, a Real Madrid és a Chelsea ajánlatát]
- (9) [Böde olyan erős, hogy elbír egy oroszlánnal] [7. mém]
- (10) [Juhász Roland részt vesz néhány cselgáncsedzésen, hogy megvédhesse magát Bödétől]

- (11) [Böde mint Tyson Fury legyőzi Vlagyimir Klicsko (egykori) boxvilágbajnokot] [8. mém]
- (12) 100 kiló alatt az ember karácsonyfadísz [Bödéhez képest Cristiano Ronaldo karácsonyfadísz]
- (13) [Böde „csak” száz pontot dobott dartson]
- (14) NEE, CSAK BÖDÉT NEE! [Cristiano Ronaldo megtudja, hogy Magyarország és Portugália egymással is mérkőzik a 2016-os Európa-bajnokságon] [11. mém]

5.2.2. Immutáció (helyettesítés)

Az immutáció a négy retorikai alaplóművelet egyike: „egy korábban odatartozó elem felcserélése más, idegen, oda nem tartozó elemmel”. Quintilianus a detrakció (elvétele) és az adjekció (hozzáadás) együttes alkalmazásaként tekint rá (Szathmári főszerk. 2008, 305). Az alábbi példák (fény)képek vagy szöveg(részlet)ek (önkéntes) helyettesítésére épülnek; rendszerint valamilyen külső vagy belső tulajdonságon alapuló metaforikus átvitel a humoros hatás kiváltója:

a) Böde mint ismert színész vagy szereplő

- (15) [Böde mint Bud Spencer] [6. mém]
- (16) [Böde mint Jedi lovag] [9. mém]
- (17) [Böde mint Frédi]
- (18) [Böde mint Rafiki] [4. mém]

b) megszemélyesítés

- (19) Böde macskája újra akcióban [a macska ereje ~ Böde ereje] [10. mém]

c) ismert cím, szövegrészlet (önkéntes helyettesítés vagy hasonlóságon alapuló metaforikus átvitel)

- (20) ...és megint EB-re megyünk [És megint dühbe jövünk] [6. mém]
- (21) Hé paraszt, melyik út megyen Franciaországba? [Hé paraszt! melyik út megyen itt Budára?]
- (22) Böde estéje [Toldi estéje]
- (23) Reszkessetek norvégok! [Reszkessetek betörők!]
- (24) Reszkessetek Bödétörők! [Reszkessetek betörők!] [5. mém]
- (25) A Dani visszatér [A jedi visszatér] [9. mém]

A szemléltetett példákból következik, hogy a pragmatikai alapú humorforrás általában az explicit és implicit jelentés kölcsönviszonyával (dinamikus jelentésképzés), a hiperbolával (túlzás) és az immutációval (helyettesítés) magyarázható. A szóban forgó mémek sikeres/adekvát értelmezése megköveteli a TrollFoci követőinek futballra vonatkozó kölcsönös tudását (→ 2.3.), a tárgyra vonatkozó háttérismeretét (a fogalmakról – kontextuális ismeret, háttérismeret, közös tudás, közös világismeret, kölcsönös tudás – bővebben l. Tátrai 2011: 103). Az oldalon közzétett Böde-mémek olvasásakor az analógiás értelmezés alapelvét követve támaszkodhatunk azokra a tapasztalatainkra, amelyekre hasonló, sportolókkal, színészekkel, celebekkel stb. kapcsolatos mémek értelmezésekor tettünk szert (vö. Tátrai 2004, 490).

6. Összegzés

A kvalitatív elemzésen alapuló tanulmányban a Böde-mémek és a humor kapcsolatát mutattam be szemantikai és pragmatikai szempontból. A magyar TrollFoci Facebook oldaláról letöltött mémek pragmatikai elemzését elsősorban a kontextus fogalma felől közelítettem meg, azok sikeres – a szerzői szándékhoz mérten adekvát – értelmezése ugyanis nehezen képzelhető el a megnyilatkozó és a befogadó referenciára vonatkozó közös tudása nélkül. Az így létrejövő tematikus kontextus lehetővé teszi azt a dinamikus jelentésképzést, amely az explicit és implicit jelentés kölcsönviszonyában jön létre. Tátrai (2004) nyomán a pragmatikai nézőpontra olyan, a különböző nyelvészeti részdiszciplínákkal diskurzusokat folytató perspektívaként tekintek, amely a nyelvi tevékenységet a társadalmi, kulturális és kognitív feltételek felől közelíti meg. Ennek értelmében a humorforrás szempontjából pragmatikai és szemantikai aspektusok alapján elkülönülő kategóriák között húzódó és élesnek tűnő határvonal esetlegessé válik, a csoportok közötti átjárhatóság pedig a példák függvényében legitimálódik. A mémekkorpusz alapján a humor forrásaként a következő tényezőket neveztem meg: 1.) a raskini forgatókönyvváltás, -ütközés (l. a humor szemantikai forgatókönyv-elmélete), a lexikai jelentésviszonyok (poliszémia, homonímia, paronímia 2.) a Grice-féle társalgási maximák, elsősorban a minőség első maximájának a sérülése (hiperbola, immutáció). A bemutatott példák bizonyítják a mémek imaginárius-voltát, valamint azt, hogy az illokutív [intentio auctoris (szerzői szándék)] és a perlokutív aktus (kiváltott hatás) a meghatározóbb a propozicionális tartalommal (állítás, kijelentés) szemben. Az internetes mémek grammatikai elemzése egy következő tanulmány tárgyát képezheti.

Válogatás a mémkorpusból

1.

2.

**A Raffaello
többet mond
minden szónál,
de...**

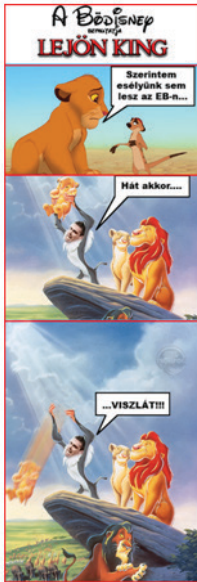
**...a zsíros kenyér
hagymával
minden lélegzetet
elállít!**

3.

földhöz
ver **ted**

4.

5.

Milyen szar eb lesz jövőre...
Még a magyarok is kijutottak.

RESZKESSETEK **BÖDETŐRÖK**

6.

**Böde
Spencer
&
Dzsudzszensz
Hill**

**...és megint
EB-re megyünk**

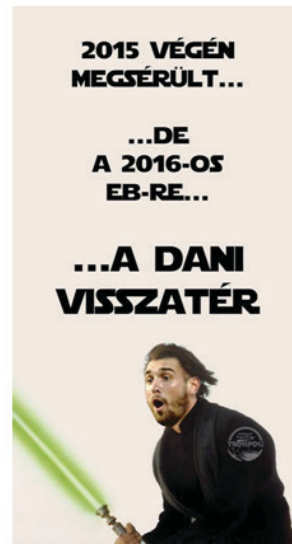
7.

8.

9.

10.

Böde macskája újra akcióban:

11.

12.

Irodalom

- Attardo, Salvatore. 1994. *Linguistic theories of humor*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Balázs Géza. 2006. Az sms-folklór – a minimálfolklór nyelvi képe. I. rész. *Magyar Nyelvőr* 130 (4): 439–456.
- Balázs Géza. 2007. Az sms-folklór – a minimálfolklór nyelvi képe. II. rész. *Magyar Nyelvőr* 131 (1): 48–62.
- Bonilla, Sebastián. 2003. Review on F. Yus (2001) *Ciberpragmática. El uso del lenguaje en Internet*. *Cyberpragmatics. Journal of Pragmatics* 35: 631–640.
- Dawkins, Richard. 1986. *Az önző gén*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Dennett, Daniel C. 1998. *Darwin veszélyes ideája*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Dennett, Daniel C. 2002. Mémek: mítoszok, félreértések és félelmek. *Információs Társadalom* 11 (2): 6–17.
- Dennett, Daniel C. 2008. Mémek, avagy a képzelet kizsákmányolása. *Prae* 10 (2): 19–29.
- Fülöp Lajos. 2013. A nyelvi humorról. *Erdélyi Toll* 5 (4): 60–68.
- Gazdag József. 2014. Fény az éjszakában: TrollFoci! *ujszo.com*. <http://ujszo.com/online/sport/2014/08/26/feny-az-ejszakaban-trollfoci> (2016. febr. 19.)
- Grice, Paul. 1975. A társalgás logikája. In *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*, szerk. Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás. 213–227. Budapest, Osiris Kiadó.
- H. Nagy Péter. 2008. Mém Wars. Válasz McGrath Dawkins kritikájára. *Prae* 10 (2): 40–63.
- Herring, Susan–Stein, Dieter–Virtanen, Tuija. szerk. 2013. *Pragmatics of Computer-Mediated Communication*. Berlin: De Gruyter.
- Herring, Susan–Stein, Dieter–Virtanen, Tuija. 2013. Introduction to the pragmatics of computer-mediated communication. In *Pragmatics of Computer-Mediated Communication*, szerk. Herring, Susan–Stein, Dieter–Virtanen, Tuija. 3–32. Berlin: De Gruyter.
- Horváth Dóra–Mitev Ariel–Veszelszki Ágnes. 2013. Egy kiállítás mémei: a mémek megosztásának és interpretálásának fogyasztói élményvilága. In *„Kiterjesztett” marketing*, szerk. Király Éva. 140–164. Budapest: Budapesti Gazdasági Főiskola.
- Iser, Wolfgang. 2001. *A fiktív és az imaginárius*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Jakab István. 2010. A jelzős szerkezetek összevonásának törvényszerűségei. *Magyar Nyelvőr* 134 (4): 405–411.
- Jellinek Sára. 2015. Humor és metafora a nyelvfilozófiában. In *Pragmatika 3. Metafora, relevancia, jelentés*, szerk. Bárány Tibor–Zvolenszky Zsófia–Tózsér János. 173–190. Budapest: Loisir Könyvkiadó.
- Kelemen János. 2007. Eco és a hermeneutika Olaszországban. *Világosság* 2–3: 13–36.
- Komlósi Boglárka. 2013. A polarizációs tendencia szerepe az irónia nyilvánvalóvá

- tételében. A hiperbola és litotézis mint nyomok az ironikus interpretációhoz. *Magyar Nyelv* 109 (4): 409–420.
- Krikmann, Arvo. 2007. Contemporary linguistic theories of humour. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 33: 27–57.
- Kuipers, Giseline. 2006. *Good humor, bad taste: a sociology of the joke*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Lendvai Endre. 1996. *Közelkép a verbális humorról*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Levinson, Stephen. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lovas Gergő–Sajó Dávid. 2015. Puskás után már Bajner nevét is ismeri az egész világ. *Index.hu*. http://index.hu/sport/futball/2015/02/15/trollfoci_bajner_balint_notts_county/ (2016. febr. 19.)
- Lőrincz Julianna. 2015. *Jelentéstani alapismeretek*. Komárom: Szakképző és Felnőttképzési Intézet.
- Nemesi Attila László. 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Budapest: Loisir Könyvkiadó.
- Nemesi Attila László. 2015. Melyik pragmatikaelméletnek van a legjobb „humorérzéke”? In *Pragmatika 4. Használat és hatás: újabb eredmények a magyarországi pragmatikai kutatásokban*, szerk. Bódog Alexa–Csatár Péter–Németh T. Enikő–Vecsey Zoltán. 123–156. Budapest: Loisir Könyvkiadó.
- Nemzetisport.hu*. 2015a. http://www.nemzetisport.hu/magyar_valogatott/valogatott-dzsudzsak-hulladek-csapatrol-beszelt-2450263?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201602 (2016. febr. 22.)
- Nemzetisport.hu*. 2015b. http://www.nemzetisport.hu/magyar_valogatott/valogatott-pofara-esett-mint-a-zsiroskenyer-bode-2450279 (2016. febr. 28.)
- Nemzetisport.hu*. 2015c. http://www.nemzetisport.hu/labdarugo_nb_i/ftc-szaz-kilovagyok-b-meg-igy-nyert-bode-az-edzesen-2441501 (letöltve: 2016. febr. 28.)
- Östman, Jan-Ola. 1988. Adaptation, variability and effect. *IPrA Working Document* 3: 5–40.
- Posteguillo, Santiago. 2002. *Netlinguistics and English for Internet Purposes*. *Ibérica* 4: 21–38.
- Raskin, Victor. 1985. *Semantic mechanism of humor*. Dordrecht: D. Reidel.
- Rekop György–Adminok. 2014. *Trollfoci*. Budapest: Twister Media.
- Runkehl, Jens–Schlobinski, Peter–Siever, Torsten 1998. Sprache und Kommunikation im Internet. Überblick und Analysen. Opladen/Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Stalnaker, Robert. 1972. Pragmatics. In *Semantics of natural language*, szerk. Davidson, Donald–Harman, Gilbert. 380–397. Dordrecht: Reidel.
- Szathmári István. 1958. A szó jelentésének stilisztikai vizsgálata. In Fábíán Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc. *A magyar stilisztika vázlatja*. 65–148. Budapest: Tankönyvkiadó.

- Szathmári István. főszerk. 2008. *Alakzatlexikon*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd. 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128 (4): 479–494.
- Tátrai Szilárd. 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- TrollFoci. 2015. <https://www.facebook.com/troll0foci/?fref=ts> (2016. febr. 29.)
- Veszelszki Ágnes. 2011. Lájkolom! A Facebook-folklórról. In *Klárások. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*, szerk. Csiszár Gábor–Darvas Anikó. 379–390. Budapest: ELTE, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék.
- Veszelszki Ágnes. szerk. 2012. *Netszótár. @-tól a Zukbergnedig*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Veszelszki Ágnes. 2013. Humor a digitális kommunikációban: az internetes mémek. In *Sokszínű humor. A III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*, szerk. Vargha Katalin, T. Litovkina Anna, Barta Zsuzsanna. 11–25. Budapest: Tinta Könyvkiadó – ELTE Bölcsészettudományi Kar – Magyar Szemiotikai Társaság.
- Veszelszki Ágnes. 2015a. Konfliktuskezelés a közösségi médiában. Esettanulmány a Trollfoci vs. Notts County példáján. *Médiakutató* 16 (2): 39–51.
- Veszelszki Ágnes. 2015b. Megfontolások a digitális kommunikáció pragmatikai leírásához. In *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*, szerk. Bárdosi Vilmos. 239–250. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Veszelszki Ágnes. 2016. A netnyelvészet terminológiai és kronológiai áttekintése. In *Jelentés a magyar nyelvről, 2010–2015*, szerk. Balázs Géza. 56–73. Budapest: Inter Kft.
- Yus, Francisco. 2001. *Ciberpragmática. El uso del lenguaje en Internet*. Barcelona: Ariel.
- Yus, Francisco. 2008. Alterations of Relevance in Cyber-Media. *Universitas Psychologica* 7 (3): 629–642.
- Zaicz Gábor főszerk. 2006. *Etimológiai szótár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

GAZDAG VILMOS

Az államnyelvi hatás tükröződése a kárpátaljai magyar hírportálok nyelvhasználatában

A kutatókat régóta foglalkoztatja a Kárpát-medencében együttélő népek nyelvi kölcsönhatásának kérdése, így a magyar nyelvészeti szakirodalomban is központi szerepet tölt be. A kárpátaljai magyarság – más határon túli magyar régiók lakosságához hasonlóan – a kisebbségi létből adódóan a mindennapi kommunikáció során az anyanyelve mellett kénytelen a mindenkori államnyelve(ke)t is használni, mely természetesen hatással van az anyanyelvi kommunikációra is. A kutatás a kárpátaljai magyar hírportálok nyelvhasználatában vizsgálja az államnyelvi hatást. Az azokon megjelenő államnyelvi kontaktuselemek fogalomköri kategóriákba sorolásával kirajzolódnak azok a nyelvi szinterek, ahol a legintenzívebb az államnyelvi hatás. Gyakori a kölcsönzés a hivatali élethez kapcsolódó területeken: foglalkozások, dokumentumok, intézmények és szervezetek neveinek államnyelvi alakjainak használatában. Az ide tartozó lexikai elemek meghonosodására az államnyelvi terminológia kizárólagos használata szolgálhat magyarázatul.

Kulcsszavak: államnyelvi hatás, kárpátaljai magyar hírportálok, kontaktuselemek, sajtónyelv

Bevezetés

Kisebbségi létben nagy erőfeszítéseket kell tenni az anyanyelv megtartásáért, átörökítéséért, ápolásáért és oktatásáért (vö. Kelemen–Szoták–Göncz 2009). E „harcban” az oktatás és a vallás mellett fontos szerepe van az anyanyelvi médiának is, ugyanis az optimális gyakoriságú anyanyelvű műsorszolgáltatás és a kisebbségekkel kapcsolatos sajtótermékek – a nemzeti szimbólumok használata és a standardizált nemzeti nyelv szétterjesztése révén – nagymértékben hozzájárulnak az anyanyelvi identitás fenntartásához és a nemzeti kapcsolatok megerősödéséhez (l. Papp Z. 2009, Péntek 2008, Szoták 2009). S mivel a média egyfajta normaként is szolgál, azaz magában foglalja az ismeret (tudás) és a minta, a van és kell mozzanatát, tehát tükör és példa is egyben (Balázs 2000, 18), különösen fontos a helyi magyar nyelvű média megléte is, ugyanis a regionális színezetet, a kisebbség számára nagy jelentőséggel bíró eseményeket csak ez tudja valós formájában, értékvesztés nélkül bemutatni. De mit is kell érteni a „regionális színezet” alatt?

A kárpátaljai magyarság – más határon túli magyar régiók lakosságához hasonlóan – a kisebbségi létből adódóan a mindennapi kommunikáció során az anyanyelve mellett kénytelen a mindenkori államnyelve(ke)t is használni (Csernicskó–Márku 2007, 14), mely természetesen hatással van az anyanyelvi kommunikációra is. Ugyanis az effajta másod- vagy államnyelvi hatások következtében az egyes országokban a magyar

nyelvnek sajátos, könnyen azonosítható jellegzetességeket mutató változatai alakultak ki (Szilágyi N. 2008, 105–106), melyek több szempontból eltérnek egymástól és az anyaországi nyelvjárásoktól is (Lanstyák–Szabó Mihály 1997, 6).

A kárpátaljai magyar nyelvváltozatokat ért államnyelvi hatások kutatástörténete

A kutatókat régóta foglalkoztatja a Kárpát-medencében együtt élő népek nyelvi kölcsönhatásának kérdése (Udvari 1997, 423–435), így a magyar nyelvészeti szakirodalomban is központi szerepet tölt be. E vizsgálatok jelentős részét a határon túli magyar nyelvváltozatokat ért államnyelvi hatások teszik ki. A kérdéskör kutatásában fontos szerepet tölt be az MTA határon túli nyelvi irodáit¹ egyesítő Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat (l. Benő–Péntek 2011), melynek fő programja a határon túli magyar nyelvváltozatok leírása, valamint a magyar nyelv „határtalanítása.” Nézzük, hogy történeti szempontból mi is jellemzi Kárpátalján a mára rendszeres gyakorisággal megvalósuló magyar–szláv nyelvi kapcsolatok kutatástörténetét!

A magyar nyelvet ért szláv hatás rendszeres vizsgálata már az 1800-as években aktív fejlődésnek indult (pl. Miklosich 1871, 74; Asbóth 1893, 53; Asbóth 1907, 102; Melich 1910), s Kniezsa István (1955) nagyszabású munkájával mintegy beteljesedni látszott a 20. század közepén. Viszont a regionális, és így a kárpátaljai magyar nyelvváltozatok vizsgálata meglehetősen későn vette csak kezdetét. A trianoni békeszerződés még inkább gátat szabott az ezeket érintő kutatások kibontakozásának. Ezenkívül a háborút követő gazdasági visszaesés is nyomot hagyott a magyar nyelvtudomány életében. A nyelvészeti folyóiratok tengődtek, nagyobb lélegzetű munkák, szintézisek megjelentetése ez okból is eléggé reménytelenné vált (Benkő 1991, 1–14). Így érthető az is, hogy a határon túli magyar területek, közöttük „a kárpátaljai magyar nyelvjárások is majdnem egészen kiestek a magyar nyelvjáráskutatás látószögéből. A helyi magyar nyelvjáráskutatás pedig még csak első lépéseit teszi, és hosszú évekre lesz szüksége, hogy behozza a lemaradást” (Fodó 1973, 41). Ezt jelentős mértékben nehezítette az intézményi háttér hiánya. Evégett egészen az Ungvári Nemzeti Egyetem Magyar Filológiai Tanszékének a megnyitásáig (1963) lényegében nem is folytak ez irányú tudományos kutatások (Csernicskó 1998, 19–20). Az első és mindmáig egyetlen olyan munka, amely monografikusan dolgozza fel egy kárpátaljai magyar nyelvjárás ukrán kölcsönszavait, Kótyuk István 1973-ban írt kandidátusi értekezése (Csernicskó 1997, 89). Ennek ellenére számos olyan nyelvhasználati szintér van, melyek kutatásai még napjainkban is csak a kezdeti fázisban tartanak. Ilyen szintér például a média nyelvhasználata is, mely

1 Felvidéken a Gramma Nyelvi Iroda, Kárpátalján a Hodinka Antal Intézet, Erdélyben a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Vajdaságban a Magyar Nyelvi Korpusz, Újvidéken az Újvidéki Egyetem, Szabadkán pedig a Magyarságkutató Tudományos Társaság foglalkozik a helyi nyelvváltozatokra irányuló kutatások végzésével.

kétségtelenül kiemelt szerepet tölt be a határon túli magyarság nyelvi változásainak folyamatában. Hiszen a másodnyelvi elemek használata a helyi magyar sajtóban e szavak meghonosodásának egy újabb lépcsőfokaként is értelmezhető.

Azáltal ugyanis, hogy a regionális magyar nyelv „hivatalos” (beszélt/írott) formáiban is megjelennek e szavak, egy ún. „kodifikációs” folyamat is kezdetét veszi, s ezzel egyidejűleg a másodnyelvi elemek használata kapcsán egyfajta megerősítésként is szolgál az adott médiatermék „fogyasztói” számára. Meglehetősen kevés viszont azon munkák száma, melyek a kárpátaljai magyar sajtó nyelvhasználatát, az azokban tükröződő másodnyelvi hatásokat, vagy az itt megjelenő másodnyelvi elemek feldolgozását tűzték volna ki célul. Ide sorolhatjuk például Balogh Lajos (1994, 27) 90-es évek közepén írt tanulmányát, illetve egy a Balassi Intézet Márton Áron Kutatói Szakkollégium keretében végzett korábbi kutatásunk eredményeit bemutató írásunkat is (Gazdag 2013a).

A modern kor technikai vívmányai, ha megkésve is, de a kárpátaljai magyarságot is elérték. Így mára a hagyományos sajtótermékek (nyomtatott újságok) helyett az aktuális eseményekről, friss hírekről Kárpátalján is egyre többen online tájékozódnak.

S bár internetes újságok/hírportálok „nagyban hasonlítanak hagyományos társaikhoz, többségükben szerkesztőség működik, melyekben újságírói végzettséggel és/vagy tapasztalattal rendelkezők dolgoznak” (Szabó 2008), illetve a szerepükre „vonatkozó megállapítások nem térnek el az egyéb médiaorgánumokkal kapcsolatban elmondottaktól” (Kovách 2004), a határon túli magyar nyelvjárások regionális sajátosságainak megjelenése szempontjából ezek vizsgálata mégis értékes információkkal szolgálhat.

A sajtónyelv kapcsán végzett kölcsönszó-vizsgálatok jelentősége

A különböző nyelvhasználati szintereken jelentkező másodnyelvi hatások és az azok nyomán meghonosodott kölcsönszavak megfigyelése révén egyrészt figyelemmel kísérhető az egyes szavak meghonosodási folyamata is. Ezt az 1. ábrával tudjuk szemléltetni, amiben jól kirajzolódik az, hogy a kölcsönszavak legnagyobb számban a beszélt nyelvi szintereken honosodnak meg, s folyamatosan csökkenő számmal haladnak végig a különböző írott szintereken át a kodifikációig.

A kölcsönszavak használati mértéke másrészt bizonyos nyelvi folyamatokkal hozható kapcsolatba. A kölcsönszavak használati mértéke, és az adott közösségben való elfogadottsága fontos mutatóként szolgálhat a nyelvi folyamatok vizsgálatakor (lásd az 2. ábra).

Ezzel kapcsolatban Lanstyák István (2014, 109) megjegyzi, hogy annak, hogy egy kétnyelvű közösségben nyelvcsere induljon meg, s az esetleg végbe is menjen, mindig nyelven kívüli okai vannak. Borbély Anna a nyelvcseret egy folyamatként vázolja fel, melynek kezdeti fázisában „a közösség egy vagy több tagja nem használja többé csoportja anyanyelvét”, míg „a befejezésekor a közösség tagjai közül már senki sem beszél a közösség eredeti nyelvét” (Borbély 2001, 194).

1. ábra: A kölcsönszavak meghonosodási folyamata

2. ábra: A kölcsönszavak használata és a nyelvi folyamatok összefüggései

A kutatásról: Célok és nehézségek

Jelen munka keretében a három leglátogatottabb kárpátaljai magyar hírportálon (a karpatalja.ma, a karpatinfo.net és a karpathir.com) megjelenő írások nyelvhasználatát, illetve a nyelvi interferencia nyomán jelentkező regionális sajátosságokat kívánjuk vizsgálni, amelyek a kölcsönszavak, a kódváltások használatában, illetve a névhasználati sajátosságok jelentkezésében realizálódnak. A kölcsönszavak előfordulására vonatkozó vizsgálatainknál az említett hírportálok keresőmotorjaiban rákerestünk a korábbi

kutatásaink² alkalmával gyűjtött szólistákra. A kárpátaljai magyarság nyelvi helyzetét ismerve a következőket feltételezzük: 1. Az általunk vizsgált hírportálokban megjelenő írásokban a köznyelvhez hasonlóan használatosak az államnyelvi kontaktuselemek, melyek sok esetben kiszorítják a standard magyar megfelelőket, vagy épp azok jelentésének a pontosítására szolgálnak; 2. A hírportálok nyelvhasználatában megjelenő államnyelvi kontaktuselemekre vonatkozóan is érvényesek a sajtónyelv kapcsán tett korábbi megállapításaink.

Az ilyen jellegű vizsgálatok során a standard magyar szavak kölcsönszói homonimáinak³ a keresése komoly nehézségekbe ütközik. Az adott oldalak keresőmotorjai ugyanis ezek között nem tudnak különbséget tenni, így bizonyos esetekben akár több száz találatot is adnak egy-egy szó kapcsán, melyek között gyakran a keresett kölcsönszó nem is található meg. E jelenséget a következő példákkal szemléltethetjük:

akt – A szó a MNyÉSz (I: 91) és az ÉKSz² (18) szerint is a meztelen emberi (általában női) testet, valamint az azt ábrázoló művészi alkotást jelenti. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban viszont az akt (fn '-t, '-ja) az ukr., or. акт kölcsönszó átvételeként 1. jegyzőkönyv; 2. okirat jelentésben is használatos (lásd pl. KMNySz I: 26).

bástya – A szó kapcsán a MNyÉSz (I: 427) és az ÉKSz² (91) is a következő jelentéseket adja meg: 1. Erődítmény falából kiugró, rendsz. a fal fölé emelkedő félkör v. sokszög alapú, kőből, földből, fából készült építmény; róla az erőd előtti terepet puská- v. ágyútűz alá lehet venni. 2. (átvitt értelemben) Vminek erős védelmezője, szilárd támasza; erőd. 3. (sport) A sakkjáték egyik bábja, mely a játék megkezdésekor a tábla négy sarkának vmelyikén helyezkedik el, s játék közben egyenes irányban mozog és üt; torony. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban a bástya (fn '-t, '-ja) az ukr. водонапірна башта; or. водонапорная башта víztorony jelentésű szavak előtagjának elmaradásával azonos jelentésben honosodott meg. A KMNySz (I: 64) az ugyancsak víztornyot jelölő básnya címszó egyik alakváltozataként tartja számon.

Szó- és névhasználati jelenségek a kárpátaljai magyar hírportálok nyelvhasználatában

A szláv hatás a kárpátaljai magyar hírportálokban, ahogyan a kárpátaljai magyar nyelvhasználatban, a kölcsönszavak használatán túl más jelenségek formájában is kimutatható. Ezek között kell megemlítenünk a kárpátaljai magyarok névhasználatával kapcsolatos sajátosságokat is. A továbbiakban ezeket a sajátosságokat próbáljuk meg röviden bemutatni.

2 A korábbi kutatásaink során élőnyelvi hanganyagokból gyűjtöttük ki a keleti szláv (orosz és ukrán) kölcsönszavakat, illetve hasonló céllal lexikográfiai, sajtó- és szaknyelvi, valamint szépirodalmi vizsgálatokat is végeztünk. Az említett kutatások eredményeiről publikációk formájában adtunk számot. Lásd: Gazdag 2010a, 2010b, 2013a, 2013b.

3 A standard magyar szavak kölcsönszói homonimái azok a szavak, melyek új, a magyarban nem ismert jelentésben használatosak a kárpátaljai magyarok körében.

Névhasználati sajátosságok

A szláv hatás a kárpátaljai magyarok névhasználatára is komoly befolyást gyakorol. Kárpátalján a keleti szláv szokás szerint a magyarokat is háromelemű névvel (családnév–keresztnev–apai név) anyakönyvezik (Beregszászi–Cserniczkó 2003), illetve a magyar nevek is az ukrán írásrendnek megfelelően cirill betűkkel szerepelnek minden személyi okmányban (Beregszászi–Cserniczkó 2003). Ezek természetesen nemcsak a hivatalos dokumentumokban rögzültek. A kárpátaljai magyar köznyelvben is rendszeresen használják őket. Szóbeli használatuk egyfajta metaforikus kódváltásként is felfogható, hiszen az a többségi kultúra megszólítási hagyományának a kisebbségi nyelvi reprezentációjaként is értelmezhető. Vagyis ez a nyelvi forma összemosza a „mi” és az „ők” csoportot (Márku 2008). Emellett a helyi magyar sajtóban, s így természetesen a magyar hírportálok nyelvhasználatában is gyakran találkozhatunk a háromtagú nevekkel. Pl. Mellesleg miért nem lépett összeköttetésbe Ivan Ivanovics Balogával ...? [karpatalja.ma – 2012/12/27]. Sőt az is igen gyakori jelenség, hogy ismert személyeket a vezetéknev elhagyásával csak a kereszt- és apai nevükön emlegetnek a kárpátaljai magyar sajtóban. Pl. Viktor Fedorovics párttársai gyakorlatilag aláaknázták az új elnök társadalmi elfogadottságát. [karpatinfo.net – 2010/03/05 - 21:30]⁴ Ugyanakkor, ahogyan azt Cserniczkó István is megjegyzi, ezek a névformák idegenül csengenek még az edzett kárpátaljai magyar füleknek is, ezért az „otcseszto”-t megpróbálták elfogadhatóbbá, magyarosabbá tenni azáltal, hogy tulajdonképpen lefordították magyarra a fenti típusú neveket. Az így keletkezett névalakok továbbra is háromeleműek maradtak ugyan, de talán több közülük van a magyar nyelvhez, mint eredeti formájukban (Cserniczkó 1997). Ezekben az esetekben a vezetéknev a magyar névhasználati szabályoknak megfelelően az első helyre kerül, az apai név pedig az ics végződés helyett é birtokjelet kap, vagyis a fenti példa alapján az Ivan Ivanovics Baloga-ból Baloga Iván Iváné lenne, de hogy egy magyarosabb példát is említsünk a Sztepan Sztepanovics Tovt-ból ilyen esetben Tóth István Istváné lesz.⁵

A kárpátaljai magyar hírportálok orosz és ukrán kölcsönszavai

A kölcsönszavak megjelenési formái

A hírportálok kapcsán is helytállóak a kölcsönszavak megjelenési formái kapcsán tett korábbi megállapításaink (Gazdag 2013a), vagyis, hogy a kölcsönszavak megjelenési formája nem egységes még egy-egy sajtóterméken belül sem. A legtöbb esetben az adott írás szerzője saját belátása alapján döntheti el, hogy e szavakat milyen formában

4 Az idézett mondatban a Viktor Fedorovics név Ukrajna korábbi elnökére Viktor Janukovicsra vonatkozik.

5 Az említett jelenségre a kárpátaljai magyar hírportálokon nem találtunk példát.

kívánja használni. A leggyakoribb használati módok a következők:

1. A szláv szó kiemelése nélkül fut a szöveg, vagyis a szót magyar nyelvi elemként használják fel: Pl. Gyomos kertek parlagfű-mentesítésére többféle herbicid is eredményesen használható. [karpatinfo.net – 2014/08/01 - 15:22]; vö. herbicid < ukr. гербицид; or. гербицид – gyomirtószer.

2. A szláv szó idézőjelben található a szövegben, vagyis a szerző éreztetni kívánja e szó idegen jellegét: Pl. Amit a „povesztkáról” tudni érdemes. [karpathir.com – 2015/06/27 - 14:39]; vö. povesztká < or. повестка – katonai behívó.

3. A szláv szó zárójelben található; azaz a szó a magyar megfelelő egyértelműsítésének eszközéül szolgál: Pl. Az Ukrán Belügyminisztérium Közlekedésrendészete (DAI) igazán vegyes érzéseket vált ki az emberekben. [karpatinfo.net – 2013/05/05 - 10:11]; vö. DAI < ukr. Державна автомобільна інспекція → ДAI – Állami Közlekedésrendészet.

A kölcsönszavak szemantikai mezői

Államnyelvi kontaktuselemeket a kárpátaljai magyar nyelvhasználat minden színterén találhatunk. Azokon a területeken, ahol erős államnyelvi dominanciával kell számolni, nagyobb a kölcsönszavak előfordulása, mint azokon, ahol az anyanyelv szinte kizárólagos használatát figyelhetjük meg.

Az élőnyelvi dialektológiai kutatások során már igazolódott az, hogy a szókölcsonzés mértéke és a kölcsönszavak aránya eltérő lehet az egyes dialektusokban (Csernicskó–Hires 2003). Ezért a kétnyelvűséggel foglalkozó szakemberek többsége célszerűnek tekinti elvégezni a kölcsönszavak fogalomkörü csoportosítását is. Ugyanakkor az egyes munkákban alkalmazott a fogalomkörü kategorizációk a katalogizált elemek sokfélesége miatt jelentős eltéréseket mutathatnak. A lexikai hungarizmusokat Csopey László (1881) tanulmányában 5, Petro Lizanec (1970) egyetemi jegyzetében 29, míg Bárány Erzsébet (2010) tanulmányában 15 tematikai csoportba sorolja. A magyar nyelv szláv lexikai elemeit Kniezsa István (1942) 8, míg az ungi magyar nyelvjárás ukrán kölcsönszavait Kótyuk István (2007) 21 fogalomkörbe csoportosítva adja meg. Lizanec Péter (1993, 50–56) a kárpátaljai magyar nyelv szláv lexikai elemeit az átvétel ideje alapján két csoportba sorolja: régi ukrán/ruszin és új ukrán/ruszin elemek.

A fentebb bemutatott fogalomkörü kategorizációk összevonása és módosítása alapján az internetes kommunikációban előforduló keleti szláv kölcsönszavak csoportosítását is elvégezhetjük. Eszerint a kárpátaljai magyar hírportálokon megjelenő államnyelvi kontaktuselemek (orosz és ukrán kölcsönszavak) a következő szemantikai mezőkbe sorolhatók.⁶

⁶ A terjedelmi korlátokra való tekintettel az egyes szemantikai csoportoknál (fogalomköröknél) csak néhány példát tüntettünk fel.

1. Intézmények

vojenkomát < or. военкомат → военный комиссариат – 1. hadkiegészítő parancsnokság; 2. sorozási hely; — Mindketten azt mondták, hogy be kell mennem Beregszászba a „vojenkomátra”. [karpatalja.ma – 2014/07/05]

ZsEK < ukr. Житлово-експлуатаційна контора → ЖЕК; or. Жилищно-експлуатаційна контора → ЖЭК; – lakásgazdálkodási hivatal; — Rábírható-e a ZSEK a tatározásra? [karpainfo.net – 2011/03/06 - 12:20]

2. Szervezetek, pártok

szovhoz < or. совхоз → советское хозяйство – 1. állami gazdaság; 2. szovhoz; — Felosztják a Muzsalyi Szovhoz földjét. [karpatalja.ma – 2016/02/04]

ráda < ukr. рада – tanács (szervezet) — A Ráda döntése szerint a szerződéses katonáknak három év helyett hat hónapot kell szolgálniuk. [karpathir.com – 2015/10/06 - 11:51]

3. Foglalkozások, tisztségek

csinovnyik < ukr., or. чиновник – hivatalnok, tisztségviselő; — Odabent a csinovnyikok egy újabb hivatalos ünnepséget tervezgettek. [karpatalja.ma – 2014/02/15]

deputát < ukr., or. депутат – 1. képviselő; 2. küldött; — A teremben számos „deputát” helyett mások nyomták meg a szavazógombot. [karpainfo.net – 2010/06/26 - 08:45]

4. Dokumentumok

paszport < ukr., or. паспорт – személyigazolvány; — Figyelmeztettek, hogy mindig legyen nálam a »paszportom«. [karpatalja.ma – 2013/03/03]

plán < ukr., or. план – terv, tervezet; — A sört a megszokott 45 nap helyett csak 11 napig érlelhetnék, mert sürgetett a „plán”. [karpainfo.net – 2009/04/09 - 11:30]

5. Közigazgatás

rajon < ukr., or. район – 1. járás; 2. kerület, körzet; — A rajon pedig tulajdonképpen a körzetnek a megfelelője. [karpainfo.net – 2015/05/29 - 09:05]

oblaszty < ukr., or. область – terület; a megyének megfelelő közigazgatási egység; — A megyéket – oblaszty – régiókká keresztelnék át. [karpathir.com – 2015/05/16 - 16:46]

6. Nemzetek, népek és vallások megnevezése

hucul < ukr. гуцул – A Kárpátokban élő ukrán népcsoport; — Egy régi, hucul képviselőbe öltöztetett gyerekeket ábrázoló kép akadt a kezembe. [karpatalja.ma – 2015.09.24]

pravoszláv < ukr. православний; or. православный – 1. ortodox; 2. ortodox vallású ember; — Az ukrán pravoszláv egyház kész arra, hogy a mostani renddel ellentétben ők is december 25-én ünnepelejk a karácsonyt. [karpathir.com – 2016/01/08 - 10:51]

7. Egészségügy

meducsilisce (köznyelvi meducsi) < ukr. медичне училище → медучилище; or. медицинское училище → медучилище – egészségügyi szakközépiskola; — Az akciót a Beregszászi Egészségügyi College („meducsi”) tanárai szervezték. [karpatinfo.net – 2014/10/02 - 17:10]

felcser < ukr., or. фельдшер – orvossegéd; felcser; — A település felcsere értesítette erről a rendőrséget. [karpathir.com – 2015/11/10 - 12:10]

8. Pénzügy⁷

hrivnya/hriveny < ukr. гривня – Ukrajna hivatalos pénzneme; — A hivatalnok 40 ezer hrivnya összegű pénzt követelt egy helyi üzletembertől. [karpatinfo.net – 2016/01/20 - 13:34]

kopijka < ukr. копійка; or. копейка – 1. a rubel és a grivnya váltópénze; 2. aprópénz; — 2015. szeptember 1-től a villanyáram lakossági ára átlagosan 23 százalékkal, azaz 62,8 kopijkára nő. [karpatlja.ma – 2015.09.01.]

9. Oktatásügy

szertifikát < ukr. сертифікат; or. сертификат – bizonyítvány; igazolás, tanúsítvány; — Az Ukrajnában licencált képzésekre csak a 2016-ban szerzett szertifikát érvényes. [karpatinfo.net – 2016/01/19 - 07:58]

bibliotéka < ukr. бібліотека; or. библиотека – könyvtár; — Idén pedig öt bibliotékát ajándékozunk meg fejenként száz-százhusz lemezzel. [karpatlja.ma – 2014.09.17.]

10. Katonáság

komangyirovka < or. командировка – kiküldetés, misszió; — Már két éve nem kell munkaügyi kiküldetési nyomtatványt („komangyirovka”) kiállítani a vállalkozóknak. [karpatlja.ma – 2013/06/18]

lágér < or. лагерь – tábor; — A Kijev melletti Azovec katonai lágérben az Azov

⁷ A pénznevek kapcsán gyakran felmerülő kérdés az, hogy ezekre kölcsönszavakként vagy pedig egzotizmusokként kell-e tekinteni. Véleményünk szerint a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatában előforduló pénznevek, mint pl. a grivnya/hrivnya = Ukrajna hivatalos pénzneme, a rubel = a volt Szovjetunió és a jelenlegi Oroszország pénzneme, illetve a pénzérmét jelölő kopijka/kopek, mégis inkább a kölcsönszavak kategóriájába tartozik, ugyanis ezek használata a mindennapi kommunikációban előforduló természetes jelenség, s nem pedig az idegenszerűséget kiemelni kívánó hatáselem.

zászlóalj katonái gyerekeket képeznek ki. [karpathir.com – 2015/08/13 - 15:40]

11. Elvont fogalmak

peresztrojka⁸ < ukr., or. перестройка – átépítés; — Az 1980-as évek közepén meghirdetett peresztrojka felébresztette a nemzeti öntudatot a szovjet föderáció nemzeti körében. [karpatinfo.net – 2015/03/11 - 13:00]

holodomor < ukr. or. голодомор – éhínség; — A holodomor ideje alatt a kannibalizmus is megjelent. [karpathir.com – 2015/11/28 - 11:18]

12. Járművek, közlekedési eszközök

marsutka < or. маршрутка; ukr. маршрутне таксі – iránytaxi; — Március 1-től drágul az ungvári „marsrutka”. [karpatalja.ma – 2013/01/27]

elektricska < ukr., or. електричка – villanyvonat, a magyarországi HÉV- nek megfelelő helyközi vonatjárat; — Levágta egy férfi lábát a Munkács - Szjanki között közlekedő elektricska. [karpatinfo.net – 2015/01/11 - 20:27]

13. Mindennapi élet

dácsa < ukr., or. дача – 1. nyaraló; 2. kerti lak, házikó; — Az újságírók számára a hétvégén bemutatott dácsa lakatlan volt. [karpatinfo.net – 2014/02/24 - 10:42]

szotek < or. сотка – földrészleg; a hektár század része; — Gyengébbek kedvéért: a szotek magyarul: ár. [karpatalja.ma – 2013/11/28]

14. Gasztronómia, ételek, italok

pirog < ukr. пиріг; or. пирог – töltött lepény; — Az előkészített pirogokat lisztezett deszkán kb. 30 percig pihentetjük. [karpatinfo.net – 2013/01/23 - 16:38]

pelmenyi < ukr. пельмені; or. пельмени – 1. húsos derelye; — Rendelhető babgulyás, bogrács, pelmenyi, kremzli ... [karpatalja.ma – 2015/06/09]

15. Növények

grecska < ukr., or. гречка – tatárka, hajdinakása (Fagopyrum Gaerth); — Eltűnt a boltok polcairól a grecska. [karpatalja.ma – 2011/05/07]

16. Ruházat

pufajka⁹ < ukr., or. фуфайка – 1. vattakabát, pufajka, 2. kötött alsóruha, trikó; — Egyetlen vidéknek sem népviselete a pufajka. [karpatinfo.net – 2012/10/25 - 16:46]

8 Bizonys szláv eredetű szavak a magyar nyelvben is meghonosodtak. Ezek között a legtöbb a gazdasági és politikai étellel kapcsolatban létrehozott szakszó (korabeli neologizmus).

9 A címszó, s a vele megnevezett ruhadarab az orosz hadsereg magyarországi állomása révén a magyar nyelvben negatív érzelmi töltettel szintén ismert.

Összegzés

Az a hipotézisünk, hogy a kárpátaljai magyar hírportálokon, ahogyan helyi magyar nyomtatott sajtóban is, gyakran előfordulnak orosz és ukrán kontaktuselemek, bizonyítottan tekinthető. E szavak sok esetben a magyar megfelelőikkel párhuzamosan, azok jelentését egyértelműsítve használatosak, de előfordul, hogy az államnyelvi kontaktuselemek teljes mértékben kiszorítják a standard magyar megfelelőt. Az államnyelvi kontaktuselemek megjelenése a kárpátaljai magyar hírportálokon nem egységes, s így többféle megjelenési formával találkozhatunk. A személynevek és az ukrainai pártok névhasználatát illetően sem alakult ki egységes szemlélet. Igazolódott azon hipotézisünk is, mely szerint az egyes publicisztikai műfajokban eltérő gyakorisággal jelennek meg az államnyelvi kontaktuselemek. A kontaktuselemekkel leginkább terhelt publicisztikai műfaj az interjú és a hirdetés. E műfajok a beszélt nyelv alapjaira épülve eredeti formában közlik a megszólaltatott interjúalanyok és a hirdetőik szavait.

A kárpátaljai magyar hírportálok nyelvhasználatában megjelenő államnyelvi kontaktuselemek fogalomköri kategóriákba sorolásával kirajzolódnak azok a nyelvi szintek, ahol a legintenzívebb az államnyelvi hatás. Gyakori a kölcsönzés a hivatali élethez kapcsolódó területeken: foglalkozások, dokumentumok, intézmények és szervezetek neveinek államnyelvi alakjainak használatában. Az ide tartozó lexikai elemek meghonosodására az államnyelvi terminológia kizárólagos használata szolgálhat magyarázatul.

Irodalom

- Asbóth Oszkár. 1893. *A szláv szók a magyar nyelvben*. Budapest.
- Asbóth Oszkár. 1907. *Szláv jövevényszavak. I. Bevezetés és a különböző rétegek kérdése*. Budapest. 1907.
- Balázs Géza. 2000. A média nyelvi normája. *Magyar Nyelvőr* 124 (1): 5–24.
- Balogh Lajos. 1994. A magyar nyelv Kárpátalján. *Magyar Nyelvőr* 118 (2): 27.
- Bárány Erzsébet/Єлизавета Барань/. 2010. Українсько-угорські міжмовні контакти на помежив'ї їх етнічних територій (Вплив угорської мови на лексику творів Закарпатських письменників). In *Teka Komisji Polsko-Ukraińskich Związkiów Kulturowych*. Tom V. Lublin. 24–31.
- Benkő Loránd. 1991. A „budapesti iskolá”-ról. *Magyar Nyelv* 87 (1): 1–14.
- Benő Attila–Péntek János. szerk. *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok*. Dunaszerdahely–Kolozsvár: Gramma Nyelvi Iroda–Szabó T. Attila Nyelvi Intézet.
- Beregszászi Anikó–Csernicsekó István. 2003. A kárpátaljai magyar személynévhasználat sajátosságai. In *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*, szerk. Csernicsekó István. 153–163. Beregszász: Kárpátaljai Magyar

Tanárképző Főiskola.

- Beregszászi Anikó–Cserniczkó István. 2003. Pragmatikai eltérések. In *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*, szerk. Cserniczkó István. 163–169. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.
- Borbély Anna. 2001. A nyelvcsere folyamata és kutatása. *Nyelvtudományi Közlemények* 98: 193–215.
- Cserniczkó István. 1997. Amit a kárpátaljai magyarság kétnyelvűségéről tudunk. In *Szavak – Nevek – Szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*, szerk. Kiss Gábor és Zaicz Gábor. 88–93. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Cserniczkó István. 1997. „Imja otcsesztvo” (Az apai név használatáról a kárpátaljai magyarok körében). In *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia Előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.) II. kötet*, szerk. B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály. 162–167. Budapest–Miskolc: A Magyar Nyelvtudományi Társaság–Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete.
- Cserniczkó István. 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Cserniczkó István–Hires Kornélia. 2003. A kölcsönzés. In *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*, szerk. Cserniczkó István. 125–138. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2003.
- Cserniczkó István–Márku Anita. szerk. 2007. „Hiába repülsz te akárhová...” *Segédkönyv a kárpátaljai magyar nyelvjárások tanulmányozásához*. Ungvár: PoliPrint.
- Csopey László. 1881. Magyar szók a rutén nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* XVI: 270–294.
- Fodó Sándor. 1973. Szláv jövevényszók a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. *Magyar Nyelvjárások* 19: 41–52.
- Gazdag Vilmos. 2010a. Szláv eredetű lexikai elemek a Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban (Kárpátalja, Ukrajna). In *Határhelyzetek III. Önmeghatározási kísérletek: hagyományörzéstől a nyelvi identitásig*, szerk. Fábri István, Kötél Emőke. 124–160. Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium.
- Gazdag Vilmos. 2010b. A kárpátaljai magyar köznyelv szláv lexikai elemei Zelei Miklós kettézárt falu c. dokumentumregényében. *Acta Beregsasiensis: A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve*. IX. (3): 29–40.
- Gazdag Vilmos. 2013a. Államnyelvi kontaktuselemek a kárpátaljai magyar sajtóban. In *Határhelyzetek VI. Változó világ – változó közösségek a Kárpát-medencében*, szerk. Fedinec Csilla–Szoták Szilvia. 119–242. Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium.
- Gazdag Vilmos. 2013b. Nyelvhasználati sajátosságok a Beregszászi Járási Kórházban. *Acta Academiae Beregsasiensis: A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola*

- tudományos évkönyve*. XII (1): 229–238.
- Kelemen László–Szoták Szilvia–Göncz Lajos. 2009. *Tannyelvválasztás a kisebbségi régiókban: Tájékoztató füzet burgenlandi magyar szülőknek és pedagógusoknak*. Budapest: Magyar Köztársaság Miniszterelnöki Hivatala.
- Kniezsa István. 1942. Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In *A magyarság és a szlávok*, szerk. Szekfű Gyula. 189–205. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete és a Franklin-társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda. Újabb kiadás: 2000. 137–153. Budapest: Lucidus Kiadó.
- Kniezsa István. 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I. k. 1–2. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Kótyuk István /Ковтюк И.И./ 2007. *Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре*. Под редакцией и с предисловием А. Золтана. Ниредьхаза.
- Kovács Ádám. 2004. Tudomány és áltudomány. *Debreceni Szemle* 12 (2): 307–314.
- Lanstyák István. 2014. *Nyelv alakítás és nyelvi ideológiák*. Pozsony: Comenius Egyetem.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella. 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola, kétnyelvűség*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Lizanec Péter /Lizanec Petro/. 1970. *Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok (A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyagai alapján)*. Egyetemi jegyzet. Uzshorod: Az USZSZK Felső- és Szakközépoktatásügyi Minisztériuma, Uzshorodi Állami Egyetem.
- Lizanec Péter /Lizanec Petro/. 1993. Ukrán valamint orosz elemek a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. In *Az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos gyűjteménye*. 50–56. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.
- Márku Anita. 2008. *Érvényes történetek Nyelvválasztási és kódváltási kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar fiatalok körében*. Monográfia. Rákóczi-füzetek XLVIII. Ungvár–Beregszász: PoliPrint Kft.–KMF.
- Melich János. 1910. *Nyelvünk szláv jövevényszavai*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 13.
- Miklosich, Franz. 1871. *Die slavischen Elemente im Magyarischen*. *Denkschriften der phil-hist. Classe der Kais*. Wien: Akademie der Wissenschaften, 15. Band.
- Papp Z. Attila. 2009. A kisebbségi sajtó értelmezési keretei. *Pro Minoritate* tél: 3–20.
- Péntek János: A magyar nyelv erdélyi helyzete és perspektívái. In *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*, szerk. Fedinec Csilla. 136–152. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság.
- Szabó Gabriella. 2008. Internetes portálok médiaszociológiai és politológiai elemzése. *Politikatudományi Szemle* XVII (4): 57–76.
- Szilágyi N. Sándor. 2008. A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. In *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*, szerk. Fedinec Csilla. 105–106. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön

Elnöki Bizottság.

Szoták Szilvia. 2009. Törvényes garanciák és gyakorlat a horvátországi, szlovéniai és ausztriai magyarság életében. *Magyar Tudomány* 170 (11): 1321–1328.

Udvari István. 1997. A ruszin (kárpátukrán) – magyar együttélés tükröződése Dmitro Keselya: Hoszundragosi c. művében. In *Szavak – Nevek – Szótárak Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*, szerk. Kiss Gábor–Zaicz Gábor. 423–435. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.

KOHUT-FERKI JULIANNA

Az etnikai együttélés jellemzői Beregdédán

A szomszédsági viszony és a közösségi munkaalkalmak szerveződésének kapcsolatát Beregdéda magyar, ukrán és cigány lakosságának körében vizsgáltam a jelenben. Tanulmányomban azt kutatom, hogy az etnikumok munkavégzését kijelölik-e az etnikai határok, megfigyelhető-e a kooperáció és milyen szerveződésben mutatkozik meg az összefogás. A kutatás eredményeként felmutatható, hogy az ukrán–magyar etnikumok kevert térségi elhelyezkedése és erős szomszédsági köteléke hozzájárul a közösségi munkaalkalmak szerveződéséhez és az etnikumok közötti határ lebontásához. Más a helyzet a cigány etnikum esetében, amelynek tagjai táborban élnek, és inaktív a kapcsolatuk a legtöbb falubelivel. A helyiek értelmezésében a közös munka a cigányokkal a patrónus–kliens aszimmetrikus viszonyban érhető tetten. Azok a cigányok, akik az alárendelt kliens pozíciótól eltérő lehetőséget és megélhetést választanak, a többségi társadalom szemében „munkakerülővé” válnak.

Kulcsszavak: Beregdéda, etnicitás, szomszédsági viszony, munkaalkalom

Bevezetés

Az etnikai együttélési helyzetek nemzetközi vizsgálata bevett kutatási témának minősül, ám a kárpátaljai lokális közösség vegyes lakosságának együttélése ma mégsem tartozik a kutatott témák közé.¹ Az etnográfiai kutatásom témája a határ menti településen, Beregdédán élő etnikai közösségek (magyarok, ukránok, cigányok) együttélésének vizsgálata a jelenben. A téma legfontosabb kérdése, hogy milyen szabályok és

1 Az etnikai együttélés kutatásával pl.: Pozsony Ferenc, Kotics József, Biczó Gábor, Bakó Boglárka, Feischmidt Margit, Fosztó László, Peti Lehel, Fülemile Ágnes, Balogh Balázs, Gagy József foglalkoztak a Kárpát-medencében, azonban a kárpátaljai etnikumok együttélési helyzetének jelenkori néprajzi, antropológiai vizsgálatára nem helyeződött hangsúly. (Beregzászi Anikó nyelvész tanulmányában említést tesz a kárpátaljai Bátyu, Csernicskó István nyelvész pedig a csapi ukrán–magyar etnikumok konfliktusmentes viszonyáról.) A vizsgált témában beregdédai vonatkozásban legjobb tudomásom szerint szakirodalmi előzményekre nem támaszkodhatunk. Azonban Kárpátalján vagy a megyehatárhoz közeli falvakban vizsgálódva több kutató helyezte kutatásának középpontjába az etnikumok (ukránok, magyarok, cigányok, románok) gazdasági stratégiáit. Borbély Sándor Kispaládon, egy északkelet-magyarországi faluban vizsgálta az etnikumközi kapcsolatokat formáit, a bevándorló ukránok megjelenésének hatásmechanizmusait (együttműködés, elkülönülés, versengés) a vegyes etnikumok együttélésében. Doszpoly Roland szakdolgozatában a kárpátaljai Izsnyétén a megélhetési stratégiák etnikai és vallási vonatkozásait kutatta.

értékrend alakítják az eltérő vallású, kultúrájú csoportok viszonyát?² A kutatás ezúttal az etnikumok segítségnyújtását, munkavégzését, szomszédsági viszonyát érinti. Az etnikumok munkavégzését kijelölik-e az etnikai határok? Megfigyelhető-e a kooperáció, a közös munkavégzés az etnikum között? Milyen szerveződésben mutatkozik meg az összefogás? Milyen az együttműködési hajlandóság? Hogyan függ össze szomszédság és munkavégzés a helyi társadalomban? A szomszédsági kapcsolatok megerősödésében van-e szerepe a családapák rendszeres külföldi munkavállalásának?

A hipotézisem értelmében az etnikumok vegyes térszerkezetének köszönhetően a szomszédsági viszony színes vallási és etnikai közösséget teremt, mely az idénymunka alkalmával a kapcsolati hálót és a jószomszédi viszonyt figyelembe véve szerveződik, sem etnikai- sem pedig vallási alapon nem különül el. Az etnikumok közös spontán munkavégzését nem befolyásolja a vallási, etnikai különbözőség. Azonban a vegyes, és elkülönülő etnikai térszerkezet meghatározó a beregdéai etnicitásban. Az együttélési stratégiáknál a munkaalkalom az a színtér, amely felülírja az etnikai és vallási különbözőség fontosságát. Más a helyzet a cigány etnikum esetében, akik tábortan élnek és inaktív a kapcsolatuk a falubeliekkel. Ennek egyrészt oka lehet a szimbolikus térbeli elkülönülésük, kizárásuk, valamint az, hogy nem rendelkeznek megművelhető földterülettel. A helyiek tudatában élnek a cigányságról alkotott sztereotipikus kép, azonban a negatívumok cáfolatára sok esetben a helyi cigány családok szolgálnak példaként. A cigányok munkakerülésére magyarázatul szolgálhat a munka fogalmának eltérő értelmezése.

Mint sok más esetben, az együttélés vizsgálatánál is lényegesen meghatározó a lokális életvilág földrajzi elhelyezkedése és szociokulturális adottsága, etnikai összetétele és aránya. A kutatás helyszíne, Beregdéda Kárpátalján, a Beregszászi járásban található a magyar-ukrán államhatár mellett. Beregdéda etnikai és vallási vonatkozásban egyaránt színesnek mondható: 2013 fős település, a 2001-es népszámlálási adatok szerint a lakosság 79,8%-a magyar, 15%-a ukrán, 5%-a cigány nemzetiségű. A településen túlnyomó többségben reformátusok, római és görög katolikusok, pravoszlávok laknak. A vezetőségtől kapott adatok szerint a település lakossága 100%-ban lefedi a négy vallást, azonban a vallási vezetőktől kapott felekezeti adatok alapján mindez árnyaltabb képet mutat, ami a református egyházból kiváltak számával is összefügghet. A cigányok, akik a polgármester szerint kb. 200-an lehetnek a faluban, elmondásuk szerint az Új Élet Roma Egyházhhoz tartoznak.³

2 Biczó Gábor, Kotics József a Szilágyságban vizsgálták a magyar–román etnikai egyensúlyhelyzet okait, ahol a különböző etnikumok stabil együttélésére nem jellemző az akkulturáció és az asszimiláció. Ukrajnában, Izsnyétén és Császlócon az ukrán–magyar–cigány együttélés hagyományát, szabályrendszerét kutatták. A kutatómunka eredményét eddig három kisfilm formájában érhetjük el: Ukránul is, magyarul is: <http://youtu.be/nla2IJaO1qs?list=UU3iYd7F5uDPbfbAwr-CAx3g>; Magyar vég, orosz vég: <http://youtu.be/Ci4fETh9MXE?list=UU3iYd7F5uDPbfbAwr-CAx3g>; Szép tányérból jóllakni :<http://youtu.be/DcqChavN3dg?list=UU3iYd7F5uDPbfbAwr-CAx3g>

3 Magukat szabad kereszténynek nevezik, így a továbbiakban én is ezt a megnevezést használom.

A jelenkutatás során számos informális beszélgetés mellett 31 félig strukturált interjú készítem a falu vezető rétegével, gazdálkodókkal, nyugdíjasokkal, magyarokkal, cigányokkal és ukránokkal egyaránt. A beszélgetőtársak kiválasztásánál a hólabda módszert alkalmaztam.

Etnográfiai terepmunka alatt nem csak az interjúzást értjük. Az empirikus kutatás során a kutató részt vesz a lokális közösség életében, lejegyzí és értelmezi megfigyeléseit, mindazt, amit a terepen élők látni engednek magukból. A strukturálatlan beszélgetések, megfigyelések, minden, ami a későbbiekben segítheti a kutatást, a terepnaplóban kap helyet (Feischmidt 2006). E naplóban rögzítettem a terepen szerzett tapasztalataimat és a strukturálatlan, spontán beszélgetéseimet a helyi lakosokkal.

Tanulmányomban először a munka önszerveződő társulási formáját, a munka fogalmának lokális társadalomban tapasztalt értelmezését tárgyalom. Ezt követően kitérek a külföldi munkavállalásra, majd a szomszédsági viszonyra foglalkozom.

A munka mint önszerveződő társulási forma

Ukrajnát olyan tartósan súlyos gazdaságpolitikai helyzet jellemzi, aminek következtében az állam felelőssége, lehetséges funkciója és szerepe a szociális ügyek kezelésében elhalványodik. Az országban kialakult háborús helyzet a jelenkutatás menetét és eredményeit is nagymértékben befolyásolja. Az ország instabil gazdasága, a megnövekedett munkanélküliség, emellett a közüzemi költségek drasztikus növekedése, mind hozzájárulnak a kiábrándultsághoz és a reményvesztettséghez. Mindezek következményeként az állampolgárok részéről megfigyelhető az országgal szemben támasztott elvárások hiánya. Az érvényesülési lehetőségek szűkülő terében az igények is csökkennek, mivel a válság következményeként olyan szubjektív jólétet határoznak meg viszonyítási pontként, ami a súlyos helyzetben is reményt adó lehet. Épp ezért a jelenleg kialakult instabilitást a Szovjetunió szétesésének időszakával, az élelmiszer hiányával és a sokak számára ismert „sorban állások” helyzetével hozták párhuzamba. Erre utalnak a „csak rosszabb ne legyen” vagy „most még mindig jobb, mint akkor volt” kifejezések is. A helyi közösségek életstratégiáját, az államtól történő önállósodás, valamint a lehetőségekhez mérten a függőségi helyzet minimalizálása jellemzi. Mindezt a több lábbon állásban, valamint a lokális közösségek önszerveződésében érhetjük tetten.

A hiánygazdasághoz hasonló helyzet kedvezően hat a kölcsönösségen alapuló munkaszerveződésre. A kooperáció során nem csak a munkaerő, hanem a különböző javak cseréjéről is beszélhetünk (Szabó Á. 2008, 243). A kooperáló közösségeknél felértékelődik a szomszédsági viszony. A hiánygazdaság mellett a kooperációra magyarázatul szolgálhat még, hogy a faluban nem jellemző a széleskörű nagycsaládi rendszer. A beszélgetőtársaim közül is többen beházasodás útján kerültek a településre. „Ahol a rokon és baráti kapcsolatok hálózata eléggé nyitott valamennyi támogatást kereső

számára” kedvezően hat a patrónus–kliens kapcsolat létrejöttére. „Az ilyen kötelékek bizonyíthatóan olyan helyzetekben funkcionálnak leginkább, amikor a társadalom formális intézményi struktúrája, gyenge és képtelen javakkal és szolgáltatásokkal ellátni tartósan a társadalmi struktúra alsó szintjeit” (Magyar Néprajz VIII., 507).

Az együttélési stratégiáknál az önszerveződő munka figyelmen kívül hagyja az etnikai határokat, illetve abban más szabályrendszer érvényesül. A faluban szervezett önkéntes munkaalkalmak spontán jellegéből is kitűnik a vegyes ukrán–magyar etnikai és vallási összetétel, valamint az, hogy a többségi társadalom mellett a cigány etnikum képviselője nem jellemző az önszerveződő munkavégzés alkalmán. Erre példaként hozható fel a Facebook közösségi oldalon megosztott képeken látható alkalom, a húsvét előtti tavaszi nagytakarítás Beregdédán. A bejegyzésekben egyes személyek név szerint is említésre kerültek, kiemelve dicséretes munkájukat. A cigányok jelenlétének hiányára az önszerveződő munkán magyarázatul szolgálhat lakóhelyi szegregációjuk és a településtől távol eső boldogulási lehetőségük. Megművelhető földterület hiányában a többségi lokális társadalomtól eltérő megélhetési lehetőségekkel rendelkeznek, melyek nem kötődnek szorosan a lakóhelyükhöz.⁴

A cigányság és a többségi társadalom munkavégzése a patrónus–kliens viszonyban érhető tetten. A patrónus–kliens viszony, gazdaság antropológiai értelemben aszimmetrikus, a társas munkavégzésben alkalmazó és alkalmazott kapcsolatát jelöli (Hofer 2008, 259). „A patrónus–kliens viszony lényegi elemének tartja, hogy az anyagi javak cseréjét az önkéntesség látszatával fedik el, elrejtik a cselekedetekben egyébként meglévő kalkulációt. A kalkuláció látszólagos kikapcsolása, vagyis a gazdasági tranzakciók társadalmi kapcsolatokba öltöztetése kölcsönös bizalmat feltételez a részt vevő felektől, ami a bourdieu-i értelemben vett szimbolikus tőke felhalmozását eredményezi mindkét félnél, ez pedig mindig átváltható materiális tőkére. Hofer úgy véli, a szimbolikus tőke ily módon zajló folyamatos felhalmozásának értelme a gazdasági kapcsolatok zavartalan működtetésében rejlik” (Kuczi 2011, 28).

„Ha azt mondom neki, hogy gyere el dolgozni napszámba, kapálni kell, vagy takarítani kell, hát, ha még egyik nap rá is tudjuk szedni, másik nap már biztosan nem.”⁵ A patrónus–kliens aszimmetrikus viszonyban a cigányság alárendelt, napszámos szerepkörének feladása a többségi társadalom számára érthetetlen és irracionális: „Holott elmenne napszámba, enni-inni kapna, kapna egy 80-100 grivnyás bért, egy napibért, nem, nem. Szóval sajnos ez van, hogy nem. Inkább megy oda, és akkor egész nap ott

4 A faluban a földkérdés ügye kevésbé átlátható. A tábori cigányok egy család kivételével nem rendelkeznek megművelhető földterülettel. Ennek hátterében nagy valószínűséggel a földosztás problémái húzódnak, melynek elszenvedője nem feltétlenül csak a cigányság. A faluban élők nagy része földjeit, a földművelés magas költségével indokolva, bérbe adja. A faluvezetés főbb indoka és érve a cigányok földhöz jutása ellen, a termőföld meggátolása a parlagon hagyástól.

5 51 éves, római katolikus, magyar férfi

fog ülni a szemétdomb tetején és fogja túrni, ha lel, lel, ha nem lel, nem lel, és megvan így.⁶ Beszélgetőtársam értetlenséggel fogadta a cigányok döntését, akik szakítva a napszamos munka lehetőségével, kilépnek az alkalmazott, kliens szerepéből és önállóan keresnek lehetőséget a boldogulásra. A napszamosnak járó fix munkabért kockáztatják önállóságuk érdekében, aminek ára lehet a bizonytalan anyagi haszon. Ugyanakkor azok a cigányok, akik már rendelkeznek autóval, lakóhelyüktől távolabb is foglalkoznak kereskedelemmel, ami a napszamos munkabérhez képest jövedelmezőbb megélhetést jelent számukra.

„Az üdösebb fiúk, mint mán az én férjem is, kevesebbet járnak napszambú, így jár, mer asszondja inkább neki ez jobban megéri, mer van olyan nap, hogy megkeresi az 1000 grivenyt is, egy menetné 500-at is.”⁷

A munka fogalmának eltérő értelmezése

A Kárpátalján élők körében egyáltalán nem ritka jelenség az, hogy szinte senki nem képes az állami munkahelyén megszerzett fizetéséből boldogulni, emellett több jövedelemkiegészítő tevékenységet kell vállalniuk, ami az informális gazdasági stratégiákat is érinti.⁸ Ukrajnában az „informális gazdasági stratégiák regionális és lokális szintű elfogadottságát bizonyítja Colin Williams és John Round 2006-is vizsgálata is” (Borbély 2015, 26). A vizsgált háztartások 67.4%-áról mondható el, hogy nagyban függnek az informális jövedelmektől.⁹

A kárpátaljai „Izsnyétén kevés háztartás rendelkezik egy jövedelemforrással, a legtöbb esetben két-három, vagy akár több jövedelemforrásra alapozzák a család megélhetését. Ez jellemző a magyarokra és az ukránokra is, egyaránt. Jellemző ugyanakkor, hogy némely család esetében a gazdálkodói és a vállalkozói magatartás együttes jelenléte figyelhető meg. Azaz nem csak a földművelésből származó jövedelem, hanem egy akár kereskedelmi vállalkozásból származó bevétel is hozzájárul a mindennapi megélhetéshez” (Dospoly 2014, 30).

A település országhatárhoz közeli elhelyezkedéséből fakadóan többen tekintenek lehetőségként a két ország, Ukrajna és Magyarország különféle áruinak árbeli különségére. A kereskedelmi attitűddel rendelkezők, vagy a besegítő munkások megélhetését, jövedelmének kiegészítését képezik a határon átnyúló ügyeskedések.

A „több lábon állásnak” számos példája közül megemlíthető a Dédáról elszármazó asszony megélhetési és jövedelemkiegészítő stratégiája, a házi készítésű pelmenyi

6 51 éves, római katolikus, magyar férfi

7 25 éves, szabad keresztény, cigány asszony

8 Az informális gazdasági stratégiákkal jelen munkámban nem foglalkozom.

9 Williams–Round 2007, 431: A kutatás során 600 háztartást vizsgáltak 4 helyszínen, Kijev 2 különböző városrészében, Kijev szomszédságában található Vasilikivben és Ungváron.

(húsos derelye) árusítása a jelenlegi lakóhelyén és szülőfalujában. A költséghatékonyság érdekében, az ingázást hetente több alkalommal, biciklivel vagy stoppolással oldja meg a két település között. Emellett többen vállalnak süteménysütést megrendelésre, gyümölcs-, zöldségárusítást helyben, vagy pedig a városi piacon. A turisták elszállásolása a lakóházakban szintén alapvető jövedelemforrása, vagy a bevétel jelentős kiegészítője a beregdédaiak megélhetésének. Turistaszezonban nem ritka eset, hogy a család minél több turista befogadása érdekében, átmenetileg a ház hátsó részébe költözik, a jobb állapotban lévő szobákat pedig, melyeket egyébként használnak, a turistáknak adják ki.

Mivel a magyar–ukrán munkavégzés lehetőségei és alkalmai nem mutatnak markáns különbséget, azt nem kívánom külön tárgyalni, viszont a cigány munkavégzés módja és megítélése eltérést mutat a magyarok és ukránok kereseti szokásaitól, ezért úgy érzem mindez értelmezésre szorul.

„Azt mondják, hogy egész nap űúnek az árokpardon, meg ilyenek.

Miért mondják? : „Azért mert ugyi egész nyáron, ugyi ezek dióztatnak. Dióznak, talluznak [baromfitoll gyűjtése].”¹⁰ A cigányok munkáját rendre a munkakerülés fogalmával illették, annak ellenére, hogy felsorolták milyen megélhetési formát választanak. Azt is megemlítették, hogy a cigányok majd mindegyike rendelkezik autóval, ami az ingázást segíti és a körülményes utazgatást hivatott áthidalni ügyeskedéseik során. Azt viszont többen fontosnak tartották megjegyezni, hogy míg egykor elterjedt volt a faluban a cigányok kéregetése, addigra ez mára már egyáltalán nem jellemző.

„Sokan irégyek arra,[a cigányok autójára] magyarok is most hogy, most két éve úgy jött, hogy régen dongókva [motoros kerékpárral] jártak. Meg még most van az uramnak mindég dongója, azt nem adni ee ugyi ha nem tud menni taxiva,[az autót érti ez alatt] akko ugyi dongóva is megy akármerre.”¹¹ Az autó, a motoros kerékpár a cigányok alapvető munkaeszköze, ami a megélhetésükhöz a mindennapos ingázás során elengedhetetlen.

A cigányok nem dolgoznak sztereotípiára ráhúzása a helyi cigányságra a munka eltérő értelmezésére utal. A cigányok megélhetését, pl. a ruhaárusítást az ügyeskedéssel, „kupecolással” jellemezték, míg a helyiek különféle portékáinak értékesítése a városi piacon a kereset elfogadott kiegészítőjének, vagy a megélhetés alapvető forrásának számít. Az előbbi a „munkakerülés” kategóriája, míg az utóbbi a kereset elfogadott kiegészítőjének, munkának minősül. A dió gyűjtése és megtörése, majd eladása, a baromfitoll gyűjtése és értékesítése szintén az ügyeskedés része, ami a cigányok munkáját, „munkakerülését” jellemzi.

10 25 éves, szabad keresztény, cigány asszony

11 25 éves, szabad keresztény, cigány asszony

Külföldi munkavállalás

Ukrajna instabilitása, hanyatló gazdasága és az ebből fakadó nagyarányú munkanélküliség, az alacsony állami bérek mind maguk után vonják az elvándorlást, valamint a nagyszámú külföldi munkavállalást. Emellett szociokulturális okok is magyarázatát adhatják a fiatalok elvándorlásának, csekély vállalkozó szellemének a vidéken, valamint annak, hogy kevésbé hajlandók a helyi gazdálkodást mint életformát vállalni. „a fiatalok egyfajta kényszerként dolgoznak tekintélyt parancsoló szüleik földjein” (Dospoly 2014, 26).

Az eddig tereptapasztalataim alapján 30 családból, 14 család közvetlen közelségében¹² van külföldi munkavállaló, vagy olyan rokon, aki már Magyarországon él és dolgozik. Ez a vizsgált minta 46%-át jelenti, ami nem reprezentatív számadat, de jól szemlélteti a külföldi munkavállalás súlyát a lokális társadalomban.

A megkérdezett mintából a férfiak nagyobb hajlandóságot mutatnak a külföldi munkavállalásra, de előfordul, hogy fiatal lányok, vagy legritkább esetben idős asszonyok is külföldön dolgoznak.¹³ A külföldi munka típusa lehet mezőgazdasági idényjellegű, (összel a különféle gyümölcsök, zöldségek betakarítása, tavasszal a gyümölcsfák metszése vagy palántázás) építőipari munka, vagy gyári munka. A legkedveltebb célországok közé sorolható Magyarország, Oroszország, Csehország, de Németországban és Angliában is vállalnak munkát, valamint egy esetben Ausztráliában. A nagyszámú külföldi munkavállalásnak köszönhetően megnőtt az idegen nyelv tanulása iránti érdeklődés, az idegen nyelv presztízse. Elsősorban angol és magyar nyelvet tanulnak a helyiek.

A családok életében a tartós külföldi munkavállalás megváltozott életformát eredményez. Az apa a földrajzi távolság miatt csak ritkán tud hazautazni, így sokszor nem lehet részese a családi hétköznapiaknak. Az apa fizikai jelenléte a családban sokszor az ünnepi alkalmakra korlátozódik, de egy átlagos hétköznapi is ünnepnappá változhat, ha a család életében jelen van a családfő. A transznacionális családokban a családapa fizikai feladatai, mint pl. a tűzifa aprítása, az udvar és házkörüli munkák elvégzése az esetek többségében a nőkre hárul.

A külföldi munkavállalás egy idő után nem feltétlenül az anyagi javak megszerzése érdekében történik, hanem megszokott életformává válik. A lehetőségek és az anyagi jólét növekedésével az igények is megváltoznak.

„Előbb én úgy vótam vele, hogy mikor fiatal voltam, mindig gondoltam, hogy ez csak addig lesz, míg valahogy megkönnyebbül az életünk, mán hogy mindenünk legyen, vegyünk butrot, vegyünk mindent, ami a házba kell, oszt utána meg mondom, biztos abba fogja hagyni, de nem akarja abba fele hagyni. (Nevet) Meg, meg is szoktuk má,

12 Férj, feleség, gyerek és testvér viszonyát értem alatta.

13 A továbbiakban a családapák külföldi munkavállalásának következményeiről lesz szó.

hogy neki menni kee és úgy vagyok vele én is, hogy hát ha ő még bír, akkor menjen”¹⁴ – az idézet egy olyan asszonytól származik, aki havonta háromszor tud találkozni a férjével, mert az foglalkozása miatt folyton úton van. A találkozások száma, tekintettel a külföldi munkára, a nagy átlaghoz képest nem számít kevésnek. Beszélgetőpartnerem hétköznapijait magányosan tölti, ugyanis gyerekei egyetemen tanulnak és csak hetente járnak haza.

Az apák kétlakiságának mély gyökerei vannak, ami nemcsak a dédai lokális világra, de egész Kárpátaljára jellemző.

Szomszédági viszony

Az egymás közelében élés csak szabályok alkotásával és alkalmazkodással válik működőképesé és elviselhetővé (Tönnies 2004, 237). A dédai együttélést nagyban meghatározza a szomszédági viszony, aminek jelentőségéről és szoros kötődési meghatározottságáról tanúskodik, hogy a munkaalkalmak is szomszédági alapon szerveződnek. Épp ezért a szomszédági viszony és a munkaalkalmak szerveződése egymástól elválasztva nehezen értelmezhető. Mindez nemcsak az interjúk összesítéséből derült ki, hanem az egyéb tereptapasztalatok is ezt támasztják alá.

Az etnikumok spontán közös munkavégzését leginkább a jószomszédi viszony befolyásolja. Mivel a település a szegregált cigányok lakóhelyének kivételével közel vegyes elrendezésű, az idénymunka alkalma vallásilag és etnikailag színes szerveződést mutat. Az ukrán–magyar etnikumok kevert térbeli elhelyezkedése és erős szomszédági köteleke hozzájárul az etnikumok közötti határ lebontásához, ami alól a cigányság kivételt képez.

„Az itteniek énszerintem az ukránok meg a magyarok jól élvannak. Mer én még nem hallottam olyat, hogy most valaki ezen vezett össze a szomszédjával, hogy mert te hucul vagy, mert te magyar vagy, vagy valami. Itt elvagyunk, nem? Nem, nincsen belőle konfliktus, hogy most más nemzetiségű, vagy mit tudom én” – vallja egy 41 éves református magyar asszony, majd így folytatja – „Jó emberek élnek itt. Vagyis a mi utcánkba, azt mondom, hogy jó emberek élnek. [...] ott akármilyen baj van, az biztos, hogy számíthatnak egymásra az emberek.” A legtöbb beszélgetőtársam lokális kötődésének alapját a jó szomszédi viszonyokkal és a helyiek jó természetével indokolta.

A szomszédági viszony szorosságát mutatja, hogy nem csak a falvak közötti, de a falun belüli költözés is változást hozhat az egyén életében: „ott közvetlenebbek voltak a szomszédok (...)itt nem annyira jellemző.” „Ott ha a szomszéd főzött gőzönfőttöt, az biztos hozott a szomszédba” – állítja egy 45 éves görögkeleti magyar férfi.

A fenti idézet egy olyan beszélgetőtársamtól származik, aki falun belül egy másik utcába, eredeti lakóhelyétől jelentéktelen távolságra költözött át. Új szomszédjai

ugyanúgy falubeliek voltak, mégis érzékelt változást, ami a szomszédsági kötelék jelentőségéről tanúskodik. A szomszéd értelmezésében olyan falubeli, aki plusz jelentéstartalommal ruházható fel. Nem feltétlenül barát, de mindenképp több, mint egy másik falubeli, vagy akár rokon, erről tanúskodnak egy 41 éves református magyar asszony szavai: „ha akármi baj van, az ember jobban számíthat a szomszédjára, mondjuk nekünk is nem nagyon vannak itt rokonaink, vannak, számíthatunk rájuk is, de a szomszédok, azok jönnek, segítenek. Mindent. Úgyhogy. De szerintem más utcákba is így vannak.”

Szabó Á. Töhötöm Bízalom és elfojtott bizalmatlanság című munkájában olvashatunk arról, hogy a megsegítés hagyománya szükséghelyzet, előre nem látható gazdasági törés, betegség idején azonnal aktivizálódik. A segítségnyújtás nem nevezhető önzetlennek, mert kölcsönösségen alapul, a benne résztvevők pedig hagyományozott törvények szerinte cselekszenek. A résztvevők segítségnyújtásában közrejátszik az, hogy a „segítséget nyújtó a vele bekövetkező hasonló esetre némiképp bebiztosítva érzi magát” (Szabó Á. 2004).

„Tavaly megműtöttek, akko az egész kisutca jött beteglátogatóba (...) meg mit tudom én, meg hogyha valaki beteg, vagy egy temetés van valahon, vagy most csak annyit mondok, példát, ha most aratás van, valahova leöntenek egy pricept [utánfutó] terményt, akko aki ott van, lássa az mind meggy segíteni, me segítsünk neki behordani, mer jön az eső vagy mit tudom én vagy csak úgy eeme gyünk segíteni neki” – meséli egy 41 éves református asszony. Az idézetben a beteglátogatásról és az alkalmi gazdasági segítségnyújtás egy esetéről értesülünk, amikor a szomszédok esőzéskor a learatott termény behordásában nyújtottak segítséget. A segítségnyújtás átlépi a családi, rokoni határokat, a szomszédokra és falubeliekre etnikai különbözőségekre való tekintet nélkül egyaránt vonatkozik. A lokális határokon belül a segítségnyújtás számos példája közül megemlíthető a falu képviselőinek rendszeres gyűjtési akciója krízishelyzet idején, így pl. a súlyos betegségben szenvedők, rendkívül megromlott anyagi helyzetbe került falubeliek támogatása.

„Én mindég azt szoktam mondani, hogy egy jó szomszéd többet ér, mint bármilyen családtag, mert probléma bármilyen adódik a családban a szomszédhoz szalad az ember először” – jelenti ki egy 46 éves református asszony.

„A szomszédnak egyik fontos funkciója a jelenlét. A földrajzi közelség helyzetelőnyt ad a szomszédnak a rokonnal szemben” – írja tanulmányában Rezessy Anna. A szomszédság funkcióiban tetten érhetjük a reciprocitást, a társadalmi részvételt, a társadalmi kontrollt, valamint az fontos szerepet kap a szocializációban, a helyi értékek elsajátításában (Rezessy 2001, 260–261). A reciprocitás a javak, a szívességek és a munkaerő cseréje. Az általános reciprocitás a csere olyan formája, melynél a viszonyt nem határozzák meg. Ez a cseretípus közeli rokonok, barátok között valósul meg (Service 1973, 22–23), azonban a beregdédai együttélésben a segítségnyújtás e típusa a szomszédok között is aktív, erről tanúskodik egy 41 éves református magyar asszony

vallomása: „Ha mondjuk elmegyek otthonru, ha teszem azt nem csukózok be, akkor a szomszédok ránéznek a házra. (...) Ha leülünk, mondjuk az utcára hétköznapi esténként, vagy vasárnap, akkor így összejövünk, egy kicsit pletykálgatunk, megbeszéljük a világ nagy dolgait (nevet). De meg hogy úgy tudom, hogy számíthatok bárkire, hogyha mondjuk mit tudom én, nem lenne egy kenyérem, akkor átmennék adna. Vagy nem lenne egy kiló sóm, vagy akár mim, nem mondaná, hogy nem ad, hanem ad, tudom, hogy adna. Mer tényleg, hogy bárkire számíthatok.”

A szomszéd vagy falubeli tiszteletére utal az eltérő ünnepek megtartása, vagy tiszteletben tartása. A jószomszédi viszonyt az egy valláson belüli szakadás sem befolyásolja, annak ellenére, hogy a szomszédok nem ugyanannak az egyháznak váltak a tagjaivá. Ugyanúgy összejárnak, személyes kapcsolatukra nem volt negatív hatással a református egyházzszakadás sem. „Az együttélés, az alkalmazkodás, a jószomszédi viszony alapvető feltételei tehát a béke, tisztesség, egymás megbecsülése és tisztelete” (Rezessy 2001, 258).

„Nincs különbség ukrán–magyar között, csak jó és rossz között [...] Ha becsületes, rendes jó ember, nincs különbség.” – aзи idézet egy 63 éves református magyar asszonytól származik, akinek a szomszédjába nemrég költözött egy ukrán család. Az újonnan érkezett család nem tartózkodik állandó jelleggel a településen, azonban az asszony fontosnak tartotta a fentiek értelmében reflektálni arra a tényre, hogy szomszédja ukrán. Vagyis értelmezése szerint az emberek megítélésében nem az etnikai hovatartozásuk, hanem a magaviseletük, attitűdjük a meghatározók.

A szomszédos faluba költözés ugyan még mindig nem jelent kulturális határátlépést, azonban az elköltöző ragaszkodása a helyi bolthoz a lokalitás szempontjából jelentős. A vásárlást továbbra is szülőfalujában bonyolítja, annak ellenére, hogy a szomszédos falu és Beregdéda boltjainak mérete, kínálata, a termékek ára nem mutat különbséget. Aligha van racionális indoka a kötődésnek a helyi bolthoz, csupán az otthonosság érzetével, valamint az új otthon normarendszere ismeretének hiányával magyarázható e magatartás.

„Oké, én elmegyek a bódba, avval nincs gond, de mondom, ha valaki olyan jön be a bódba, aki nem (falubeli) oszt lejónapotozom, vagy csókolom, oszt fog rám nézni, hát nem ismerem úgy őket. (...) Kérdezik is anyósomtól, hogy mi van, én már a boltba se járok ki?”¹⁵ – az idézet jól szemlélteti a lokális társadalomnak a szomszédos településtől is különböző, jóllehet csak lokális kereteken belül értelmezhető, társadalmi viszonyrendszerét és a helyi elvárások ismeretének fontosságát. A lokális közösségben a hétköznapi eligazodást segítő szokások, így pl. a tegeződő és magázódó köszönési formák megfelelő használata az egyén számára az idegen településen alapvető feltétele annak, hogy a többség befogadja, illetve elfogadja. Az egyének elvárásait kielégítő köszönési formák követése a többségi társadalom részéről elősegíti a befogadást, az

idegen számára pedig megteremt az otthonosság érzetét.

A lokális identitásban meghatározó a település, azon belül is az utca, melyben a (jó) szomszédoknak kiemelt szerepük van: „Én szerintem mondjuk, hogy ha nem a párom vesz ee, hanem mondjuk egy idegen falu, nem hiszem, hogy nagyon eeszerettem vóna menni innen. Meg még csak a mi utcánkbu se, mee én nagyon szeretek ott élni.”¹⁶

„Olyan családok életében, amelyek a közösségben kívülről származtak és nem rendelkeznek helybeli kiterjedt rokonsággal, a szomszédi kapcsolatok intenzitása megnövekedett” (Magyar Néprajz VIII., 557). A beköltöző lokális gyökereinek hiánya, vagy a nyelvi, vallási különbözőség nem lehet gátja a jó szomszédi viszonyoknak. A szomszédok közelségükből fakadóan egymásra vannak utalva. Egymás elfogadása és a kölcsönös segítségnyújtás alapvető feltétele a konfliktusok elkerülésének: „jó emberek vannak itt. (...) Van egy szomszédom, 12 éve kötözött ide¹⁷ de neki mán ez az otthona. Ezelőtt mielőtt ide kötözött nem tudta eeképzelni, most mi lesz itt vele, teljesen idegen környezet, idegen emberek, senkit nem mert megszólítani, és akkor neki az olyan furcsa vót, hogy-hogy hogy szólunk hozzá, hogy befogadjuk, vagy megkérdezzük, hogy van-e valamire szüksége. Na ilyen befogadó közösség a mi falunk. Sokszor azt mondják, hogy mindenkit befogadunk” – jelenti ki egy 41 éves református asszony.

Természetesen nem akarom a dédai szomszédosági viszony konfliktusmentes illúzióját kelteni. A jószomszédi viszony megromlásának egyik oka lehet a földterület tulajdonjoga. A legtöbb nézeteltérés a mezsgyeügyből eredeztethető, ami a termőföldek határának tologatásából adódik: „szomszédok vesznek össze azon az egy méter, fél méter földön. (...) van olyan szomszéd, aki a mezse ügy miatt évek óta haragba vannak.”¹⁸ A mezsgye, vagyis termőföldek határvonala és a szántást követő új határvonal kijelölése egyes szomszédok között minden éven nézeteltérés alapja. A földterületnek mindig az eredeti „valós” választóvonalhoz képest a visszaállítását és az ebből adódó ellentéteket örökzöld konfliktusforrásnak nevezték a faluban.

Összegzés

Összességében elmondható, hogy a beregdédai identitásnak fontos eleme a lokálitás, mely az adott településen belül is azt az utcát jelöli, ahol a lakóhely található. Tereptapasztalataim szerint a helyiek társadalmi és szomszédosági viszonya kihatással van a territoriális kötődésükre. A társadalmi kapcsolatokban a szomszédosági viszony meghatározó, olyan köteleket jelent, ami megteremt az otthonosság érzetét a településen. A szomszédosági viszony nehezen értelmezhető a kölcsönmunka intézménye

16 41 éves, református, magyar asszony

17 „Most is oda jár a férje Csehbe.” (Csehországba) Bisztráról érkeztek, Dédában tanultak meg magyarul.

18 46 éves, református, magyar asszony

nélkül. Az idénymunkák szerveződése a szomszédsági kapcsolatokra épül és a vallási hovatartozás nem feltétele. Az ukrán–magyar etnikumok közötti szomszédsági viszony etnikai „határlebontó” funkcióval bír. A kölcsönmunka intézményénél a vallás mellett az etnikai szempont csak a cigányok esetében lehet kizáró ok a munkaszerveződésnél. A helyiek értelmezésében a közös munka a cigányokkal a patrónus–kliens alárendelt viszonyával értelmezhető. Azok a cigányok, akik az aszimmetrikus patrónus–kliens viszonyban az alárendelt kliens pozíciótól eltérő lehetőséget és megélhetést választanak, a többségi társadalom szemében „munkakerülővé” válnak. Emellett a cigányok „munkakerülésének” oka az eltérő munkaértelmezésben keresendő. A kutatás eredményeit a terepkutatás folyamatában mutattam be, így az etnicitás színtereinek vizsgálata bővíthető az idő dimenziójának kitágításával, további lakosok bevonásával, valamint új színterek beemelésével, pl. iskola. Az együttélés viszonyát számtalan tényező mellett befolyásolhatja a turisták megjelenése a településen, ami ugyanúgy kihatással van a lokális identitás változására, így az etnicitásra is.

Irodalom

- Borbély Sándor. 2015. „Az ukrán, utolsó cigány” – a külföldi bevándorlás mikropolitikája egy határvidéki településen, Kispaládon. *Tér és Társadalom* 29 (3): 3–32.
- Doszpoly Roland. 2014. *Megélhetési stratégiák etnikus és vallási vonatkozásainak vizsgálata a kárpátaljai Izsnyétén*. (Szakdolgozat.) Miskolc: Miskolci Egyetem BTK KVAI.
- Feischmidt Margit. 2007. Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban. In *Egyetemi tankönyv és szövegyűjtemény*, szerk. Feischmidt Margit–Kovács Éva. http://mmi.elte.hu/szabadbolcsesz/mtti.elte.hu/szabadbolcsesz/indexa3ef.html?option=com_tanelem&id_tanelem=834&tip=0 (2016. jan. 11.)
- Ferdinand Tönnies. 2004. *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Hofer Tamás. 2008. Patrónus–kliens kapcsolatok a paraszti társadalomban. In *A magyar kulturális antropológia története*, szerk. Kézdi Nagy Géza. 257–266. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Kuczi Tibor. 2011. *Alkalmazott gazdaságszociológia*. Budapest: Jelenkutató Alapítvány. *Magyar néprajz VIII*. <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/08/252.html> (2016. márc. 4.)
- Rezessy Anna. 2001. „Összejönnek a szomszédok is...” A szomszédság rendszere Homokmégyen. *Tabula* 4 (2): 231–269.
- Service, E. R.–Sahlins, M. D.–Wolf, E. R. 1973. *Vadászok, törzsek, parasztok*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Szabó Á. Töhötöm. 2004. Bizalom és elfojtott bizalmatlanság. A társasmunka és a kölcsönösség néhány jellemzője. In *RODOSZ tanulmányok*, szerk. T. Szabó

- Levente–Virginás Andrea. Bölcsész tudományok. Kolozsvár: Kriterion. <http://szabot.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=11&p=1182> (2016. ápr. 2.)
- Szabó Á. Töhötöm. 2008. Együttműködési formák falun: történeti összefüggések és változások. In *Kultúrákutatók és értelmezések*, szerk. Jakab Albert Zsolt–Keszeg Vilmos–Szabó Á. Töhötöm. 223–251. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- Szabó Á. Töhötöm. 2010. Etnikai különbségtétel a paraszti gazdaságban. In *Különbségteremtő társadalom*, szerk. Feischmidt Margit. 266–280. Budapest: Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Williams, C. C.–Round, J. 2007. Re-thinking the nature of the informal economy: Some lessons from Ukraine. *International Journal of Urban and Regional Research* 2: 425–441.

NAGY ÁKOS

A hatalom bosszúja?

Jobbágytelki narratívumok egy kultúrverseny kapcsán

A maroszéki Jobbágytelkén a helybeliek visszaemlékezéseiben és gyakran a hétköznapi beszélgetések alkalmával is általánosan forgalmazott narratívum egy ételmérgezés története. Ennek a történetét és a helyieknek az eseményekhez való viszonyulását mutatja be, értelmezi jelen tanulmány. A kommunista hatalom a társadalom átalakítása érdekében nagyszabású kulturális rendezvényeket, versenyeket szervezett. Egy ilyen verseny bukaresti döntőjéig jutott el a jobbágytelki néptáncgyűttes is. Az 1959-es V. Kultúrverseny országos döntőjét követően a csoport tagjai ételmérgezést kaptak, kórházba kerültek és csak napok múlva jutottak haza. A szóban forgó eseményt a helyi közösség a mai napig is a hatalom bosszújaként értelmezi. Olvasatukban a hatalom nem nézte jó szemmel, hogy egy magyar táncsoport sikeresen szerepelt a kultúrverseny döntőjében, ezért megmérgezte őket.

Kulcsszavak: romániai kollektívizálás, kommunizmus, társadalmi változások, kultúrverseny, ételmérgezés

Bevezetés

Tanulmányomban egy, a maroszéki Jobbágytelkén, a helybeliek visszaemlékezéseiben és gyakran a hétköznapi beszélgetések alkalmával is általánosan forgalmazott narratívumot, az 1959-es V. Kultúrverseny országos döntőjén történt ételmérgezés történetét és a helyieknek az eseményekhez való viszonyulását mutatom be.

Doktori kutatásom, melyhez ez a tanulmány is szorosan kapcsolódik, a jobbágytelki kollektívizálási kísérletről szól, melynek elmaradásában különböző tényezők (dimbes-dombos környezet és a mezőgazdasági földterületek nehéz tagosítása, gépesített megmunkálás körülményessége; helybéli hivatalosságok halogató és kiútkereső magatartása stb.) játszottak szerepet (a jobbágytelki kollektívizálásról bővebben: Nagy 2015, 204–225). Az itt elemzett események is a kollektívizálás korszakában történtek.

Feltételezésem szerint ez az esemény és a róla való beszéd jól példázza a hatalom és az egyén (vagy mikroközösség) szembenállását, illetve az eltérő narratív stratégiákat és motivációkat. Írásomban azt is megvizsgálom, hogy a szembenállás miként nyilvánul meg a narratívumokban és ezek milyen eltéréseket mutatnak koronként és generációnként.

A kutatási helyszín bemutatása

A Felső-Nyáradmentén, a Marosvásárhely-Szászrégen-Szováta háromszög közép-pontjában fekvő, közigazgatásilag a nála jóval kisebb Székelyhodos községhez tartozó Jobbágytelke szinte teljes egészében római katolikus magyarok által lakott falu. A 2011-es népszámlálás idején 584 személy lakta, akiknek főbb megélhetési forrása a növénytermesztés és az állattartás. Mellékes jövedelemként megemlíthető a szalma-fonás (vö. Szabó 1998, 34; Balla et al. 1961, 3–5), a pálinkafőzés és a faluturizmus is. Utóbbi legfontosabb eleme az 1999 óta évente megszervezett Marosszéki Népzene- és Néptáncfőiskola. Jobbágytelke a középkor óta szabad székelyek és néhány jobbágycsalád által lakott falu volt, amelyet a történelem fontosabb eseményei (1848–49-es forradalom és szabadságharc, világháborúk) sem kerültek el (Orbán 1870, 87; Orbán 2006, 131; Pál-Antal 2001, 149, 323–412; Pál-Antal 2007; Egyed 1981, 111). A második világháború után berendezkedő kommunista hatalom nekilátott, hogy az ország többi falujához hasonlóan Jobbágytelkén is átalakítsa, kollektivizálja a mezőgazdaságot. Ennek érdekében számos fejlesztést és átalakítást is végrehajtottak a településen, azzal a céllal, hogy a parasztságot megnyerjék az ügynek (Balla et al. 1961, 3–5). A már említett tényezőknek köszönhetően Jobbágytelkét végül elkerülte a kollektivizálás, a magántulajdonban maradt földeken a megszokott módszerekkel tovább folytatódott a gazdálkodás, és a falubeliek különböző kiegészítő jövedelmekkel viszonylagos anyagi jólétre tettek szert a környező, kollektivizált falvak lakóihoz képest. A fiatalabb generációknak is lehetőségük maradt a mezőgazdasági munkára, és így nem hagyták el akkora tömegekben a települést, mint tették azt más, a kollektivizálás miatt kevés munkalehetőséget biztosító falvakban. 1989 után azonban már Jobbágytelkén is tömegessé vált az elvándorlás, a fiatal, munkaképes lakosság jelentős hányada hosszabb-rövidebb ideig vagy végleg Magyarországra költözött. Ennek ellenére az elmaradt kollektivizálás jótékony hatása mind a mai napig érezhető Jobbágytelke társadalmi, gazdasági és kulturális életében, és a falu a lassú előregedés és népességsökkenés ellenére viszonylag jobb szociális és gazdasági helyzetben van, mint az egykoron kollektivizált szomszédos települések.

A kollektivizálás és a kommunizmus idején erőteljes propagandatevékenység zajlott a településen, a hatalom minden eszközt bevetett annak érdekében, hogy a gazdákat a termelőszövetkezetekbe kényszerítse. A rendszer kiépítésének szerves részét képezte a kulturális munka. Számos intézmény és egyesület jött létre, melyek az új értékeket, a kommunista/szocialista kultúrát népszerűsítették. Ebbe a környezetbe ágyazódott be az 1945-ben megalakult Jobbágytelki Népi Együttes is, amely a községségi tanács titkárának, Balla Antalnak vezetésével színpadi műsoraiban helyi táncokat, énekeket, népszokásokat, színdarabokat adott elő. Énekes-táncos kultúrműsorával a tánccsoport az ország számos pontjára eljutott, különböző megyei, tartományi

és országos megmérettetésen vett részt, és több versenyen is dobogós helyezést ért el. Még külföldi folklórfesztiválokra is eljutottak (Duna Menti Folklórfesztivál), ami abban az időben csak keveseknek adatott meg (vö. Balla 1977, 18–20; Balla 1984, 11).

A kultúrverseny és az ételmérgezés

A történekről csak kevés írott forrás maradt fenn, és a kor körülményeit ismerve, valószínű, hogy amúgy is csak kevés dokumentum született az eseményekkel kapcsolatban, levéltári források nem kerültek elő. Akár szándékos, akár véletlen ételmérgezésről volt szó, a hatalom nem verte nagydobra azt. Balla Antal 1945 és 1971 között vezetett, Tövisen át a Rózsákig című naplója a néptáncegyüttes fellépéseit, és a bukaresti eseményeket is részletesen dokumentálja.¹ Emellett egy 1977-ben, a Művelődés folyóirat hasábjain megjelent cikk is kitér arra (Balla 1977, 18–20).

A jobbágytelki kollektivizálást kutatva kerültem kapcsolatba adatközlőimmal, akik gyakran felemlgették az ételmérgezés történetét egy-egy interjú során.² Fontos megemlíteni azt is, hogy adatközlőim elbeszéléseiben a kultúrverseny gyakran összekeveredik az 1976 óta megrendezett Megéneklünk, Románia! című fesztivállal, mely hasonló jellegű kulturális esemény volt.

Az 1959-es V. Országos Kultúrverseny (románul: V-lea Concurs al Formațiilor Artistice de la Sate) részletei már a kezdetektől fogva, januártól augusztusig nyomon követhetőek Balla Antal naplójából. Ebből kiderül, hogy az „Együttes” névre keresztelt csoport az élő népzenevel kísért műsorában helyi táncokkal, énekekkel, szokásokkal lépett fel. A csoport egy kórusból és a táncosokból állt, és koreográfiájukat részletesen dokumentálták ebben a naplóban. 1959 januárjában Jobbágytelkén tartották a községi szakaszt, melyet megnyertek, majd következett a rajoni³ szakasz Sáromberkén, melyet ismét sikerrel zárt a táncscsoport. A marosvásárhelyi tartományi szakasz, illetve az azt követő, kolozsvári tartományközi szakasz sikere után következett az országos döntő Bukarestben, melyre augusztus 18–30. között került sor. Ottlétük alatt több fellépésük is volt, részt vettek az augusztus 23-ai díszfelvonuláson, majd az eredményhirdetés következett, melyen második díjat kaptak. Ezt követően az együttes tagjai egy szabadnapot kaptak, melynek végén megkezdték a hazaútra való készülődést. A tanácstítkár naplójából kiderül, hogy este 7 és 9 óra között következett be a tömeges roszullét: 65 személy került ételmérgezéssel kórházba.⁴ Egyeseket négy, másokat hat napig tartottak

1 Köszönettel tartozom Balla Antal unokahúgának, Orbán (szül. Balla) Veronkának, hogy lehetőségem nyílt a napló tanulmányozására.

2 Adatközlőim: Miklós Lázár (1925), Simó Zsigmond (1934), Kiss Zsigmond (1935), Bereczki József (1942) és Orbán (szül. Balla) Veronka (1961), mind jobbágytelki lakosok.

3 A közigazgatási járás korabeli megfelelője.

4 A források alapján kb. 86 és 93 között volt a jobbágytelki küldöttség létszáma.

kórházban. Az adatközlők elmondása szerint sokan évekkel az események után is a szövődeményekkel küszködtek. 1989-ig csak szűk körben beszéltek az esetről, és Balla Antal csak a kórházba kerülést említi újságcikkében. A visszaemlékezések szerint a jobbgátyelki táncosok mellett egy székelyudvarhelyi magyar és egy lövéri román néptáncscsoport tagjai is megbetegedtek, előbbieket a hazaúton érte utol a rosszullét, a román táncosok pedig bukaresti kórházakba kerültek.

A narratívumok

A narratológiai szakirodalom szerint „a narratívum terminussal a konkrét – egyszerű vagy komplex, rövid vagy hosszú, orális, írott vagy képi megjelenítésű – történetet, elbeszélést nevezzük meg. A narratíva ezzel szemben a konkrét történetek, elbeszélések, valamint általában az emberi létezés integráló, egy korszakban, egy kultúrában, egy mentalitásban megragadható kerete, kontextusa. Általában jelenti az elbeszélést, a narratív megjelenítést. Formái az ideológia, a történelem, a művelődés- és társadalomtörténet, kimenetel szempontjából a fejlődés- és hanyatlástörténet stb. Egy narratíva számtalan narratívumban válik explicitté” – írja Keszeg Vilmos (Keszeg 2011a, 31). Kiemeli, hogy a narratívumok mind részei egy sokkal nagyobb narratívának, egy élettörténetnek, illetve egy közösség történetének is. Ezek a lokális történelmek a helyi múltat korszakokra osztják azáltal, hogy a település számára sorsfordító eseményeket jelölnek ki. Ezeket a korszakokat helyi eseményekkel töltik fel, helyi szereplőkkel népesítik be, tehát háziásítják a történelmet (Keszeg 2010). Felmerül a kérdés, hogy mi az, amit nem szabad elfelejtenünk? Jan Assmann szerint az emlékezés kultúrája a társadalmi kötelezettségek betartása körül forog, vagyis a csoport ügye, és a feltett kérdés áll a középpontjában. Ez a kérdés központi szerepet kap és megszabja a csoportok identitását, önértelmezését, és így kialakul egy úgynevezett emlékezetközösség. Az emlékezés kultúrája a múlthoz való viszony formáin nyugszik. A múlt azáltal jön létre, hogy az ember viszonyba lép vele, vagyis az önmagában nem létezik (Assmann 1999, 30–31). Tehát a múltat az emlékezés rekonstruálja, az emlékezet pedig társadalmi meghatározottságú, vagyis nélküle az egyén emlékezete nem jöhet létre és nem maradhat fenn. Az ember a szocializálódás folyamán tanul meg emlékezni, és az emlékezőképesség, annak ellenére, hogy az egyén rendelkezik vele, egy kollektív produktum. A legszemélyesebb emlékeknek is csak társadalmi csoportok keretei közt zajló kommunikáció és interakció útján jöhetnek létre. Nem csak a személyesen tapasztaltakra emlékszünk, hanem arra is, amit mások nekünk mesélnek. Az egyén élményeit pedig mások vonatkozásában, „a jelentések társadalmi veretű összefüggésének keretei közt” gyűjti össze, vagyis „észlelés nélkül nincsenek emlékek”, állapítja meg Jan Assman Halbwachs alapján (Assmann 1999, 36). Nem a múltból bennünk tárolt nyomokat vagy nyomok sorozatát idézzük fel egy emlékezés során, mivel a memória nem retrospektív jellegű. Az emlékezés inkább konstrukcióra

épít, mint pusztá reprodukcióra. A személyes érintettség döntő módon hat arra, mit észlelünk, és hogyan emlékezünk (Gyáni 2000, 131). Adatközlőim közül négyen éltek az adott korszakban és többen személyesen éltek át a bukaresti eseményt, az ötödik személy pedig a kommunikációs folyamatokban való részvétellel tud arról mesélni. A kortársak jóval árnyaltabb képet tudnak festeni az események menetéről, míg fiatalabb adatközlőm csak nagy vonalakban tud erről beszélni. Az emlékezés mindig a jelenből íródik, és „logikáját a szövegszerű szerkesztés biztosítja: az emlékezés maga is narratív rendszerező és megjelenítő aktus, úgy emlékezünk, hogy emlékeinket egy összefüggő történet keretében rendszerezzük” (Gyáni 2000, 133). Ez az emlékezés, mely a narratív struktúrákban nyilvánul meg, retrospektív jellegű, nem a múlt narratív módon feldolgozott tapasztalatát, hanem a jelen horizontjából elének táruló múltat beszéljük el ilyenkor. Ez segíti az identitás megteremtését. Az ilyen folyamatosan újraszerkesztett élettörténet biztosítja az én kontinuitását, egységét és integritását (Gyáni 2000, 134). Az orális történet a múlt olyan olvasatához segíthet, mely elsősorban nem a múlt magyarázata, hanem annak megértése szempontjából fontos (Gyáni 2000, 136). Az orális történeti interjúk olyan forrásanyagok, melyek ötvözik a mítoszt és a valóságot. Egyszerre szólnak a múlt és a jelen tapasztalatába beleágyazódó mítoszlól és a való világ történéseiről (Gyáni 2000, 144). Ugyanakkor az elmesélt történetek emlékeket tárolhatnak, emlékezést könnyíthetnek, eseményeket, eszméket tehetnek kézzel foghatóvá, friss élményeket tehetnek közzé. De az elbeszélések intézményeket, gyakorlatokat, törvényhozásokat, gondolkodásmódokat, értékrendeket teremtenek, tartanak fenn és tesznek legitimé egy adott közösségben. Ezek a történetek „élnek, változnak, elfelejtődnek. A rendszer-, de az életkorváltozások is alakítják a történet státusát. Az új kor embere új történetekkel, a régi történetekhez való másfajta viszonyulással fejezi ki a maga identitását” (Keszeg 2002, 7–8). A lokális történelmek és identitás fontos részét képezik az egyéni élettörténetek és a családtörténetek is. A lokális történelem felidézése, újraszervezése és kiegészítése nyilvánosan és ritualizálva történik, és az egyének emlékeit, fordulópontokat, generációk közti viszonyokat tudatosítanak (Keszeg 2002, 25). Hermann Bausinger szerint az egyén önmagát, vagyis jelenlegi helyzetét és múltját a többi emberhez viszonyítja, amikor élettörténetét megalkotja. A másik személy azonban apró jelekkel adja az egyén tudtára, hogy mit gondol erről az élettörténetről, illetve milyennek kell annak lennie. Ez nagyban befolyásolja az élettörténet megkonstruálását. Amikor az élettörténet létrejön, kinyúlik a jövőbe, és befolyásolja a jövőbeli életet is (Bausinger 1988, 482–483).

Assman alapján Keszeg Vilmos rámutat arra, hogy „az élettörténetek szerkesztésének egyik stratégiája a múlttal való intenzívebb azonosulás, a jelent megelőző személyes tapasztalatok hangsúlyos exponálása, vagy szándékos elhallgatása, rejtése. A long durée érvényesítése, a múlt történetekben való fenntartása kontraprezentikus eljárás, gyakoribb a méltatlan körülmények közé sodródott egyének esetében” (Assmann 1999,

49–86; Keszeg 2011b, 17). Ezzel szemben a hatalom igyekezett a múltat felszámolni, annak elhallgatását tartotta fontosnak, a történetmondást pedig cenzúrázta. „A múlttól való elszakadás (a róla való kényszerű vagy önkéntes lemondás), akárcsak a múlt felvállalása (programszerű felelőse) a különböző társadalmi státusokra érvényes adaptációs narratív stratégia” (Keszeg 2011b, 17).

A korabeli események egyik írott narratívuma Balla Antal naplójából származik, melyből a következők derülnek ki:⁵

„Amikor a csoport összehakolva készenállt, este 7 óra és 9- óra között betegség miatt összeeset és nem tudott a vonatra kimenni. Abban a pillanatban telefonáltak a vezetők a mentő állomáshoz és csoportunkból (86) 65 tagot a „Colentina” és a „Fundeni” kórházba szállították. A sok öröm után ezek a percek voltak a legborzalmasabbak. Elmentem velük a kórházba, ahol segítettem vetkeztetni és öltöztetni, egyben helyettük beszélni román nyelven egész reggeli négy óráig. Minden beteget megfelelően elhelyeztek, és kezelték, a többi nem beteg tag izgatottan várta, vajon mi lesz szegény emberekkel. Mindennap kétszer, háromszor felkerestem mindegyiket, vittem a hírt a kint levőktől és a kint levőknek a betegek hogylétükről. Négy napot ültek a kórházban 65-ből 52 személy és 13 pedig hat napot.

Augusztus 24–28 között a nem betegek meglátogatták a nevezetesebb Múzeumokat, Scînteia házat és a város legnevezetesebb részeit. Sajnos a betegekért, akikkel meglátogatásom alkalmával együtt sírtunk, hogy vajon mi lesz velük. Egy része jobban lévén, másik meg gyengén is kesergett, hogy engedjék haza, mert ő többet a kórházba nem ül. Így 28-án kiengedtek 52 személyt és visszatartottak 13 személyt mivel még gyengék voltak.

Akik kijöttek a kórházból 28-án este a fél kilenc órás személyvonattal hazaindultak. (...)

A vonat kiindulásig egyiknek lemondás vizet és nagyobb részének egy-egy „Mentoszán” cukrot vettem, hogy a betegek forróságukat azzal oltsák.

Kiindult a vonat, én egyedül maradtam az állomáson a csoportból. Nagyobb rész sírt én is velük. (...)... elkeseredtem, hogy egyedül vagyok, a szép csoport tagjainak egyrésze hazaindult a másik része pedig ott van a kórházban.

Vissza-visszaintegettek amíg láttak s én is feljűk. Amikor a vonat annyira elhaladt, hogy nem láttam megfordultam és szomorú lesütött fejjel mentem vissza az otthonba. Az az éjszaka volt az út – verseny legszomorúbb (napja), ideje mert az egész épületben a házmesteren kívül egyedül voltam. Csendes volt az épület. Nem hallatszott a csoport tagjainak zajongása. Hej alig telt

5 A források alapján kb. 86 és 93 között volt a jobbágytelki küldöttség létszáma.

el az az éj. Ahogy kivirrad újból felmentem a kórházhoz, hogy megnézzem, hogy vannak az ott maradtak. Amikor a kapun bementem azt kérdeztem a kapustól, vajon még kell holnap is jöjjek. A válasz az volt nem tudja a csoport tagjai még betegek. Azzal elmentem ahhoz a korteremhez, ahol Anti bátyámék voltak. Felkiabálok a III.ik emeletre, hogy az ablakon nézzen ki valamelyik. Kiáltásom meghallotta Kovács Erzsike (Sándoré), lenézett mindjárt azt kérdezte mi van a többiekkel erre aztán Anti bátyám is az ablakhoz jött. A választ, „hogy hazamentek” alig tudtam kimondani, mert mind a hárman sírtunk.

Azzal elmentem a kórház igazgatójához és kértem, hogy engedje haza az öszszest. [Egy] kivételével sikerült a kérésem, mert ő még súlyos beteg volt. (...) Két napot töltöttünk még ott, mert amíg (...) nem jött ki nem lehetett elindulni. Aztán augusztus 29-én este hazaindultunk.

Amikor Marosvásárhelyre értünk a Tartományi és a Rajoni vezetők vártak 1959. augusztus 30-án vasárnap délelőtt 11 órakor. Felvittek a Rajoni Néptanács hogy ott pihenjünk amíg elintézik a kocsikat, hogy haza hozzanak. De sajnos mert a szomorúságot és kellemetlen helyzetet még tovább fokozták. Úgy elrendezték, hogy délután 4-órakor a jobbágytelkei-Marosvásárhelyi útvonalon járó kocsival kellett hazajöjjünk a jegy még ráadásul én vettem mind a 11 – személynek összesen 165 Lejért.

Aztán szerencsésen mi is hazaérkeztünk este 6-orakor. Én leszálltam Hodoson. Mindjárt érdeklődtem az első csoportról, hogy vajon mi van velük. Sajnos a válasz az volt „rosszul van nagyon sok, alig tudnak tántorogni. Amikor a csoport tagjai hazaérkezett azt jelentették ki „hogy soha többé versenyre a lábukat a kapun kívül nem teszik. Ezzel befejezték a versenyt. Tehát ez volt a jobbágytelki csoport tíz évi tevékenységének a legszebb és legszomorúbb napja.” (Balla 1945–1971)

Az események bizonyos mértékű cenzúrázását bizonyítja, hogy a Művelődés folyóiratban megjelent, a néptáncgyűttesről szóló írásában Balla Antal csak a következőket említi a bukaresti eseményekkel kapcsolatban: „Pedig nagyon sokszor ért keserűség: 1959-ben az V. Országos Versenyen Bukarestben a 93 személyből 65 személyt a Colentina kórházba szállítottam este 7 órától 10-ig” (Balla 1977, 18–20).

A történetekre való szóbeli visszaemlékezésekben is megfigyelhető több visszatérő motívum. Ilyenek a kórházba kerülésnek, a szövődményeknek, a csoportvezető reakciójának, a hatalom feltételezett motivációjának és a jogi következmények elmaradásának motívumai, melyek majdnem minden elbeszélésben felbukkannak, és többé-kevésbé összhangban vannak a Balla Antal naplójában írottakkal.

Az adatközlők elmondják a kórházba kerülés személyes vagy másoktól hallott élményét, illetve azt is kiemelik, hogy sokan halálukig érezték, illetve mások a mai napig érzik az ételmérgezés hatását.

„Akkor be voltak feküdvé a kórházba egy hétig. Aki a böfföt nem szerette, a francia salátát... hárman voltak, akik nem ettek belőle, azok nem lettek betegek.” (O. V.)

„1959. augusztus 23-án fel kellett a tribün előtt vonuljunk, aztán akkor valami böffet,⁶ vagy mit mondtak... a böffbe volt valami beletéve... Aztán, mert az udvarhelyiek is ott voltak, magyar csoportok mi voltunk... (...) Azok az udvarhelyiek el is indultak, s aztán a vonaton érte el. Minket este, délután... Kezdtett fájni a gyomrunk, mire felmentem én is... (...) Aztán jöttek a mentők, s elvittek. Aki betegnek mondta [magát], érezte, hogy olyan súlyos beteg... Nagy volt a láz, aztán jött a nagy láz vele. Aztán ott voltunk vagy három-négy napig... Aztán nem tudom, szárított kekszet adtak, valami tablettákat adtak (...) hogy múljon el a lázunk, de nem akart lejönni a lázunk...” (S. Zs.)

„Akkor aztán, hogy ezek nyertek, magyarok, jobbágytelkiek, megmérgezték úgy, hogy szinte meghaltak az egészen. Az ételbe tettek valamit, aztán úgy ment a gyomruk... (...) S abban sokan el is mentek. Mai napig szenved, tönkretette a gyomrot.” (M. L.)

„59-ben voltam Bukarestben, amikor a banda megmérgeződött. Szinte meghaltunk. Olyan gyomormenésünk volt, hogy azt hittük, hogy beléhalunk. Azt mondták, hogy romlott réceptojást ízéltek a salat de boeuf[be]...” (B. J.)

„S még eszembe jutott hirtelen, hogy „Cantina Nr. 2, Buzești”. Abban a kantinban ettünk. (...) Még nem volt feleségem, csak udvaroltam neki, a legelső mentővel vitték el. Nem egyedül, már vittek másokat is. Egy pillanatra megmérgezték a... Ott alig maradtunk. Nekem semmi bajom nem volt, pedig mindent megettem, én nem tudom...” (K. Zs.)

Emellett Balla Antal akkori reakcióit is felelevenítik az adatközlők, aki maga nem lett beteg, de mindvégig a társai mellett maradt, elintézte a szükséges teendőket, és addig nem nyugodott, amíg a küldöttség minden tagja el nem hagyhatta a kórházat. Mindez összhangban van a csoportvezető személyes hangvételi naplóbejegyzésével,

6 Salade de boeuf, francia saláta.

melyben a táncosok egészsége miatt aggódik, és azon fáradozik, hogy minél hamarabb hazajuthassanak a fővárosból.

„Akkor Anti bácsi azt mondta, ha valamelyik meghal, abban a helyben a vonat alá fekszik.” (O. V.)

A narratívumok másik közös eleme a hatalom motivációinak értelmezése, miszerint a román kommunista államvezetés nem nézte jó szemmel a romániai országos versenyen előkelő helyezést elérő magyar táncsoport sikerét, ezért bosszúból megmérgezte őket.

„Akkor aztán, hogy ezek nyertek, magyarok, jobbágytelkiek, megmérgezték úgy, hogy szinte meghaltak az egészen. Az ételbe tettek valamit, aztán úgy ment a gyomruk... (...) S abban sokan el is mentek. Mai napig szenved, tönkretette a gyomrot. Na, itt a probléma. Nyertünk a jobbágytelkiek mozigépet, s minden félit nyertünk... Mit csináljunk? Az irigység meg volt örökké, és meg is lesz, amíg két ember lesz a földön. Mind mondhassuk, testvérek. Testvérek vagyunk, és nem szabadna. Mind Isten teremtményei vagyunk... Csak ez a baj, hogy benne meg van a bosszúság, hogy miért vagy magyar. Ezért haragusznak...” (M. L.)

„Azt nem tudom, hogy hányban volt, akkor lehet nem is voltam megszületve, amikor megmérgezték a táncsoportot. Olyan is volt. De nem csak a magyarokat, mert Lövér az mindig velünk szerepelt, a táncsoport. Már így, ha kellett menjünk a Megéneklünk Románia! Fesztiválra, vagy versenyek voltak. Ők voltak a románok közül a versenyzők, és mi, a magyarok közül. Mindig együtt szerepeltünk. Meg akarták őket is mérgezni.” (O. V.)

Itt azonban többen is megemlítik, hogy nem csak ők, hanem más magyar, illetve román csoportok is megbetegedtek. Ez tehát felveti a kérdést, hogy valóban a hatalom tevékenységéről van-e szó, vagy egyszerű ételmérgezés áll a dolog hátterében? Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy Jobbágytelkén ebben a korszakban igen nehezen haladt a termelészövetkezet megalakítása, a folyamatos propagandamunka ellenére sem akarták a gazdák megalapítani a kollektív gazdaságot, mely végül a kollektivizálás 1962-es lezárása után sem jött létre. Nem kizárt az sem, hogy a hatalom ilyen módon is üzeni kívánt az engedetlen falunak. A konkrétumokkal szolgáló dokumentumok hiánya miatt ezek azonban csak feltételezések maradnak.

Kérdésemre az adatközlők kitértek a jogi következmények elmaradására is, illetve arra is, hogy 1989-ig nem volt ajánlatos beszélni az eseményről.

„Aztán kellett bemenni tárgyalásra, Vásárhelyre, hogy hadd lám, aztán... (...) Azt a vendéglőst, azt mondták, megbüntették. Aztán ki tudja? Mire bejöttünk Vásárhelyre, azt mondták, már késő, le vagyunk maradva. A milicista jött, szedte össze, hogy a buszra ülünk fel hamar, menjünk be Vásárhelyre, de lekéstünk már a tárgyalásról. Hát már nem is kellett... Aztán, amikor jöttünk haza, mondták... vártak virágcsokorral. Óh, mondjuk, nem kell virágcsokor nekünk, most már egészség kell. Hallgassunk, azt mondja [a rendőr], ne mondjuk senkinek el. Nem kellett volna, mer úgy is tudta már mindenki, hogy mi volt. Pedig akkor még nem volt ez a mobiltelefon, mégis tudták. Ezek voltak akkor így...” (S. Zs.)

Megfigyelhető, hogy az ételmérgezés narratívuma részese egy nagyobb narratívának, egy-egy élettörténetnek, és ezáltal a közösség történetének is. Olyanok is magukénak érzik az eseményeket, akik akkoriban nem voltak érintettek, vagy sokkal fiatalabbak és az elbeszélésekből ismerik a történetet. Ez egyfajta mérföldkő a lokális történelemben, s bár nincs korszakalkotó jelentősége, mégis fontos a helyiek számára, mert sokaknak a szövődmények miatt sorsfordító volt. Ugyanakkor a történelem háziatásában is szerepet játszik az emlékezetközösség számára. Mint látható, a ma élő jobbágytelkiek közül nem mindenki élte át az eseményeket, és az újabb generációk a szocializálódás folyamán tanulták meg, hogy miként kell erre emlékezni. Mivel a személyes érintettség döntő módon hat az emlékekre, megállapítható, hogy azok, akik ott voltak Bukarestben, azok részletesebben, árnyaltabb módon tudnak beszélni az eseményről, konkrét személyeket, helyeket, időpontokat tudnak idézni. Azok, akik a szocializálódás folyamán szereztek tudomást róla mindezeket csak nagy vonalakban tudják felidézni, esetleg ellentmondások is felbukkanhatnak, és gyakran a hatalom esetleges motivációiról szóló magyarázatokat is kritikusabban szemlélik. A narratív identitásnak ugyanakkor fontos eleme a táncairól híres falu képe, amely táncsoportja révén még az elnyomó hatalom fővárosában is sikert ér el. Az adatközlők emlékezése retrospektív jellegű, a jelen horizontjából meséli el a múltat, gyakran párhuzamot vonva az akkori és a mostani körülményekkel (pl. román-magyar ellentét vagy hatalom-egyén ellentét megléte akkor és ma, az eseményekről való beszélés lehetősége a múltban és a jelenben). Mint láthatjuk, a múlt történetekben való fenntartása olyan kontraprezentikus eljárás, mely gyakoribb a méltatlan körülmények közé sodródott egyéneknél, így az ételmérgezést elszenvedő jobbágytelkiek körében is történetekkel él tovább a múlt, melyet a hatalom igyekezett elhallgatni (pl. a hatóságok fenyegetése).

Összegzés

Jelen írásban a jobbágytelkén visszaemlékezéseiben általánosan forgalmazott narratívumot, az 1959-es V. Kultúrverseny országos döntőjén történt ételmérgezés történetét, illetve a helyieknek az eseményekhez való viszonyulását mutattam be. A bukaresti ételmérgezés története jól példázza a hatalom és az egyén szembenállását és eltérő narratív stratégiáit, illetve azoknak motivációit. A hatalom és a mikroközösség, a hatalom és az egyén ebben az esetben is szembefordul egymással, ami a történetek értelmezésében és múltbeli, illetve a jelenben való lecsapódásában nyilvánul meg.

Látható, hogy az írásos és szóbeli visszaemlékezések ugyan eltérnek, de hasonló irányt követnek. Elemzésemben rámutattam arra, hogy az általam kutatott jobbágytelki kollektivizálással kapcsolatban, illetve a szóban forgó ételmérgezésről különböző korosztályokban hasonló narratívumok forgalmazódnak meg. Az Assmann-féle narratív identitás motívumai (a táncairól híres falu, mely még Bukarestben is sikert ért el) és stratégiái (hatalom és magyar csoport szembeállítása) is jól meghatározhatók a vizsgált példa kapcsán. A múltat itt is az emlékezés rekonstruálja, mely Jobbágytelke esetében is társadalmi meghatározottságú. A narratív struktúrákban megnyilvánuló emlékezés retrospektív jellegű, a bukaresti esemény narratív módon feldolgozott tapasztalatát a jelen horizontjából mesélik el az adatközlők. A megfogalmazott történetek is emlékeket tárolnak, megkönnyítik az emlékezést, illetve az eseményeket és az eszméket kézzelfoghatóvá teszik. Az ételmérgezés taglaló elbeszélések gondolkodásmódot, értékrendet teremtenek és tartanak fenn a közösségben. A korabeli események széles rétegben ismertek, gyakran megfogalmazódnak, forgalmazódnak, ami azt jelenti, hogy a jobbágytelki identitásnak fontos részévé váltak, tehát identitásformáló és –megőrző szerepük van. Ezek felgyűjtése, elemzése és megértése fontos részét képezi a korabeli események és motívációk jobb megértésének, és ezáltal árnyaltabb képet kaphatunk a falu kommunizmus alatti éveiről.

Irodalom

- Assmann, Jan. 1999. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Balla Antal. 1945–1971. *Tövösen át a Rózsákig*. (napló)
- Balla Antal. 1977. Együttesünk élete. *Művelődés* XXX (11): 18–20.
- Balla Antal. 1984. Színházi levél Jobbágytelkéről. *Művelődés* XXXVII (4): 11.
- Balla Antal et al. 1961. Jobbágytelke falu keletkezése. In *Székelyhodos község monográfiája*. 3–5. Székelyhodos: Székelyhodosi Polgármesteri Hivatal Archívuma, Instrucțiuni și circulări organe superioare.
- Bausinger, Hermann. 1988. Constructions of life. In *Life history as cultural construction*.

- Proceedings of the IIIrd American-Hungarian Folklore Conference held in Budapest, 16-22 August, 1987*, szerk. Hofer Tamás–Niedermüller Péter. 477–490. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- Egyed Ákos. 1981. *Falu, város, civilizáció: Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*. Bukarest: Kriterion.
- Gyáni Gábor. 2000. *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2000.
- Keszeg Vilmos. 2002. Homo narrans. In *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. 5–27. Kolozsvár: KOMP-PRESS Kiadó–Korunk Baráti Társaság.
- Keszeg Vilmos. 2010. Lokális történelmek. In *Romániai Magyar Lexikon*. <http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=10> (2016. máj. 15.)
- Keszeg Vilmos. 2011a. *A történetmondás antropológiája*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.
- Keszeg Vilmos. 2011b. A történetmondás funkciói a 20. században. In *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 19. A 20. század (biografikus) történetei*, szerk. Keszeg Vilmos – Szalma Anna-Mária. 15–25. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- Nagy Ákos. 2015. Gazdasági és társadalmi változások egy nem kollektivizált maroszséki faluban. In *Párhuzamok vonzásában. A Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégiuma 2015. évi PhD-konferenciájának tanulmányaiból. Pécs, 2015. március 7.*, szerk. Novák Anikó. 204–225. Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium.
- Niedermüller Péter. 1988. Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia IC* 3–4: 376–389.
- Orbán Balázs. 1870. XIV. A Nagy-Nyárad völgye. In *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. IV. Kötet*. 83–87. Pest: Ráth Mór Kiadása.
- Orbán Balázs. 2006. *Kiegészítések a Székelyföld leírásához II. Csíkszék, Maroszsék, Aranyosszék*. Sepsiszentgyörgy: Charta Kft.
- Pál-Antal Sándor. 2001. *Maroszsék és Marosvásárhely az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc idején. Korabeli iratok, jegyzőkönyvek, lajstromok*. Székelyudvarhely: Haáz Rezső Alapítvány.
- Pál-Antal Sándor. 2007. *Maroszsék 1701–1722 között. Az 1701–1703., 1710–1713., 1715-ös és 1721–1722-es összeírások*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó. 2007.
- Szabó Enikő. 1998. Kalapkötés Jobbágytelkén. *Néprajzi Látóhatár* 7 (3–4): 32–49.

Adatközlők

- Bereczki József (1942)
Kiss Zsigmond (1935)
Miklós Lázár (1925)

Orbán (szül. Balla) Veronka (1961)

Simó Zsigmond (1934)

Helynévjegyzék

Bukarest – București

Jobbágytelke – Sâmbriaș

Kolozsvár – Cluj-Napoca

Lövér – Luieriu

Marosvásárhely – Târgu Mureș

Sáromberke – Dumbrăvioara

Szászrégen – Reghin

Székelyhodos – Hodoșu

Székelyudvarhely – Odorheiu Secuiesc

Szováta – Sovata

LOVAŠ ELDINA

Születések és keresztelesek Vörösmarton az első fennmaradt református kereszteleési anyakönyv alapján¹

A tanulmány célja, hogy az első fennmaradt református születési anyakönyv adatai alapján bemutassa a vörösmarti református lakosságot a 19. század első felében. Az kereszteleési anyakönyv alapján a történeti demográfia eszköztárának felhasználásával bemutatható a születések és keresztelesek éves, havi és szezonális eloszlása, valamint felvázolhatóak azok a folyamatok, amelyek ezeket befolyásolták. A kereszteleési anyakönyv bejegyzései alapján szemléltethetőek az ikerszülések, a posztumusz és a törvénytelen ágyból született gyermekek gyakorisága is, valamint azok a normák és határok, amelyek a felsoroltakra hatással voltak.

Kulcsszavak: Vörösmart, Baranya, történeti demográfia, kereszteleési anyakönyv, népesség

Bevezetés

A lutheri reformáció még a 16. század folyamán megjelent Baranya vármegyében, habár a mozgalom virágkorát a 18. századi német ajkú lakosság betelepülésével érte el. A reformáció a mai Drávaszög területén, ahol Vörösmart² is található, Sztárai Mihály (életéről és munkásságáról bővebben: Nagy 1883, Gyöngyössi 1830) munkássága révén terjedt el. Sztárai reformátori tevékenységének következtében a mai horvátországi Baranya és Szlavónia területén 120 református egyház jött létre (Horváth 1957, 497). Sztárai a mai horvátországi Baranyában Laskót tette a terület reformációs központjává, ahonnan elterjedt más településekre is. Vörösmarton a reformáció Eszéki Zigericus Imre nevéhez fűződik. A források nem sok adatot közölnek Eszéki Zigericus vörösmarti tevékenységéről, de a forráshiányok ellenére is biztosan állítható, hogy 1545 és 1548 között tevékenykedett a településen, majd visszatért Tolna megyébe (Horváth 1957, 555).

A 18. és a 19. század folyamán Vörösmart a bellyei uradalom területén helyezkedett el. A falu földrajzi helyzetéről és lakosságáról több írásos forrás is tanúskodik. Az első forráscsoportot a narratív formában íródott népesség-összeírások alkotják. Az első ilyen összeírás 1766-ból maradt fenn. Az összeírás szerint Vörösmart területét völgyek, mezők és mocsarak alkották, a Duna folyó közelsége miatt pedig területén gyakoriak

1 A tanulmány a *Scrinia Slavonica* folyóirat 16. számában a *Reformirano stanovištvo Zmajevca u prvoj polovici 19. stoljeća (1827–1850)* című tanulmány részeként fog megjelenni horvát nyelven.

2 Vörösmart a mai horvátországi Baranya területén található, Herszegszőlőstől északkeletre, Baranyavártól pedig keletre. Közigazgatásilag ma a Hercegszöllősi Járáshoz tartozik és Eszék-Baranya megyében helyezkedik el.

voltak az árvizek. Az összeírás szerint a településen két nemzetiség élt együtt – a német ajkú katolikus lakosság és a magyar ajkú helvét ágú református közösség. Az összeírás név szerint 115 magyar nemzetiségű férfi lakost és 37 német nemzetiségű férfi lakost említ. A lakosság fő gazdasági ágaként a halászatot és a szőlőtermesztést jelöli meg (Sršan 2002, 68–70). A második narratív formában íródott népeség-összeírás 1785-ből maradt fenn. Az összeírás szerint Vörösmarton német, magyar és horvát ajkú lakosság élt, közülük 634-en voltak katolikusok. Az összeírás a reformátusok számáról nem közöl adatot, csak a református lelkész jövedelméről tesz említést. A II. József-féle összeírás szerint a településen 21 iparos élt – mészárosok, szabók, kovácsok, asztalok, cipészek –, akik közül néhányan céhekbe is társultak és gyakran látogatták a zombori és eszéki vásárokat. Az összeírás szerint a településen csak egy kereskedő tevékenykedett, aki a település lakosságának szükségleteit látta el. Vörösmarton 1785-ben 116 paraszt, 1 zsidó, 5 roma család és 2 koldus is élt. Ez utóbbiak szükségleteiről a falubeliek gondoskodtak, mert az egyik öreg és vak, a másik pedig nyomorék volt (Sršan 1999, 130–137). A harmadik narratív formában íródott összeírás 1824-ből maradt fenn, amely csak a bellyei uradalom területén lévő települések lakosságáról közöl adatokat. Ezen összeírás szerint Vörösmartnak akkor 1756 lakosa volt, akik 284 házban éltek. A település lakosságát továbbra is két nemzet és két felekezet alkotta – a német katolikusok és a református magyarok, akik mezőgazdaságból, szőlőtermesztésből és állattenyésztésből éltek (Sršan 2002, 114).

A második forráscsoportot, amely Vörösmart lakosságáról tesz említést, a katolikus kánoni vizitációk(ezekről bővebben: Božić Bogović 2009; Božić Bogović 2013, Lovaš 2015, 113–132) alkotják. Az 1738-as püspöki látogatás egy egész fejezetet szentelt a vörösmarti református lakoságnak. A feljegyzés leírja a helyi református templomot, továbbá adatokat közöl a református egyház jövedelméről és lelkészeről, Rétfalusi Miklósról is. A kánoni vizitáció figyelmet szentel a református anyakönyvek vezetésének problémájának is, megjegyzevén, hogy a reformátusok akkor még nem rendelkeznek anyakönyvekkel, de a lelkész majd a jövőben egy könyvet fog vezetni a megkeresztelték, házasulandók és halottak vezetése céljából. Az 1757-es kánoni látogatás kevesebb figyelmet szentel a vörösmarti református lakosság leírására. A feljegyzés csak annyit jegyez meg, hogy a reformátusok saját templommal rendelkeznek, a lelkészüket pedig nem zavarja a katolikus papot a szolgálata elvégzésében. Az 1782-es vizitáció Dömjenyi Józsefet említi lelkészként, valamint megemlíti, hogy Horváth Suzana és Köszögi Suzana helvét hitről áttértek katolikusra (Sršan 2003a, 127–129). Az 1829-es vizitáció megjegyzi, hogy a református anyakönyvben 647 személy neve szerepel (Sršan 2003b, 101). A vörösmarti református templom építéséről az 1817-ben íródott református kánoni vizitáció tesz említést, amelyet Báthory Gábor szuperintendáns jegyzett fel. A vizitáció szerint Vörösmarton még a 16. században megjelent a reformációs mozgalom. A református templomot 1669-ben építették, a templomtornyot

pedig 1794-ben. A látogatás említést tesz az egyházi vagyonról és a parókia kinézetéről is (Keresztes–Hamarkay 2004, 189–192), de nem maradt ki a református hívek fegyelmezése sem. Azok a hívők, akik káromkodtak vagy asszonyt gyaláztak, át lettek adva a helyi bíróságnak (Fábián 2013, 18).

A vörösmarti református lakosságról a legtöbb adatot a 19. század első feléből a keresztelési, házassági és halotti anyakönyvek adják. Nem lehet pontosan megmondani, hogy mikor kezdődött el a vörösmarti református református anyakönyvek vezetése, de a kánoni vizitációk feljegyzései alapján erre már a 18. század során is sor kerülhetett. Az első fennmaradt református anyakönyvek ma a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárában található Pécssett. Az anyakönyvek nem eredetiek, hanem másodpéldányok. A tanulmányozott anyakönyvek egy nagy méretű, kemény borítóval ellátott mappában található. Az anyakönyvek nincsenek befűzve, hanem minden évet külön jegyzetek fel. Minden másodpéldány végén pecsét, a lelkész aláírása és az azon évre vonatkozó szummás adatok található. Az első fennmaradt vörösmarti református egyházi anyakönyvek az 1827 és 1867 közötti időszak adatait foglalják magukba. Az anyakönyvek kézírásai jól olvashatók. Minden bejegyzés magyar nyelven íródott. Az anyakönyvek adatai az idők során nem károsodtak meg. Az anyakönyvek bejegyzéseit időrendi sorrendben vezették, utólagos bejegyzések nem található benne. Mivel a tanulmány célja, hogy a kvantitatív, kvalitatív és statisztikai módszerek felhasználásával a 19. század első felében élő vörösmarti református lakosság demográfiai adatait közölje, az elemzésbe nem kerültek bele a keresztelési anyakönyv azon bejegyzései, melyek az 1850-es év után keletkeztek.

Születések és keresztelések Vörösmarton a 19. század első felében

A legrégebbi vörösmarti református keresztelési anyakönyv az 1827-es évből maradt fenn. Az anyakönyv feljegyzései teljes mértékben magyar nyelven és sablonszerű formában íródtak. A vizsgált korszakban a református anyakönyvekben a gyermekek megkeresztelkedésének ideje mellett (nap, hónap, év) a lelkészek feljegyezték a gyermek születésének napját, hónapját és évét is, lehetővé téve ezzel a kutatók számára a születések és keresztelések közötti időintervallum kiszámítását és tanulmányozását. A katolikus anyakönyv-vezetési gyakorlattól eltérően a református születési anyakönyvekbe, így a vörösmartiba is, rendszeresen feljegyezték a halva született gyermekek adatait is, akiket utána a halotti anyakönyvbe is beírtak. Ilyen esetekben legtöbbször csak a gyermek nemét és édesapja nevét jegyezték fel, valamint a neve mellett szerepelt a halva született megjegyzés is. A halva született gyermekek utólag is részesülhettek a keresztség szentségében. Ilyen esetekben a lelkészek megjegyzés formájában a gyermek adatai mellé azt is beírták, hogy a személy utólag meg lett keresztelve. Az 1576-ban kiadott Hercegszöllősi Kánonok XXIII. pontja a református lelkészeket kötelezte a

születési anyakönyvek vezetésére. A Kánonok rendelete szerint a lelkészek kötelesek voltak egy katalógust vezetni, amelyben fel kellett tüntetniük a református gyermekek születési idejét és nevét is. Az így elkészült feljegyzéseket, a Kánonok szövege alapján, a lelkészeknek meg kellett őrizniük a jövő nemzedékei számára (Iván–Varga 2007, 71).

A gyermek megkeresztelésének idejére vonatkozó adatok mellett az anyakönyv bejegyzései tartalmazzák a gyermek nevét, vezetéknevét, nemét, az apja nevét és vezetéknévét, valamint az anyja nevét és lánykori vezetéknévét. A keresztelési anyakönyvbe feljegyezték a keresztszülők nevét is. A 19. század első felében az anyakönyv feljegyzései alapján Vörösmarton minden megkeresztelt református gyermeknek két keresztszülője volt, annak ellenére, hogy a református közösségekben egy gyermeknek akár 17 keresztszülője is lehetett. Ennek oka, hogy a lelkészek gyakran a gyermek keresztelésén részt vevő összes személy nevét úgy tüntették fel, mintha azok is a gyermek kereszt-szülei lennének.

A vizsgált korszakban a bejegyzések szerint Vörösmarton a 19. század első felében nem született egyetlen törvénytelen gyermek sem. Feltételezhető, hogy ha lett is volna ilyenre példa a feljegyzések között, az ilyen gyermek anyakönyvezése hasonló lett volna a katolikusokéhoz – fel lett volna tüntetve a gyermek anyjának neve és lánykori vezetéknéve, a keresztszülők neve, míg a gyermek apjára vonatkozó adatok üresen maradtak volna. Kizárólag olyan esetekben lehetett beírni az anyakönyvbe az apa nevét, ha ő utólag nyilvánosan elismerte a gyermeket. Erről tanúskodik az 1817-es vörösmarti református kánoni vizitáció feljegyzései is, amely szerint az akkori falusi lelkész Zenthe Josef is ezt a gyakorlatot alkalmazta (Keresztes–Hamarkay 2004, 189–192).

Az ikerszülések anyakönyvi bejegyzésekor a gyermekek beírás szempontja csak annyiban különbözött a többi törvényesen született és megkeresztelt gyermek bejegyzésétől, hogy az ilyen gyermekek neve mellett a lelkészek feljegyezték, hogy kettősök. A keresztelő lelkészek nevét az anyakönyvbe nem jegyezték fel minden alkalommal, csak akkor szerepeltek az anyakönyvekben, amikor először léptek szolgálatba. A kisgyermekek megkeresztelése mellett a születési és keresztelési anyakönyvek tartalmazhatták a felnőtt korban megkeresztelt személyek nevét is. Vörösmarton a 19. század első felében a református lakosság körében a feljegyzések szerint nem kereszteltek meg egyetlen felnőtt személyt sem.

A keresztelési anyakönyvbe a halva született gyermekeknél legtöbbször csak a gyermek nemét és szülei nevét tüntették fel. A vizsgált időintervallumban Vörösmarton 13 halva született gyermeket jegyeztek fel (ez a bejegyzések 1,85%-át teszik ki). A bejegyzettek között öt kislány és nyolc kisfiú szerepel. A 13 bejegyzés közül csak három esetben nem jegyezték be az elhunyt gyermek anyjának nevét. Például az 1832-ben bejegyzett Rátz János és Nagy Mihály halva született fiánál vagy az 1846-ban bejegyzett Borsos Sándor halva született gyermekénél (MNLBaLIV.439). A halva született gyermekeknél megjegyzés formájában formájában feljegyezték azt is, ha a gyermek utólag

meg lett kereszteleve. Vörösmarton a 13 halva született gyermekből 7-en nyerték el utólag a keresztség szentségét, míg a többiek nem részesültek benne.

A már említett Hercegszöllősi Kánonok XXXVII. pontja szabályozta a keresztelesek helyét is. Eszerint a gyermek keresztelését a templomban kellett elvégezni a gyermek szülei és rokonai körében. Kivételt csak azok a helyek képeztek, amelyek nem rendelkeztek saját templommal. Ilyen esetekben a gyermeket a kocsmában és más hasonló méltatlan helyen kívül bárhol meg lehetett kereszteni. A keresztelő papnak a keresztelés ideje alatt józannak kellett lennie, magának a keresztelésnek pedig méltóságteljes eseménynek. A Kánonok szigorúan tiltották a nők általi keresztelést is, mert ezt istentelenségként tartották számon (Iván–Varga 2007, 75–76). A feltüntetettekről tanúskodik az 1817-es vörösmarti református kánoni látogatás feljegyzése is, amelyből megtudható, hogy Zenthe Josef vörösmarti lelkész a gyermekeket kizárólag a helyi templomban keresztelte meg. Kivételt csak azok a gyermekek képeztek, akik életveszélyben voltak – nekik a keresztség szentségét a lelkész a helyi parókián szolgáltatta ki (Keresztes–Hamarkay 2004, 193).

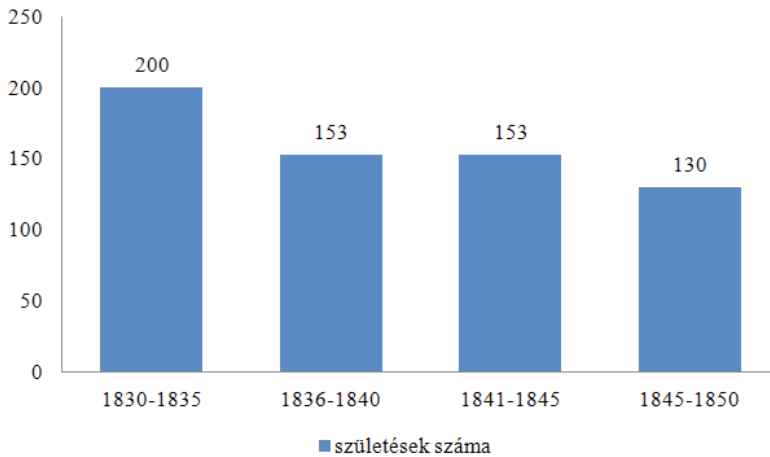
A születések éves, havi és szezonális eloszlása

Egy közösségen belül a születések számát több tényező is befolyásolhatta, amelyek három csoportba oszthatóak. Az első csoportba a biológiai és orvosi tényezők sorolhatók: a fogantatás, a szülések számának sikeressége, a házasulandók átlag életkora és az adott közösség tagjainak átlagéletkora. A második csoportba a gazdasági és a társadalmi tényezők kerülnek: ezt az egyének anyagi helyzete, a közösség iskolázottsági szintje, gazdasági háttere, a nők társadalmi helyzete, a születések felügyelete és az elhalálozások száma határozza meg. A harmadik csoportot a pszichológiai tények alkotják. Ilyenek például a családalapításra vonatkozó társadalmi normák, a családok és egyének álláspontjai vagy az egyének biztonságérzete (Božić Bogović 2013, 41).

A vörösmarti református keresztelési anyakönyvben a 19. század első felében (1827 és 1850 között³) 702 gyermek neve lett feljegyezve. Az anyakönyv első bejegyzése Varga Ferencre, Varga György és Szurmo Susanna fiára vonatkozik, akit 1827. november 2-án keresztelek meg. A bejegyzések szerint a gyermek keresztszülei Jakab János és Mészáros Éva voltak (MNLBaLIV.439). A tanulmányozott időszakban a gyermekeket a születésük ideje szerint (kronológiai szempontok szerint), anyakönyvezték, ezért az anyakönyvben utólagos beírások nem találhatók. A gyermekek születési és keresztelési adatai évenként vannak feltüntetve, és minden év végén a lelkész summázta az az évben született gyermekek számát. A summázás után mindig szerepelt a helyi parókia pecsétje és a lelkész neve, valamint az aláírása.

³ Az adatok pontossága miatt az elemzésben az 1830 és 1850 közötti adatok szerepelnek, ugyanis a tanulmányban ötévenkénti időintervallumok vannak feltüntetve.

1. ábra: A Vörösmarton született református gyermekek száma 1830 és 1850 között (MNLBaLIV.439)

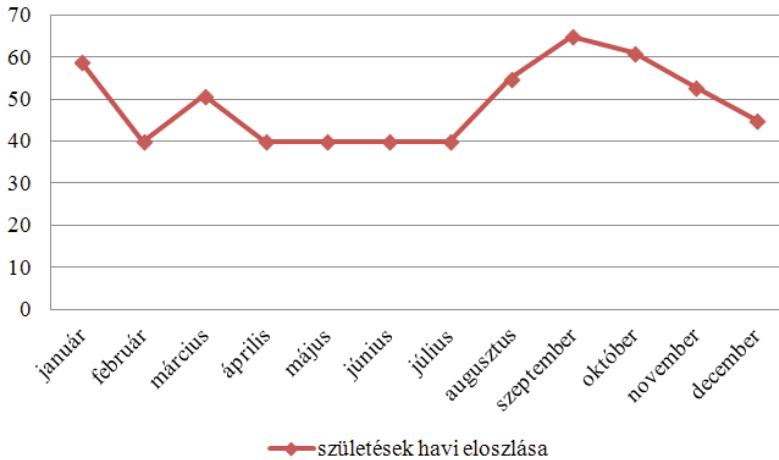

Az ábrán látható, hogy Vörösmarton 1830 és 1850 között 636 református gyermek jött a világra. A születések maximuma 1830 és 1835 között volt, amikor 200 gyermek születését jegyezték fel a lelkészek (ez az összes bejegyzés 31,44%-át alkotja). Ebben az időintervallumban a születések évek szerinti maximuma 1835-ben volt, amikor 40 gyermek született (az összes bejegyzés 3,28%-a), még a születések évek szerinti minimuma 1840-ben volt – mindössze 13 újszülöttet jegyeztek fel (az összes bejegyzés 2,04%-a). Az adatokból kitűnik az is, hogy a vörösmarti református gyermekek száma a 19. század első felében fokozatosan csökkent. Az első öt éves intervallumban (1830 és 1835 között) 70 gyermekkel több született, mint az utolsóban (1846 és 1850 között). Ez a csökkenő tendencia a Vörösmarton megkötött református házasságok számának folyamatos csökkenésével is magyarázható. Ugyanis ebben az időszakban a református házassági anyakönyv bejegyzései alapján a házasságok száma is állandóan csökkent. A születések és a házasságkötések szám szerinti különbsége 1841 és 1845 között észlelhető, amikor a vörösmarti református házasságkötések száma a maximumot érte el, míg az előző időszakban megkötött házasságok gyümölcse a születések maximumában az 1846 és 1850-es közötti években volt érezhető. Ebben ez időszakban 130 gyermek született (az összes bejegyzés 20,44%-át teszi ki).

A tradicionális társadalmakban a születések száma nagyban összefügg a természeti, társadalmi és kulturális tényezőkkel is. A természetes tényezők közé a meteorológiai és klímaváltozás okozta hatások, a téli hónapok alatt bekövetkezett magasabb elhalálozási arány, az éhség, valamint a termésben szegény évek sorolhatók. Az újkorban az időjárás és a klímaváltozás befolyásolta a mezőgazdaságban végzett tevékenységeket is, indirekt

hatást gyakorolva ezzel a fogantatások szezonális eloszlására (Božić Bogović 2013, 51).

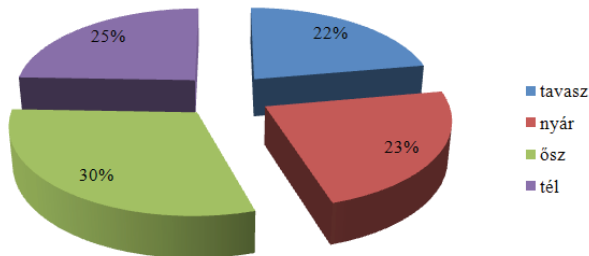
2. ábra: A Vörösmarton született gyermekek havi eloszlása a 19. század első felében, 1830 és 1850 között (MNLBaLIV.439)

A 2. ábra adataiból látható, hogy a vörösmarti református lakosság körében a 19. század első felében a legtöbb gyermek az őszi hónapokban (szeptember, október, november) született. A születések számának maximum értéke szeptemberben volt 67 gyermek bejegyzésével (az összes bejegyzés 11,33%-a). Ezt követte az októberben világra jött gyermekek száma 60 újszülött bejegyzésével (az összes bejegyzés 10,16%-a). A legkevesebb gyermek a nyári hónapok alatt (június, július, augusztus) született. Ezt igazolják grafikonban feltüntetett statisztikai adatok is, amelyek alapján a születések minimuma júniusban és júliusban volt. Az említett két hónapban hónapanként 38 gyermek jött a világra (az összes bejegyzés 6,44%-a). A kvantitatív adatoknak köszönhetően kimutatható, hogy a vörösmarti reformátusok körében a nők fogantatására és a gyermekek születési idejére egyaránt nagy befolyást gyakoroltak a mezőgazdasági munkálatok. Ugyanis az őszi termés betakarítása és a novemberi disznóvágások lebonyolítása után került csak sor a házasságkötésekre és a több napos lakodalmakra.

A 3. ábra szemlélteti, hogy a legtöbb vörösmarti református gyermek a 19. század első felében az őszi hónapok alatt született, míg a legkevesebben a tavaszi és a nyári hónapok alatt jöttek a világra. Ennek magyarázata is a házasságok szezonális eloszlásában és az emberek hétköznapjait befolyásoló természeti tényezőkben és mezőgazdasági tevékenységekben lelhető fel.

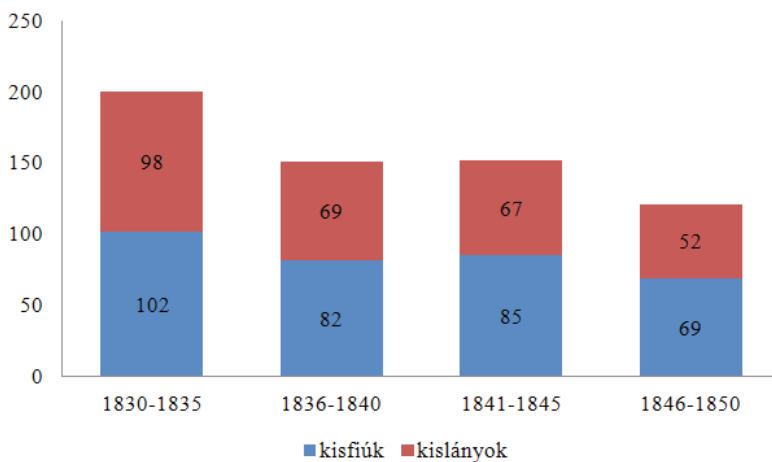
3. ábra: A születések évszakok szerinti eloszlása (MNLBaLIV.439)

Az újszülöttek nemi eloszlása

A demográfiai mutatók alapján évente átlagosan több fiúgyermek születik, mint lány. Az ilyen nemi összetétel magyarázata a fiúgyermek nagyobb halandóságában keresendő: ennek megfelelően korszakunkban is átlagosan több fűcsecsemő halt meg, mint lány. Ez a demográfiai mutató megfigyelhető a vörösmarti reformátusok körében is. A keresztlési anyakönyv feljegyzései alapján a 19. század első felében Vörösmarton 338 kisfiú (54,16%) és 286 kislány (45,83%) született. A kvantitatív adatok alapján kimutatható, hogy Vörösmarton 1830 és 1850 között évente átlagosan 16,9 fiúgyermek és 14,3 lánygyermek született.

5. ábra: Az 1830 és 1850 között született gyermekek nemi összetétele (MNLBaLIV.439)

A statisztikai adatokból látható, hogy minden öt éves periódusban Vörösmarton a 19. század első felében a református lakosság körében több fiúgyermek született, mint lány. A nemek közötti legnagyobb számbeli eltérés 1841 és 1845 között észlelhető, amikor ugyanabban az időintervallumban 18 kislánnyal több született, mint lány. A nemek közötti különbség minimuma 1830 és 1835 között észlelhető, amikor csak 4 kislánnyal született kevesebb, mint kisfiú. Az adatokból látható az is, hogy a 19. század első felében mind a két nem száma egyaránt folyamatosan csökken Vörösmarton. Ha összehasonlítjuk az 1830 és 1835 közötti időszakot a 19. század utolsó öt évével, szembevetődik, hogy a kezdeti maximumtól 33 fiúval és 46 lánnyal született kevesebb gyermek.

A nemek évek szerinti eloszlását figyelembe véve kitűnik, hogy a legtöbb kisfiú 1844-ben született – a bejegyzések alapján 44-en (az összes bejegyzés 7,05%-a), továbbá 1832-ben és 1834-ben, amikor a keresztelési anyakönyvbe ezekben az években évenként 22 fiúgyermeket jegyeztek be (az összes bejegyzés 3,52%-a). A legkevesebb fiúgyermek 1840-ben – mindössze 5 bejegyzés (az összes bejegyzés 0,80%-a) –, és 1842-ben – mindössze 8 bejegyzés (a bejegyzések 1,28%-a) – született. A legtöbb kislány 1835-ben és 1837-ben született. A református születési anyakönyv adatai alapján ezekben az években 21 lánygyermek jött a világra (az összes bejegyzés 3,36%-a). A második maximum 1841-ben volt, amikor 20 lánygyermek születése került bejegyzésre (az összes bejegyzés 3,20%-a). A legkevesebb kislány a keresztelési anyakönyv adatai alapján 1843-ban és 1848-ban született. 1843-ban csak 6 kislány neve került bejegyzésre (az összes bejegyzés 0,96%-a), míg 1848-ban csak 7-é (az összes bejegyzés 1,12%-a).

1. táblázat: A fiú- és lánygyermek születésének év szerinti eloszlása 1830 és 1850 között
(MNLBaLIV.439)

Év	Kisfiúk	Kislányok	Összesen
1830	14	17	31
1831	10	12	22
1832	22	15	37
1833	15	19	34
1834	22	14	26
1835	19	21	40
1836	21	12	33
1837	18	21	39
1838	19	14	33
1839	19	15	34
1840	5	7	13

1841	21	20	41
1842	8	18	26
1843	13	6	19
1844	24	13	37
1845	19	10	29
1846	10	12	22
1847	10	12	22
1848	15	7	22
1849	20	12	32
1850	14	19	33
Összesen:	338	286	624

A táblázat adataiból kitűnik, hogy a nemek közötti különbség maximuma az 1844-es évben volt, amikor is 11 fiúgyermekkel több jött világra, mint lány. A nemek közötti minimum a feltüntetett adatok alapján 1841-ben volt, amikor csak egy fiúval született több, mint lány.

Ikrek és az apa halála után született gyermekek (posztumusz)

A vörösmarti református keresztelési anyakönyvben rendszeresen feljegyezték az ikergyermek születését is, felírva a gyermek neve mellé, hogy kettős, azaz iker. A vizsgált korszakban a vörösmarti lakosság körében az első ikerszületést 1829 júliusában jegyezték fel a születési anyakönyvbe, amikor Kövi Anna és Julianna, Kövi István és Pálfi Sofia gyermekeinek születési és keresztelési adatait jegyezték fel (MNLBaLIV.439). Az utolsó ikerszületésre vonatkozó bejegyzés a tanulmányozott református anyakönyvben 1849. március 24-én került bejegyzésre, amikor Kiss István és Ajler Katalin gyermekei lettek bejegyezve. Az ikrek közül csak István lett megkeresztelve, míg az ikertestvére halva született (MNLBaLIV.439).

A vörösmarti anyakönyv bejegyzései alapján 13 ikerpár született. Öt ikerpár volt lány, öt fiú, három esetben pedig az ikrek különböző neműek voltak. Az ikergyermekket a születési anyakönyvbe egy táblázatba írták. Minden ikergyermeket egy napon kereszteltek, kivételt csak azok az ikerpárok képeztek, akiknél az egyik gyermek halva született. Ilyen eset a vörösmarti reformátusok körében a 19. század első felében csak kétszer fordult elő. A tanulmányozott időszakban a bejegyzések alapján hármás ikrek születésére nem került sor.

A keresztelési anyakönyv bejegyzései alapján 1830 és 1850 között csak két gyermek jött a világra az édesapjuk halála után. Az első posztumusz gyermek 1847. szeptember 20-án született Kováts Éva és elhunyt Varga Josef fiaként (MNLBaLIV.439).

A másik posztumusz gyermek bejegyzése 1849. október 19-éről maradt fenn, amikor Halász Éva és elhunyt Kováts József fia, Sándor jött a világra (MNLBaLIV.439). A kereszteleési anyakönyv a törvénytelen ágyból született gyermekről nem közöl semmilyen adatot, ezért azok tanulmányozása a vörösmarti reformátusok körében a 19. század első felében nem lehetséges.

Összegzés

Vörösmart lakosságáról a 19. század első felében három forráscsoport tanúskodik – a narratív formában íródott népesség-összeírások, a katolikus és református kánoni vizitációk, valamint az egyházi anyakönyvek (kereszteleési, házassági és halotti). Az első két forráscsoport minden feljegyzése leszögezi, hogy a település lakosságát két nemzetiség és két felekezet együttélése alkotja – a katolikus és református magyar ajkú lakosság és a kizárólag katolikus német ajkú lakosság, akik mezőgazdaságból, állattenyésztésből és szőlőtermesztésből éltek. Az említett források a lakosság mellett, említést tesznek a település vallási életéről, valamint a hely földrajzi jellemzőiről. A vörösmarti reformátuslakosságról a 19. század első felében az egyházi anyakönyvek szolgálnak a legtöbb adattal. A pécsi levéltárban őrzött anyakönyvek másodpéldányainak köszönhetően a demográfiai kutatás eszköztárának (kvantitatív, kvalitatív és deskriptív módszerek) felhasználásával kutathatók a vörösmarti közösségen belüli keresztelesek és születések is.

A kutatás során kapott adatoknak köszönhetően a vörösmarti lakosság példáján be lehetett mutatni egy zárt és tradicionális társadalmat, amelynek életére és fejlődésére nagy hatással voltak az egyházi rendeletek, társadalmi normák, az időjárás és klímaváltozás következtében kialakult gazdasági tényezők is. A társadalom tradicionalitásáról a születések szezonális eloszlása, valamint a törvénytelen gyermekek számának hiánya tanúskodik. A születések és keresztelesek őszi és téli maximuma, valamint nyári minimuma arról tanúskodik, hogy a 19. századi vörösmarti református lakosság hétköznapijait az egzisztencia fenntartása és a télre való élelem biztosítása befolyásolta (vö. Božić Bogović 2013, 51–52). Ami a keresztelesek és születések számát illeti, a folyamatokban észlelhető a demográfiai tranzíció, ugyanis a vizsgált század kezdeti maximumától a század közepéig a születések és keresztelesek száma folyamatosan csökkent. A vörösmarti református lakosság a nemekre vonatkozó demográfiai mutatókat is követte, ugyanis a 19. század első felében átlagosan több fiúgyermek született, mint lány.

A tanulmány eddig még nem kutatott források alapján készült és célja a vörösmarti református társadalom kereszteleseinek és születéseinek a bemutatása is. A bemutatott demográfiai jellemzők mellett a kereszteleési anyakönyv alapján más kutatási kérdések is vizsgálhatók, mint például a családrekonstrukció, a gyermekek nevei vagy a komaságok hálózatának kiépítése.

Irodalom

- Božić Bogović Dubravka. 2009. *Katolička crkva u južnoj Baranji u 18. stoljeću – iz zapisa kanonskih vizitacija*. Beli Manastir: Ogranak Matice hrvatske u Belom Manastiru.
- Božić Bogović Dubravka. 2013. *Rođenje, brak i smrt – stanovništvo južne Baranje u 18. stoljeću*. Beli Manastir: Ogranak Matice hrvatske u Belom Manastiru.
- Fabián Zoltán. 2013. A vörösmarti református egyház története (1547–1910). *Rovátkák* 4.
- Gyöngyössi Benjámín. 1830. *Sztárai Mihály Baranyi Reformátorok Apológiája, – vagyis az új Arianismus gyanúja alól való kimentése*.
- Horváth János. 1957. *A reformáció jegyében: A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*. Budapest: Gondolat.
- Iván Géza–Varga György. 2007. *Hercegszöllősi Kánonok, Öt évszázad öröksége négy nyelven*. Eszék: HunCro.
- Keresztes Dániel–Hamarkay Endre. 2004. „A bizalompecséte alatt”, *Két püspöki vizitáció (1817 és 1885) és legújabb kori levéltári dokumentumok, I. kötet*. Exodus.
- Lovaš Eldina. 2015. Katoličko stanovništvo Zmajevca u drugoj polovici 18. stoljeća (1755–1800). *Scrinia Slavonica* 15: 113–132.
- Nagy Sándor. 1883. *Sztárai Mihály élete és művei. Irodalomtörténeti tanulmány*. Budapest. *Református kereszteselési anyakönyv*. MNLBaLIV.439
- Sršan Stjepan. 1999. *Baranja 1785. godine*. Osijek: Državni arhiv u Osijeku.
- Sršan Stjepan. 2002. *Stanovništvo i gospodarstvo Baranje 1766. i 1824. godine*. Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2002.
- Sršan Stjepan. 2003a. *Kanonske vizitacije, knjiga I*. Osijek: Državni arhiv u Osijeku, Biskupija Đakovačka i Srijemska.
- Sršan Stjepan. 2003b. *Kanonske vizitacije, knjiga II*. Osijek: Državni arhiv u Osijeku, Biskupija Đakovačka i Srijemska, 2003.

BOROS LÁSZLÓ

A Leánycserkészzet átalakulása és fejlődése Kárpátalján (1937–1945)

Magyarországon a cserkészetnek, ezen belül a leánycserkészetnek, jelentős hagyománya volt. A helyi csapatok történelmi fejlődésük miatt nem mindenben feleltek meg az anyaországi követelményeknek. Különösen a korábbi vezetőséget érintette az átszervezés. Jelenlegi kutatásaink alapján hat leánycserkész csapat működött Kárpátalján a vizsgált időszakban. Jelentős szerepet töltöttek be többek között Ungvár, Munkács és Beregszász kulturális és szociális életének szervezésében, fejlesztésében. 1939-ben többek között a Beregszászi leánycserkészek is részt vettek a Gödöllőn megrendezett Pax Ting Világtábor rendezvényein. Aktívan bekapcsolódtak az országos hálózat működésébe. 1944-ben a kárpátaljai cserkészetet felszámolták a szovjet hatóságok, és csak 1991-ben alakulhatott újjá.

Kulcsszavak: Cserkészzet, Magyar Cserkészlány Szövetség, Kárpátalja, Robert Baden-Powell, Agnes Baden-Powell

Az idén 25 éves fennállását ünneplő Kárpátaljai Magyar Cserkészszövetség fontos részét képezi Kárpátalja kulturális életének. Tanulmányomban az 1945 előtt működő Magyar Leánycserkész Szövetség, a mai Kárpátalja területén végzett tevékenységét mutatom be a rendelkezésre álló források alapján. A feladatot nehezíti, hogy 1989-ig nem született a cserkészet, ezen belül a leánycserkészet kárpátaljai tevékenységével foglalkozó munka. Ez annak is köszönhető, hogy a terület a Szovjetunió részét képezte. Kutatásom során a ma rendelkezésre álló forrás- valamint újabb szakirodalom egy részét dolgoztam fel; munkámat a Magyar Tudományos Akadémia Domus ösztöndíja segítségével végezhettem el.

A cserkészet megalapítójaként nem más tisztelünk, mint Robert Baden-Powell¹ vagy cserkész becenevén Bi-Pit. Az általa létrehozott mozgalom fő célja jelenleg is, hogy támogassa a fiatalokat testi, lelki, társadalmi és szellemi talentumuk tökéletesebb kiaknázásában. A cserkészet kezdetének a Bi-Pi által 1907-ben az angliai Brownsea Island szigetén megrendezett első cserkész tábor tekintik. Ezt követően a cserkészet hamar népszerű lett és elterjed Angliában, később a világ többi országában is. A cserkészek által a Királyi Palotában Bi-Pi tiszteletére rendezett 1909-es felvonuláson, mindenki meglepetésére, leánycserkészek is felvonultak. A leánycserkészet mozgalmi megszervezésére Agnes Baden-Powell² kérte fel Bi-Pit. Vezetésével 1910-ben megalakult az Angol Cserkészlány Szövetség. 1912-ben Agnes Baden-Powell kiadta a cserkészlány

1 Robert Stephenson Smyth Baden-Powell, lord Baden-Powell (London, 1857. február 22.–Nyeri, Kenya, 1941. január 8.), a brit hadsereg altábornagya, író, a cserkészet megalapítója.

2 Agnes Smyth Baden-Powell (London, 1858. december 16.–1945. június 2.), tudós, Bi-Pi húga.

munkatervet (Pamphlet A és Pamphlet B). A mozgalom túllépte Anglia határait, de az első világháború ellehetetlenítette a nemzetközi kapcsolatok további fejlődést. 1919-ben Bi-Pi felesége, Olave Baden-Powell³ vette át az angol cserkészlányok irányítását (Fact Sheet, 1–5). Ebben az évben alakult meg a mozgalom csúcsszerve, a Nemzetközi Tanács. Magyarországon szintén 1919-ben jelentek meg először a cserkészleányok, de nehézkesen haladt a leánycserkészlet megszervezése, főleg az egyházak ellenállása miatt. A döntés 1923. december 27-én született meg a Leánycserkész Szövetség létrehozásáról. Hivatalosan 1924. április 13-án alakult meg a Magyar Leánycserkész Szövetség, Lindenmayer Antónia⁴ vezetésével. A mozgalom fővédnökének sikerült megnyerniük Anna főhercegnőt és férjét József főherceget (Gergely 1989, 85–88).

Trianont követően Kárpátalján a magyar cserkészletet működését nem engedélyezték a cseh hatóságok. Ez csak 1924-ben változott meg, mikor a svéd cserkészek kezdeményezésére a londoni Nemzetközi Iroda döntése engedélyezte a vesztes államokban a cserkészlet megszervezését és csatlakozását a nemzetközi szövetséghez. Erre hivatkozva jött létre a Kárpátaljai Cserkészszövetség,⁵ mely rendelkezett magyar alosztállyal is. 1938-ig Kárpátalján a magyar cserkészek legjelentősebb központja a Beregszászi Gimnázium volt. Három csapat tevékenykedett itt:

- a 603. számú Bagoly fiúcserkészcsapat;⁶
- a Kadimah vegyes (zsidó fiú- és leány-) csapat;
- a Havasigyopár leánycserkészcsapat;⁷

A csapatok egyenruhája egységes volt, csak a nyakkendő színe különböztette meg őket. Emellett a kárpátaljai magyar cserkészek árvalányhaját tűztek a kalapjuk mellé (Benda–Cséke–Dalmay 1990, 166–168).

1937 telén a kárpátaljai magyar cserkészlet keretein belül négy leánycserkészcsapat működött 150 taggal. Az első bécsi döntést nagy örömmel fogadták a helyi csapatok. Azonban a Kárpátaljára kiküldött cserkészszövetségi képviselők több problémára is felhívták a figyelmet jelentésükben. Többek között a megfelelő tisztikar hiányára, a koedukált képzés hátrányaira, a vegyes csapatok létre és a zsidó cserkészek nagy számára. Ennek következményeként felszámolták a vegyes és zsidó többségű csapatokat, valamint elkezdődött a leánycserkészlet teljes átszervezése is (Gergely 1989, 269–271). Ekkor a Kárpátalján lévő leánycserkészcsapatokból Beregszászban kettő, míg Ungváron és Munkácson egy-egy csapat tevékenykedett.⁸

3 Olave St Clair Baden-Powell, Baroness Baden-Powell (1889. február 22–1977. június 25.).

4 Lindenmayer Antónia (Josefstadt, Csehország, 1884.–Budapest, 1976. február 20.), gimnáziumi tanár, cserkészvezető, a Magyar Leánycserkész Szövetség első elnöke.

5 Hivatalos elnevezése cseh nyelven: Svaz Skautu Podkarpatská Rus.

6 Később a 170. számú Esze Tamás cserkészcsapat nevet viselte.

7 Később a 220. számú Hungária leánycserkészcsapat nevet vette fel.

8 Cserkészlányok Lapja. 1938. XII. szám, 23.

1939. március 11-én került sor az újjászervezett kárpátaljai leánycserkészcsapatok felavatására Beregszászban a Magyar Cserkészleány Szövetség keretein belül. A kiküldött delegációt nem más, mint Lindenmayer Antónia országos elnök vezette. A két csapat vezetését Schenker Margit és Stark Ilona látta el a továbbiakban. Másnap Munkácson a felsőkereskedelmi iskolában került sor a Kulcsár Irén és Székely Kató vezette helyi leánycserkészek avatására. Az eseményen megjelent többek között vitéz Bély Alajos ezredes is.⁹ Az új vezetőknek számos nehézséggel kellett megküzdeniük az újjáalakult csapatokban.¹⁰ Sajnos az új vezetőkrol jelenleg nem áll rendelkezésünkre bővebb információ.

Az átszervezett csapatok a problémák ellenére hamar bekapcsolódtak a szövetség vérkeringésébe. 1939. július 22-én kezdődött a gödöllői Erzsébet királyné parkban a kéthetes Pax Thing.¹¹ Ez volt a leány-világmozgalom második nemzetközi táborozása (Gergely 1989, 290–292). A VIII. altábor felvidéki csoportjában jelen voltak a kárpátaljai leánycserkészek is. A beregszásziak külön engedéllyel viselhették a magyar hímzéssel díszített egyenruhájukat, amit még a cseh időszakban használtak.¹²

A fejlődés folyamatos volt és 1940-ben már a következő hat leánycserkészcsapat működött Kárpátalján a rendelkezésre álló adatok alapján:

- 152. számú Zrínyi Ilona, Ungvár;
- 220. számú Hungária, Beregszász;
- 232. számú Szilágyi Erzsébet, Beregszász;
- 233. számú Szilágyi Erzsébet, Munkács;¹³
- 241. számú Lorántffy Zsuzsanna, Munkács;
- 243. számú Perényi Gáborné, Nagyszőlős.¹⁴

Ez év nyarán a beregszászi 220. számú Hungária leánycserkészcsapat Balatonszárszón rendezte meg nyári táborát. A felvidéki cserkészek számára hatalmas örömet szerzett a balatoni kirándulás (Benda–Cséke–Dalmay 1990, 174–175).

1940. július 16. és 29. között a Szépvölgyi vezetőképző táborban három kárpátaljai vezetőjelöltet is felavattak. Név szerint Schenkner Margitot (Beregszász), Molnár Mária Margitot (Ungvár) és Szénási Etelkát (Munkács).¹⁵ A továbbképzések folyamatosak voltak, ezáltal is biztosítva a csapatok és családok megfelelő szintű képését.

9 Cserkészlányok Lapja. 1939. II. szám, 1–2. Későbbi altábornagy 1941-től a leventeintézmény (az Ifúság Honvédelmi Nevelése és a Testnevelés Országos Szervezete) vezetője.

10 Melléklet I.

11 Baden-Powell javaslatára a latin béke és a skandináv gyülekezés szavak összevonásából. Leánycserkész világtalálkozó.

12 Cserkészlányok Lapja. 1939. IX. szám, 4.; Cserkészlányok Lapja. 1940. I. szám, 11–12.

13 1940 végén már 249. számmal szerepelt.

14 Cserkészlányok Lapja. 1940. III. szám, 18–19.

15 Cserkészlányok Lapja. 1940. VIII. szám, 12.

Különösen fontos volt a helyi leánycserkészlet életében egy fontos személy látogatása. Maga József főherceg, a mozgalom fővédnöke, 1940. november 23-án Beregszászban,¹⁶ majd másnap Munkácson időzött rövid ideig egyik ellenőrző körútja során az országos elnök, Lindenmayer Antónia társaságában. A nagyszabású bemutatók és a jelenlévőkre nagy hatást gyakorló beszédek ráirányították a lakosság figyelmét a leánycserkészlet működésére.¹⁷ Ezt kihasználva 1941. június 8-án az ungvári polgári leányiskola 242. számú Zrínyi Ilona leánycserkészcsapata műsort rendezett a mozgalom 20 éves fennállásának emlékére, valamint a csapatzászló javára.¹⁸

Fontos volt a helyi vezetőség számára, hogy 1941-ben, majd 1942-ben is a vidéki Országos Intéző Bizottság tagjai közé választották Beregszászból Schenkner Margit kerületvezetőt.¹⁹

Magyarország belépése a második világháborúba a cserkészlet számára is nagy változást hozott. A cserkészlányok nevelésében a hangsúlyt ezen időszakig Anna hercegnő példája nyomán a háziasság jegyében folytatták. Miután Magyarország is hadat üzent a Szovjetunióknak, a háborús segítőmunka került a középpontba. A cserkészleányok részt vettek a különböző mezőgazdasági munkákban, a hadirokkantak ápolásában, kórházakban és más szervezett munkaerőt igénylő feladatokban hasznosították segítségüket. A háború miatt egyre nehezebben beszerezhetővé váltak a cserkészegyenruhák, elmaradtak a táborozások, továbbképzések (Gergely 1989, 334–335).

A beregszászi 220. számú Hungária leánycserkészcsapat aktív szerepet vállalt a helyi közösség társadalmi életében. A kiképzésben szokásos elemek mellett nagyobb szerepet kapott az elsősegélynyújtás és a betegápolás. Több alkalommal is szeretetsomagokat küldtek a fronton harcoló honvédeknek, karácsonykor pedig a rászoruló családokat ajándékozták meg. A többi fiú- és leánycserkészcsapattal valamint a leventékkel karöltve több „füsttelen napot” rendeztek a városban, melyek alatt jelentős mennyiségű dohányterméket, könyvet, magazint, stb. gyűjtöttek a távol lévő katonák számára. Segítették a Vöröskereszt gyűjtéseit is. Állandó szolgálatot láttak el a vasútállomáson, hogy segédkezzenek a frontra induló vagy onnan érkező katonák és sebesültek ellátásában. A háború utolsó éveiben mezőgazdasági munkával járultak hozzá a hadiözvegyek, hadiárva és a fronton lévők családtagjainak támogatásához, az úgynevezett „pöttös táborok” keretében (Benda–Cséke–Dalmay 1990, 175).

1943-ban a 271. Árpádházi Szent Erzsébet ungvári csapat Wolfinau Magda vezetővel és Tuza Klára segédvezetővel részt vett minden iskolai szociális tevékenységben. Katonai szeretetsomagokat készítettek, szegény gyermekeknek gyűjtöttek meleg

16 Cserkészlányok Lapja. 1941. I. szám, 9; Melléklet II.

17 Cserkészlányok Lapja. 1940. XII. szám, 12.

18 Cserkészlányok Lapja. 1941. VII. szám, 11.

19 Cserkészlányok Lapja. 1941. V. szám, 14; Cserkészlányok Lapja. 1942. IV. szám, 8.

ruhát, játékot stb. A csapat létszáma ekkor 53 fő volt.²⁰ 1944-ben a vidéki Országos Intéző Bizottság tagjai közé választották Beregszászból Schenkner Margit kerületi vezetőt és Ungvárról Wolfinau Magdolna csapatvezetőt.²¹

A front közeledése miatt 1944 nyarán az ungvári 271. csapat csatlakozott az ungvári vöröskereszt egyesülethez és segített munkájában. Részt vettek többek között a bombázások károsultjainak és a sebesültek részére rendezett élelmiszergyűjtésben is. Ezenkívül ételmet és vizet osztottak a sebesülteknek a kórházakban. Bekapcsolódtak a MANSZ és más női és leányegyesületek munkájába.²² 1941-től kísérletek történtek a Leventeleány Mozgalom elindítására, a Leánycserkészet ebbe való integrálására, de ennek kárpátaljai vetületéről egyelőre nem álnak rendelkezésre források (Gergely–Kiss 1976, 217–229). 1945-ben Kárpátalja a Szovjetunió részévé vált és a cserkészet minden formáját megszüntették. Beindultak a cserkészet alapjaira építkező, de attól jelentősen különböző kommunista ifjúsági mozgalmak.

*

Kárpátalján a cserkészet már az 1912/13-es tanévben megjelent. Az első csapat bázisa a Beregszászi Gimnázium volt. Az első világháború, majd az azt követő területi változások sokáig akadályozták a cserkészet, ezen belül a leánycserkészet létrejöttét. Miután a jogi akadályai elhárultak a cserkészet elől, különálló fejlődésen ment keresztül a Csehszlovák Cserkészetben belül. A zászlóvivői feladatot újra a Beregszászi Gimnázium cserkészei vállalták magukra. Három cserkészcsoport, többek között zsidó is, működött itt 1938-ig. Az eltérő fejlődés egyik jele hogy az egyik csapat koedukált volt. Ez Magyarországon, különösen a katolikus egyház ellenállása miatt elképzelhetetlen volt. 1938-ban az első bécsi döntés következtében jelentős változások történtek. Felszámolták a koedukált cserkészcsoportokat. Különösen hátrányosan érintette az átszervezés a helyi zsidóságot, hiszen kizárták őket a szövetségből, csapataikat megszüntették. 1939-ben a gyors ütemben átszervezett, átszámozott, átnevezett csapatokat hivatalosan is felvette a Magyar Leánycserkész Szövetség tagjai közé. Sok esetben a csapatok nem rendelkeztek megfelelően képzett vezetőkkel. E hiányosságokat a későbbi továbbképző tábortok pótolták. Különösen jót tett az új csapatoknak az, hogy küldötteik részt vehettek a Gödöllőn megrendezett két hetes Pax Thingen. Ez volt a leány-világmozgalom második nemzetközi táborozása. A háború árnyéka azonban már rávetült a békegyűlésre. A mozgalom vérkeringésébe bekerült új csapatok jelentős fejlődésen mentek keresztül. 1941-ig folyamatosan növekszik a taglétszám és új csapatok jönnek létre. A Szovjetunió elleni háborús időszakban a cserkészleány csapatok

20 Cserkészlányok Lapja. 1943. V. szám, 10; Cserkészlányok Lapja. 1943. VI. szám, 8.

21 Cserkészlányok Lapja. 1944. V. szám, 9.

22 Cserkészlányok Lapja. 1944. VI. szám, 12.

működése egyre nehezebb lett. Folyamatosan eltolódott a hangsúly tevékenységükben a háborús segítőmunka felé. A többi ifjúsági szervezettel együtt részt vettek az összes olyan közérdekű munkában, amely szervezett munkaerőt igényelt (légoltalom, betegápolás, mezőgazdasági munkák stb.). 1944 végén a mai Kárpátalja területét teljesen elfoglalták a szovjet csapatok, majd a Szovjetunióhoz csatolták. A korábban működő ifjúsági szervezeteket, így a cserkészetet is megszüntették. A Kárpátaljai Magyar Cserkészszövetség csak 1991-ben alakulhatott meg újra.

Irodalom

- Benda István–Cséke Miklós–Dalmay Árpád. 1990. *A beregszászi magyar gimnázium története 1864–1989*. Budapest: Magyarságkutató Intézet.
- Cserkészlányok Lapja*. A Magyar Cserkészleány Szövetség Lapja. Kiadó: Lindenmeyer Antónia országos elnök. 1938–1944 közötti évfolyamok.
- Fact Sheet – The Three Baden-Powells: Robert, Agnes and Olave. Girl Guides of Canada.*
<http://web.archive.org/web/20061007024007/http://www.girlguides.ca/media/pdfs/14-3/14.3.1.7.pdf> (2016 febr. 6.)
- Gergely Ferenc. 1989. *A magyar cserkészlet története 1910–1948*. Budapest: Göncöl Kiadó.
- Gergely Ferenc–Kiss György. 1976. *Horthy leventéi*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Helynévjegyzék

Magyar név – Mai elnevezés
Beregszász – Берегове
Brownsea Island – Brownsea Island
Josefstadt – Jaroměř
London – London
Munkács – Мукачеве
Nagyszőlős – Виноградів
Nyeri – Nyeri
Ungvár – Ужгород

Melléklet I.

„A munkácsi 233. „Szilágyi Erzsébet” cserkészleánycsapat 1938–1939. évi beszámolója.

A munkácsi Felsőkereskedelmi Iskolában működő csapat a zavaros politikai helyzet miatt a szokástól eltérően csak november elején kezdte meg működését.

A november 26.-án megtartott alakuló összejövetelen 37-en jelentek meg. – A cserkészetről tartott ismertetésem után felkértem a megjelenteket, hogy amennyiben vállalják a kötelezettségeket, úgy hetenként egyszer, szombaton járjanak el csapatösszejövetelekre.

Összesen 23 összejövetelt tartottam az első és az utolsó záró összejövettel együtt.

Harminc taggal alakult meg a csapat; hat családra van osztva egy-egy családvezetővel. Sem csapat-, sem családvezető helyettes nincs.

A Szervezőtestület dr. Tártsy Károly intézeti igazgató vezetésével csak február végén alakult meg. Otthona a csapatnak nincs, de mivel több bütöndarabbal rendelkezem, remélem, hogy a jövő iskolai évben már helyiséget is kapunk a Szervezőtestülettől.

A csapatösszejöveteleken gyakoroltattam a családösszejöveteleken tanult harmadosztályú próba anyagát. A próba anyagát 1939 január 14.-én adtam ki és a próbázást február 18.-án tartottam meg Úr Lajos intézeti kiküldött (cserkészvezető) jelenlétében. Bár a vizsgáztatók meg voltak elégedve a harminc próbázó leány tudásával, úgy határoztam, hogy tekintettel az előkészülés rövid idejére, tudásuk alapossá tételére egész éven keresztül ismételni fogjuk az anyagot.

Előadások és beszélgetések formájában megemlékeztem Szilágyi Ezsébetről, a január 6-iki hősi halottakról, szegényeken való segítsérről, betegek látogatásáról, kötelesség teljesítéséről, anyákról, Szent Istvánról a Szent Jobbról és a hősokról. Ezenkívül több ízben serkentő beszédet intéztem a csapathoz a Pax-Thing-gel kapcsolatban. Meghallgattuk Anna kir. hercegasszony és Lindenmeyer Antónia orsz. elnök rádióelőadását. Segítségére volt a csapat a Magyar a Magyarért mozgalomnak, betegeket látogatott és a Szövetség által hozzánk jutatott kelengyékkel megajándékozta két szegény munkanélküli család gyermekét. A gyermekeket tejjel ugyancsak a csapat látta el.

A gyakorlati tudásról öltés-fajtákkal, népi hímzésekkel, harisnyafoltozással és más varrásfajtákkal, horgolással készült mintakendő alapján győződtem meg.

Főzést, terítést és vendéglátást csupán elméletben tudtam elvégezni, mivel gyakorlati bemutatásra alkalmas hely nem lévén.

A csapat zöme jó anyag, akiket sok szeretettel és megértéssel kezelve helytálló sereggé lehet nevelni.

Munkács, 1939 június 26.-án.

Kulcsár Irén.,,

Forrás: Cserkészleányok Lapja. 1939. V. szám, 19–20.

Melléklet II.

„Felséges Védőurunk látogatása Beregszászon.

A beregszászi cserkészleányoknál előkelő vendég tett látogatást. November 23.-án Őfensége dr. vitéz József Ferenc kir. herceg tisztelte meg jelenlétével a cserkészleányokat.

Délután 2 órakor futott be a magas vendég vonata a beregszászi pályaudvarra, ahol a kilépő vendéget Madách József rendőrkapitány és a vármegyei főjegyző üdvözölte. Őfensége a levente- és fiúcserkészcsapatok sorfala előtt elvonulva, a peron bejáratánál fogadta dr. Halmos László városi főjegyző köszöntését. Hubay Markia virágcsokorral kedveskedik Őfenségének, aki kedves mosollyal köszöni meg a figyelmet. Országos elnökünket meleg szavakkal üdvözli Rác Márta cserkészleány és a csapatok nevében virágcsokrot nyújtott át. Utána a két csapat vezetője Stark Ilona és Schenker Margit jelentkeztek, majd Hubay Kálmánné a Helyi tanács nevében üdvözli a magas vendéget.

Délután fél öt órakor a gimnázium tornacsarnokában ujoncavatás volt, melyet ünnepélyessé tett Őfensége jelenléte. 26 cserkészleány tett ígéretet a cserkésztvényekre. Őfensége megtekintette a Hungária gimn. csapatok otthonát, melyek magyaros berendezése és díszítése nagyon tetszett a magas vendégeknek. Majd a polgári iskolai cserkészleánycsapatok otthonába is ellátogattak.

Délután 5 órakor nagy és díszes közönség előtt honvédelmi bemutatót tartottak a cserkészleányok. Bevezetésként Fekesházy Zoltán alispán meleg és lelkes szavakkal nyitotta meg az előadást, melyben a magyar anyának és a női hivatásnak nyújtott elismerő pálmát. A közönség lelkes tapsa után Őfensége emelkedett szólásra. A közönség meleg ünneplése után a szív és értelem szavaival köszönte meg az őszinte szívből jövő fogadtatást és méltatta a cserkésznevelő hatását a leányok lelkiéletére. Példaképpül állította a magyar nők nagy alakjait. Itt kiemelte azok nevét, kik a cseh megszállás ideje alatt oly sokat tettek a magyarság érdekében. „A Hazának igazi anyákra van szüksége, – mondotta többek között – ezeket a tökéletes anyatípusokat neveli jelenleg a leánycserkésznevelés, amikor gerinces, tetterős, áldozatos női jellemeket alakít a cserkésznevelés mozgalmának keretein belül. A magyar nép az elmúlt nehéz évtizedek alatt megmutatta életképességét, ezt az öntudatot, a magyarság szent elhivatottságának hitét kell tovább adni a jövőben a leánynemzedéknek”.

Őfensége szavainak befejeztével lelkes taps tört fel a közönség soraiból. Hosszú és lelkes tapsal ünnepelte a közönség Őfenségét.

Ezután a Helyi Tanács tagjainak fogadalomtétel következett. Lindenmeyer Antónia országos elnök tűzte fel a jelvényeket, mely után rövid beszédben vázolta a Helyi Tanács kötelességeit. – A Helyi Tanács nevében Fekesházy Zoltánné, alispán neje szívből jövő szavakkal mondott köszönetet az őket ért kitüntető bizalomért és biztosította a cserkészleánycsapatokat maga és társai részéről a jövőbeni együttműködésről.

Ezután kezdetét vette a légvédelmi bemutató, melynek ötletes, ügyes, változatos számait szűnni nem akaró tapsokkal kísérte a közönség. A cserleányok közvetlen és természetes előadásai mutatták be, hogyan és miképpen viselkedik a cserkészleány veszély idején. –Majd hogyan szórakozik pihenő óráiban. Bájos táncokkal, kedves zenéjű magyar dalokkal gyönyörködtették a hallgatókat. A műsor kiemelkedő száma száma Őfensége verseinek szavalata volt. Meisels Márta mondta el szépen, érzéssel a finom-
veretű költeményeket. A közönség melegen ünnepelte Őfenségét, mint szerzőt.

A Szózat elhangzása után véget ért az előadás, mely végig hangulatos, derűs és szép volt. Őfensége arcán mindvégig a tetszés mosolya fénylett.

Este nyolc órakor díszvacsora fejezte be az ünnepet, melyen a helybeli rk. főesperes köszöntötte fel Őfenségét és éltette a Ház legkisebb tagját. Őfensége látható meghatottsággal köszönte mega figyelmet.”

Forrás: Cserkészleányok Lapja. 1941.I. szám, 9–10. old.

ONDREJCSÁK ESZTER

A dányi római katolikus plébánia jelenkori története

A tanulmány a Pest megyében található, Gödöllőtől 23 km-re fekvő Dány község katolikus plébániájának 21. századi történetét dolgozza fel. A kutatási témát elsősorban a helyi közösség töretlen érdeklődése indokolja a vallás iránt, amit a plébánia 1749 óta folyamatos anyakönyvvezetése és a hitélettel kapcsolatos dokumentáció is hűen igazol.

Kulcsszavak: Dány, római katolikus plébánia, Szent Jakab apostol plébániatemplom, Hitünk és Életünk, Karitász.

Bevezetés

Jelenleg a községben szinte nem múlik el hét anélkül, hogy a falu egyik legszeretettebb plébánosának, a község helytörténetírójának, Kozár Gyula atyának neve szóba ne kerülne,¹ aki 1950 és 1969 között volt Dány plébánosa. Munkáinak egy része halála óta kiadásra került.² Emlékét a hívek leginkább az évenkénti rendszerességgel megszervezett rendezvényekkel tartják fenn, de a Szent Jakab apostol templomban elhelyezett őt megőrkítő képek, és az általa létrehozott néprajzi tájház, illetve a Szent Imre Ifjúsági Házban berendezett emlékszoba is mutatja, hogy tizenkilenc évnyi szolgálata milyen mély nyomot hagyott a dányiak lelkében.

Kozár Gyula kanonok kiadott munkájából, Dány község helytörténeti élete című könyvéből értesülhetünk elsősorban az 1272-ben már létező falu hitéletéről, viszontagságos történetéről. Kozár Gyula levéltári forrásokra és egyházközségi iratokra támaszkodó könyve a település első említésétől kezdve egészen 1969-ig követi nyomon az eseményeket. Az atya kiadatlan, kéziratban heverő forrásai pedig további néprajzi, történeti és egyházi információkat közölnek.³ Halála óta azonban nem történt komolyabb helytörténeti jellegű kutatás a községben. Ennek pótlására fogtam hozzá a plébánia jelenkori történetének megírásához. A kutatás alapjául elsősorban a dányi katolikus egyházközség kiadványa, a Hitünk és Életünk című lap szolgált, amely 2006 decemberétől havonként jeleníti meg a közösséggel kapcsolatos eseményeket. A folyóiratból származó ismereteket az egykori és jelenlegi plébánosoktól, egyházi tisztségviselőktől és hívőktől származó interjúk egészítették ki.

- 1 vö. „A dányi pap”: Emlékezés Kozár Gyula plébánosra, Kozár Gyula emléklapszám, összeáll. Vajda Márta, Hitünk és Életünk, 2010.
- 2 Verseskötete Te vagy az Élet címmel a Sebestyén Sebestyén Népfőiskola kiadásában 2015-ben jelent meg. Bővebben l. Ondrejcsák 2005; Kozár 2000.
- 3 Kozár Gyula kéziratosa napjainkban barátjánál, a község egykori polgármesterénél, Gódor Andrásnál található Dányban.

Dány egyházközségi élete

Életünk pozitív irányba való haladása sokszor azon múlik, fel tudjuk-e ismerni mik a számunkra valóban lényeges dolgok. Ilyenek lehetnek a család, Isten, az egészség, a munka, a karrier.

Dányt a keresztény falu mintaképének is nevezhetnénk, hiszen nem nagyon találni olyan hivatalt, intézményt vagy családi házat, ahol ne lenne megtalálható egy vagy több Jézust ábrázoló jelkép, vagy olyan közösségi csoport, amely ne ebben a szellemiségben működne. Én magam is meglepetéssel szembesültem ideköltözésem után azzal a mindenre kiterjedő vallásossággal, amivel a falu polgárainak többsége rendelkezik. A lakosság a 2004-es népszámlálás alapján 4219 fő, közülük 3688 fő római katolikus. A községnek csak katolikus temploma van. A falu életének középpontjában Isten hajléka áll, a legfontosabb eseményekről is leginkább a katolikus újságból értesülhetünk.

A Szent Jakab apostolról elnevezett templomon kívül a Szent Imre Ifjúsági Ház ad otthont az egyházi ünnepeknek és más összejöveteleknek. A templom középkori elődje a török hódoltság alatt elpusztult, 1697-ben fatemploma volt a községnek Szent Jakab tiszteletére, amelyet az 1697. évi Canonica Visitatio igazol.⁴ A fatemplom 1725-ig állott fenn. Ezután téglából és kőből készült épület váltotta fel a régit, melybe a Szent Jakab prédikációját ábrázoló oltárképet az építő Stahrenberg Tamás gróf adományozta. Ez az oltárkép ma a kórusfeljárón látható. Grassalkovich Antal herceg a templomot 1766-ban megnagyobbította, ilyen alakban működött 1908-ig, amikor a tornya bedől (Kozár 2000, 80, 163–165).

Az egyházközség első plébánosa Fekete Imre volt, aki 1749 és 1751 között látta el feladatait. Az ő működése alatt készült el a Szent György kápolna, a mai templom egyik elődje. Az ötödik plébános, Tóth Tamás idején, 1769 és 1774 között még a mai templom dombján volt a temető. Ő szüntette meg ezt a helyet, s tette át a ma használt területre, valamint 1772-ben felállította Menyhárt György dányi lakos Nepomuki Szent János szobrát, amely 2006-ig a falu főterén állott, de ekkor ledöntötték (Kozár 2000, 77–78). 2011-ben felszentelték a helyreállított szobrot, és a templom bejáratához helyezték el.

A mai templom alapkőletétele 1908. szeptember 13-án volt, Hanusz Zoltán plébánossága alatt. Építését Darányi Ignác földművelésügyi miniszter rendelte el. Építészeti terveit Jánosházi László miniszteri mérnök készítette, kivitelezési vállalkozója pedig Lisicz Károly volt. Építése 100.000 koronába került. Trunzel János kókai

4 „...e fából épült templom nem az első lehetett az 1544. évi templompusztulás óta. Ugyanis a Pongrácz-féle térkép 1675-ben Dányt templomos helynek tünteti fel, viszont e térkép keletkezése megelőzi az 1673. évet. Így joggal tételezzük fel, hogy Dányon a török idő alatt kétszer építettek templomot. Először a Pongrácz-féle térképen láthatót, ismeretlen időben, majd a másodikat, a fatemplomot 1673-ban” (Kozár 2000, 38.)

esperes-plébános áldotta meg 1909. szeptember 9-én. A mai plébánia épületét 1912-ben 36 ezer korona költséggel állították fel.⁵

A Szent Jakab templom a historizmus művészetének egyik reprezentánsa az egyházmegyében.⁶ Fadrusz János gyönyörű feszületének másolata Pásztor Jánosné ajándékként került ide. Kezdetben vakablakai voltak. 1959-1963 között Csiby Mihály festőművész készítette el ablakait, freskóit. 1910-ben történt meg a főoltár és a Szent Sír, Jézus Szíve, Szűz Mária mellékoltárok megrendelése. A főoltár Hanel Róbert cégénél készült. Az oltár építményét és a szobrokat fából faragták. Központi helyén a védőszentnek, Szent Jakabnak szobra kapott helyet. Az I. világháborúban a templom három harangját elvitték, a II. világháborúban pedig a németek tűzérzségi megfigyelőt állítottak fel a toronyban, aminek következtében a templom és a torony súlyosan megromlásra fordult. Újjáépítése 1946-ban valósult meg.⁷

A Szent Imre Ifjúsági Ház a gyakorlatban a dányi fiataloknak szánt épület, üzenetet hordozó fogalom, már csak nevéből eredeztetően is, hiszen Szent Imre herceg életével üzeni a fiatalságnak, hogy számít rájuk a dányi egyházközség.⁸ Itt tartja kiemelkedő előadásait a 2012. március 11-én megalakult Dányi Sebestyén Sebestyén Népfőiskolai Egyesület.

Nevét a község mondájának központi alakjáról, Sebestyén Sebestyénről kapta, akit Dány község címere is megörökített. A címer „Anjou pajzsban foglalt szimbólumokból áll a következők szerint: A címerállat – a nyúl – a községnek egy XVII. századból eredő pecsétjén már szerepel. Ez a vadállományban gazdag és a mezőgazdasági jellegű térségre emlékeztet. A két kereszt a község vallásos jellegére utal, valamint arra, hogy kétszer elpusztították és a harmadik helyen épült fel. A zöldellő fa egy sírhantot jelképező dombocskából nőtt ki. Azért van ez így, mert a monda szerint a község elpusztításakor a mocsárba menekülő lakosságot vigyázó és őrhelyén lévő községvezetőt – akinek a neve Sebestyén Sebestyén volt – elfogták, lófarkához kötötték és addig hurcolták, míg meg nem halt. A sírhalom ennek emlékét őrzi. Ebből, vagyis az áldozatokból sarjad az új élet. Így került az életfa a címerbe,” (Dány község honlapja) s ez motiválja a község keresztény lakosainak tevékenységeit is.

A Sebestyén Sebestyén Népfőiskola a nemzettudat erősítését, a magyarságtudat építését, a nyelvi és nemzeti kultúra ápolását tűzte ki célul. Alapját képezi a keresztény lelkiület elmélyítése, az egység- és felelősségtudat megteremtése. Azt hirdeti, hogy a polgároknak kötelezettségei vannak a szülőfalu felé, és egymás felé, valamint a valamilyen okból hátrányt szenvedők felé. Kiemelten foglalkozik a természetvédelemmel, ökológiai és szakrális alapon. Ennek folytán évenként kirándulásokat, túrákat,

5 vö. Kozár 2000, 164; Centenárium (1909–2009), Hitünk és Életünk, 2009/7.

6 Templomunk 100 éves!, Hitünk és Életünk, 2009/2.

7 Templomunk 100 éves!, Hitünk és Életünk, 2009/2.

8 Gódor András: Egy hír margójára. Hitünk és Életünk, 2012/1.

zarándoklatokat szervez közeli és messzi tájakra.

Történelmiséget és eszmei-ideológiai magasabbrendűséget is képvisel ez a polgári szervezet. A magasabbrendűség nem elkülönülést, lekezelést, kirekesztést vagy dölőföt jelent, hanem ellenkezőleg, befogadást és egyfajta teljességet, amely az embert méltó helyére teszi. – írja a Hitünk és Életünkben Gódor András nyugalmazott polgármester, a civil szervezet vezetője és egyik alapítója.⁹ Az ő szervezésében történt meg 2015 áprilisában a Kozár Gyulára emlékező kiállítás megnyitása az ifjúsági házban, valamint augusztusban a verseskötetének bemutatója.

A Szent Imre Ifjúsági Ház lett a székhelye a 2015 decemberében megalakult katolikus Karitászcsoport összejöveteleinek is. A karitászcsoport név jelentése felebaráti szeretet, emberszeretet. A csoport az augusztus eleje óta Dányban szolgáló Kovács András plébános javaslatára jött létre. Vezetője Füzesi Zsuzsanna. Az alakuló ülésen tizennégy tag csatlakozott. Céljuk a rászorulókon segíteni, adományokat gyűjteni. Eddigi munkáikban a munkanélküliek segítése, a rászorulóknak eseti megsegítése tartós étellel, illetve fűtőanyaggal, a tartósan betegek gondozása, életük figyelemmel kísérése állt a középpontban. Karácsony előtt tartós ételmiszert gyűjtöttek, harmincnegyzet családnak nyújtottak segítséget. Három család fűtésében segítettek tüzelőanyaggal, és három fő számára találtak munkát, ami hosszú távra biztosítja számukra a megoldást a megélhetéshez. Nagybőjtben negyvenkilenc család részére állítottak össze ételmiszercsomagokat, gyermeknap alkalmából pedig ruhákat, ajándékokat gyűjtöttek. Kihelyeztek egy „Zöld dobozt” is az ifjúsági ház épületéhez, amelynek elkészítését Lázár János helyi lakos vállalta. S ami a legfontosabb, a Karitászcsoport tagjai folyamatosan Istenhez fordulnak imáikkal, kérésükkel, hogy ne legyen éhező, fázó, elhagyatott ember a községben, és sehol másutt.¹⁰

A plébánián ifjúsági hittan, jegyesoktatás és felnőtt Bibliaóra oktatás is folyik. Az ifjúsági hittan és jegyesoktatás tartását szintén Kovács András plébános kezdte meg. A felnőtt hitoktatást 2000-ben, ideérkezésének évében hirdette meg a korábbi plébános, Marton Zsolt atya, aki jelenleg a budapesti Központi Papnevelő Intézet rektora. A plébános úr életcéljának a fiatalok nevelését tartja. Egyházi szolgálata Dányból indult, ahol három évet töltött, és ahová – elmondása alapján – mindig szívesen megy vissza.¹¹

Marton Zsolt ideérkezése fordulatot hozott az egyházközség életébe, nem csak azért, mert a felnőtt hittan megindításával lehetővé tette a község hívőinek szorosabb kötelékét, hanem mert a hetenkénti foglalkozást más, havonként és évenként megrendezett összejövetelek is követték, az akkori polgármester, Gódor András segítségével.

9 Gódor András: 1989 nyomdokain, Hitünk és Életünk, 2012/4.

10 Füzesi Zsuzsanna: „Karitászhírek”, Hitünk és Életünk, 2016/1., 2016/3., 2016/4., 2016/5.

11 2016. februári beszélgetés alapján. Budapest, Központi Papnevelő Intézet.

Az 1994-től 2014-ig az egyházközség szolgálatában álló Tichony Tamás akolitus¹² visszaemlékezése szerint az atya nagyon mély hitű, hiteles ember, aki tudott a fiatalok és idősek nyelvén szólni, és sok gyalogos zarándoklatot szervezett.¹³

A Szeretetláng énekkar az ő működése idején, 2001-ben alakult meg. Az alapító gyűlésen 10 tag jelenlétében tették hivatalossá a következőket:

- az énekkar az egyház szolgálatában áll,
- tagja mindenki lehet, korra és nemre való tekintet nélkül, vagyis vegyes kórusról van szó, akik maguk és mások örömeire igyekeznek énekelni, az Istent dicsőíteni.

Céljuk ünnepélyesebbé tenni a szentmiséket és az egyházi ünnepeket. Énekeltek már házasságkötésen, keresztelőn, temetésen, közösségi rendezvényeken, például idősek otthonában, farsangi bálon. A Kórus kezdetben Menyhárt Lajosné Füzesi Zsuzsanna vezetése alatt állt, őt Horváth Andrásné Ágnes, illetve Balla László követte, majd 2009 szeptemberében Melis Mihály kántor. 2010-ben a kórus száma 17, majd 29 lett.¹⁴ Jelenleg 22 főből áll.

Marton Zsolt atya javaslatára 2002-ben megkezdődött a ravatalozó felújítása, ami áthúzódott a következő évre. Őt 2003. augusztus 1.-től Mészáros Csaba plébános váltotta fel, aki 12 év papi szolgálatot töltött Dányban. Az ő nevéhez fűződik a legtöbb egyházközségi felújítás a 21. században.

„2004-ben karbantartási-korszerűsítési munkálatokat végeztek a harangokon és elektromos berendezéseken. Ifj. Farkas Titusz monori mesterember jóvoltából újraszapágyazták a harangokat, és a legkorszerűbb új elektromos vezérlő rendszer építették ki a sekrestyében. A hajnali, a déli és az esti harangszó előre beprogramozott, 3 perces. A szentmiséknél és a csendesítésekénél kézi a vezérlés, hiszen ennek pontos ideje előre ki nem számítható. (...) A temetés napjára kért harangszó is előre beprogramozott, 5 perces. Ilyenkor mind a két harang szól.

A most szolgáltató harangok elődeiről nem sokat tudunk, csak egy rövid információ áll rendelkezésünkre. Annyit tudunk, hogy az I. világháborúban, 1916 telén három harangot vittek el 801 kg összsúlyban, majd a II. világháború idején a németek tüzérési megfigyelőt állítottak fel a toronyban, így nagyon megrongálódott maga a torony, és lakói is. A kis lélekharang eredetéről is nagyon keveset tudunk, szinte semmit. Ami a harangot illeti, súlya kb. 1 mázsa és 1786-ban öntötték Pesten. Ez az évszám rajta van a harangon is. Átmérője 51 cm, valószínűleg német vagy osztrák öntőmesterek

12 Az akolitus (jelentése: kísér, szolgál) az oltár körül teljesít szolgálatot. A papot és a diakónust segíti a liturgiában. Közösségépítésre, igeliturgia vezetésére és áldoztatásra kap megbízást. Az Oltáriszentség rendkívüli kiszolgáltatója a plébános megbízásából. Szentségimádáshoz kihelyezheti az Oltáriszentséget (de áldást nem adhat vele). Akolitus avatás a Szentcsalád templomban.

13 2016. februári levél alapján (Dány).

14 Dányi Egyházközség Szeretetláng énekkar, Hitünk és Életünk, 2007/3.

készítették, de hogy hogyan került ide, az rejtély. A nagyharangot Semsey Zoltán plébános atya öntette Szlezák László budapesti műhelyében. 401 kg-os, 1927-ben készült, átmérője 93 cm. 1927-ben Radványi Béla zsámboki esperes szentelte meg. Felirata: »DRÁGA ANYÁNK, PÁTRÓNÁNK, KÖNYÖRÖGJ ÉRETTÜNK» «ISTEN DICSŐSÉGÉRE A SZŰZANYA TISZTELETÉRE DÁNY KÖZSÉG BUZGÓ HÍVEINEK ADOMÁNYÁBÓL ÖNTÖTTE SZLEZÁK LÁSZLÓ 1927. ÉVBEN BUDAPESTEN.»¹⁵

Mészáros Csaba plébános áldozatos szolgálata alatt 549 keresztelés és 149 esketés zajlott le, 166 fiatal felkészítése történt meg bérnámásra, 273 gyermek felkészítése pedig elsősülésként, és közel 500 temetés. Tartott 1000 hittanórát, megáldott 97 új házat, majdnem 500 sírkövet. Ünnepek alatt meglátogatta és ellátta a betegeteket 720 alkalommal. Kb. 4300 szentmise, prédikáció köthető hozzá.¹⁶

Megalapította a Kolping Egyesületet 2007. május 10-én, ami nagy erővel fogta össze a községben lévő keresztény családokat. Egy évvel később, augusztus 20-án, ünnepi szentmise keretében prof. dr. Bolberitz Pál országos prézes atya áldotta meg a csoport zászlóját. (Ezen kívül működik a községben a Fokolár, a Mária Légió és a Jézus Szíve Család elnevezésű imacsoport.)

Mészáros Csaba atya Karácsony közeledtével évenként meghirdette az ajándékgyűjtési akciókat a Szátoki Százszorszép Gyermekotthon számára. Emellett kirándulásaira is gondolt. Több alkalommal hívta meg a gyermekeket, hogy a szüneteket a dányi családoknál tölthessék.

A templomot burkolással, padfelújítással, tatarozással szépítette. Elkészült a templom új külső része az órával együtt. 2009. szeptember 19-én ünnepelte a templom a 100. évfordulóját. A felújítási munkálatok egy évvel később, 2010. április 19-én kezdődtek meg, és október 30-ig tartott a torony és a főhomlokzat megújítása. A tatarozás két ütemben valósult meg: először a torony került új köntösbe, okker és elefántcsont színben, majd a templomhajó homlokzata került felújításra. A templom körül ún. küléköves árok is létesült.

A plébánia fűtéskorszerűsítését és átalakítását, a padlásszigetelést is elintézte. Megkezdte továbbá az orgona felújítási munkálatokat, járólaponoztatta a templom oldallépcsőit, és kivetítő-rendszert szereltetett fel. Az énekszövegek ma K. Lázár András és Melis Mihály fáradozásának köszönhetően olvashatók a kivetítőn.¹⁷

Csaba atya kezdeményezésére indult el a rendszeres külföldi zarándoklat Fatimába, Lengyelországba, Spanyolországba, Rómába, Franciaországba... Búcsúi szentmisére évről-évre hívta a különböző egyházmegyék főpásztorait, hogy útmutatásuk által

15 Tichony Tamás: A templom „láthatatlan” lakói, Hitünk és Életünk, 2009/2.

16 Útravaló és köszönet Csaba atyának, Hitünk és Életünk, 2015/7.

17 Mészáros Csaba: Jenesson KFT. (Helyzetjelentés a templomtatarozásról), Hitünk és Életünk, 2010/5.

lendületet kapjon a lelki élet. Egyházközségi kirándulásokat vezetett Székesfehérvárra, Egerbe, Sáropatakra... Vitte különböző helyszínekre a fiatalokat is, ministránstábort rendszeresen szervezett minden év augusztusában, egyházközségi kirándulást is számos alkalommal.¹⁸ Dány mellett 2007-ig Valkó, majd ugyanezen évtől kezdve Kóka és Zsámbok községek lelkipásztori teendőit is évekig ellátta.

A 2015. év második felétől végzi feladatait sekrestyésként Szalontainé Lendér Edit, akinek köszönhetően tiszta, szép és rendezett templomba látogathatnak el a hívők. Korábban ezt a feladatot Szalontai János és Tihony Tamás végezte. Dóczi Sándor és Gódor András áldoztatók havi rendszerességgel viszik el az Oltáriszentséget a beteg, idős testvérekhez. A perselyezést Szekeres Mihály, Gódor András, Dóczi Sándor, Gódor János, Bényi József, Vér Lajos végzi. A felolvasók: Dóczi Erzsébet, Nagy Péterné, Nyári Pirokska, Ladányiné Zsuzsanna, Vér Lajos.¹⁹ Dóczi Erzsébet kérdésemre elárulta, hogy Tichony Tamás egykori sekrestyés biztatására vállalta el a felolvasást, szeretetből, Jézusnak és Jézusért tett szolgálatként.²⁰

Befejezés

A tanulmány alapjául szolgáló katolikus újság szintén Mészáros Csaba plébánossága idején született meg. Szerkesztője a kezdetektől Füzesi Zsuzsanna, aki hosszú évekig dolgozott hitoktatóként a helyi alapiskolában, de volt kántor és karnagy, irodavezető is a plébánián.

A lap címének két szava – Hitünk és Életünk – összetartozik. „Legalább annyira, mint hitünk az életünkkel vagy életünk a hitünkkel. Erről ír a Jakab levél is: »Mert ahogy lélek nélkül halott a test, a hit is halott tettek nélkül.« Talán pont erről kell hogy szóljon nem csak az újonnan indult újságunk, hanem az egész életünk. Tettekről, mely hitből fakad és hitről, amit erősít minden jócselekedet. (...) A Biblia figyelmeztetése most is aktuális: »Testvéreim, mit használ, ha valaki azt állítja, hogy van hite, belőle fakadó tettei azonban nincsenek. Üdvözítheti a hite?« (Jak 2, 14).”²¹

S most, 2016-ban elmondhatjuk, hogy Dányban a Karitászmegmozgalmával valóban ezt teszik az önzetlen hívek a plébános vezetésével, hogy felvirágoztassák a községet, keresztény példát mutassanak, s mindenekelőtt élhetőbbé tegyék azoknak az életét, akik segítségért fordulnak feléjük.

18 Tichony Tamás levele alapján, 2016. február, Dány.

19 Köszönet és hála a 2014. év végén Krisztusban kedves testvérek!, Hitünk és Életünk, 2015/1.

20 2016. márciusi beszélgetés alapján, Dány, Szent Imre Ifjúsági Ház.

21 Mészáros Csaba plébános, Hitünk és Életünk, 2006/12.

Irodalom

- Akolitus avatás a Szentcsalád templomban.* <http://www.szekelyhon.ro/archivum/offline/cikk/266081/akolitus-avatas-a-szentcsalad-templomban> (2016. júl. 30.)
- Dány község.* <http://www.dany.hu/dany> (2016. máj. 30.)
- Hitünk és Életünk.* 2006. december – 2016. június
- Kozár Gyula. 2000. *Dány község helytörténeti élete.* Dány: Dány Község Önkormányzata Képviselő-testület.
- Kozár Gyula. 2015. *Te vagy az Élet.* Dány: Sebestyén Sebestyén Népfőiskola.
- Ondrejcsák Eszter. 2015. *Kozár Gyula Te vagy az Élet.* <http://ujnautilus.info/kozar-gyula-te-vagy-az-elet-cimu-koteterol> (2015. okt.10.)

KISS GÁBOR

A II. Vatikáni Zsinat jelentősége a katolikus egyházjog tükrében

A tanulmányban a szerző felvázolja az alapvető összefüggéseket a II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) és az új egyházi törvénykönyv (1983) között a katolikus egyházjogtudomány tükrében. A 20. században Rómában megrendezett zsinat alapvetően meghatározta a katolikus egyházat és annak teológiai nézeteit. A zsinati *communio*-teológia fényében kezdődött meg az új egyházi törvénykönyv átdolgozása, melynek eredményeként II. János Pál pápa 1983. január 25-én kihirdette az új Kódexet (egyházi törvénykönyv). A modern kánonjogtudomány – főként az egyházjog teológiájának kapcsán – egyre több figyelmet szentel a zsinati elvek törvényi átültetésének vizsgálatára. Jelen írás e témát szeretné a teljesség igénye nélkül bemutatni és néhány alapvető megjegyzést tenni az eddigi kutatási eredményekhez kapcsolódóan.

Kulcsszavak: egyházjog, II. Vatikáni Zsinat, recepció, hermeneutika, communio-teológia

„Similiter in iure canonico exponendo (...) respiciatur ad *Mysterium Ecclesiae*, secundum Constitutionem dogmaticam «*De Ecclesia*» ab hac Sancta Synodo promulgatam” (II. Vatikáni Zsinat 1966, 724). A II. Vatikáni Zsinat Optatum totius kezdetű dekrétumának 16. pontja rendelkezik arról, hogy az egyházjogot, más néven kánoni jogot az Egyház teológiai lényegéről szóló *Lumen gentium* kezdetű dogmatikus konstitúció alapján kell tanítani, illetve előadni. E rövid írásban a II. Vatikáni Zsinat és az egyházjog kapcsolódási pontjaira szeretnék rávilágítani. Természetesen a téma igen széles volta miatt csupán előzetes megjegyzésekre és alapvető kijelentésekre most szeretnék szorítkozni.

50 év telt el a II. Vatikáni Zsinat után. Az évforduló hatására sok helyütt konferenciákat, szimpóziumokat és tanulmányi napokat szerveznek a zsinati tanítás egy részének jobb megértése, tanulmányozása és interpretálása érdekében. Az utolsó egyetemes zsinat ülései alatt 16 dokumentum látott napvilág, illetve egy utolsó 17. pedig a lezárást követően 1983-ban, mely nem más, mint az új egyházi törvénykönyv. II. János Pál pápai *Sacrae disciplinae* leges kezdetű apostoli rendelkezésében hangsúlyozza a zsinat és a kódex közötti kontinuitást. „A törvénykönyv nem csupán tartalmánál fogva, hanem már keletkezése tekintetében is ennek a zsinatnak a szellemét hordozza. Azét a zsinatét, amelynek okmányaiiban az egyház, az üdvösség egyetemes szentsége mint Isten népe áll előttünk, hierarchikus felépítése pedig úgy jelenik meg, mint aminek alapját a fejével egységben levő püspöki testület képezi” (II. János Pál 1983). A fentiek folyamánként kialakulóban van a teológia és egyházjog egy új kutatási iránya, mely a zsinati eredményeknek a jog nyelvére történő fordítását vizsgálja. Az e témában megjelenő munkák azonban komoly kritika alá vonják a törvénykönyvet, és igyekeznek

kimutatni az esetlegesen fellelhető eltéréseket, különbségeket annak rendelkezései és a zsinati teológia között. Ki szeretném emelni az alkotmányjogot (Mörsdorf 1989, 256–272; Szuromi 2013, 13–27), melyen belül megannyi kérdés vetődik fel kezdve a pápai primátus természetétől, a püspöki kollegialitáson át, egészen a laikus hívők és a kormányzati hatalomhoz fűződő viszonyáig. Az újra és újra felvetődő kérdést a német szakirodalom a következőképpen fogalmazza meg: „Krönung oder Entwertung des Konzils?” Vajon a zsinat lezárulta után 18 évvel kiadott törvénykönyvben a zsinat teológiája elérhette „nagykorúságát”?

Kutatási témám a világi krisztushívők szerepvállalását vizsgálja a katolikus egyház jogrendjében. Jelen írásban a téma egyik teológiai alapját szeretném közelebbről megvizsgálni, nevezetesen a Zsinat és az egyházi törvénykönyv kapcsolatát.

Elsőként vizsgáljuk meg az egyházjog fogalmát. „Ubi homo ibi societas; ubi societas, ibi jus” – mondja Ulpianus. Bár elvétenénk az egyház teológiai lényegét, ha azt csupán egy természetes emberi kezdeményezésből létrejövő társaságnak tekintenénk, azonban kétségtelen, hogy láthatatlan isteni valósága mellett emberi-szervezett-intézményes és fejlődő szerkezettel is bír. Erdő Péter az Egyházjog teológiája című munkájában kimutatta, hogy a krisztusi kinyilatkoztatásból is levezethető az egyház jogi szabályozásának igénye (Erdő 1995). Természetesen itt elkerülhetetlen, hogy ne vonjunk párhuzamot a világi, más néven civil joggal. Amennyiben a világi jog legfőbb céljának a közös megteremtését tekintjük (vö. Király 2011), úgy az egyházi jogrend esetében ilyen legfőbb célként a lelkek üdvösségének elvét (*salus animarum suprema lex*) jelölhetjük meg (Vö.Haering–Rees–Schmitz 2015, 26, 31, 67, 76, 129, 155, 208, 241, 396, 697, 719, 959, 1200, 1648; Scicluna 2010, 1267–1292; Erdő 2002, 279–292; Pozzo 2012, 134–139; Wijlens 1994, 560–590).

A fentiek alapján a következőképpen definiálhatjuk az egyházjog fogalmát. A kánonjog az arra jogosult egyházi hatóság által alkotott, kihirdetett, jogi normákat jelenti, amelyek az Egyházhoz tartozó minden személy jogait és kötelességeit úgy határozzák meg és rendezik, hogy azok az egyházi közösséget megőrizzék, és közelebb vigyék az Egyház saját céljának eléréséhez. A kodifikált – tehát rendszerezett, kihirdetett – joganyagot az 1983-ban kiadott Egyházi Törvénykönyv tartalmazza.

Az egyházjog fogalmának bevezetése után röviden össze szeretném foglalni munkám második fontos alapfogalmát, a II. Vatikáni Zsinatot. A katolikus egyház történetéből 21 olyan főpapi zsinatot ismerünk (vö. Jedin 2009), melyek során a különböző helyeken összegyűlő püspökök a pápával való egységben kötelező érvényű döntéseket hoztak az egész egyházra nézve. Ezek sorában a legutolsó és a legnagyobb befolyással is bíró, az 1962-től 1965-ig Rómában megrendezésre kerülő II. Vatikáni Zsinat (vö. Melloni 2015; O'Malley 2015; Puskás–Perendy 2013; Wiltgen 1999; Casanova 1971; Kránitz 2002; Häring 2011, 42–68; Beinert 2009, 65–105; Schockenhoff 2010, 171–185). Ennek az egyetemes – tehát ökumenikus – zsinatnak a jelentősége abban

áll, hogy a történelemben először, nem valamivel szemben (tévtanítás, eretnekségek) hívták össze, hanem pont ellenkezőleg. XXIII. János pápa 1959. január 25-én a falakon kívüli Szent Pál bazilikában azért jelentette be a zsinat meghirdetését, hogy az majd őszintén szembenézzon az egyház valódi teológiai lényegével, azt az idők követelményei szerint újrafogalmazza és így kinyissa –egyre jobban bezáródó – kapuit a világ előtt. Ezt a zsinati célt legjobban két fogalom tudja meghatározni: *aggiornamento* és *ressourcement*. Míg első olasz fogalom (naprakésszé tétel) kifejezi azt az újító szándékot, mely a szentatyát vezette, addig a francia *ressourcement* megadja ennek az „újításnak” a módját illetve irányát: nem az addigi katolikus tanítással szeretett volna szakítani a zsinat, hanem az eredeti forrásokhoz való visszatérés fontosságát hangsúlyozta.

XXIII. János pápa azonban január 25-én nemcsak egyetemes zsinat összehívását jelentette be, hanem annak igényét is, hogy ezzel együtt az egyetemes egyházjog revideálást is megkezdjék. „*Esse condurranno felicemente all'auspicato e atteso aggiornamento del Codice di Diritto Canonico*” (XXIII János 1959, 68). Az *aggiornamento* fogalmát tehát megtaláljuk egy zsinati célkitűzésként is, de ugyancsak megjelenik az új egyházi törvénykönyv reformjának viszonylatában is. Amikor pedig ezt a megállapítást tesszük már javában a téma kellős közepében járunk.

Az 1962 és 1965 között tartó II. Vatikáni Zsinaton a katolikus egyház igyekezett a saját magáról alkotott teológiai tartalmat kritikusan megvizsgálni, és azt a kinyilatkoztatás fényében mind jobban újrafogalmazni. Így a klerikusok és laikusok elválasztása helyett, a *societas perfecta*-elv vagy a *nulla salus extra ecclesiam* tanok helyett inkább a Szentírásból vett képekkel szerette volna bemutatni önmagát, mint Isten népét, új Izraelt, illetve mint közösséget/communiót. Így tehát joggal vetődik fel az igénye annak, hogy az új formában előadott, de a mindenkori katolikus tanítással kontinuitásban lévő teológiai tartalmakhoz alakítsák az eddigi jogszabályokat, zsinati *communio* teológia fényében (Haering 2016, 61–80). Az új törvénykönyv sem anyagában, sem pedig formájában nem jelent törést az egyházi jogi örökségben, hanem a korszerű egyháztanilag elfogadott továbbfejlődés eredménye, és így lép az egyházi jogfejlődés egy következő fokára. Előadásomban tehát az előbbieken bevezetett témával kívánok foglalkozni és Ludger Müller és Sabine Demel egyházjogászokkal együtt feltenni a kérdést: *Krönung oder Entwertung des Konzils?* (Demel–Müller 2007). Magyarul és kicsit kibővítve így fogalmazhatnánk meg a fentieket: az új egyházi törvénykönyv vajon a zsinati teológia megkoronázása lett, tehát sikerrel ültette át a teológiai tartalmakat a jog nyelvezetére a törvényhozó, és így a kódex megőrizte a hűségét az új egyháztanhoz, vagy inkább annak leértékeléseként kell értelmeznünk az új törvénykönyvet?

Természetesen jelenleg inkább csak a fontosabb kérdések felvetésére van lehetőség, hiszen a téma mára szinte önálló részdiszciplínává vált a kánonjogon belül. „Ezért az új törvénykönyvnek, [...] szükségképpen előfeltétele volt a zsinat tevékenysége. Bár a zsinattal egyidejűleg jelentették be, időben mégis a zsinat után következik mivel az

előkészítését szolgáló munkálatoknak szükségképpen a zsinatra kellett támaszkodniuk, és így csupán annak lezárása után kezdődhettek meg” (Erdő 1997, 33) – ezekkel a szavakkal ismerteti II. János Pál *Sacrae disciplinae leges* kezdetű dokumentumában azt a tényt, hogy a törvénykönyv elkészítésével megbízott Kódex Revíziós Bizottság (Pontificia Commissio Codici Iuris Canonici Recognoscendo) első ülésén 1963. november 12-én felfüggesztette munkáját, egészen a Zsinat lezárultáig. Ebből is láthatjuk, hogy az egyházjog revízióját teljes mértékben a zsinat eredményeire kívánták építeni. „[...] a munkálatok kiemelkedően kollegiális szellemben folytak. Ez nemcsak a mű külső összeállítására vonatkozik, hanem mélyen érinti maguknak a hozott törvényeknek a lényegét is. A kollegialitásnak ez az ismertetőjegye, amely ennek a törvénykönyvnek a kialakulását különösképpen jellemzi, teljességgel megfelel a II. Vatikáni Zsinat tanítóhivatalának és jellegének. Ezért a törvénykönyv nem csupán tartalmánál fogva, hanem már keletkezése tekintetében is ennek a zsinatnak a szellemét hordozza” (Erdő 1997, 33, 35). Az előbbi idézettel azonban pont a fent vázolt kérdés gyújtópontjába jutottunk. Nevezetesen, hogy a legtöbb kritikát a zsinati nyelvezet joganyaggá történő formálása kapja jelenleg a témával foglalkozó kutatóktól. Ez a kérdés pedig szükségképpen összefügg a zsinati teológia általános hermeneutikai (értelmezési) problémájával, melyet szükségszerű látnunk a téma megértéséhez. Gondoljunk csak a kormányzati hatalom természetéről kialakult vitára (vö. 129. kánon), a püspöki szinódus tanácsadói jogkörére vagy éppen a világi krisztushívők hivatalviselését érintő vitákra (Gerosa 2006, 177–192). Az egyes zsinati résztémák Kódexben történő megjelenéséről bővebben – alapvető – eligazítást találunk Klaus Lüdicke 2008-ban megjelenő ünnepi tanulmányi kötete, melyet a zsinati teológia recepciójának elemzésére szenteltek a szerkesztők (Meier et al. 2008).

A következő szempont, melyre fel kell hívni a figyelmet, az a kodifikáció nyelvi nehézségeinek kérdésköre. A II. Vatikáni Zsinat egy olyan lelkipásztori jellegű zsinat, mely szakítani szeretett volna az addigi egyházi megnyilatkozások dialektikájával. Az eddigi skolasztikus, jogi, a párbeszédre kevésbé alkalmas terminológia helyett dialogikus módon próbáltak szólni a zsinati atyák az egyházhoz és magához a világhoz. Az új zsinati nyelvezet jobban megfelel a modern teológia kihívásainak, azonban ezt a jog nyelvére lefordítani sok esetben igen problémás volt. Ezt támasztja alá az 1967-es püspöki szinóduson elfogadott első kodifikációs alapelv is, mely nyomatékosan hangsúlyozza, hogy „a jog megújítása során az új törvénykönyv jogi jellegét, melyet maga az egyház társasági jellege kíván meg, feltétlenül meg kell őrizni. Ezért a törvénykönyv feladata szabályokat adni” (Erdő 1997, 61). Ezzel a szinódus kifejtette szándékát, miszerint a törvénykönyvnek meg kell őriznie jogi jellegét, így annak anyagát kánonokba és paragrafusokba kell önteni, nem pedig „pusztán” teológiai jellegű tanításnak kell lennie.

Végezetül vizsgáljuk meg II. János Pál pápa következő kijelentését: 1983. november 21-én a Pápai Gergely Egyetemen tartott beszédében a Szentatya az új egyházi

törvénykönyvet, mint a II. Vatikáni Zsinat utolsó dokumentumát illetve.¹ A szentatya szándéka alapvetően érthető: ki szeretne volna fejezni azt a szoros egybetartozást, amely véleménye szerint a zsinati dokumentumok és a kódex között fennáll. Azonban ha Stephan Haeringgel együtt közelebbről is megvizsgáljuk a kijelentés értelmét, felfigyelhetünk néhány szembevetendő különbségre (Haering 2015, 62–63). Értelemszerűen a Szentatya itt egy hasonlattal akart élni, és nem azt akarta kifejezni, hogy a 17 évvel korábban befejeződő zsinat adta volna ki magát a törvénykönyvet. Ettől izgalmasabb, ha a törvényhozó tekintélye, illetve a törvényt kiadó hatóság alapján vizsgáljuk meg a kérdést. Míg a zsinati dokumentumok mögött az egész egyházból összegyűlő pápával egységében lévő püspökök tekintélye áll, addig az Egyházi Törvénykönyv csupán a pápa joghatósági primátusára támaszkodik. Természetesen nem felejtendő itt el az a széleskörű konzultáció a püspökök körében, amely megelőzte a kiadást. Felmerül tehát a kérdés, vajon az új törvénykönyv teológiai, illetve pasztorális tekintélyét a zsinati dokumentumok többé-kevésbé pontos recepciója adja vagy inkább a pápai kihirdetés tekintélye. A kérdésre rögtön meg is szeretném adni a választ mindennemű félreértés elkerülése érdekében: míg tartalmi autenticitását a zsinattal meglévő, előbb említett szoros kapcsolat biztosíthatja, addig természetesen jogi legitimitációját a pápai kihirdető aktusból nyerte.

Egy lépéssel már tovább is vezet bennünket a következő kérdésfelvetés. Az egyház jogrendjében – pont sajátos célja okán – megkülönböztetett szerepet játszik a jogi szabályok értelmezésénél a jogalkotó szándékának figyelembevétele. Az egyes jogszabályokkal milyen célt szeretett volna szolgálni a törvényhozó? Itt pedig komoly szerepet kaphat a II. Vatikáni Zsinatnak teológiája, amely a kódex mögött áll. Felvetődik tehát a kérdés: vajon a Kódexet kell-e a Zsinati kijelentéseinek fényében értelmeznünk, vagy pedig a zsinati dokumentumok hermeneutikai korlátjává maga a kódex lesz? Véleményem szerint amennyiben a II. Vatikáni Zsinat teológiájához hűségesek akarunk maradni, csakis az első értelmezés lehetséges.

Összegzésként elmondható, hogy a kánonjogban is érvényes a két római jogelv: *ius sequitur vitam*, *ius sequitur doctrinam*. Esetünkben 1983-ban a jog valóban követte a tanítást, nevezetesen a II. Vatikáni Zsinat teológiáját. Ezzel egy komoly feladatot oldott meg a Kódex Revíziós Bizottság, át kellett ültetnie a zsinati tanítást a jog olyan nyelvére, mely azt nem változtatja meg, nem fosztja meg eredeti tartalmától vagy

¹ „Per essere compreso, questo Codice deve essere studiato seriamente. Esso non è ciò che soprattutto fu il Codice del 1917: l'unificazione e la purificazione del diritto esistente, secondo gli intendimenti di quel pastore incomparabile che fu S. pio X. Il Codice del 1983 promulgato e mandato in vigore in quest'anno giubilare della Redenzione, è Codice molto differente. Esso si inserisce, certo, nella tradizione ecclesiale, ma la vivifica con lo spirito e le norme conciliari. È il Dodice del Concilio e, in questo senso è l'«ultimo documento conciliare», il che indubbiamente costituirà la sua forza e il suo valore, la sua unità e il suo irraggiamento.” (Communicationes 1983, 124–126)

épp dinamikájától. Éppen ezért az új törvénykönyv kánonjainak forrásmegjelölései (Pontificia Commissio Codici Iuris Canonici authentice interpretando 1989) a legtöbb esetben a II. Vatikáni Zsinat egyes dokumentumaira utalnak. Így a törvénykönyv minden eddiginél jobban épít a teológiai tartalmakra, példának hozhatnánk a minden fejezet elején található úgynevezett „teológiai kánonokat”. Ezek olyan törvények, melyek nem tisztán egyházi jogot fogalmaznak meg, hanem egyetemes („isten jogot” tartalmazó) alapelvek is. Ezért szem előtt kell tartani, hogy a 11. kánon² értelmében nem csak a katolikus krisztushívókra érvényesek. Lényegesebb azonban témánk szempontjából az a tény, hogy e kánonokban világosan megmutatkozik a II. Vatikáni Zsinat tanítása és az Egyházi Törvénykönyv (CIC) közti szerves kapcsolat. E kánonok forrása szinte minden esetben a zsinati dokumentumok szövege, melyet szó szerint, vagy kisebb technikai jellegű változásokkal vesznek át. Jellegük miatt ezen hosszabb törvényi helyek kevésbé jogi, mindinkább teológiai dimenzióval bírnak, melynek azonban jogi következményeit az utánuk következő egységek bontják ki. Így ilyen bevezető, illetve teológiai jellegű a 204. kánon, melynek a Lumen gentium 32. pontja szolgál forrásul, a 208. kánon (LG 32c; GS 49, 61), 330. kánon (LG 22a; Nota explicativa praevia 1.), 375. kánon (LG 20, 20; CD 2), 573. kánon (LG 42-44, CD 33; PC 1), 747. kánon (LG 24-25; DV 7-10; CD 19), 834. kánon (SC 7c), 840. kánon (SC 6, 7, 14, 26-28, 59; LG 7, 14), 849. kánon (LG 11, 14a, 16, 40; PO 5) 879. kánon (LG 11; AG 36; PO 5), 897. kánon (illetve 898. és 899. kánonok) (SC 10; PO 5), 959. kánon (LG 11), 998. kánon (SC 73; LG 11; PO 5) 1008. kánon (LG 10, 11, 20, 27; PO 2, 5, 7, 12, 18), 1055. kánon (LG 11, 41; AA 11; GS 48), 1752. kánon (vö. Pontificia Commissio Codici Iuris Canonici authentice interpretando 1989).

Azonban az „utolsó dokumentum” kifejezést csak bizonyos fenntartások mellett érdemes használni. Amennyiben a Kódexet, mint a zsinati teológia lezárultát értelmezzük, úgy elvétjük a kódex eredeti célját. Éppen ezért a törvénykönyvet sokkal inkább kell új kezdetként szemlélnünk. Ebből kifolyólag pedig alapos, rendszeres és tudományos munkával kutatni kell lényegét és teológiáját, azt folyamatosan összevetni a zsinati alapokkal és nem félni az esetleges kevésbé sikeres értelmezésekre való rámutatástól, ezek javításától. E ponton jutunk vissza írásom kezdőmondatához. A kánonjog előadásában is tekintettel kell lenni az Egyház misztériumára, a Szent Zsinat Egyházról szóló konstitúciójának tanítása alapján. E kijelentés okán pedig újra és újra fel kell tenni a kérdést: vajon az adott jogintézmény tekintetében a zsinati teológia megkoronázásával vagy leértékelésével állunk szemben.

2 „A tisztán egyházi törvények azokat kötelezik, akiket a katolikus egyházban keresztteltek meg, vagy oda fölvettek, és eszük elégséges használatával rendelkeznek, továbbá, hacsak a jog kifejezetten másképp nem rendelkezik, hetedik életévüket betöltötték.” CIC 1983 11. kánon.

Irodalom

- II. János Pál. 1983. *Cost. Ap. Sacrae disciplinae leges*. I. 25: AAS (75), II. 6–30.
- II. Vatikáni Zsinat. 1966. *Optatam totius dekrétum*. In AAS (58) 724.
- XXIII. János. 1959. *Sellemnis Allocution, 1959*. 01.25. AAS 51: 68.
- Beinert, Wolfgang. 2009. A II. Vatikáni Zsinat helye napjaink egyházi önértelmezésében. *Mérleg* 1–2: 65–105.
- Casanova, Antonie. 1971. *A II. Vatikáni Zsinat*. Budapest.
- Demel, Sabine–Müller, Ludger. szerk. 2007. *Krönung oder Entwertung des Konzil, Paulinus*.
- Erdő Péter. 1995. *Az egyházjog teológiája*. Budapest.
- Erdő Péter. ford. 1997. *Az egyházi törvénykönyv*. Budapest.
- Erdő Péter. 2002. Die Funktion der Verweise auf das „Heil der Seelen“ in den zwei Gesetzbüchern der katholischen Kirche. *Österreichische Archiv für Recht und Religion* 49: 279–292.;
- Gerosa, Libero. 2006. Vollmacht und Gemeinschaft in der Kirche. *Österreichisches Archiv für Recht und Religion* 53: 177–192.
- Haering, Stephan. 2015. Konziliare Ekklesiologie und kanonische Sprache. In *Ius quia iustum. Festschrift für Helmuth Pree zum 65. Geburtstag*, szerk. Güthoff, Elmar–Haering, Stephan. 61–80. Berlin.
- Haering, Stephan–Rees, Wilhelm–Schmitz, Heriber. szerk. 2015. *Handbuch des katholischen Kirchenrecht*. Regensburg.
- Häring, Hermann. 2011. Az egyház jelenlegi válsága mint esély. Lépések egy biztató jövőjű hívő közösség felé. *Mérleg* 1–4: 42–68.
- Jedin, Huber. 2009. *A zsinatok története*. Budapest.
- Király Miklós. 2011. Közjő és alkotmányozás. *Magyar Szemle* 20 (3–4). http://www.magjarszemle.hu/cikk/20130221_kozjo_es_alkotmanyozas (2016. máj. 12)
- Kránitz Mihály. szerk. 2002. *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai negyven én távlatából*. Budapest.
- Meier, Dominicus M.–Platen, Peter–Reinhardt, Heinrich J. F.–Sanders, Frank. szerk. 2008. *Rezeption des zweiten Vatikanischen Konzils in Theologie und Kirchenrecht heute*. Essen.
- Melloni, Alberto. szerk. 2015. *Das II. Vatikanische Konzil*. Stuttgart.
- Mörsdorf, Klaus. 1989. Das synodale Element der Kirchenverfassung im Lichte des II. Vatikanischen Konzil. In *Schriften zum Kanonischen Recht*. 256–272. Paderborn–München–Wien–Zürich.
- O'Malley, John W. 2015. *Mi történt a II. Vatikáni zsinaton?*. Budapest.
- Pontificia Commissio Codici Iuris Canonici authentice interpretando*. 1989. Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli Pp. II. promulgatus. Fontium annotatione et

- indice analytico-alphabetico auctus. Città del Vaticano.
- Pozzo, Massimo del. 2012. *Salus animarum*. In *Diccionario General de Derecho Canónico VII*, cur. Otaduy Javier–Viana Antonio–Sedano, Joaquín VII. 134–139. Navarra.
- Puskás Attila–Perendy László. szerk. 2013. *A II. Vatikáni Zsinat: Isten ajándéka az egyház és a világ számára*. Budapest.
- Schockenhoff, Eberhard. 2010. Kiengesztelődés a fundamentalizmussal? Vita a zsinat hiteles értelmezéséről. *Mérleg* 2010, 1–2: 171–185.
- Sciicluna, Charles. 2010. „Bonum commune Ecclesiae” as a criterion for regimen and the exercise of rights in the 1983 Code of Canon Law. In *Iustitia et Iudicium. Studi di Diritto Matrimoniale e Processuale Canonico in Onore die Antoni Stankiewicz*, szerk. Kowal, Janusz–Llobell, Joaquín. Rom.
- Szuromi Szabolcs Anzelm. 2013. A Lumen gentium kezdetű konstitúció mint az Egyház alkotmányának gerince és annak forrásai. In *Egy működő szakrális jogrend*. 13–27. Budapest.
- Wijlens, Myriam. 1994. *Salus animarum suprema lex: mercy as a legal principle in the application of canon law?*. *The Jurist* 54: 560–590.
- Wiltgen, Ralph M. 1999. *A Rajna a Tiberisbe ömlött: a második Vatikáni Zsinat története*. Budapest.

SIMKÓ CSILLA

A görög vázák üzenete – a mindennapi nő az ókori Attikában¹

Jelen tanulmányban azt kívánom bemutatni, hogyan engednek betekintést az antik vázáképek a névtelen, a mindennapi athéni, illetve attikai nő életébe és hogyan reprezentálják az általa végzett sokféle tevékenységet. A vizsgált és a tanulmányban szemléltetett vázáképek bemutatják a legtipikusabb, ezáltal pedig a leggyakrabban végzett női munkákat, a szövést és a fonást, a mosást és a vízfordást, valamint az anyaságot és a gyermeknevelést. A vázáképek nemcsak a nők életének hű tükrői, hanem kiváló összehasonlítási alapot biztosítanak más szépirodalmi művekkel, szakirodalmi munkákkal, illetve a szobrászat és az építészet remekeivel. A tanulmány arra is keresi a választ, miért tűnnek fel az attikai nők oly sokszor passzív szerepben, illetve minek köszönhetőek azok a sztereotípiák, amelyek mind a történelemoktatásban, mind pedig az antik görög világgal foglalkozó szakirodalomban a mai napig fellelhetőek. E tanulmány megírásában és a szükséges konklúziók levonásában nagy szerepet játszik Sian Lewis munkássága, aki a női tevékenységstruktúra vizsgálatát tűzte ki céljává.

Kulcsszavak: mindennapi élet, ókori görög nők, vázákép, szövés, anyaság

Bevezetés

Jelen tanulmányban azt kívánom bemutatni, hogyan nyerhetünk betekintést a történelmi szakirodalom által gyakran háttérbe szorított mindennapi görög, szűkebb értelemben véve az attikai nő életébe egy kivételesnek tekinthető, nem minden nap a szemünk elé kerülő forrástípus, az antik vázáképek segítségével. Azért tartom rendkívül fontosnak, hogy a vázáképeken megfestett egyszerű, hétköznapi nőkre fókuszáljunk, mert a vázafestők által megjelenített hol explicit, hol implicit tartalmak számtalan olyan információt hordoznak magukban, amelyek jól összevethetőek az ókori görögség emlékét megőrző és nagyságát hirdető irodalmi alkotásokkal – vegyük például Arisztophanész ún. „női darabjait”,² a Lüsizstraté, a Nők ünnepe és a Nőuralom című komédiákat, Euripidész Médeia című tragédiáját vagy akár a homéroszi eposzokat, az Íliaszt és az Odüsszeiát –, a csodás görög szobrokkal, a Parthenon fenséges frízeivel, vagy a filozófi-ai alkotásokban foglalt magas gondolatokkal.

- 1 Ugyanezen cím alatt megjelentetett cikkem az ÚjNautilus irodalmi és társadalmi portálon olvasható (Ondrejcsák 2015). Köszönöm Ondrejcsák Eszternek, hogy lehetőséget biztosított számomra, illetve köszönöm Bánki Évának, a portál főszerkesztő-helyettesének, hogy tanácsaival további kutatásra sarkallt.
- 2 A Bolonyai Gábor által szerkesztett Arisztophanész vígjátékai című kötet (Arisztophanész 2002, lásd a szerkesztő előszavát: 5–18.,) rengeteg hasznos információt tartalmaz például az arisztophanészi ókomédiák magyar nyelvű fordításával, a fordítás körülményeivel kapcsolatosan. Ugyanebben a műben olvashatjuk Arany János – aki ezen művek kiemelkedő fordítója is volt – véleményét, meglátásait, illetve azt a levelét, amelyben a fordítás nehézségeivel összefüggésben a „három női darabról” is ejt szót.

1. ábra: Az athéni Parthenon egyik fríze a klasszikus korból, amely az összevetés alapjául szolgálhat

Forrás: <http://studydroid.com/imageCards/0b/au/card-18185189-front.jpg>

Habár a mindennapi élet és munkavégzés épp az a területe a görögök történelemnek, amelyről a legkevesebbet tudunk, és amely talán sokszor a legkevésbé érdekes a ma embere számára, mégis érdemes az egyszerű, minden hírnévtől mentes emberek – jelen esetben a névtelen görög nők, asszonyok – felé fordítanunk a figyelmünket. Ahogyan azt a Görög művelődéstörténetben, e téma legismertebb hazai összefoglalásában is olvashatjuk, hétköznapiak nélkül nem is létezhetett volna az a szellemi és anyagi kultúra, amely iránt még mindig oly nagy az érdeklődés. A Születés, csecsemőkor, Nevelés és a Nők helyzete című részekben bemutatásra kerül mindaz, amelyről jelen tanulmányban szót ejtek majd: a női névtelenség fontossága, az általuk végzett sokféle tevékenység, az anyai szerepkör, ezen belül is a gyermekvállalás, valamint a családon belül gondosan kialakított kapcsolatok, melyek egyszerre tették kerek egészé a korabeli nő életét, háttárazták meg létezésének értelmét (Németh et al. 2006, 373–403).

Jelen tanulmány elkészítésében tagadhatatlanul nagy szerepe volt Sian Lewis 2002-ben megjelent *The Athenian Woman: An Iconographic Handbook* címet viselő könyvének, amelynek változatos témákat ismertető és feldolgozó fejezetei nagy hatást gyakoroltak rám (Lewis 2002). Ezt a művet az emeli ki a görög antikvitással foglalkozó szakirodalmak sorából, hogy a kevésbé művészi vagy a klasszikus értelemben kulturális értéknek minősített forrásanyag³ mellett nem csupán a halhatatlan istenek világára

3 Azért jutottam erre a véleményre, mert Lewis vizsgálata során olyan töredékeket, a mindennapi élet során használt kerámiákat is felhasznál, amelyek meglátásai szerint nem képviseltek különösebb művészi értéket, már csak funkciójukból kifolyólag sem. Azonban mégis fontos lehet az otthoni használatra készített vázákat vizsgálat alá vonni, hogy egy szélesebb kontextusba helyezhessük az athéni nővel kapcsolatos ismereteinket (lásd a vázafajtákról szóló részben a 8–9. oldalon).

vagy a nagy költők meglátásaira helyezi a hangsúlyt, hanem éppen azokra a halandó, a névtelenség sötétjébe burkolódzó, sokszor marginális élethelyzetekben megjelenő alakokra, akik a történelmet ugyan névtelenül, de mégis alakították. Lewis történet-tudományi (ezen belül gendertudományi) érdeklődésének következtében a névtelenség leple alatt élt egykori görög nőket emeli fel és ki, ezzel is szétfeszítve (a főként a középiskolai történelemoktatásban tapasztalható és bizonyos szakirodalmi művekben mind a mai napig élénk kerülő) a görög nők passzivitásának kereteit. Célom, hogy Lewis művének felhasználásával betekintést nyújthassak a névtelen görög nő életébe és abba a sokszínű tevékenységstruktúrába, amely élete részét képezte, ezzel is ráirányítva a figyelmet a görög nő mindennapi életben betöltött aktív szerepére, az általa végzett sokféle tevékenységre.

A női tevékenységstruktúra bemutatása

A nők feltételezett passzivitásának okai, az aktív nő kora és feladatai

Miért is nem állja meg a helyét a névtelen attikai nők oly sokszor ismételt passzivitása, milyenek is voltak ezek a belső szoba csendjében dolgozó, a férjeik háta mögött hol kényszerűségből, hol kötelességből megbúvó nők és asszonyok?⁴ Ha jobban szemügyre vesszük a rendelkezésünkre álló vázaképeket vagy a róluk készített rajzokat,⁵ arra a

4 Cartledge a néma athéni nőkről („the silent women of Athens”) beszél, illetve arról, hogy a nő történeti vizsgálódások sokszor problémákba ütköznek, hiszen a nőt nem a férfihez, a férfiakhoz viszonyítva mutatják be, hanem épp ellenkezőleg, a férfiakkal szemben, a férfiaktól elkülönítve jelenítik meg. A nő történet mint tudományág is számos nehézséget rejt magában, hiszen a korabeli antik nőkről a leggyakrabban férfiak írtak. Ennek megfelelően bizonyos szépirodalmi művekben, pl. Euripidész Médeijában, Platón *Az állam* című munkájában, illetve Arisztophanész bizonyos alkotásaiban az athéni nők ugyan nagyobb nyilvánosságot kapnak, mint nem athéni vagy attikai társaik, mégis a férfiak szemszögéből kerülnek bemutatásra (vö. Cartledge 1990, 32–37). Úgy gondolom, ettől függetlenül azonban az irodalmi alkotások mérvadó forrásokként szolgálhatnak, hiszen jócskán utalnak a nők által a családban betöltött szerepre és munkavégzésükre. További vizsgálathoz lásd még Blundell 1995, 113–129).

5 Számos vázákép elérhető online, például a Classical Art Research Centre and The Beazley Archive segítségével: <http://www.beazley.ox.ac.uk/index.htm>. A Hellenica World (<http://www.hellenicaworld.com/Greece/Ancient/en/ImagesOfAncientGreeks.html>), a Greek Mythology Index (<http://www.mythindex.com/>) és a Theoi Greek Mythology (<http://www.theoi.com/>) nevű oldalak segítségével szintén számos vázáképre és vázáképről készült rajzra, valamint egyéb hasznos információkra találhatunk. A Theoi és a Greek Mythology Index főként a görög mitológia alakjaival kapcsolatban nyújtanak számunkra ismereteket, míg a Hellenica World számos kategóriája a mindennapi élet és munkavégzés különböző aspektusait ismerteti. A Szépművészeti Múzeum (http://www.szepmuveszeti.hu/antik_gyujtemeny/adatbazisok-116) oldalán további adatbázisokkal ismerkedhetünk meg. Fontos még megemlíteni Zadia Green munkásságát is. Green görög vázáképekről és nőalakokról készült rajzai a *The Athenian Woman*be is bekerültek.

következtetésre juthatunk, hogy a nő – legyen szó akár városlakó nőről, akár attikai parasztasszonyról – sohasem tétlenkedett, ehelyett munkavégzésével konstruktívan alakította oikosát, azaz családjának gazdasági közösségét, amelyen belül egyszerre töltötte be a gazdaasszony és a (jó esetben) hű feleség, anya szerepét. Ezek a tevékenységek természetesen a fent említett irodalmi alkotásokban is megjelennek, vegyük csak példaként a Lüsizisztraté nőalakjait, akik anyaként és az otthon csendjében folyamatosan munkálkodva egyaránt helytállnak, sőt, még a háború befejezéséért sem restek küzdeni. Habár sajátos módszereket használnak, mégsem félnek tenni a szebb és boldogabb jövő érdekében. Különösen figyelemre méltó, hogy az asszonyok mennyire intelligens emberi lényekként jelennek meg, akik a mindennapi élettel kapcsolatos hatalmas tudásanyag birtokában küzdenek a közjóért, a legtöbb esetben észérveket alkalmazva. Ugyanez igaz a Nőuralom szereplőire is, akiket szintén mélyen érintenek a gazdasági-társadalmi problémák, emiatt próbálják meg a férfiközpontú világot megváltoztatni. Habár ezek a művek a fikció eszköztárából jócskán merítenek, mégis – hol kisebb, hol pedig nagyobb mértékben – utalnak a nők által végzett sokféle munkára, tevékenységre.⁶

De kik is azok a névtelen, mégis aktív nők, illetve mikor jött el annak az ideje, hogy az itt tárgyalt nők elláthassák az oikos fenntartásával, előrehaladásával kapcsolatos feladatokat? Sue Blundell *Women in Ancient Greece* című munkájában azt írja, hogy az aktív jelzővel azok a 14–18 éves, tehát még tinédzserkorú lányok tüntethetők ki, akik a törvényes házasság kötelékébe lépve, régi kyriosukat – azaz vezetőjüket és irányítójukat, ez esetben édesapjukat vagy férfitrokonukat – elhagyva új kyriosukhoz, férjükhöz és egyben új irányítójukhoz kerültek (Blundell 1995, 114, 119–124).

A nők a vázák tanúsága alapján főként – de nem minden esetben – a háztartáson belül végeztek különböző munkákat, pl. gypjűfeldolgozást, azaz szövést és fonást, takarítást. Mindezekon felül főztek és mostak, illetve ők látták el gyermekeiket, tanították meg lányaikat az asszonyi feladatok helyes elvégzésére, végül, nem utolsósorban pedig a ház felügyelőiként figyeltek arra, hogy minden a helyén legyen: helytálltak a konyhában is, például amikor kenyeret sütöttek családtagjaik számára. Ők maguk őrölték meg a búzát, gyúrták meg a tésztát, majd fűtötték be a kemencét, valamint figyeltek oda a sült kenyérre. A férjhez menni készülő szűz leány és gazdaasszony közötti átmenetet hűen tükrözik azok a koréna nevezett szobrok, amelyek elénk tárják, milyenek lehetnek a korban azok a testileg-lelkileg érett fiatal szüzek, parthenosok, akik készen álltak egy új életforma, az asszonyi lét művelésére. A keblét megmutató, nőies alkatú fiatal

6 A Görög művelődéstörténetben azt olvashatjuk, hogy az átlagos, névtelen görög gazdaasszony, aki a férj számára valódi társ helyett inkább csak „házvezetőnő” volt, korántsem lehetett annyira értelmes, mint ahogy azt pl. az arisztophaneszi ókomédiákban láthatjuk, „mert tudatlanságuk folytán” (ti. csak a háztartásvezetéssel kapcsolatos ismereteket sajátították el édesanyjuktól, lásd a 379. oldalon és a *Nevelés* című alfejezetben) az élet semmilyen területén – pl. társas kapcsolataikat illetően – nem voltak nagy igényeik (Németh et al. 2006, 380).

leány finoman mutat rá a nő egyik legnemesebb feladatára, az anyaságra, valamint arra, hogy a nő magában hordozza a (jó esetben törvényes úton megvalósuló) reprodukció lehetőségét és a család, a nemzetség jó hírnevének és (föld) vagyonának továbbvitelét.

2. ábra: A koré,⁷ azaz a házasulandó fiatal leány egyik reprezentációja

Forrás: <http://www.mlabanas.de/Greeks/Arts/kore/AcropolisKore1.jpg>

A nők a vázák tanúsága alapján főként – de nem minden esetben – a háztartáson belül végeztek különböző munkákat, pl. gyapjufeldolgozást, azaz szövést és fonást, takarítást. Mindezekeken felül főztek és mostak, illetve ők látták el gyermekeiket, tanították meg lányukat az asszonyi feladatok helyes elvégzésére, végül, nem utolsósorban pedig a ház felügyelőiként figyeltek arra, hogy minden a helyén legyen: helytálltak a konyhában is, például amikor kenyeret sütöttek családtagjaik számára. Ők maguk őrölték meg a búzát, gyúrták meg a tésztát, majd fűtötték be a kemencét, valamint figyeltek oda a

⁷ A koré kapszán lásd a képet, majd vedd össze Deborah Tarn Steiner gondolatával: „Phrasikleia (ti. a koré egyik nevén nevezett ihletője) holds a lotus at its breast by way of symbol of its continued and eternally unplucked state. Like the words of the inscription, the rosettes below each breast, and the additional lotuses, alternately half-open and closed, that wreath the maiden's crown signal a blossoming into womanhood even as they affirm that this floraison has yet to occur. Together the different elements cohere in making the metonymic representation a visualization of the maiden in her social role, preserving her at the very threshold of the marriage to which she could once have aspired.” <http://www.hellenicaworld.com/Greece/Art/Ancient/en/Kore.html>.

sülő kenyérré. A férjhez menni készülő szűz leány és gazdaasszony közötti átmenetet hűen tükrözik azok a korénaik nevezett szobrok, amelyek elénk tárják, milyenek lehetnek a korban azok a testileg-lelkileg érett fiatal szüzek, parthenosok, akik készen álltak egy új életforma, az asszonyi lét művelésére. A keblét megmutató, nőies alkatú fiatal leány finoman mutat rá a nő egyik legnemesebb feladatára, az anyaságra, valamint arra, hogy a nő magában hordozza a (jó esetben törvényes úton megvalósuló) reprodukció lehetőségét és a család, a nemzetség jó hírvének és (föld) vagyonának továbbvitelét.

A legtípikusabb női feladatok bemutatása és részletezése

Szövé és fonás

A fentiekből is látszik, hogy a női tevékenységstruktúrájának számtalan részét és aspektusát lehet elkülöníteni, azonban olyan nagy mennyiségben állnak vázáképek és töredékek a rendelkezésünkre – mondja ezt Sian Lewis –, hogy szükséges valamilyen kritérium alapján szelektálni. Ezek a kritériumok lehetnek például egy festő munkái (az Amasis-festő és műhelyének alkotásai), bizonyos témák (vizet merő nők, ünnepek ábrázolása, az otthoni lét), a vázákon látható közös vagy eltérő vonások, vagy akár a kerámiák elkészítése során alkalmazott technikák és a kerámiák felhasználásának különböző területei (elhunytak sírjaiba vagy esküvői szertartásra szánt vázák) (l. Lewis 2002, 4–12). Jelen esetben az alapján választottam ki a nők különböző ábrázolásait, hogy melyek azok a legtípikusabb tevékenységek, amelyek elvégzése elengedhetetlen volt a mindennapi élethez. A tevékenységek, amelyeket bemutatok, a következők: szövé és fonás, mosás és vízfordás, végül, de nem utolsósorban pedig a gyermeknevelés.⁸ Ha közelebbről megnézzük ezeket a munkaformákat, egyfajta hierarchiát is felfedezhetünk közöttük: képzeletbeli „lépcsőnk” legmagasabb fokán – hasonlóan a mai modern felfogáshoz – az anyaság áll.

A 3. ábra vázáképe rendkívül komplex, mert az otthoni munkavégzésnek, illetve a nők szférájának hű tükrö: betekintést enged a szövé és fonás mesterségébe, valamint a tevékenység során használt eszközök egyikét is bemutatja. A korabeli divat is megjelenik, legyen szó a nők hajviseletéről, ruházatáról, amelyek láttán még azt is feltárhatjuk, milyen társadalmi státuszról származhattak. Mindezek felül azt is láthatjuk, hogyan éltek otthon a nők, képet kaphatunk az otthon belső felépítéséről, a bútorokról, még az

8 Lewis is kiemeli, hogy a vázáképek kiválasztása, a kategorizálás a legtöbbször szubjektíven történik, illetve azok értelmezése is sok esetben szubjektív. Ennek kapcsán az erotika témáját hozza fel, miszerint mi, 21. századi emberek sokszor profánnak találjuk a szexualitás ábrázolását, azonban lehet, hogy az adott ábrázolás az ókorban teljesen megszokottak, ha úgy tetszik, normálisnak minősült (Lewis 2002, 8–12).

odahaza használt kerámiák egyike is feltüntetésre került. A kép összetettségét fokozza, hogy a nők közötti kapcsolatokról, illetve a nő-gazdaaszonny és a gyermekek viszonyáról is árulkodik. Ha a látottak értelmezését a felső sorral kezdjük, összesen hat nőalak felé fordítjuk a tekintetünket.

3. ábra: Női munkavégzés és kapcsolati háló: kapcsolat más nőkkel, gyermekkel

Forrás: <http://thumbs.dreamstime.com/z/ancient-greek-vases-domestic-scenes-depicting-life-lifestyle-women-home-isolated-white-53500832.jpg>

Marilyn A. Katz egy érdekességre hívja fel a figyelmet a felső sor kapcsán, – bár a vázán megfestett nőknek a mitológia világából jól ismert neveik vannak – tipikus, megszokott női munkákkal foglalatосkodnak. Balról jobbra haladva az első páros nőtagja épp egy kosárba teszi az általa készített fonalgombolyagokat, miközben a vele szemben álló másik nő egy parfümmel teli kancsót, azaz egy alabástrom edénykét nyújt felé. A középső páros egyik nőalakja előtt egy kifejezetten ennél a tevékenységnél használatos kosár, a kalathos látható, amelyben szintén az elkészült gombolyagokat tárolták (vö. Katz, Illustraton 17). Az alsó sorból kiemelendő, hogy közvetlenül az anya lábánál látható egy kisgyermek, akinek játékát – édesanyja hajlott testhelyzetéből ítélve – folyamatos figyelem kíséri. A nők tehát munka közben sem csupán a munkára koncentráltak, hanem figyelmüket megosztották, feltehetőleg azért, hogy gyermekeiket semmilyen baj ne érhesse. Ez egyértelműen utalhat az anya-gyermek kapcsolat minőségi voltára, illetve arra, mennyire élettel teli és aktív légkörben nevelkedhettek a gyermekek.

Az 5. ábrán a vázaképről készült fekete-fehér rajzon pedig a szövés-fonás teljes folyamatát kísérhetjük figyelemmel, valamint újabb képet kaphatunk a nők közötti kapcsolatokról. Ahogyan az a kép alapján is kiderül, a nők nem hagyták magukra társaikat, illetve nem hagyták egyedül szolgálónőiket sem, együtt dolgoztak a ruhadarabok

elkészítésén. Az is látható, hogy az asszonyok általában többen vettek részt egy adott munkában – jelen esetben főként párokban dolgoztak –, a munkát pedig feladatok, munkafolyamatok alapján osztották fel maguk között. A vázaképen egy komplett munkafolyamat látható: az asszonyok elsőként feltekerik a fonalat, amiből majd gombolyag készül, aztán az elkészült gombolyagot kosárba teszik. Ezalatt mások egy álló szövőszéken dolgoznak, a munka végeztével pedig a kész ruhaneműt hajtják össze. Jobb oldalon látható az istos nevű szövőszék, amelynek álló típusán történnek éppen a szövés munkálatai (l. Katz, Illustraton 19).

4. ábra: *A kalathos*

Forrás: <http://www.hellenicaworld.com/Greece/ImagesML/Fashion/WoolKalathos.jpg>

5. ábra: *A szövés-fonás teljes folyamata*

Forrás: <http://www.hellenicaworld.com/Greece/ImagesML/Fashion/Weaving.jpg>

6. ábra: Istos

Forrás: <https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/236x/05/d6/f3/05d6f3a2fcc34d88233915411f0a493d.jpg>

Mosás és vízfordás

A legjellemzőbb női tevékenységek sorában elérkeztünk a mosáshoz és a vízfordáshoz. A mosás szintén nagy aktivitásra sarkallta az oikos gazdaasszonyát, aki bizonyos vázaképeken hajlott háttal és térdrel, láthatóan nagy erőbefektetéssel mos egész családjára – vagy a fáradtságos munka végeztével épp a kezét mossa tisztára –, ezzel is gondoskodva férjéről és gyermekeiről. Azonban valószínűleg nemcsak a kézzel történő mosáshoz volt szükség erős fizikumra, hanem a vízfordáshoz is. Számtalan olyan vázaképet láthatunk, amelyen a nők – szabadok és szolgák egyaránt – a közkutakhoz mennek a főzéshez és a mosáshoz szükséges víz beszerzése érdekében. A vízfordással kapcsolatos egyik legismertebb idea – mert mint tudjuk, az asszonyok nem feltétlenül csak vízért léphettek ki az otthon biztonságot nyújtó falai közül –, hogy a nők csak a közkutakon találkozhattak más nőekkel és csak itt nyílt lehetőségük arra, hogy családtagjaikon kívül másokkal is szóba elegyedhessenek. Amint az a vázaképeken látszik, a nők számára teljes mértékben megszokott volt a sorban állás a kútnál, illetve az is, hogy a teli vízfordó edényt, a hydriát a fejük tetején vigyék haza.

7. ábra: A legtipikusabb női tevékenységek egyike: a mosás

Forrás: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2f/Woman_laver_Met_1986.322.1.jpg

8. ábra: Vízhordás

Forrás: <http://imgc.allpostersimages.com/images/P-473-488-90/40/4010/1OIWF00Z/posters/women-at-a-fountain-black-figure-amphora-7th-century-bc-attic-greek.jpg>

Anyaság és gyermeknevelés

Végezetül zárjuk a tevékenységek sorát a legutolsó és egyben a hierarchia legmagasabb fokára állítható, a legnagyobb felelőséget igénylő „tevékenységgel”, a gyermekneveléssel. Sok esetben olvashatjuk, legyen szó akár szakirodalomról, akár magukról az irodalmi forrásokról, hogy az ókori Hellaszban nem alakulhatott ki szoros kötődés szülő és gyermeke között. Ami a hazai szakirodalmat illeti, a már korábban említett Görög művelődéstörténetben sem az a klasszikus anyai szerepkörrel van szó, amelyet az antik görög sírmlékeket vizsgáló tudós a látottak – például az anyát elsírató felirat, az elhunyt asszony anyai mivoltát kiemelő ábrázolásmód – alapján feltételezhet. Először is fontos észben tartanunk azt, hogy a gyermekvállalás és a szülés nem feltétlenül azzal a lelki háttérrel valósult meg, mint ahogyan manapság az anyaságra való felkészülés zajlik: akár azt is mondhatjuk, nem feltétlenül létezett a „gyermekáldás” fogalma, illetve csak bizonyos esetekben.⁹ A gyermekszülés az ókori Hellaszban inkább gazdasági szükségszerűség volt, mint érzelmi élmény. Ezt számos ponton igazolja a Görög művelődéstörténet: a görög családapának megvolt az a joga, hogy a gyermeket abban az esetben ne nevelje fel, ha „eltartása” anyagi nehézségek forrásául szolgálhat az oikos jövőjére nézve (Németh et al. 2006, 373). És mint tudjuk, az oikos fennmaradása mindenképp felett való volt. Mindezek alapján a gyermek – legyen szó akár fiú-, akár leánygyermekről – egyszerre jelentett gazdasági értelemben vett értéket, valamint súlyos anyagi terhet is.¹⁰

9 A Görög művelődéstörténetben számos esetben olvashatjuk, hogy a szerző(k) párhuzamot vonnak az ókori és a mai állapotok között, ezáltal is segítve az információk rögzülését és a korabeli állapotok megértését. Pl.: „a legtöbb államban a gyermeket irgalmatlanul kitétték valahová” (Németh et al. 2006, 373), „a pedagógia módszerei nem voltak nagyon fejlettek.” (376. oldal) és „meglepő lehet számunkra” (Németh et al. 2006, 376) stb. Ezzel vág egybe mindaz, amit a *Did the Ancients Care When Their Children Died?* című tanulmányban olvashatunk. Mark Golden azt írja az anya-gyermek/szülő-gyermek közti viszonyokra reflektálva, hogy össze kell hasonlítanunk az ókori viszonyokat azokkal az állapotokkal, teóriákkal, attitűdökkel, amelyeket a magunkéinak vallunk, hogy megértsük, miért hozták az egyszerű emberek azokat a bizonyos döntéseket. Ez a meglátás a tanulmány egészében tetten érhető, hiszen a szerző gyakran tesz említést bizonyos angol és európai gyakorlatokról, idéz fel és emel ki korabeli gondolatokat pl. a gyermekhalandóság kapcsán (Golden, 159–160).

10 Mark Golden tanulmányában utal a gyermekszülés- és nevelés komplexitására és a gyermeknevelés és a gazdasági érdekek között fennálló szoros kapcsolatra. Ennek megfelelően ha a gyermek világra jötté nyomán a családi közösségi anyagi előnyökhöz juthatott, akkor a gyermek megszülethetett. Érdekes, Golden itt mennyire nem domborítja ki a születéssel járó érzelmi változásokat – hasonlóképpen tesznek a Görög művelődéstörténet szerkesztői is –, sőt, a későbbiekben Golden a gyermeket „advantage”-ként, „prudent investemnet”-ként, végül pedig „benefit”-ként jellemzi. Azt is kiemeli, hogy az antik görögök a gyermek és az érdek szavakat egyaránt a tokos szóval fejezték ki. A későbbiekben E. P. Thomsont is idézi, amikor kitér a gyermeknevelés komplex mivoltára: „Feelings may be more, rather than less, tender or intense, because relations are 'economic' and critical to mutual survival.” Ezzel azt akarja kifejezni, hogy minél nagyobb szüksége volt egy adott családnak a gyermekre, annál jobban kötődött hozzá (ha más miatt nem is, az anyagiak miatt biztosan). Egy nagyon várt gyermek halála pedig minden bizonnyal nagy bánatot jelentett az egész oikos számára (Golden, 153–154).

Ami a szépirodalmat illeti, Arisztophanész komédiáiban gyakran feltételezhetünk pajzán kapcsolatot édesapa és leányai között, valamint történelmi tanulmányaink során sokszor arról is hallhattunk, hogy az ókorban rendkívül magas volt a gyermekhalandóság aránya, emiatt nem alakulhattak ki erős érzelmi kötelékek a szülők és kisgyermekük között (l. Golden, 156; Németh et al. 2006, 374). Az irodalmi művek által megjelenített kapcsolatokat listázza Mark Golden, aki Homérosz Iliászát és Euripidész Médeióját említi meg példaként: emlékeztet minket Asztüanax tragikus halálára – felnőtt keze által kellett elvesznie –, illetve arra, hogyan intett búcsút gyermekeinek Médeia és Andromakhé. Golden Hérodotosz és Thuküdidész alkotásaira is felhívja a figyelmünket, amelyek szintén bőséggel tartalmazzák iskoláskorú gyermekek halálát. Azonban a gyermekek halála – ahogyan az az említett művek elolvasása által világossá válik – gyakran más-más érzelmet váltott ki a szülőkből, a rokonokból, vagy általánosságban véve a felnőttekből. Volt, aki épp a gyermek halálát elkerülendő készített amulettet, hogy a kicsit senki és semmi ne bánthassa (Golden, 152–153). Ne felejtjük el azonban azt sem, hogyan vigyázott a vázáképen fentebb az anya gyermekére nőtársai körében – mert valóban vigyázott rá. Visszatérve az eredeti célhoz, az anya és a gyermek közötti kapcsolatot bemutató tárgyi források vizsgálatához, a vázáképek elemzése során arra helyeztem a hangsúlyt, hogyan ábrázolták ezeket a nem minden esetben létező vagy tetten érhető érzelmi kapcsolatokat.

9. ábra: Anya és gyermeke

Forrás: <http://www.hellenicaworld.com/Greece/ImagesML/Furniture/images/Mother.jpg>

Úgy gondolom, a fenti kép nagyban ellentmond a sokszor hangsúlyozott érzelemmentességnek: az anya gyermekével szemben ül, kitarja felé a karját, gyermeke pedig ugyanígy tesz. A korabeli találékonyságot mutatja az a vázaképen – pontosabban a vázaképről készült rajzon – látható etetőszék, amely megvédi a gyermeket attól, hogy kiessen vagy megsérüljön, viszont a gyermek karjait és lábait szabadon hagyja, hogy a kisdud kedvére mozoghasson, megerősödhesen. Ha nem lett volna semmilyen érzelmi kapcsolat anya és gyermeke között, akkor nagy valószínűséggel nem szánta volna rá figyelmét (ahogyan azt a szövés-fonás során is tette), vagy a 10. ábrán látható használati tárgy sem született volna meg.

10. ábra: Korabeli etetőszék, az anyai vagy szülői törődés bizonyítéka

Forrás: <http://www.hellenicaworld.com/Greece/ImagesML/Furniture/images/ChildCb.jpg>

A vázaképeket egybevetethetjük azokkal a sírkövekkel is, amelyek a kortalan athéni-attikai édesanyát jelenítik meg. Ezeken az ábrázolásokon anya és gyermek egységét figyelhetjük meg. Az anyai szerep az, amely a sírkő meghatározó momentumát szolgáltatja. Anya és gyermeke kettesben látható a sírkövön, az anya pedig karjaiban tartja gyermekét. A sírkövön látható kapcsolat azt reprezentálja, hogy az anya azért érte el célját, hogy gyermekét – azt a remélhetőleg fiúgyermeket, amely édesapja nevét továbbviszi majd és talán egyszer majd jó katonává cseperedik – a világra hozta.¹¹

11 A sírkövek láttán Babits Mihály Hegeso sírja – Egy görög emlékre című költeménye jutott eszembe, amelyet – mint történelem szakos pedagógus – az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet kiadványai között egy mindennapi élettel kapcsolatos feladatban láttam viszont. Lásd: http://etananyag.ofi.hu/uploads/learning_objects/188/uncompressed/files/assets/basic-html/page17.html; Anya és gyermek kapcsolatával, illetve az anyaság dicsőségével kapcsolatban lásd: Sharon–Dilon 2012, 249–262.

Ahogy arra már fentebb utaltam, a nők legfontosabb kötelességei közé tartozott, hogy egészséges gyermekeknek adjanak életet, lehetőleg törvényes keretek között.¹² A teljes jogú athéni polgár és a teljes jogú polgár törvényes leányának kapcsolatából származhattak csak olyan gyermekek, akik apjuk nevét öregbíthették és akik nemcsak az oikos, hanem a polis érdekeit is joggal képviselhették. Habár a gyermekvállalás mögött vitathatatlanul gazdasági érdekek álltak, érdekes módon a sírköveken, a halál karjaiban nem jelenik meg az anyagi érdek, az örökösödés problémája. Ez azt is mutathatja, hogy csak volt valamilyen szintű érzelmi kapocs a szülő és gyermeke között, illetve arra is utalhat, hogy a gazdasági érdekek annyira meghatározták az élet minden területét, beleértve a szülést és a gyermeknevelést, hogy mindenki számára világosak voltak, így külön nem említették meg őket semmilyen formában.

11. ábra: Anya és gyermeke egy sírkövön

Forrás: http://www.donnamed.unina.it/img/velo_crp01.jpg

12 Azonban voltak olyan nők is, akik mindent megtettek annak érdekében, hogy elkerüljék a teherbe esést, mégpedig azért, hogy sem saját, sem édesapjuk hírnevét ne mocskolják be (egyedülálló fiatal leányok), illetve hogy a terhesség ne befolyásolhassa mindennapi munkavégzésüket (rabszolgák, prostituáltak vagy a korábban már vizsgált, a talasiourgoi csoportba tartozó nők). Lásd részletesebben: Sharon–Dilon 2012, 82.

Összegzés

A férje irányítása alatt álló attikai nő – aki az irodalmi alkotásokban gyakran szóki-mondó, erőszakos és rosszra hajlamos természete miatt kontroll alá vontan, szabályok között él – számtalan szerepbe bújva rengeteg különböző tevékenységet végzett, hogy oikosát, azaz férjurát és törvényes gyermekeit megfelelően elláthassa. A feleség vér-beli gazdaasszonyként helytállt a konyhában, amikor ételt készített családjá számára, felruházta és nevelte gyermekeit, tisztán tartotta otthonát. Felügyelőként ügyelt szolgálónőire, hogy mindenki a kellő tempóban végezze a rá kiszabott munkát. Ha kellett, felügyelői szerepét levette szolgálóival együtt dolgozott. Mindezek mellett nő is volt, aki teljesítette házastársi kötelezettségeit, hogy aztán anyaként gondot viselhessen egy leendő katonáról, aki családjá jó hírnevét továbbviheti és örökítheti, vagy egy újabb ki-váló háziasszonyról. Előfordult, hogy otthonán kívül munkásnőként vállalt feladatokat, hogy megkönnyítse családjá megélhetését.

A fentiek figyelembe vételével arra a következtetésre juthatunk, hogy az ókori görög nő sokkal inkább része volt korának és szélesebb kontextusba helyezve a történelem folyamának, mint azt eddig gondoltuk, még akkor is, ha tevékenysége, családössze-tartó és gazdaságirányító szerepe a férfiakon (kyriosokon) keresztül – ha úgy tetszik –, közvetve érvényesült. A nő egyedi és kivételes személyiség lehetett, hiszen otthon biztosított egész családjá számára, segítette azt a mindennapi megélhetésben, terheik leküzdésében. Mindennapos tevékenysége tette a korabeli nőt különlegessé, egyedivé, dolgozó, mindenre odafigyelő gazdaasszonnyá, odaadó feleséggé és gyermekét óvó édes-anyává. Külön kiemelendő, hogy a nő a férfiakhoz hasonlóan – habár ezt a férfiak által dominált szépirodalom nem, vagy csak implicit módon emeli ki – értelmes, gondolkodó emberi lény lehetett, hiszen nem kis tudásra és széleskörű szakmai ismeretekre enged következtetni az a sokféle munka, amelynek az attikai nő a mestere volt. Mindezek alapján a mindig újat tanulni kész antik nő keménykezű munkás és mindenre figyelni képes, szolgálát irányító személy volt, aki ha kellett, kezébe vette a gyepelőt. Ezek nélkül a nők nélkül nem az lett volna a görög élet és kultúra, amelyet manapság is oly nagy figyelem kísér.

Irodalom

Arisztophanész. 2002. *Arisztophanész vígjátékai*. Budapest: Osiris Kiadó.

Babits Mihály. *Hegeso írja*. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00022/00466.htm> (2016. máj. 8.)

Babits Mihály: *Hegeso sírja – OFI*. http://etananyag.ofi.hu/uploads/learning_objects/188/uncompressed/files/assets/basic-html/page17.html (2016. máj. 8.)

Blundell, Sue. 1995. *Women in Ancient Greece*. Cambridge: Harvard University Press.

- Cartledge, Paul. 1990. *Aristophanes and His Theatre of Absurd*. *Classical World Series*. Bristol: Bristol Classical Press.
- Classical Art Research Centre and The Beazley Archive*. <http://www.beazley.ox.ac.uk/index.htm> (2016. máj. 8.)
- Cohen, Edward E. *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*. https://books.google.hu/books?id=kxOLn0IoGhAC&pg=PA108&lpg=PA108&dq=talasiourgoi&source=bl&ots=5FpOwRvAxz&sig=3GVR4AxXAsO_cKtC7uDhOIG0m-M&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKEwiI5sCqvNLNAhUFWxQKHUcsDT4Q6A-EIJjAB#v=onepage&q=talasiourgoi&f=true (2016. júl. 8.)
- Golden, Mark. *Did the Ancients Care When Their Children Died?* http://www.academia.edu/412909/Did_the_Ancients_Care_When_Their_Children_Died (2016. jún. 9.)
- Hellenica World images*. <http://www.hellenicaworld.com/Greece/Ancient/en/ImagesOfAncientGreeks.html> (2016. máj. 8.)
- Hellenica World koré*. <http://www.hellenicaworld.com/Greece/Art/Ancient/en/Kore.html> (2016. máj. 8.)
- Greek Mythology Index*. <http://www.mythindex.com/> (2016. máj. 8.)
- James, Sharon L.–Sheila Dillon. szerk. 2012. *A Companion to Women in the Ancient World*. *Blackwell Companions to the Ancient World*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Lewis, Sian. 2002. *The Athenian Woman. An Iconographic Handbook*. London: Routledge.
- Marilyn A. Katz. *Women, Children and Men*. <http://mkatz.web.wesleyan.edu/Images2/cv243.CIHAGILL3.html> (2016. máj. 8.)
- Németh György–Ritoók Zsigmond–Sarkady János–Szilágyi János György. 2006. *Görög művelődéstörténet*. Budapest: Osiris.
- Szép művészeti Múzeum adatbázisok*. http://www.szepmuveszeti.hu/antik_gyujtemeny/adatbazisok-116 (2016. máj. 8.)
- Theoi Greek Mythology*. <http://www.theoi.com/> (2016. máj. 8.)
- Simkó Csilla. A görög vázák üzenete. *ÚjNautilus*. <http://ujnautilus.info/gorog-vazak-uzenete-mindennapi-no-az-okori-attikaban> (2016. máj. 8.)

KIS CSABA

Eger város adóköteles lakossága a Rákóczi-szabadságharc idején (1703–1710)

A kutatás alapvető célkitűzése, hogy Eger város Rákóczi-szabadságharc korabeli történetének részletesebb feltérképezésével megvizsgálhassuk azokat a tényezőket, melyeknek köszönhetően a település a felkelés egyik bázisává válhatott. A korábbi években elsősorban kutatásaink hadtörténeti vonatkozású szegmenseit és a hozzájuk tartozó újabb eredményeket publikáltuk. Munkánk következő fázisa azon gazdasági-társadalmi összefüggések feltárása, amelyek segítségével konzekvensebben megválaszolhatjuk a kérdést, miszerint az egeri lakosság rendelkezett-e olyan gazdasági potenciállal, amely tovább erősít(h)ette a település bázisvárosi státuszát? E több lépcsőben zajló kutatás első szakaszában Eger Rákóczi-kori adóköteles lakosságának rétegződését és vagyoni helyzetét tettük elemzésünk tárgyává olyan kvantitatív jellegű primer forrásokra alapozva, amelyeket a helytörténeti szakirodalom mindeddig szinte teljességgel mellőzött.

Kulcsszavak: Eger, Rákóczi-szabadságharc, adóköteles lakosság, összeírás

A Rákóczi-szabadságharc korabeli Egert érintő kutatásaink során az eddigiekben elsősorban azokat a tényezőket vizsgáltuk meg, melyeknek köszönhetően a város a fegyveres küzdelem egyik kiemelt jelentőségű bázisaként funkcionálhatott az 1704-től 1710-ig terjedő időszakban. Háborús periódusról lévén szó, ezeket a kutatásokat alapvetően főleg hadtörténeti szempontok szerint elvégzett elemzések eredményeiként publikáltuk (Kis 2015a, 199–313; Kis 2015b, 66–75), így az Egert bázisvárossá tevő tényezők mögött meghúzódó komplexebb, főként gazdasági-társadalmi összetevők még nem kerültek a tudományos vizsgálódás reflektorfényébe. Primer feladatként merült fel tehát, hogy a város társadalmi viszonyait több szempontból, a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei, valamint Országos Levéltárában fellelhető elsődleges források és a korábbi helytörténeti szakirodalom adatainak egyeztetésével és kiaknázásával rajzoljuk meg a korabeli városi lakosság vagyoni helyzetében, rétegződésében és összetételében végbemenő változásokat. Mindezt azért, hogy ezáltal választ adhassunk arra a kérdésre: vajon az egeri lakosság rendelkezett-e olyan gazdasági potenciállal, amely tovább erősít(h)ette a település bázisvárosi státuszát? Mivel e kérdés teljes körű megválaszolása meghaladná jelen tanulmány kereteit, így csupán a kutatás első fázisának eredményeit tartjuk fontosnak közölni: azon konzekvenciákat, melyeket az egeri népességre vonatkozó 1703. és 1710. évi adó-, valamint vagyonösszeírások tanulmányozása során sikerült levonnunk.

Munkánk során a bevezetőben már említett korábbi helytörténeti szakirodalom releváns fejezetei biztosítottak támpontot a korszak lokális társadalmi viszonyainak egyes jellemzőit illetően, ugyanakkor megmutatkoztak azok a legfőbb hiányosságok is, melyek egyrészt a legtöbbször nem hivatkozott levéltári kútfők forráskritikai feldolgozásának részlegességéből, másrészt a szakmunkák tematikai sajátosságaiból adódtak. A három, általunk citálendő helytörténeti alpmű közül az időben első, Szederkényi Nándor vármegye-monográfiájának 1893-ban megjelent kötetében (Szederkényi 189, 76–159) a szabadságharc periódusának egri lakosságára nézve csupán elszórt adatokkal, a megállapítások alapját képező levéltári forrásokra pedig csupán homályos utalásokkal találkozhatunk. Mindez részben igaznak bizonyul Breznay Imre 1933/1934-es helytörténeti munkájával (Brenay 1934, 25–288) kapcsolatban is. Utóbbi szerző csupán a szakirodalmi hivatkozásokat tünteti fel többé-kevésbé pontosan, ám a levéltári anyag esetében nála szintén hiányzik a forrás lelőhelyének lejegyzése. Breznay abban a tekintetben azonban mindenképpen meghaladja Szederkényit, hogy táblázatos formában, viszonylag részletesen – ám lábjegyzetek hiányában az ellenőrzés lehetőségét kizárva – közli a korabeli város lakóházainak (Breznay 1934, 106–107), illetve az adóalanyok és vagyontárgyaik számát az 1700., az 1719., az 1728., valamint az 1800–1801. évre vonatkozóan (Breznay 1934, 140–141). Kutatásaink szempontjából Nagy József 1978-as várostörténeti monográfiája részben az általa közölt adatokkal, részben hiányosságaival biztosított még további támpontot (Nagy 1978, 182–218), e munka viszont csupán egy rövid bekezdés erejéig foglalkozott a felkelők oldalán hadakozó egriek becsült számával (Nagy 1978, 190–191), ezenkívül pedig a város 1687 utáni betelepülésének társadalmi hatásaival (Nagy 1978, 214–218), valódi mélyfurások nélkül.

Az általunk idézett három alapvető monográfián túl Nemes Lajos Eger város önkormányzatának fejlődésével foglalkozó művének vonatkozó részeit érdemes megemlítenünk (Nemes 2001, 7–36), melyekben a szerző Eger jogi helyzetének 17–18. századi alakulásán túl bemutatja a város adókerületi beosztását is. Ennek során kitér az adózó népesség számával, etnikai és foglalkozási megoszlásával, továbbá a lakóházak számával összefüggő kérdésekre (Nemes 2001, 21–31), sok helyütt évekre lebontott, túlnyomórészt pontos adatokat közölve, egzakt módon megjelölve a hivatkozott kútfőket. A mű célkitűzéséből, vizsgálati tárgyából és időkereteiből adódóan viszont az ezekkel kapcsolatos tendenciák értékelésére a szabadságharc eseményeinek és hatásainak szempontjából érthető módon nem kerül sor.

A rendelkezésünkre álló helytörténeti művek sorából Kovács Béla 2006-ban megjelent forráskiadványát tarjuk még kiemelendőnek (Kovács 2006). Az „Agria Recuperata” című kötet – amint azt alcíme is jelzi – a töröktől visszafoglalt Eger újjáépítésének első éveire vonatkozó, Georgius Edelspacher-féle 1690. évi összeírásokat dolgozza fel, így kívülesik ugyan a Rákóczi-szabadságharc időbeli keretein, ám a történeti előzmények tekintetében nagy értékkel bír vizsgálataink szempontjából. Ennek

oka, hogy Eger társadalmának 1690. évi állapotát a conscriptiok alapján meglehetősen részletesen mutatja be. A bevezető tanulmány (Kovács 2006, 5–41) nem feledkezik el a város korabeli térszerkezeti jellemzőiről, a keresztény kézre visszakerülő település igazgatásának újonnan történő kialakításáról, továbbá a statisztikai adatok elemzése nyomán a telki állomány, a szőlőterületek, az ingatlantulajdonlás és a lakosság etnikai összetételének leírásáról sem.

Kutatásunk esetében több aspektusból központi kérdés Eger társadalmi hátterének tanulmányozása. Egyrészt a bázisvárosi szerepkör, másrészt a fegyveres küzdelem egész időszaka alatt finansiális problémákkal küzdő konföderáció állama felől nézve nagy hangsúlyt kap más városokhoz hasonlóan Eger társadalma is, amely mindvégig potenciális adóalapként jelenik meg Rákóczi elképzeléseiben. Másrésztől nem csupán a fent említett réteg teherviselésével, hanem általában véve a nemesfémpénzben, illetve ahogy a kortársak emlegették: „féhér-”, vagy „fejírpénzben” történő adózással kapcsolatos nehézségek mindvégig kardinális kérdésként voltak jelen a kuruc államban, s váltak egyre súlyosabbá a szabadságharc eseményeinek előrehaladtával. Mindezek mellett megjegyzésre érdemesnek tartjuk, hogy előzetes várakozásainknak megfelelően vizsgálataink eredményei egyes részkérdéseknél láthatóvá tették azokat a nyomokat, melyeket a fegyveres küzdelem hadi és gazdasági helyzetének alakulása hagyott a városi társadalom összetételében és vagyoni lehetőségeiben. Figyelembe véve a rendelkezésünkre álló elbeszélő kútfők és szakmunkák adatainak hiányosságait, úgy gondoltuk: a kérdés eredményesebb megválaszolásához célszerű segítségül hívnunk olyan kvantitatív jellegű forrásokat, melyek adatsorai alkalmasak lehetnek a társadalmi változások különböző nagyságrendjeinek megállapításához. Így került sor kutatásaink első fázisaként két adó-, valamint egy vagyoni összeírás alaposabb tanulmányozására. Elemzéseink során nem hagytuk figyelmen kívül azt a történettudományon belül konszenzusként kezelt tény, miszerint a conscriptiokban foglalt adatokat fenntartásokkal ajánlott kezelni, többek közt azok felvételi módjából eredően,¹ ám meglátásaink szerint a nagyságrendek érzékeltetésére, óvatos becslések megtételére, továbbá a korábbi évek adatsoraival való összehasonlításra így is alkalmasnak bizonyultak.

Az általunk megvizsgált conscriptiok közül a legkorábbi egy, a városi adóköteles népességre kirótt pénzbeli terheket rögzítő 1703. évi² portális adóösszeírás.³ A lajstrom

1 E helyütt a teljesség igényét mellőzve elég csak a leggyakoribb tényezőket: az összeírók körültekintésének különbözőségeit, az adatfelvételi szempontok évenkénti és forrástípusonkénti eltéréseit, a névanyagban jelentkező, például a vezetéknevek tudatos használatának hiányából adódó problémákat felsorolnunk.

2 A forrás keletkezési idejét – rögzített dátum (hónap, nap) hiányában – nem tudjuk az adott évnél pontosabban megállapítani.

3 Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára, Eger város összeírásai (továbbiakban: MNL HML Eger város ö.i.) V-4/a/1. 301.

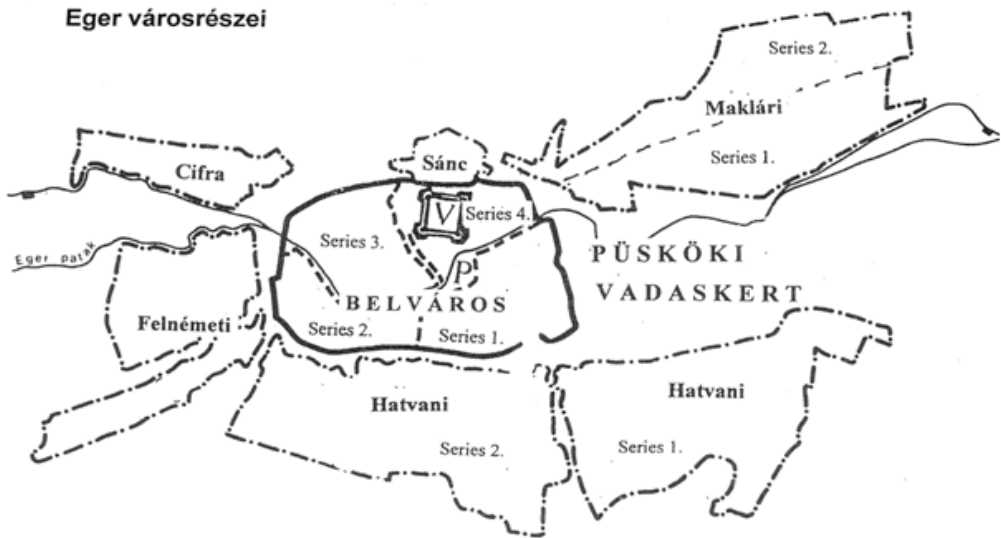
rovataiban az adózó nevén kívül a kirótt és a befizetett összeg (impositio, ill. solutio), valamint az esetlegesen fennmaradó tartozás (restantia) került rögzítésre magyar forintban (florenus) és dénárban. A conscriptio ezen kívül a település adókerületi beosztásának megfelelően tartalmazza az aktuális adószedési tized (decurio) sorszámát, valamint a szóban forgó tizedben lakó, adózóként szintén számba vett összeíró nevét is.⁴ Az irat áttekinthetőségét növeli, hogy a listára felkerült személyeket decurióknak külön lapon veszi számba.

A lajstrom felvételi szempontrendszerét tekintve megállapítható, hogy csupán a szűkebb értelemben vett, fallal határolt városban lakó egyéneket írták össze,⁵ 29 tizedbe osztva őket. A különböző adókerületek határainak megrajzolása kutatásaink jelenlegi állása alapján bizonytalan kimenetelű feladat lenne, ugyanis a későbbi évek conscriptioi – itt elsősorban az 1710., az 1712., továbbá az 1715. évi jegyzékekre gondolunk – az összeírt lakosság adatait annak területi elhelyezkedése szempontjából már teljesen más perspektívát alkalmazva, úgynevezett kerületenként (series) tartalmazzák. Mint azt a későbbiekben látni fogjuk, az általunk vizsgált 1710. évi vagyoni összeírás már azt a 4 kerületet rögzíti „Pars Heves”, „Pars Heves Második Tized(sic!)”, „Pars Borsod Egy Tized”, valamint „Pars Borsod Más Tized” néven, amelyeket az 1712. évi conscriptio készítői sorrendben Series 1., 2., 3. és 4.-ként aposztrofáltak.

4 Pl. „P[ri]mas Decurio, Stephano Turzay”. – MNL HML Eger város ö.i. V-4/a/1. 301. 2.

5 A korszakra vonatkozóan nem tartanánk helytállóknak a „belváros” kifejezés használatát, hiszen az általunk kutatott periódusban ezt a fallal körülvett településrészt tekintették a kortársak – még a közigazgatás szintjén is – a tulajdonképpeni Eger városnak, noha ekkoriban már feltehetőleg megjelentek azoknak a külső településrészeknek (más néven hóstyáknak vagy archaizáló formában hóstátoknak) a körvonalai is, melyek lakossága csak később (legelőször 1712-ben) kerül bele a városi adóösszeírásokba. Ebből következően cikkünk megírása során inkább a „városmag” kifejezés következetes használatát tartottuk szerencsésebbnek, ezzel az apró nyelvtani változtatással érzékeltetve a korabeli településszerkezet sajátosságainak lecsapódását az összeírások felvételi szempontrendszerében. Fontosnak ítéljük emellett megjegyezni, hogy a jelen munkánkban bemutatásra kerülő további összeírások az 1703-as lajstromhoz hasonlóan e városmag lakosságának terheit és vagyoni viszonyait rögzítik, amint azt a későbbiekben a Nemes Lajos már idézett munkájából átemelt térképpel fogjuk illusztrálni. A külső városrészek említésével kapcsolatban lásd: Nemes 2001, 21–24; Breznay 1934., 106; kifejezetten a hóstyák kérdéskörére vonatkozóan Agyagási et al. 2007.

6 Noha az 1710. évi vagyoni összeírás az adókerületek neveként a „tized” kifejezést használja, a magunk részéről helytállóbbnak látjuk tanulmányunkban a Hevesi 1. illetve 2. kerület, továbbá a Borsodi 1. és 2. kerület kifejezéseket alkalmazni, lévén hogy ez a beosztás merőben eltér az 1703-ban használt decuriális rendszertől. A Nemes Lajos idézett munkájában található térkép az 1710-es éveket követő, már a külső városrészeket is

1. ábra: Eger adókerületi beosztása a 18. században⁷

A fenti, szemléltetésül használt térképen világosan érzékelhető a fallal körül vett városmag adókerületi beosztása, ám e felosztásnak az 1703. évi decurio-rendszertől számított átalakulásáról nem szolgál érdemi információkkal. Ennek oka, hogy bár az 1712. évi conscriptio a kerületi mellett a decuriók szerinti felosztást is tartalmazza, ebben az összeírásban a belső városrész 4 kerületét még utoljára 34 tizedre felosztották,⁸ míg ezzel ellentétben ugyanezen településrész az 1703. évi jegyzékben csupán 29 tizedre tagolódott. Ebből következően tehát az 1703-as decuriók területe közel sem esik egybe az 1710. éviéekkel.

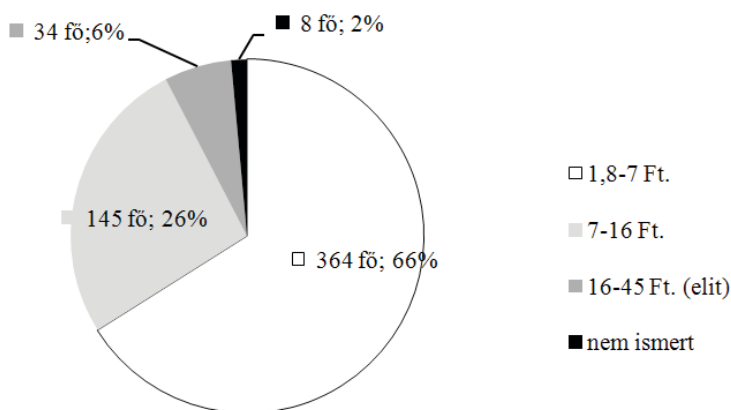
Az 1703. évi conscriptio vizsgálatából eredő nóvumok leginkább a nagyságrendi tényezők nyomán ragadhatóak meg. Ilyen tényező például a kirótt adó nagysága, melyet a jegyzék az „impositio” rovatban rögzít. Mivel az összeírás nem tartalmazza az egy porta után szedett adó pontos mértékét, így a kirótt összegből nem tudunk pontosan visszakövetkeztetni a különböző egyének által birtokolt porták nagyságára. Ennek ellenére a kirovás mértéke mégis adhat egyfajta útmutatót a vagyonos elemek kiszűrésére, valamint a városi társadalom vagyoni rétegeinek óvatos elkülönítésére.

⁷ A Nemes Lajos idézett munkájában található térkép az 1710-es éveket követő, már a külső városrészeket is számba vevő adókerületi beosztást tükrözi (Nemes 2001, 25).

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára, Eger város iratai (továbbiakban: MNL HML Eger város ir.) V-1/b/5. B. IV. 129.

A város vagyoni elitjébe tartozó adófizetők számának megállapításakor csupán a kirótt adónagyságok gyakoriságára támaszkodhattunk, figyelembe véve azoknak a személyeknek a terheit, akik az 1710-es vagyoni conscriptioban is hangsúlyos elemekként jelentek meg.⁹ Abból adódóan, hogy e kitételnek leginkább Hajnal István¹⁰ felelt meg, a legvagyonosabb réteg alsó határát 1703-ban a 16 forintnyi kirótt adóösszegben határoztuk meg.

1. diagram: Adózók száma és aránya a kiróvás sávjai alapján (1703)

Amint azt a fenti diagram is mutatja, ebbe a kategóriába a város 551 fős adózó népességéből 34 fő tartozik, amely 6%-os arányt jelent e csoporton belül.¹¹ Ahogyan az várható volt, a legnagyobb adóterhet viselő elit tagjai jellemző módon magasabb teljesítési arányt is produkáltak, vagyoni lehetőségeikből eredően. Az alábbi táblázatban mintegy szemléltetésül kiragadtuk a városi elit legtehetősebb tagjait, a kirótt és a teljesített adó mértéke szerint rangsorolva őket. Ily módon van ugyan egy csekély eltérés a személyek sorrendjét illetően, viszont beszédes adat, hogy a két oszlopban így ugyanazon egyének nevei szerepelnek.

9 Ilyen volt pl. Kis János vagy Lovas György. Előbbire: MNL HML Eger város ö.i. V-4/a/1. 301. 9.; utóbbira: MNL HML Eger város ö.i. V-4/a/1. 301. 3.

10 Hajnal a jegyzék szerint 16 forint 64 dénárt tartozott fizetni, s 11 forint 22 dénárral e kötelezettségének részben eleget is tett. Minthogy az adózók esetében a tartozások okáról nem rendelkezünk semminemű információval, ezért a restancia tényét nem tartottuk kizáró oknak a városi elitbe történő besoroláshoz. – MNL HML Eger város ö.i. V-4/a/1. 301. 11.

11 A lakosságszám becslésénél – figyelembe véve, hogy az összeírás felvételekor a háborús pusztítás még nem érezte hatásait – az általánosan elterjedt 4,5-es szorzót alkalmaztuk, így 551 adózó esetén nagyjából 2400 fős összlakossággal számolhatunk.

1. táblázat: A legnagyobb kirótt és teljesített adóösszeggel rendelkező egri polgárok 1703-ban

Kirovás (forint, dénár)		Teljesítés (forint, dénár)	
Körmöczy Mátyás	44,40	Körmöczy Mátyás	44,40
Spacz és Forster	36,90	Spacz és Forster	36,00
Gerbertné	33,76	Kis János	32,92
Kis János	32,92	Gerbertné	30,90
Szabó András	30,00	Szabó András	30,00
Hartyány Gergely	29,08	Hartyány Gergely	29,08

Szintén a kirótt adóösszegek gyakoriságát tekintettük mérvadónak a városi társadalom legszegényebb, illetve középrétegeinek megállapításakor. Az 1. diagramról leolvasható, hogy a legszegényebb csoportok tagjaira is legalább 1 forint 80 dénárnyi teher nehezedett, míg a 7 forintos határt az ezen érték alá eső kirovások nagyobb számú előfordulása adja. Ez alapján Eger társadalmának alsóbb csoportja kb. 364 főt számlált, ami az adózók megközelítőleg kétharmadát adja. Ez az arány a kb. 145 főből álló középső réteg esetében 26%. Mivel az elit esetében sem tekintettük kizáró tényezőnek a fennmaradó tartozást – annak nem rögzített oka miatt –, így a legalsó rétegeknél sem vettük ezt figyelembe. Igaz ugyan, hogy a középrétegek tagjai közül többen nem voltak képesek teljesíteni még a 7 forinthez közel eső terheket sem, s emiatt joggal merülhet fel a szegényebb réteghez történő besorolásuk, ám ez megfelelő kiegészítő információk nélkül (a nem fizetés oka, késedelem ténye a törlesztés terén) véleményünk szerint indokolatlan lenne. Ebből következően tehát bizonyos fokig merevnek tűnhetnek az általunk megrajzolt kategóriák, viszont definiálásuk a rendelkezésünkre álló források alapján csupán ezen a szinten történhetett meg. A kirovás, a teljesítés, valamint a fennmaradó tartozás összesített értékei, amelyek az adatokat figyelembe véve a teljes adózó lakosságnál együttesen 81%-os teljesítési arányt mutattak ki, alkalmasnak bizonyultak a főbb nagyságrendi tényezők szemléltetésére.¹²

A Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltárának anyagában megtalálható 1710. évi portális adójegyzék (MNL HML Eger város ir. V-1/b/3. B. IV. 31) minden hiányosságával együtt több tekintetben hasznos információkkal bővítette a kutatómunkánk során összegyűjtött ismeretanyagot. A conscriptio készítői a lajstrom második oldalán pontosan rögzítették az adatfelvételi munkálatok dátumát (1710. március 6.), így konstatálhatjuk, hogy a jegyzék még abban a periódusban készült, mikor az egri vár – és vele együtt a város – a kuruc csapatok ellenőrzése alatt állt (Nagy 1978,

12 Minden decuriot figyelembe véve a városi lakosság a rá kirótt 3829 forint 97 dénáros adóösszegeből 3111 forint 79 dénárt teljesített (81%), a fennmaradó tartozás pedig összesen 718 forint 28 dénár rá a conscriptio tanúsága szerint.

193–198; Kis 2014, 299–313). Amint tanulmányunkban már utaltunk rá, a szabadságharc során egyre súlyosabb anyagi gondokkal küzdő konföderáció államának vezetői számára mindvégig kardinális kérdést képezett, hogy a gazdasági stabilitás egyik legfőbb oszlopát jelentő nemesfém-pénz-forgalom rendszere a háborús helyzethez képest minél teljesebb formában fennmaradjon (Bánkúti 1991, 99–117). Mindez különösen a rézpénz egyre kritikusabb elértéktelenedése, illetve az 1708. augusztus 3-i trencsényi csatavesztést követően a szabadságharc hanyatlása miatt szinte lehetetlenné vált, ám a háborús időszak során végig találkozunk olyan törekvésekkel, melyekkel ezt a gazdasági válsághelyzetet a lehetőségekhez mérten orvosolni próbálták. Az illetékesek nem véletlenül ügyeltek tehát arra, hogy a kuruc fennhatóság alatt álló területek, különösen a városok, potenciális pénzbevételi forrást jelentő lakosságát összeírják, s a rájuk kirótt adót akár katonai erővel is behajtsák – inkább kevesebb, mint több sikerrel (Bánkúti 1991, 66–117).

Az előbb említetteken túl figyelembe véve, hogy a háborús helyzet mellett az 1709-ben megjelenő pestisjárvány is súlyosbította az egri lakosságra nehezedő problémákat, nem nevezhetjük meglepőnek a jegyzékben szereplő („fehérpénzben” adózni képes!) személyek rendkívül alacsony számát.¹³ Az összeírás anyaga ugyanis mindössze 143 adózó nevéből és a hozzájuk tartozó adatokból áll, úgy mint: kivetés (impositio), teljesítés (perceptio – annak napjával együtt!), illetve tartozás (restantia). További eltérést jelent az 1703-as jegyzékhez képest, hogy ebben a conscriptioban nyomát sem leljük adókerületi beosztásnak: a 143 név csupán sorszámozva, egymás után következik.

Az előbbieken fontosnak tartottuk kiemelni, hogy ezen irat csak a nemesfém-pénzben adózni képes egyéneket veszi számba. Mi lehet ennek az oka? Egyrészt Bánkúti Imre kutatásai nyomán nem ismeretlen előttünk az a – különösen a szabadságharc hanyatló szakaszában általánossá váló – jelenség, amikor az erőteljesen megromlott anyagi lehetőségekkel rendelkező lakosság terhei túlnyomó részét, sőt, sokszor egészét természeti javakban, ún. naturálékban rója le. Másrészt Eger vonatkozásában tudomásunk van egy, a portális összeírás idején keletkező lajstromról, mely az adójukat borban törlesztő egyének neveit tartalmazza (MNL HML Eger város ir. V-1/b/4. B. IV. 48.), így tehát az általunk vizsgált település esetében megfigyelhető a naturálékban történő adótörlesztés. További érdekességként megemlíthetjük az összeírással kapcsolatban, hogy ezen irat esetében már korántsem találkozunk a kirótt adóösszeg tekintetében olyan nagyságrendi eltérésekkel, mint 1703-ban. Leszámítva Markus Pernerné 40 dénáros (MNL HML Eger város ir. V-1/b/3. B. IV. 31. 6), Pillissi Györgyné 48 dénáros (MNL HML Eger város ir. V-1/b/3. B. IV. 31. 3.), valamint Andreas Vurczer adott viszonyok között egészen extrémnek nevezhető 20 forintos(!) kivetését (MNL HML

13 A nemesfém-pénzben adózni képes személyek száma az 1703. évi 551 főről 1710-re 143 főre, tehát mintegy negyedére csökken.

Eger város ir. V-1/b/3. B. IV. 31. 4.), a kirótt adóösszegek jellemzően 1 és 8 forint között mozognak.¹⁴ Mindezek mellett szembetűnő, hogy 1710-ben a pénzben adózni képes lakosság teljesítési rátája is magasabb 1703-hoz viszonyítva: jelen esetben ez az arány meghaladja a 92%-ot.

Eger korabeli társadalmának vagyoni viszonyairól mindezekon túlmenően azonban nem csupán a portális adójegyzékek tájékoztatnak bennünket, hanem a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltárának anyagában fellelhető 1710. évi vagyoni conscriptio (MNL HML Eger város ir. V-1/b/4. B. IV. 42.) szintén. Ez a jegyzék a korábbiakban tanulmányozott két portális összeíráshoz képest már korántsem a benne foglalt lakosok terheit, hanem azok aktuális vagyoni állományának egy részét rögzíti. Ez a töredékesség végeredményben abból fakad, hogy az egyes – egyébként adózónak minősülő – lakosok állatállományából csupán az ökrök, lovak, illetve a tehének számát, valamint az összeírtak által birtokolt szőlőterületek nagyságát tartalmazza. A conscriptio rovataiban dokumentálva találjuk továbbá a benne szereplő egyének társadalmi státuszát abban az esetben, ha az illető zsellér volt,¹⁵ nemkülönben azok foglalkozását, amely a mesterségtől kezdve a katonai beosztásig rendkívül sokszínű képet mutat, az irat keletkezési időpontjakor fennálló körülményeknek megfelelően. A jegyzék adatainak felvételét annak készítője vagy készítői 1710. december 20-ára datálják (MNL HML Eger város ir. V-1/b/4. B. IV. 42. 1.). A helytörténeti szakirodalom és korábbi kutatásaink alapján bizonyosan tudjuk, hogy a város feletti ellenőrzés ekkora már teljes egészében a császári seregek kezébe került, így a conscriptio lényegét tekintve a városi lakosság vagyoni viszonyainak egy jelentős szegmensét mutatja meg közvetlenül a vár császáriak által lefolytatott ostromát és a felkelés ügyének régióbeli kudarcát követően (Nagy 1978, 198–200; Kis 2014, 310–313). E helyzet egyértelmű lecsapódása láthatóvá válik, amint az adatsorokat részletesebb elemzés tárgyává tesszük.

Az összeírást vizsgálva a legfontosabb demográfiai tényezőként a város becsült lakosságszámának megállapítása kiemelt kérdést képezett. A névanyag elemzése nyomán kijelenthetjük, hogy a jegyzék elkészültekor 777 főt adminisztráltak 4 kerületbe osztva a lajstromba vett népességet. Ez jelenti becslésünk kiindulási alapját, hiszen akárcsak az 1703-as adózó népesség számának meghatározásakor, úgy jelen esetben is ez a 777 egyén képezi azt a társadalmi csoportot, amely megfelel az összeírás kritériumainak – magyarán: saját portával rendelkező (vagy házrészt bérlő¹⁶), felnőtt személy.

Figyelembe véve, hogy a település a vár császáriak általi ostromakor, illetve az azt

14 A fent említett kereteken belül is különösen az 1 és az 5 forint közötti kirótt adóösszegek gyakori előfordulása a leglátványosabb jelenség az összeírás adatait vizsgálva.

15 A zsellér státuszra vonatkozó adatok nem kaptak külön rovatot: ilyen esetben az illető neve elé egy „selly.” rövidítés került, ami a korabeli „sellyér” szó abbreviatúrája.

16 A conscriptioiban többször előfordul annak jelölése, hogy egy illető egy másik egyén házában, esetleg annak pincéjében lakik.

megelőző időszakban a pestisjárvány pusztítása nyomán jelentős emberveszteségeket szenvedett, így az adott évet nézve és egyfajta óvatos becslést megcélózva, tanácsosabbnak láttuk a korábban említett 4,5-es szorzó helyett a 3,5-es tényezőt alkalmazni.¹⁷ Ebből következően a város lakossága az 1710. esztendő legvégén körülbelül 2700 főre tehető, ami alapján feltűnően megmutatkozik, hogy a szabadságharcot megelőzően dinamikusnak mondható lakosságszám-növekedés trendjében a fegyveres konfliktus periódusa egyértelmű törést hozott. Noha az 1710 végi 2700 fős népességszám az 1703. évi 2400 főhöz viszonyítva csekély emelkedést mutat, nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a városban a hadműveletek lezárultát követően nagy valószínűséggel még szép számmal akadhattak olyan elemek,¹⁸ melyeknek Egerben tartózkodása szorosan összefügg a katonai eseményekkel, így az csupán átmenetinek mondható. Az alábbi táblázatra tekintve mindazonáltal konstatálhatjuk, hogy a település Hevesi 1. és 2. kerületében – melyet a tanulmányunkban is szereplő, Nemes Lajos munkájában először közzétett térkép (Nemes 2001, 25) Series 1. és Series 2. néven említ – koncentráltott a lakosság majdnem kétharmada (498 összeírt egyén – 1740 fő – 64%).

2. táblázat: Az 1710-es conscriptio összesített népességi és vagyoni adatai

Kerület neve	Összeírt lakosság (fő)	Zsellérek száma (fő)	Zsellérek aránya ¹⁹ (%)	Ökrök száma (db)	Lovak száma (db)	Tehenek száma (db)	Szőlőterület (kapás)	1 főre eső szőlőterület ²⁰ (kapás)
Hevesi 1.	275	67	24	92	146	94	464	1,7
Hevesi 2.	223	69	31	64	132	82	544	2,44
Borsodi 1.	193	2	1	51	69	38	26	0,13
Borsodi 2.	86	31	36	4	22	16	193	2,24
Összesen	777	169	22	211	369	230	1227	1,58

Az adatsorokra tekintve a fentebbiekből mintegy törvényszerűen következne, hogy ebben a két városrészben volt a legmagasabb a zsellérek aránya, ám – mint az a táblázatból is kitűnik – a helyzet bizonyos tekintetben más képet mutat. Bár a Hevesi kerületekben valóban számszerűen több zsellér lakott (67, illetve 69 fő), mégis a Borsodi 2.

17 Tovább erősíti a 3,5-es szorzó alkalmazásának létjogosultságát, hogy az összeírás névanyagában az 1703. évi portális conscriptiohoz képest szembe tűnően magasabb az özvegyasszonyok száma.

18 Pontos számuk – leszámítva a katonaként adminisztráltakat – nem ismert. Ennek becslésére csupán az 1715-ös összeírás vizsgálatát követően vállalkozhatunk.

19 Saját számításaink alapján.

20 Saját számításaink alapján.

részen a zsellérek magasabb arányban lelhetőek fel a kerület népességszámához képest (a 31 fő ebben az aspektusban 36%-ot jelent), a Borsodi 1. kerületben pedig magasabb népességszáma (193 fő) ellenére csupán 2 zsellér élt: ebből következik tehát az érzékelhető eltolódás.

A jegyzékben zselléreként rögzített egyének több mint fele (89 fő – 52,66%) az összeírásban rögzített vagyoni állomány szempontjából teljes mértékben nincstelennek bizonyult, nem volt sem állata, sem megművelhető szőlőterülete, közülük 17 fő azonban különféle mesterségek (pl. ács, csizmadia) birtokában volt, s többségük a város Heves vármegyéhez tartozó felének valamelyik kerületében lakott. Ha a szóban forgó társadalmi réteg egészére fókuszálunk, 1 fő rendelkezett 1, 16 fő 3, 30 fő pedig 5 kapás területű szőlővel,²¹ tehát összesen több mint egynegyedüknek (47 fő – 27,8%) volt szőlőbirtoka. A zsellérek mindemellett különböző nagyságú állatállománnyal szintúgy rendelkezettek. Az összeírásban 19 olyan zsellért találtunk, aki rendelkezett ökörrrel, 28 fő birtokolt lovat, valamint 29 fő mondhatott magáénak tehenet. A zsellérség egészen belül 15 fő legalább kétféle állatot tartott, de akadt olyan is (4 fő), aki mindhárom állatfajtaival rendelkezett. A bizonyos számú igás- és haszonállatot birtokló zsellérek nagy többsége a település Hevesi városrészének valamelyik kerületébe tartozott, s amint azt a következőkben látni fogjuk, ez a város teljes lakosságával kapcsolatban hasonlóképp elmondható.

A városi társadalom összességét nézve (tehát a zsellérekkel együtt) 69 olyan személyt találunk, aki ökörrrel, 202 főt, aki lóval és 148 olyan egyént, aki tehénnel rendelkezett. A lovak magas számát sokrétű alkalmazhatóságuk indokolja, hiszen éppúgy megfeleltek közlekedésre és teherhordásra, mint igavonásra, bár ez utóbbi munkát jellemzően ökrökkel végeztették. A teljes lakosságot vizsgálva szintén találunk olyan személyeket, akiknek legalább két állatfajta volt a birtokában, mindent egybevéve 110 főt, közülük 26-nak mindhárom összeírt állatfajta a birtokában volt, 494 fő (az összeírtak 63,6%-a, azaz majdnem kétharmada) viszont egyáltalán nem rendelkezett semmiféle állatállománnyal, amely meglátásunk szerint a megelőző háborús periódus következménye lehetett!

A város népessége által megművelt szőlő kérdésében a conscriptio abban a tekintetben hasonló képet mutat a zsellérséghez viszonyítva, hogy Horvát Mátyást leszámítva²² a szőlőbirtokosok kivétel nélkül 3 (103 fő) vagy 5 kapás (193 fő) kiterjedésű területtel²³

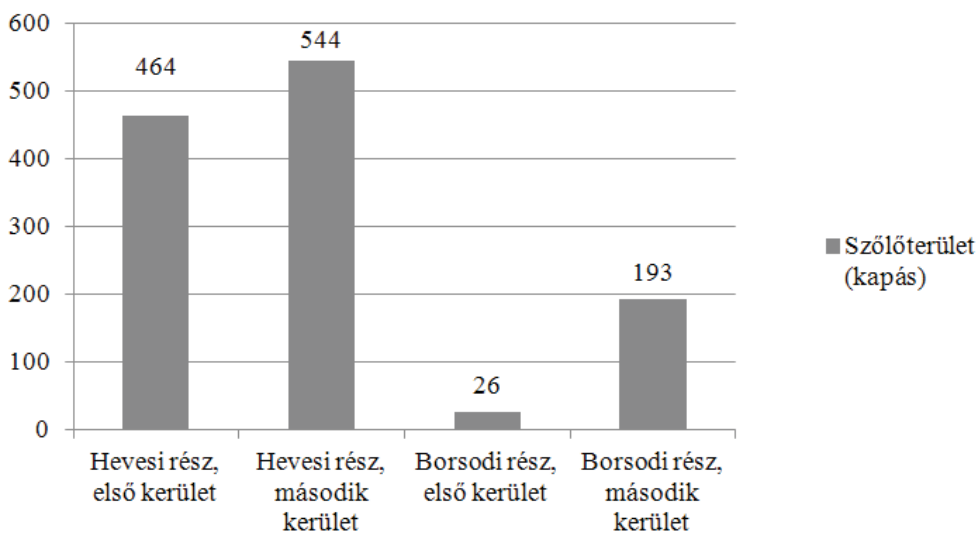
21 Kapás szőlő alatt azt az egységnyi földterületet értjük, melyet egy személy egy nap alatt saját kezű munkájával meg tudott művelni. Heves vármegyében a vizsgált időszakban 1 kapás szőlő 200 négyzetöglényi, azaz 0,125 katasztrális holdnyi területnek felelt meg (Bogdán 1990, 328–329).

22 Horvát Mátyás az egyetlen a szőlőbirtokosok közül, akinek a neve mellett csupán 1 kapás szőlőt tüntet fel az összeírás. – MNL HML Eger város ir. V-1/b/4. B. IV. 42. 19.

23 Bogdán István korábban már citált műve alapján e területek nagyságát 600 (0,375 kat. hold), illetve 1000 négyzetöglőre (0,625 kat. hold) tehetjük (Bogdán 1990, 328–329).

rendelkeztek. Ilyen módon összességében 297 személynek, tehát a conscriptioban szereplő egyének 38,2%-ának volt szőlőtermő birtoka. A 2. számú táblázat tekintetében érdemesnek tartjuk felhívni a figyelmet arra az érdekességre is, hogy noha a lakosság által birtokolt szőlőterületek összesített nagysága a 2 hevesi kerületben a legnagyobb, az egy főre eső szőlőterület mégis a Hevesi 2., illetve a Borsodi 2. városrészben az igazán kiugró (2,44, valamint 2,24 kapás szőlő átlagban). Igaz, ezektől az értékektől a Hevesi 1. kerület sem marad el sokkal (átlagosan 1,7 kapás). Az adatsorokat elemezve mindezek alapján tehát könnyedén megállapíthattuk az összeírt javakkal nem rendelkező lakosok számát: végeredményben 359 ilyen személyt (a jegyzékben foglaltak 46,2%-a) találtunk, amely a lajstrom elkészültét megelőző háborús periódus ismeretében egyáltalán nem nevezhető meglepőnek.

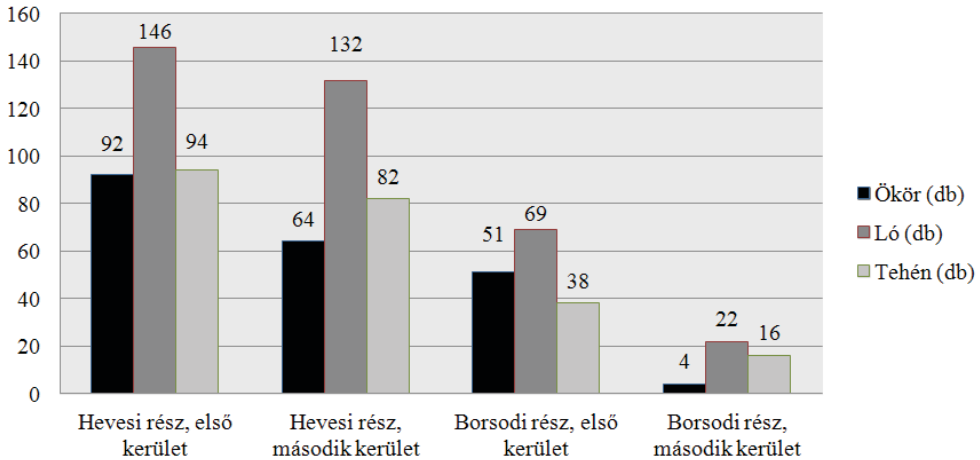
. diagram: A szőlőterületek eloszlása az egyes kerületek között (1710)

Hogy csak néhány nevet emeljünk ki, a conscriptioban szereplő legtöbb vagyoni tulajdonnal olyan személyek rendelkeztek, mint például Osvát Szabó János (MNL HML Eger város ir. V-1/b/4. B. IV. 42. 11.) (6 ökör, 5 ló, 4 tehén, 5 kapás szőlő), Scarbala János (MNL HML Eger város ir. V-1/b/4. B. IV. 42. 9.) (6 ökör, 2 ló, 2 tehén, 5 kapás szőlő), egy bizonyos Farkas deák (MNL HML Eger város ir. V-1/b/4. B. IV. 42. 8.) (6 ökör, 4 ló, 4 tehén, 5 kapás szőlő), Farkas Péter (MNL HML Eger város ir. V-1/b/4. B. IV. 42. 6.) (6 ökör, 2 ló, 3 tehén, 5 kapás szőlő), Tót Péter (MNL HML Eger város ir. V-1/b/4. B. IV. 42. 4.) (6 ökör, 2 ló, 2 tehén, 3 kapás szőlő) vagy Vurczner András serfőző mester (MNL HML Eger város ir. V-1/b/4. B. IV. 42. 6.), aki ugyan

nem birtokolt szőlőt, viszont volt 16 ökre és 8 lova, amely egyértelműen a legnagyobb számú állatállományt jelenti az összeírtak között. Mindezek mellett érdemesnek ítéljük megjegyezni, hogy az összeírásban több aspektusból konstatálható Heves–Borsod-megosztottság – amint azt táblázatunk is egyértelműen szemlélteti – erőteljesen érezteti a hatását az állatállomány megoszlása terén.

3. diagram: Az állatállomány megoszlása az egyes kerületek között (1710)

Mint arról már szó volt, az 1710. évi vagyoni conscriptio rögzítette az egyes személyek foglalkozását,²⁴ amennyiben az egyén valamiféle mesterséget űzött, kereskedett vagy katonáskodott. Vépigtekintve az adatokon egyáltalán nem mondhatjuk meglepőnek, hogy legnagyobb számban azon mesterségek képviseltették magukat, melyekre egy fegyveres konfliktus egyik bázisaként funkcionáló városnak szüksége volt. Ilyenek voltak például a szabók, akikből 26-ot regisztrált a jegyzék (ez a 144 mesterember 18%-át, tehát majdnem egyötödét jelenti), a csizmadiák, akikből 17-et találtunk (11,8%) vagy a hadsereg élelmiszerellátásában nélkülözhetetlen mészárosok 12 fős (8,3%) létszámmal. Rajtuk kívül nagyobb számban még szűcsök voltak megtalálhatóak (16 fő – 11,1%), a többi mesterséget viszont már ennél alacsonyabb számú csoport képviselte:²⁵ szíjgyártóból, ötvösből, zsemlesütőből vagy kötélgyártóból például már csak 1-1 fő tevékenykedett a lajstromba vett belső városrészen. Figyelemre méltó mindazonáltal,

24 Az összeírás a foglalkozásra vonatkozó adatokat külön rovatban, „micsuda ember” címszó alatt tartalmazza.

25 Ezek a mesterségek az alábbiak: ács (8 fő), kőműves (7 fő), serfőző és borbély (6 fő), kovács, bodnár és takács (5 fő), paplanos, gombkötő, asztalos, illetve varga (4 fő), szappanos, molnár és tímár (2 fő), liszter, festő, szíjgyártó, rézműves, zsemlesütő, mészégető, lakatos, kötélgyártó és ötvös (1 fő).

hogy a mesteremberek szintűgy e településrész hevesi felén voltak nagyobb számban fellelhetőek (a 144 személy 67%-a, azaz 97 fő ide tartozott), ez azonban következhet e két kerület magasabb népességszámából is. Az összeírás ezeken kívül egyéb foglalkozásokat is rögzített. Találkozhatunk példának okáért 2 hegedűssel, aki minden bizonnyal a lakosság alkalmankénti szórakoztatásáért felelt, 1 főt, Makai Jánost kocsmárosként (MNL HML Eger város ir. V-1/b/4. B. IV. 42. 19.), szintén 1 főt, Hutter Pétert postamesterként (MNL HML Eger város ir. V-1/b/4. B. IV. 42. 10.), valamint ugyancsak 1 főt, Komáromi Lászlót serfőző legényként (MNL HML Eger város ir. V-1/b/4. B. IV. 42. 7.) emleget az irat. A foglalkozások aspektusában meghatározó réteggént jelentek meg továbbá a kereskedők, összesen 17 fő. Velük kapcsolatban érdekes jelenséggént konstatálhatjuk, hogy egy kivétellel mindegyiküket a borsodi városrészen, túlnyomórészt (10 főt) a Borsodi 2. kerületben írták össze. Az általuk forgalmazott árucikkekben fennálló tőkájükön kívül többségük rendelkezett állatállománnyal és/vagy bizonyos nagyságú szőlőterülettel is. A kereskedők mellett – nyilván a megelőző háborús periódus következményeként – nagy számban találunk katonai szolgálatot ellátó egyéneket, mindent egybe véve 31 főt. Legtöbbjüket a jegyzék egyszerűen a „katona” megnevezéssel illeti: ebbe a kategóriába 21 főt soroltak, akik közül 6 személy volt zsellér státuszú. Mellettük 3 főt említ a lajstrom a hadsereg kötelékén belül betöltött szerepe szerint pattantyúsként,²⁶ illetve ugyancsak külön kategóriaként kezelték a hajdúkat (7 fő, ebből 2 zsellér). Tekintettel arra, hogy a szabadságharc csak fél évvel az általunk elemzett jegyzék elkészültét követően ért véget, nem kizárt, hogy a korábbi egri lakosok közül többen is tagjai voltak egyes még harcoló csapatoknak, ezek pontos számáról és a személyek kilétéről talán csak a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának G szekciójában fellelhető katonai iratok feltárását követően tudhatunk meg többet.

Módszertani szempontból az 1703., illetve az 1710. évi összeírások vizsgálata során több probléma is felmerült a jegyzékek névanyagának összevetése tekintetében. Egyrészt a korban a vezetéknevek használata még korántsem tudatosan történt, sok esetben az adott személy foglalkozása (pl. ács, kovács, gombkötő) vagy annak származása (pl. rác, görög) határozta meg a conscriptioba felvett egyének előnevét. További nehézséget jelentett továbbá számunkra, hogy egy bizonyos vezetéknev több formában is lejegyzésre kerülhetett, s ez hatványozottan igaz a keresztnevekre (pl. Mihály – Miska, Zsigmond – Zsiga). Hogy csak egy precedenst emeljünk ki: az 1710-es összeírásban négy Rác Zsiga szerepel, míg az 1703-as portális adójegyzékben két Rác Zsiga, valamint egy Rác Zsigmond nevű személy. Mivel a két irat keletkezése között több mint 7 év telt el, nem kizárt, hogy az 1710-ben ilyen néven lajstromba vett egyén az 1703. évben szereplő egri lakos gyermeke, de még az is előfordulhatott, hogy

26 Közülük egy személy, Kovács Gáspár neve mellett egyszerre két foglalkozást (kovács, pattantyús) is megjelöltek. – MNL HML Eger város ir. V-1/b/4. B. IV. 42. 26.

ebben az időszakban a városban letelepedő, korábban másutt élő személyről van szó. Minthogy anyakönyvek ebből a korszakból még nem állnak rendelkezésünkre, így csupán következtetni tudunk az iratban megnevezettek kilétére. Természetesen támpontot adhatna, hogy az éppen vizsgált illetőt melyik adókerületben vették számba, viszont mint arról már ugyancsak szóltunk, e kerületi beosztások jelentős változásai további akadályokat gördítenek kutatásaink útjába. Módszertani aspektusból más részről is akadtak nehézségeink.

Jelen tanulmányunk alapjául szolgáló vizsgálataink egyik legfontosabb célkitűzése volt, hogy a lehető legpontosabban meghatározzuk az 1703 és 1710 között, folyamatosan a városban élő elemek számát, s ennek segítségével feltárjuk, hogy a történeti irodalom által érzékeltetett, 1687 utáni többszöri népességfluktuáció mértéke mekkora lehetett az általunk középpontba állított periódusban. Ehhez szintén az iratok névanyagának tanulmányozásán keresztül vezethetett utunk, amely közben az előbb már taglalt problémákkal találkozhattunk. Végül 84 fő esetében megbízható módon, 60 fő esetében pedig majdnem biztosan meg tudtuk állapítani az egy helyben lakás tényét: óvatos becsléssel tehát az 1710. évi összeírásban szereplő 777 egyénből 144 fő esetében állapítottuk meg e tényállást. Amennyiben az 1710. évre alkalmazott 3,5-es szorzóval számolunk, úgy nagyjából 500 főre igaz a folyamatos helyben lakás kitétele. Ez a 2700 fős becsült népességszám alig ötödét (18,5%) jelenti. Mindezek alapján kijelenthető, hogy Eger lakosságának jelentős többsége az 1703 és az 1710 közötti háborús időszakban kicserélődött. Úgy gondoltuk: tanulságos lenne e kérdést az 1690-től 1715-ig terjedő periódusra megvizsgálni, így e problémakör feltárása jelenti kutatásaink következő szegmensének egyik kardinális feladatát.

A cikkünkben foglalt megállapításokat összegezve kijelenthetjük, hogy noha az általunk elemzés tárgyává tett két adó-, illetve egy vagyoni conscriptio adatait – már csak a kútfők típusából következően is – mindenütt kellő forráskritikával kellett kezelnünk, ennek ellenére alkalmasak voltak bizonyos, a népesség társadalmi és vagyoni helyzetével kapcsolatos trendek és jellegzetességek feltárására. Minthogy kutatásaink folyamatosan haladnak előre, felbukkanhatnak olyan kontrollforrások, melyeket elemezve kiigazításokat kell tennünk a jelen tanulmányunkban foglalt adatok tekintetében. Mindazonáltal pontosan a vizsgálatok e képlékeny mivolta egyszerre int minket kellő óvatosságra és ad kezünkbe olyan tapasztalati úton megszerezhető eszközöket, melyeket későbbi kutatásaink során haszonnal tudunk alkalmazni. Jelen tanulmányunk végeredményben azon vizsgálatok kiindulópontjául szolgál, melyek során elsődleges célunk Eger társadalmi viszonyainak komplex ismertetése a Rákóczi-szabadságharc idején.

Irodalom

- Agyagási Dezső et al. 2007. Az egri hóstyák. In *Az egri hóstyák*, szerk. Guszmanné Nagy Ágnes–Miskolczi László–Petercsák Tivadar. Eger: Eger Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala.
- Bánkúti Imre. 1991. *A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái, 1703–1711*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bogdán István. 1990. *Magyarországi hossz- és földmértékek, 1601–1874*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Breznay Imre. 1933. *Eger a XVIII. században*. I. kötet. Eger.
- Kis Csaba. 2014. Eger megvétele és visszafoglalása a Rákóczi-szabadságharc idején (1704–1710). In *Kuruc küzdelmek kora. Doba Kuruckych Bojov*, szerk. Kónya Péter. 299–313. Prešov.
- Kis Csaba. 2015a. Az egri vár mint bázisváros-tényező a Rákóczi-szabadságharc idején. In *PhD-hallgatók III. konferenciája, 2014. május 16.*, szerk. Rakita Eszter. 175–195. Eger: Líceum Kiadó.
- Kis Csaba. 2015b. Changes in the Function of the Castle of Eger at the Turn of the 17th and 18th Centuries. In *Rejuvenating Scholarship Collection of Graduate School Studies in History*, szerk. Forisek Péter–Schrek Katalin–Szendrei Ákos. 66–75. Debrecen: University of Debrecen, Doctoral School of History and Ethnology.
- Kovács Béla. 2006. *Agria Recuperata. A töröktől visszafoglalt Eger újjáépítésének első évei*. Eger: Heves Megyei Levéltár.
- Nagy József. 1978. *Eger története*. Budapest: Gondolat.
- Nemes Lajos. 2001. *Eger város önkormányzata, 1687–1848*. Eger.
- Szederkényi Nándor. 1893. *Heves vármegye története*. IV. kötet. Eger.

Források:

- Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára, Eger város iratai
Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára, Eger város összeírásai

CSEH DÁNIEL

Gazdasági „őrségváltás” – A tulajdonviszonyok átrendezése Jászberényben (1945–1948)

Tanulmányomban Jászberény 1945 és 1948 közötti gazdaság- és társadalomtörténetének egy szeletét, a tulajdonviszonyok átrendezésével járó gazdasági „őrségváltás”-t mutatom be. Kutatásomat elsősorban levéltári forrásokra, egykorú sajtótermékekre és az ágensek visszaemlékezéseire alapoztam, de az értelmezési keretek kijelölését az érintett témák köz- és helytörténeti szakirodalmakat magában foglaló historiográfiai áttekintéssel kezdem. A dolgozat derekát a Nemzeti Bizottság ellentmondásos tevékenységének bemutatása képezi, amelyben kezdettől fogva tetten érhető a javak (eszköz- és ingatlanállomány, élelmiszer-tartalék stb.) átcsoportosításának törekvése. A terjedelmi korlátokból kifolyólag csak érintem azt a sajátosságot, hogy hogyan tudott egy jól szervezett kisebbség többségbe kerülni a legfontosabb hatósági szervekben, amely által megvalósíthatta a társadalomátalakító elképzeléseit.

Kulcsszavak: Jászberény, koalíciós időszak, presztalimizáció, Nemzeti Bizottság, földosztás

Bevezetés

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam Jászberény 1944 és 1948 közötti gazdasági és társadalmi változásait. A szovjet bevonulás utáni néhány évben párhuzamosan futott a közélet de jure demokratizálási kísérlete és a kommunista hatalomátvétel előkészítése. Az időszak legbefolyásosabb grémiuma a Nemzeti Bizottság (a továbbiakban: NB) volt, ahol a kommunisták és a velük szimpatizálók többséget alkottak. Az NB-nek két tevékenységi köre különíthető el: a háború sújtotta város gazdasági életének újraindítása, valamint a közigazgatási és a hatósági állások korábbi szereplőinek eltávolítása és kommunistákkal való betöltése. Az első terület alkalmat kínált a tulajdonviszonyok átrendezésére, a régi elittagok deklaszálására, ami a földosztásban csúcsonódott ki. A dolgozat célja ezen kettősség, a stabilizáció és a tulajdonviszonyok átrendezésével megvalósuló őrségváltás¹ példákön keresztüli illusztrálása.

Kutatásomban elsősorban levéltári forrásokra támaszkodtam, amelyek közül releváns információkat találtam a Nemzeti Bizottság üléseinek a jegyzőkönyveiben, de az őrségváltás és a tisztogatás módszereiről a földigénylő bizottsági és népjárműügyi iratok is illusztris példákkal szolgáltak. A primer forrásokon kívül egykorú sajtótermékek

1 Az őrségváltás kifejezést használom minden olyan politikai törekvése, amely a társadalom alrendszeireiből ki akar szorítani egy meghatározott csoportot, s helyüket más csoportokból érkezőkkel kívánja betölteni. Egyaránt őrségváltás tehát a zsidó származásúak kiszorítása a kultúrából, a gazdaságból nem zsidó származásúakkal, valamint a kulákszármazásúak kiszorítása a városirányításból munkásszármazásúakkal.

(megyei és helyi lapok) anyagát is felhasználtam, valamint az események kontextusának megértéséhez és árnyalt interpretálásához az érintettek visszaemlékezéseit is bevontam a történelmi konstrukcióba.

A témának korlátozott a helytörténeti feldolgozottsága. A két világháború közötti településtörténetről tudomásom szerint nem is jelent meg önálló mű, hacsak Erdész Sándor *A redemptionális per utóhullámai* című munkáját nem tekintjük annak, ami a mozgalom 1930-as évekbeli újraéledésével is foglalkozik. Az 1945 utáni várostörténet-írás erőteljesen ideológiai meghatározottságú volt az első évtizedekben. Az első nagyobb ívű munka szintén Erdész Sándortól való (JMA 208–79. Erdész 1956). A kéziratban maradt dolgozat számtalan tárgyi tévedést tartalmaz, ami a nem teljes körű forráshasználat eredménye (pl. az NB alapító tagjainak hibás megadása azáltal, hogy egy egy évvel későbbi taglistát vett alapul). A Jász Múzeum akkori igazgatói, Erdész Sándor és Tóth János számos gyűjtést végeztek (interjúk, képek stb.), s néhány – a Jász Múzeum Adattárában őrzött – elemzést, összefoglalót is írtak. A helytörténet következő – ezúttal már tudományos helyi értékkel is bíró – állomása Nagy József és Tóth János Jászberény város története a felszabadulástól napjainkig c. 1970-ben kiadott monográfiája. Ez – bár szintén megfelelt a kommunista indoktrinációnak – széles körű és alapos levéltári kutatáson, sajtófigyelésen és az érintettek megszólaltatásán alapuló munka volt, korrekt hivatkozási szisztémával és bőséges adatközléssel. Alapműnek számít a vonatkozó időszakról a jászberényi helytörténeti diskurzusban. A monográfia nagy hiányossága, hogy az ideológiai konformizmus miatt éppen a hatalomváltás gyakorlata iránt érzéketlen a narrációja, pedig egy kisebbség hatalomra jutásának technikája egyetemes relevanciával bíró téma. A legújabb kutatások közül Csöngé Attila munkássága említendő meg, akinek az 1945. és 1947. évi választásokkal, valamint a jászberényi földosztással kapcsolatban jelentek meg tanulmányai (Csöngé 2010, 431–472).

A magyar történetírói hagyomány többféleképpen interpretálta az 1945 és 1948 közötti eseményeket. A marxista-leninista ideológia által megrajzolt kép szerint a magyar társadalom többségét kitevő „dolgozó magyar nép” évszázadokon át elfojtott önszerveződési és érdekvédelmi igénye kapott itt szabad folyást, és az 1944–1945-ben megalakult pártok a demokrácia, a népképviselőlet szellemében fogantak (Donáth 1969, 11, 13), és történelmi küldetésüket hajtották végre, amikor átrendezték a tulajdonviszonyokat (Orbán 1972, 7), kriminalizálták az előző időszak köztisztviselőit, nagytőkéseit.

Más megközelítés szerint a szovjet bevonulással megszűnt Magyarország szuverenitása – vagy csak folytatódott a megszállása –, és nem lehet demokratikus önszerveződésről beszélni a települési szovjet hadparancsnokságok árnyékában (Gyarmati). Eszerint a közéleti pluralizmus csak látszólagos, demokratikus díszlet volt, ami nem a hazai kommunisták gyengeségével, jó szándékával, engedékenységgel, hanem Sztálin fokozatossági politikájával magyarázható. Az ágensi perspektíva felől közelítve

azt láthatjuk, hogy a gazdasági-társadalmi struktúra átalakítása egy durva – katonai és politikai – intervenció eredménye volt (Kovách 2002, 13, 223). A szovjet katonák vagy a politikai agitátorok, hatósági személyek által elkövetett erőszakcselekmények különösen a vidéki társadalom kollektív élményanyagába ivódtak be, és sok esetben máig fel nem oldott traumaként terhelik az egykori áldozatokat (Ö. Kovács 2012, 74). Ezek fényében a koalíciós időszak három-négy évét a presztalinizáció² időszakának nevezhetjük.

1944 – színre lépnek a kommunisták

Már 1944. szeptember elejétől érkeztek a hírek a szovjet csapatok előrenyomulásáról főként az előlük menekülők részéről. Ami a társadalom többségét riadalommal töltötte el, az a hithű kommunisták számára a reményteli és várva várt lehetőség volt. Tóth-György István visszaemlékezéséből nyilvánvalóvá válik, hogy a tizenkilences kommunisták tudatosan készültek a szovjet csapatok bevonulására, az új Tanácsköztársaságra. Ennek érdekében hallgatták az illegális moszkvai rádiót, keresték fel egymást (Nagy-Tóth 1970, 25–26).

A szovjet városparancsnok a bevonulás (1944. november 15.) másnapján felvette a kapcsolatot a helyi kommunistákkal, és sürgette a Magyar Kommunista Párt (MKP) jászberényi szervezetének megalapítását. Utasította őket, hogy segítsék elő a többi demokratikus párt megalakulását és vegyék kezükbe a közigazgatás ellenőrzését (Nagy-Tóth 1970, 26). „Nagyszerű támogatást kaptunk, mi, kommunisták és a Kommunista Párt az akkori szovjet városparancsnoktól”- emlékezett vissza Tóth Mihály 1956-ban (JMA 48-46 1956, 4). Ebből is látszik, hogy mind a pártok megalapítása, mind a későbbi nemzeti bizottságok megalakítása szovjet szándékok szerint és ösztönzésre történt, a helyi kommunisták agitálásával. Azok a vélemények, melyek szerint 1945-ben tabula rasa volt, és a társadalom saját maga fogott önmaga megszervezésébe a naiv önkormányzati szervek létrehozásával (a demokratikus önszerveződés mítosza),³ nem számolnak azzal, hogy amit a szovjet városparancsnokok ösztönöztek, azokat maga Sztálin kívánta.

Tóth-György Istvánék ekkor még nem sejtették, hogy a teljes hatalomátvételig még három évet kell várniuk. A tizenkilences idők mintájára egy egységes

2 A fogalmat Gyarmati György használja az 1945–1947-es időszakra, ahol párhuzamosan futottak a demokratizálás reményei a szovjetizálás előkészítésével, amely versenyfutásból az utóbbi rendszeralternatíva került ki győztesen (Gyarmati 2011).

3 Barta Tamás nagyvonalúan így interpretálja a Nemzeti Bizottságok megalakulását: „1945-ben a legtöbb helyen a front elvonultával a keletkezett hatalmi űrt helyben választott önkormányzati szervek, ún. nemzeti bizottságok töltötték be”, ezek rendszerét pedig „pártfüggetlen helyi önkormányzatiság”-nak nevezi. Másthelyütt pedig Göncz Árpád szóhasználatával operál: „az ország és a társadalom nagy mértékben tabula rasa volt” (Barta).

munkás- (kommunista) pártot akartak alapítani, ezért már leültek tárgyalni a szociáldemokratákkal. Ezek a megbeszélések bő egy hónapig tartottak, mivel az Ideiglenes Nemzeti Kormánytól érkezett felhívás hatására alakították meg az önálló MKP helyi szervezetét.

Az MKP alapító tagjainak egyharmada volt bizonyíthatóan tizenkilences, Tóth-György és Tóth mint a Kommunisták Magyarországi Pártjának (KMP) helyi alapítói, Vasas Márton pedig mint az 1919-es jászberényi tanács közoktatási és sajtóügyi népbiztos-helyettese. A tizenkilencesek közül Tóth, Lónyai és Strabák mind Oroszországban ismerkedtek meg a bolsevik ideológiával és hatalomtechnikával, és a KMP-nek is először Budapesten lettek a tagjai (Sebők 2015, 297).

1. táblázat: A jászberényi NB SZDP-s tagjainak politikai előélete

Tagok	Korábbi pártjuk
Farkas János (pártelnök)	KMP
Kiss Ernő	MKP
Suba János	KMP
Iványi Pál	n.a.
Cseh Demeter	n.a.
Pfalz György	n.a.

Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (MNL JNSZML) XVII-17. A Jászberényi Nemzeti Bizottság iratai. Ülésjegyzőkönyvek (JNB jkv.). 1945–1947. 1, 5.; Sebők 2015, 297, 300.

Amint az a táblázatból is kitűnik, a kommunisták az országosan is alkalmazott eszközhöz, a kriptó-kommunisták beszerzéséhez nyúltak. A jászberényi Szociáldemokrata Párt (SZDP) vezetője egy tizenkilences kommunista lett (Farkas János). Suba János szintén KMP-s volt, ráadásul funkcionárius is, a 15 fős Intéző Bizottság tagja 1919-ben. Még érdekesebb Kiss Ernő este, aki az 1945. január 8-ai nemzeti bizottsági előkészítő egyeztetésen még az MKP képviselőjeként vett részt, de a továbbiakon már SZDP-s delegáltként. A vonatkozó információk alapján egyértelmű, hogy a helyi munkáspártok tagjai mindannyian egy bolsevik típusú rendszer-átalakításban voltak érdekelték, s az is, hogy ezen átalakítás levezénylésében a moszkvai tapasztalatokkal és összeköttetéssel rendelkező volt tizenkilencesek (MKP-sek és SZDP-sek vegyesen) akarták játszani a vezető szerepet, ezért már jól előre bebiztosították a baloldali hegemóniájukat. Próbálták ezt először azzal, hogy egységes munkáspártot alapítanak, majd pedig a fragmentált baloldal kívánalmának megfelelően az SZDP vezető pozíciónak megszerzésével.

1944. december végén tehát három párt alakult meg: az MKP, az SZDP és a Független Kisgazdapárt (FKGP).⁴ Az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe sorhúzással a kisgazda Baráth Endrét küldték (JMA 48-68. 1956, 17). A fenti három párt tartotta a 1945. január 8-i tanácskozást, ahol a felállítandó Nemzeti Bizottság szervezeti körvonalairól egyeztettek (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 01. 08.).

A Nemzeti Bizottság

A Jászberényi Nemzeti Bizottság 1945. január 24-én alakult meg. Az NB tagjait öt párt delegálta, mindegyik 5-5 főt, függetlenül a pártok taglétszámától vagy feltételezhető társadalmi támogatottságuktól. Az elnök személyéről titkos szavazással döntöttek, ahol a papírforma érvényesült: 15 szavazattal (a három baloldali párt együtt) az MKP-s Tóth-György Istvánt választották meg a bizottság elnökéül. A társadalomban hozzávetőlegesen egyharmados támogatottsággal rendelkező baloldali pártok⁵ kétszeresen felülreprezentálva, 60%-os többségbe kerültek az NB-ben, aminek így az elnöke is kommunista lett. Ezzel gyakorlatilag már 1945 elején átvették a hatalmat a kommunisták a városban, hiszen az NB jogkörét a későbbiekben kitágítóan értelmezték és olyan ügyekben is döntéseket hoztak (pl. lemondatások), amelyekben való eljárásra nem volt törvényi felhatalmazása a bizottságnak. És azért lehet a három baloldali párt kapcsán összefoglaló kategóriaként kommunistákról beszélni, mivel az SZDP-tagok közül kettő bizonyíthatóan kommunista volt, ráadásul a közös pártalapítási terv árulkodik a többi szociáldemokrata elköteleződéséről is. Továbbá azért, mert Tóth-György István maga írta visszaemlékezésében, hogy ő agitálta Szarvas Ferencet a Nemzeti Parasztpárt (NPP) helyi szervezetének megalapítására (Nagy-Tóth 1970, 27), amely párt orientációja megint nem lehet kérdéses.

4 Az FKGP megalakulását újjáalakulásnak is lehet tekinteni, hiszen a két világháború között a kormánypárt egyetlen látható ellenzéke az FKGP volt. Források híján nem lehet kimutatni az esetleges átfedéseket az 1945 előtti és utáni FKGP között, viszont Baráth Endre sejteti a kontinuitást. De figyelembe kell venni azt is, hogy ezek a pártok jellemzően választási pártok voltak, a ciklus alatt nem fejtettek ki professzionális párttevékenységet minden településen, s csak a választási kampány alkalmával alakultak meg.

5 Pontos információink nincsenek a pártok 1945 eleji támogatottságáról, viszont rendelkezésünkre állnak az 1945. novemberi választások eredményei (részletes ismertetés a későbbiekben), illetve Sárosi Zoltán szóbeli közlése (tartalmilag idézi Nagy-Tóth 1970, 26), miszerint 1945 január elején 37, a hónap végére száznál több tagja volt az MKP-nek, az FKGP viszont jóval nagyobb taglétszámmal rendelkezett. Mindezen adatokból (vissza)következtetve biztonsággal állítható, hogy a baloldali-kommunista kisebbség az egyenlő kvóta-elv alapján szerveződő NB-ben többséggé transzformálódott.

2. táblázat: A Jászberényi Nemzeti Bizottság tagjai 1945. január 24.–február 19.

Pártok	Tagok		
MKP	Tóth-György István – pártelnök	20%	60%
	Tóth Mihály		
	Vasas Márton		
	Pokorny Gusztáv		
	Vass János		
SZDP	Farkas János – pártelnök	20%	
	Iványi Pál		
	Cseh Demeter		
	Kiss Ernő		
	Suba János		
NPP	Szarvas Ferenc – pártelnök	20%	
	Badari Imre		
	Szappanos János		
	Oláh János		
	Mizsei András		
FKGP	Baráth Endre – pártelnök	20%	40%
	Árva József		
	Friedvalszky Béla		
	Sárközy Imre		
	Baráth János		
PDP ⁶	Merza István – pártelnök	20%	
	Németh Ferenc		
	Válenti Demeter		
	Nyitó József		
	Zámbori Pál		

Forrás: MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 5.

Az első ülésen kijelölték az NB két legfontosabb feladatkörét, amely tökéletesen szimbolizálta az NB későbbi tevékenységének kettősségét. Az első feladatkör a karhatalom megtisztítása volt, a másik pedig a városi közmunka megszervezése (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 8. 1945. 01. 24.). Két apró részterület, amely

6 Polgári Demokrata Párt.

magában foglalta az elkövetkező évek ellentmondásos politizálása is. A karhatalom átszervezése az őrségváltás első lépését jelentette, amelyet továbbiak követtek a teljes hatalom- és elitváltásig. A közmunkára vonatkozó javaslatokkal pedig az NB elsődleges rendeltetését töltötték volna be: a városi élet újraindítását, a káreltakarítás és az újjáépítés lebonyolítását. A későbbiekben, mint látni fogjuk, az NB energiái nagy részét a pozíciócserék kötötték le, vagyis a hatalomváltás előkészítése.

A közellátás megszervezése – a naiv kollektivizálás időszaka

A közellátás helyreállítását és a gazdaság újraindítását hatósági eszközökkel kívánták megoldani. Ezen intézkedések nagy részére egyszerre volt jellemző a laikus (értsd: közgazdaszatilag inkompetens) segítőkész és a tulajdonviszonyok redisztributív átrendezése. Ezért ezt az időszakot a naiv kollektivizálás időszakának neveztem el. (A tulajdonviszonyok átrendezésére irányuló javaslatok minden esetben MKP-s tagoktól – rendszerint az elnöktől – érkeztek, ezért a javaslattevő személyét csak akkor említem meg, ha az nem az elnök volt.)

Az első megoldásra váró probléma az árak elszaladása volt. Az országos infláció vidéken is érezte hatását, különösen a nagyobb településeken, ahol jelentősebb pénzforgalmat bonyolítottak le, ami megnehezítette a pénzgazdálkodás árucserével való felváltását. Visszatérő lakossági panasz volt, hogy az olajmagórlés és az olajütés ára az egekbe szökött, mivel újabban már az őrltetéshez szükséges üzemanyagot is az őrltetőnek kellett vinnie, ami mellett ugyanakkora vámot kellett fizetnie, mint amikor még az őrlő biztosította az üzemanyagot (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 10. 1945. 01. 28.). A helyzet érthető mindkét oldalról, hiszen a vállalkozó nem jókedvében tartotta magasan az árakat vagy igényelte a vásárlótól az üzemanyagot, hanem mert az infláció miatt ő is csak aranyáron tudta volna azt beszerezni. De hasonlóképpen érhető a szolgáltatást igénybe venni szándékozók álláspontja is, akik pusztán alapvető élelmiszerek elkészítéséhez nélkülözhetetlen anyaghoz szerettek volna hozzájutni megfizethető áron. Az NB a hatósági árszabás eszközához nyúlt és indítványozta, hogy szakértők bevonásával állapítsák meg, mennyi minimális üzemanyag szükséges a működtetéshez, és csak ennyit kérjenek a fogyasztóktól, illetve mennyi az a tisztességes kereskedői haszon, amit díj formájában elkérhetnek a szolgáltatásért. Függetlenül a piaci viszonyokba való hatósági beavatkozás általános megítélésétől rögzíthetjük, hogy itt még szakértőkről és tisztességes haszonról hallunk, szemben a néhány hónappal későbbi kizsákmányolók és dolgozók dichotómiájával.

Az akadozó közellátást az elhagyott javak igénybevételel próbálták meg beindítani, ami a tanyákon maradt lovak befogását és terménykészletek összegyűjtését jelentette. Az elhagyott javak másik típusát a szovjet katonák által otthagytott terménykészletek (pl. tők-, napraforgó- és lenmagok, 10–12 bála gyapjú) alkották, amiket a

polgárőrség kezelte. Baráth Endre (FKGP) érdeklődött ezen készletek megléte felől, mert tartott a szervezet korrupciójától, s indítványozta, hogy a Polgármesteri Hivatallal jussanak megegyezésre ezen javak kizárólag a közellátásba való bevonásáról (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 16. 1945. 02. 07.). Baráth félelme nem volt alaptalan, mivel tökmagokat a polgárőrség tagjai elosztották egymás között, a többi terményt és gyapjút pedig a szovjet városparancsnokság zárolta raktárhelyiségként a Városháza alatti Lengyel-féle boltot használva (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 24. 1945. 02. 20.). Németh Ferenc (PDP) az ottmaradt szovjet lovak összeírását, és az igaerő nélkül maradt kisgazdáknak való kiutalását javasolta (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 16. 1945. 02. 07.). A kommunisták még a tulajdonossal rendelkező terménykészleteket is fel kívánták kutatni (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 12. 1945. 01. 29.). Ez utóbbi már túlmutat a szükség okozta és szégyellt-bánt tulajdonsértéseken, itt a magántulajdon fogalmával szembeni teljes érzéketlenséggel találkozhatunk.

A malmok üzemanyaggal való ellátására egy első hallásra éles elméjű és kivitelezhetőnek tűnő javaslatcsomaggal állt elő a bizottság. Azt tervezték, hogy a város tulajdonában álló erdők fáit kitermelik, amiket a szovjetek által ott hagyott lovakkal bevontatnak, majd pedig eladnak a pékeknek. Ezzel egyszerre szűnt volna meg kenyérsütéshez szükséges lakossági fabeadás és jutott volna pénzhez a bizottság vagy a város (az első probléma éppen itt lesz), amiből újabb erdőket vásároltak volna, aminek kitermelt fáit eladták volna a malmoknak, mentesítve az örölni járókat az üzemanyag-beszolgáltatástól. A tervnek azonban több buktatója volt. Az NB nem gyakorolt tulajdonosi jogkört a város tulajdonában álló ingatlanok, így az erdők fölött sem. Ezért azok önkényes kitermelése és értékesítése jogilag aggályos volt. Még ha a polgármester engedélyezte volna is a kitermelést, az értékesítésből befolyó jövedelem közvetlenül nem az NB-t illette meg. A másik probléma az újabb erdők vásárlásának állomása, amit csak magántulajdonosoktól vehettek volna meg, akiknek a hiperinfláció időszakában nem állt érdekében értéktelen pénzösszegért megválni a gyakorlati értéket képviselő ingatlanjaikat. És ennél a pontnál domborodott ki a bizottsági tagok magántulajdonhoz fűződő viszonya, mert azt javasolták, hogy „a bizottság [...] ha a tulajdonossal egyezsége jutni nem bírna, úgy a közérdekre figyelemmel, hatóságilag is vegye azt igénybe” (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 12. 1945. 01. 29.). Meg kell azonban jegyezni, hogy – hacsak elméleti szinten, de – kezdetben felvásárlásban és nem kisajátításban gondolkodtak, bár az nem derült ki, hogy mi alapján kívánták megállapítani a vételi árat, mint ahogy az sem, hogy a hatósági igénybevétel kényszereladásnak számított-e volna (vagyis kapott-e volna fizetséget az erdő tulajdonosa) vagy kárpótlás nélküli elkobzásnak.

Később Baráth Endre (FKGP) – aki az egész félpiaaci-félhatósági konstrukció értelmi szerzője volt – pontosította a fakitermeléssel kapcsolatos javaslatot. Hozzászólásából

kiderült, hogy a polgármester vonakodott eleget tenni az NB kérésnek, vagyis nem bocsátotta rendelkezésükre a városi erdőállományt. Baráth a meddő hivatali levélváltások után a személyes nyomásyakorlás álláspontjára helyezkedett. Szólt azonban a kitermelés bérezéséről is: a kitermelésben részt vevők fele tuskó, fele gally formájában részesültek volna a fából, s ezzel egyszerre lett volna biztosítva a lakosság tűzifával való ellátása, valamint az is, hogy senki nem jusson ingyen fához. Kiderült az is, hogy a hatósági eszközzel kikényszerített erdővásárlás „megfelelő vételár megfizetésével” történt volna (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 16. 1945. 02. 07.). A polgármester a munkadíjat a kitermelt famennyiség egyharmadában szabta volna meg, amit nem fogadott el az 50%-os részesedést előírányzó bizottság (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 24. 1945. 02. 20.).

Bármennyire is felemás és ellentmondásos volt Baráth javaslata, a faéhség problémája kezdett egyre inkább begyűrűzni. Lakossági panasz érkezett arról, hogy a Nagykatáról Jászberénybe járó öröltetők a Nagykatái út menti jászberényi erdőből, az Öregerdőből vágják ki az őrléshez szükséges fát. A bizottság az öröltetők igazoltatását javasolta a fa származási helyét illetően (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 16. 1945. 02. 07.).

Az áruhiányt a forgalom korlátozásával kívánták ellentételezni. Németh Ferenc (PDP) indítványára elfogadták a boltok új nyitvatartási idejét: piacnapokon 8-tól 12 óráig, a többi napon 10-től 12 óráig. A korlátozás másik célja a robotra fordítható munkaerő felszabadítása volt. Mivel a tanyai lakosság a délelőtt folyamán elvégezte legfontosabb beszerzéseit, délután már nélkülözhető volt a kereskedők tevékenysége (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 24–25. 1945. 02. 20.).

Sokat vitatott és ellentmondásos kérdés volt a hatósági bérmegállapítás ügye. A közigazgatás és a központi gazdaságirányítás összeomlása, a termelés leállása-csökkenése, valamint az infláció miatt a korábbi ár- és bérkalkulációk érvényüket veszítették. Sokan munka nélkül maradtak a mezőgazdaságban (tél lévén még nem indult be a termelés) és a közszférában (létszámleépítés, igazoló bizottsági eljárások), vagy közmunkát voltak kötelesek végezni, ami pedig megint lassította a gazdaságot, mivel ezáltal a még vállalkozóképes birtokosok maradtak munkaerő nélkül. Emellett a pénz értéke egyre csökkent, a kereskedelembe bekapcsolódó vállalkozások (pl. az élelmiszeripar szereplői: molnárok, pékek) szolgáltatásainak árai emelkedtek, míg az alkalmazottak fizetése vagy a nyugdíjasok járuléka nem nőtt. Sokan úgy kerülték el a feloldhatatlan társadalmi feszültségbe kerülést, hogy természetben adtak-kértek juttatásokat, vagyis kikapcsolták életükből a pénzforgalmat. Ezt azonban csak azok teheték meg, akik képesek voltak rá és vállalták, illetve lehetőségük nyílt a mezőgazdaságban napszámosként elhelyezkedni, valamint azok, akiknek volt megművelésre alkalmas földterülete vagy hasznot termelő állatállománya. Így az is érthető válik, hogy miért okozott olyan sok fejtörést az NB-nek a közveszélyes munkakerülés jelensége. Azért, mert a bizonytalanul és értéktelen

pénzzel fizető – sok esetben szovjet katonai felügyelet melletti – közmunka helyett a megélhetéshez nélkülözhetetlen élelmiszereket biztosító mezőgazdasági munkát választották. A megtorpanó gazdaság idején ez sem volt egy jóléttel kecsegtető választás, pusztán a kisebbik rossz. Viszont a szellemi munkát végző vagy nem az agrártársadalomhoz tartozó nyugdíjas emberek csak pénzből tudtak volna megélni, aminek az értéke egyre csökkent. Ezért javasolta Németh László (PDP), hogy a köztisztviselők és a nyugdíjasok részére drágasági pótlékot (bérkompenzáció) szavazzon meg a bizottság az infláció miatti magas árak kompenzálására, viszont Farkas János (SZDP) ellenvetése az NB leszavazta az indítványt (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 24–25. 1945. 02. 20.). Cseh Demeter (SZDP) viszont később felvetette egy helyi minimálbér-megállapító bizottság felállításának a szükségességét, ami a mezőgazdasági és az ipari munkásokat érintette volna. Németh azzal érvelt a javaslat ellen, hogy a korábbi ilyen hatósági bérmegállapítások tapasztalatai igencsak ellentmondásosak, hiszen maga a munkásság nem tartotta azokat be, hanem jóval magasabb bárt követelt. Az általános tapasztalat az volt, hogy a helyi munkavállalók hatósági segítség nélkül is ki tudták aludni a megélhetésükhöz szükséges fizetést. Baráth János és Sárközy Sándor (FKGP) szerint éppen a mezőgazdasági munkások bérmegállapítása fölösleges, mivel ők ugyanis természetben kapták a munkabéruket, tehát az nem volt kitéve az időközi áringadozásoknak (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 27. 1945. 02. 21.). Végül úgy határozott a bizottság, hogy felállítanak munkaadókból és munkavállalókból, valamint a Városi Termelési Bizottság odadelegált tagjaiból egy bérmegállapító bizottságot (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 27–28. 1945. 02. 21.).

A termelés beindítására és a közellátás biztosítására sok energiát fordított a bizottság. Érezhető e téren kifejtett munkájukon az elemi ön- és közösségi érdek motíválta jó szándék, amit csak két dolog árnyékkolt be: a közigazdasági inkompetencia és a magántulajdonnal szembeni érzéketlenség. Viszont ez az időszak még nem a központi és erőszakos kollektivizálás időszaka, itt minden hatósági igénybevétel mellett ott volt az érintettekkel való előzetes egyeztetés szándéka, a legalább jelképes kártérítés fizetésének követelménye és a tisztos haszon fogalmának elfogadása. Sokat tett a bizottság a termelés zavartalanságának biztosítása érdekében is. Lobbizott a gazdák közmunka alóli felmentéséért és lépéseket tett a mezőgazdasági gépek szovjetektől való visszaszerzéséért. Persze a kisajátítástól sem riadt vissza, amikor a magánérdők kötelező értékesítéséről vagy az elhagyott városi kertek igénybevételéről és közösségi konyhakertté alakításáról gondolkozott (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 28. 1945. 02. 21.).

A közellátás akadozása komplex probléma volt. Az infláció és a feketézés egymást segítve verte fel az árakat, míg az agrárrolló kinyílásával a mezőgazdaságból élők még kilátástalanabb helyzetbe kerültek, ráadásul az alacsony mezőgazdasági árak miatt egyes termékeket kevesen felvásároltak, és a többségnek nem jutott. Az áruhiányt fokozta

a jelentős kivitel, ami megint csak felverte a már addig is magas árakat. Az NB-nek egyszerre kellett volna eme problémaköteget kezelnie úgy, hogy a város nem izolálhatta magát az ország többi részétől, így a fővárosból érkező feketézők,⁷ a termékekre magasabb vételárakat kínáló települések befolyásolhatatlan tényezők maradtak. Ráadásul az illegális kereskedelmet nemcsak a fővárosból érkezők, hanem a helyiek is űzték, a Hangya Szövetkezet alkalmazottai például bort mértek (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 12./4.). Kezdeti lépésként korlátozni kívánták a városból történő árukivitel (az élelmiszer-kivitel például 10 kg-ban maximalizálták, amit messze nem tartottak be),⁸ hatóságilag megszabni a felvásárlási és az eladási árakat és komolyabban ellenőrizni a városi piacot. Erre irányult a Tejszövetkezet üzletpolitikájába való hatósági beavatkozási szándék is, hogy igazítsák az inflációhoz a tej felvásárlási (40 fillér/liter) és eladási árát (58 fillér/liter). Ilyen eladási ár mellett a szövetkezet nem is fizethetett többet a termelőknek, mert a literenkénti rezsiköltsége 44 fillér volt (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 12./3.). Hasonlóképpen elleneztek a más városból történő szeszbehozatalt, de a város határában lévő szeszfőzést is (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 02./6.). A hatósági árszabást ki akarták terjeszteni a pékekre is, akik szintén egyénileg próbálták – lehetőségeikhez mérten – maximalizálni az eladási áraikat (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 02./8.), ennek érdekében felállítottak egy ármegállapító bizottságot. Az élelmiszerhiányt az is fokozta, hogy a román katonaság nagy mennyiségű kukoricát szállított el a városból (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 10./2.).

A tavaszi munkák késésének oka egyértelműen az erőforrások hiányával, illetve azok központi átcsoportosításával magyarázható. A birtokos parasztnak a szovjetek elvették az igavonó állataikat és a mezőgazdasági gépeiket, a potenciális munkaerejük nagy részét felszívta a közmunka, a gazdasági cselédek a front elől a városba menekültek, ahonnan vagy nem tudtak (közmunka) vagy nem akartak visszatérni a tanyákra. A tőkehiány és az infláció miatt pedig a gazdák nem tudtak kielégítő reálértékű bért adni a napszámosaiknak, a természetbeni juttatások folyósítása pedig a készleteik elpusztulása vagy a szovjetek általi lefoglalása miatt akadozott. Ez egy újabb komplex problémaköteg volt, amit szintén nem tudott eredményesen kezelni az NB. A jóság- és eszközállomány visszaszolgáltatása érdekében nem mert – és valószínűleg nem is merhetett – erélyesen fellépni a szovjet városparancsnoksággal szemben. Ugyan minden

7 „Kiskocsival, babakocsival, batyuval jöttek le pestiek, hoztak ruhákat, étkezészetet, ékszereket, és élelmet kértek érte. Az ékszerboltban nem volt arany, de esküvőre csak kellett gyűrű, meg udvarláshoz ajándék, bármi, és ezért cserébe [a tanyasiak] adtak egy kis búzát, babot, s [a pestiek] mentek vissza gyalog” (Cseh 2016).

8 Lásd: MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 10./2. és MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 50. 1945. 03. 20.

bizottsági ülésen deklarálták a szovjet féllel való tárgyalás szükségességét, de még hónapok múltán is csak ennél a – nulladik – fázisnál tartottak. A parasztok feltőkésítését hitelekkel kívánták megoldani, ami a bizonytalan gazdasági környezet miatt nem volt kivitelezhető. Rejtélyes eszközállomány-eltűnések után is nyomozniuk kellett, mint pl. a mezőgazdasági iskola felszerelésének felkutatása ügyében szervezett kihallgatások sora (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 02./7.). Az eszközhiány olyan méreteket öltött, hogy büntetőjogi felelősség terhe mellett kötelezték a lakosságot a birtokában lévő felszerelések (az ásó és a kapa szintjétől kezdve) beszállítására. A munkaerőhiányt a mezőgazdasági dolgozók közmunka alóla felmentése mellett úgy próbálták meg orvosolni, hogy az oktatási intézményeket is bekapcsolták a termelésbe (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 10./2.).

Az ínséges idők sok esetben a jövő felélésével járnak. Az NB kisgazda javaslatra a vetőmagvak biztosítása érdekében zár alá vették a kukoricadarálást és árpaórlési tilalmat léptettek életbe. Az olajütőket pedig kötelezték, hogy a préselni vitt napraforgómagok 2%-át adják le a Termelési Bizottságnak, a munkadíj megfelelő részét pedig szolgáltatassá vissza a kuncaftoknak (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 02./7.). A malmoknál hátramaradt lisztet a város lefoglalta és a rászorulóknak között osztotta szét egy helyi kereskedő által, aki a munkájáért bizonyos összeget szedett az érintettektől. Igen hevesen reagált erre Vass János (MKP), aki szerint az ilyen intézkedés „antiszociális, a legszegényebb népréteget sújtja és népellenes cselekménynek minősíthető” (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 10./3.). Nem tudni, hogy az illető kapott-e fizetséget a munkájáért, de ha azon felül szedte a vámot, akkor az valóban nem volt etikus cselekedet. A Mészáros Malomban tárolt 200 q gabonát is közellátási célokra akarták lefoglalni (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 12./5.).

A földosztás

A földosztás megítélése a mai napig vita tárgyát képezi a történészek között, elég csak a Rubicon hasábjain és online felületén a közelmúltban kibontakozó értelmezési vitára gondolni.⁹ Egyes álláspontok szerint az 1945 utáni évek eseményei (nemzeti bizottságok, földosztás) a szerves magyar demokratikus kibontakozás és az agrárszocialista fejlődés következményei voltak (Barta). Más – a vita jelenlegi állása szerint többségi – vélemények (Ö. Kovács 2015; Gyarmati) szerint nem beszélhetünk demokratikus önszerveződésről a Vörös Hadsereg árnyékában, nem tekinthetjük a népi baloldali törekvések beteljesítésének a kárpótlás nélküli és aránytalan földelkobzásokat, amely eljárás „a lokális társadalmakban a kommunista párti diktatúra alapjait teremtette meg” (Ö.

9 <http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/vita/>

Kovács 2015). Ezt az álláspontot látszanak alátámasztani a mikrohistorikus igénynel készült szakmunkák is akár e disputához társulva (Horváth), akár ettől függetlenül megjelenve (Rigó 2014).

„a földigénylő bizottságok [...] nincsenek kötve népbírószági ítéletekhez vagy igazoló bizottsági döntésekhez, hanem kizárólag saját belátásukra és jogérzékükre támaszkodva kimondhatják, hogy a közösségben kit tekintenek hazaárulónak, háborús vagy népellenes bűnösnek [...] hogy az elmenekültek, a régi rendszer népellenes elemei, a reakció támaszai, a vitézek stb. bűnösök [...] A földreform végrehajtását ily módon összekapcsolhatják a reakció elleni harc kiélesítésével és az állami, közigazgatási szervezet megtisztításának munkájával.”

MKP KV-határozat (Rákosi–Szabó)

Amint a fenti idézetből is látszik, a földosztás egy kínálkozó lehetőség volt a régi elit és a politikai ellenfelek egzisztenciális létalapjának felszámolására. Nyíltan ki is mondták, hogy a földosztás egy eszköz az őrsekváltásra, és nem pusztán jogi vagy gazdasági szempontoknak kell érvényesülniük. Ez azért is vált éles kérdéssé, mivel a földosztás Jászberény viszonyaira – nagybirtok és számottevő agrárproletárság híján – alig volt érvényes, a rendelet értelmében csak néhány száz holdat lehetett volna szétosztani, ráadásul eleinte még jelentkezők sem akadtak.

1945. március 28-án ült össze először a helyi 14 tagú Földigénylő Bizottság, amelyben csak a három baloldali párt képviseltette magát. Vezetője az MKP-alapítótag Völgyi István lett. A Kisgazdapártot meg sem hívták (MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 63. 1945. 04. 21.). A Kisgazdapárt minden birtokot paraszti birtokká akart nyilvánítani és ellenezte az egyház közel 600 kat. holdas birtokának kiosztását. Az MKP központi vezetése azonban nem hagyhatta, hogy egy településen ne neki legyen igaza, ezért „alapos és részletes irányelvekkel sietett a pártszervezet segítségére” (Nagy-Tóth 1977, 55). Egy jogi kibúvó volt: ha valakiről bebizonyosodott, hogy fasiszta vagy háborús bűnös, a birtok nagyságától függetlenül elkobozhatták a földjét. Ezért képtelen vádakkal illetett 20–40 holdas középbirtokosoktól is elkobozták a földet, s ráerőltették a földnélküliekre.¹⁰

„Azt is a földigénylő bizottság állapította meg, hogy ki a fasiszta, kinek a birtokát kell elkobozni. [...] azok is háborús bűnösök, akik hosszú időn át csendőrszuronyokkal akadályozták meg a földnélküli parasztságnak azt a szövetkezését” (Völgyi István visszaemlékezése. 1945).

¹⁰ „a Földigénylő Bizottságnak [...] még az igénylésre magára is rá kellett beszélni a jogosultakat” (Nagy-Tóth 1970, 55).

Tisztában voltak vele, hogy a földosztás egy kiváló lehetőség a politikai ellenfelekkel való leszámolásra, a közigazgatásból való eltávolításukra. Indoklásaikban visszatérő motívumok találhatók, mint például „örökös munkásnyúzó, németbarát volt” (Nagy-Tóth 1970, 56). Később 20 holdas kisparasztoktól vagy 5 holdas szőlőt műveltető értelmiségiektől vették el a földet, és szabályosan rátukmálták azok korábbi cselédjeire, napszamosaira.¹¹

1946-ban már olyan méreteket öltöttek a Földigénylő Bizottság visszaélései (pl. saját tagok nagyobb földhöz juttatása), hogy az Országos Földbirtokrendező Tanács feloszlatta a bizottságot, több tagját kizárta a földjuttatásból és az újbóli bizottsági tagságból (Nagy-Tóth 1970, 62).

3. táblázat: A földosztás Jászberényben

	Szántó (kh)	Szőlő (kh)
Elkobzás, háborús szerzemény	668	260
A rendelet értelmében	1 152	396
Összesen	2 800	655

Forrás: Jászkürt (2) 2. 2.

1947 elejére a 900 igénylő között átlagban 6 kat. hold szántót és 1–2 kat. hold szőlőt osztottak ki (Jászkürt (2) 19. 4.). A földosztás Jászberény birtokszerkezetének mindössze 10%-át érintette és a lakosságnak kevesebb, mint 3%-át.

4. táblázat: Jászberény birtokszerkezete az 1949-ben

Földbirtok nagysága (kh)	Földbirtok száma (db)
0–1	1 011
1–3	1 047
3–5	723
5–10	918
10–15	428
15–20	205
20–25	121
25–35	116
35–50	51

11 „nem nagyon mertek jelentkezni, mert úgyse tart ez sokáig, visszajönnek az urak, és megölik őket – de akik kaptak, se jártak jól, mert néhány év múlva elvették tőlük is” (Cseh 2016).

50–100	11
100 fölött	0

Forrás: 1949. évi népszámlálás 3. Részletes mezőgazdasági eredmények. 1950, 222–223.

A földosztás eredményeként a város 4 631 gazdjából 2 781 (59 %) fő 5 kat. hold alatti földdel rendelkezett. Ez azért jelentett sokszor nagyobb megélhetési gondot nekik, mintha nem is kaptak volna földet, mert ezután nem mehettek el annyi időre a biztos jövedelmet adó napszámba vagy kubikba. És az így keresett kevés pénzt is az alapvető gazdasági felszerelések nélküli földjük művelésébe fektették (Nagy-Tóth 1970, 112). Az anyagi fedezet és a gazdasági szakértelem hiányából következően gazdaságuk nem lett jövedelmező, így sokan a következő években egyre bővülő gyáriparba kényszerültek.

Összegzés

Dolgozatomban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy hogyan ment át a demokratikus újrakezdés egy szovjet típusú, antidemokratikus paradigmába. A releváns válaszadás a kérdés pontosításával adható meg. Megfogalmazódott-e egyáltalán demokratikus alternatíva-igény az 1945–1948-as átmeneti (epizód) elit többségében? A fentebb közölt adatok alapján a vizsgálat tárgya az NB baloldali többsége lehet, aminek tematizáló agytrösztje a tizenkilences kommunisták MKP-ba és SZDP-be szétosztott része volt.

Erős kétségek férnek a későbbi baloldali pártok demokratikus elköteleződéséhez, hiszen Jászberényben például a helyi kommunisták 1944-ben egy pártot szerettek volna alapítani a '19-es idők mintájára, csak a szovjet városparancsnok utasítására alakítottak két pártot: a harciasabb MKP-t, és a mérsékeltabb SZDP-t. A jászberényi MKP vezetője, a '19-es kommunista Tóth-György István visszaemlékezése szerint ő maga agitálta Szarvas Istvánt, hogy alakítsa meg a Nemzeti Parasztpártot, hogy még inkább biztosítsák a kommunisták nemzeti bizottsági többségét. És a nemzeti bizottságok sem a társadalom bázis-demokratikus igényei nyomán jöttek lére, hanem a szovjet városparancsnok sürgetése révén. Mindez ellentmondani látszik a demokratikus önszerveződés mítoszának, hiszen korlátozottan lehet demokratikus önszerveződésnek nevezni valamit, amit a megszálló hatalom katonai képviselője erőltet, s amiben a társadalom kisebbségét képviselő személyek többséget szerezhetnek.

A forrásokból egyértelműen látszik, hogy a kommunisták célja kezdettől a tulajdonviszonyok átrendezése, a hivatali apparátus kicserélése volt, amivel saját hatalmi céljaik szolgálásán kívül a régi elitek deklaszálását irányozták elő. A későbbi jegyzőkönyvekhez képest kevesebbet találkozhatunk a jobb módú emberek előítéletes becsmérlésével, de a közéleti problémájának megoldásánál vagy a földosztásnál már

előkerültek azok a sztereotípiák és bélyegek, amik a kommunista propaganda központi elemei voltak: „kulák”, „zsirosparaszt”, „kizsákmányoló”, „munkásnyúzó”.

Kitapintható, hogy a tulajdonviszonyok átrendezésére mindig humanitárius szempontokkal érveltek. 1945 első felében a közéletmezés lebonyolítása szolgáltatta az indokot a magántulajdon közösségi igénybevételére, 1945 második felében pedig a földreform-rendelet végrehajtása. Jellemzően egyik esetben sem merült fel a kárpótlás szükségessége a kommunisták fejében. A földosztásnál ez kevésbé városi sajátosság, hiszen az egy miniszterelnöki rendelet volt, ám a közellátás javításánál nagyobb mozgásteret volt az NB-nek. A kommunisták úgy tekintettek mások magántulajdonára, mint potenciális közösségi vagyona, ami bármikor – kárpótlás nélkül – felhasználható közösségi célokra. Az egyéni javak – mezőgazdasági gépek, élelmiszer-tartalék – központi lefoglalása és begyűjtése már 1945 elején megkezdődött, függetlenül a földreform-rendelettől. A földosztás csupán ennek a tevékenységnek a rendeletileg megtámogatott, professzionálisabb és teljesebb körű módozata volt.

Irodalom

- Barta Tamás. *Hozzászólás egy furcsa cikkhez*. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/hozzaszolas_egy_furcsa_cikkhez/ (2016. febr. 7.)
- Csöngé Attila. 2010. „Nehogy a reakció idejében észrevegye.” Az 1947-es választási csalássorozat Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében. In *Zounuk 25*, szerk. Fülöp Tamás. 431–472. Szolnok: JNSZML.
- Csöngé Attila. 2011. „A földért harcolni kell!” Adalékok a második világháborút követő földosztás történetéhez. In *Zounuk 26*, szerk. Fülöp Tamás. 407–438. Szolnok: JNSZML.
- Csöngé Attila. 2016. Földosztás Jászberényben (1945–1948). In *Vízöntő. Ünnepi kötet a Jászságról Bathó Edit tiszteletére*, szerk. Bánkiné Molnár Erzsébet. 207–214. Szolnok: Damjanich János Múzeum.
- Donáth Ferenc. 1969. *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gulyás Martin. *Az 1945-ös csongrádi földosztás sajátosságai és vesztesei*. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/az_1945_os_csongradi_foldosztas_sajatossagai_es_vesztesei/ (2016. febr. 7.)
- Gyarmati György. 2011. *A Rákosi-korszak – Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest: ÁBTL–Rubicon.
- Gyarmati György. *Furcsa cikk vagy furcsa hozzászólás*. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/furcsa_cikk_vagy_furcsa_hozzaszolas/ (2016. febr. 7.)
- Horváth Gergely Krisztián. *Földosztás vagy földfosztás? Az egyházakkal szembeni gyakorlatról, 1945*. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/foldosztas_vagy_fold

- fosztas_az_egyhazakkal_szembeni_gyakorlatrol_1945/ (2016. febr. 7.)
Jász Múzeum Adattára. 208–79. Erdész Sándor. *Jászberény város története 1945-től az 1956. évi ellenforradalomig* [kézirat]. Jászberény, 1956.
- Kovács Imre. szerk. 2002. *Hatalom és társadalmi változás. A posztiszocializmus vége. Szociológiai tanulmányok*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Nagy József–Tóth János. 1970. *Jászberény város története a felszabadulástól napjainkig*. Jászberény: Jászberény Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága.
- Orbán Sándor. 1972. *Két agrárforradalom Magyarországon. (Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ö. Kovács József. 2012. *A paraszti társadalom felszámolása. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest: Korall.
- Ö. Kovács József. *A demokratikus földreform mítosza. A földelkobzás és földosztás új értelmezési kísérlete*. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/o_kovacs_jozsef_a_demokratikus_foldreform_mitosza_a_foldelkobzas_es_foldosztas_uj_ertelmezese_si_kiserl/ (2016. febr. 7.)
- Rákosi Sándor–Szabó Bálint. szerk. 1967. *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Rigó Róbert. 2014. *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)*. Budapest–Pécs: ABTL Kronosz.
- Sebők Balázs. 2015. Az 1918–19. évi forradalmak. In *Jászberény története a reformkortól a harmincas évekig*, szerk. Pethő László. 288–317. Jászberény: Jászsági Évkönyv Alapítvány.

Források

1949. évi népszámlálás 3. Részletes mezőgazdasági eredmények. 1950. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Cseh János. 2012. *Személyes interjú*. Készítette: Cseh Dániel. Jászberény, 2012. március 3–4.
- Jászkürt* (2) 2–35.
- Jász Múzeum Adattára 48–68. *Munkásmozgalmi hagyományok Jászberényben 1. A Kommunista Párt barcai a Tanácsköztársaság idején és a felszabadulás után*. Elmondta: Tóth Mihály mozi-üzemvezető. Magnetofonygyűjtés. Gyűjtötte: Erdész Sándor. Jászberény, 1956. február hó.
- Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (MNL JNSZML). XVII-17. *A Jászberényi Nemzeti Bizottság iratai. Ülésjegyzőkönyvek (JNB jkv.)*. 1945–1947.
- Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat*. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

- 86. kötet (1934)
- 99. kötet (1936)
- 105. kötet (1938).

Tóth-György István visszaemlékezése. Idézi Nagy József–Tóth János. 1970. *Jászberény város története a felszabadulástól napjainkig*. Jászberény: Jászberény Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága.

Völgyi István visszaemlékezése. *Jászsági Szabad Nép* 1945. 06. 22.

BÍRÓ LUKOVICS ANIKÓ

A Csehországba deportált magyarok kárpótlása 1950 és 1952 között

A felvidéki magyarság egy részének a cseh országrészebe való deportálására 1946/1947 telén került sor. Itt mezőgazdasági segédmunkaerőként dolgoztak. Hivatalos hazatérésükre 1949-ben nyílt lehetőség. Az érintett családok a munkaerő-toborzásnak is nevezett akció miatt arra kényszerültek, hogy hátrahagyják ingó és ingatlan vagyonuk nagy részét. Ezeket szlovák nemzetiségű betelepítettek között osztották szét, akik az új vagyont sajátjukként kezelték. Ez a magyar családok visszatérése után konfliktusokhoz is vezetett, amit az államnak kellett rendeznie. Elsősorban a szlovákság érdekeit tartották szem előtt. Megpróbálták megakadályozni, hogy a magyarok saját, szlovákok által lakott ingatlanjaikba térjenek haza. Ez többségében kudarccal végződött. Később a magyarokat megpróbálták kárpótolni az őket ért veszteségek miatt. Erre főleg a kényszer vezette az államot, mivel a mezőgazdasági termelésre szükség volt, amihez állatállomány és szerszámok kellettek. Másrészt a külföldi (szovjet, magyar) és a belföldi (felvidékiek sokasodó pereit) nyomás tettekre sarkallta az államot. A kezdeti elképzelés valóban némi segítséget jelenthetett volna a rászorulóknak, azonban a kérvények sokasodásával – ugyanis a kárpótlás csak az azt kérvényezőt illethette meg – a kárpótlási akció során átalányt vezettek be. Ez gyakran az elveszett állatállomány töredékét sem fedezte. Sőt, idővel egyre inkább csökkentek a kiosztott segélyek. Így ez az állam önmagát védő alamiznaosztó akciójává degradálódott. A pénzt felvevők egyben elfogadták azt is, hogy az összeg ellen fellebbezésnek helye nincsen.

Kulcsszavak: Felvidék, Csehország, deportálás, 1946/1947, kárpótlás

A felvidéki magyarság második világháború utáni hanyatttörténete egészen a rendszerváltásig tabunak számított. A csehszlovákiai levéltári források teljesen hozzáférhetetlenek voltak. Az egyik első mű, amely a hontalanság éveivel foglalkozott, Janics Kálmán tollából származott, művét még 1979-ban adták ki Münchenben (Janics 1979).

Az első levéltári forrásokon alapuló magyar nyelvű monográfiát Vadkerty Katalin jelentette meg 1993-ban Reszlovakizáció címen, majd 1996-ban Deportálások és végül 1998-ban Belső telepítések és lakosságcsere néven jelent meg.¹ Máig ez az egyik legnagyobb forrásbázissal rendelkező mű, melyben Prágától, Pozsonyon át Budapestig több állami és kerületi levéltár dokumentumait vizsgálta meg a szerző. A témával foglalkozók számára megkerülhetetlen. A további művek tételes felsorolása az irodalomjegyzékben megtalálható.

Az 1990-es években megjelent több tanulmány is, amely szintén a felvidéki magyarság II. világháború utáni problémáit járta körül: pl. Molnár Imre, Tóth László, Víg Károly tollából. Több dokumentum és visszaemlékező kötet is megjelent. Kerek évfordulók körül több helytörténeti munka is napvilágot látott, melyek szintén a hontalanság

1 A három kötet együtt is megjelent 2007-ben Kitelepítéstől – reszlovakizációig címmel.

éveit taglalták. A visszaemlékező kötetek nagy mennyisége a 2000-es években jelent meg főleg a Kecskés László Társaság kiadványaként.² Egy részük Molnár Imre, Popély Árpád, Szarka László munkásságát dicsérik, visszaemlékezéseket, korabeli leveleket, dokumentumokat stb. tartalmaznak. Ezenfelül Szarka László szerkesztésében jelentek meg különféle jogfosztó rendelkezések magyar változatai. Hasonló jellegű a Beneš-dekrétumok és a magyarkérdés című mű is, amely Popély Árpád, Štefan Šutaj és Szarka László szerkesztésében jelent meg. Természetesen e kötetek a korszakkal kapcsolatos tanulmányokat is tartalmaznak.

Az utóbbi években látott napvilágot két levéltári dokumentumokat tartalmazó gyűjtemény, amely Popély Árpád nevéhez kapcsolható: *Iratok a Csehszlovákiai magyarság 1948–1956 közötti történetéhez I–II.* (2008; 2014). A második kötetben a szerző közel 100 oldalas átfogó tanulmányt tesz közzé, amely nagyon jó kiindulópontja lehet későbbi kutatásoknak. E munka a magyar külpolitika felvidékiekhez való viszonyát mutatta be a külképviseletek iratai alapján. Ugyancsak Popély nevéhez fűződik a Csehszlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992 (2006). 2014-ben jelent meg hiánypótló monográfiája a szlovákiai magyarság 1945 utáni történetéről. Hasonlóan jelentős mű Gaucsík Istváné, aki a felvidéki magyarság gazdaságtörténetével foglalkozott monográfiájában (2013). Egyelőre a felvidéki magyar társadalom szerkesztésének átfogó vizsgálata még várat magára.

A szlovák szerzők közül Štefan Šutaj az egyik legjelentősebb, aki több szlovákiai magyarsággal foglalkozó monográfiát is megjelentetett. Megemlíthető továbbá Gabzdilová-Olejníková Sona, akinek főként a 2000-es években jelentek meg a témával kapcsolatos művei. A cseh szerzők közül Karel Kaplan, Helena Nosková írtak monográfiákat a felvidéki magyarsággal kapcsolatban.

Előzmények, a kisebbségek felszámolására tett kísérletek³

Miután Csehszlovákia győztesen került ki a második világháborúból, visszakapta eredeti területeit, sőt azt még sikerült Magyarország rovására némileg növelnie is. Már a háború ideje alatt külföldön működő csehszlovák politikusok különféle terveket

2 A kiadványok a társaság honlapján elérhetőek. <http://www.klt.hu/kiadvanyok.php> (2016. máj. 14.)

3 A csehszlovákiai magyarság súlyos jogfosztásának részletes ismertetésétől most eltekintek, mivel nem része szorosán a tanulmány témájának. A kárpótlási akció csak a cseh országrészbe deportált családokat érintette. Ennek ellenére kiemelendő két jogszabály, mely súlyos következményekkel járt a felvidéki magyarságra nézve: az 1945/33-as Beneš-dekrétum, mely megfosztott minden nem szláv nemzetiségű személyt a csehszlovák állampolgárságtól, az antifasiszták kivételével. Ezért is nevezik az 1945–1948 közötti időszakot a hontalanság éveinek. 1948 őszétől nyílt meg a lehetőség a hontalanok számára a csehszlovák állampolgárság megszerzésére. A másik rendelkezés az 1945/88-as dekrétum, melyről bővebben a tanulmányban lesz szó. A jogfosztó jogszabályokat részletesen ismerteti Szarka 2005.

dolgoztak ki a kisebbségek minimalizálása érdekében. Ezek mindig az adott időszak erőviszonyaihoz igazodtak, így elég széles spektrumon mozogtak. Volt szó területlemondásról a szomszédok javára, ami végül a németek egyoldalú kiűzésévé változott. A Beneš-kormány hasonló sorsot szánt a magyar kisebbségnek is, de ebben csupán a Szovjetunió volt partner, így ez az elképzelés szintén más formában manifesztálódott: megszületett a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény. Itt elviekben kb. 400 ezer magyarországi önként jelentkező szlovákot akartak ugyanennyi kijelölt magyar személlyel kicserélni. További személyektől pedig mint háborús bűnösöktől akartak egyoldalú kitoloncolással megszabadulni. Azonban a szlovák fél aktív toborzó akciói ellenére sem sikerült a több százezer magyarországi szlávot felmutatni, főleg nem olyat, aki hajlandó lett volna áttelepülni (vö. Szederjesi 2007; Vadkerty 2007). A lakosságcsere keretén belül végül 87 839 személy hagyta el Csehszlovákiát, és 71 215 szlovák lett ott új otthonra.⁴ Kezdetben Magyarország ellenállt a lakosságcsere-egyezmény aláírásának,⁵ majd később a végrehajtásának, de a szomszédos politikai vezetés mindig megtalálta a módját, hogy Magyarországot a neki megfelelő tettekre sarkallja. Többször is a tudtára adta, ha nem cselekszik a csehszlovák érdekeknek megfelelően, annak az ott élő magyarság látja kárát. Az egyezmény aláírását (1946. február 27.) és végrehajtását Csehszlovákia a cseh országrészbe való deportálással kényszerítette ki. Bár a két akció eltért egymástól jellegében. Az első csak a felnőtt férfi lakosokat érintette, akik főleg a mezőgazdasági betakarításban segédkeztek. Ez körülbelül 9 247 embert érintett. Ők ideiglenes jelleggel dolgoztak a cseh területeken (Vadkerty 2014, 5–29).

1946/47 telén kezdődött meg a második akció, mely lényegesen nagyobb szabású volt, mint az első. A 88/1945-ös Beneš-dekrétum⁶ alapján szólították munkára a lakosságot,⁷ bár ez nem jogosított föl karhatalmi erők használatára, valamint családok, idősök, és gyerekek áttelepítésére sem. Itt mégis ez történt! Gyakran rossz állapotban lévő marhavagonokban szállították el az embereket. Még a mínusz 20 fok körüli hőmérséklet és hófúvások ellenére sem szünetelt az akció. A munkásokat igénylő csehek számára is megdöbbenően sok volt a „jelentkezők” között a gyermek, idős és a munkaképtelen. Azért volt szükség teljes családok áttelepítésére, mert ez az akció a munkaerőhiány enyhítésén túl további célokat is szolgált: házak felszabadítását a betelepítési

4 A számadatok szerzőnként eltérőek lehetnek. Popély Árpád a hivatkozott adatokat tartja hitelesnek, de részletesen közli a többi számadatot is (Popély 2014, 49).

5 1946: XV. törvénycikk a Magyarország és Csehszlovákia között lakosságcsere tárgyában Budapesten 1946. évi február hó 27. napján kelt magyar–csehszlovák egyezmény.

6 A dekrétumokról bővebben a teljesség igénye nélkül: Šutaj 2004, Szarka 2005.

7 Ezzel egy időben, illetve már korábban is, zajlott a szlovák nemzetiségűek önkéntességen alapuló toborzása. Csáberót a jobb fizetés és a különféle juttatások jelentettek. Ugyanezt az akciót próbálták volna a magyarok körében is népszerűsíteni 1946 nyarán. Több tízezer magyar munkásra számítottak, és szlávokkal egyenértékű bérezést ajánlottak nekik. Körülbelül 2 000 lehetett az önkéntes magyarok száma.

övezetben,⁸ asszimilálást, nyomásgyakorlást Magyarországra. Ugyanis miután kiderült, hogy Csehszlovákia kb. 90 ezer magyart akar egyoldalúan háborús bűnösnek bélyegezve átköltöztetni – szinte vagyontalanul –Magyarország megtagadta a lakosságcsere lebonyolítását.

A csehszlovák hatóságok a deportálásokról a következőképpen tájékoztatták a szlovák sajtón keresztül a polgárokat: „Meg kell állapítani, hogy a munkaerő-toborzás pontosan a törvény előírásainak megfelelően⁹ zajlik, humánus és szociális módszerek alkalmazásával. A gyűjtőhelyekről a lakosokat vasúti személykocsikban szállítják a munkahelyekre, a csomagok a zárt teherkocsikban maradnak. (...) Egyes esetekben, amikor az elkerülhetetlenül szükséges, a dolgozókkal a családtagok is elmennek, elsősorban a közös háztartásban élő szülők és gyermekek. Ez ezen személyek beleegyezésével és kívánságukra történik, egyrészt, hogy a családok együtt maradjanak, másrészt pedig, hogy a család aktív kereső tagjának a gondozása alatt maradjanak. A toborzással nyert munkaerők igen előnyös munkafeltételekkel dolgoznak”(Popély 2014, 63).

Későbbi visszaemlékezések, kortársi jelentések és levelek erőszakról, embervásárról és gyakran nagyon rossz munkakörülményekről szoltak (Zalabai 1995, 23–83). Meg kell említeni, hogy a szállás és a munka nehézsége, valamint a kizsákmányolás mértéke teljesen a cseh gazda emberségétől függött. Így az életkörülmények az elviselhetőség széles skáláján mozogtak.¹⁰

Hivatalos szlovák adatok szerint Dél-Szlovákia 17 járásának 363 községéből 9 610 családot telepítettek át, ami legalább 41 666 személyt jelentett. A deportáltak 6 602 lakóházat, 1 149 katasztrális hold földet hagytak Szlovákiában. Popély Árpád felhívja a figyelmet arra is, hogy e számokat csak iránymutatásképpen szabad elfogadni. Ő az érintett személyek számát 60 és 100 ezer közé teszi, korabeli magyar jelentések alapján (Popély 2014, 66–67). A kényszer és nyomor eredményeként 1949-re a deportáltak kb. 49 százaléka szökött haza (Vadkerty 2007, 104).

A kényszerközmunka a 88/1945-ös dekrétum alapján maximum 1,5 év lehetett volna, viszont ezzel ellentétben ezek az emberek 2–2,5 évet töltöttek főként béresként dolgozva egy-egy cseh gazdánál. A deportáltak helyzetében jelentős romlás következhetett be a munkaidő lejárta után. Erre engednek következtetni a követi jelentések: „Az

8 A szlovák hatóságok a déli határ menti területekre megbízható személyeket, értsd szlovákokat telepítettek. Egyrészt, hogy így csökkentsék a magyarság számát, másrészt, hogy asszimilálják őket. A szlovákok toborzási akció keretében jelentkeztek a magyarlakta területekre. A propaganda sok mindent ígért nekik, gyakran ez volt az oka, hogy fölényesen és ellenségesen viselkedtek a helyi lakosokkal szemben. Kezdetben elkobzott házakba, majd a deportáltak házaiba költöztették őket, ahogy a lakásínség erősödött. Erről bővebben: Vadkerty 2007.

9 Értsd: 1945/88-as dekrétum.

10 A teljesség igénye nélkül: Molnár–Varga 1992; Szarka 2003; Molnár–Szarka 2007; Zalabai 1995; http://emlekezem.hu/szemelyes_tortenetek/kitelepites/felvideki_magyar_visszaemlekezések.html (2016. máj.4.)

alsó fokú csehszlovák hatóságok magatartását látva, még az eddig emberségesebb cseh gazdák is vérszemet kapnak és a magyarság jelentős részének nem adják meg az öt illető fizetést és komenciót, a fizetett szabadságot stb.” (Bolgár Elek követ jelentése, Popély 2014, 100). A létbizonytalanság és a félelem általános. Megjelenik közöttük a szervezkedés, egyszerre nagyobb 80, de akár 150 fős csoportokban keresték fel a prágai magyar nagykövetséget, hogy együtt szerezzenek érvényt panaszaiknak. Volt olyan csoport is, amely egyenesen a szovjet követségre ment, de úgy tűnik ott is csak meghallgatták panaszait (Bolgár Elek követ jelentése, Popély 2014, 100). A magyar deportáltak végső elkeseredettségére utalhat Farkas Lehel követségi titkár azon jelentése, melyben 5–7 000 magyar munkabeszüntetéséről tájékoztat a nyugat-csehországi Bílinai járásban. Megemlíti, hogy ez nem volt egyedi eset, bár tudomása szerint a legnagyobb tömeget ez az akció mozgatta meg. Bár az akció két hétig tartott, eredménytelenül ért véget, mivel a készletek kimerülése újra munkába kényszerítette az ellenállókat (Farkas Lehel jelentése 1948. július 16-án, Popély 2014, 105–109).

Változás a deportáltak alávett helyzetében először 1948 tavaszán figyelhető meg. 1948. március 5-én a prágai kormány határozatban mondta ki, hogy azon deportált magyarok, akik kötelezik magukat, hogy nem térnek vissza Szlovákiába, hanem véglegesen a cseh és morva országrészekben telepednek le, visszakaphatják állampolgárságukat. Döntésük megkönnyítése érdekében március 19-én elrendelték a deportáltak vagyonának gyorsított elkobzását (Popély 2014, 141). A röghöz kötéssel megkapható állampolgárság elutasításra talált a magyarok körében, ugyanis ezek az emberek haza szerettek volna menni saját otthonukba. Nem akartak Csehországban maradni és csehekké válni. A magyar követség felé gyakran fordultak olyan kéréssel, hogy ha nem térhetnek vissza a Felvidékre, akkor költöztessék át őket Magyarországra (Popély 2014, 100–105). Később Vándor József pozsonyi konzul 86 Magyarországra áttelepült deportált családról adott értesítést (Vándor konzul jelentése. Popély 2014, 191–196).

Újra Szlovákiában

Az 1948 februárjában lezajlott kommunista hatalomátvétel nem járt a magyarok helyzetének azonnali javulásával, bár a mai közvélekedés gyakran feltételezi ezt. A változás csirái 1948 nyarán kezdenek megjelenni. Ezt több tényező együttállása okozta: 1) világhossá válik, hogy a magyar lakosság egy része a szülőföldjén maradhat, így sorsukat rendezni kell; 2) a szovjet politikában is változás állt be, az addigi elnéző magatartás helyett szorgalmazni kezdték a megbékélést (Popély 2006, 26, 73); 3) valószínűleg ekkora érik be a magyar politikai vezetés tevékenysége a határon túli, többek között csehszlovákiai magyarok érdekében (Sipos 1992, 711–719).

1948. október 25-étől a magyarok hűségeskü fejében megkaphatták az állampolgárságot. Ezután nyílt lehetőség a deportáltak számára, hogy szervezett transzportok

keretében visszajussanak otthonaikba. Az első vagonok 1949 januárjában indultak meg, az utolsók pedig ugyanezen év áprilisában gördültek be a kijelölt állomásokra.

A magyar diplomácia nagy figyelmet szentelt ennek az akciónak is. A korabeli jelentésekből kitűnik, hogy a helyzet korántsem volt olyan rózsás, ahogy a szülőföldjükre vágyók esetleg gondolhatták (Popély 2014, 184–185, 198–201, 216–218, 219–223). Ugyanis a transzportok általában – a konzuli információk szerint – nem eredeti lakhelyükre vitték a deportáltakat, hanem szomszédos, vagy akár 30–40 km-re lévő településekre. A deportáltak eredeti otthonukba történő visszaköltöztetése azonban komoly gondokat okozott, mivel az érintett házakba időközben szlovák telepeseket költöztettek, akik érdekeit a hatóságok a végletekig védték. Csupán abban az esetben kaphatta vissza a deportált saját tulajdonát, ha a szlovák család hajlandó volt abból önként távozni. Kezdetben még ebben az esetben sem akarták a szlovák hatóságok engedni a ház elhagyását, illetve a beköltözést.

További problémát jelentett az, hogy a deportálás során az érintetteknek hátra kellett hagyniuk az állatállományuk, mezőgazdasági felszerelésük és bútoraik egy részét. Ezeket a hatóságok jutányos áron adták oda a beköltöztetett szlovák telepeseknek. Mindezek már egy kötelezvény átvételével elvihetőek voltak. Részletfizetési lehetőség elvileg létezett, de a befizetéseket a hatóságok nem ellenőrizték.

Visszatérésükkor a deportáltak azt tapasztalhatták, hogy a saját házukba gyakran nem vagy csak elhúzódó huzavona után költözhetnek vissza. A szlovák állam gyakran felajánlott cserebirtokokat a magyaroknak, de azt érzelmi okok miatt általában visszautasították, csakis a sajátjukat akarták vissza. A deportáltak visszatérése komoly konfliktusforrást hordozott magában, elsősorban a szlovák beköltözöttek és a magyarok között. Ugyanis a Csehországból hazatérők a javaikat következetesen követelték vissza, a betelepített bizalmiak pedig komoly sértésnek vették, hogy „jogos tulajdonukban zavarni merik őket” (Vadkerty 2007, 104).

A hatóságok próbálták megakadályozni a szlovákok tömeges távozását a vidékről. Ennek két oka volt, egyrészt a nemzetiségi arányok megváltoztatása miatt szükség volt rájuk, másrészt ebben az időszakban már megjelenik a TSZ-esítés is. Ebben élenjárók voltak a telepesek, mivel ők érzelmileg általában nem kötődtek a megszerzett földekhez, és nem is tudták azokat megművelni, így szívesen adták azt közös használatba. Ez a dél-szlovákiai helyzet sürgős megoldást kívánt, bármennyire próbálták halogatni azt az érintett szervek.

Az 1949 júniusáig szervezett transzportokkal hazatérő 4 602 család 45%-a nem térhetett haza saját házába, egy részüknek az állam utalt ki lakást. Más részük pedig rokonoknál élt, néha nyomorúságos körülmények között (Vadkerty 2007, 103). Vándor József konzul 2 285 családról tudott, akik nem kapták vissza ingatlanukat, de ezek között tartották nyilván azokat is, akik csak részben kapták azokat vissza. Ugyanő 8–900 családra saccolja azokat, akik egyáltalán nem kapták vissza lakóházukat (Vándor

konzul jelentése. Popély 2014, 191–192). Közöl egy táblázatot is, melyben összesíti a deportáltakról megtudott információit, amelyek a mai ismereteink szerint meglehetősen pontosak (Vándor konzul jelentése. Popély 2014, 196). A jelentésben szerepel, hogy voltak olyan családok, ahol a családfő visszatért Csehországba a jobb kereseti lehetőségek miatt, de ekkor a családja általában Szlovákiában maradt. Ezt támasztja alá az, hogy a kárpótlottak között volt több olyan személyi is, aki csehországi címet adott meg lakcímként, de a kárpótlást szlovákiai lakcímrre kérte.¹¹

1. táblázat: A deportáltakról megtudott információk

Sorszám	Járás	Községek száma	Munkára elment	Visszatért önként	hazaszállítottak	Önként Csehországban maradt	Visszatért önként Csehországba	Magyarországra került	Ingatlanát nem kapta vissza
1	Somorja	18	287	69	210	8	-		76
2	Dunaszerdahely	44	713	157	460	87	-		252
3	Galánta	13	936	185	743	8	-		464
4	Vágsellye	6	743	377	352	14	-		129
5	Érsekújvár	2	352	123	223	6	-		48
6	Ógyalla	13	859	243	608	8	-		112
7	Komárom	26	1708	384	1311	13	27		317
8	Párkány	31	1359	1068	290	1	-		157
9	Zselíz	31	987	722	263	2	-		336
10	Léva	9	195	123	72	-	-		149
11	Ipolyság	21	349	303	46	-	-		32
12	Kékkő	10	99	68	26	-	-	5	6
13	Feled	46	489	331	147	4	4	7	30
14	Tornalja	41	701	294	325	8	11	74	174
15	Rozsnyó	14	107	59	47	1	1	2	3
16	Szepsi	12	64	49	4	11	-		-
	Összesen	337	9948	4555	5136	171	43	86	2285

11 SNA-BR. PF. 1403 doboz: zoznamy:1952/4, 1952/9, 1952/10, 1952/11 – ezekben találunk 1–2 ilyen személyt. Megjegyzés rovatban szerepel, hogy ki melyik szlovákiai postán veszi fel a pénzösszeget. A megadott lakcím Csehországban található. Egy esetben a felvétellel megbízott személy, a feleség neve is szerepelt.

Kárpótlások

A csehszlovák hatóságok adatai szerint 1950-re sikerült mindenkit elhelyezni, csupán 171 család maradt, akik nem kaphatták vissza a földjeiket. Nekik cserebirtokokat ajánlottak fel, de ezt nem voltak hajlandók elfogadni.¹²

A deportáltaknak azonban nemcsak a lakáskérdés hiányos rendezésével kellett szembenéznük, hanem kényszerűen hátrahagyott állatállományuk, mezőgazdasági felszerelésük, lakberendezési tárgyaik eltűnésével, megrongálódásával is számolniuk kellett. Ez a helyzet ezt az amúgy is szociálisan sérülékeny réteget – mivel főként a szegényebb réteget deportáltak – nagyon súlyosan érintette.

Az ügyükben, illetve a teljes felvidéki magyarság életében jelentős fordulópontnak ígérkezett a Szlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának Elnökségének 1950. január 6-ai ülése. Itt született meg egy 26 pontból álló határozatcsomag¹³ a helyzetük javítására. Ezekben szerepelt például a vagyonekbevétele megszüntetése, az állampolgárság gyorsított megadása, a nemzeti bizottságok magyarokkal való feltöltése, hazatért deportáltak megfelelő elhelyezése és kártérítése stb. A kisebbségeknek ilyen jellegű felkarolása azonban tiszavirág életűnek bizonyult, az évek előrehaladtával egyre kevésbé érdeklődtek állami szinten a magyarok problémái iránt (Popély 2006, 176). Az említett pontok közül több megvalósult az 1950-es évek folyamán, még ha nem is az eredeti elképzelések szerint. Az egyik ilyen volt a deportáltak elhelyezésének és kárpótlásának kérdése. Itt fontos megjegyezni, hogy a kárérték-meghatározás nem az 1950-es évek árfolyamán történt, hanem az 1946/1947-es, vagyis a deportálás időszakában érvényes áron. Ez azért fontos, mert közben volt egy komoly értékromlás Csehszlovákiában, ami főleg az állatállományt érintette. Ennek egyik oka, hogy az 1940-es évek második felében nagy volt a takarmányhiány, ami miatt gondot okozott a jószágok élelmezése, és ez negatívan hatott az árakra is. Ennek okán nem beszélhetünk kártérítésről, mert akkor az infláció okozta különbséget az államnak kellett volna megtérítenie.

A kárpótlás jogi alapját az 1950. augusztus 25-én megjelent, a Megbízottak Testületének 6.669/1950-I/1. számú rendelete nyújtotta. Ez tartalmazta a deportált magyaroknak nyújtandó kárpótlást, és ügyeik rendezésének irányvonalát: a lakás és földkérdés megoldását, az állatállomány és a lakberendezési tárgyakért nyújtandó segítséget.

A legfontosabbként a lakás és földkérdés rendezését jelölték meg. Az eredetivel megegyező méretű cserebirtokok felajánlását rendelték el abban az esetben, amikor a „toborzott” nem kaphatja vissza eredeti birtokát, viszont hajlandó legalább 5 hektárral belépni a szövetkezetbe.¹⁴ Ebből is látszik, hogy a kommunista állam rögtön hasznot

12 SNA-BR. PF 1403 6.669/1950-I/1. számú rendelet tervezete, bővített változat.

13 Eredeti nyelven közli az elfogadását megelőző vitával együtt: Popély 2008, 224–241.

14 SNA-BR. PF. 1040.d. 6669/1950-I/1. számú rendelet szövegű másolata.

akart húzni ebből a jóindulatból, így próbálta a magyarok körében népszerűsíteni a szövetségi tagságot.

A rendelet második lépésként az állatállomány ügyének rendezését jelölte meg. Ez elsősorban szarvasmarhákat, lovakat, ritkább esetben sertést, sőt egy esetben angóra nyulakat jelentett. Elviekben az illetékesek gondosan összeírták és leltárba vették a deportálás miatt hátramaradt állatállományt, mezőgazdasági felszerelést, valamint az egyéb ingóságokat, de ez a valóságban kevés helyen történt meg. Az új tulajdonosnak, vagyis a belső telepesnek ki kellett volna fizetnie az állatok meghatározott árát, ami sok esetben nem valósult meg. Sőt, Vándor József konzul megjegyzi, hogy nevetségesen alacsony áron, a korabeli érték kb. 10%-áért juttatták a szlovák telepeseknek az állatokat (Vándor konzul jelentése. Popély 2014, 192).

Már maga a rendelet is utal arra, hogy a betelepített földművelések megsegítése végett (értsd szlovák telepesek) jutányos áron kínált állatállományt pusztán spekulációs okokból vették meg és adták tovább. Ebben az esetben elrendelték, hogy az állatokat vissza kellett adni az eredeti magyar tulajdonosnak, illetve ha ez nem lehetséges, akkor a meghatározott értéket kellett volna kifizettetni a spekulánssal. Bár sok esetben nem sikerült ezeket a személyeket felkutatni.

A kormány becslései alapján a deportáltak által hátrahagyott állatállomány értéke 1946/1947-ben 21 millió csehszlovák korona (Kčs) volt, viszont 1950-ben már 61 millió koronát ért ugyanaz jószágmennyiség. Az érték kifizetett letét viszont ennek a töredéke, csupán 6 millió korona volt.¹⁵ Ennek érdekében azt is elrendelték, hogy a község-házán, városházán, szembesítsék a feleket, és ha a meghatározott időn belül nem fizet az új tulajdonos, bíróság elé idézendő, és a jószág visszakerül eredeti tulajdonosához. Azonban ilyen esetekben gyakran előfordult, hogy az éj leple alatt a szlovák család az értéket képező vagyont magával vitte, és ismeretlen helyre távozott.¹⁶ Így a követelések sok eseten behajthatatlanok maradtak. Az állatállományért a helyi járási központokban fizették ki a pénzt, ha volt letétbe helyezett összeg. Felsőbb utasításra azonban a letétbe helyezett összegért járó kamatokat nem fizethették ki a jószág eredeti tulajdonosának, csak a befizetett összeget. A kamatot az adott járási szerv tette zsebre.¹⁷ A letéti összeg néha megdöbbenően alacsony volt, és ha a deportált ezt az összeget visszautasította, akkor egyben lemondott azon jogáról is, hogy az állatért bármiféle jövőbeni kárpótlást igénybe vegyen.

Gondosan rendelkeztek arról is, hogy miként kell elkönyvelni az adott tételeket, hogy az nyomon követhető legyen. Arra szintén gondoltak, hogy ne juthassanak

15 SNA-BR. PF 1403 6.669/1950-I/1 számú rendelet tervezete, bővített változat.

16 SNA-BR. PF. 1040. okr. Dun. Streda. Úradný Záznam.Vec: Sv. Michal n/o. likvidovanie žiadosti náboristov. 1951.2.28.

17 SNA-BR. PF. 1043 číslo: C-VI/3c-10/8-1950. Predmet: Nábor mad. prac. síl z. r. 1947, lividovanie agedny adm. depozitov. Kelt. Bratislava 1950.VII. 14.

esetleg különféle módokon jogtalan előnyökhöz egyes személyek. Ezért elrendelik, hogy a „kifizetés falunként történjen, azaz egyidőben, hogy ne történjen felesleges közbenjárás, megállapítható legyen, hogy a toborzott időközben nem költözött-e el más helyre, esetleg elhalálozott, vagy hasonlók. Azon kifizetéseket, melyeket posta segítségével kézbesítettek, és kézbesíthetetlenül visszaérkeztek újra be kell vezetni a pénzügyi naplóba mint bevételt. A toborzott halála esetén a jogos örökös átveheti a letétbe helyezett pénzüsszeget, azonban ehhez szükséges az MNV¹⁸ igazolása.”¹⁹ Odafigyeltek arra is, hogy az esetleges helyi hivatali szintű visszaélést megakadályozzák: a Pénzügyi Hivatal megbízott munkatársai maguk jöttek ki a helyszínre, és maguk ellenőrizték le a kifizetéseket, nehogy valaki esetleg az állam kárára segítse a magyarokat. Indokul azt adták meg, hogy nem akarják túlterhelni a helyi szerveket. A problémásnak ígérkező esetekben nem dönthettek a helyi szervek, továbbítani kellett a pozsonyi központba. A járási munka- és szociális ügyek kirendeltségének 1950. augusztus 25-éig kellett a kifizetéseket lefolytatni, vagyis a kárpótlási határozat ratifikálásáig. Ezután jelentést kellett tenni a központ felé, amiben fel kellett tüntetni, hogy mely falvakban, hány személyt és milyen összegeket fizettek ki, és hogy még mennyi deportált család állatállományáért kell a hivatalnak kárpótlást fizetnie a készülő rendelet alapján. Egyelőre ilyen jelentés nem ismert, mégis valószínű, hogy ezek alapján határozhatták meg a kárpótlásra jogosultak létszámát, bár mint később kiderült, alaposan alul volt becsülve.

A 6.669/1950-I/1. számú rendelet alapján 16 millió Kčs volt az az összeg, amit a toborzottak jószágainak kárpótlására felhasználhattak. A határozat bővített változatában 1000 olyan családdal számoltak, akiket az elvesztett állatállományáért kárpótolni kellett volna.²⁰ Ez gyakorlatban 16 ezer koronát jelentett volna családonként. További 2 millió koronát szántak állatok vásárlására azok számára, akiknek jószágait elkobozták. Családonként egy tehenet, vagy két fiatal állatot jelöltek kiutalhatónak. Ezt ugyanúgy külön kellett kérvényezni, mint magát a kárpótlást, tehát nem járt automatikusan.

A rendelet harmadik pontja rendelkezett a lakberendezési tárgyakért nyújtandó kárpótlásról. Itt jelzik, hogy a tárgyak irányadó értékét az Ipari és Kereskedelmi megbízott határozza meg. Vadkerty Katalin is említi, hogy ez az Állam számára volt előnyös, mert így a lehető legalacsonyabb árat szabták ki, és nem azt, amit az adott tárgy valójában érhetett (Vadkerty 2007, 113–118).

Közel fél évvel később 1951. február 21-én már kérik a 6.669/1950-I/1. számú rendelet módosítását. Az akció ellenőrzése után kiderült, hogy sokkal több kérvény van, mint ahogyan az eredetileg látszott. Ugyanis a legkülönbélebb jogcímeiken adták

18 Miestný národný výbor - Helyi nemzeti Bizottság

19 SNA-BR. PF. 1043číslo: C-VI/3c-10/8-1950. Predmet: Nábor mad. prac. síl z. r. 1947, lividovanie agedny adm. depozitov. Kelt. Bratislava 1950. VII. 14.

20 SNA-BR. PF 1403 d. a 6.669/1950-I/1 számú rendelet tervezete, bővített változat.

be az irataikat a „toborzottak”, és nem egységes címen, ahogy kellett volna.²¹ Sőt, a legkülönbözőbb hivatalokhoz juttatták el azokat. Így nem csak a Munka és Szociális Ügyek Megbízotti Hivatala, majd annak leváltása után a Pénzügyi Megbízotti Hivatal kapott ilyen jellegű kéréseket, hanem mindegyik olyan szerv, amelyiknek csak köze lehetett a deportálás lebonyolításához. Így a magyarok az Áttelepítési Hivatalnak és a Belügyi Megbízotti Hivatalnak is küldtek kérvényeket, melyeket a deportáltak szerencséjére a megfelelő helyre juttattak az illetékes szervek. Egy idő után a magyarok szeretett köztársasági elnökökhöz fordultak támogatásért – akár magyarul is. Ez főleg az akció vége felé, illetve annak lejárta után figyelhető meg. Nem csak Klement Gotwald elnök kapott ilyen jellegű leveleket, hanem Antonín Novotný is, aki már az akció lezárása után került hatalomra. Ebben az esetben külön meghallgatásban részesülhettek a kérelmezők, akár az akció lezárását követően is, bár erre egyelőre csak egy esetet sikerült regisztrálni, de ennek ellenére úgy tűnik, ő sem kapott pénzügyi támogatást.²²

A korábban említett C-leg.-41/1Dov.-1950 számú módosítást kérő rendeletben utaltak rá, hogy a toborzás nem volt megfelelően megvalósítva, ezért sok leltár²³ eltűnt, vagy még a leltárba vétel előtt eltulajdonítottak egyes dolgokat. Ezért is kérik, hogy a kárpótlást átalányként sávosan emelkedő formában adják, ugyanis a kérvényezett összegek messze meghaladják az előirányzott pénzmennyiséget.

2. táblázat: Az átalány meghatározása az ingóságok esetében (Vadkerty 2007, 117)

Feltüntetett kár értéke (Kčs)	Kárpótlás mértéke (Kčs)
0–3500	Teljes összeg
3500–12000	3500
12000–25000	5000
25000–50000	6500
50000-től	8000

1952-ben a lakberendezési tárgyakért összesen 15 364 330 koronát utaltak ki 3 511 személy számára.²⁴ Vadkerty Katalin adatai szerint 1951-ben is hasonló nagyságrendű juttatások voltak (Vadkerty 2007, 118).

21 SNA–BR PF 1040.d. C-leg.-41/1Dov.-1950. számú irat. kelt. 1951. Február 21. Bratislava.

22 SNA–BR. PF. 1043 Jónás László Iratai.

23 Ilyen esetekben a leltár mind az állatállományra, mind az egyéb dolgokra vonatkozik, ugyanis a korabeli forrásokban élő leltárról beszélnek, ami az állatállományt jelentette, illetve holt leltárról, amelybe pedig minden más beletartozott, a mezőgazdasági felszerelésektől kezdve a lakberendezési tárgyakon át.

24 SNA–BR. PF. 1403. Výchaz z dňa 31. decembra 1952. (Kimutatás kelt. 1952. dec. 31)

A kárpótlások teljes és végleges felszámolásáról a Megbízottak Testületének 40. ülésén született határozat 1954. február 2-án.²⁵ Amelyben úgy döntöttek, hogy az 1952. december 16-a után beérkezett kérvényeket ne vegyék figyelembe, ugyanis az akcióra szánt pénzügyi keret kimerült. Az 1953-as év költségvetésében már nem számoltak ilyen tétellel.²⁶ Jogosan merül fel az a kérdés, amire a választ csak további kutatásokkal lehetne megadni, hogy azért nem szántak pénzt további magyarok kárpótlására, mert az állam anyagi helyzete ezt nem tette lehetővé, vagy csupán azért, mert a vezetők érdektelenné váltak a deportáltak valószínűleg még mindig fennálló problémái iránt.

A megjelölt határidő után is tömegével érkeztek be kérvények. Az igénylők azért nem értesültek időben az akció befejezéséről, mert a Pénzügyi Megbízotti Hivatal 1952. december 16-a és 20-a között értesítette az érintet MNV-ket, hogy további kérvényeket már ne fogadjanak. Pénzügyi Megbízotti Hivatal azon személyeket értesítette személyre szólóan az akció lezárultáról, akik a kérvényük elbírálását sürgették.

A rezervális jószág behajtása címen könyvelt kárpótlásokat vissza kellett vezetni az állami költségvetésbe. Ez az az összeg volt, amit a szlovák telepes mégiscsak befizetett a nála található állatért a későbbi időszakokban. Az ilyen módon könyvelt bevételt az állam tette zsebre, ahelyett, hogy az állatok eredeti tulajdonosának adta volna, esetleg további kérvényezők igényeit elégítették volna ki belőle.²⁷ Ebből az is következik, hogy egyes esetekben sikerült a jószág szlovák használójától a megállapított vételárat behajtani. A hivatali adatok szerint 555 személy kérvényét utasították el 1953-ban, akiknek 2 210 900 korona kárpótlás járt volna.²⁸

Összegzés

A kárpótlások 1950 és 1952 között zajlottak, kérvényezni kellett, nem járt automatikusan. 1951-ben még az állatállomány elvesztése miatt is kaphattak pénzt a deportáltak, azonban a következő évben a kérvények általában nem tartalmaztak ilyen tételt, csak mezőgazdasági, illetve lakberendezési tárgyakat. Egyelőre nem világos, hogy pontosan mekkora volt az az összeg, amit az állam végül az akcióba fektetett. Az biztos, hogy az eredetileg előirányzott 28 milliónál többet.²⁹ A kárpótlások értéke azonban még így is messze alulmúlta a deportáltak által elszenvedett károkat. Főleg, ha figyelembe vesszük,

25 Maga a határozat szövege egyelőre nem került elő, csak egy arra utaló hivatali jelentés, amely annak végrehajtását részletezi. SNA-BR. PF. 1043 doboz Úradny Záznam, se dátum, se hatóság nincs megadva.

26 SNA-BR. PF. 1043 Úradny Záznam, se dátum, se hatóság nincs megadva.

27 SNA-BR. PF. 1043, Úradny Záznam, se dátum, se hatóság nincs megadva.

28 SNA-BR. PF. 1043, Záznam, ku dnu 7. marca 1953.

29 Az összeg így épült fel: 16 millió állatállományra, 10 millió lakberendezési tárgyakra és 2 millió állatok vásárlására.

hogy az állatállomány értéke legalább a háromszorosára növekedett 1950-re, ennek ellenére a már ismertetett átalányt használták a jószágok kárpótlásánál.

A deportáltaknak általában a helyi MNV-k segítették a kérvények megírásában, sőt gyakran formanyomtatványokat is használtak. Ezért nem érthető, hogy miért csupán kb. 7 000 család – az elutasítottakkal együtt – élt a pénzügyi segítség lehetőségével. Tudjuk azt is, hogy a települések jegyzéke, ahonnan a kérvények érkeztek nagyrészt lefedi azt a 363 települést, ahonnan elvitték őket (Popély 2014, 67). Tehát nem az történt, hogy egyes települések kimaradtak, hanem az, hogy egyszerűen nem nyújtottak be kérvényt bizonyos családok. Ennek okát csak találgathatjuk.

A kérvényeknek meghatározott tartalmuk volt: a károsult adatai, a kár tételes felsorolása, egyes esetekben összesített értéket adtak meg. Lényeges elem a helyi MNV jóváhagyása, amely igazolja, hogy az adott személy valóban deportált volt, nem számított kuláknak, sem rendszerellenesnek, ezenfelül a TSZ-tagságát is számon kérték. Ez utóbbi azért volt fontos, mert pozitív esetben a kárpótlási összegben felül további 2 500 korona illette meg a deportáltat. A szövetkezeti tagságra a hajlandóság időben és területenként változó volt. 1952-re már viszonylag sok személy lépett be.

1952-ben a pénzforrások kiapadásának nyilvánvalóvá válásával kényszermegoldás született, az év második felétől mindenkinek egységesen 3000 koronát utaltak ki, figyelmen kívül hagyva az átalányt. Sőt a hivatalok megpróbálták a lehető legjobban megkurtítani a kárpótolandók jegyzékét. Valószínű ezért is találkozhatunk azzal, hogy az 1952-ben benyújtott kérvények esetén újra megkeresték az egyes települések vezetőit írásban, és a még nem kárpótolt személyek kérvényének jóváhagyása iránt érdeklődtek különösen a rendszerhez való viszonyukra és gazdasági státuszukra voltak kíváncsiak. A kárpótlás megítélésében az játszott a legnagyobb szerepet, hogy az adott MNV elnök milyen ítéletet mondott ki a deportáltról. Ugyanis volt olyan eset, hogy a kérvényezőről visszaküldött jelentésben szerepel, hogy rendszerrel szemben bizalmatlan, de az anyagi helyzetükre való tekintettel ajánlják a pénz kiküldését, amit a deportált meg is kapott, bár ez nem volt jellemző.³⁰ Általánosságban elmondható, hogy a helyi hivatalok többségében a kérvényezők kárpótlását javasolták, inkább kirívó esetek voltak azok, amelyekben kérték egyes személyek elutasítását. Főleg rendszerellenesség, illetve nem létező vagyon utáni kárpótlás miatt nem helyeselték a helyi szervek a kárpótlást.

A deportálásokat követőekben többen voltak, akik szinte mindenüket elveszítették. Házukat lelakták a betelepültek, előfordult, hogy csak a falak álltak, mikor hazatértek,³¹ állatállományuk, mezőgazdasági szerszámaik eltűntek.³² A kárpótlások kezdetén úgy

30 SNA-BR. PF. 1403 zoznam 9 znak 745/1952 Miesty Národný Vybor Okolicná na Ostrove v Okolicnej na Ostrove 19.6.1952.

31 Interjú Hájás László. Készült 2010 márciusa.

32 SNA-BR. PF. 1040 d. obec Bodza, vagy 1041-es doboz teljes tartalma faluk szerint csoportosítva tartalmaz kérvényeket.

tűnt használható segítségnyújtás érkezik az állam részéről. Legalább részben pótolni szándékozták az elveszett állatállományt, a fontos mezőgazdasági segéderőt. Ám az idő múlásával, a kérvények sokasodásával az akció jelképes lett, célja inkább a „falvak megnyerése a szocializmusnak”³³ és nem a magyarok életkörülményeinek javítása lett. A kárpótlások Vadkerty Katalin megállapításai szerint alig haladták meg a valós károk 30%-át (Vadkerty 2007, 118).

Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy ebben az időszakban Csehszlovákiának már nem állt érdekében, hogy magángazdaságok jöjjenek létre vagy működjenek. Így valószínű, hogy ez is közrejátszott abban, hogy a kárpótlások ilyen vérlázítóan alacsonyok voltak – főleg 1952-ben – az elszenvedett károkhoz képest. Ha nincs szerszám, állat, amivel a földet meg lehet művelni, könnyebb a TSZ-eket létrehozni. A megszorult földjét önmaga erejéből megművelni nem tudó ember hajlamosabb a közös vagyon és föld létrehozására. A kárpótlási összegek, még azok redukálása után is magasabbak voltak, mint a korabeli dunaszerdahelyi gyári fizetések, amelyek 2500 korona körül mozogtak 1952-ben.³⁴ Így a család mindennapi megélhetése szempontjából segítséget jelenthetett, de elvesztett vagyonuk teljes pótlása ezekből az összegekből lehetetlen volt. A visszatért deportáltaknak szembesülniük kellett azzal, hogy gyakran egy egész élet munkáját építhetik fel újra.

Irodalom

- Darnay Zsolt–Dr. Karaffa János. szerk. 2005. *A magyarság Kálváriája Bakán. Kényszerkitéleptetések és deportálások 1945 után*. Kiadó és kiadás helye ismeretlen.
- Gabzdilová, Soňa. 2014. Prístup vedenia Komunistickej strany Slovenska k maďarským komunistom na prelome štyridsiatych rokov 20. storočia. *Historický časopis* 62 (2): 253–274.
- Gaucsik István. 2013. *Lemorzsolódó kisebbség. A csehszlovákiai magyarság jogfosztásának gazdasági háttere 1945–1948*. Pozsony: Kalligram.
- Janics Kálmán. 1979. *Hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948*. München: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Kaplan, Karel. 1993. *Csehszlovákia igazi arca*. Pozsony: Kalligram.
- Kecskés László Társaság honlapja*. <http://www.klt.hu/kiadvanyok.php> (2016.05. 14.)
- Molnár Imre–Szarka László. szerk. 2007. *Ottbontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára*. Komárom.
- Molnár Imre–Varga Kálmán. szerk. 1992. *Hazahúzott a szülőföld... (Visszaemlékezések, dokumentumok a szlovákiai magyarság Csehszágba deportálásáról, 1945–1953)*.

33 SNA–BR. PF 1403 d. a 6.669/1950–I/1 számú rendelet tervezete, bővített változat.

34 1403 zoznam 9, znak 5/1952 Miestý Národný Výbor v Malom Blahove dna 6.VI. 1952.

Budapest: Püski.

- Nosková, Helena et al. szerk. 2005. *K problémum menšin v Československu v letech 1945–1948*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Popély Árpád. 2006. *A (Cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Popély Árpád. 2014. *Fél évszázad kisebbségben. Fejezetek a szlovákiai magyarság 1945 utáni történetéből*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Popély Árpád. szerk. 2008. *Iratok a csehszlovákiai magyarság 1948–1956 közötti történetéhez I*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Popély Árpád. szerk. 2014. *Iratok a csehszlovákiai magyarság 1948–1956 közötti történetéhez II*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Popély Árpád–Szarka László–Štefan Šutaj. szerk. 2007. *Beneš dekrétumok és a magyarkérdés 1945–1948. Történeti háttér, dokumentumok és jogszabályok*. Máriabesenyő-Gödöllő: Attraktor.
- Presinszky Lajos–Horváth Ferenc. 2002. *Múltról a jelennek. Fejezetek Csallóközkürt történelméből*. Somorja: FOTOS–Sztítás Zoltán.
- Sipos Péter. 1992. Rákosi Mátyás és a szomszédos országok magyarságának ügyei 1945–1949. *Világosság* 8–9: 711–719.
- Szarka László. szerk. 2003. *A Szlovákiai magyarok kényszer kitelepítésének emlékezete 1945–1948*. Komárom: MTA Etnikai–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Kecskés László Társaság. Komárom.
- Szarka László. szerk. 2005. *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések*. Komárom: MTA Etnikai–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Kecskés László Társaság.
- Szedzerjesi Cecília. szerk. 2010. *„Vonatok északnak és délnek”. A második világháborút követő szlovák–magyar lakosságcsere története és következményei*. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár.
- Szlovák Nemzeti Levéltár Pozsony, Pénzügyi Megbízotti Hivatal iratai – Slovenský národný archív Bratislava, Povereníctvo Financii*.
- Šutaj, Štefan. 1993. *„Akcia Jub”. Odsun Maďarov zo Slovenska do Čiech v roku 1949*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Šutaj, Štefan. 2005. *Nútné presídlenie Maďarov do Čiech*. Prešov: Universum.
- Šutaj, Štefan. szerk. 2004. *Dekréty Edvarda Benesa v povojnovom období*. Prešov: Universum.
- Šutaj, Štefan. szerk. 2008. *Magyarok Csehszlovákiában 1945–1948 között. Tanulmányok a beneši dekrétumokról, a csehországi deportálásokról és a lakosságcseréről*. Budapest: Lucidus Kiadó.
- Takač, Ladislav. szerk. 2003. *Magyar voltál! Ezért...* Prešov.
- Tóth László. 1995. *„Hívebb emlékezésül...” Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb*

- dokumentumok a jogfosztottság éveiből 1945–1948.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Vadkerty Katalin. 2007. *A Kitelepítéstől a reszlovakizációig 1945–1948. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Vadkerty Katalin. 2014. A csehszlovákiai magyarok felszámolásának terve és gyakorlata 1945–1948 között. In *Madari za dunaj. Felvidéki magyarok kitelepítése és deportálása 1945–1948 között. Szöveggyűjtemény a korszak tanulmányozásához*, szerk. Rábai Lenke. 5–29. Komárom: MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Kecskés László Társaság.
- Varga László. 2007. *Amikor elindult a vonat. Deportálás és kitelepítés Nagymegyér és környékén lévő településekről 1945–1949 között.* Dunaszerdahely: Csemadok Területi Választmánya.
- Víg Károly. 1998. *A szlovákiai magyarság kálváriája 1945–1948.* Budapest: Püski.
- Zalabai Zsigmond. szerk. 1995. *Magyar Jeremiád. Visszaemlékezések, versek, dokumentumok a deportálásról, kitelepítésről, 1946–1948.* Pozsony: Nox Nova.

Helységnévjegyzék

Szentmihályfa Michal na Ostrove
Pozsony Bratislava
Somorja Samorín
Dunaszerdahely Dunajská Streda
Galánta Galanta
Vágsellye Šaľa
Érsekújvá Nové Zámky
Ógyalla Hurbanovo
Komárom Komarom
Párkány Štúrovo
Zselíz Želiezovce
Léva Levice
Ipolyság Šahy
Kékkő Modrý Kameň
Feled Jesenské
Tornalja Tornaľa, korábban Šafarikovo
Rozsnyó Rožňava
Szepsi Moldava nad Bodvou

Hivatalok szlovák megnevezése

Átelepítési Hivatal Osídlovacie úrad

Munka és Szociális Ügyek Megbízotti Hivatala Poverenictvo práce a socialnej starostlivosti

Pénzügyi Megbízotti Hivatal Poverenictvo financií

Belügyi Megbízotti Hivatal Poverenictvo vnútra

Helyi nemzeti bizottság Miestný národný výbor

Járási nemzeti bizottság Okresný národný výbor

OROSZ JÚLIA

A szovjet nőideál és a kárpátaljai valóság¹

Mára a nőtörténet jelentős szakirodalommal rendelkezik. Ez annak köszönhető, hogy az utóbbi évtizedekben egyre több kutató kezdett el foglalkozni a nők történetével, s így megannyi kitűnő monográfia, tanulmány jelent meg a témával kapcsolatban, amelyek különböző szemszögből vizsgálják és próbálják bemutatni a nők történetének alakulását az ókortól egészen napjainkig. Ennek ellenére a nőtörténet még számos feltáratlan területével találkozhatunk, ilyen például a kárpátaljai nők helyzete is. Jelen tanulmányban a kárpátaljai magyar nők életébe szeretnénk betekintést nyújtani az oral history módszer segítségével, bemutatva ezáltal, milyen változásokat hozott a második világháború és a szovjet államszocializmus nőpolitikája a régióban.

Kulcsszavak: nők, oral history, Kárpátalja, Szovjetunió

Bevezetés

A második világháború után Kárpátalja életében óriási változás történt, hiszen a térséget a Szovjetunióba olvasztották. A hivatalos rendeletet a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége 1946. január 22-án adta ki, mely szerint Kárpátalja Kárpáton túli terület néven az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság kötelékébe került (Oficinszkij–Fedinec 2010, 354). Ezzel kezdetét vette a hosszú ideig tartó szovjet korszak, amely érdekes fordulatokat hozott az itt élő nők életében. A kutatás időszakaként a szovjet korszakot választottam az alábbiakban leírt okokból kifolyólag. A háború hatalmas demográfiai változásokat okozott. Ha megfigyeljük az 1946-os népszámlálási adatokat, láthatjuk, hogy Kárpátalja magyar lakossága drasztikus mértékben, 233 840 főről 66 000-re csökkent. A lélekszám ilyen mértékű visszaesése főként a frontokon történt nagyarányú elhalálozással, a tömeges meneküléssel és a magyar férfiak 1944-es szovjet munkatáborokba történő elhurcolásával magyarázható (Molnár–Molnár D. 2005, 9–11). A fenti eseményekből kifolyólag jelentős mértékben felértékelődött, illetve megváltozott a nők szerepe a társadalomban és a családon belül. Sok helyen a nők váltak a családfenntartókká, valamint a háború utáni munkaerőhiány következtében nagymértékben megnövekedett a női munkavállalás is, amihez nagyban hozzájárult a szovjet kormány által képviselt nőpolitika. A szovjethatalom különös figyelmet fordított arra, hogy az oly sokszor hangoztatott férfiak és nők egyenjogúságának elve az élet minden területén érvényesüljön. Ezt a politikát a kelet-európai szovjet szatellitországok számára is követendő példává tették. Ennek hatására alapjában változott meg a férfiak és a nők közötti viszonyrendszer.

¹ A kutatást a Collegium Talentum támogatta. A tanulmány elkészítéséhez a TÁMOP-4.2.2.B-15/1/KONV-2015-0001 is hozzájárult.

A szocializmus és a női egyenjogúság – történelmi áttekintés

A nagy októberi szocialista forradalom győzelmével és Vlagyimir Iljics Uljanov, azaz Lenin hatalomra jutásával a szovjet társadalom lényeges változásokon ment keresztül. A szocialista társadalom célként jelölte meg a munkaképes lakosság teljes foglalkoztatását, nemre való tekintet nélkül (Bebel 1976, 286). Így a kormány komolyan foglalkozott a nők helyzetével, maga Lenin, felszólalásai alkalmával, többször beszélt a nőkérdésről és annak megoldási lehetőségeiről. Clara Zetkin, német szocialista politikus, nőjogi harcos visszaemlékezései szerint, Lenin nagy fontosságot tulajdonított a nőmozgalmaknak, mivel a tömegmozgalom nagy horderejű, akár döntő részét látta bennük (Marx–Engels–Lenin 1974, 179). A szovjet hatalom első alkotmányát 1918. július 10-én fogadták el, amely – amellet, hogy rögzítette az októberi forradalom vívmányait és az új társadalmi rendszer építésében elért eredményeket (Dolmányos 1981, 89), rögzítette a nők politikai és állampolgári egyenjogúságát is (Molnár 1977, 10). Az 1918. szeptember 1-én elfogadott rendelet szerint: „a női munkabér egyenlő a mennyiségileg és minőségileg azonos munkát végző férfi munkabérével.” Ezzel elismerték „az egyenlő munkáért egyenlő bér” elvét (Sullerot 1971, 159–160). Lenin 1918. november 19-én a munkásnők első összoroszországi kongresszusán hangoztatta, hogy a Szovjet Köztársaság fontos feladatai közé tartozik a nők jogainak mindennemű korlátozásának megszüntetése: „A mi törvényünk a történelemben először szüntette meg mindazt, ami jogfosztottá tette a nőt [...]. Mindeddig egyetlen köztársaság sem tudta felszabadítani a nőket. A szovjethatalom segíti őket” (Marx–Engels–Lenin 1974, 117). A hatalom gyökeres átalakításokat hajtott végre a nők helyzetét szabályozó törvényhozás területén. Többek között törvénybe foglalták a szabad válás jogát, valamint megszüntették a házasságban és a házasságon kívül született gyermekek közötti jogkülönbséget. A törvényhozás szintjén, a világon először Szovjet-Oroszországban a nőt jogilag egyenlővé tették a férfival (Marx–Engels–Lenin 1974, 115, 122). Lenin 1919. szeptember 23-án a munkásnők negyedik, moszkvai párton kívüli konferenciáján kijelentette: „ahhoz, hogy a nő teljesen felszabaduljon és valóban egyenlő legyen a férfival, társadalmi háztartásra és a nőnek a közös termelőmunkában való részvételére van szükség. Akkor lesz a nőnek ugyanolyan helyzete, mint a férfinak [...]. Arról van szó, hogy a nő gazdasági helyzeténél fogva ne legyen elnyomott, ne különbözzék a helyzete a férfi helyzetétől. Hiszen [...] a nő még a legteljesebb jogegyenlőség mellett is tényleges elnyomott marad, mert őrá nehezedik az egész háztartás” (Marx–Engels–Lenin 1974, 123).

Célul tűzték ki, hogy a nők egyenlősége ne csak jogilag, hanem a gyakorlati életben is megvalósuljon. Ehhez fontos lépés azoknak az intézményhálózatoknak a (étkezdék, bölcsődék, óvodák) a kiépítése, amelyek megkönnyíthetik a dolgozó nők életét.

A Kommunisták Párt politikájában, jelszavaiban és propagandájában kiemelt helyett kapott a nőkérdés. Lenin halála után, utóda Joszif Visszarionovics Sztálin is a maga módján – tényleges hatalmat, a döntéshozatalba való beleszólást kivéve – szerepet

szánt a nőknek a szocialista társadalom építésében. 1936. december 5-én elfogadták a Szovjetunió új alkotmányát, amely amellet, hogy kimondta: „A nőt a férfival egyenlő jogok illetik meg a gazdasági, politikai, kulturális és társadalmi élet minden területén” (Sullerot 1971, 160), kitért arra is, hogy mi biztosítja a nők egyenjogúságát: „A nők ezen jogainak megvalósítását biztosítja az, hogy a nőknek férfikkal egyforma joguk van munkára, munkabérre, pihenésre, szociális biztosításra és művelődésre, továbbá az anya és gyermeke érdekeinek állami védelmére, hogy a nőknek fizetések terességéi szabadságot adnak, továbbá szülőotthonok széles hálózatával, csecsemő- és gyermekotthonokkal.”²

A hatalom minden alkalmat megragadott annak érdekében, hogy hangsúlyozza, a nők „egyenjogú polgárai a szocialista társadalomnak” (Смольницка 2011, 163). A sztálini öt éves tervek alatt a nők munkába állása évről évre növekedett a Szovjetunióban. Sztálin a nőknek az ország életében való részvételéről beszélve kiemelte, hogy „a dolog nem csak abban áll, hogy a nők teszik ki a lakosság felét. A dolog mindenekelőtt abban áll, hogy egész sor kiváló és tehetséges nő tűnt fel”,³ akik számára biztosítva volt bármilyen munkában, szakmában való elhelyezkedés.

A nők helyzete a sajtó tükrében

A Szovjetunió jól kiépített propagandahálózattal rendelkezett, amely az élet minden területére kifejtette hatását. Schadt Mária szociológus megjegyzi, hogy a sajtótermékek – mint a korban széles körben elterjedt kommunikációs eszközök (Schadt 2003, 94) – befolyása óriási volt, amelyet a lakosság tudatformálására használtak fel (Schadt 2012, 111). A nő történeti kutatások egyik alapvető kútfői a sajtótermékek. A szocialista sajtó bár nem tükrözött, hanem inkább elleplezte a valóságot, mégis a kor egyik legfontosabb történeti forrásának tekinthető (Horváth 2013, 6). A sajtó – származzon bármely szocialista országból is – rendszeresen közölt cikkeket a női egyenjogúság terén megvalósított eredményekről: „Szovjet hazánkban a nők helyzete alapjaiban különbözik a nők helyzetétől az egész világ legtöbb országában [...]. A szovjet nők a társadalom teljes jogú tagjai.”⁴

A Szovjetunió a követendő új nőideált a sztahanovista munkásnő képében alkotta meg, aki a mezőgazdaságban és az iparban egyaránt képes nehéz fizikai munkát végezni, ugyanakkor egyéb, „férfias” szakmákban is megállja a helyét. Az új nőideál népszerűsítésével akarták a hagyományos női szerepeket megváltoztatni, és a nőket bevonni, bekényszeríteni a különböző termelési ágazatokba (Schadt 2003, 13). A sajtó sűrűn

2 Sz. I. Gopner. A szovjethatalom a nőkért. Asszonyok, 2. évf., 1. sz. 1946. január 1. 4.

3 Ua.

4 A Nők világtalálkozásán Andrea Andreen asszony szólalt fel. Új Szó, 6. évf., 139. sz. 1953. június 9. 3.

tudósított a nők helyzetéről, tevékenységeiről, eredményeiről nemzetközi, országos és helyi szinten is. A szocialista gyárakban, üzemekben és kolhozokban dolgozó kiváló élmunkás és sztahanovista nőkről szóló cikkek általános jelenséggé váltak a korszakban. A korabeli újságokat lapozgatva olyan dolgozó nőket ismerhetünk meg, akik kimagaslóan helytálltak a termelésben és állandó jelleggel túlteljesítették a sztálini normákat. Kiváló munkájuknak köszönhetően magasabb, akár vezetői pozíciókba is kerülhettek. Így lehetett belőlük kolhozelnök, csoport-, illetve brigádvezető, Komszomol-vezető, titkár stb.

A továbbiakban sajtótermékekből kiemelt részleteken keresztül szeretném bemutatni, hogy Kárpátalján hogyan is próbálta a szovjet hatalom elfogadtatni az új nőideált, és népszerűsíteni a nők körében a munkavállalást. A szovjet kormány gazdaságpolitikájának alapját képezte a kollektivizálás, amely alól Kárpátalja sem mentesült. Az 1950-es évekre a térségben a teljes mezőgazdaságot átalakították szovjet mintára. A falusi gazdaságok 82%-át, a szántóföldek 84%-át kollektivizálták 532 kolhoz létrehozva (Oficinszkij 2010, 277). Az újságokban egyre többször jelentek meg a kolhozokban dolgozó munkásnőkről szóló rövid kis riportok, amelyek rendszerint a kolhozrendszeret dicsőítették: „Nekünk nem vót 10 hold földünk, de nem volt egy talpalatnyi sem. Egyik uradalomból a másikba jártunk napszámra. Tudatlan, mezítlábas kis parasztlányként, egy rozsdás kapával mentem be a kolhozba a felszabadulás után. S ma már saját házunkban lakunk, a teli kamrából akkor sütök kalácsot, süteményt a gyermekeimnek, amikor akarok. Megbecsülnek a kolhozban” – nyilatkozta Hrobák Mária, Lenin-renddel kitüntetett kolhozistanő.⁵ A fiatal, mindössze 28 éves Kovács Gizella, a Mezővári községbeli Sztálinról elnevezett kolhoz harmadik brigádjának vezetője a hasonlóan vélekedett: „A kolhoz alakulásakor léptünk be a férjemmel együtt. Négy kis hold földünk volt, csak kínlódtunk egyénileg. Bent a kolhozban meg úgy megszedtünk magunkat, hogy már az idén, két év után szép kis házat építhettünk [...]. A brigádomban 168 ember dolgozik. A férjem is ott van neki és parancsolok. Gondomra van bízva 3 vetőgép, 1 traktor, 36 ökör és 16 ló. 460 hektáron dolgozik a brigádom.”⁶ Elmondása szerint nem akarta elvállalni a brigád vezetését, mert egyrészt félt a nagy felelősségtől, másrészt pedig szokatlan volt számára, hogy egy parasztasszony ilyen pozícióba kerülhessen.

Élenjáró munkájuknak köszönhetően, valamint annak, hogy a szovjet kormány be akarta bizonyítani, hogy a női egyenjogúság nemcsak elméletben, hanem a gyakorlatban is megvalósult, néhány nőt igen magas vezetői beosztásba helyeztek. Mint például Antal Jolánt, aki a Szalóka község Marx Károly-kolhozának elnöknője volt. A kolhoz 1947. október 11-én alakult 16 család részvételével, 1948. augusztus 21-ére pedig már

5 Vendégeink: magyar kolhozparasztok. *Nők Lapja*, 2. évf., 41. sz. 1950. október 12. 3.

6 Osvát Katalin: „Az én birgádom” (Pillanatkép egy kárpátaljai kolhozparasztasszonyról). *Nők Lapja*, 2. évf., 41. sz. 1950. október 12. 3.

az egész falu parasztsága csatlakozott. Az elnöknő áradozott a kolhozrendszer nagyszerűségéről: „Nálunk minden nehéz munkát gép végez, idén már kombájnnal is arattunk. A szovjet agrotechnika és a jól szervezett közös gazdálkodás eredményeképpen kétszer annyit ad a föld, mint azelőtt az egyéni gazdálkodóknak [...]. A kolhoz gyarapszik, az emberek is egyre jobb módban élnek. Persze a kezdet nálunk is nehéz volt. De hát ezen már túl estünk. Senki se cserélné el a mostani életét a régivel. A régi szegénység után beköszöntött a jómód, az elnyomás utáni szabadság.”⁷

Ungváron az egyik legkiválóbb a Hruscsov-kolhoz, Úr Ilona pedig az egyik legjobb munkása volt. A sajtóban a következő felhívás volt olvasható: „Dolgozz úgy, mint Úr Ilona!”⁸ Úr Ilona kiváló mezőgazdasági munkás, csoportvezető volt, aki brigádjával rendszeresen túlteljesítette a sztálini normát. A földeken, mezőkön megműveltek egy évben 10 hektár búzát, 10 hektár zabot és 10 hektár kukoricát. Akik nem mezőgazdasági munkásként helyezkedtek el, azok leggyakrabban gyárakban, üzemekben dolgoztak mint betanított munkások. Bocskor Magdolna Nagyszőlős egyik cipőgyárának varróműhelyében dolgozott és a hétéves terv feladatait határidő előtt elvégezte. Műszaki feladatait 130 és még ennél is több százalékban teljesítette.⁹ Takács Kató a közszolgálati kombinátban tevékenykedett, több éves szorgos munkájának köszönhetően élenjáró varrónővé vált, emellett társadalmi munkát is végzett, hiszen a Komszomol szervezet titkára volt.¹⁰

A szovjetkormány előszeretettel tüntette ki a nőket különböző rendekkel (Leninrend, Vörös Zászló rend, a Szocialista Munka Hőse) az állam és a társadalom iránti érdemeik hangsúlyozása végett. Kárpátalja egyik legismertebb paraszttasszonya, az 1914-es születésű Ladányi Anna, aki 1947-től a Munkácsi járásban található Nagy-Lucskai Lenin-kolhoz aktív tagja volt. 1950-től a Szovjet Kommunista Párt tagja volt, több ízben részt vett az SZKP moszkvai kongresszusain a kárpátaljai delegáció tagjaként, sőt az USZSZK Legfelső Tanácsának küldötte is ő volt. A kolhoz megalakulásáról és munkájáról a következőképpen beszélt: „Akkor itt még semmi sem volt, csak szegénység. A földet a régi módon műveltük, újításoktól hallani sem akartunk eleinte [...]. Aztán mégis belevágtunk [...]. Én most egy 28 tagú kukoricatermelő munkacsapatot vezetek. 103 mázsa szemes kukoricát takarítottunk be hektáronként.”¹¹ Eredményeit mi sem mutatja jobban, hogy kétszer tüntették ki a Szocialista Munka Hőse (1949, 1956) címmel. Szülőfalujába pedig egy bronz mellszobrot állítottak az emlékére.

7 Osvát Katalin: Két magyar kolhozparaszttasszony Szovjet-Kárpátukrajnából. *Nők Lapja*, 2. évf., 40. sz. 1950. október 5. 3.

8 В ланці орденоносця. Колгоспне життя (Kolhoz élet), 1. évf., 4. sz. 1949. június 12. 2.

9 Bocskor Magdolna a varróműhely munkása. *A Kommunizmus Zászlaja*, 4. évf., 88. sz., 1960. július 26. 5.

10 „A mi Katink.” Uo. 3.

11 Zsigmond Mária: Találkozások Kárpát-Ukrajnában. *Nők Lapja*, 7. évf., 50. sz. 1955. december 15. 3.

Rengeteg fiatal lányról vagy idősebb parasztasszonytól olvashatunk, akiknek megváltozott az életük a szovjetizálás után, mivel különböző munkalehetőségek nyíltak meg előttük. Ezekkel a női portrékkal a hatalom azt akarta mutatni, hogy törődik a nőkkel, s azok függetlenül társadalmi helyzetüktől és képzettségüktől, sokat tehetnek az ország érdekében (Tóth 2005, 1).

A nők munkalehetőségei Kárpátalján – visszaemlékezések alapján

A nők mindennapi életéről, tevékenységéről és arról, hogy egyes eseményeket miként éltek meg, kevés az írott forrásanyag. A hagyományos levéltárakban, a hivatalos szervek által kiadott iratanyagokban legtöbbször elő se tűnnek a hétköznapi nő, a női magánszféra, valamint a családtörténet érdekes részletei, vagy ha mégis akkor is csak minimális információt közvetítve (Kéri 2008, 8). Annak érdekében, hogy a kárpátaljai magyar nők valós élete, helyzete ismertebbé váljon, a személyes életutak, élettörténetek, narratívák gyűjtése és elemzése nélkülözhetetlen feladat. Az utóbbi évtizedekben egyre elismertebb módszerré vált az oral history, amely interjúk készítésével gyűjt információkat múltbeli eseményekről és életmódokról (Kovács 2011, 3–4). A témához kapcsolódó iratok hiányossága és a szovjet hatalom erős befolyással bíró rendszere miatt még nagyobb értéket képviselnek a szovjetizálást átélő adatközlők visszaemlékezései. Napjainkban még szép számmal elérhetőek a szocialista korszakban élt személyek, felkeresésükkel további információkhoz juthatunk, amelyek kiegészíthetik a levéltári dokumentumokat és a sajtó anyagait. Ahogyan Bognár Zsolt történész megjegyzi: „a túlélők visszaemlékezései a személyes élmény hitelességét állítja szembe a szocialista időszak torzított, elhallgatott történelmi emlékezetével” (Bognár 2012, 17).

Jelen kutatómunka keretében olyan asszonyokat igyekeztem felkeresni, akik gyermekként, fiatalként átéltek a második világháború borzadalmait, emlékeznek a szovjet rendszer bevezetésére és életük jelentős részét abban élték le. Adatközlőim többsége az 1920-as és 1940-es évek között született. A terepmunka során strukturálatlan és félig strukturált interjúkat készítettem, ez általában az alany hozzáállásától függött. Az elmondottakat diktafonnal rögzítettem, majd később lejegyeztem, ha szükséges volt, az interjúalanyt több alkalommal is felkerestem. A továbbiakban néhány munkásnővel készített interjúból szeretnék részleteket kiemelni, s ezáltal bemutatni egyrészt a kárpátaljai magyar nők munkalehetőségeit az adott korszakban, másrészt a dolgozó nők gyakran megoldhatatlan problémát, az anyaság és a munka összeegyeztetését (Tóth 2005, 83).

A második világháború után a Szovjetunióra és úgy általában szocialista országokra az extenzív gazdálkodási mód volt jellemző. A nagy munkaerő-kereslet kielégítésére az olcsó női munkaerő-tartalékok bevonása bizonyult a legalkalmasabbnak. A női munkaerő-kínálat folyamatos növekedéséhez lényegesen hozzájárult az alacsony

bérszínvonal, mivel a családok megélhetéséhez nem volt elegendő egyetlen fizetés (Koncz 1987, 114–115). Az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező, szakképzetlen nőket elsősorban a kolhozokban mezőgazdasági munkásokként (állattenyésztésre, zöldség- és gyümölcsstermesztésre), valamint az iparban, főként a textil-, dohány-, élelmiszeriparban vagy a szolgáltató szférában alkalmazták. A magasabb iskolai végzettségű nők pedig általában irodai adminisztratív munkákat láthattak el (Tóth 2005, 1). Adatközlőim sokgyermekes parasztcsaládokból származnak, ahol az édesapa volt a családfenntartó, az édesanya pedig a háztartásban tevékenykedett. Interjúalanyaim elsősorban alacsony iskolai végzettséggel rendelkeznek, így többségében mezőgazdasági vagy gyári munkásként helyezkedtek el.

Első interjúalanyom, K. Erzsébet 1927-ben született hétgyermekes családban. Édesapja hentes volt, édesanyja háztartásbeli. Nyolc osztályt végzett el, eleinte mezőgazdasági munkásként dolgozott a kolhozban, melyre így emlékezett vissza: „hát ugyi 47-be férjhez mentem, egy évet még dógoztunk, mert vót az apósnaak szőlője, földje, 49-be meg már a kolhozba kellett menni. Akkor 49-től egészen hát 6-10 évig ott dógoztam a kolhozba [...]. Együtt jártunk, az apósom meg az uram is, meg vót anyósomnak a testvére, annak olyan nagy családja vót, oszt olyan csoportot alakítottak, brigádót na jobban mondva, oszt így együtt jártunk a rokonság, egy csoportba dógozni. Felfogtunk nem tudom hány darab szőlőt, hány helyen, osztán úgy jártunk sorra végig dógozni. Kora tavasztul késő őszig.”

A kolhozban kevés fizetést adtak, így később inkább a helyi kórházban vállalt szakácsnői munkát, ahol hat évet dolgozott. Utána pedig mosónőként dolgozott egy másik kórházban: „mikor ide jöttem, itt meg a mosást vállaltam el, itt is 6 évet [...] még dógoztam vóna tovább is, de mindig azt akarta (főnöke), hogy kézzel mossak, mert a mosógép szagatja a ruhát, hát meg megvonta, kevés mosószert adott hozzá. Osztán télen itt bent szárítgattam a ruhát. Úgyhogy mán sok baj vót vele, már untam, meg ha még mosókonyha lett vón ott, ugyi elmegyek azt az órákat ledógoztam vón. De nem vót a kórházba mosókonyha, adtak egy mosógépet oszt annyi vót, itthon mostam kint a nyári konyhában, még télen is ott raktam tüzet, beáztattam a ruhát, kinyomkodtam, odatettem egy nagyfazikba, kifőztem, oszt akkor megtisztult, nagyjából kifehéredett.”

K. Veronka 1928-ban született, két testvére volt. A szülők földműveléssel foglalkoztak. Az erőszakos kollektivizálásnak édesapja ellenállt, emiatt kuláknak nyilvánították a családot, mindenüket elvették, a kolhozból kizárták őket, az apját pedig lágerbe vitték. Így nagyon nehéz időket kellett a családnak átélni: „Bontották elfelé az udvaron a nagy ólunkat, a csúrt, az apám meg azt mondta, hogy visszarakjátok azt ti még. Ezt meg szaladtak bementék a bezpekán (rendőrségen) és akkortól kezdve az apám fel volt jelentve és minden héten menni kellett neki a bezpekára. És ott kitudja mit csináltak vele, mert nem szabad vót szabad mondani egy szót se senkinek. Állandóan hívogatták, állandóan. Úgyhogy nagy bajba vótunk, mert [...] mindent, mindenünket

elvitték. Azt máma nem lehet elképzelni mibe vótunk mi, hogy milyen helyzetbe nőtünk mi fel. Hál Istennek felcseperedtünk.”

Kizárásukig a kolhozban dolgozott, majd a beregszászi szőlőhegyre járt két évig kapálni. Azután az ilosvai kötőszövő gyárba dolgozott: „Elmentem Ilosvára a kötőszövő gyárba, három évig dógoztam Ilosván az oroszok köz, egy másik beregi barátnőmmel. Ott laktunk kvártélyon, egy héten egyszer jöttünk haza. Ott már sok fizetésünk vót. Jó fizetés vót. Ilyen kötőgépünk vót, az teli vót mindenféle fogakkal, úgyhogy kötöttünk mi szvettereket, akkor ilyen gyerek holmikát, mindent. [...] Na hát oszt akkor meguntam, hát én mindig csak az oroszok közt legyek. Na hát oszt akkor idejöttünk Beregszászba dógozni. Itt dógoztam a bercekbe (borgyár), a nagypercénél. A lift mellé raktak, a liften jöttek lefelé a tiszta üvegek és azt kellett nekem kifelé szedni.”

Itt ismerkedett meg későbbi férjével, akivel 1957-ben házasodtak össze. Utána másik gyárban vállalt munkát: „akkor itt az ortyír peredbe (szintén Beregszász), az ilyen hogy a paplant csináltuk. A sezlonokat, rekamékat, székeket csináltuk, varrtuk. Ott dógoztam sokáig, itt a Vérke parton vót a gyár.”

T. Olga adatközlőm 1930-ban született. Édesapja kilenc napos korában hunyt el. Édesanyja öt évvel később újraházasodott, de a gyermeket a nagyszülők nevelték fel. Erről így mesélt: „kilenc napra, ahogy engemet az anyám megszült, az apám meghalt. Úgyhogy én árván maradtam. Egészen öt éves koromig, akkor öt éves koromban az anyám Beregszászba valami dalos ünnepélyen megösmarkedett egy halálbori férfival. Azok meg akkor jöttek haza Amerikából, és sok pénzük vót, mert a testvérei meg a szülei is dógoztak Amerikában. Oszt hazajöttek a sok dollárral, itthon meg Halálboron, Fedák Sárinak eladó vót a kastélya, oszt megvették a Fedák Sári kastélyát. És akkor a mostohám elvitte anyámat Halálborra a Fedák Sári kastélyba, ott élt, de engem itthon az öreg nagyszüleim nem adtak. Azt mondták nem adnak mostohára, hanem űk neveltek fel engemet. Úgyhogy azok tanítottak, gondomat viselték.”

Az öt elemi osztály elvégzése után Munkácson a polgári iskolában tanult tovább, de az utolsó évet az oroszok bejövetele miatt nem tudta befejezni. Az iskola után elvégzett egy orosz tanfolyamot, így fiatal lányként az irodán sikerült elhelyezkednie a helyi malomba, ahol elmondása szerint jó fizetést kapott: „mikor bejöttek az oroszok, akkor elmentem kurzra, itt az iskolába tanítottak bennünköt esti iskolába oroszul írni, olvasni. Úgyhogy tudtam írni, olvasni és így elmentem az záhozernába (malom) dógozni, az irodára. És tudod, hogy milyen gyönyörű fizetést kaptam, a nagyapám nem kapott annyit, csak 120 rubelt, én meg az irodán 360 kaptam. Odaadtam a közre nekik, úgyhogy vót miből megélni, míg férjhez nem mentem.”

1950-ben ment férjhez. Gyermekai megszületése után a vasútállomáson lévő büfébe volt eladó, utána több helyen dolgozott hosszabb-rövidebb ideig: „mikor férjhez mentem akkor az állomáson, ami peronon van az a büfé, ott dógoztam. Na akkor meguntam ott a sok részeg embert, otthagytam, akkor elmentem a patikába, na a patikába

csak helyettesítettem. Utána pedig elmentem a Kölcseyi kolhozba, táskákat készítettem, ilyen bedolgozó, kézimunkázó vótam [...] mikor már a kolhozot abbahagytam, akkor kellett az óvodába egy takarítónő, azt vállaltam el.”

K. Emma 1935-ben született, édesapját korán elvesztette, így anyja egyedül nevelte testvéreivel. Nehéz gyermekkorára így emlékezett vissza: „az én apukám meghalt 37 évesen, mi hárman árvák maradtunk. Édesanyám egyedülnevelt fel bennünköt, a legidősebb vót a bátyám 13, én 11, a legkisebb 4 éves vót, mikor meghalt az apukám. Hazajött a frontról, a háborúból és itthon a tifuszba esett és meghalt. Annyira le vót gyengülve a szervezete, hogy meghalt, és tovább úgy nőtünk fiam, ahogy tudtunk, hon vót hon nem vót.”

Nagyon fiatalon beállt a kolhozba dolgozni, az iskolában rendszeresen csak négy osztályt végzett el, a többit esti iskolában fejezte be. A kolhozba több helyen is dolgozott, a mezőn a takarmányba, a mezőkaszonyi hegy szőlőültetvényein, majd a termelőraktárba: „A kolhozba jártam, előbb a takarmányba dógoztunk, kint a mezőn a szénába. Ugyi nagy kolhoz vót már, utána meg a szőlőbe a hegyen. A kaszonyi hegyen, nehéz munka vót, de ki kellett bírni, meg a raktárba dógoztam. Ilyen termelőraktárba dógoztunk, zsákot raktunk, meg feladtuk a férfiak hátára. Nagyon nehéz munka vót, na de még a fiatal bírja.” 23 évesen ment férjhez, a házasságukból két lánygyermekük született. Az elkövetkezendő húsz évben a helyi szanatórium konyháján dolgozott.

T. Gizella már egy fiatalabb generációhoz tartozik, hiszen 1942-ben született. Szülei gazdálkodók voltak. Ketten voltak testvérek. Édesapja brigadéros, édesanyja pedig csoportvezető volt a kolhozban. Édesanyja fiatalon súlyosan megbetegedett, így T. Gizellának már kisgyermekként át kellett vállalnia a háziasszonyi teendőket: „Kilenc évesen nagymamám felállított a tekenőszélére, osztán bekellt a kenyeret dagasztani. Hát mit lehet tenni, mit lehet tenni. Megtanultunk a magunk nyomorúságán.” 19 éves volt, amikor meghalt beteges édesanyja, 21 pedig, amikor édesapja is elhunyt. Fiatalon férjhez ment, s utána a helyi szanatóriumban kezdett el dolgozni mint takarítónő: „Én itt dógoztam a szanatóriumban, 35 évet takarítottam. Hát dógoztunk a konyhára is, a mosókonyhára is, akkor dógoztam 3 évet a raktába is helyettesítettem, oszt az egy évből három év lett. Oszt akkor már sírtam is M. Irénnek, azt mondja, vegyétek már le ezt az asszonyt, hát nincs annak senki se otthon, hát ugyi elkellt végezni az itthoni munkát is. Kert is vót, szotek is vót, jószág is vót, fiasokánk vót, aprójóság, mindennel kellett foglalkozni, meg akkor a papírmunkát is kellett a raktárba csinálni.”

A kettős teherviselés – a családi és a munkahelyi kötelezettségek összeegyeztetése

A tradicionális paraszti társadalomban a nő elsődleges feladata a gyermekszülés és -nevelés, mellette pedig a háztartás vezetése, valamint az egész család ellátása volt. Tevékenysége elsősorban az otthonra terjedt ki. A szocializmusban a hagyományos női

szerep mellé társult a másodlagos kenyérkereső szerepe (Molnár 1977, 6–9). A dolgozó nő fogalmát úgy határozták meg mint aki fizetett foglalkozást folytat az otthonán kívül (Sullerot 1971, 26). A propagandagépezet a dolgozó, többgyermekes nőt hős anyává, példaképpé emelte. A második világháború idején 1944. július 8-án a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa elfogadott egy rendeletet a nők és az anyaság védelméről, amellyel növelték az állami támogatást a terhes nők, a sokgyermekes és az egyedülálló anyák számára (Білівненко–Молдавський–Соляник 2012, 261). A többgyermekes anyák már a harmadik gyermekük születését követően különleges állami segélyben részesültek (a háború előtt csak a hetedik gyermek után járt mindez). Az egyedülálló anyák pedig már az első gyermek születése után kaptak segílyt. A szovjet hatalom azon anyákat, akik 5 és 9 gyermeket szültek és neveltek fel, az „anyai dicsőség” rendjével és az „anyaság” nevű érdmével tüntette ki, hogy ezzel ismerje el az állam és a társadalom számára tett szolgálataikat. A tíz- és többgyermekes anyák pedig a „hős anya” megtisztelő címet viselhették.¹²

Annak érdekében, hogy a nőket tömegesen lehessen foglalkoztatni fontos volt megteremteni az ehhez szükséges társadalmi feltételeket. Ezt a legkönnyebben az otthoni háztartási-gyermeknevelési munka egy részének társadalmi átvállalásával lehet megoldani (Koncz 197, 126). A Szovjetunió a gyermekintézmények fejlesztésére, a bölcsődék és óvodák kiépítésére igen nagy hangsúlyt fektetett. 1928 és 1940 között az iskoláskor előtti gyermekgondozásra és megőrzésre alkalmas intézmények száma tizenegyszeresére nőtt. Az erőteljes iparosítás miatt az 1940-es 50-es évek között ez a szám stagnálást mutatott (számuk csak 1,2-szeresére nőtt), majd 1955 és 1976 között ismét felgyorsult (2,2-szeresére nőtt). Összességében a Szovjetunióban 1928 és 1976 között a gyermekintézmények száma 27-szeresére nőtt (Koncz 1987, 136–137). Bár az állam előírta az anyasági segílyt, aminek köszönhetően a szülés előtt és után nyolc–nyolc hetes fizetett szülési szabadság járt a dolgozó nőknek (Sullerot 1971, 159), a valóságban ez a rendelet mégsem könnyítette meg a fiatal anyák helyzetét. Hiszen az 1950-es évek elején a szükségletekhez képest még mindig elenyészően kevés bölcsőde és óvoda működött, és a falvakról ne is beszéljünk ebben a kontextusban. Így általában a nagyszülők vagy idősebb asszonyok, szomszédok segítettek, helyettesítették otthon a fiatalokat. Fontos még megemlíteni, hogy a lakosság többsége jelentős háztáji gazdasággal rendelkezett (tehenek, lovak, aprójószágok, művelt földterületek), aminek a gondozása nem kevés időbe került, emellett a háztartások sem voltak gépesítve, ami némileg megkönnyíthette volna nők a ház körüli teendőit.

A fent idézett adatközlőim az interjú során kiemelték, milyen nehézségekkel kellett szembenézniük ezen a téren, s hogyan tudták összeegyeztetni a gyermeknevelést a munkavállalással. K. Erzsébet gyermekeire anyósa vigyázott, amíg ő dolgozott:

12 A szovjethatalom a nőkért. Asszonyok, 2. évf., 1. sz. 1946. január 1. 4.

„minden reggel gondold el 7 órakor vedd a kapát, mász a hegyre kapálj egész nap, este gyere haza mossál a pulyára. Jó anyósom vigyázott a rájuk, de én minden reggel sírva mentem el a hegyre, mert a pulya nem akart a mamájukkal maradni.” Férje nagyon korán, mindössze öt évnyi házasság után elhunyt, így két pici gyermekét egyedül kellett nevelnie, majd csak 1964-ben ment újból férjhez.

K. Veronkának is muszáj volt dolgoznia a gyermeknevelés mellett: „mentem dógozni, ide a kolhozba, mikor a fiam megszületett, mert vót egy nagyszájú anyósom. Szegény fiamat szoptattam, már kiáltott meddig ülsz te a pulya alatt, nem lehetünk ennyin itthon [...] menni kellett dógozni [...]. Nekem kölni kellett tehen vót, disznó vót, nagykert, minden vót.”

Nehéz időszak volt ez a dolgozó anyák számára, hiszen nem járt annyi szülési szabadság, mint napjainkban. K. Emma, egyedül, a szülők segítségével nélkül oldotta meg a gyermeknevelést, melyre így emlékezett vissza: „Erzsikével nem vót gyes, mert akkor még nem vót. Editkével meg két hónap, utána menni kellett dógozni. Erzsike vót 7 éves, iskolába járt. És akkor amíg én elmentem dógozni hajnalba, oszt hamar viszszaszaladtam, mert itt vót a szanatórium nem vót messzi. Addig a kisjányt bezártam. [...] Akkor vállaltam 3-4 órás munkát, de minden nap mentem. Bizony és akkor hogy tud dógozni egy szülő, mikor tudja, hogy bezárt, egy két hónapos kisjányt. Osztán így nőttek, de kellett a 28 rubel, mert nem vót, nagyon kellett.”

T. Olga férje a vasúton mozdonyvezetőként jó fizetést kapott, így ameddig a gyermekek nem voltak iskoláskorúak, addig otthon tudott maradni velük: „Mikor még megszülettem a gyerekeket nem voltam még munkába akkor, mert mikor a férjhez jöttem Menyus bácsi megtiltotta nekem a záhozernába járást, majd mikor már megvót a két gyerek, akkor mentem el a büfébe dógozni. Itthon neveltem addig őket, nem vótak se óvodába, se sehova, majd csak már iskolába jártak. Meg anyósom vót itthon, meg a szegény Irén néném vigyázott a két pulyára, mikor én odajártam a munkába. Meg elvittek, hol anyám vitte el Halálborra mind a kettőt, hon a szolyvaiak, hogy én nyugodtan legyek itthon, nade vót sok dógom, mert vót szotek, vót kert is, gyomláltam, sütöttem, főztem. Munkába jártam, pulyát neveltem. Tehenet fejtem, jószágot, mindent, sok dógom vót, nagyon sokat dógoztam.”

Mivel T. Gizella édesanyja hamar elhunyt, anyósa pedig a szomszéd faluba lakott, így ő is már csak akkor tudott munkát vállalni, amikor kisebbik gyermekét óvodába tudta adni. Erről a következőképpen mesélt: „Mondjuk én akkor mentem el dógozni, mikor Gizikét, a vót a kisebbik óvodába adtunk, 2,5 éves vót [...]. Az anyósom meg Újbátyúsi vót, osztán elvitte valamikor a fiút [...], de ugyi anyósom is özvegyen nevelt fel 7 gyermeket, az ember nem is kívánta vóna, hogy Isten tudja mennyit segítsen. Vót neki is elég baja. A férje odamaradt a lágerbe. 9 gyermeke vót, kettő meghalt. Nem ment férjhez se, és bizony felnevelte [...]. Így nőttek a pulyák régen, a gyermekek. Nem vót könnyű sorsunk, de hál Istennek felnőttünk.”

Az interjúrészetekből látható, hogy a dolgozó nőknek, családi helyzetétől, munkaköri beosztásától függetlenül, mindig is problémát jelentet a családi és munkahelyi kötelezettségek összeegyeztetése, azaz a női kettős teherviselés.

Összegzés

A tanulmány rávilágít arra, milyen változások történtek a nők életében a második világháborút követően. Kárpátalja egy teljesen új politikai, gazdasági és társadalmi helyzetbe került. A lakosság kénytelen volt felhagyni a magángazdálkodással és alkalmazkodni az új rendszerhez. A Szovjetunióknak a gazdaság talpra állításához szüksége volt nemre való tekintet nélkül bevonn minden munkavégzésre alkalmas személyt, ezért a női egyenjogúságot hirdetve megteremtette az új nőideált, a mindenben helytálló dolgozó anyát. A szovjet propaganda az élet minden területét behálózta, a kiváló munkásnőkről szóló riportokkal a hatalomnak az volt a célja, hogy ezáltal még jobban ösztönözze a nőket a munkavállalásra. A második világháború során, majd az azt követő deportálások alkalmával nagyon sok nő vesztette el a férjét, így kénytelen volt átvállalni a családfenntartó szerepét. Emellett számos esetben a jobb megélhetéshez nem volt elegendő egy kereset. A második világháború előtt a nők többsége otthon, a háztartásban tevékenykedett nevelve gyermekeiket. A szocialista társadalmakban azonban a hagyományos női szerepek kiegészültek a másodlagos kenyérkereső szereppel. Ennek köszönhetően a nőknek a valós mindennapokban a kettős teherviselés gondjaival kellett megküzdeniük. A korabeli sajtóban az élenjáró, sikeres nőideál jelent meg, figyelmen kívül hagyva a kereső tevékenységet folytató nő mindennapi nehézségeit. A bölcsődék és óvodák férőhelyeinek száma – ami jelentős mértékben megkönnyíthette volna a dolgozó nők életét – a szükségletekhez képest lassan bővült, így a gyermekek nevelésének összeegyeztetése a munkával komoly erőfeszítést jelentett a dolgozó nők számára. Ezeket a tényeket az adatközlőim mind alátámasztották.

Irodalom

- August Bebel. 1976. *A nő és a szocializmus*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Bognár Zalán. 2012. *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–45*. Budapest: Kairosz Kiadó.
- Dolmányos István. 1981. *A Szovjetunió története*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Evelyne Sullerot. 1971. *A női munka története és szociológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Horváth Attila. 2013. *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. Budapest: Médiatudományi Intézet.
- Kéri Katalin. 2008. *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon (1867–1914)*. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.

- Kovács Éva. 2011. A narratív módszertanok politikája. *Forrás* 2011 43 (7–8): 3–20.
- Marx–Engels–Lenin. 1974. *A nőkérdésről és a családról*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Molnár József–Molnár D. István. 2005. *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász: PoliPrint.
- Molnár László. 1977. *A nők társadalmi helyzete Magyarországon*. Budapest: A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Központi Kiadványa.
- Oficinszkij Román–Fedinec Csilla. 2010. Kronológia 1944–1991. In *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*, szerk. Fedinec Csilla–Vehes Mikola. 352–366. Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
- Oficinszkij Román. 2010. Mezőgazdaság. In *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*, szerk. Fedinec Csilla–Vehes Mikola. 274–286. Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
- Schadt Mária. 2003. „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években*. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.
- Schadt Mária. 2012. Ideológia és valóság, az 1950-es évek nőideálja a magyar filmekben. *Kultúra és közösség* (3): 111–121.
- Tóth Anita Eszter. 2005. Politika és női egyenjogúság. *Archívnet* 3 (5). http://www.archivnet.hu/politika/politika_es_noi_egyenjogusag.html (2016. jan. 10.)
- Tóth Eszter Zsófia. 2004. Munkásság és oral history. *Múltunk* 50 (4): 78–99.
- Білівненко Сергій–Молдавський Роман–Соляник Николай. 2012. Радянська жінка в умовах другої світової війни. In *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 32. 256–263. http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/32/bilivnen.pdf (2016. jan. 15.)
- Смольницька Мирослава. 2011. Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика. In *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. 163–173*. Київ: Інститут історії України. http://history.org.ua/JournALL/xxx/xxx_2011_16/12.pdf (2016. jan. 15.).

Korabeli sajtó

- A kommunizmus zászlaja*. 1960, 4. évf., 88. sz.
- Asszonyok*. 1946, 2. évf., 1. sz.
- Nők Lapja*. 1950, 2. évf., 40, 41. sz.
- Nők Lapja*. 1955, 7. évf., 50. sz.
- Új Szó*. 1953, 6. évf., 139. sz.
- Колгоспне життя* (Kolhoz élet). 1949, 1. évf., 4. sz.

Adatközlők

- K. Erzsébet (szül. 1927) adatközlő visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja:
2015. augusztus 3.
- K. Veronka (szül. 1928) adatközlő visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja:
2016. február 12.
- T. Olga (szül. 1930) adatközlő visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja:
2016. február 8.
- K. Emma (szül. 1935) adatközlő visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja:
2016. február 14.
- T. Gizella (szül. 1942) adatközlő visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja:
2015. július 24.

HEVŐ PÉTER

Az NSZK külpolitikája a kuvaiti krízis első felében

A bipoláris világ szétesésekor egy rövid ideig úgy tűnt, a nagy háborúkkal teli 20. századot egy békés évtized fogja zárni, amelyben az Egyesült Államok és a Szovjetunió teljes egyetértésben tud gátat szabni a világban zajló regionális küzdelmeknek és etnikai villongásoknak. Az első kihívás rögtön 1990 közepén megmutatkozott, amikor a gazdasági problémákkal küzdő Irak lerohanta szomszédját, a miniállam Kuvaitot. A régióban komoly érdekeltségű nyugati világ válasza nem is maradt el, és az ENSZ közvetítésével igyekezett nyomást gyakorolni az iraki diktátorra, Szaddám Husszeinre. Az újraegyesítési folyamat kellős közepén lévő NSZK is kénytelen volt állást foglalni az ügyben, azonban a bonni Külügyi Hivatal számtalan hibát elkövetett ezekben a hetekben, és ez a nyugati sajtó figyelmét sem kerülte el. Jelen tanulmányban a nyugatnémet politikusoknak a kuvaiti konfliktusra adott válaszait, külpolitikájuk hátterét és az amerikaiaknak nyújtott segítség jellegét vizsgáljuk. Emellett a Bundeswehrnek a NATO területén kívüli bevetéseiről szóló „out-of-area”-vita is ennek hatására lángolt fel újra, és ez az újraegyesített Németország kül- és védelmi politikáját is évekig meghatározta. A dolgozatban főként német kormányzati forrásokat, sajtóanyagot, valamint közvélemény-kutatások eredményeit használtunk.

Kulcsszavak: Németország, Bundeswehr, out-of-area, Öböl-háború, újraegyesítés

Bevezetés

A hidegháború alatti Németországi Szövetségi Köztársaságban a politikai pártok között konszenzus született arról, hogy a Szövetségi Véderő (Bundeswehr) elsősorban az ország védelmére szolgál, és ezt az Alaptörvényben is rögzítették.¹ A két szemben álló katonai blokk „frontvonalán” elhelyezkedő ország paradox módon ekkortájt viszonylag kényelmes helyzetben találta magát, ugyanis a különleges geopolitikai helyzetéből adódóan szövetségesei részéről nem érzett komolyabb sürgetést az ország területén kívüli bevetések irányába. Ennek a feszültséggel teli nyugalomnak azonban az 1989 és 1991 között végbement európai változásokkal, a két német állam egyesülésével és a szovjet hadsereg Kelet-Európából való kivonulásával vége szakadt.

Egy rövidke pillanatra úgy tűnt, a Bundeswehr a „történelmi küldetését” sikerrel teljesítette: egy puskalövés eldőrdülése nélkül megnyerte a hidegháborút,

1 A védelem fogalmának magyarázatát az alkotmánynak a Szövetségi Köztársaság védelméről szóló 79. cikkely (1) paragrafusa, valamint a 87. cikkely (2) paragrafusa szolgálta. Az Alaptörvény német nyelven az alábbi honlapon olvasható: <http://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html>

megszűnt a kelet felől leselkedő veszély, és már csak kisebb, az országhatárokon belüli – például természeti katasztrófák sújtotta térségekben adódó – feladatok megoldására volt hivatott fennmaradni. Röviddel az újraegyesítés előtt azonban Berlintől több mint ötezer kilométer távolságban kezdetét vette a hidegháború utáni első komoly nemzetközi konfliktus, amikor Irak 1990. augusztus 2-án lerohanta szomszédját, Kuvaitot. A Szaddám Husszein vezette ország többszöri felszólítás után sem volt hajlandó kivonulni a miniállamból, majd miután az ENSZ BT 678. számú határozata szerinti ultimátum lejárt, 1991. január 17-én megkezdődött a második Öböl-háború. A konfliktus rámutatott arra, hogy a bipoláris világ szétesésével sem köszöntött még be a Fukuyama által megjósolt világrend,² a regionális és etnikai viszályok nem szűntek meg, az ENSZ – majd pedig a NATO – a nemzetközi közösség békéjének őreként igyekezett fellépni. És ez egyben azt is eredményezte, hogy az újraegyesítés küszöbén álló Németországnak a korábbi külpolitikáját át kellett értékelnie. A kuvaiti krízis az 1990-es években végbement német irányváltás katalizátoraként értékelhető, dolgozatomban emiatt az annexió utáni néhány hónapban kiváltott (nyugat)német reakciókkal foglalkozom részletesen.

A vizsgálat a témához kötődő német és külföldi szakirodalom (pl. Philippi 1997; Uzulis 2005; Grässlin 1997; Laugen 1999; Beeger–Humm 1992; Brunner 1993; Kaiser–Becher 1992; Bagger 1997; Schöneberger 2014) eredményeinek felhasználása mellett a külföldi kutatásaim során gyűjtött anyagok közül a Bundestag-ülések jegyzőkönyveit, a Szövetségi Kormány (Bundesregierung), a Külügyi Hivatal (Auswärtiges Amt) és a Védelmi Minisztérium (Verteidigungsministerium) bizonyos dokumentumait, a parlamenti pártok állásfoglalásait, illetve a kormánypártok és az ellenzék politikusainak beszédeit tartalmazza. A sajtóanyag tekintetében a legolvasottabb napi- és hetilapok – *Der Spiegel*, *Die Zeit*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Süddeutsche Zeitung*, *Rheinischer Merkur* – cikkeiből válogattam, az ország lakosságának véleményét pedig jól tükrözik bizonyos intézetek³ közvélemény-kutatásai.

2 Francis Fukuyama, az amerikai Rand Intézet politikatudománnyal foglalkozó szakembere egy 1989 nyarán megírt esszéjében többek közt azt állította, hogy a nyugati liberális demokrácia hegemoniájával elérkezett a történelem vége, hiszen a tekintélyelvű rezsimek bukása rávilágított arra, hogy más alternatíva híján, ennél működőképesebb politikai berendezkedés nem létezik. A *National Interest* nevet viselő neokonzervatív lapban megjelent írás később alapjául szolgált A történelem vége és az utolsó ember című könyvnek.

3 Például az Institut für Demoskopie Allensbach, az Infa, a Wickert-Institute vagy a ZDF Politbarometer.

Nyugatnémet reakciók az újraegyesítés árnyékában

Ahogy a bevezetőben említettem, 1990. augusztus elején az előzetes figyelmeztetések ellenére a regionális középhatalmi státuszra áhítozó Irak elfoglalta szomszédját, Kuvaitot. Az iraki-iráni háborúban rettenetesen eladósodott ország korábban már követelte – többek között – Kuvaittól, hogy engedje el a neki nyújtott hitelt, és azzal vádolta a miniállamot, hogy a két ország által közösen birtokolt olajmezőn a kvótán felül kitermelt olajmennyiséggel alacsonyan tartja az olaj világpiaci árát. Irak számára ugyanis kiemelt fontosságú lett volna, hogy olajját a lehető legmagasabb áron értékesítse, ezzel növelve fizetőképességét (Bullock–Morris 1991, 99–106). Hosszú fenyegetések után végül Szaddám Husszein úgy ítélte meg, hogy a nagyhatalmak az éppen folyó európai változásokra koncentrálnak, és ezt a közel-keleti légüres teret igyekezett kihasználni. A diktátor azonban rosszul mérte fel a helyzetet, ugyanis a kuvaiti kérdésben a hidegháború egykor szemben álló felei addig soha nem látott egyetértést tanúsítottak. Az irakiak a nemzetközi közvéleményt végképp maguk ellen fordították, amikor a Kuvaitban és Irakban lévő külföldi diplomatákat, különböző vállalatok munkatársait és az egyszerű turistákat nem engedték hazautazni, és gyakorlatilag túszként kezelték őket.⁴

Az ENSZ válasza nem is váratott magára sokat. Még az agresszió napján a Biztonsági Tanács elfogadta a 660. számú határozatát,⁵ amelyben a megszálló csapatokat azonnali visszavonulásra szólította fel. A nemzetközi közösség eleinte természetesen nem katonai, hanem diplomáciai és gazdasági eszközökkel igyekezett akarátát érvényesíteni. Augusztus 6-án a 661. számú határozat kimondta, hogy mivel Irak nem teljesítette a BT felszólítását, ezért gazdasági szankciókkal sújtja az országot. Szankciók alatt az Irakba történő bevétel és az onnan való kihozatal teljes betiltását, valamint a humanitárius segélyek befagyasztását kellett érteni. Néhány héttel később, augusztus 25-én pedig a tilalom fenntartása érdekében a 665. számú határozatban⁶ elrendelte a tengeri blokádot a Perzsa-öböl térségében.

A bonni kormány rögtön az elsők között volt, amely az ENSZ Irak ellen hozott embargóját támogatta, és követelte a Kuvaitból való azonnali és feltétel nélküli kivonulást. Hans-Dietrich Genscher külügyminiszter (FDP) a Bundestag augusztus 23-i ülésén – szövetségeseinek álláspontjával egyetértésben – kijelentette: „A Szövetségi Kormány elítéli az agressziót és az annektálást. Az állampolgáraink és

4 A foglyok őrzésének szigora és a határok lezárása eltérő intenzitással ment végbe. Egy héttel az iraki invázió után például az ott tartózkodó németek közül tizenegy üzletember egy bérelt busszal kijuthatott Bagdadból Jordánia fővárosába, Ammánba Ponger, Anne: *Offene Grenz für deutsche Irak-Besucher*. *Süddeutsche Zeitung*, 1990. augusztus 10. (183/1990), 6.

5 <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/575/10/IMG/NR057510.pdf?OpenElement>

6 Ua.

más külföldiek fogva tartásában a nemzetközi jog és az alapvető emberi jogok súlyos megsértését látjuk.⁷ Az Európai Politikai Együtműködés⁸ augusztus 10-i miniszteri tanácskozásán pedig csatlakoztak azon nyilatkozathoz, amely az ENSZ BT 662. számú határozatának⁹ betartására és Kuvait szuverenitásának helyreállítására¹⁰ szólította fel Irakot.

Az ezekben a hónapokban folytatott bonni külpolitika mozgásterét azonban több tényező erősen behatárolta, és ez alapvetően arra vezethető vissza, hogy a háború kitörésekor a németek az újraegyesítési folyamat kellős közepén voltak. 1990 augusztusának elején az NSZK és az NDK közti valuta-, gazdasági és szociális unió alig négy hetes volt, a két német állam egyesítésének nemzetközi háttere pedig még nem volt teljesen egyértelmű. Kohl és Gorbacsov emlékezetes júliusi moszkvai és kaukázusi tárgyalása óta is alig két hét telt el, ahol a felek gyakorlatilag megegyeztek az egységes Németország NATO-tagságában, a Bundeswehr létszámának 370 ezresre csökkentésében, illetve a Szovjetunió pénzügyi támogatásában (Winkler 2005, 518–534).

A Külügyi Hivatal tevékenységét – legalábbis a kuvaiti konfliktus első szakaszában – a hidegháború öröksége befolyásolta, és itt érdemes lenne néhány tényezőt kiemelni:

- Bonn elsődleges külpolitikai érdeke az újraegyesítés nemzetközi bebiztosítása volt. Ehhez:
 - Egyrészt meg kellett nyugtatni a nyugati partnereket, hogy nem kíván európai hegemoniára törekedni. Mint tudjuk, ez nem volt teljesen evidens, hiszen politikusok és publicisták hada is olykor-olykor egy „negyedik birodalom”

7 Hans-Dietrich Genscher beszéde a Bundestag 1990. augusztus 23-i ülésén. Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 11/221, Bonn, 1990. augusztus 23. 17468 B

8 Az Európai Politikai Együtműködés (European Political Co-operation – EPC) a közös kül- és biztonságpolitika laza, kormányok közti egyeztetésen alapuló szervezeti formája volt, amely 1970 és 1993 között működött. Megfelelő eszközöket (közös akciók, információcsere) és konkrét jogalapot 1986-ban az Egységes Európai Okmányban kapott. Az EPC keretében számos informális együtműködési mechanizmus alakult ki a közös külpolitika területén (Deák Péter 2007, 632).

9 <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/575/12/IMG/NR057512.pdf?OpenElement> vagy Europa-Archiv, 46/2 (1991), D 48.

10 Bulletin, hrsg. Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, Nr. 102. (25. 08. 1990.) 863.

rémképével riogatták a közvéleményt.¹¹ Emellett azonban hajlandóságot kellett mutatnia annak irányába, hogy az új, szuverén Németország nagyobb felelősséget vállal a világban zajló krízisek megoldásában, és legalább némiképp viszonzozza azt a szolidaritást, amelyet az USA-tól, Franciaországtól és Nagy-Britanniától kapott negyven évnyi hidegháború, majd az újraegyesítés alatt.¹²

- Másrészt pedig ott volt a gazdaságilag és belpolitikailag rendkívül instabil Szovjetunió, amelynek 370 ezer katonája állomásozott az egykori Kelet-Németországban. Az óvatosabb politikusok – Genscher külügyminiszter vezetésével – előszeretettel utaltak arra, hogy amíg a szovjet parlament a kettő plusz négyes megállapodást¹³ nem ratifikálta, addig Bonn nem hívhatja fel magára a figyelmet a német fegyveres erők bárminemű bevetésével.¹⁴ És mivel a NATO 1990 nyarán Turnberryben¹⁵ és Londonban¹⁶ a szövetség politikai jellegét hangsúlyozta ki és a Szovjetunióknak „a barátság és együttműködés

11 Ebben a második világháború győztes hatalmai közül a britek jártak az élen. Az NDK feletti sötét felhők gyülekezésének idején, de még röviddel a berlini fal leomlása előtt, 1989. október 31-én Conor Cruise O'Brien ír történész a londoni *The Times*-ban, „Beware a Reich resurging” (Óvakodjunk a feltámadó Birodalomtól) című cikkében ezt írta: „A Negyedik Birodalomnak, ha megszületik, természetes hajlama lesz, arra, hogy hasonlítson elődjére.” Mint tudjuk, Margaret Thatchertól szintén nem állt távot ezen gondolat, és 1990. február 25-én a *The Sunday Times*nak azt mondta, hogy Németország újraegyesítése Európa számára „hatalmas felbolydulás”: „Nem hagyhatjuk egyszerűen figyelmen kívül ennek az évszázadnak a történelmét, mint ha meg sem történt volna, hogy aztán azt mondjuk: »Most egyesülünk, és minden egyebet később dolgozunk majd ki.« Ez így nem mehet.” A „vaslady”-nél Nicholas Ridley kereskedelmi és iparügyi miniszter 1990. július 14-én a *The Spectator*nek még élesebben nyilatkozott: a németek megpróbálják majd Európát a maguk képére formálni, „ennyi erővel köntörfalazás nélkül mindent Adolf Hitler kezébe adhatnánk.” Amikor a riporter rámutatott arra, hogy Hitler és Kohl nem említhetők egy platformon, Ridley azt mondta: „Nemsoká át fog jönni, és megpróbálja megmondani, mit kell tennünk a bankok frontján, és hogy milyennek kell lenniük az adóinknak. Úgy gondolom, hamarosan meg fogja kísérelni, hogy mindent kézbe vegyen.” Mindkét cikket idézi: Winkler 2005, 519–520.

12 Ezen érvekhez gyakran nyúltak azon német politikusok, akik aktívabb külpolitikát támogattak. Lásd például Hans Graf Huyn keresztényszociális képviselő 1990. szeptember 13-i parlamenti beszédét, amelyben hasonló magyarázattal szolgált. *Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 11/224*, Bonn, 1990. szeptember 13. 17680 B

13 1990. szeptember 12-én Moszkvában került sor az utolsó kettő plusz négyes külügyminiszteri találkozóra, ahol aláírták a „Németországot illető végső rendezésről szóló szerződést”. *Europa-Archiv, Folge 19/1990. D 509–512*. Magyar nyelven közli: Németh 1993, 244–249.

14 Genscher az akaratát még Klaus Naumann vezérőrnaggyal és Kohl kancellár külpolitikai tanácsadójával, Horst Teltschikkel szemben is érvényesíteni tudta. Utóbbiak ugyanis szorgalmazták a haditengerészet, a Bundesmarine legalább szimbolikus megjelenését a Perzsa-öbölben (Krause 2013, 168).

15 A NATO kiadott kommunikéje az 1990. június 7–8-i találkozájáról Turnberryben: <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c900608a.htm>

16 Az 1990. július 5–6-i Londoni Nyilatkozat németül a következő linken található: http://www.nato.diplo.de/contentblob/1940774/Daten/189388/1990_07_London_DownlDat.pdf; az eredeti, angol nyelvű: <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c900706a.htm>

kezet” nyújtotta (Europa-Archiv, Folge 17/1990. D 447.; D 456.), szerintük egy túlzott német katonai szerepvállalás az egész szervezet szavahihetőségét kérdőjelezte volna meg (Siedschlag 1995, 39). Ez pedig már Gorbacsov, egy-szersmind a német újraegyesítést támogató szovjet vonal pozíciójának megrendülését, rosszabb esetben bukását okozhatta volna. A Németországban csak „Gorbi” néven elhíresült politikushoz való ragaszkodás számtalan esetben tetten érhető, legyen az a Szovjetunióknak nyújtott gazdasági segítség vagy az 1991. januári baltikumi vérengzések alatt tanúsított bonni „szemel-lenzős” magatartás.

- Az Izrael léte iránti – természetesen történelmi okokból fakadó – különleges német felelősségvállalás (Kaiser–Becher 1992, 21). Ez különösen 1991 januárjában lesz látható, amikor Szaddám Husszein német segítséggel fejlesztett iraki Scud-rakéták és vegyi fegyverek bevetésével fenyegette meg Izraelt, és valóságos hisztéria tört ki Németországban.
- A kelet-nyugati konfliktus enyhülésével nőtt – és nem csupán a németek körében – a remény, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsának cselekvőképessége javulni fog, és a jövőben betöltheti az eredetileg is neki szánt szerepet, vagyis, hogy a nemzetközi közösség rendjének őrévé váljon. Ez mindenképp növelte volna Európa és azon belül Németország biztonságát és stabilitását, a NATO szerepének másodlagossá csökkenése mellett. Néhány év alatt azonban, főképp a ruandai, somáliai és a balkáni események hatására ezen illúzió elpárolgott, és ismét az Észak-atlanti Szövetség került előtérbe.

Az 1980-as években hullámmzó intenzitással a politikai palettán jelen lévő úgynevezett „out-of-area”-vita¹⁷ a Kuvait megszállása utáni héten visszatért a nyugatnémet közbeszédbe, mielőtt még a frakciók kiadtak volna egységes állásfoglalásokat a további teendőket illetően. A bajor Keresztényszociális Unió (CSU) belül a párt kül- és biztonságpolitikai szakértője, Ortwin Lowack a saarlandi rádióban azt mondta, hogy addig kéne nemzetközi – köztük német – csapatoknak a Közel-Keleten megjelenniük,

17 A nyugatnémetek számára az „out-of-area”-bevetés a NATO határain kívül eső katonai szerepvállalást jelentette. Az 1949. április 4-én aláírt Washingtoni Szerződés nem zárta ki a szövetség területén kívüli katonai jelenlétet, mivel úgy ítélték meg, hogy a tagállamok biztonsági érdekszférái nem korlátozódnak az országhatáraikon belüli térségre. A német politikai elit egy része azonban az ilyen bevetéseket az Alaptörvénnyel összeegyeztethetetlennek vélte, és legfeljebb egy alkotmánymódosítást követően tartotta volna elfogadhatónak. Az effajta bevetésekről szóló vita az iraki-iráni háború hatására az 1980-as éveket végigkísérte. Támogatóit főleg a kormánypártok soraiban találjuk; a zöldek teljes mértékben elutasították azokat; a szociáldemokraták pedig az 1988. szeptemberi münsteri pártgyűlésen szavaztak ellenük. Hevő 2015, 169.

amíg Husszeint még komolyabb áldozatok árán meg lehet állítani.¹⁸ Párttársa, Hans Graf Huyn, bár nem tartotta jó ötletnek fegyveres egységek küldését Szaúd-Arábiába, ugyanakkor német mentő- és szállítóhajókat szívesen látott volna a régióban.¹⁹ A Kereszténydemokrata Unióban (CDU) az ehhez hasonló álláspontot a Külügyi Bizottság képviselője, Hans Stercken és a kormányon lévő CDU/CSU frakció védelmi politikájának szóvivője, Bernd Wilz képviselték,²⁰ az ellenzéki szociáldemokratáknál (SPD) pedig Erwin Horn és Walter Kolbow képviselők,²¹ valamint a Bundeswehr egyik „szülőatyja”, Wolf von Baudissin.²² Az ő hangjuk azonban rövid időn belül háttérbe szorult, és a nyugatnémet pártok között széleskörű konszenzus született arról, hogy a NATO területén kívül, így a Perzsa-öbölben sincs egyelőre keresnivalójuk a Bundeswehr katonáinak. Az Alaptörvény ugyanis az akkori értelmezésük szerint ezt nem engedélyezte, és a parlamentben az alkotmánymódosításhoz kétharmados többségre lett volna szükség. Arra az esetre, ha a nyugati szövetségesek a bevetés irányába kívánnák terelni az országot, a kormánynak ki kellett dolgoznia a nemleges válasz védhető pozícióját. Erről előzetesen már 1990. augusztus 20-án megegyezett Helmut Kohl kancellár a külügyminiszterrel, Hans-Dietrich Genscherrel és a védelmi miniszter Gerhard Stoltenberggel.²³ A két miniszter ennek jegyében járt el külföldön, például a Nyugat-európai Unió ülésein.²⁴ Sőt, Kohl már a döntés megszületése előtt néhány nappal a nyilvánosság előtt beszélt erről, ezzel leszűkítve a kormánytagok mozgásterét a kérdésben.²⁵ A NYEU kül- és védelmi miniszterekből álló augusztus 21-i tanácsán Stoltenberg alkotmányjogi akadályokra hivatkozva kizárta az Irak elleni embargó felügyeletében való német részvételt (Siedschlag 1995, 236). A kormánypárti politikusok

18 CSU: Bundeswehr soll sich an UNO-Aktion beteiligen. Süddeutsche Zeitung, 1990. augusztus 9. (182/1990), 8.

19 Hans Graf Huyn keresztényszociális képviselő beszéde a Bundestag 1990. szeptember 13-i ülésén. Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 11/224, Bonn, 1990. szeptember 13. 17680 C. A szabaddemokrata Jürgen Möllemann, oktatásügyi miniszter egy esetlegesen felmerülő ilyesféle gondolatot „nagyási hóbortnak” tartott, amely „az FDP esetében szóba sem jöhet”. „An Waffenproduktion nicht beteiligt”. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1990. augusztus 13. (186/1990), 4.

20 Streit um Bundeswehreinsatz am Golf. Süddeutsche Zeitung, 1990. augusztus 10. (183/1990), 2.

21 „An Waffenproduktion nicht beteiligt”. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1990. augusztus 13. (186/1990), 4.

22 Baudissin für Einsatz der Bundesmarine im Golf. Süddeutsche Zeitung, 1990. augusztus 22. (192/1990), 2.

23 Kaiser-Becher 1992, 15. A találkozón főképp Genscher vitte végig az akaratát, aki hajlandónak mutatkozott elmozdulni az alkotmánymódosítás irányába, de erre az Öböl-háborúban való német részvétel már nem vonatkozott (Philippi 1997, 70).

24 Hans-Dietrich Genscher erről a Bundestag 1990. augusztus 23-i ülésén beszámolt. Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 11/221, Bonn, 1990. augusztus 23. 17469 B

25 Bonn sucht nach einer Einigung im Streit um Golfeinsatz. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1990. augusztus 18. (191/1990), 4.

úgy gondolták, hogy ezen álláspont a NATO-partnerek számára elfogadhatóbbá válik,²⁶ ha a kuvaiti krízisből való kimaradás mellett az esetleges jövőbeli bevetésekhez már megkezdik az alkotmánymódosítás előtti akadályok felszámolását.

Augusztus 20-tól a kormány az SPD-t is bevonta az egyeztetésekbe, és szigorúan olyan akciókról volt szó, amelyek az ENSZ Biztonsági Tanácsának döntései alapján születnek.²⁷ Hans-Jürgen Wischnewski szociáldemokrata politikus erről pozitívan nyilatkozott:

Hajlandóságunkat mutatjuk az iránt, hogy egy olyan alkotmánymódosításon dolgozzunk, amely a Bundeswehr ENSZ-en belüli bevetéseit engedélyezi. Nem azért tesszük ezt, mert azt hinnénk, hogy már valakik vagyunk, hanem mert szerepet kell vállalnunk a szövetségünkön kívüli világban való béke megteremtésében vagy helyreállításában.²⁸

Az SPD ugyanakkor megszabta ennek az árát, méghozzá a fegyverkereskedelmi törvények szigorításához való ragaszkodásában.²⁹ És ha már a jövőbeli bevetéseket illetően elkezdődtek a tárgyalások, természetesen a pártokon belül is akadtak eltérő vélemények. A CDU/CSU frakció politikusainak többsége egyelőre csak a kékszakos akciókban való részvételt támogatta.³⁰ Ehhez azonban nem mindenki érezte egy alkotmánymódosítás szükségességét, többek közt a keresztényszociális Günther Müller sem, aki azt állította, hogy az NSZK gyáva külpolitikát folytat, és hogy kijelentésének megfelelő drámaiságot adjon, a német történelem egyik legérzékenyebb pontját idézte fel: „Képzeld csak el: a zsidó nép egy második holokausztjára kerülne sor, eközben a német nép vagy a német kormány csak a fejét vakargatva nézné ezt végig, az alkotmányra

26 Genscher és Stoltenberg az ülés után többször is kihangsúlyozták, hogy a szövetségesek teljes megértést tanúsítottak a német alkotmányjogi akadályokat illetően. Die WEU will Schritte gegen den Irak koordinieren, in: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1990. augusztus 22. (194/1990), 5.

27 Erről a külügyminiszter kifejtette a véleményét a Bundestag 1990. augusztus 23-i ülésén. Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 11/221, Bonn, 1990. augusztus 23. 17469 C

28 Hans-Jürgen Wischnewski szociáldemokrata képviselő beszéde a Bundestag 1990. augusztus 23-i ülésén. Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 11/221, Bonn, 1990. augusztus 23. 17471 D

29 Ezt például az SPD kancellár-jelöltje, Oskar Lafontaine is több alkalommal kifejtette. Süskind, Martin E.: Lafontaine: Forderungen der USA überzogen. Süddeutsche Zeitung, 1990. szeptember 8./9. (207/1990), 2.

30 A hivatalos állásponttal szemben például Karl Lamers kereszténydemokrata képviselő kijelentette, hogy amennyiben az európai integráció közös védelmi politika kialakítását is feltételezi, Németország „nem érheti be” az ENSZ diktálta intézkedésekkel. Lamers beszéde a Bundestag 1990. augusztus 23-i ülésén. Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 11/221, Bonn, 1990. augusztus 23. 17475 A. A Kancelláriából a NATO területén kívüli missziók híve volt Helmut Kohl tanácsadója, Horst Teltschik is, aki szerint olyan alkotmánymódosításra van szükség, amely „nem csak az ENSZ-bevetésekre korlátozódik”. Geschenk des Himmels. Der Spiegel, 1990. október 15. (42/1990), 27.

utalva, tétlenül.”³¹ Volker Rühe, a CDU főtitkára visszafogottabban nyilatkozott: az új Németországnak „meg kell még tanulnia, hogy új kategóriákban gondolkodjon.”³² A szintén kormánypárt FDP számára az ENSZ BT által elrendelt, valamint egy kollektív európai biztonsági rendszer keretein belüli akció volt a felső határ.³³ Genscher külügyminiszter kijelentette, hogy „további törekvéseknek nincs alapjuk. És ez így is marad.”³⁴ A zöldek pedig az NSZK „teljes katonai önmegtartóztatását” és a német fegyverexport leállítását követelték.³⁵ A legkomolyabb viták és a legszélsőségesebb álláspontok az SPD-n belül figyelhetők meg,³⁶ de ennek felszínre törése bő fél évvel később, 1991 januárjától lesz leginkább látható.

A Perzsa-öbölben tehát egyelőre a Bundeswehr nem jelenhetett meg, ugyanakkor a bonni kormány – az amerikaiak felé tett gesztusként – augusztus 16-án elrendelte az egyik aknaelhárító egységének (Minenabwehrverband Südflanke) a Földközi-tengerre való vezénylését, ez pedig összesen öt aknakereső- és két ellátóhajóból állt (Kaiser–Becher 1992, 41). A szeptember 3-tól a krétai támaszponton lévő egység a kereskedelmi hajózás biztonságának felügyeletéért volt felelős. A kormány a lépést azal indokolta, hogy az irakiak megpróbálhatják repülőgépek segítségével elaknásítani a Földközi-tenger keleti felét.³⁷ Természetesen az ellenzék ebben is talált kivetnivalót. Széles körben elterjedt azon nézet, hogy Németország így válik a „világcsendőr” USA

31 Günther Müller keresztényszociális képviselő beszéde a Bundestag 1990. augusztus 23-i ülésén. Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 11/221, Bonn, 1990. augusztus 23. 17478 D

32 Alle Fäden in der Hand. Der Spiegel, 1990. október 1. (40/1990), 21.

33 Olaf Feldmann szabaddemokrata képviselő beszéde a Bundestag 1990. augusztus 23-i ülésén. Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 11/221, Bonn, 1990. augusztus 23. 17478 A

34 Kiessler, Richard–Funk, Werner–Koch, Dirk: Geheimnis des Genscherismus SPIEGEL-Gespräch mit Außenminister Hans-Dietrich Genscher über Deutschlands neue Rolle in Europa und der Welt. Der Spiegel, 1990. október 1. (40/1990), 21.

35 Angelika Beer zöldpárti képviselő beszéde a Bundestag 1990. augusztus 23-i ülésén. Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 11/221, Bonn, 1990. augusztus 23. 17477 A

36 A vita ezen szakaszában a kéksisakos missziókban való német részvétel támogatójának számított például Norbert Gansel vagy Karsten D. Voigt, markáns ellenzőjének pedig Alwin Brück. Ezekkel kapcsolatban lásd: Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 11/221, Bonn, 1990. augusztus 23. 17475 C; Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 11/224, Bonn, 1990. szeptember 13. 17684 A; Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 11/226 Bonn, 1990. szeptember 20. 17830 B. A már a választási kampányra készülők Oskar Lafontaine véleménye leginkább Genscher külügyminiszterére hasonlított: szerinte nem kérdés, hogy „a jövőben kéksisakos akciókban, béke akciókban részt veszünk majd.” „De ha az ENSZ katonai bevetéseiben való német részvételtől van szó, visszafogottságot és megfontoltságot tanácsolok.” Oskar Lafontaine beszéde az SPD berlini pártnapján 1990. szeptember 28-án. SPD Pressemitteilung, 417.1990. sz., 1990. október 1. 5.

37 Bonn schickt Minenräumer, in: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1990. augusztus 11. (185/1990), 2.

intervenciós politikájának egyik „segédseriffjévé”.³⁸ Néhányan már augusztusban arról találtak, hogy vajon ez lesz-e a közel-keleti német tengeri hadműveletek főpróbája,³⁹ de az aknakereső hajók végül csak a második Öböl-háború után, 1991 márciusában kerültek a Perzsa-öbölbe, ahol egy nemzetközi együttműködés keretein belül az elaknásított területek hajózhatóvá tételében vettek részt.⁴⁰

Kései segítség, kemény kritikák

Mindeközben az amerikai kormány augusztus 30-án felhívást intézett a szövetségesei irányába, amelyben a gazdasági szankciók által leginkább sújtott országok gazdaságainak talpra állításához, valamint a Szaúd-Arábiában állomásozó amerikai csapatok költségeihez való pénzügyi támogatásukat kérte (Kaiser–Becher 1992, 16). Emellett George Bush elnök még aznap felhívta Kohlt, és konkrét követeléseket nem említve, a német hozzájárulás lehetőségeiről érdeklődött.⁴¹ A következő két hét során azonban, annak ellenére, hogy a kormánynak egy, miniszterekből álló munkacsoportja kidolgozott egy segítségnyújtási csomagot az Irak elleni alakuló koalíció számára,⁴² a Külügyi Hivatal hallgatásba burkolózott. Emögött a kancellár egy politikai manővere állt, ugyanis az amerikai külügyminiszter, James Baker szeptember 15-i németországi látogatásán a csomagot személyesen kívánta felajánlani. A taktika célja valószínűleg az volt, hogy a partneri viszonyon belül jobb pozícióban találja magát, ez azonban – mint kiderült – egy elhibázott döntés volt.

38 Ezen sejtésüket főleg a kormányzóvivő, Hans Klein egy augusztus 9-i kijelentésére alapozták, aki eljátszott annak gondolatával, hogy az aknakeresők később a Perzsa-öbölben jelenjenek meg. Bonn schickt Marine ins Mittelmeer, in: Süddeutsche Zeitung, 1990. augusztus 11/12. (184/1990), 1.

39 Ezen sejtésüket főleg a kormányzóvivő, Hans Klein egy augusztus 9-i kijelentésére alapozták, aki eljátszott annak gondolatával, hogy az aknakeresők később a Perzsa-öbölben jelenjenek meg. Bonn schickt Marine ins Mittelmeer, in: Süddeutsche Zeitung, 1990. augusztus 11/12. (184/1990), 1.

40 A Werra tenderen, a Westerwald ellátóhajón, a Koblenz, Wetzlar és Marburg aknavadász-hajókon, valamint a Laboe és Überherrn gyors aknavadász hajókon szolgálatot teljesítő 385 fős legénység eleinte lelkesen, majd egyre fásulttabban várt a rengeteg gyakorlat közt egy-egy valódi bevetésre. 1990 őszén a krétai Maleme város katonái temetőjét is meglátogatták, ahol a Wehrmacht 1941-ben komoly veszteségeket szenvedett. A második világháborús sérelmek ellenére a görögök a beszámolókat szerint szívesen fogadták őket. Az egyik tiszt, Dimitriosz Athanassziou ezt a következőképp indokolta: „Mi, görögök, minden háborúban a szabadságért harcoltunk, most pedig más szabad nemzetekkel együtt a diktátor, Husszein ellen közösen harcolunk.” Wermelskirchen, Axel: Die Soldaten sind besser motiviert als sonst, in: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1990. szeptember 5. (206/1990), 8.; Kohler, Berthold: Fliegerangriff mit chemischen Waffen, Wassereinbruch, Feuer im Vorderschiff. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1990. szeptember 25. (223/1990), 3.

41 Bonn bestätigt Bushs Bitte um Finanzhilfe. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1990. szeptember 1. (203/1990), 4.

42 Bonn liefert Riad 500 000 Gasmasken. Süddeutsche Zeitung, 1990. szeptember 27. (223/1990) 2

Kohl azzal nem számolt, hogy néhány nap alatt jelentős mértékben megváltozhat az Irak elleni fellépés mértéke. Szeptember 7-én az Európai Közösség Minisztertanácsa az Európai Politikai Együttműködés keretein belül elfogadott egy kommunikét, amelyben bejelentette, hogy részt vesz az embargó sújtotta országok gazdasági támogatásában.⁴³ Ezzel szemben az EK-elnökség képviselője, Gianni de Michelis olasz külügyminiszter kijelentette, hogy az amerikai csapatok állomásoztatásának költségeihez közvetlenül nem járulnak hozzá, mivel a csapatok kiküldéséről szóló döntéshozatalban sem volt beleszólásuk.⁴⁴ Az európai egység ilyesfajta demonstrálása ellenére néhány nappal később Németország az USA európai szövetségesei között mégis magára maradt. Az Észak-atlanti Tanács szeptember 10-i ülésén James Baker kijelentette, hogy a korábban kért pénzügyi hozzájárulások mellett európai fegyveres erőket is szívesen látna Szaúd-Arábiában. Nagy-Britannia erre szeptember 14-én a hétezer katonából és több mint száz páncélosból álló Rajna-hadsereg 7. páncélos dandárját az Arab-félszigetre küldte. Ugyanaznap, amikor az iraki hatóságok behatoltak a kuvaiti francia követség területére, Franciaország bejelentette a Daguet Hadműveletet, Michel Roquejeoffre ezredes irányítása alatt (Kaiser–Becher 1992, 18).

Ilyen körülmények között tehát az ezekben a sorsdöntő napokban képviselt német visszafogottság igencsak szerencsétlen taktikának tűnt. Ráadásul kormánypárti és ellenzéki politikusok egyaránt az amerikai katonai költségekhez való hozzájárulás ellen szólaltak fel. Úgy gondolták, hogy az amerikai csapatok kiküldése nem európai, hanem szigorúan egy, az USA és Szaúd-Arábia közti bilaterális ügy. Volker Rühe, a CDU főtitkára csak az embargó által leginkább sújtott államok gazdasági talpra állítását támogatta: „Az ilyesfajta segítség megfelel a világpolitikában játszott szerepünknek, és ezt az amerikaiak is biztosan elismerik a szolidaritásunk kifejeződéséeként.”⁴⁵ A CDU/CSU frakció elnökhelyettese, Karl-Heinz Hornhues arra utalt, hogy az arab olajállamok „nyugodtan kifizethetnék maguk az állomásoztatás költségeit”.⁴⁶ Az SPD kancellár-jelöltje, Oskar Lafontaine egy kétnapos amerikai útján azzal utasította el a kéréseket, hogy a szovjet csapatok kivonulásának tetemes költségeit is a németeknek kell állniuk.⁴⁷ A zöldek képviselője, Angelika Beer szintén tiltakozott egy katonai megoldásra szánt milliós összegű támogatás ellen, mert ez csak a washingtoni „nagyhatalmi politika” finanszírozását jelentené.⁴⁸ Ehelyett egy, az ENSZ irányítása alatt álló

43 Bulletin der Europäischen Gemeinschaften, 9. szám, 23. évfolyam (1990), 73.

44 Riding, Alan: EC Backs Emergency Aid, but Not for U. S. Forces, in: International Herald Tribune, 1990. szeptember 8./9. 1.

45 Rühe: Kein Geld für UN-Einsatz am Golf. SZ-Gespräch mit dem CDU-Generalsekretär, in: Süddeutsche Zeitung, 1990. szeptember 7. (206/1990), 2.

46 General-Anzeiger (Bonn), 1990. szeptember 11. 3.

47 Süskind, Martin E.: Lafontaine: Forderungen der USA überzogen. Süddeutsche Zeitung, 1990. szeptember 8./9. (207/1990), 2.

48 Bonn zu weiterer Golf-Hilfe bereit. Süddeutsche Zeitung, 1990. szeptember 1./2. (201/1990), 1.

segélyalap felállítását követelte, amely főként a krízis alatt szenvedő „állam nélküliek”, a palesztinok és kurdok javát szolgálta volna.⁴⁹

Szeptember 15-én a két tűz között őrlődő Kohl végül egy 3,3 milliárd márka értékű csomaggal várta⁵⁰ a Németországba látogató Bakert,⁵¹ amely hatvan „Fuchs” típusú vegyi felderítő páncélosból és egyéb hadi eszközökből,⁵² az iraki krízisben közvetlenül érintett államok – főleg Törökország, Jordánia és Egyiptom – pénzügyi támogatásából,⁵³ valamint a németországi légi támaszpontok rendelkezésre bocsátásából állt.⁵⁴ A Bundesmarine földközi-tengeri szolgálatával együtt a bonni kormány szemében ez a szövetségesi kötelezettségeknek már elégséges mértékben megfelelt.

Csakhogy azon néhány hét alatt, amikor a Külügyi Hivatal nem jelezte egyértelműen az amerikai eljárás helyességét, az újraegyesülés folyamatában lévő Németország már megszületésekor bűnbakká vált némely nyugati politikus és publicista szemében. Sokan a korábbi figyelmeztetéseknek adtak igazat, amelyek szerint az új, szuverén Németország a szövetségeseit figyelembe se véve ismét a saját játékszabályai szerint játszik, ezért is igyekszik az USA lépéseitől elhatárolódni.⁵⁵ A Nyugat-európai Unió kül- és védelmi miniszterekből álló augusztus 21-i tanácsa után az egyik résztvevő állítólag azt mondta: „A legnagyobb csalódást a németek okozták. Pozitív színben akarnak feltűnni, de egyébként semmit sem csinálnak.”⁵⁶

49 Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 11/231, Bonn, 1990. október 25. 18318 A, B

50 Das große historische Werk. Der Spiegel, 1990. szeptember 17. (38/1990), 21.

51 Baker Kohlal annak Ludwigshafen-Oggersheimban lévő házában, Genscherrel pedig a Bonn melletti Petersbergben, kimondottan az ilyesfajta találkozókra újonnan épített vendégházban tárgyalt. A németek prezentálta számok Baker szerint „messze meghaladták”, amit ők előre kiszámoltak. Bonn verspricht Soforthilfe in Höhe von 3,3 Milliarden Mark, in: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1990. szeptember 17. (216/1990), 1–2.

52 Az 1,265 milliárd márka értékű fegyverek majdnem felét – főleg szállító járműveket – majd az egykori keletnémet haderő, a Nemzeti Néphadsereg készleteiből szolgáltatták (Kaiser–Becher 1992, 19).

53 Emellett 1990. augusztus 2-ától decemberig a menekültek ellátására a Szövetségi Kormány összesen 21,27 millió márkát bocsátott a megfelelő szervezetek rendelkezésére. In Rudolf Bindig szociáldemokrata képviselő 1991. február 11-i írásbeli kérdésére adott február 12-i válasz Ursula Seiler-Albring külügyi államminisztertől. Deutscher Bundestag, Drucksache 12/84, Bonn, 1991. február 15. 1–3.

54 Inacker, Michael J.: Der deutsche Golfkrieg. Rheinischer Merkur, 1991. szeptember 20. (38/1991) 4.

55 Drozdiak, William: Bonn Rejects to Aid U.S. Forces in the Gulf.: International Herald Tribune, 1990. szeptember 6. 2.; Aeppel, Timothy: Bonn is Unlikely to Bankroll U. S. Military Moves in Gulf. Wall Street Journal (Brussels), 1990. szeptember 10. 2.

56 A kijelentést Günther Müller Bundestag-képviselő idézte a parlament 1990. augusztus 23-i ülésén. Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 11/221, Bonn, 1990. augusztus 23. 17478 D. A mondat ugyancsak megjelent a Süddeutsche Zeitung egy cikkében. Drückebergerei und Staatsräson, in: Süddeutsche Zeitung, 1990. augusztus 23. (193/1990), 4.

Az amerikai Kongresszusban egyre inkább fogyott a németek iránti türelem.⁵⁷ Az 1990. szeptember 12-i ülésen Bonn és Tokió kerültek a célkeresztbe: a németek és japánok alacsony hozzájárulása „szinte sértő”, mondta a demokrata szenátor, John Kerry.⁵⁸ Republikánus kollégája, William Cohen szerint mindez „zsebpénznek” tekinthető. A szokatlanul éles kritikának valószínűleg belpolitikai okai voltak: a költségvetési problémák miatt a választók részéről elégedetlenséget szült egy lehetséges háború pénzügyi vetülete. Ezen pedig természetesen a jólét két másik szimbólumának, Németországnak és Japánnak kellett enyhítenie. A verbális támadások végül főleg az előbbire koncentráldtak, ugyanis az amerikai közvéleményben elterjedt az az egyébként téves nézet, miszerint az NSZK több kőolajat importál a Perzsa-öbölből az USA-nál, tehát az érdekei azt diktálnák, hogy azokat vedje is meg.⁵⁹

A németek iránti türelmetlenség látszott egy, John McCain arizonai szenátorral készített interjúban is, amelyben a republikánus politikus élesen támadta a bonni kormány magatartását. A Szenátus fegyveres erők bizottságának tagja kijelentette, hogy az ő katonáik, „nem pedig a németek azok, akik az életüket kockáztatják, hogy egy agresszió elejét vegyék, amelynek hatásai a németeket is érintenék.”⁶⁰ Szimbolikus jelentőségűnek tartotta volna, ha a németek a pénzügyi támogatás mellett legalább egy kis számú légi és szárazföldi kontingenst a régióba küldtek volna, miközben nyíltan a világ tudtára adják, hogy teljes mellszélességgel – függetlenül az eljárás hosszától és költségeitől – az amerikaiak mögé állnak. A szenátor nevetségesen minősítette, hogy a Földközi-tenger keleti felére küldték a német aknakereső hajókat, ahol aknák egyáltalán nem is voltak. Szerinte a japánokéhoz hasonlóan nagyon rugalmas a német alaptörvény, és ha ezt a továbbiakban nem használják ki, komoly károk keletkezhetnek a két ország kapcsolataiban. McCain ugyanakkor nem támogatta John Dingell képviselő ötletét, aki a Képviselőházban olyan törvénytervezetet nyújtott be, amely szerint azon országokból származó cikkekre 20%-os büntetővámot szabnának ki, amelyek nem veszik ki kellőképpen a részüket az Öböl-expedícióban.⁶¹

A francia sajtóban hasonlóan vélekedtek. A párizsi Figaro című lap például augusztus végén ezt írta:

57 US-Kongressz fordert höheren Beitrag von Deutschland und Japan, in: Süddeutsche Zeitung, 1990. szeptember 12. (210/1990), 1.

58 Schiller, Ulrich: Schelte für die Freunde. Die Zeit, 1990. szeptember 21. (39/1990), <http://www.zeit.de/1990/39/schelte-fuer-die-freunde> 1.

59 Uo. 2. E gondolat egyébként még olykor német politikusok szájából is elhangzott, amikor újabb érveket sorakoztattak fel a Bundeswehr „out-of-area”-bevetése mellett. A keresztényszociális Hans Graf Huyn az 1990. szeptember 13-i parlamenti beszédében hasonló magyarázattal szolgált. Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 11/224, Bonn, 1990. szeptember 13. 17680 B

60 Bonn soll seinen Beitrag leisten. Der Spiegel, 1990. szeptember 17. (38/1990), 21.

61 Uo. 22.

A legmagasabb fokú nemzetközi kríziseknek legalább egy előnyük van: a nemzetek valódi hierarchiáját megmutatják... Nézzük meg például Japánt és Németországot. Sokszor mondták, hogy a második világháború két vesztese az évszázad utolsó évtizedének domináns hatalmává válik. De azt közben elfelejtették, hogy olyan nemzetekről van szó, amelyeknek nincs fegyverük, és amelyek még félnek attól, hogy veszélyes zónákra hatoljanak be. Ennek tudható be nagy hallgatagságuk. (...) Németországnak megfelel, hogy a nagyhatalmakat kövesse – és ezt lenyűgöző diszkrécióval teszi. Németország – Irak nagy beruházója – csaknem elfeledetté akarja magát tenni.⁶²

Egy másik lap, a *Le Parisien* nem tartotta a németeket ilyen félszegnek, inkább arról lehetett szó, hogy míg a világ a Perzsa-öböllel foglalkozott, Bonn csendben, a saját feltételei szerint alakította az újraegyesülést: „Németország eldöntötte, hogy a saját útját járja. (...) Az európai egység és a német egység között Németország nyilvánvalóan döntött.”⁶³

Szaúd-Arábiában szintén csalódtak a bonni magatartásban, és a szaúdiak utaltak arra, hogy amennyiben a Bundeswehr nem vesz részt a multinacionális bevetésen, megkérdőjelezhető, hogy az NSZK továbbra is a harmadik legnagyobb importőrük maradjon-e.⁶⁴

Összegzés

Annak ellenére tehát, hogy a nyugatnémet kormány alapján véve támogatta az Irak elleni amerikai eljárást, sőt már a háború előtt is materiális segítséget nyújtott, nyugati partnerei részéről komoly kritikákat kellett elviselnie. Ez betudható egyrészt a Külügyi Hivatal belpolitikai indokoktól vezérelt több hetes hallgatagságának 1990 augusztusában és szeptemberében, másrészt pedig annak, hogy kormánypárti és ellenzéki politikusok hada zárta ki teljes mértékben a Bundeswehr katonai bevetésének lehetőségét a Perzsa-öbölben. A lakosság körében végzett közvélemény-kutatásokból ráadásul kiderült, hogy a megkérdézett nyugatnémet polgárok nagy része egyetértett a kormány

62 Idézi: *Diskretes Deutschland*. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1990. augusztus 27. (198/1990), 2.

63 Idézi: *Deutsche Prioritäten*. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1990. szeptember 13. (213/1990), 2.

64 Standpauke aus Riad. *Der Spiegel*, 1990. augusztus 17. (38/1990), 16.

eljárásával.⁶⁵ Ezen időszak lefektette annak a – német külpolitika ellen irányuló – sajtó-hadjáratnak az alapját, amely majd 1991 januárjától, tehát az Öböl-háború kitörésétől válik leginkább láthatóvá, és amelynek hatására a NATO területén kívüli bevetéseket korábban elutasító bonni politikusok is átgondolják az álláspontjukat.

Irodalom

Források

- Az 1990. augusztusi, szeptemberi és októberi Bundestag-ülések jegyzőkönyvei: Deutscher Bundestag, Plenarprotokoll 11/221–11/231, Bonn, 1990. augusztus 23.–október 25. 17468 B–18318 B
- Bulletin. hrsg. Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, Nr. 102. (25. 08. 1990.) 863.
- Bulletin der Europäischen Gemeinschaften, 9. szám, 23. évfolyam (1990) , 73.
- Europa-Archiv, Folge 17/1990. D 447.; D 456.
- Europa-Archiv, Folge 19/1990. D 509–512.
- General-Anzeiger (Bonn), 1990. szeptember 11. 3.
- Oskar Lafontaine beszéde az SPD berlini pártnapján 1990. szeptember 28-án. SPD Pressemitteilung, 417.1990. sz., 1990. október 1. 5.
- Rudolf Bindig szociáldemokrata képviselő 1991. február 11-i írásbeli kérdésére adott február 12-i válasz Ursula Seiler-Albring külügyi államminisztertől. Deutscher Bundestag, Drucksache 12/84, Bonn, 1991. február 15. 1–3.

Elektronikus források

- A német Alaptörvény.* <http://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html>
- Az ENSZ BT 660. sz. határozata.* <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/575/10/IMG/NR057510.pdf?OpenElement>
- Az ENSZ BT 661. sz. határozata.* <https://documents-dds-ny.un.org/doc/>

65 A ZDF Politbarometer által a mannheimi Forschungsgruppe Wahlen szervezettől rendelt kutatás szerint például 1990 augusztusának végén a nyugatnémetek 48%-a úgy gondolta, hogy Kuvait felszabadítása bizony csak háborúval válik lehetségessé, amelyben a nyugati országok is részt vesznek majd. De ekkor még a legfontosabb közéleti téma az újraegyesítés volt (52%), nem pedig az Öböl-krízis (23%). Ahogyan egyre inkább távolodunk 1990 nyarától 1991 januárjáig, ez a két ügy majd helyet cserél egymással a prioritási sorrendben. Fontos kérdés volt, hogy Németország milyen formában segítse szövetségeseit. A nyugatnémetek 77%-a elutasította és mindössze 17%-a támogatta 1990. augusztusban, hogy a kormány csapatokat küldjön az Öbölbe. Ehelyett a megkérdezettek 41%-a a pénzügyi hozzájárulást tartotta a megfelelő eszköznek. Angst vor einem Krieg am Golf, in: Süddeutsche Zeitung, 1990. augusztus 28. (197/1990), 1.; Umfrage: Deutsche stehen hinter Golf-Politik der USA, in: Süddeutsche Zeitung, 1991. január 10. (8/1991), 1.

- RESOLUTION/GEN/NR0/575/11/IMG/NR057511.pdf?OpenElement
Az ENSZ BT 662. sz. határozata. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/575/12/IMG/NR057512.pdf?OpenElement>
- Az ENSZ BT 665. sz. határozata. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/575/15/IMG/NR057515.pdf?OpenElement>
- A NATO kiadott kommunikéje az 1990. június 7–8-i találkozásjáról Turnberryben:
<http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c900608a.htm>
- A NATO 1990. július 5–6-i Londoni Nyilatkozata http://www.nato.diplo.de/contentblob/1940774/Daten/189388/1990_07_London_DownlDat.pdf; <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c900706a.htm>
- Fukuyama, Francis. *The End of History?*: <http://www.wesjones.com/eoh.htm>

Szakirodalom

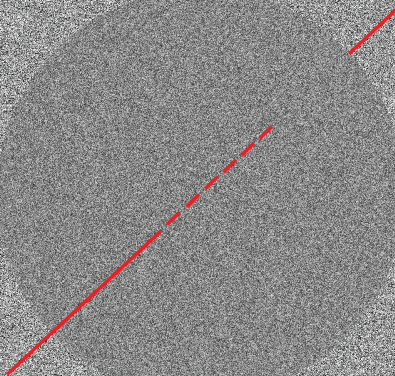
- Bagger, Hartmut. 1997. *Der deutsche Beitrag zu Kriseneinsätzen – Erfahrungen und Perspektiven*. Bad Neuenahr: k. n.
- Beeger, Peter–Humm, Thomas. 1992. *Rolle und Beitrag Deutschlands*. In *Der Golfkonflikt. Dokumentation, Analyse und Bewertung aus militärischer Sicht*, szerk. Zehrer. Herford und Bonn: Verlag E. S. Mittler & Sohn.
- Brunner, Stefan. 1993. *Deutsche Soldaten im Ausland. Fortsetzung der Außenpolitik mit militärischen Mitteln?* München: Verlag C. H. Beck.
- Bullock, John–Morris, Harvey. 1991. *Saddam's War. The Origins of the Kuwait Conflict and the International Response*. London: Faber and Faber.
- Deák Péter. szerk. 2007. *Biztonságpolitikai kézikönyv*. Budapest: Osiris, 2007.
- Grässlin, Jürgen. 1997. *Lizenz zum Töten? Wie die Bundeswehr zur internationalen Eingreiftruppe gemacht wird*. München: Knauer.
- Hevő Péter. 2015. *Hidegháborúból forrongó térségekre. A Bundeswehr Európán kívüli bevetései az 1990-es évek első felében*. In *Kút – az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola kiadványa, XIII. évfolyam, 2014/1. szám*, szerk. Erdődy Gábor, Antal Gábor, Hevő Péter, Lászlófi Viola, Tóth Bálint. 169. Budapest: 2015.
- Kaiser, Karl–Becher, Klaus. 1992. *Deutschland und der Irak-Konflikt. Internationale Sicherheitsverantwortung Deutschlands und Europas nach der deutschen Vereinigung*. Bonn: Forschungsinstitut der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik e.V.
- Krause, Ulf von. 2013. *Die Bundeswehr als Instrument deutscher Außenpolitik*. Wiesbaden: Springer VS.
- Laugen, Torunn. 1999. *Stumbling into a new role. NATO's out-of-area policy after the Cold War*. In *Forstvarsstudier 5*. Oslo: Institutt for Forsvarsstudier
- Németh István. vál. 1993. *Anémet kérdés 1945–1990*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Philippi, Nina. 1997. *Bundeswehr-Auslandseinsätze als außen- und sicherheits-*

- politisches Problem des geeinten Deutschland*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Schöneberger, Timm. 2014. *Vom Zweiten Golfkrieg zum Kampfeinsatz im Kosovo. Eine Zwei-Ebenen-Analyse der Bundeswehreinsätze in den 90er Jahren*. Wiesbaden: Springer, 2014.
- Siedschlag, Alexander. 1995. *Die aktive Beteiligung Deutschlands an militärischen Aktionen zur Verwirklichung Kollektiver Sicherheit*. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien: Europäische Hochschulschriften.
- Uzulis, André. 2005. *Die Bundeswehr. Eine politischer Geschichte von 1955 bis heute*. Hamburg: Mittler.
- Winkler, Heinrich August. 2005. *Németország története a modern korban, II. kötet*. Budapest: Osiris Kiadó.

Sajtóanyagok

- Der Spiegel* – 1990–1991.
- Die Zeit* – 1990.
- Frankfurter Allgemeine Zeitung* – 1990.
- International Herald Tribune* – 1990.
- Rheinischer Merkur* – 1991.
- Süddeutsche Zeitung* – 1990–1991.
- Wall Street Journal* (Brussels) – 1990.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

SZINAY ILDIKÓ

Brit hatás a kormányfői hivatal átstrukturálására 2015-ben?

2014-től a harmadik Orbán-kormány megalakulásával egy szervezetenként egységes minisztérium, a Miniszterelnökség segítette a kormányfőt hivatali ügyeinek intézésében. Az állandóan változó kormányzati struktúrában azonban ez sem maradt érintetlen, így 2015 októberétől visszatértek a látszólagosan brit rendszerhez hasonló, duális elrendezésű miniszterelnöki hivatal működtetéséhez.

A megkettőzött munkaszervezet működtetése nem újszerű a kormányzati berendezkedésben, azonban a Miniszterelnökség, illetve a 2015-ben megjelenő Miniszterelnöki Kabinetiroda csak elnevezéseiben mutatnak nagymértékű egyezést a brit hivatalokkal. A magyar intézmények szervezeti felépítésükben, működésükben, vezetésükben sajátos, egyedi kialakítást tükröznek. Az új struktúra létrejötté során hivatkozási alapként szolgált a brit megoldás, ezért is érdemes alapos kutatást végezni és mérlegre tenni a két országban megtalálható intézményi keret működését.

Jelen tanulmányban – a rövid intézményi előtörténetet követően – a kialakult magyar kettős hivatali működést a brit rendszer értelmezési keretében elemzi a szerző komparatistikai módszerekkel.

Kulcsszavak: miniszterelnök, miniszterelnöki hivatal, kettős felépítés, Kabinetiroda, kabinetfőnök

Bevezetés

2014-től a harmadik Orbán-kormány megalakulásával egy szervezetenként egységes minisztérium, a Miniszterelnökség segítette a kormányfőt hivatali ügyeinek intézésében. Az állandóan változó kormányzati struktúrában azonban ez sem maradt érintetlen, így 2015 októberétől visszatértek a látszólagosan brit rendszerhez hasonló, duális elrendezésű miniszterelnöki hivatal működtetéséhez.

A megkettőzött munkaszervezet működtetése nem újszerű a kormányzati berendezkedésben, azonban a Miniszterelnökség, illetve a 2015-ben megjelenő Miniszterelnöki Kabinetiroda csak elnevezéseiben mutatnak nagymértékű egyezést a brit hivatalokkal. A magyar intézmények szervezeti felépítésükben, működésükben, vezetésükben sajátos, egyedi kialakítást tükröznek.

Az új struktúra létrejötté során hivatkozási alapként szolgált a brit megoldás, ezért is érdemes alapos kutatást végezni és mérlegre tenni a két országban megtalálható intézményi keret működését.

Jelen tanulmányban – a rövid intézményi előtörténetet követően – a kialakult magyar kettős hivatali működést a brit rendszer értelmezési keretében elemzi a szerző komparatistikai módszerekkel.

Előzmények 2010-ig

Magyarországon a rendszerváltozást követően egyetértés volt abban, hogy a kormányfő politikai és hivatali munkájához, illetve pozíciójának megszilárdításához egy stabil, jól szervezett hivatalra van szükség. A gyorsan végbemenő Miniszterelnöki Hivatal átalakítása azonban nem hozott kellő eredményt: kevésbé látszottak a stratégiák, az irányító szerepkör, ezért sem volt képes betölteni a kívánatos központi szerepkört. A miniszterelnök közvetlen segítségére, valamint politikai feladatainak ellátására létrehozták a Miniszterelnöki Kabinetirodát (Müller 2008, 45–51). Ezzel tehát kialakult az akkoriban már a briteknél is működő duális miniszterelnöki háttérapparátus. A szerkezeti hasonlóság ellenére azonban a fejlődés tendenciái eltérőek voltak a kormányzati prezidencializálódás szakaszába lépő Nagy-Britanniában.

Margaret Thatcher (1979–1990) sikeresen centralizálta a központi közigazgatást, erősítette a kormány központi hivatalát és a miniszterelnök titkárságát, valamint növelte a hivatali létszámot. Mind a Cabinet Office (továbbiakban: CO), mind a Prime Minister's Office (továbbiakban: PMO) tekintetében jelentős hatalomkoncentráció figyelhető meg a thatcheri és majori kormányzás idején (Kristó 2011, 7). Az ezt követő évek pedig csak fokozták az intézmények befolyását. A két országban bekövetkező politikai fordulat (angol baloldali, magyar jobboldali kormánypárt regnálása) jelentős változást jelentett mindkét miniszterelnöki háttérintézmény vezetésében, méretében, struktúrájában.

Ez tulajdonképpen azt eredményezte, hogy Magyarországon a jobboldali első Orbán-kormány időszakában (1998–2002) a miniszteri vezetésű Miniszterelnöki Hivatalon belül létrejött Miniszterelnöki Kabinetirodával egy szervezetileg duplikált intézmény működött. A hivatal reformjában mérföldkőnek számított a referatúra-rendszer kialakítása, ezáltal pedig a feladatkörök bővülése (Müller 2008, 51–59). Nem volt ez másként 1997-től Tony Blair (1997–2007) miniszterelnöksége idején sem, aki elődeihez képest folytatta a kormány központi hivatalának, illetve a kormányfő titkárságának a megerősítését (Franczel 2013, 62). A reformfolyamatok az ő idején sem maradtak el, sőt, az alakításokkal „forradalmi” változások mentek végbe. Ennek révén újjászervezte a miniszterelnöki hivatalt és a kabinethivatalt is, amely nagyban hozzásegíthette a kormányfőt pozíciójának megtartásához a következő ciklusig. Az elért eredmény tekintetében ugyanis nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a szervezeti reformok, többek között a kormányzati kommunikáció központi irányítása és ellenőrzése (Press Office) meghozták a várt sikert. Ez idő alatt pedig már használatos lett „a kormányzat középpontja” (Centre of Government) kifejezés, amely magában foglalja a PMO, a CO és a pénzügyminisztérium szervezeteit (Fehér 2002, 56).

Tony Blair második elnöksége idején már Magyarországon is baloldali kormányzás vette át a hatalmat. Ebben a politikai közegben sem szűnt meg a hatalom intézményi

erősítésének szándéka, csupán az irány változott. Így a 2002-ben átszervezett (háttér)intézményben bővítették a feladatkörök portfólióját és a hozzájuk tartozó háttérintézmények számát, ami létszámbéli gyarapodást is maga után vont. Majd az első Gyurcsány-kormány (2004–2006) alatt ilyenfajta nagyobb változásokat nem alkalmaztak, az azonban egyértelműen látszott, hogy a kormányzati rendszer legfőbb intézményi szerepét tölti be. A jelentősebb átalakítások 2006-tól történtek; megszűnt a rendszerváltás óta működő miniszterelnöki kabinetiroda (majd 2007-ben újra létrehozták stratégiai és operatív szervként), szélesedett a hivatalt vezető miniszter hatásköre (Mandák 2014, 81–84).

Változások a kormányfői háttérintézmény struktúrájában

Az Orbán- és a Cameron-kormány munkaszervezete 2010-től

2010-ben mindkét ország fordulóponthoz ért politikai értelemben. Azonban nemcsak időbeli egyezés fedezhetünk fel a két ország közéleti eseményei között, hanem azt is, hogy egyazon politikai oldal pártjai kormányoznak immáron hatodik éve, megerősödött hatalommal. A kormányváltás természetesen a kormányzati berendezkedést sem hagyta érintetlenül.

Magyarországon a miniszterelnök munkaszervezete nemcsak nevében újult meg, hanem szervezetileg külön is vált. Az államtitkári vezetésű Miniszterelnökség (a továbbiakban: ME), lényegében a Miniszterelnöki Kabinetiroda jogutódja, felelt a politikai koordinációért. A szakmai-közigazgatási koordinációt pedig a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium (továbbiakban: KIM) valósította meg. Utóbbit tehát a brit Kabinetirodának (CO) feleltethetjük meg, amely a kormányzati koordinációt végzi, míg az angol PMO, a kormányfő munkáját közvetlenül támogató hivatalt pedig a magyar Miniszterelnökségnek (Franczel 2014, 51).

A vezetési mód tekintetében azonban nagy különbségek mutatkoznak a hazai és a brit intézmények között. Nagy-Britanniában a miniszterelnök két háttérapparátusa egységes vezetés alatt áll (Franczel 2014, 51). A Blair-kormány idején kinevezett Chief of Staff vezető, politikai tanácsadói minőségben tölthette be a pozíciót 1997-től. A kétszintű apparátus vezetője egyszemélyben irányítja és koordinálja a Downing Street 10. teljes működését, törekszik a két szerv közötti együttműködésre, beszámol a miniszterelnöknek (Kristó 2011, 12–15). Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a legfelső vezető olyan centralizált hatalommal rendelkezik, amellyel nemcsak hogy aktívan vesz részt a kormányzati politika kialakításában és végrehajtásában, a politikai stratégia és kommunikáció tervezésében, hanem befolyásolni is képes azt.

Ezzel szemben a magyar megoldás a vezetést is megosztja, ahogyan a szervezetek is teljesen elkülönülnek. Mivel egy minisztérium (KIM), illetve egy központi szerv

(a ME) áll a miniszterelnök szolgálatában, így egy miniszter, illetve egy (az akkori gyakorlati életben miniszteri rangot betöltő) államtitkár osztja meg egymás között a feladatokat.

A magyar rendszerben a közigazgatási és igazgatásügyi miniszter kevésbé nevezhető a kormányfőt közvetlenül kiszolgáló vezetőnek (Franczel 2014, 51), szakmai funkciója révén inkább másodlagosnak tekinthető mindkettő. E tekintetben a közvetlen irányítás és hatalom főképp a ME államtitkára kezében összpontosul.

A szervezet nagyságát tekintve a PMO mintegy 200 fővel (Struswell–Atkinson 2011, 8–9) segítette a kormányfő felkészülését, míg az itthoni Miniszterelnökségen 128 fő látja el ezt a feladatot 2011-ben, a kormányzati regnálás kezdetén (Franczel 2014, 64). A későbbiekben kiugró növekedést tapasztalhatunk a hazai intézményben, ahol három év alatt három és félszeresére duzzadt a létszám. Ez a változás pedig szervezeti bővülést is jelentett.

Összességében megállapítható, hogy a két kormányzati ciklus kezdetén, illetve alatt a kormányfő háttérintézményeiben jelentős strukturális és személyi változások mentek végbe, a magyar ME esetében pedig jelentős feladatkör-bővülést is tapasztalhatunk.

2014-ben a második Orbán-kormány végén felmerült a kérdés, hogy vajon milyen irányba változik a szervezet működtetése. Ezen időszakig a KIM és a Miniszterelnökség kölcsönös tevékenysége a brit duális elrendezéshez hasonlított (Franczel 2014, 72). Nem egy szervezetenként egységes háttérintézmény működött a négy év alatt, azonban a ciklus végéhez közeledve mégiscsak ezt vizionálták. A megosztással való szakítás és a miniszterelnöki munkaszervezet kizárólagos háttérintézménnyé alakítása (minisztérium formájában) egy évvel a tervek megvalósulása és az új kormány felállítása után ideiglenes reformnak bizonyult. A már strukturálisan és létszámában is hatalmas méreteket öltő, de már egységes minisztérium körülbelül másfél évig működött. 2015-ben a brit modellnek megfelelő rendszer mégiscsak napirendre került. Ezzel megalakult a miniszteri vezetésű Miniszterelnöki Kabinetiroda.

Az újragondolt duális felépítésű miniszterelnöki hivatal létrehozása

A hatalom nagysága szervezeti méretekben is testet ölthet, a politikai élet korántsem mentes a hatalmi harcoktól. A korábbi utalásokat, a Miniszterelnökség létszám- és feladatbővülését illetően ez a fajta potencia a túltelrebélyesedett hatalom képét is tükrözheti, aminek ellensúlyozására felmerülhet a feldarabolás, az átalakítás gondolata.

2015 májusában már kormányzati vezető hír volt a miniszterelnök alá rendelt kabinetfőnöki pozíció létrehozása. A kezdeti elképzelés alapján a pozíció szervezetenként a Miniszterelnökség irányítása alá került volna, betagozódva a hivatalos vezető miniszter vezetésébe. Ugyan ezzel a megoldással megmaradt volna a kormányciklus elején elhatárolt egységes hivatali szint, azonban mind a Miniszterelnökséget vezető miniszter,

mind a kabinetfőnök erős személye (annak politikai hatalma) miatt az alárendelő pozíció ötlete megbukott, így alternatív lehetőségként ismét visszaállították a kétszintű modellt.

2015 októberében létrehozták a Miniszterelnöki Kabinetirodát mint általános politikai koordinációt ellátó minisztériumot. Ezzel azonos (minisztériumi) szintre emelve mind az állam tevékenységének kormányzati, mind a Kormány társadalompolitikai tevékenységének összehangolását ellátó Miniszterelnökséget.¹

Az új helyzet azonban nem hasonlítható a 2010–2014 közötti periódus KIM–ME működéséhez. Ez a duális felosztás már nem a politikai tevékenységeket és a szakmai koordinációt különítette el, hanem kvázi egy-két – a Miniszterelnökség hatáskörébe tartozó – feladatkört vont el és alakított át egy olyan önálló minisztériummá, amely a kormányzati szervezetben a legkisebb létszámában és költségvetésében is.

A törvényjavaslat általános vitáján² a kormánypárt vezérszónoka a nemzetközi gyakorlatra hívta fel a figyelmet, ezen belül arra, hogy a változtatás illeszkedik a külföldi példákhoz. E kontextusban elsőként és a legnagyobb hatást kiváltó országgént Nagy-Britannia miniszterelnöki háttérapparátusát, duális szerkezetét említik. Egyrészt érveket sorakoztatnak fel a kétszintű modell létjogosultsága mellett, másrészt a kabinetirodát vezető szerepkör fontosságára hívják fel a figyelmet. Továbbá a vita során megemlítik, hogy ez mintegy a hagyományok visszaállításának is tekinthető, hiszen minden kormányfőnek volt külön stábjja, kabinetirodája, a minisztériumi szint megvalósítása pedig csak technikai jellegű módosítás. Ez az összehasonlítás biztosítja a kutatás alapját.

A miniszterelnöki hivatalok komparatizisztikai vizsgálata

Nagy-Britanniában az első világháború idején jött létre a CO, és csak ezt követően, a miniszterelnöki kormányzás időszakában a kisebb apparátusnak számító PMO (Körösényi 2001, 8–10). Hivatalon belüli átszervezéseket, reformokat ciklusokon belül többször is végrehajtottak, de a két fennálló intézményt sosem egyesítették vagy szüntették meg.

Szélesebb spektrumban vizsgálva a CO a brit kormányzati felépítésben helyet foglaló 24 minisztérium egyike, míg a PMO ettől elkülönülve képez egy önálló hivatalt a központi kormányzásban.³ Így a kormányserkezet külön ágán ugyan, de ugyanolyan

1 2014. évi XX. törvény Magyarország minisztériumainak felsorolásáról.

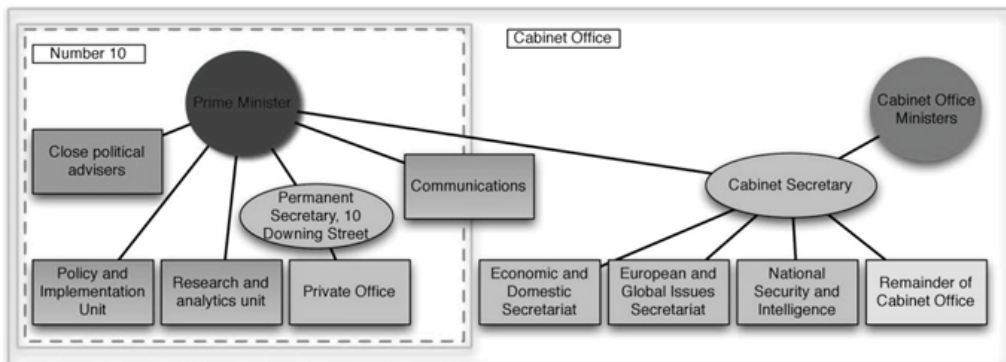
2 A Magyarország 2015. évi központi költségvetéséről szóló 2014. évi C. törvény módosításáról szóló T/6290. sorszámú törvényjavaslat, valamint a Magyarország minisztériumainak felsorolásáról szóló 2014. évi XX. törvény és a központi államigazgatási szervekről, valamint a kormány tagjai és az államtitkárok jogállásáról szóló 2010. évi XLIII. törvény módosításáról szóló T/6291. sorszámú törvényjavaslat együttes általános vitája (www.parlament.hu).

3 <https://www.gov.uk/government/organisations>

minősítésben, a miniszterelnök szolgálatában álló két hivatalról beszélhetünk, amelyek – a vezetés révén is – szorosan együttműködnek, intenzív kapcsolatban vannak egymással a mindennapi munka során.

A szervezeteken belül működő alapvető egységek a következők (amelyek nem tükrözik a teljes szervezeti felépítést, de a későbbiekben segítséget nyújtanak a magyar felépítés összehasonlításában):

1. ábra: A duális felépítésű brit miniszterelnöki hivatalokhoz tartozó (politikai és szak)területek megosztása

Forrás: *Institute for Government (Struswell–Atkinson 2011) (www.instituteforgovernment.org.uk)*

Ha még jobban leegyszerűsíténénk a középpontban álló hivatalok szakterületeit (amelyek maximum csak elnevezésükben változnak), akkor a következő 9 kulcsterületet kell kiemelnünk (Harris–Rutter 2014, 11–12):

- Chief of Staff: inkább (kiemelt) szaktanácsadó, mint egyszerű köztisztviselő
- Private Office: régóta fennálló iroda, amelynek élén a legfőbb személyi titkár áll számos személyi titkárságot támogató szakpolitikai területtel. A legfőbb kapcsolat pont a miniszterelnök és a kormányzati adminisztráció között.
- Policy Unit: a szaktanácsadó és a köztisztviselők vegyes részlege, akik szakpolitikai tanácsadást végeznek a miniszterelnöknek.
- A Private Office és a Policy Unit összeolvadása révén létrejött a Policy Directorate.
- Prime Minister's Strategy Unit (PMSU): a Blair- és Brown-kormány alatt fejlesztési és elemzési feladatai révén a hosszabb távú és minisztériumokat átfogó kérdésekre összpontosított. (Ide tartozott a Central Policy Review Staff (CPRS), a Performance and Innovation Unit (PIU) és a Forward Strategy Unit (FSU).)
- Political Secretary/Political Office/Government relations: a Downing Street

10-ben működő, a miniszterelnököt a parlamenti ügyekben támogató iroda. Feladata továbbá a kapcsolattartás a kormánypárttal, a parlamenti párttal. Egyes miniszterelnökök a részlegben belül alkalmaztak külkapcsolati ügyekkel foglalkozó szakembert.

- Foreign affairs advisers: senior diplomaták, akik külpolitikai tanácsadók, hagyományosan a hazai és néhány európai uniós ügygel foglalkoznak.
- Cabinet Secretary: a legmagasabb rangú köztisztviselő, aki a miniszterelnök fő hivatalos politikai tanácsadója. A CO titkárságainak vezetője.
- Cabinet Office (CO) secretariats: alapvető feladata, hogy segítse a kabinetbizottságokat, támogassa a kollektív kormányzati döntéshozatalt. Jelenleg három fő titkársága van: National Security Secretariat (NSS); European and Global Issues Secretariat (EGIS); Economic and Domestic Secretariat.
- Special Units: olyan ad-hoc részlegek, amelyeket a miniszterelnök hozott létre a kiemelt prioritások megvalósításáért, leginkább szaktudással rendelkezők számára. (Blair és Brown kormánya alatt kiemelkedő részlegek voltak a stratégia és a szállítás.)

A magyar modell ettől eltérő felépítést mutat. Nemcsak a már említett hivatali vezetésben, de ennek révén a kormányzati rendszerben elfoglalt helyzetében is. A számszerűen tíz minisztériumból nyolc szakpolitikai ügyekkel foglalkozik és két egyenrangú, a miniszterelnöknek nemcsak felelős, hanem közvetlen támogatást nyújtó minisztérium, a Miniszterelnökség, valamint a Miniszterelnöki Kabinetiroda működik. Bár utóbbi vezetője a miniszterelnök kabinetfőnöke (a kormány hivatalos internetes portálja szerint⁴), a minisztériumi szervezet vezetőjeként miniszteri rangra (is) emelkedik.⁵

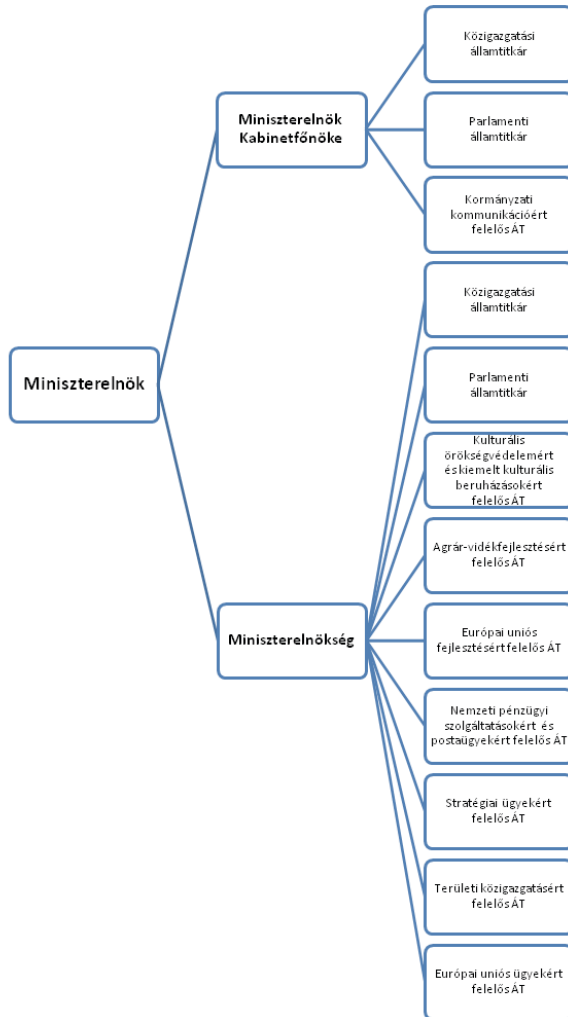
Míg a brit intézmények között szoros együttműködésről beszélhetünk, addig a hazai igazgatási rendszerben átfedések nélkül, egymástól elhatárolt kormányfői hivatali területeket láthatunk. Nem véletlen, hiszen nem párhuzamos szervezeti egységek jöttek létre, a 2015-ben felállított Miniszterelnöki Kabinetirodával nem a feladatok duplikálódtak. Közvetlenül a miniszterelnök alá rendelt, valamint a túlterhelt Miniszterelnökséggel egy szinten lévő szervezeti egységek kerültek át az új minisztériumhoz, azok a feladatok, amelyekben a Miniszterelnökség mint kapcsolattartó vállalt szerepet (ezek a feladatok 2015 októberéig a Miniszterelnöki Kabinethez tartoztak, amely lényegében teljes egészében átkerült a felállított Kabinetirodához). A sajtóirodai teendők, a külügyi feladatok változatlanul a miniszterelnök közvetlen irányítása alatt állnak, azonban – az átszervezések révén – a különálló Kabinetiroda szervezetéhez csatolva kapcsolattartóként. Továbbá a közvetlenül a Miniszterelnökség alá tartozó kormányzati kommunikációs tevékenység ellátása is a Miniszterelnöki Kabinetiroda égisze alatt zajlik az új struktúrában. Az ehhez

4 <http://www.kormany.hu/hu/miniszterelnoki-kabinetiroda>

5 A miniszterelnök kabinetfőnökének 1/2015. (X. 27.) MK utasítása a Miniszterelnöki Kabinetiroda Szervezeti és Működési Szabályzatáról

kapcsolódó szervezeti egység tekintetében egy háttérintézménnyel is gazdagodott az intézmény, a korábban a Miniszterelnökséghez tartozó ún. Nemzeti Kommunikációs Hivatalt is bekebelezte a kabinetfőnök.⁶ Ezzel szemben az Egyesült Királyságban a kommunikáció olyan terület, amelyen osztozik a CO és a PMO.

2. ábra: A magyar miniszterelnöki hivatalok szervezeti egységei

Forrás: saját szerkesztés

⁶ A miniszterelnök kabinetfőnökének 1/2015. (X. 27.) MK utasítása a Miniszterelnöki Kabinetiroda Szervezeti és Működési Szabályzatáról

Szembetűnő és nem elhanyagolható a stratégiaalkotás kérdése. Ez alapvető eleme, meghatározója a miniszterelnöki irányításnak, ezért nem mindegy, hogy hol foglal helyet a központi államigazgatásban. A magyar oldalon a Miniszterelnökség berkein belül önálló szervezeti tevékenység működik (Stratégiai ügyekért felelős államtitkár), míg a brit megoldásban nincs elkülönített, ezzel foglalkozó szakosztály. A Cameron-kormány – szakítva elődeinek gyakorlatával – megszüntette az addig létező Strategy Unitot. A 2001-től működő stratégiai szervezeti osztály végigkísérte a Blair- és Brown-kormányt (2002–2007: Prime Minister's Strategy Unit, 2007–2010: Cabinet Office Strategy Unit), 2010-ben azonban átkerült az ún. Analytics Unithoz, illetve más szervezeti egységekhez, ezzel kiüresítve az elkülönülő osztályt (Harris–Jill Rutter 2014, 40).

Összegzés

A szervezetrendszer átalakítására, a Miniszterelnöki Kabinetiroda felállítására több magyarázatot is górcső alá vettünk. A hagyományok visszaállítása nem tűnhet gyenge érvnek a kommunikációban. A Kabinetiroda létrehozása az első Orbán-kormány intézkedései között volt, azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a Miniszterelnöki Hivatalon belül, a hivatal vezetőjének egységes irányítása alatt. Ilyenfajta megoldásként 2015-ben a jogutód Miniszterelnökség szervezetén belül működő iroda felállítása lett volna logikus. A reform így tehát egy teljesen új helyzetet teremtett, amely nem tekinthető sem a magyar gyakorlat visszaállításának, sem a brit minta másolásának.

A 2010-ben kialakult, ténylegesen kétszintű rendszerrel, a KIM párhuzamos működésével sem hasonlítható össze a jelen állapot, mégis jobban hasonlít a brit CO és PMO struktúrájához. A vezetésbeli különbségeket körüljárva azt látjuk, hogy a KIM egy összkormányzati koordinációt valósított meg az ennél sokrétűbb feladatokkal ellátott szervezeten belül, ahogy azt a brit CO is. A jelenlegi Miniszterelnöki Kabinetiroda azonban egy általános politikai koordinációt lát el, amely – ebben az esetben – egy szűkebb területét érinti a kormányzásnak.

A hivatal felállításának szükségessége mellett elfogadható érvként szolgálna a 2010-től folyamatosan bővülő gigaminisztérium, a Miniszterelnökség tehermentesítése. A mérleg súlya azonban nem egyenlődött ki az általános politikai feladatkörök átvételével, amely valószínűleg nem is volt cél a döntéshozók részéről.

Nemzetközi összehasonlításban egyértelműen a duális felépítésű brit rendszert tudjuk vizsgálni. Nagy-Britanniában a miniszterelnököt segítő hivatalok működése nagy múltra tekint vissza. Ez idő alatt – a kormányok cserélődésével – hatottak a szerkezeti reformok, így PMO és CO intézménye is. Bár helyileg nem egy épületben foglalnak helyet, mégis együttműködést valósítanak meg, szervezetenként szorosan kötődnek egymáshoz. A két intézmény közötti hidat az egységes vezetés (Chief of Staff) jelenti.

Ezzel ellentétben a magyar miniszterelnöki hivatalrendszer feladatkörökben teljesen elkülönülő struktúra jellemzi. A szervezeti ábrából kirajzolódik a leválasztott politikai és szakmai egységek szervezeti tagolása. A két minisztérium élén álló vezetők a hierarchia azonos fokán állnak, nincs közöttük összekötő, koordináló személy.

A magyar hivatal szervezeti egységei között megtaláljuk a(z) általános megítélés szerint) nélkülözhetetlen stratégiai szakterületet önálló államtitkárságként. Ezt a Cameron-kormány nem tartotta kulcsfontosságúnak, ezért leginkább az egyes osztályokon/irodákon belül működik elszórtan.

Summázva megállapítható, hogy a magyar miniszterelnököt támogató közvetlen szervezetrendszer egyedi megoldást tükröz. Nem külföldi mintát ültettek át a hazai gyakorlatba, nem „importált” kormányzati reformot hajtottak végre.

A magyar viszonylatban a 2015-ös változtatás nem az egész Miniszterelnökséget érintette, hanem annak csak kis részét. Így nem szorult átalakításra az intézmény, csupán „lecsíptek” belőle két-három (politikai) területet, amely megalapozta egy új miniszterelnöki hivatal felállítását, ezzel kétszintűvé alakítva a rendszert.

A reform mozgatórugója a kormányfő politikai stratégiájának eredménye is lehet. Egyfelől kockázatosá válhat a Miniszterelnökséget vezető miniszter kezében összpontosuló hatalom (Magyarország esetében, ahol ennyi szakterületet irányít), melynek kiküszöbölésére, valamint az erőviszonyok kiegyenlítésére a rendszer megosztása tökéletes megoldás lenne. Másfelől a diverzifikáció nemcsak felelősségmegosztást, illetve tehermentesítést jelent, hanem (a vezetői erőviszonyok miatt) versenyhelyzetet is teremthet. Az erőpróba pedig minőségbeli fejlődést is indukálhat, amely a kormányfő politikai, szakmai ügyeinek hatékonyságát eredményezheti a jövőben. Ez alapján a megosztott hatalom ötlete nem is tűnik logikátlan megoldásnak, inkább politikai, vezetési stratégiaként észszerű, indokolható döntésnek.

Irodalom

2014. évi XX. törvény Magyarország minisztériumainak felsorolásáról.

A Magyarország 2015. évi központi költségvetéséről szóló 2014. évi C. törvény módosításáról szóló T/6290. sorszámú törvényjavaslat, valamint a Magyarország minisztériumainak felsorolásáról szóló 2014. évi XX. törvény és a központi államigazgatási szervekről, valamint a kormány tagjai és az államtitkárok jogállásáról szóló 2010. évi XLIII. törvény módosításáról szóló T/6291. sorszámú törvényjavaslat együttes általános vitája (www.parlament.hu) (2015. dec. 10.)

A miniszterelnök kabinetfőnökének 1/2015. (X. 27.) MK utasítása a Miniszterelnöki Kabinetiroda Szervezeti és Működési Szabályzatáról.

Fehér Zoltán. 2002. A kormányzás háttérintézményei, Amerikai és európai példák – I. rész. *Politikatudományi Szemle* 3–4: 56.

- Franczel Richárd. 2013. Az Egyesült Királyság miniszterelnöki háttérintézménye. *Pro Publico Bono Magyar Közigazgatás* 4: 62.
- Franczel Richárd. 2014. A Miniszterelnökség szervezete 2010–2014 között. *Kodifikáció és Közigazgatás* 3: 51–72.
- Harris, Josh–Rutter, Jill. 2014. *Centre Forward, Effective Support for the Prime Minister at the Centre of Government*. <http://www.instituteforgovernment.org.uk/sites/default/files/publications/Centre%20Forward%20-%20Final.pdf> (2016. jan. 15.)
- <http://www.kormany.hu/hu/miniszterelnoki-kabinetiroda> (2016. jan. 5.)
- <https://www.gov.uk/government/organisations> (2015. dec. 5.)
- Körösényi András. 2001. *Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából*. Budapest: Századvég.
- Kristó Katalin. 2011. A miniszterelnöki háttérapparátus Nagy-Britanniában. *Pro Publico Bono Online* 7–15.
- Mandák Fanni. 2014. *A politika prezidencializációja*. Doktori értekezés.
- Müller György. 2008. *Kormányról kormányra a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- Struswell, Emma–Atkinson, David. 2011. *Supporting heads of government, Institute for Government*. <http://www.instituteforgovernment.org.uk/sites/default/files/publications/Supporting%20Heads%20of%20Government.pdf> (2016. jan. 17.)

JÁVOR REBEKA

A kétnyelvűség hatása a végrehajtó funkciókra kisgyermekkorban

Előzetes kutatások már bizonyították a kétnyelvűség és a fejlettebb kognitív képességek közötti kapcsolatot a gyermekeknél. A kétnyelvű gyermekek eltérő teljesítménye nemcsak a forma és jelentés közötti különbségtételben jelentkezik (metanyelvi tudatosság), hanem olyan non-verbális problémák esetén is, amikor figyelmen kívül kell hagyni az inkongruens információkat, valamint a munkamemória-feladatokban és a kognitív flexibilitásban is előnyt élveznek. A kétnyelvűek a kognitív kontroll terén mutatnak még fölényt az egynyelvűekkel szemben, és mindez segíti a különböző problémahelyzetekben való alkalmazkodási képességüket is.

Jelen vizsgálat célja az volt, hogy különbséget mutassunk ki különböző végrehajtó funkció teszteken az egynyelvű és a kétnyelvű gyermekek között. A vizsgálatban 57 első osztályos gyermek (horvát–magyar kétnyelvű és magyarországi egynyelvű) vett részt a Simon- és a Szám-stroop feladatokon.

Eredményül azt kaptuk, hogy a kétnyelvű gyermekek jobban teljesítenek az egynyelvűeknél a szelekciót, gátlást, feladatváltást és döntéshozatalt vizsgáló feladatok során. Ezek az eredmények bizonyítják a kétnyelvű gyerekek fölényét a kognitív fejlődés terén (a társadalmi hátrányokat itt nem tárgyaljuk) természetes korai kétnyelvű környezetben.

Kulcsszavak: kétnyelvűség, végrehajtó funkciók, kognitív fejlődés, Simon-teszt, Szám-Stroop teszt

Bevezető

A kétnyelvűség fogalmának meghatározása korántsem egyszerű, és olyan átfogó definíció, amely a jelenség minden aspektusát tárgyalná, nem lelhető fel a szakirodalomban. Különböző magyarázatok és felosztások születtek, de Göncz Lajos különböző nézőpontokat összegyűjtve a kétnyelvűség nyolc kritériumát különbözteti meg (a közösség viszonyulása, csoport, következmény, a második nyelv elsajátításának ideje, a nyelvek elsajátításának sorrendje, a nyelvek ismeretének szintje, szemantikai hasonlóság/különbség, a nyelvek elsajátításának/tanulásának módja), amelyek kombinációival meghatározhatóak a kétnyelvűség különböző fajtái (Göncz 1999, 288). Jelen kutatás szempontjából azonban az elsajátítás ideje alapján történő megkülönböztetésre helyezzük a hangsúlyt. Ez alapján korai és kései kétnyelvűséget különíthetünk el, ahol a korai kétnyelvűség arra vonatkozik, amikor a második nyelv tanulása még a szenzitív periódus vége előtt intenzíven elkezdődik, és a gyermek 25–30%-ban használja a második nyelvet is a mindennapokban, tehát nem attól korai kétnyelvű valaki, hogy az oktatási intézményben, adott óraszámban idegen nyelvet tanul, hanem ha otthon vagy az iskolában töltött idő harmada két nyelven zajlik: ezek szerint a nyelvtanulás/használat intenzitása is fontos, nem csak az, hogy mikor kezd el a gyermek egy új nyelvet tanulni. Kései kétnyelvűségről pedig akkor

beszélhetünk, ha az egyén felnőttként tanul meg egy idegen nyelvet (Karmacsi 2007, 19). De milyen hatásai vannak a kétnyelvűségnek a kognitív funkciókra?

Kognitív fejlődés kétnyelvűeknél

A kétnyelvűség kezdeti pszichológiai kutatásai elsősorban arra próbáltak fényt deríteni, hogyan hat a kétnyelvűség az intelligenciatesztek eredményére vagy az iskolai előmenetelre, míg magáról a jelenségről igen keveset tudtak (Göncz 1983, 2). Ezekben a korai vizsgálatokban az eredmény az volt, hogy a kétnyelvű gyerekek nyelvi hátrányban szenvednek az egynyelvűekkel szemben (Kormos 2009, 4). Peal és Lambert klasszikus munkája tekinthető a kétnyelvűséget vizsgáló kutatások egyik fő mérföldkövének (Peal–Lambert 1962, 2). Montreali vizsgálatukban 10 éves angol egynyelvű és francia–angol kétnyelvű gyerekek teljesítményét hasonlították össze különböző standard intelligenciatesztekkel felhasználva. Eredményül azt kapták, hogy a kétnyelvűek jobban teljesítettek mind a verbális, mind a nonverbális fogalomalkotást és szimbólummanipulációt követelő tesztekben. Így azt a következtetést vonták le, hogy a kétnyelvűség nagyobb mentális flexibilitást és koncepcióalakítási fölényt biztosít a kétnyelvű gyermekek számára, és egy sor változatos mentális képességet is adott nekik. Kimutatták azt is, hogy a különbség megmutatkozik olyan nonverbális problémák során is, amikor figyelmen kívül kell hagyni a félrevezető, inkongruens információkat (Mezzacappa 2004, 1376), valamint olyan tesztekben is, amelyek esetében a gyermekek koncepcióalkotási feladattal találkoznak (Bialystok–Craik–Luk 2012, 244).

Bizonyítékokat találtak arra is, hogy a kétnyelvűek nyelvi készségei gyengébbek, mint egynyelvű társaiké, ha a szókinccs mentén hasonlítjuk őket össze, a kétnyelvűek kevesebb szóval tudnak gazdálkodni (vö. Bialystok–Luk–Peets–Yang 2010, 526; Bialystok–Luk 2011, 398). A képmegnevezési feladatok során lassabbak és kevésbé pontosak (vö. Bialystok–Craik–Luk 2008, 860; Gollan–Fennema–Notestine–Montoya–Jernigan 2007, 198). Verbális fluenciateszteken is hiányosságokat mutatnak a kétnyelvű egyének, főleg a szemantikus fluenciában (Bialystok–Craik–Luk 2008, 860), még akkor is, ha mindkét ismert nyelvüket használhatják (Gollan–Ferreira 2009, 641). Kovács ezenkívül taglal még egy fontos jelenséget a kétnyelvűséggel kapcsolatban (Kovács 2014, 62), miszerint azokat a gondolatokat, amelyek a hátrányokat hangsúlyozzák, a társadalom szüli. E mögött általánosságban a „többség fölénye a kisebbségekkel szemben” áll, vagyis az a politikai norma, hogy a kisebbségi nyelvek nem mérhetőek a társadalom által elismert nyelvhez, és a kisebbségi nyelvek nem kaphatnak autonómiát, így nem is preferálják a kétnyelvűséget, főleg a különböző oktatási intézményekben nem (Kovács 2014, 52).

A korai kétnyelvű gyerekek végrehajtó funkciói viszont jobbak, azok közül is főképp a gátlás, a figyelem irányítása és a munkamemória (vö. Bialystok 2001, 47;

Carlson–Meltzoff 2008, 284; Mezzacappa 2004, 1376; Miyake–Friedman–Emerson–Witzki–Howerter–Wager 2000, 50). De vajon mi okozza a kétnyelvűeknél a végrehajtó funkció e fölényét? Green (1998) modellje szerint a kétnyelvűek a gátlásnak köszönhetően képesek az egyszerre aktiválódott nyelveket kontrollálni (Bialystok–Viswanathan 2009, 495). E feltevés alapján nem meglepő, hogy a kétnyelvűek könnyebben teljesítik a kognitív gátlást igénylő feladatokat az egynyelvűeknél. Mivel a kétnyelvűeknél két nyelv kontrollja működik egy időben, a kétnyelvűek végrehajtó funkciói elő vannak huzalozva az egyik nyelv szelekciójára, és ezzel egy időben a másik nyelv gátlására (Bialystok 1999, 637). Már csecsemővizsgálatokkal is bizonyították, hogy a kétnyelvű közegben felnövő csecsemők végrehajtó funkciói jobb teljesítményt adnak. Kovács és Mehler 7 hónapos csecsemők vizuális szelekcióját vizsgálták, és azt vették észre, hogy a kétnyelvű környezetben élő csecsemők sokkal gyorsabban veszik észre a különbséget két inger között, sokkal gyorsabban gátolják az egyik információt és váltanak át az új információra (Kovács–Mehler 2009, 6557). Weikum és munkatársai észrevették, hogy 6 hónapos angol–francia kétnyelvű közegben élő csecsemők egy hang nélküli videót figyelve gyorsabban tudják diszkriminálni azt, hogy a videón látható ember mikor vált az egyik nyelvről a másikra (Weikum–Vouloumanos–Navarra–Soto–Faraco–Gallés–Werker 2007, 1160).

A végrehajtó funkciókról

Ahhoz, hogy megérthessük a kétnyelvűségből származó kognitív előnyöket, ismernünk kell az ezek háttérében álló végrehajtó funkciókat. A végrehajtó funkciókat úgy határozhatjuk meg, mint a tudatos kontroll és a viselkedés irányítása egy távoli cél elérése érdekében (Miyake–Friedman–Emerson–Witzki–Howerter–Wager 2000, 50). A gondolatok, érzelmek kontrolljára és a cselekvések végrehajtására gyakorolt hatásuk főleg új problémamegoldó szituációkban jelentkezik, így elsősorban az adaptációt szolgálják. A végrehajtó funkciók három fő komponensre oszthatók: az első a frissítés és monitorozás, a második a váltás és a harmadik a gátlás. Frissítésen a munkamemória tartalmának frissítését és dinamikus monitorozását értjük, a váltás az irreleváns feladat készletről történő leválására, és az adott feladat szempontjából releváns újabb készletre történő átváltás képességére utal, tehát a váltás az összetett feladatok, a műveletek és a mentális készletek közötti rugalmas mozgást jelenti. A gátlás fogalmán a domináns válaszok gátlását, és a folyamatok kimenetelének monitorozását értjük, aminek segítségével szándékosan gátoljuk a domináns, az automatikus vagy az előfeszített válaszokat (Tánczos 2014, 19). A végrehajtó funkciók magukban foglalnak továbbá olyan komponenseket is, mint a tervezés, döntéshozatal, figyelem és a mentális flexibilitás. Ezek a funkciók elengedhetetlenek más kognitív folyamatok szabályozásában, sőt a kognitív fejlődés kimenetelét is nagymértékben meghatározzák (Moreno–Wodniecka–Tays–Alain–Bialystok

2014, 5). A kétnyelvűek a végrehajtó funkciókon belül, elsősorban a kognitív kontroll terén mutatnak fölényt az egynyelvűekkel szemben. A kognitív kontroll arra utal, amikor információfeldolgozási folyamatok változtatását hajtjuk végre annak érdekében, hogy egy feladatban nyújtott teljesítményünket optimalizálhassuk, ami általában egy bizonyos probléma fellépése után jelentkezik (Notebaert–Verguts 2011, 213). Mivel a kétnyelvűek állandóan szelektálnak a két nyelvük között a sikeres kommunikáció érdekében, ezt az adott szituációban irreleváns nyelv gátlásával érik el. Ezért lehetséges, hogy a korai kétnyelvű gyerekek előnyt élveznek a kognitív gátlásban, a szelekcióban, a figyelem fenntartásában stb. A fentiek alapján megállapítható, hogy a második nyelv minél korábbi elsajátításának jelentős mértékű pozitív hatása van a gyermekek kognitív fejlődésére. Így a kétnyelvű oktatáshoz való hozzáférhetőség a korai, a nyelvsajátítás szempontjából szenzitív periódusban (ami első ízben 2-4 éves korig tart) rendkívül jelentős lehet (Lee 1996, 500), hiszen ez az időszak kritikus periódusnak számít a gyerekek szociális, nyelvi és kognitív fejlődése szempontjából.

Mindezeket az eredményeket figyelembe véve, mi is arra keressük a választ, hogy a szenzitív periódusban elkezdett második nyelv tanulása (vagyis a korai kétnyelvűség) milyen hatásokat fog kialakítani a végrehajtó funkciók terén.

Módszer

Résztevők

A vizsgálatban 6–7 éves (átlag=6,60; szórás=0,495) egy- és kétnyelvű gyermekek (n=57) vettek részt, két csoportban. A résztvevők a pécsi Mezőszél utcai Általános Iskola és a Miroslav Krleža Horvát Óvoda, Általános Iskola, Gimnázium és Diákotthon első osztályos tanulói közül kerültek kiválasztásra. A részvétel, mivel kiskorú gyermekekről volt szó, szülői beleegyezéshez volt kötve és anonim módon zajlott. Az adatfelvétellel az iskolákban, az igazgatók által biztosított fejlesztő termekben került sor.

A résztvevő gyerekeket két csoportba soroltuk, mégpedig magyar–horvát kétnyelvű oktatásban tanuló korai kétnyelvűek (n=25) és magyarországi egynyelvű oktatásban tanuló egynyelvűek (kontroll) csoportjába (n=32). A horvát iskolában zajló oktatás a magyarországi horvátság igényeinek megfelelően horvát nyelven történik. Az iskola társintézményeként működő horvát óvodában szintén nagy hangsúlyt fektetnek a horvát nyelv minél előbbi elsajátítására. A horvát iskolából kikerült résztvevő gyerekek nagy része (n=21) az iskolai tanulmányai előtt, már óvodás korától (a nyelvsajátítás szenzitív periódusa) tanulja és használja minden nap a horvát nyelvet. A két csoport kizárólag a nyelvismeret terén különbözik egymástól, intelligenciájuk és a szocioökonomiai státuszuk homogén (átlagos IQ és magas SES).

Tesztek

A gyermekek végrehajtó funkcióinak vizsgálatára a The Psychology Experiment Building Language – PEBL software-t használtuk fel. A PEBL tesztek tartalmaz, amelyek között megtalálható a legtöbb standard számítógépes pszichológiai kísérlet (Mueller–Piper 2014, 250). A tesztek közül kettő, a Simon-teszt és a Szám-Stroop került be ebbe a vizsgálatba. Mindkét teszt a zavaró ingerek gátlásához szükséges problémamegoldást, válaszszelekciót és a feladat szempontjából releváns szabályok betartásához elengedhetetlen munkamemória-működést igényel (Bialystok–Poarch 2014, 113).

Simon-teszt: A Simon-teszt a szelektív figyelem és a gátlás mérésére használatos. A válaszgátlás vonatkozik mind térbeli, mind a színbeli dimenziókra, tehát a feladat kétszeresen összetett. A feladat elején a számítógép monitorának bal oldalán egy piros, jobb oldalán pedig egy kék kör jelenik meg. Az instrukció az, hogy ha a piros kör villan fel, akkor a bal Shift billentyűt kell lenyomni, ha pedig a kék, akkor a jobb Shiftet. A teszt során egyszerre csak egy kör villan fel a monitoron, a monitornak bármelyik oldalán. A feladat azért kétszeresen összetett, mert a személynek gátolnia kell a feladat elején megjelenő térbeli elrendezést, sőt figyelmen kívül kell hagynia a térbeli információt (jobb oldalon kék, bal oldalon piros), emellett pedig gátolnia kell az aktuálisan nem felvillanó színhez tartozó motoros választ is.

Szám-Stroop: A Stroop-feladat különféle változatai a gátlási funkciók mérésére használatosak. A klasszikus Stroop-feladatban a személynek azt kell megneveznie, milyen színnel mutatnak színneveket, viszont a nyelvi ingereket mellőztük, ezért használtuk ezt a verziót. A Szám-Stroop során a kísérleti személynek arra kell választ adnia, hogy hány darab számot vagy betűt lát a képernyőn felvillanni. A feladat végrehajtó működések vizsgálatára alkalmas, mivel kongruens (a felvillanó szám mennyisége és értéke megegyezik: 22) és inkongruens (a felvillanó szám mennyisége és értéke nem egyezik: 222) információt is hordoz, és az utóbbi helyzetben a mennyiség helyes megnevezéséhez gátolni kell a szám automatikus értékéből származó választ, amikor a jelek mennyisége és a szám értéke nem esik egybe (Mueller–Piper 2014, 252).

Eredmények

22.0 SPSS statisztikai programmal elemeztük adatainkat. Független mintás t-próbát alkalmazva hasonlítottuk össze a Simon-tesztben megjelenő ingerek térbeli információira vonatkozó reakcióidejét, a feladatban nyújtott átlag reakcióidőt, valamint a helyes és a helytelen leütések számát. A kék célinger negatív irányba torzított megjelenése (távolabb a középponttól) és a piros célinger ugyanilyen megjelenése is mutat némi eltérést az egynyelvű és a kétnyelvű csoport között, ám szignifikáns különbséget nem kaptunk. A térbeli információ szempontjából semleges célingerek esetében, amikor a

célinger a képernyő közepén jelent meg, számottevő különbséget találtunk a kék színű inger esetében, de ez nem volt jelen a piros színű ingernél. A pozitív irányú torzított megjelenésnél (közelebb a középponthoz) a kék színű célingerre adott válaszokban nincs jelentős különbség, míg a piros célinger kongruens próbáinak esetében tendenciális különbség rajzolódik ki a reakcióidőket illetően. A tesztben nyújtott reakcióidő átlagot szintén összevetettük és különbség jelent meg, végül megnéztük a helyes- és helytelen leütések számát is, de eltérést ebben az esetben nem találtunk.

1. táblázat: A Simon-teszt átlagértékei a két csoportban

	Egnyelvű		Kétnyelvű	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Simon-reakcióidő átlag	927,47	212,53	822,69	182,96
Simon helyes válaszok	126,09	18,83	130,36	6,78
Simon helytelen válaszok	13,91	18,83	9,64	6,78
Descriptive Statistics				

2. táblázat: A csoportok Simon-teszteredményeinek összehasonlítása

	t érték	Szabadságfok	Szignifikancia (p)
Simon-reakcióidő átlag	1,961	55	0,05
Simon helyes válaszok	-1,077	55	0,28
Simon helytelen válaszok	1,077	55	0,28
Független mintás t-próba			
Szignifikáns 0,05 alatt			

Pearson-féle korreláció analízissel megvizsgáltuk, van-e valamilyen összefüggés a nyelvismeret és a Simon teszt eredményei között, azonban számottevő kapcsolatot nem véltünk felfedezni.

3. táblázat: Korrelációk a nyelvismeret és a Simon-teszteredmények között

	Pearson	Szignifikancia (p)
Simon-reakcióidő átlag	-0,256	0,05
Simon helyes válaszok	0,144	0,28
Simon helytelen válaszok	-0,144	0,28
Pearson korreláció		
Szignifikáns 0,05 alatt		

A Szám-Stroop feladat esetében is független mintás t-próbával kerestünk differenciát az egynyelvű és kétnyelvű gyermekek csoportja között a tesztben szerzett hibáik, valamint reakcióidejük alapján. A tesztben szerzett hibákat a program három kategóriába sorolja: összes hibaszám, inkongruens hibák száma és random hibák, és mindhárom esetben szignifikáns különbséget kaptunk a csoportok között. A reakcióidőknek szintén három csoportját különbözteti meg a teszt: kongruens reakcióidő, inkongruens reakcióidő, valamint neutrális reakcióidő, és ezek terén is nagymértékű különbséget találtunk a két csoport teljesítményét illetően.

4. táblázat: A Stroop-teszt átlagértékei a két csoportban

	Egynyelvű		Kétnyelvű	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Stroop összes hiba	29,09	20,51	14,64	10,70
Stroop inkongruens hiba	10,00	10,30	5,72	3,88
Stroop random hiba	20,59	15,99	9,72	8,26
Stroop-reakcióidő kongruens helyzetben	1191,55	200,64	1050,99	195,24
Stroop-reakcióidő inkongruens helyzetben	1328,51	205,63	1139,23	233,21
Stroop-reakcióidő neutrális helyzetben	1299,45	256,00	1092,57	198,87
Descriptive Statistics				

5. táblázat: A csoportok Stroop-teszteredményeinek összehasonlítása

	t érték	Szabadságfok	Szignifikancia (p)
Stroop összes hiba	3,195	55	0,002
Stroop inkongruens hiba	1,967	55	0,05
Stroop random hiba	3,088	55	0,003
Stroop-reakcióidő kongruens helyzetben	2,655	55	0,01
Stroop-reakcióidő inkongruens helyzetben	3,251	55	0,002
Stroop-reakcióidő neutrális helyzetben	3,329	55	0,002
Független mintás t-próba			
Szignifikáns 0,05 alatt			

A Szám–Stroop feladat esetében is kerestünk kapcsolatot a nyelvismeret és a tesztben nyújtott teljesítmény között Pearson-féle korrelációval. Eredményül azt kaptuk, hogy mind a hibázási arányok esetében, mind pedig a reakcióidők tekintetében jelentős korreláció van a két csoport tesztbeli teljesítménye között.

6. táblázat: Korrelációk a nyelvismeret és a Stroop-teszteredmények között

	Pearson	Szignifikancia (p)
Stroop összes hiba	-0,396	0,002
Stroop inkongruens hiba	-0,256	0,05
Stroop random hiba	-0,384	0,003
Stroop-reakcióidő kongruens helyzetben	-0,337	0,01
Stroop-reakcióidő inkongruens helyzetben	-0,402	0,002
Stroop-reakcióidő neutrális helyzetben	-0,410	0,002
Pearson korreláció		
Szignifikáns 0,05 alatt		

Megvitatás

Jelen vizsgálatban arra kerestük a választ, hogy a kétnyelvűségnek milyen hatásai vannak a végrehajtó funkciókra gyermekkorban. Mivel a kétnyelvűeknél feltehetőleg egy időben működik a két nyelv kontrollja, ezért a kétnyelvűek végrehajtó funkciói elő vannak huzalozva az egyik nyelv szelekciójára, és ezzel egy időben a másik nyelv gátlására. Ez a mechanizmus fokozza a végrehajtó funkciók működését (Bialystok–Craig–Grady–Chau–Ishii–Gunji–Pantev 2004, 40) az olyan nonverbális kétértelmű problémák megoldása során is, ahol figyelmen kívül kell hagyni az inkongruens információkat (Mezzacappa 2004, 1375). Azt vártuk, hogy különbség fog megjelenni a korai kétnyelvű gyerekek javára az egynyelvűekkel szemben az olyan végrehajtó funkciókban, mint a szelekció, gátlás és a váltás. A gyerekek végrehajtó funkcióinak vizsgálatára a The Psychology Experiment Building Language – PEBL software-t használtuk fel (Mueller–Piper 2014, 250). A software tesztjei közül kettő, a Simon-teszt és a Szám–Stroop került be a vizsgálatba, amelyek a zavaró ingerek gátlását igényli (Bialystok–Poarch 2014, 113). Az eredmények alapján elmondhatjuk, hogy a hipotézis nagy része alátámasztást nyert, ugyanis a kétnyelvű gyermekek a kognitív gátlási funkciókban mind a reakcióidő, mind pedig a teljesítmény tekintetében jobban teljesítettek

az egynyelvű gyerekeknél a Stroop-tesztben. Az a feltételezésünk miszerint a kétnyelvű gyerekek jelentős fölényt mutatnak az egynyelvűekkel szemben az olyan nonverbális problémák során, amikor figyelmen kívül kell hagyni az inkongruens információkat, igazolást nyert. A Simon-tesztben markáns különbségek nem jelentek meg, aminek egyik korlátja lehet, hogy a két különböző inger egyszerre történő kontrollálása megterhelő az ilyen korú gyerekek számára. A gátlási mechanizmus a tesztben túl komplex, ugyanis nem csupán az inkongruens térbeli információkat, de a színinformációkat is kontrollálni kell. Felnőtt vizsgálatokban, ahol viszont már a végrehajtó funkciók teljes kapacitással működnek, kimutatható a Simon-tesztben megjelenő fölény is a kétnyelvűek javára. Ezek az eredmények fontos támpontként szolgálhatnak a későbbi, témában zajló kutatások számára, ugyanis rávilágítanak arra, hogy ebben a korosztályban a végrehajtó funkciók által irányított kognitív gátlási mechanizmus még nem elég fejlett az eredeti Simon-tesztben szereplő összetett ingerek kontrolljához.

Összegzés

A vizsgálatunk célja az volt, hogy körüljárja a kétnyelvűség kognitív (végrehajtó) funkciókra gyakorolt hatásait gyermekkorban. Összességében az eredmények bizonyítják, hogy a kétnyelvű gyermekeknél előnyök alakulnak ki a végrehajtó funkciókban már korai kétnyelvű oktatási szinten is, amelyek segítik a problémamegoldást és mindezek segítségével gyorsan képesek észrevenni a változásokat a környezetükben, így gyorsan is tudnak ezekhez a változásokhoz alkalmazkodni. Azonban a jelen kutatás alapján kapott eredmények interpretációja további és precízebb vizsgálódásra sarkall minket a kétnyelvűség területén a teljes kép megismeréséhez, de úgy tűnik, hogy az továbbra is helytálló feltevés, hogy a kétnyelvű gyerekek végrehajtó funkciói által irányított kognitív gátlási mechanizmus fejlettebb az azonos korú egynyelvű gyermekekénél.

Irodalom

- Bialystok, E. 1999. Cognitive complexity and attentional control in the bilingual mind. *Child Development* 70: 636–644.
- Bialystok, E. 2001. *Bilingualism in development: Language, literacy and cognition*. New York: Cambridge University Press.
- Bialystok, E.–Craik, F.I.M.–Grady, C.–Chau, W.–Ishii, R.–Gunji, A.–Pantev, C. 2004. Effect of bilingualism on cognitive control in the Simon task: evidence from MEG. *NeuroImage* 24: 40–49.
- Bialystok, E.–Craik, F.I.M.–Luk, G. 2008. Cognitive control and lexical access in younger and older bilinguals. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 34: 859–873.

- Bialystok, E.–Craik, F.I.M.–Luk, G. 2012. Bilingualism: Consequences for mind and brain. *Trends in Cognitive Sciences* 16 (4): 240–250.
- Bialystok, E.–Luk, G. 2011. Receptive vocabulary differences in monolingual and bilingual adults. *Bilingualism: Language and Cognition* 15: 397–401.
- Bialystok, E.–Luk, G.–Peets, K.F.–Yang, S. 2010. Receptive vocabulary differences in monolingual and bilingual children. *Bilingualism: Language and Cognition* 13 (4): 525–531.
- Bialystok, E.–Poarch, G.J. 2014. Bilingualism as a model for multitasking. *Developmental Review* 35: 113–124.
- Bialystok, E.–Viswanathan, M. 2009. Components of executive control with advantages for bilingual children in two cultures. *Cognition* 112: 494–500.
- Carlson, S.M.–Meltzoff, A.M. 2008. Bilingual experience and executive functioning in young children. *Developmental Science* 11: 282–298.
- Gollan, T.H.–Fennema-Notestine, C.–Montoya, R.I.–Jernigan, T.L. 2007. The bilingual effect on Boston Naming Test performance. *Journal of the International Neuropsychological Society* 13 (2): 197–208.
- Gollan, T.H.–Ferreira, V.S. 2009. Should I stay or should I switch? A cost-benefit analysis of voluntary language switching in young and aging bilinguals. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition* 35: 640–665.
- Göncz L. 1983. *A kétnyelvűség definíciója és fajtái*. http://adattar.vmmi.org/cikkek/12752/hid_1983_10_07_goncz.pdf (2014. júl. 8.)
- Göncz, L. 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Karmacsi, Z. 2007. *Kétnyelvűség és nyelvvelsajátítás*. Rákóczi-füzetek XXV.
- Kormos, B. 2009. Több anyanyelv: retardáció vagy csoda? *Nyelv és Tudomány* 2009. október. 5. <http://www.nyest.hu/hirek/tobb-anyanyelv-retardacio-vagy-csoda#> (2017. aug. 12.)
- Kovács, Á.M., Mehler, J. 2009. Cognitive gains in 7-month-old bilingual infants. *PNAS* 106: 6556–6560.
- Kovács, Á.M. 2014. Korai kétnyelvűség és szociokognitív fejlődés. In *Pszicholingvisztika 1–2. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*, szerk. Pléh, Cs., Lukács, Á. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Lee, P. 1996. Cognitive Development in Bilingual Children: A Case for Bilingual Instruction in Early Childhood Education. *The Bilingual Research Journal* 20: 499–522.
- Mezzacappa, E. 2004. Alerting, orienting, and executive attention: developmental properties and sociodemographic correlates in an epidemiological sample of young, urban children. *Child Development* 75: 1373–1386.
- Miyake, A., Friedman, N.P., Emerson, M.J., Witzki, A.H., Howerter, A., Wager, T.D.

2000. The unity and diversity of executive functions and their contributions to complex „Frontal Lobe” tasks: a latent variable analysis. *Cognitive Psychology* 41: 49–100.
- Moreno, S., Wodniecka, Z., Tays, W., Alain, C., Bialystok, E. 2014. Inhibitory Control in Bilinguals and Musicians: Event Related Potential (ERP) Evidence for Experience-Specific Effects. *PLoS ONE* 9: 4.
- Mueller, S.T., Piper, B.J. 2014. The Psychology Experiment Building Language (PEBL) and PEBL test battery. *Journal of Neuroscience Method* 222: 250–259.
- Notebaert, W., Werguts, T. 2011. Conflict and error adaptation in the Simon task. *Acta Psychologica* 136: 212–216.
- Peal, E., Lambert, W. 1962. The relation of bilingualism to intelligence. *Psychological Monograph* 76: 1–23.
- Tánczos T. 2014. *A verbális fluencia és a munkamemória életkori változásai és szerepük az iskolai teljesítményben*. PhD-értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- Weikum, W.M., Vouloumanos, A., Navarra, J., Soto-Faraco, S., Sebastian-Galles, N., Werker, J.F. 2007. Visual language discrimination in infancy. *Science* 316: 1159.

CSÍKOS TÍMEA

A gasztrális neofóbia

(a nemzeti ételek és az új ételtechnológiai eljárások tükrében)

Az új élelmiszer-technológiai eljárások, a táplálékfeleségek széles palettája és az idegen konyhák széles körű elterjedése hívta életre a gasztrális neofóbiát, vagyis az új ételek és ízek iránti averziót. A korábbi (2013) vajdasági kutatások az ételutasítás közepes szintű jelenlétéről tanúskodtak (32,02; SD=9,74), így munkánk során ezen populáció nemzeti ételek és ételtechnológiai eljárásokkal szembeni neofóbiás attitűdjét vizsgáltuk. A kérdőíves kutatásban (2015) részt vevő 86 felnőtt (átlagéletkoruk 38,41 év; SD = 10,42) idegen konyhák iránti averziója alacsonynak mondható. Az új ételtechnológiai eljárások közül a genetikailag módosított élelmiszerek (34,9%) váltották ki a legnagyobb ellenállást.

Kulcsszavak: nemzeti ételek, új ételtechnológiai eljárások, gasztrális neofóbia, attitűd

Bevezetés

Míg őseink számára kérdéses volt a mindennapi betevő falat megléte, modern társadalmunk emberének minden táplálékforrás a rendelkezésére áll. A nagy bevásárlóközpontok a legváltozatosabb ételkínálatot sorakoztatják fel, az otthoni hűtőszekrények pedig ezek tartósságát és a nap bármely szakaszában történő hozzáférhetőségét biztosítják. Az ételek sokféleségét bizonyítja, hogy az Amerikai Egyesült Államokban éves szinten 10 000 új élelmiszerfajtát vezetnek be, melyek közül csupán minden tizedik íz lesz sikeres (vö. Schlosser 2003). A biztos táplálék azonban nem minden esetben jelent biztonságosát is, gondoljunk csak a médiában rendre megjelenő kisebb-nagyobb élelmiszerbotrányokra, melyek általános félelmet generálnak. Ez a fogyasztói bizalmi indexek romlása mellett a különféle evészavarok számának növekedésében tükröződik (-Forgács-Forgács-Németh 2010, 45–71). A bőséges ételkínálat hívta életre a gasztrális neofóbiát is, mely az ismeretlen ételek elkerülésében nyilvánul meg (Cooke-Wardle-Gibson 2003, 205–206). Az ismeretlent munkánkban az új technológiai eljárásokkal készült élelmiszereken kívül idegen/más kultúrák ételeiként értelmezzük.

Az élelmiszerpiac profitnövelés céljából igyekszik a fogyasztók igényeit maximálisan kielégíteni, ám a legújabb kutatások az újdonságok iránti ódzkodásról tanúskodnak (Jonas-Beckmann 1998). A genetikailag módosított termékekhez olyan jelzőket társítanak, mint természetellenes, kevésbé megbízható (Bredahl 1999, 343–360), egészségtelen, negatív következményekkel és kockázatokkal járó

(Grunert–Lähteenmäki–Nielsen–Poulsen–Ueland–Åstörm 2001, 527–542). A Food Neophobia Scale-t (FTNS) részben a különféle ételtechnológiai eljárások fogadtatásának mértékét meghatározandó hozták létre, ugyanis Pliner és Hobden (1992) által kifejlesztett Food Neophobia Scale (FNS) inkább a nemzeti ételekkel kapcsolatos fóbiák feltárására alkalmas (Evans–Kermarrec–Sable–Cox 2010, 390–393). Az etnikai ételek kapcsán jelentkező averzió elsősorban az evés minőségi szempontjaira összpontosul, vagyis a kultúraidegen alapanyagokra. Forgács Attila személyes közlése szerint minél nagyobb a kulturális távolság, annál kifejezettebb az elutasítás, de evolúciós vonatkozású mellőzés is van. Ilyen például az éretlenségre asszociáló zöld szín, illetve a mérgezés, betegség lehetőségét magában hordozó keserű és savanyú íz, melyeket elődeink túlélési esélyük növelése céljából kerültek (Rozin–Schuklin 1990, 297–328). A gasztrális neofóbia tulajdonképpen nem más, mint a természet által beépített viselkedéses fék a potenciálisan ártalmas élelmiszerek ellen (Forgács–Csíkos 2013, 10–11). S hogy neofóbia szempontjából mi számít potenciálisan ártalmas ételtípusnak? Talán nem meglepő, ha a növényi eredetű táplálékokat említjük meg (Forgács–Csíkos 2013, 10–11), melyek őseink számára biztos táplálékforrással szolgáltak, ám egyben a legnagyobb veszélyforrást is jelentették. A tárgyalt evészavar komoly veszélye a növényi eredetű táplálékok elkerülése és azok egészségtelennel történő pótlása (Dennison–Rockwell–Baker 1998, 121–125), ami a gyermekeknél az elhízási mutatók emelkedését eredményezheti (Carruth–Skinner–Houck–Moran–Coletta–Ott 1998, 180–186). A magas zsír-, cukor- és sótartalom azonban nemcsak a rágcálnivalókban és édességekben fordul elő. A köztudottan egészségesnek minősülő ázsiai konyha amerikanizálódott változatában szintén megtalálhatók az említett összetevők, de nemcsak az ázsiai konyha esetében van ez így, hanem a többi ország konyháinak specialitásainál is (Kessler 2009). Jól példázza ezt az interneten elérhető Spanyol konyha magyar módra című szakácskönyv (Klement) vagy a McDonald’s-ban megjelenő McFlurry Pöttyös (Túró Rudi csokoládés jégkrém) megjelenése (Unlock Budapest).

Az etnikai ételek kívánatossá tétele globális jelenség, minden ország igyekszik a helyi ízek bevonásával elfogadhatóvá, vágyottá tenni az újat, az ismeretlent, hisz ez a lokális kultúra és az identitás megőrzésének egyik módja (Túry 2008, 377–386). A franchise-rendszer sikere pont az ismertséget ragadja meg, hiszen területtől függetlenül igyekszik mindenhol ugyanolyan ételkínálattal szolgálni. Nem csoda hát, ha más országokba utazva inkább választjuk a gyorsétteremlánc jól ismert menüjét, szemben a helyi konyha kevésbé ismert specialitásával, ezzel kiküszöbölve a szorongást, mely a gasztrális neofóbia egyik fő jellegzetessége (Forgács–Csíkos 2013, 10–11).

„A 20. század a csökkenő és egyben a növekvő neofóbia kora. Ez a paradoxon értelmezést igényel. A kultúrák találkozása gyakoribbá válik és felgyorsul. A motorizáció elterjedésével növekszik a mobilitás, népvándorlás, információáramlás (média, rádió, televízió, internet). A kulturális hatások kiszélesedésével az idegen kultúrák ételei

lassan ismertté válnak. Ez a folyamat nem jelenti az étel neofóbia csökkenését, egyszerűen ismertté váltak más kultúrák ételei. Egyszersmind minél gyakoribb egy kultúrában a szokatlan ételek megjelenési frekvenciája, annál valószínűbb, hogy kezdetben a neofóbiára hajlamos egyén idegen étellel szembesül. A neofóbia nem a tradicionális, hanem a kevert kultúrákban jelent problémát” (Forgács 2010, 4).

Kutatási helyszínül éppen ezért választottuk a multikulturálisnak számító Vajdaságot, ahol a 2013-as eredmények a neofóbia 72,5%-os jelenlétéről tanúskodnak (37,50% erős ételneofóbia; 35,00% közepes szintű ételneofóbia), ami az FNS értelmében közepes szintű ételavertőt (32,02; SD=9,74) jelent (Csíkos–Forgács–Helga 2016, 133). Arra voltunk kíváncsiak, hogy az új ételtechnológiai eljárások és az idegen konyhák ételei milyen mértékben váltanak ki neofóbiás attitűdöt.

Hipotézisek

Munkánk célja az egyes nemzeti ételekkel és új ételtechnológiai eljárásokkal kapcsolatos neofóbiás attitűdök megismerése a vajdasági felnőtt populáció körében. Az ezekkel kapcsolatos hipotéziseink és kérdésvetéseink:

1. hipotézis: A nemzeti ételekkel kapcsolatos neofóbiás attitűdök értéke megegyezik a 2013-ban végzett neofóbia-kutatás eredményeivel, melyek a vajdasági lakosság közepes szintű ételneofóbia-szintjéről számolnak be.

2. hipotézis: Az új ételtechnológiai eljárások közül a genetikailag módosított élelmiszerekről gondolják, hogy leginkább veszélyes.

3. hipotézis: Az idegen konyhák ételei közül az amerikai McDonald’s hamburger a leginkább ismert, de egyben a legkevésbé fogyasztott és vágott is.

1. kérdés: Mely nemzeti ételek váltanak ki leginkább neofóbiás attitűdöt?

Módszer

Résztvevők

A vizsgálatra 2015 tavaszán került sor 86 felnőtt, azaz 19 férfi (22,1%) és 67 nő (77,9%) bevonásával. A legfiatalabb adatközlő 20, a legidősebb 72 éves volt, átlagéletkoruk 38,41 év (SD = 10,42). Az adatok felvételére a Vajdaság (Szerbia) öt helyszínén – Becsén, Magyarakanizsán, Kelebián, Palicson, Szabadkán és Zentán – került sor. A kérdőívet kitöltők közül 10,5% falun, 89,5% pedig városban él. Iskolai végzettség tekintetében 7%-uk 3 éves szakközépiskolába járt, 5,8%-uk 4 éves szakközépiskolába, 3,5%-uk gimnáziumba, 9,3%-uk főiskolára, 48,8%-uk egyetemre, 22,1%-uk magiszteri vagy mesterfokozatot szerzett, 2,3%-uk pedig doktorátust vagy PhD-fokozatot (1,2% az egyéb kategóriába tartozó). Az alacsony elemszám miatt a kapott eredmények nem

tekinthetők reprezentatívnak, ám azok kiváló alapul szolgálnak a gasztrális neofóbia szélesebb körű és mélyebb megismeréséhez.

Mérőeszközök

Munkánk során egy 17 tételes kérdőívet használtunk, mely az étkezés evolúciós szintjén túl a tapasztalati, környezeti és szociokulturális identitás szintjeit is érinti. Mindezek az ételeltetés mélyebb megértését hivatottak szolgálni, illetve egy gasztrális neofóbiát mérő skála létrehozását, ugyanis úgy véljük, hogy Pliner és Hobden (1992) által összeállított Food Neophobia Scale az etnicitás irányába mozdul el (Pliner–Hobden 1992, 105–120).

Eljárás

A papírformátumban, illetve online szétküldött kérdőívek kitöltéséhez nem csupán összetettsége, de terjedelme miatt (8 A4-es oldal, kitöltési ideje 45–60 perc) is részletes útmutatót fűztünk. A kulturális identitás szintjéhez fűzhetők a nemzeti ételekkel kapcsolatos kérdések, melyek (1.) a válaszadó tájékozottságára, (2.) fogyasztási szokásaira és (3.) hajlandóságára, valamint (4.) az új ételtechnológiai eljárásokra kérdeznek rá. Munkánk során csak ezekkel a tétélekkel foglalkoztunk.

1. Az idegen konyhák ismeretének felmérésénél az alanyoknak 13 ételről (McDonald's hamburger, kebab, édes-savanyú leves, pizza, gyros, pirog, lep-sánka, tortilla, sushi, csevap, paella, croissant, füstölt lazac) kellett eldönteniük, azok mely nemzethez tartoznak.
2. Ezt követően arról kellett nyilatkozniuk, kóstolták-e már az adott ételt (igen – többször/egyszer; nem – megkóstolnám/nem kóstolnám meg), illetve, ha nem ismerik azt, megkóstolnák-e.
3. Az utolsó nemzeti ételekkel kapcsolatos kérdésnél a már felsorolt ételekhez való viszonyulásról informálódtunk, amihez a Likert-skálát használtuk. A „nagyon vágyom rá – utálok” pólusú skálát egy „nem tudom, mi az” tétellel egészítettük ki.
4. Az utolsó részben az ételtechnológiai eljárásokhoz való viszonyulásra kérdeztünk rá. A válaszadóknak a 6 felkínált ételt kellett veszélyesség alapján rangsorolniuk.

Adatelemzés

Az adatelemzés során az SPSS programcsomagot használtuk.

Eredmények

Az idegen konyhák ételeinek eredetmeghatározása

Az első helyen az olasz pizza (87,2%), a másodikon az amerikai egyesült államokbeli McDonald's hamburger (86,0%), a harmadikon pedig a görög gyros (84,9%) szerepel (lásd 1. táblázat). A dobogós helyeket a csevap (76,4%) követi, mely egyes források szerint a szerb, mások szerint a horvát konyha nemzeti étele. Bár helyi specialitásról van szó, meglepő módon a válaszadók 23,3%-a tévesen válaszolt vagy üresen hagyta a kitöltendő mezőt. A sort a japán sushi (67,4%), a francia croissant (66,3%), a kínai édes-savanyú leves (59,3%) és a török kebab (54,7%) folytatja. Ez utóbbit gyakran összekeverték a gyros eredetével, ami a sushi és az édes-savanyú leves kettősénél is előfordult. A mexikói tortilla (46,5%) fogyasztása vidékünkre jellemző, ennek ellenére rendre hitték olasznak, de a spanyol paella (32,6%), az orosz pirog (16,3%), a szlovák lepcsánka (16,3%) és a norvég füstölt lazac (8,1%) eredetmeghatározása is komoly kihívás elé állította a válaszadókat. Érdekes, hogy a földrajzilag hozzánk közel eső Szlovákia nemzeti étele kevésbé ismert, szemben a távolabbi vidékek specialitásaival.

1. táblázat: Az ételek eredetmeghatározása

	Pizza	McDonald's hamburger	Gyros	Csevap	Sushi	Croissant	Édes-savanyú leves	Kebab	Tortilla	Paella	Lepcsánka	Pirog	Füstölt lazac
helyes	87,2	86,0	84,9	76,7	67,4	66,3	59,3	54,7	46,5	32,6	16,3	16,3	8,1
téves	1,2	1,2	1,2	10,5	15,1	5,8	11,6	16,3	25,6	5,8	23,3	22,1	37,2
nem válaszolt	11,6	12,8	14,0	12,8	17,4	27,9	29,1	29,1	27,9	61,6	60,5	61,6	54,7

A nemzeti ételek kipróbálási gyakoriságára, illetve megkóstolási hajlandóságára vonatkozó kérdés a következőképp hangzott: „Kérjük, jelölje, kóstolta-e már a szóban forgó ételt! Ha nem ismeri az adott ételt, akkor is jelölje, hogy megkóstolná-e.” A kapott eredmények közül a többszöri megkóstolás, illetve neofóbiára (új ételek és ízek elutasítása) és neofíliára (új ételek és ízek kedvelése) vonatkozó válaszok érdekeltek bennünket (Hobden–Pliner 1995, 101–113), ugyanis „a gasztrális neofóbia és neofília egymás mellett létező, egymást kiegészítő, és egymás ellen ható hajlamok” (Forgács 2008, 360).

2. táblázat: Nemzeti ételek kipróbálási gyakorisága, illetve megkóstolási hajlandósága

	McDonald's hamburger	Kebab	Édes-savanyú leves	Pizza	Gyros	Pirog	Lepcsánka	Tortilla	Sushi	Csevap	Paella	Croissant	Füstölt lazac
igen, többször	69,8	32,6	31,4	90,7	76,7	25,6	22,1	57,0	9,3	89,5	9,3	77,9	20,9
igen, egyszer	19,8	14,0	10,5		5,8	1,2	4,7	11,6	11,6		8,1	3,5	17,4
nem, de megkóstolnám		27,9	29,1		9,3	23,3	24,4	12,8	36,0		36,0	1,2	36,0
nem, de nem kóstolnám meg	2,3	3,5	8,1		1,2	1,2	2,3	2,3	26,7		3,5	1,2	7,0
nem tudom, mi az		3,5	3,5			17,4	17,4	1,2	2,3		17,4		2,3
nem tudom, mi az, de megkóstolnám		4,7	3,5			8,1	9,3	1,2	1,2	1,2	5,8	2,3	
nem tudom, mi az, de nem kóstolnám meg						1,2	1,2				2,3		
nem válaszolt	8,1	14,0	14,0	9,3	7,0	22,1	18,6	14,0	12,8	9,3	17,4	14,0	16,3

A legtöbbször fogyasztott nemzeti ételek

A felsorolt ételek közül csak a kelt tésztából, paradicsomos szósszal borított, különféle feltéttel ellátott pizza kapott maximális szavazatot, vagyis az összes válaszadóét (90,7%). Ezt a többféle darált hús keverékéből, szivarszerűre formázott nemzeti ételünk, a csevap követte (89,5%), majd folytatta a sort a könnyű vajos tésztából készült croissant (77,9%), a függőlegesen halmozott és órákon át sütött hústorony, a gyros (76,7%), a két zsemle közé helyezett, salátával és öntettel gazdagított grillezett húspogácsa, a McDonald's hamburger (69,8%), majd a sort a palacsintaszerű, búzaliszt alapú, hússal, zöldségfélékkel, sajtokkal és szószokkal megrakott, tekerccsszerűen tálalt tortilla (57,0%) zárta. Az összes többi nemzeti étel esetében a fogyasztás 50%-nál alacsonyabb (lásd 2. táblázat), történetesen a pálcikára felhúzott, erősen fűszerezett birkahúsé, a kebabé (32,6%), a kukoricakeményítőt, fagülgombát, bambuszrügyet, tofut és csirkemellet is tartalmazó édes-savanyú levesé (31,4%), az olajban sült, töltött kelt tésztáé, a pirogé (25,6%), a szintén olajban vagy zsírban sült, reszelt nyers krumpliból és lisztből összeállított lepcsánkáé (22,1%), a nyersen kínált füstölt lazacé (20,9%), a főtt, ecetes rizsen nyersen kínált tenger gyümölcseié, a sushié (9,3%) és végül a sáfránnyal ízesített ételspecialitásé, a paellaé (9,3%).

A nemzeti ételek kedvelési szintje (neofília):

A 2. táblázat adatai szerint kipróbálási hajlandóság tekintetében a legpopulárisabb a paella (41,8%), a sushi (37,2%) és a füstölt lazac (36,0%), de a lepcsánka (33,7%), a kebab (32,6%), az édes-savanyú leves (32,6%) és a pirog (31,4%) is relatív magas értékeket kapott. Viszont ha szigorúbban vizsgáljuk meg a kapott eredményeket, vagyis csak a „nem tudom, mi az, de megkóstolnám” válaszokat vesszük figyelembe, az idegen konyhák kipróbálási hajlandósága listájának az élén a szlovák és orosz konyha ételei állnának (lepcsánka, 9,3%; pirog, 8,1%).

A nemzeti ételek elutasítási szintje (neofóbia):

A legnagyobb averziót az ázsiai konyha, vagyis a sushi (26,7%) és az édes-savanyú leves (8,1%) váltja ki, harmadik helyen pedig a füstölt lazac (7,0%) szerepel. A nyers húsétel vidékünk emberétől távol áll, bár ha jobban belegondolunk, a kolbász szintén ebbe a kategóriába tartozik, de az olyannyira beleolvadt mindennapjainkba, hogy e tulajdonsága szinte nem is tudatosul bennünk. A szigorúbb, vagyis csak a „nem tudom, mi az, de nem kóstolnám meg” kategória mentén történő elemzés mindössze három ételt sorakoztat fel: a paellát (2,3%), a lepcsánkát (1,2%) és a pirogot (1,2%). Érdekes, hogy a szlovák és orosz konyha ételeinél a legnagyobb az anafília és a neofília is (lásd 2. táblázat).

A kapott értékeket azonban fenntartással kell fogadnunk, hiszen a „nem tudom, mi az” választ jelölők nem mindegyike nyilatkozott arról, megkóstolná-e a számára ismeretlen ételt.

Az idegen ételekhez történő viszonyulás

A 13 felsorolt nemzeti étel közül a legvágyottabb a csevap (67,4%), a pizza (62,8%) és a gyros (61,7%), amit a tortilla (45,4%), a croissant (43,1%), a füstölt lazac (37,2%), a kebab (27,7%), az édes-savanyú leves (22,1%), a sushi (17,5%), a pirog (15,1%), a lepcsánka (15,1%), a McDonald's hamburger (12,8%) és a paella (11,6%) követ. A 3. táblázatból kitűnik, hogy a neofíliára és a neofóbiára vonatkozó válaszok elég hiányosak, ami valószínűsíthetően a kérdés komplexitásának a következménye. Az alanyoknak egy 5 fokozatú Likert-skála „nagyon vágyom rá–utálom” pólusai közül kellett választaniuk, vagy a kibővített „nem tudom, mi az” lehetőséget megjelölniük, melynél további, a neofíliára/neofóbiára utaló válaszok jelölését vártuk el, ám ez csak nagyon kevés esetben történt meg. A „nem tudom, mi az, de vágyom rá” lehetőségnél 4 étel kapott 1,2%-os jelölést: a kebab, a pirog, a lepcsánka és a paella. A „nem tudom, mi az, és nem is vágyom rá” válasznál, amit a neofóbiával aposztrofálhatunk, egyetlen válasz

sem született, viszont a „nem vágyom rá” és az „utálom” kategóriáknál több. Ez a finnyással egyenértékű, melyet gyakran kevernek a gasztrális neofóbiával, ami nem véletlen, hiszen mindkettőnél averzióról van szó, csak míg a finnyáságnál kóstolást követően, addig a neofóbiánál vizuális inger hatására történik az elutasítás (Dovey–Staples–Gibson–Halford 2008, 181–193).

3. táblázat: Idegen ételekhez történő viszonyulás

	McDonald's hamburger	Kebab	Édes-savanyú leves	Pizza	Gyros	Pírog	Lepcsánka	Tortilla	Sushi	Csevap	Paella	Croissant	Füstölt lazac
nagyon vágyom rá	5,8	2,3	7,0	30,2	23,3	5,8	3,5	14,0	4,7	33,7	2,3	14,0	12,8
vágyom rá	7,0	24,4	15,1	32,6	38,4	9,3	11,6	31,4	12,8	33,7	9,3	29,1	24,4
semleges	31,4	30,2	31,4	24,4	20,9	25,6	20,9	33,7	19,8	19,8	22,1	38,4	32,6
nem vágyom rá	34,9	18,6	25,6	3,5	5,8	8,1	10,5	7,0	37,2	1,2	10,5	7,0	15,1
utálom	11,6	1,2	1,2				2,3		3,5	2,3	1,2	1,2	
nem tudom, mi az		11,6	10,5		2,3	37,2	38,4	3,5	11,6		41,9	1,2	5,8
nem tudom, mi az, de vágyom rá		1,2				1,2	1,2				1,2		
nem tudom mi az, és nem vágyom rá													
nem válaszolt	9,3	10,5	9,3	9,3	9,3	12,8	11,6	10,5	10,5	9,3	11,6	9,3	9,3

Élelmiszer-technológiai eljárásokról, ételkészítési módokról és kulturális érintkezéssel terjedő élelmiszerekről történő vélekedés

Habár az új technológiai eljárások nagyban hozzájárultak az ételféleségek palettájának bővüléséhez, azok egészségkárosító hatásairól egyre többet hallhatunk. A kutatás alanyai a legnagyobb veszélyt a genetikailag módosított élelmiszerekben látták (34,9%), majd az állatok hormonkezelésében (26,7%) és a növények vegyszerezésében (20,9%). Az állatok antibiotikumos kezelését (22,1%), a mikrohullámú sütő használatát (37,2%) és az új betegségek kulturális érintkezéssel történő terjedését (23,3%) ártalmatlannak tartják (lásd 4. táblázat).

4. táblázat: Velekedés az élelmiszer–technológiai eljárásokról, ételkészítési módokról és kulturális érintkezéssel terjedő élelmiszerekről

	Genetikailag módosított élelmiszer	Az állatok hormonkezelése	A növények vegyszerezése	Az állatok antibiotikum kezelése	Mikrohullámú sütő	Új betegségek kulturális érintkezéssel
a legnagyobb veszélyt jelenti	34,9	12,8	18,6	8,1	1,2	4,7
nagy veszélyt jelent	11,6	26,7	15,1	14,0	11,6	11,6
veszélyt jelent	9,3	25,6	20,9	18,6	4,7	9,3
is-is	11,6	16,3	17,4	15,1	8,1	19,8
nem jelent veszélyt	12,8	5,8	11,6	22,1	19,8	16,3
egy kis veszélyt sem jelent	4,7	1,2	4,7	12,8	37,2	23,3
teljesen veszélytelen	5,8	1,2	1,2		8,1	5,8
nem válaszolt	9,3	10,5	10,5	9,3	9,3	9,3

Elemzés

„A gasztrális neofóbia és neofília egymás mellett létező, egymást kiegészítő, és egymás ellen ható folyamatok” (Forgács 2008, 353–365), ezért az eredményeket is ezek aspektusából igyekszünk közölni.

Az idegen konyhák eredetismerete szempontjából az olasz pizza kapta a legtöbb helyes jelölést, vagyis a válaszok 87,2%-át. Ez az egyedüli étel, melyet többször próbáltak (90,7%) és amely a vágyott ételek listájának dobogós második helyén áll (62,8%). Az eredmények cseppet sem meglepőek, hiszen Európa-szerte ismert ételről beszélünk, sőt, Amerika-szerte is (Túry 2008, 377–386), hiszen az első Pizza Hut étteremlánc innen ered. Érdekes, hogy bár a pizza világméretű népszerűségnek örvend, az olasz nép viszonyul legbizalmatlanabban az új ételekhez és ízekhez. Azt, hogy ők a neofóbiára leginkább hajlamos nemzet, két dolog is bizonyítja: egyrészt az olasz bevándorlók alkalmazkodtak legkevésbé az amerikai szokásokhoz, másrészt Olaszországban él meg a legkevésbé gyorsétteremlánc (Forgács–Csikos 2013, 10–11).

A következő, eredet szempontjából legismertebb étel a McDonald’s hamburgerre (86,0%), mely ismertségét a franchise-rendszeren kívül a jó marketingnek köszönheti. Fogyasztási gyakoriság tekintetében 69,8%-os eredményről beszélhetünk, ami magasnak mondható, ha figyelembe vesszük mindazokat az információkat, amelyek negatív hatásairól szólnak. Ki ne hallott volna az amerikai Morgan Spurlock szereplésével készült Super size me című dokumentumfilmről (Szabó 2013), melyben a

gyorsétteremlánc kínálatának egészségkárosító következményeiről tájékozódhatunk. Ezek közül most csak a súlynövekedést emelnénk ki: „Az amerikai franchise éttermek persze az egész világon jól ismertek. Saját szememmel győződhettem meg ennek nem túl szerencsés hatásairól, amikor Dél-Afrikában meglátogattam néhány AIDS-es betegeket kezelő klinikát. Kísérőim elvittek több kétségbeejtően szegény vidékre is, a kórházakban meglepetésemre mégis rendszeresen elhízott egészségügyi dolgozókkal találkoztam. Megkértem egy orvost, magyarázza meg ezt a látszólagos paradoxont.

– A válasz egyszerű – felelte – Egy Kentucky Fried Chicken étterem nyílt a városunkban” (Kessler 2009, 136).

Még ha gyakorlati szinten nem is igazán érzékelhető a McDonald's hamburger fogyasztásának csökkenése, a tudatalattira mégis hat, kedveltségi szintje a maga 12,8%-ával ugyanis csak az utolsóelőtti, vagyis a 12. helyre volt elegendő. Mégis, akkor miben rejlik a tárgyalt étel sikere? Talán a cukor, a zsír és a só megfelelő kombinációjában, ami a hamburger esetében tökéletesen ötvöződik, az evolúciós pszichológia szerint növeli a túlélést, emocionális szempontból pedig biztonságot nyújt.

Ismertségi (84,9%) és kedveltségi szempontból (61,7%) a görög gyros áll a harmadik helyen, fogyasztási gyakoriság tekintetében pedig a éppen lecsúszott a dobogóról (76,7%).

A csevap eredetét 76,7%-ban tudták pontosan meghatározni, rendre hitték horvátoknak vagy bosnyáknak, ami talán nem is meglepő, ha tudjuk, hogy az erre vonatkozó források is eltérőek. Annak ellenére, hogy a délszláv háborúnak sikerült földrajzi határokat húznia a népek közé, a nemzettudat mégis egységes maradt, legalábbis, ami az étel általi meghatározottságot illeti. Ezért amikor csevapról beszélünk, joggal lehetne a fent említett két nemzeté is, hiszen egy étel nemzeti szimbólummá megállapodás révén válik (Túry 2008, 377–386), ám esetünkben erre vonatkozó konszenzus – talán a háború óta eltelt relatív rövid idő miatt – még nem született. Fogyasztási gyakoriság szempontjából a pizzát követi, vagyis a második helyen áll (89,5%), melyből az olasz konyha komoly térhódításán túl a nemzeti identitástudat erőssége is megmutatkozik, amit a vágyott ételek listáján elért 67,4%-os eredmény, vagyis az 1. hely is alátámaszt.

Neofília és neofóbia tekintetében két-két kedveltségi/elutasítási listát tudunk felállítani: egy általánosabb és egy szigorúbb kategória által meghatározottat. A tágabb értelemben definiált, neofiliás attitűdöt kiváltó ételek a paella (41,8%), a sushi (37,2%) és a füstölt lazac (36,0), (mindegyik halétel), a szűkebb értelemben meghatározottak a lepcsánka (9,3%) és a pirog (8,1%), vagyis a szlovák és orosz konyha ételei. A neofóbiás attitűdöt kiváltó ételek listáján ugyanaz a sushi (26,7%) és füstölt lazac (7,0%) szerepel, mint a kedveltségi listán, azzal a különbséggel, hogy a válaszadók az édes-savanyú levest (8,1%) is ide sorolták. A szűkebb értelemben definiált nemzeti ételek közül a paellát (2,3%), a lepcsánkát (1,2%) és a pirogot (1,2%) említették, ám a válaszokat a kérdőív komplexitása miatt fenntartással kell kezelnünk. S bár látható, hogy minden

nemzeti étel inkább vált ki neofíliás attitűdöt, érdekes, hogy ugyanazok tekintetében észlelhető a neofóbia is, történetesen a paella, a sushi, a füstölt lazac (köztudottan nem egy halevő nemzet vagyunk, főleg, ha nyershús fogyasztásról van szó), a lepcsánka és a pirog esetében.

Az új ételtechnológiai eljárások létrejöttét a fogyasztói igények hívták életre, hiszen rohanó életmódunk megköveteli a hosszan eltartható, egyben friss élelmiszerek meglétét (Tóth–Hartyáni–Bánáti 2008, 42–45). A Föld lakosságának rohamos növekedése újabb technológiák létrejöttét szorgalmazza, már növényekből készült húsokról és 3D-ben nyomtatott ételekről cikkeznek (Nullker 2014). Minden ilyen újítás az ismeretlen hatásával bír, és joggal kelt félelmet, főleg, amikor az egészségesség kérdése kerül szóba.

Munkánkban a 6 felkínált élelmiszer-technológiai eljárás közül legveszélyesebbnek a genetikailag módosítottat jelölték (34,9%). Cardello 2003-as kutatási eredményei –4 új ételtechnológiai eljáráshoz való viszonyulást vizsgált – a válaszadók leginkább a genetikai módosítás (73%) iránti aggodalmukat fejezték ki (Cardello 2003, 217–233), ami általában az ilyen táplálékok biztonságosságára, valamint a lehetséges negatív környezeti és egészségügyi következményekre hívja fel a figyelmet (Nikolić–Milošević–Taški–Ajduković–Vujaković 2006, 383–390).

A génkezelt ételek után az állatok hormonkezelését (26,7%) jelölték meg a következő legveszélyesebb eljárásként. A többi új élelmiszer-technológiai eljáráshoz hasonlóan ez esetben sem egyértelműek a kutatási eredmények, viszont kapcsolat feltételezhető a hormonkezelt élelmiszerek (húsok, tejtermékek) fogyasztása és a korai pubertáskor megjelenése között (NaDijeti.com 2015).

A veszélyességi listát a növények vegyszerezése (20,9%) zárja. A kezelt termék fogyasztásával jutnak a szervezetünkbe a káros anyagok. Állatkísérletek bizonyítják, hogy rákkeltő hatásuk mellett a hormonális rendszert is károsíthatják (Pál–Simon 2008).

Annak ellenére, hogy Károly herceg is felszólalt egy nemzetközi orvoskonferencián az állatok antibiotikum-kezelése ellen (Napidoktor.hu), a kutatásban résztvevők 22,1%-a vélekedett úgy, hogy ez az élelmiszer-technológiai eljárás számára nem jelent veszélyt, noha a New York Times is cikkezett annak közegészségügyi kockázatáról (Tavernise 2014, 14).

A nálunk is mind inkább elterjedt mikrohullámú sütő használatáról 37,2%-ban gondolták, hogy egy kis veszélyt sem jelent, pedig számos írás (pl. Hans Ulrich Hertel) számol be annak rákkeltő hatásáról (Házipatika.com).

Utolsó helyre az új betegségek kulturális érintkezéssel történő terjedése (23,3%) kategória került, vagyis a migráció élelmiszer-biztonsági szempontból a kutatásban részt vevők válaszaik szerint veszélytelennek bizonyult.

Összefoglalás

Az elmúlt évtizedek élelmiszerkínálatának bővülése és az evésregulációra vonatkozó, sokszor ellentmondásos információk számos evészavar létrejöttét eredményezték. A gasztrális neofóbia olyan új ételekre és ízekre vonatkozó averzió, melyek ehetőek, az egészségre nem károsak és mások fogyasztanak (Forgács–Csíkos 2013, 10–11). Forgács szerint célszerű az anafiláival, vagyis az új ételek és ízek kedvelésével együtt tárgyalni, hiszen két egymást kiegészítő jelenségről van szó (Forgács 2008, 353–365). Az étel elutasításának mérésére (Food Neophobia Scale, rövidítve FNS) és az új ételtechnológiai eljárásokkal szembeni neofóbiás attitűd (Food Technic Neophobia Scale, rövidítve: FTNS) meghatározására létrehozott kérdőívek általánosságban kérdeznak rá az evészavarra. Munkánkban a konkrétumokra helyeztük a hangsúlyt, történetesen, hogy mely nemzeti ételek és mely ételtechnológiai eljárások váltanak ki neofóbiás attitűdöket. Ezzel kapcsolatban három hipotézist fogalmaztunk meg, melyek közül az első a 2013-as ételneofóbia-szintjét kívánta összehasonlítani az elutasított idegen konyhák ételei által kiváltott neofóbiás attitűddel. Bár az FNS eredményei a neofóbia közepes szintű előfordulásáról tanúskodnak, a nemzeti ételek nagyon kis mértékben váltottak ki elutasító magatartást, vagyis az egyikből nem következik egyértelműen a másik. A következő hipotézis a genetikailag módosított élelmiszereket jelöli meg legveszélyesebbként, ami beigazolódott. Utolsó feltevésünk, miszerint a 13 nemzeti étel közül az amerikai McDonald's hamburger a legismertebb csak részben igazolódott be, mert az ismertség csak az érem egyik oldala, az adatközlők körében ez az étel jelent meg szinte a legkevésbé vágyottként is. Bár eredetismeret szempontjából 2. helyezett lett, fogyasztás tekintetében az elég rangos 5. helyet foglalja el (69,8%), viszont a vágyott ételek listájának szinte a legvégén szerepel (12. hely). Ez utóbbi feltehetően az étteremlánc ételtechnológiai eljárásaival kapcsolatos információkra irányul, ám mégsem csökkenti jelentősen a fogyasztást. Neofóbiás attitűdöt a válaszadók szerint leginkább a spanyol paella, a szlovák lepcsánka és az orosz pirog váltanak ki, ezeket az eredményeket azonban a kérdőív komplexitásából adódó esetleges félreértelmezések miatt fenntartással kell fogadnunk.

Egy jövőbeli kutatás a jelen kérdőív hibáinak korrigálásán túl Európa minden országának nemzeti ételét érinthetné, illetve az egyes vidékek legjellemzőbb növény- és húseredetű táplálékára is kiterjedhetne, ezzel mintegy átfogóbb képet nyújtva arra vonatkozólag, mely területek ételei és mely ételféleségek a leginkább neofóbiás attitűdöt keltőek.

Irodalom

- Bredahl, L. 1999. Consumers' cognitions with regard to genetically modified foods. Results of a qualitative study in four countries. *Appetite* 33: 343–360.
- Cardello, A. V. 2003. Consumer concerns and expectations about novel food processing technologies: effects on product liking. *Appetite* 40 (3): 217–233.
- Carruth, B.R.–Skinner, J.D.–Houck, K.–Moran, J.–Coletta, F.–Ott, D. 1998. The phenomenon of "picky/fussy" eater: A behavioral marker in eating patterns of toddlers. *Journal of the American College of Nutrition* 17: 180–186.
- Cooke, J. L.–Wardle, J.–Gibson, E.L. 2003. Relationship between parental report of food neophobia and everyday food consumption in 2–6-year-old children. *Appetite* 41 (2): 205–206.
- Csíkos Tímea–Forgács Attila–Helga Metercsik. 2016. Link between Food Neophobia and Body Mass Index. In *Exercise and Quality of Life, Book of Abstracts*, szerk. Dejan Madić. 133. Novi Sad: SZR „Grafona”.
- Dennison, B.A.–Rockwell, H.L.–Baker, S.L. 1998. Fruit and vegetable intake in young children. *Journal of the American College of Nutrition* 17: 121–125.
- Dovey, T.M.–Staples, P.A.–Gibson, E.L.–Halford J.C.G. 2008. Food neophobia and 'picky/fussy' eating in children: a review. *Appetite* 50: 181–193.
- Evans, G.–Kermarrec, C.–Sable, T.–Cox, D.N. 2010. Reliability and predictive validity of the Food Technology Neophobia Scale. *Appetite* 54: 390–393.
- Forgács Attila. 2010. *Az étel-neofóbia* (kézirat). 1–13.
- Forgács Attila. 2008. Az íz- és ételpreferenciák szociokulturális háttere. In *Evészavarak és testképzavarak*, szerk. Túry Ferenc–Pászthy Bea. 353–365. Budapest: Pro Die Kiadó.
- Forgács Attila–Csíkos Tímea. 2013. Az étel-neofóbia és terápiája I. *Új Diéta* 5: 10–11.
- Forgács Attila–Forgács Dalma–Németh Marietta. 2010. Potenciális evészavar kreátor, Az evészavarak kontingencia-elmélete. *Testtől lélekig. Magyar Relaxációs és Szimbólumterápiás Egyesület lapja* 1(1): 45–71.
- Házipatika.com. *Mikrohullám makrokár, vagy mégsem? Nem árt az óvatosság a mikrosütővel!* http://www.hazipatika.com/eletmod/veszelyben/cikkek/mikrohullam_makrokar_vagy_megsem/20090323093641 (2016. febr. 14.)
- Hobden, K.–Pliner, P. 1995. Effects of a model on food neophobia in humans. *Appetite* 25 (2): 101–113.
- Jonas, M.S.–Beckmann, S.C. 1998. *Functional foods: Consumer perceptions in Denmark and England. Aarhus, Denmark, MAPP Working paper no 55. Centre for market surveillance, research and strategy for the food sector.* <http://pure.au.dk/portal/files/91/wp55.pdf> (2016. máj. 5.)
- Kessler, A. David. 2009. *Muszáj annyit enni?* Budapest: Park Könyvkiadó.

- Grunert, Klaus G.–Lähteenmäki, Liisa–Nielsen, Niels Asger–Poulsen, Jacob B.–Ueland, Oydis–Åstöm, Annika. 2001. *Consumer perceptions of food products involving genetic modification – results from a qualitative study in four Nordic countries*. 12 (8): 527–542.
- Klement András. *Spanyol konyha magyar módra*. Drótpostagalamb recepttára 46. könyv. http://kapu.biz/kapu_files/file/anyagok/Spanyol%20konyha%20magyar%20modra.pdf (2016. márc. 6.)
- NaDijeti.com. 2015. *Hormoni u hrani i njihov uticaj na zdravlje*. <http://nadijeti.com/2015/03/06/hormoni-u-hrani-i-njihov-uticaj-na-zdravlje/> (2016. márc. 6.)
- Napidoktor.hu. *Károly herceg az antibiotikumok ellen érvelt*. <http://napidoktor.hu/blog/kivul-belul/sztaregeszseg-2/karoly-herceg-az-antibiotikumok-ellen-ervelt/> (2016. máj. 23.)
- Nikolić Zorica–Milošević Mirjana–Taški–Ajduković Ksenija–Vujaković Milka. 2006. Monitoring genetski modifikovanih organizama. In *Zbornik radova Instituta za ratarstvo i povrtarstvo* 42. 383–390.
- Nullker. 2014. *Nyomtatott étel, algakrém, rovarburger – ezeket esszük pár év múlva*. <http://nullker.hu/2014/12/nyomtatott-etel-algakrem-rovarburger-ezeket-esszuk-par-ev-mulva/> (2016. febr. 22.)
- Pál János–Simon Gergely. 2008. *Fenntartható a permetezés?* Budapest: Grafirka Stúdió.
- Pliner, P.–Hobden, K. 1992. Development of a scale to measure the trait of food neophobia in humans. *Appetite* 19: 105–120.
- Rozin, P. N.–Schuklin, J. 1990. Food selection. In *Neurobiology of food and fluid intake*, szerk. Stricker, E. M. 297–328. New York: Plenum.
- Tavernise, Sabrina. 2014. Antibiotics in Animals Tied to Risk of Human Infection. *The New York Times*, jan. 27. 14. http://www.nytimes.com/2014/01/28/science/antibiotics-in-animals-tied-to-risk-of-human-infection.html?_r=0 (2016. febr. 22.)
- Tóth Annamária–Hartyáni Piroska–Bánáti Diána. 2008. Kíméletes új élelmiszer-ipari technológiák és fogyasztói megítélésük. *Új Diéta* 3–4: 42–45.
- Túry Krisztina. 2008. Étel, evés és nemzeti identitás. In *Évészsavak és testképzavarok*, szerk. Túry Ferenc, Pászthy Bea. 377–386. Budapest: Pro Die Kiadó.
- Schlosser, Eric. 2003. *Megettetett Társadalom*. Budapest: HVG Könyvek.
- Szabó Noémi. 2013. *A gyorséttermi kínálat káros hatásai*. http://www.biotechusashop.hu/your-body/2013/01/02/A_gyorsettermi_kinalat_karos_hatasai/ (2016. máj. 07.)
- Unlock Budapest. Új pöttyös rudis McFlurry*. <http://unlockbudapest.hu/blog/gasztro/uj-pottyos-rudis-mcflurry/> (2016. jan. 25.)

FÜLÖP ILONA

Esélyek és lehetőségek

Kvalitatív terepkutatás a helyi lakosság turizmussal kapcsolatos attitűdjének vizsgálatára

A turizmus a világ egyik leggyorsabban fejlődő iparága. Jelentős és egyre növekvő kereslet van a szolgáltatásai, termékei iránt. Parajdnak, amely a Sóvidék központja, a Kárpát-medence egyik legfontosabb sóbányászati helye, jók az adottságai ennek a keresletnek a kielégítésére. Az utóbbi időben a sóbánya és a sós fürdő fellendítette a turizmust. A wellnessközpont létrehozása, valamint a bánya szolgáltatásainak bővítése sok turistát vonz Parajdra. Megállapítható, hogy a turizmus fontos szerepet játszik a falu életében. Ebből következően a parajdi turizmus a gazdaság egyik húzóágazata lehet a közeljövőben. Ahhoz, hogy a turizmus hosszútávon fenntartható legyen, tudatos tervezésre van szükség, ami elképzelhetetlen a turizmus és környezete kapcsolatrendszerének elemzése nélkül. Ezért nagyon fontos, a helyi lakosság véleményének, attitűdjének vizsgálata.

Kulcsszavak: turizmusfejlesztés, attitűdvizsgálat, interjú, hatásmechanizmus, Parajd

Bevezetés

A tanulmány alapját egy interjúkra épülő kutatás képezi, amely Parajdon készült, azokkal a vendégfogadókkal, akik szobakiadással foglalkoznak a saját otthonukban. Mivel tudomásom szerint ilyen fajta kutatás még nem történt a lakosság körében, az alulról építkezés gondolatát megragadva, fontosnak tartom, hogy először a vendégfogadók turizmussal kapcsolatos attitűdjét vizsgáljam. Fő kutatási kérdéseim a vendégfogadók turisztikai szocializációja és a turizmus során megvalósuló eredményeik köré csoportosulnak.

Azt kutatom, hogy a turizmusban érintettek egy bizonyos szegmense hogyan szervezi a vállalkozását, hogyan él, ezt a tevékenységet hogyan látja, hogyan folytatja, mit gondol a turizmusról. Továbbá, választ keresek arra a kérdésre, hogy egy olyan turisztikai központban, mint Parajd, miként és miben változik a vendégfogadók gazdasági szemlélete és általános életvezetéssel összefüggő értékrendje a turizmus hatására. Annak ellenére, hogy az alaptémát a gazdasági kultúra képezi, a munkavégzéshez kapcsolódó értékek, ezekben a pénz, a siker, a becsület, tisztelet, a takarékoság, az idő szerepe, az értékrendeket az életmód kontextusában vizsgálom. Abból indulok ki, hogy a turizmus, bár célja elsősorban a pénzkereset, túlmutat a munka világán, és kisebb-nagyobb mértékben hatással van az érintettek későbbi magatartására, önképére, egész további életszemléletére. Vizsgálatom alapvető vetületét képezi az a megfontolás is, miként

befolyásolja a vendégfogadást a román nyelvhasználata. A kutatásomban egy jól meghatározott célcsoport, a szállásadó házigazda nők meglátásait, tapasztalatait mutatom be Parajd község turizmusáról. A tanulmány tematikáját tekintve két nagy fejezetre osztható: az elméleti részre és az empirikus vizsgáltra.

A turizmus definíciója

A turizmus definícióját a Turizmus Világszervezete fogadta el, melyet 1989-ben a Hágai Deklarációban tett közzé. E definíció alapján minden olyan tevékenység turisztikainak számít, melyet az egyén vagy csoport lakhelyén kívül végez (Tasnádi 1998, 36). Lengyel szerint „a turizmus magába foglalja a személyek lak- és munkahelyen kívüli minden szabad helyváltoztatását, valamint az azokból eredő szükségletek kielégítésére létrehozott szolgáltatásokat” (Lengyel 1994, 37. Turizmus lehet egy könyvtári látogatás és az ismerősök, barátok, rokonok meglátogatása is a szomszéd utcában. A turizmus korunkra jellemző szabadidős tevékenységként is értelmezhető, mely jelenség során az év három hónapjában turistaozönlés, népvándorlás figyelhető meg. Michalkó szerint e jelenség lényege, az élményszerzéssel járó szolgáltatások igénybevétele lakóhelyeken kívül (Michalkó 2001, 114). A turizmus fejlődésével érzékelhetővé váltak a turizmussal kapcsolatos környezeti, társadalmi hatások, problémák. A turizmus egy olyan nyílt és komplex rendszer, amely a környezetével állandó kapcsolatban áll. A turizmus nagymértékben függ a környezettől, és működése, folyamatai befolyásolják a társadalmi, kulturális, gazdasági, politikai és ökológiai környezetet. A turizmus környezeti hatásaival több tanulmány foglalkozott, először a turizmus gazdasági hatásait vizsgálták, ezután irányult a figyelem a környezeti hatások fontosságára.

Társadalmi hatásindikátorok meghatározása

A turizmus társadalmi hatásai azok a változások, amelyek a turisztikai célpontok lakosságának életminőségében következnek be a turisztikai szektor fejlődése és a turisták jelenléte következtében (Puckó–Rátz 2002, 130). Formádi a turizmus társadalmi hatásának két fajtáját tárgyalja: a valós és az észlelt hatásokat (Formádi–László–Pénzes–Raffay–Veres 2011). A valós hatások objektíven mérhetőek, az észlelt hatások szubjektív vélemények, benyomások, megérzések, melyek nehezen mérhetőek. Ahhoz, hogy a társadalmi hatások mérhetőek legyenek, indikátorok kialakítása szükséges. Horn szerint társadalmi indikátornak nevezünk minden olyan területet, amely kapcsolatba hozható társadalmi problémákkal (Horn 1980, 428). Az indikátor olyan mennyiségi változó, mely rendszeres mérésekkel képet ad a társadalmilag fontos kérdések állapotáról. A turizmus társadalmi környezetre kifejtett hatásai alapján megkülönböztethetünk okozó szerinti csoportosítást és társadalmi szintek szerinti csoportosítást. A turizmus minden

esetben hatással van a természeti, társadalmi, gazdasági környezetre, amely változást eredményez. Sok esetben a turizmus nem célja a fejlesztéseknek, hanem eszköze, azaz a turisztikai fejlesztések általános gazdasági és társadalmi célok elérésére irányulnak. A hatások vizsgálatánál figyelembe kell venni a turizmus fejlődése által okozott hatások és a turizmus fejlődésével együtt járó és más külső tényezők hatásait, amelyeket a gazdasági, technikai környezet fejlődése okoz, és ezeket a hatásokat jól el kell különíteni. Puczko László és Rátz Tamara szerint a turizmus által bekövetkező hatások következményei visszahatnak a turizmus fejlődésére. Mivel az összes hatótényező időben változó, így a turizmus társadalmi hatásai is dinamikusan változnak (Puckó–Rátz 2002, 127–136). A turizmus hatására bekövetkező társadalmi változások lehetnek pozitívak és negatívak. A társadalmi hatások mérése általában kutatási projektek, fejlesztési tervek keretében valósul meg.

Az interjú mint kvalitatív módszer

Earl Babbie részletesen tárgyalja a kvalitatív terepkutatásokat, melyek tipikusan kvalitatív adatokat eredményeznek (Babbie 2001, 316). A terepkutató magatartásformákat, viselkedésformákat figyelhet meg, anélkül, hogy statisztikai adatok előállítására szolgáló módszert használna. A kvalitatív elemzés olyan módszereken keresztül valósul meg, amelyekkel a kutatás során összegyűjtött anyagok számszerűvé alakítás nélkül feldolgozhatóak. A kvalitatív társadalomtudományi kutatások feldolgozásánál, legfontosabb az adatok osztályozása, kategorizálása, a kódolás. A kvalitatív elemzés adatainak kódolásánál „a fogalom a rendezőelv” (Babbie 2001, 420), a kódolandó szövegegységek egy dokumentumon belül eltérőek lesznek. Seidman szerint „az interjú alapvető vizsgálódási mód” (Seidman 2002, 19). Háttérben olyan érdeklődés áll, amelyet mások iránt tanúsítunk. Az interjúkészítés során a kutató betekintést nyer az emberek tevékenységi rendszerébe, és így út nyílik számára a tevékenységek megértésére. Az interjúkészítés célja az, hogy „megértsük, milyen is az élet mások szemszögéből” (Héra–Ligeti 2005, 143). Héra Gábor és Ligeti György az alábbi interjútipusokat emeli ki: spontán, strukturált, kevert típusú interjú, életinterjú és mélyinterjú. A fókuszcsoport az interjúnak egy speciális esete. A társadalomtudományok által használt interjúnak létezik egy típusa, a szociális munkában alkalmazott, első interjú (Héra–Ligeti 2005, 143–150). A kutatás keretében több beszélgetést, félig strukturált, mélyinterjút készítettem a helyi lakosság körében.

Az interjú elemzése és értelmezése

A kvalitatív módszerek alkalmazása egy olyan tevékenység, amely „legalább annyira művészet, mint a tudomány” (Babbie 2001, 419). A kvalitatív módszerek alkalmazásával az volt a célom, hogy „mélyebb”, „árnyaltabb” ismereteket szerezzek viszonylag kis

mintán történő adatfelvétellel (vö. Csepányi). Az elemzés során egy jól meghatározott célcsoport, a szállásadó házigazda nők meglátásait, tapasztalatait mutatom be Parajd község turizmusáról, a turizmusban eltöltött időszak során átalakult gondolkodás-módjuk, valamint a jövőre vonatkozó elképzeléseik kontextusában. A mintaválasztás hólabdamódszerrel történt. Céloom a kutatás keretében az volt, hogy a helyszínek és az interjúalanyok legszélesebb skálájából merítsek. Az interjúfelvétel eltérő időben és különböző helyszíneken történt. Az időpont megállapítása valamint a helyszín kiválasztása közös megegyezésen alapult.

Az elemzés során négy témacsoportot különítettem el. Elsősorban a személyes kérdésekkel foglalkoztam, ezután a kezdetekkel, a vendégfogadók turisztikai vállalkozásának elindításával. A harmadik részben arra voltam kíváncsi, hogyan látják a parajdi turizmus jelenét és jövőjét. A befejező rész kérdésköre a folytatásra fókuszált, arra, hogy miként szeretnék folytatni a szállásadók a saját turisztikai vállalkozásukat.

1. táblázat: Az interjúk elemzése és értelmezése

1. Személyes kérdések	2. Hogyan indítottak turisztikai vállalkozást?	3. Hogyan látják a parajdi turizmus jelenét, jövőjét?	4. Miképp szeretnék folytatni saját turisztikai vállalkozásukat?
Az interjúalanyok bemutatása	Elindulás	Fontosság	Elégtétel
	Körülmények	Vonzeroő	Pozitív hatások
	Anyagiak előteremtése	Hiányosság	Negatív hatások
	Az ötlet fogadása	Vendégek toborzása	Folytatás
	Nehézségek	Külföld vagy belföld?	Jövedelem
	Segítség	Egy éjszaka vagy több?	Képzés
	Reklám	Szezonon kívül	Csak turizmus
	Vendégek		Üzenet
	Kínálat		
	Családtagok		
Közös vállalkozás			

Személyes kérdések

Az interjúalanyok bemutatása

Az interjú elején a legalapvetőbb tudnivalókat kérdeztem meg az interjúalanyaimtól. Rákérdeztem az életkorukra, a családi állapotukra, iskolai végzettségükre, arra, milyen munkahelyük van a turisztikai tevékenységen kívül. Az interjúalanyaim 32 és 76 év közötti nők, átlagéletkoruk 48 év. Mindenki férjhezett és gyerekeik is vannak.

A megkérdezettek iskolai végzettségére szolgáló adatok különböznek. A. I. szomorúan, mélyet sóhajtva mondta el, hogy „iskolai végzettségem csak nyolc osztály, azzal nem tudok dicsekedni”. Több interjúalany tíz osztályt végzett. K. E. elmondása alapján „Iskolai végzettség? – megismételte. Hát mindenből van egy kicsi, csak vendéglátásból nincsen”. Felsőfokú végzettséggel két nő rendelkezik, egy nő posztliceumot végzett, de a többség érettséggel rendelkezik. Kimondottan érdekelt a munkaerőpiaci életútjuk. Ezt azért tartottam lényegesnek, hogy lássam, hogy az illető mielőtt e tevékenységnek nekifogott volna, mivel foglalkozott. Voltak-e olyan munkahelyei, amelyek ehhez a szférához kapcsolódtak, vagy teljesen más munkaterületen dolgozott. A 76 éves A. I. az óvodából mint altiszt vonult nyugdíjba. Sokan éveken keresztül ingáztak Székelyudvarhelyre és Szovátra a megélhetésért. B.M. könyvelőként dolgozott nyugdíjas évei előtt. K. G. és L. T. tanítónők közel 30 éve. A településre nem kérdeztem rá, mert minden interjúalany parajdi lakos. A fenti adatokból arra következtethetünk, hogy az interjúalanyok közül több személy a turizmussal való munkát azért vállalta fel, mert sokkal könnyebbnek tűnt a saját otthonában történő munka, mint az utazás fáradalmaival átszótt robot. Tulajdonképpen az ingázás az, amelyből következtethetünk a munka terhes voltára. Azt tapasztaltam, hogy idősebb interjúalanyaim az aranykor negatív hatásait, az alkalmazkodó-, tűrő- és túlélőképességet jobban magukba szívták, mint azok az interjúalanyok, akik 10–12 évvel később születettek. Bizonyíték erre, hogy a fiatalabb megkérdezettek a turizmus lehetőségeit kihasználva változtattak életmódjukon. Tehát a turizmus megjelenése Parajdon több család számára biztosított újfajta megélhetést.

2. táblázat: Az interjúalanyok bemutatása

	Interjúalanyok	Életkor	Családi állapota	Végzettség	Foglalkozás	Gyerekek
1.	A. I.	76 éves	özvegy	8 osztály	nyugdíjas altiszt	3
2.	Á. K.	39 éves	férjezett	10 osztály	háziasszony	2
3.	B. K.	34 éves	férjezett	10 osztály	háziasszony	2
4.	B. M.	75 éves	férjezett	érettségi	nyugdíjas könyvelő	2
5.	H. É.	54 éves	férjezett	érettségi	háziasszony	2
6.	H. M.	70 éves	férjezett	érettségi	nyugdíjas vállalkozó	2
7.	H. R.	47 éves	férjezett	érettségi	háziasszony	2
8.	H. T.	32 éves	férjezett	érettségi	háziasszony	2

9.	J. O.	47 éves	férjezett	érettségi	háziasszony	1
10	K. E.	40 éves	férjezett	10 osztály	háziasszony	1
11.	K. G.	51 éves	férjezett	érettségi	tanítónő	2
12.	L. T.	50 éves	férjezett	posztliceum	tanítónő	2
13.	M. A.	41 éves	férjezett	10 osztály	háziasszony	2
14.	M. I.	39 éves	férjezett	egyetem	könyvelő	1
15.	M. J.	40 éves	férjezett	10 osztály	háziasszony	1
16.	S. R.	45 éves	férjezett	érettségi	asszisztens	2
17.	Sz. E.	37 éves	férjezett	10 osztály	háziasszony	2
18.	Sz. M.	58 éves	férjezett	10 osztály	háziasszony	2
19.	V. A.	40 éves	férjezett	érettségi	tanítónő	1
20.	V. J.	40 éves	férjezett	egyetem	tanítónő	2

A kezdetek – Hogyan indítottak turisztikai vállalkozást?

Elindulás: Az interjúk e részében arra voltam kíváncsi, hogy hogyan indítottak vállalkozást és hány éve működtetik. A. I. örömmel mesélte, hogy: „a hetvenes évek elejétől foglalkozom, amikor nagyon jó, virágzó turizmus volt a fürdőhelységben. Nagyon közel laktunk a fürdőhöz, ami nagyon jól húzta az embereket.” K. G. szerint: „mivel jövőt láttunk benne nyolc éve működtetjük”. Az interjúalanyok elmondása alapján arra a következtetésre jutottam, hogy azért kezdtek a turizmusban dolgozni, mert ebben látták a jövőt. Olyan interjúalanyom is volt, aki így indított: „S mivel nagyobb ház sikerült a kelletnél, hát úgy döntöttünk, hogy az emeletet kiadjuk s vendégfogdással foglalkozunk” (K.E.). Itt nem következtethetünk anyagi hiányokra. Egyértelműen megfogalmazhatjuk, hogy az udvarhelyi ingázást felváltotta a vendégfogadás. Volt, akinek szükségmegoldás volt a turizmussal való foglalkozás: „Hát úgy, hogy én nem tudtam máshova menni dolgozni” (Sz.M.).

Körülmények: Ezután az indítás körülményeire kérdeztem rá. Arról meséltek, hogy kit követtek, kinek a nyomán indultak el, hol hallottak már erről, volt-e már valami előzmény, amire tudtak építeni. Hogyan jutott eszükbe, hogyan teremtették elő az anyagiakat, mi kellett nekik ahhoz, hogy el tudjanak indulni. „Nagyon kezdetleges volt minden, kiköltöztünk és azokkal a bútorokkal, amit mi is használtunk, úgy adtuk ki a szobákat. A faluban, abban az időben ez nagyon jó körülménynek számított” (L.T.). Érezhető a turizmus kezdetlegessége, az interjúalany 1990-ben kezdett vendégeket fogadni. A következő interjúalany így mesélt: „Úgy istenigazából bele sem gondoltunk, egyszerűen jöttek a vendégek, s csak úgy keresték” (J.O.).

Anyagi javak előteremtése: Az indításhoz szükséges anyagiak előteremtéséről

adott válaszok is megoszlanak, mert van, aki így vall: „Hát a kicsi fizetésből, a két kicsi fizetésből. Mi se nem örököltünk sehonnan egy lejt sem, se nem kaptunk senkitől semmit. Abból a két kicsi fizetésből valamit összekovácsoltunk, s valamit lépésről lépésre, fokozatosan” (A.I.). Az adatközlő nagyon hangsúlyozta a két „kicsi fizetést.” Amint látjuk, az idézett részben is nyomatékosan, háromszor jelenik meg, ami arra enged következtetni, hogy lépésről lépésre sikerült előrehaladniuk. Volt, aki nehezen, kölcsönrel indult, mert látta a jövőt a turizmusban. „Hát elég nehézkesen indult, kölcsönt vettünk fel, mivel nem volt anyagi lehetőségünk, de úgy gondolom, hogy nagyon megérte” (K.G.). Eltérő K. E. véleménye: „Apránként vettünk meg mindent, s az már volt, hogy van cég otthon” (K.E.). M. J. elmondta, hogy „spontán jött, a szobákat úgyis berendeztük, aztán jött az ötlet, hogy úgy rendezzük, ha vendégek jönnek. Jöttek is, keresték is” (M.J.). Mindenki valamiképpen elindult, a lényeg az, hogy nagy szeretettel emlékeztek vissza erre a pillanatra. Volt, aki szomorúan mesélte, volt, aki mosolyogva.

Nehézségek: Olyan típusú adminisztrációs nehézségekről is kérdeztem őket, amelyek problémát okoztak, lassították a haladásukat, vagy az útjukba álltak, mikor ezt a tervet véghez akarták vinni. „Volt közben, de a kezdeteknél nem” (J.O.). „Nem vagyunk téliesítve,¹ télre nem adjuk ki” (M.A.) – mesélte lehangolva az egyik interjúalany. „Kezdetben nem voltak, de az idő elteltével a vendégek igényesebbek lettek és akkor anyagi problémák lettek, mert be kellett fektetni” (L.T.).

Az ötlet fogadása: Kértem, meséljenek arról, hogy a családban hogyan fogadták ezt az ötletet. „Hát könnyen, először furcsállták, hogy rengeteg idegen, ismeretlen személyt a házamba beengedek. Nem félünk, megbízunk az emberekben, ami lehet, hogy egy hanyagság. Egyik vendég szóvá tette, hogy igenis bátrak vagyunk” (K.E.). Ezután arról beszéltek, hogy kié volt az ötlet, támogatták-e, megpróbálták-e lebeszélni őket. „Ilyen nem volt. Engemet nem is tud, máskülönben én olyan természetű vagyok, hogy én nem vagyok hajlamos a lebeszélgetésre, vagy, hogy valakinek a beszédére felüljek. Én egyszer, amit elhatározok, azt véghez is viszem” (A.I.). Továbbá választ kaptam az alábbi kérdésekre is: a családi közeg, hogyan viszonyult ehhez, kaptak-e segítséget valahonnan. „Mindenki támogatta, mindenki jövőt látott benne” (H.R.). Az interjúalanyok egy része kapott segítséget, más része nem. Amint láttuk, volt, aki bizonytalan, bátortalan léptekkel, volt, aki biztos, határozott magatartással indult. E fejezet lényege az volt, hogy képet kapjak a vendégfogadók családi, környezeti, lokális körülményeiről.

Segítség: Azt a kérdéskört is fontosnak találtam, hogy volt-e valamilyen szakmai tudásuk, képzettségük, szervezési kérdésekben milyen segítségük volt, hol kaptak útmutatást, tanácsokat. „Anyagi nem kellett, esetleg ötleteket kértem innen-onnan. Megnéztem, hogy másnak mi van, vagy mi kell” (Sz.E.). „Minden vendég után

1 Jelen esetben a téliesítés azt jelenti, hogy a szobákhoz tartozó konyha nyitott, kint a teraszon van egy rész erre a célra.

szereztem valamilyen tapasztalatot” (H.É.) – mesélte az egyik adatközlő. Az interjúalanyok nem képzett szakemberek, „ellopták” a szakmát. Tapasztalat útján fejlődtek.

Reklám: Arra a kérdésre, hogyan alakítottak ki kapcsolatokat, hogyan hirdették, reklámozták szolgáltatásukat, különböző válaszokat kaptam. V. J. egyszerűen és tömören megfogalmazta a választát: „Szájról szájra terjed, nem hirdetjük magunkat.” K. E. szerint „azt mondják, hogy a legjobb reklám, a szájról szájra”. A. I. elmesélte, hogy mikor „valaki megérkezett, s ha jól érezte magát, a címét is itt hagyta,” ezenkívül „akkor már készítettünk ilyen kis szórólapot, névjegykártyát is, azt elosztogattuk ide, oda.” Az interjúalanyok vendégkörének kialakítása többnyire hólabda módszerrel történt, történik, de van köztük olyan is, aki az interneten hirdet: „A turistinfo.ro honlapra fel van téve a hirdetés” (L.T.).

Vendégek: Mivel vizsgálatom alapvető vetületét képezi az a megfontolás is, miként befolyásolja a vendégfogadást a román nyelvhasználat, azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy honnan jönnek a vendégek, érdekes következtetésre jutottam. Azok a szállásadók, akik tudják az ország nyelvét, romániai vendégeket fogadnak, azok, akik nem, többnyire magyarországi vendégeket látnak szívesen vendégül otthonukban. „Nagyrészt, 90 %-ban Magyarországról, Debrecen, Békéscsaba, Gyula. A 10 % véletlenszerű”(M.J.). Az alábbi bevágott részben kódolt életúttal is találkozunk, kiderül, hogy az interjúalany özvegy, és így is nagy odaadással végzi ezt a tevékenységet. „95%-a Magyarországról, mindegyik magyarországi. Nagyon kevesen jönnek Romániából, mert én eleinte a kapcsolatokat megszereztem Magyarországgal és a másik pedig az, hogy nem tudok románul, de Á. bácsi amíg élt, ő tudott, s most tudnak a gyermekek”(A.I.). Meglátásom szerint a biztos nyelvismeret, a biztonságos nyelvhasználat a saját turisztikai vállalkozás fejlődésére pozitív hatással van. Aki ismeri a román nyelvet, nagyobb eséllyel indul az idegenforgalmi piacon, mint, aki nem. „Inkább hazai vendégeket fogadunk, az én véleményem az, hogy a hazai vendégekkel jobb kapcsolatot lehet kialakítani, mint a külföldi vendégekkel, sokkal közelebb érezzük magunkat az itteniekhez” (K.G.). „Általában román vendégeim vannak, mindenfelől az országból, Külföldit nem fogadok, mert igényesebbek a külföldi vendégek s én nem tudtam megteremteni azt a körülményt”(L.T.). A fenti interjúkat értelmezve, az a meglátásom, hogy azok a szállásadók, akiknek magasabb fokú végzettségük van, román anyanyelvű vendégeket fogadnak. Ez azért lehetséges, mert ismerik a nyelvet. De ugyanezek a szállásadók, azért nem fogadnak külföldi vendégeket, mert a külföldi vendég igényesebb. Ebből arra a következtetésre jutottam, hogy azok a szállásadók, akik másodállásban foglalkoznak turizmussal, nem fektetnek annyira hangsúlyt a megfelelő körülményekre, mint azok, akik főállásban foglalkoznak ezzel. Természetesen, nem általánosíthatom ezt a parajdi lakosság egészére, de ezen a kis mintán egyértelműen látszik, hogy a tanult vendégfogadó, többnyire román vendégeket fogad, mert ismeri a nyelvet és nem fektet be a turizmusba. Azok a vendégfogadók, akik kevesebb osztállyal rendelkeznek, magyarországi vendégeket fogadnak, mert a körülmények náluk

megfelelnek az elvárásoknak és nincs szükségük így a román nyelvtudásra. A helyi emberek egymás között értelemszerűen helyi nyelven beszélnek. Más nemzetiségű embereket befogadnak ugyan globálisan, de lokálisan ki is zárják őket.

Kínálat: Arra a kérdésre, hogy mit kínálnak a turistáknak, M. J. a következőket válaszolta „Csak szállást, egy étel, amikor megérkeznek, benne van a szobák árában” (M.J.). K. E. részletesebben beszámolt a kínálatról „Használhatja a teljes konyhát. Rendelkezésükre áll az udvar, ott lehet teniszezni, biliárdozni, homokozni, hintázni, csúszdázni, trambulintól elkezdve minden van, sütögethetnek. Ha sütők valami süteményt, az ráadás, az én ajándékom. Parkolási lehetőség az udvaron megoldható” (K. E.). „Mikor megjönnek, leültetem, egy pohár pálinkával, sütivel, ropival megkínálom. Amikor a vendég bejelentkezik, jelzi, hogy félpanziós, vagy egész panziós ellátást kér”(A.I.). Az interjúelemzés során követhetjük a turizmus fejlődését. A. I., aki a kicsi fizetésből kezdte építeni vállalkozását, 40 év alatt eljutott odáig, hogy már 50 embert el tud szállásolni. „Most adtuk át az új házat szilveszterre, ez 16 férőhelyes, van 5 szoba benne. Egy busz népet le tudok fektetni, körülbelül 50 embert. Ott van 16, a másikban 14, elől 11, itt pedig 8, elől még 4. Mindez 40 év alatt jött létre.”

Családtagok a turizmusban: Arra is rákérdeztem, hogy a család hány tagja dolgozik ebben a vállalkozásban, ki mit végez. M. J. elmondta, hogy „ketten a férjemmel, én takarítok, ő besegít. Az ő része, hogy ha sütni, főzni szeretnének a vendégek, fát szerez, fűt, a meleg víz miatt” (M.J.). A. I. kifejtette a turizmus tulajdonképpeni lényegét, hogy miért foglalkoztatnak kiegészítő személyzetet. „Most már hárman dolgozunk, jómagam, a fiam, a menyem, és segítséget hívunk a szomszédból, ha nem győzzük. Legtöbbször kell, diszkuráljak az emberekkel. Ez a lényeg. A beszerzéssel közösen foglalkozunk. A családban van szakácsnő, sofőr, idegenvezető. Ha lovas szánnal mennek, idejön, s azzal viszi tovább. Nem kell elmenni sehova.” Amint láttuk, a vendégekkel beszélgetni kell, a vendégekkel való diszkurálás lényeges. Arra is figyelhetünk, hogy egyes vendégfogadók annyira előrehaladtak a fejlesztésben, hogy már külső személyt is foglalkoztatnak. „Eddig mindig egyedül végeztem, most kezdtem egy fiatal lányt hívogatni, hogy takarítson. Neki is szüksége van a pénzre”.(K.E.). L. T. tömör gondolatai álljanak e fejezet összegzéseként: „Úgy érdemes vendégeskedni, hogy a vendég érezze, hogy mi vagyunk a vendégért és nem ő van értünk. A vendég, amikor bejön az udvarra, érezze, hogy minden érte van. Voltam a Gyimesekben és éreztem értünk vannak és nem fordítva” (L.T.). Észlelhető a „külföldi” minta, nagyon fontos, hogy a vendégfogadással foglalkozók lássanak, tapasztalatokat szerezzenek, hogy az itthoni munkájukban azokat kamatoztatni tudják.

Közös vállalkozás: „A vállalkozást együtt jobban tudjuk irányítani, mert egyik a másikat kiegészíti, amit egyik nem tud, tudja a másik. Békességben minden jobb. A békétlenséget az emberek csinálják. Ha én meg tudom gondolni, hogy mit beszélek, s nem „lepetyelek” összevissza mindent, hogy a másikat megsértsem, s ellenkező esetben nem veszem fel” (A.I.).

Hogyan látják a parajdi turizmus jelenét, jövőjét?

Fontosság: Minden interjúalany ismeri a saját helyzetét, rálátása van a hozzá hasonló helyzetére. Vannak természetesen rivalizálások, féltékenykedések, konfliktusok is. A turizmus fontossága kapcsán az egyik interjúalany a következőket mondta: „Nagyon, nagyon fontos, az emberek 90 %-a erre alapozza az életét, irigység is van, mert elárulják egymást, főleg akinek van engedélye” (M.J.) A parajdi lakosság életében a húzóerő a turizmus. A megkérdezettek nagyon fontosnak tartják. „Ez nagyon fontos, mert más munkalehetőség a bányán kívül nincs, esetleg az üzleteknél a kiszolgálók.” A sóbánya fontosságát is hangsúlyozzák: „mert, ha a bánya nem lenne, biztos nem lenne ilyen fejlett a község” (V.A.) Nagyon lényeges dologra tapintott rá egyik megkérdezett: „Az lenne a legfontosabb, ha minden helybéli, a földeket is a helybélieknek adná el, s ha lenne annyi pénz, hogy meg tudják venni, hogy ne az idegenek lássák a jövőt a turizmusban, hanem a helybéliek. Drágák a földek is, egy normális család, aki se nem éheznek, mindene megvan, nem tudna megvenni egy annyi földet, hogy egy kétszobás panziót építsen”. Véleménye szerint és nagyon jól látja, hogy egy átlagos család, aki két fizetésből él, nem tud földeket venni. Ezért jönnek az idegen befektetők és elvégzik azokat a befektetéseket, amelyeket interjúalanyom szerint a helyieknek kellene. A tömegturizmus globalizálja a helyi értékeket, ezáltal vonzza a nemzetközi ingatlanbefektetéseket. A természeti javak a globális piac árucikkeivé válnak, a táj képét ennek hatására formálják.

Vonzero: Bár Parajd látnivalóinak többsége a sóval kapcsolatos, de vannak kulturális létesítményei és eseményei is, pl. a református templom, a katolikus templom, a művelődési otthonban található néprajzi kiállítás, a Falumúzeum vagy a helytörténeti különlegességnek számító Áprily Lajos-emlékház. Mindezekben a látnivalókon kívül a faluban több népi építészeti érdekességgel is találkozhatunk, különböző fedeles kiskapukkal, faragott ablakokkal, oromzatokkal és csűrökkel, de varrottasok és kézimunkák egész gyűjteményével is. A kulturális örökség egy másik különleges eleme a gasztronómia. A parajdi Nemzetközi Töltöttkáposzta Fesztivál Székelyföld és egyben Románia első gasztronómiai fesztiválja. Egyedi és jellegzetesen Parajdhoz fűződő esemény, mely meghatározó szerepet játszik a falu életében. Az interjúalanyok nagy többségében a Sóbányát és a wellnessközpontot említette vonzeróként. „Sóbánya, a Wellness, ezért visszajárnak, szép a tájunk, magyarországiaknak is nagyon tetszik” (S.R.). Az interjúalanyaim besegítenek a helyi látványosságok népszerűsítésébe. A vendégeket tájékoztatják a helytörténeti különlegességekről. A település turisztikai vonzerejének fokozásával kapcsolatban többféle véleményt fogalmaztak meg: „Túrákat szervezni. Legyen egy alapítvány, aki csak kimondottan ezzel foglalkozik, hogy a környékbeli falukba, vagy híres helységekbe vigyék a turistákat” (K.G.).

Hiányosságok: „A falu arculata mondhatni jó, viszont nagyon hiányzik egy játszótér. Mikor szállást foglalnak az első kérdés, hogy játszótér van-e, hogy a gyerekeknek

játszási lehetőség van-e. Ez, amit hiányolok, és negatívumként felróhatok az önkormányzatnak” (K.G.). A vendégfogadással egy időben növekednek a szállásadók igényei is, környezetük rendbetartása prioritás lesz számukra, a kulturális tevékenységek, a néphagyományok, helyi értékek fontos helyet képviselnek értékrendjükben. Negatív hatások közé sorolták a zajhatást, a természetben a hulladékgenerálást, a játszótér hiányát, a szabadidő megtervezésének és a kézműves műhelyeknek a hiányát, zöld övezetek, parkok létesítését szorgalmazták, helyi autóbúsjáratok beiktatását szeretnék, sétáló ösvények hiányára panaszkodtak. „Buszjárat, helyi járat, hogy ne kelljen, autóval közlekedjenek. Strand kicsi, nem férnek be az emberek” (H.T.). „Nincs egy szórakozási lehetőség Parajdon, egy játszóházat működtetni délutánonként”(Á.K.). „Nem ilyen Wellneseket fejleszteni, hanem egy szép parkot, egy élményparkot, hintát, csúszdát, mert ez egyszer biztos, még sokat hozna. Többen így gondolják” (K.E.).

Vendégek toborzása: A kívánatos turistaszám meghatározásában a helyiek és a turisták értékrendszere a döntő tényező. „Hova tovább többen vannak, egyre több a látogató, de azért kell toborozni” (L.T.). Vigyázni kell a teherbíró képességre (társadalmi, pszichikai, gazdasági, fizikai, ökológiai) is, amelyek változásokat okozhatnak a vendégfogadók életmódjában. „Ez nagyon fontos volt, hogy megvannak a kanalizálások, az utcák le vannak aszfaltozva, megvan a fürdőhelyiség, úgyhogy most már kényelmesen érezhetik magukat a vendégek” (B.M.).

Külföld vagy belföld? „Általában belföldről jönnek kezelésre, a külföldi vendég látogatás céljából jön Parajdra” (H.M.). A belföldi turisták jelenlétével a társadalmi-kulturális hatások más jelentést kapnak, mit a külföldiekével. A külföldi turisták egy főre eső jövedelme sokkal nagyobb, mint a belföldieké. „Nekünk több nyereség, a magyarországi vendégtől többet lehet kérni, románok alkuszna, külföldi jobb, forintban mondom, neki az nem sok, nekem az jó pénz” (M.J.).

Egy éjszaka vagy több? „Nekem a több éjszakás, mert a kapcsolatot jobban ki tudom alakítani, nincs annyi munka utána, tehát jövedelmezőbb” (Á.K.). „Az egy éjszakás egy kicsit macerásabb, egy éjszaka után is el kell végezni a takarítást. Ha 3 éjszaka van, már jó, az egy éjszakásokat is fogadjuk, nem üldözünk el senkit” (A.I.). Az interjúalanyok szerint minden vendég fontos, mert pénzt hoz a házhoz, és valószínű, hogy viszsztatér. Kialakult a visszatérő vendégek köre is. „Hát mindegyik fontos. Az ember, ahogy tudja, mindenkit el kell, szállásoljon, mert az egy éjszakás vendég is pont olyan fontos, volt olyan is, hogy akart egy éjszakát maradni és végül lett négy éjszaka belőle. Végül is, ha ezzel foglalkozik az ember, mindenki fontos kell, legyen kicsitől nagyig” (K.E.).

Szezonon kívül: Itt is megoszlanak a vélemények, attól függ, hogy ki, hogyan állította be a vállalkozását. „Télen, nyáron állandóan van lehetőség vendégfogadásra, nyáron vannak többen, de télen is, amikor hosszú hétvégék vannak, vagy vakációban, húsvét, pünkösd, szilveszter, ilyenkor nem is győzzük fogadni. Jó volna ha, beosztva jönnének. Mindenki akkor kell, jöjjön, amikor van neki is lehetősége” (A.I.). Nagyobb

ünnepeken, amint láttuk nagyon sok a vendég. A vendégfogadók szeretnék, ha beosztva lenne vendégük az év minden napján. Ilyenkor sajnálattal jegyezték meg, hogy nem győzik fogadni őket. Azt is hangsúlyozzák, hogy mindenki akkor jön, mikor lehetősége van. Nem mindenkinek éri meg anyagilag, hogy télen is fogadjon, vagy egyszerűen „nincs téliesítve” (M.J.), (K.G.), (M.A) a lakásuk. „Szezonon kívül nem fogadok vendégeket. Három hónap a látogatási idő. Pihenés céljából is, meg a fűtés, anyagilag se éri meg nekem” (L.T.).

Miképp szeretnék folytatni saját turisztikai vállalkozásukat?

Elégtétel: A megkérdezettek nagyon jónak és hasznosnak látják a turizmust a közösségben. „Nagyon jó dolog, mert nagyon sokan ráálltak a turizmusra, s ha nem volna Parajdon, sajnos több fiatal kellene, menjen külföldre, mert nem volna megélhetési lehetőségük”(M.I.). Egyesek így vélekednek: „Optimista vagyok, érdemes befektetni a turizmusba. Elégedett vagyok, mivel munkahely mellett végzem. Anyagilag is mindenképpen, ha csak ez volna, akkor nem volna elég nekem”(V.J.), mások pedig így: „Én jól látom a jövőt. A reménység hal meg utoljára igaz, de én úgy remélem, hogy jó lesz a jövő, mivel hogy ennyire már fel tudtuk tornászni magunkat, gondolom, hogy megélhetőség lesz belőle” (A.I.). A vélemények itt is megoszlanak. Van, aki elégedett, van, aki kevésbé. Az elégtétel nemcsak az anyagiakban tükröződik, a munka öröme lehet következtetni az alábbi bevágott idézetből. Na, meg arra, hogy a gyerekek egy szilárd alappal rendelkező édesanyjával büszkélkedhetnek, aki egy biztos jövőt teremtett számukra. „Elégtétel csak ez van, hogy tudunk dolgozni, ennél több siker nem kell. Bizony minden nap meg is köszönöm a Drága Jó Atyának, reggel s este, s nem is tudok eleget imádkozni azért, hogy ebben a korban ilyen jó egészséget adott, s ilyen jó kondíciót, hogy én még tudok dolgozni. Nagyon értékeli a fiam a munkát, nekem jó gyermekeim vannak, mindegyik elsajátította tőlem a turizmust, innen ágaztak el. Segítettek nekem, s utána már maguktól is el tudtak indulni.” Bár a turisztikai vállalkozás fő hozadéka a jobb pénzkereset, mégis társul az elbeszélésekhez valamiféle elhallgatás, szemérmesség. A fő cél a sok pénz, de mégis másfajta, nem anyagi természetű személyes teljesítmény tűnik meghatározónak: „Mindig megköszönöm az Istennek. Az anyagiakban sokat segít. Valahogy olyan jó érzés, hogy én is valamit csinálok, nem csak Cs.. Inkább merek költeni, akkor, ha van vendég. Ha nem lenne, akkor visszafognám én is magam. Jó érzéssel tölti el az embert, több mindent megengedhetek magamnak. Nekem ez az elégtétel, hogy én is dolgozok, hogy megteremttem magamnak, azt, amit én jócskán el tudok költeni” (K.E). Nyomatékosította A.I. is, hogy érdemes volt belefogni, annak ellenére, hogy semmit nem engedtek meg maguknak, nem mentek sehova: „Érdemes volt ebbe belefogni, nem mentünk sehova, hanem örökké visszatettük, s ezért tudunk haladni” (A. I.).

Pozitívumok: A turista–vendégfogadó kapcsolatban pozitív attitűd, harmonikus kapcsolat figyelhető meg: „Szeretem, amikor tele van nyáron az udvar, a zsongás, a gyerekek, a megelégedettség. Mi egész nyáron úgymond nyaralunk, egy este flekken, másik este sörözés, mindig közös programot találunk ki a vendégekkel, elmegyünk a Hargitára” (M.J.).

Negatívumok: Azokban a kapcsolatokban találkozunk negatív hatásokkal, ahol a kulturális háttér különbözik, nincs érdeklődés a kulturális rendezvények iránt, csak „szórakozási hely után érdeklődnek általában” (Á.K.). A negatív attitűd oka a vendégek és a vendégfogadók közötti egyenlőtlenség és ennek kihangsúlyozása a vendég részéről: „Nagyon toleráns kell, legyél mindenféle szempontból, mert kívülről szép, de ha foglalkozik az ember vele idegileg fárasztó. Vannak problémásabb emberek. Válogatnak a körülményekben, a szobákban, fürdő, konyha, miért van egy konyha két szoba után, most már nagyok az igények” (L.T.). Láthatjuk, hogy a turizmus tömegjelenséggé válásával, a különböző hatások egyre nyilvánvalóbbak lesznek. Mivel a turizmusnak egyre nagyobb szerepe van a gazdaságban, ezért fontos a gazdaság, a társadalom, a környezet pozitív és negatív hatásaira figyelni. „Nagyon sokat kell, alkalmazkodjunk a vendégek után” – panaszolja, „tehát úgy jó vendégeskedni, ha nem egy helyen vagy a vendégekkel” (L.T.). Az alábbiakban megfogalmazza a turizmussal kapcsolatos érzelmeit: „Elvárásom nincs, mert nem vagyok az a vállalkozó, aki szívvel - lélekkel csinálom ezt. Muszájból csinálom, mert kell a fizetés kiegészítése. Ennyi.” Halkan mesélte, hogy „szezon végén egy hetet meg tudunk engedni magunknak” (L.T.), de ezt is „úgy tudom megengedni, hogy rábízom anyósomra” (L.T.). A kutatásom alaptémáját a munkavégzéshez kapcsolódó értékek, a pénz, a siker, a becsület, a tisztelet, a takarékoság, az idő szerepe képezik. Takarékoság jellemzi az egyes vendégfogadókat: „Nem luxoltunk, nem mentünk sehova, hogy elluxoljuk azt a kicsi pénzt, hanem örökké visszatettük, s ezért tudtunk haladni” (A.I.). Az életmód az értékrendet nagyon befolyásolja. „Mi csak gyűjtöttünk, mindig gyűjtöttünk, a tavaly engedték el magunkat, még kirándulni se mentünk. Külföldön soha nem jártunk, most az idén voltunk Magyarországon, szeptemberben. Nem engedték meg magunknak, mert mindig kellett a pénz, állandóan kucorgattuk, örökké önerőből építkeztünk” (K.E.).

Folytatás: Az interjúelemzés során kiderült, hogy több család a családtagjait is bevonta a turisztikai tevékenységbe. Van, aki az anyósával dolgozik együtt, van, aki a gyerekeivel: „Amíg élek, addig szeretném folytatni, s a többiek folytassák utánam. Szerencsére van új generáció, aki átvegye” (A.I.), van, aki a férjével, van olyan is, aki egyedül. Olyan elképzelések is születtek, hogy a „jövőben folytatja a gyermekem, mikor megnő, szeretném neki megteremteni az anyagiakat, s tényleg egy jó pénzforrás” (Sz.E.). A vélemények itt is megoszlanak a folytatást illetően: „Nem is tudom, hogy folytatni fogom- e egyáltalán, mert ha folytatom, be kell, fektessek, s nem tudom, hogy két szobával megéri-e egyáltalán, hogy tovább foglalkozzak vele” (L.T.).

Jövedelem: Arra a kérdésre, hogy elégséges-e az így szerzett jövedelem a család fenntartásához, a válaszok megoszlanak. „Elégséges, a fizetés mellett elégséges” (V.J.). „Hát, ha nem költenék olyan sokat, úgy meglennénk. Lehet, hogy van olyan hónap, hogy nem lennénk meg. Mindent megveszek, mert tudom, hogy megengedhetem magamnak, vagy a lányomnak” (K.E.). Kértem, fejtse ki, hogy mit takar ez a fogalom, hogy „mindent”. „Én inkább azt szeretem, hogy másoknak segítek, mivel most van annyi pénzem, hogy nem kell, szűkölködjek. Aki beteg vagy szegény, vásárolok, vagy ruhát, vagy pénzt adok. Időset is támogatnék, de olyan a közelben nincsen, szívesen főznék, adnék ételt egy tatának vagy egy mamának, csak itt közelben legyen, sokszor többet főzök, s a kutyának odahajítjuk” (K.E.). Itt már érezhető, hogy a belülről jövő segítségadás gondolata megfogant. Ha nekem van, akkor szívesen segítek másokat is. Sőt, a pazarlás jelensége is érezhető, kiolvasható. De ennek kivédésére merül fel az adakozás lehetősége is.

A turizmus melletti egyéb jövedelemforrásokra is rákérdeztem, és a következő válaszokat kaptam: „A férjem jövedelméből nem nagyon szeretek költeni. A családi vállalkozás többet hoz, mint a turizmus. A vállalkozás egy alap. Olyan is előfordul, hogy egy hónapban csak két éjszakára jönnek, egy hétvégén, s biza nem lenne elég a számlára” (H.T.). Ez arra enged következtetni, hogy a fő foglalkozás mellett működtetik a turizmust. A 20 személyből egyetlen interjúalany él csak a turizmusból, de olyan családok is vannak, amelyekben több jövedelemforrás is segíti a megélhetést: „Férjem nyugdíjas, én dolgozok, és férjem még zenélni jár, s plusz a vendégek” (M.J.).

Képzés: A gyerekek tanításának, az idegenforgalmi tevékenység átadásának lehetősége néhány megkérdezett esetében fennáll: „Be szeretnénk vonni, ha akarja. Ha nem, akkor nem muszáj, azért, hogy ne menjen el messze, ezt majd az élet meghozza” (M.I.). Mások hallani sem akarnak, arról, hogy a gyerekeik folytassák ezt a tevékenységet: „Nem szeretném bevonni a gyerekeimet” (V.J.). A migrációval kapcsolatos kérdések is előkerültek. A szülők szeretnék megteremteni a jövőt a gyerekeik számára, hogy ne legyen külföldi munkára utalva.

Csak a turizmus? A turizmussal való foglalkozás nagyon jó, fizetéspótló, de „inkább a másik vállalkozás maradjon meg” (B.K.). Egy másik interjúalany kategorikusan kijelentette, hogy „nem szeretnék csak turizmussal foglalkozni, nekem kell ez a munkahely, hogy egy héten egyszer kiszabaduljak ebből a környezetből” (M.J.). Érződik, hogy a vendégfogadókra teher, nehezedik, s időnként szükségük van arra, hogy kiszabadulhassanak a megszokott környezetükből.

Üzenet: „Ezzel érdemes foglalkozni, de csak szívből érdemes csinálni, én megmondom, akinek nincs ambíciója, ezt nem érdemes csinálnia, mert a vendégnek kell mosolyogni, kell beszélgetni a vendéggel, illedelmes kell lenni, és valamiért, ha megharagszom, nem szabad mutatni. Akármilyen durva vendég, egy percre meg lehet puhítani őket. Szép szóval, kedvességgel mindenkit oda lehet tenni, ahova kell. Olyan gyönyörűen oda lehet olvasztani, mint a virág” (A.I.).

Összegzés

2015–2016 telén egy nagyon célzott célcsoporttal, húsz turizmusban dolgozó, parajdi nővel készítettem interjút, akik vendégfogadással úgy foglalkoznak, hogy a saját családi házukban vendégszobát adnak ki. Az interjúkat négy fő részre tagoltam. Az első részben a személyes kérdésekre, a másodikban az elindulásra és a folytatásra, a harmadikban a parajdi vendégfogadók turizmussal kapcsolatos attitűdjére, a negyedikben a jelenlét és jövővel kapcsolatos véleményükre kérdeztem rá. Kiemelt célom volt, hogy bemutassam, milyennek látják a parajdi vendéglátók a turizmus helyzetét, milyen pozitív és negatív hatásokat észlelnek és mi a véleményük a turistákról, a turizmusról. Bár a vendégfogadók elsősorban saját vállalkozásuk gondjaival foglalkoznak, mégis fontosnak tartják az egész települést, a turizmus gazdasági szerepét szűkebb és tágabb környezetükben. Parajdon nagyon sok ember munkahelye és vállalkozások függ a turizmustól. Az interjúalanyok a külső befektetőket nem szívesen látnák a vidéken. Azt szeretnék, ha helyi befektetők soraiból kerülnének ki a nagyobb beruházások. Olyan turizmust kell kialakítani, amely képes helyi piacot létesíteni az élelmiszeripari termékeknek, azaz a helyi termékek árusítását, forgalmazását teszi lehetővé. A hatások jórészt gazdasági jellegűek, mert minél több turista fordul meg Parajdon, annál többet költ, így gyarapodnak a turisztikai vállalkozások, ezáltal munkahelyek teremődnek. A vendégfogadással egy időben növekednek a szállásadók igényei, környezetük rendbetartása prioritás lesz, a kulturális tevékenységek, a néphagyományok, helyi értékek lényeges helyet töltenek be.

A elemzés során megmutatkozott a vendégekkel való megfelelő magatartás és a nyelvtudás fontossága, valamint az interjúkból az is kiderült, hogy a szülők szeretnék, ha gyermekeiket a szülőföldjükön látnák felnőni, valamint a vendégfogadók nem szeretnék, ha idegen befektetők vásárolnák meg a parajdi földeket.

Összegzésként elmondható, hogy a turizmus tömegjelenséggé válásával a különböző hatások egyre nyilvánvalóbbak lesznek. Mivel a turizmusnak egyre nagyobb szerepe van a gazdaságban, ezért fontos a gazdaság, a társadalom, a környezet pozitív és negatív hatásaira figyelni. Ahhoz, hogy a turizmus fenntartható legyen, figyelembe kell venni a helyi lakosok igényeit, észleléseit. Egy település turizmusának fejlődése több tényező együtthatásának az eredménye.

Irodalom

- Csepányi Zsolt. *Kutatásmódszertan. „Research Design and Research Methods”*. http://media.ektf.hu/levelezo/orai_anyagok/kutmod.pdf (2016. márc. 2.)
- Babbie, Earl. 2001. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Formádi Katalin–László Éva–Pénzes Ibolya–Raffay Zoltán–Veres Lajos. 2011. A turizmus társadalmi, gazdasági, környezeti hatásindikátorai. In *Turizmus*

- kutatások módszertana*. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0051_Turizmus_kutatasok_modszertana/ch_08.html (2016. márc. 2.)
- Héra Gábor–Ligeti György. 2005. *Módszertan. Bevezetés a társadalmi jelenségek kutatásába*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Seidman, Irving. 2002. *Az interjú mint kvalitatív kutatási módszer*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Kóródi Márta et al. *Turizmus kutatások módszertana*. http://www.eturizmus.pte.hu/szakmai_anyagok/Turizmus%20kutat%C3%A1sok%20m%C3%B3dszertana/book.html (2016. febr. 20.)
- Lengyel Márton. 1994. *A turizmus Általános elmélete*. Budapest: KIT.
- Michalkó Gábor. 2001. Turizmus és területfejlesztés. In *A terület és területfejlesztés kézikönyve*, szerk. Beluszky Pál–Kovács Zoltán. Budapest: Ceba Kiadó, 2001.
- Puckó László–Rácz Tamara. 2002. *A turizmus hatásai*.
- Horn, Robert Victor. 1980. Social Indicators Meaning. Methods and Applications. *International Journal of Social Economics*.
- Tasnádi József. 1998. *A turizmus rendszere*. Szolnok: Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola.

SZIMKOVICS TAMÁS

Az új ukrainai közoktatási tanterv hatása az oktatott programozás minőségére

Az új ukrainai közoktatási informatika tanterv jó alapokat biztosít az általános és középiskolások programozási készségeinek fejlesztéséhez. A vizuális blokkprogramozással való ismerkedés előnyös a diákok számára, mivel rendelkezik azzal a motivációs és érzelmi attitűddel, amely ösztönözően hathat a későbbiekben más programozási stílusok elsajátítására. Ez továbbá közvetve csökkentheti a munkaerőpiaci kereslet és az oktatás által kibocsátott kínálat közötti szakadékot is. Amennyiben a diákok nem folytatják programozói irányultságú továbbtanulásukat, akkor is hasznos kompetenciákat sajátíthatnak el, mint például az algoritmikus gondolkodás, problémamegoldás, csoportmunka együttműködési képesség, alkotóképesség, amely kompetenciák a mindennapi élet során sokszor nélkülözhetetlenek.

Kulcsszavak: vizuális blokkprogramozás, Scratch, ukrainai közoktatás

Bevezetés

Napjainkban a kódolás népszerűsítésére komoly energiákat fektetnek be az oktatás minden szintjén, legyen szó felső-, közép- vagy akár alapfokú oktatásról. Az ukrainai közoktatásban is nagy változásokon¹ esik át az informatikaoktatás. Az informatikaoktatáson belül jelen kutatás a programozásra fókuszál.

A főbb változások, amelyek többek között az ukrainai informatikaoktatásban is megfigyelhetők a programozás témakörén belül a következők:

- A forráskódok írásáról áttérés a vizuális blokkok használatára.
- Matematikai problémák megoldása helyett szereplők mozgatása a megoldandó feladat.
- A programozási nyelv szintaktikai és szemantikai felépítését kihagyva rögtön a program létrehozásával kezdik a programozással való ismerkedést a diákok, játékok és animációk fejlesztésén keresztül.

Az új és régi programozási stílusok részben összemosódnak a közoktatásban. A szakmában is megjelenőben van az új programozási stílus, igaz egyelőre szűk a választék vizuális blokkprogramozást használó fejlesztői környezetekből (vö. AppInventor). Munkámban összehasonlítom a vizuális blokkprogramozás és a hagyományos programozás oktatásának módszertani és szakmai potenciálját (vö. Ouahbia et al. 2015; Report

¹ Az Ukrainai Oktatási Minisztérium № 460 határozatának értelmében (2014. ápr. 16.): az elemi iskolák 2–4 osztályában is kötelező tárgy az informatika. A № 73 határozat értelmében (2016. febr. 2.): növekszik az informatika órák száma a 7–9 osztályokban.

of the joint Informatics Europe & ACM Europe Working Group on Informatics Education April 2013; Zsakó 2015).

Az ukrájnai programozás minőségi változásai a közoktatásban

Az ukrájnai informatikaoktatás történelmi áttekintése

Az oktatott programozási stílusok változását az ukrájnai közoktatás példáján szeretném bemutatni, de ehhez szükséges egy rövid történelmi áttekintés:

- Az ukrájnai középiskolai informatikaoktatás kezdete egybeesik az informatikaoktatás terjedésével a Szovjetunióban (1985 SZSZK pártbizottság №185 határozata). A határozat értelmében a matematika és fizika szakos pedagógusok egy számítástechnikai tanári képzést is elvégezhettek. Ekkortájt készültek el az első tantervek a középiskolák számára. Az informatika és számítástechnika alapjai tantárgyat, a 9. és 10. osztályokban 102 órában tanították. A tárgyon belül nagy figyelmet fordítottak a programozás és algoritmizálási ismeretek elsajátítására.
- A 80-as évek végén terjedt el országszerte a Pilótaiskola projekt, amelyen belül IBM-kompatibilis gépekkel folyt az oktatás.
- Az 1991-es ukrájnai függetlenség kikiáltása után átalakították az informatikai tanterveket, amely folyamatra hatással volt, a multimédiás számítógépek megjelenése a középiskolákban. Így elindulhatott a felhasználói szoftverek oktatása (vö. Beregszászi 2011).

Az ukrájnai informatikaoktatás jelenlegi helyzete

Az ukrájnai informatika tantervek folyamatos változása miatt jelenleg 3 tanterv alapján oktatják a 2–11. évfolyamokat. A legrégebbi tantervet 2004-ben fogadták el és 2009-ben frissítették, ezek alapján a 9–11. osztályos diákok tanulnak, az 5–7. évfolyamokon tanulók tantervei 2010-ben lettek elfogadva.² A legfrissebb tantervek a 2–4 évfolyamok számára készültek 2011-ben (2014-ben frissítették).

A következő táblázatban (1. táblázat) láthatóak a tantervváltozások a programozásra fordított óraszám tekintetében. A régi tanterv szerint (9–11. évfolyam) a programozás és algoritmizálás témakörökre összesen 5 óra jut a 11. osztályban az évi 35-ből. A friss tantervben már a 2. évfolyamtól oktatandóak az algoritmusok alapjai 4 órában, amely óraszám az évfolyamok növekedésével egyenes arányban bővül, míg az 5–8. évfolyamokban a teljes órakeretnek több mint a harmadát teszik ki.

² A munkámban az alapszintű tanterveket vettem figyelembe, nem az informatikára szakosodott iskolák számára készületeket. Az Ukrájnai Oktatási Minisztérium weblapján (<http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html>) mindkettő megtalálható.

1. táblázat: Algoritmizálás, programozás óraszámja az új és régi tanterv szerint (alap szint)

2–7. évfolyam friss tanterve	
Évfolyamok	Órák száma (évi 35-ből)
2	4 óra
3	5 óra
4	8 óra
5	12 óra
6	12 óra
7	12 óra
8	28 óra (70 órából)
9–11. évfolyam régi tanterve	
Évfolyamok	Órák száma (évi 35-ből)
9	-
10	-
11	5 óra

Megállapítható, hogy az informatikaoktatás az általános és középiskolákban újra a programozásra és algoritmizálásra koncentrál. Igaz teljesen új formában, mint tette azt a '90-es években.

Oktatási szoftverek

Nem csak az órák száma, hanem az oktatáshoz felhasznált szoftverek is gyökeresen eltérnek a korábbiaktól. A Pascal nyelvről, amely FreePascal, Delphi, vagy Lazarus programok segítségével sajátíthatóak el, a diákok áttértek a vizuális blokkprogramozást használó Scratchre. A programozás oktatásakor használt fejlesztési környezetek rövid bemutatása:

- FreePascal karakteres felületű fejlesztési környezet, jelenleg a programozási vetélkedőkön is használatos szoftver. A FreePascal egyik integrált fejlesztői környezete a Lazarus a Delphihez hasonló gyors alkalmazásfejlesztő szoftver, amely támogatja a vizuális komponensek használatát (ablakok, gombok, menük, választógombok, jelölőnégyzetek).
- A Scratch³ az egyik legelterjedtebb vizuális blokkprogramozási környezet, melyet az MIT-n Mitchell Resnick vezetett ki. Az angolszász területeken terjedt el. Az ukrainai tantervajánlásokban is a Scratch

³ A Scratchet a LOGO egy továbbfejlesztésének tekintik a szakma, amely a grafikus elemeinek köszönhetően felhasználóbarát és jobban követi a számítástechnikai trendeket.

szerepel mint parancsvégrehajtó rendszer (Bécsi et al. 2015). A Scratchben nincs szó klasszikus értelemben vett programozásról, egy sor kódot sem kell írni, helyette az algoritmusok objektumait blokkok összeillesztésével lehet létrehozni. Az algoritmusok középpontjában a szereplők mozgatása áll. Könnyen fejleszthetőek különböző animációk és játékok a segítségével.

Nemzetközi programozásoktatási törekvések

A programozásoktatás népszerűsége

Jelenleg az informatikán belül a kódolás nagyon népszerű. A népszerűséget táplálva hatalmas energiákat fektetnek be az informatikaoktatás tanterveinek kialakításakor és kivitelezésekor. Ezt a kezdeményezést számítástechnikai nagyvállalatok is támogatják:

- Vezető európai egyetemek által megfogalmazott informatika módszertani ajánlásban: külön hangsúlyozzák a digitális írástudás és programozási kompetenciák fejlesztését korábbi évfolyamok számára is.⁴
- Jó példa a kódolás népszerűsítésére a kódolás órája (hour of code) projekt, amelyet egy amerikai testvérpáros, Hadi és Ali Partovi indított útjára. Hamar több számítástechnikai óriáscég támogatását is élvezhette, mint például a Microsoft, az Apple és az Amazon. Az első kódolás órája rendezvényt 2013-ban hirdették meg. Lényegében ez egy ingyenesen használható webalkalmazás, amelyben játékelmény alapokon vizuális blokkprogramozás segítségével lehet szereplőket mozgatni, parancsokat adni a játékokból jól ismert szintlépések és grafikai megoldások megvalósításával. A legtöbb parancsvégrehajtó avatár valamelyik híres játék- vagy rajzfilm szereplője (pl. Minecraft, Jégvarázs, Star Wars stb.) A code.org weboldalon osztályokat is lehet regisztrálni és a haladásukat figyelemmel kísérni (1. ábra). A projekt fő célja minél szélesebb körben népszerűsíteni és tanítani a programozás és az algoritmizálás alapjait.

A programozás oktatásának aktualitása

A programozás oktatásának népszerűsége találkozik a munkaerőpiaci szükségletekkel is. Csak Magyarországon több mint 22 ezer betöltetlen informatikus szakemberi állás van,⁵ melyek jelentős része programozói feladatkörhöz kapcsolható.

4 Report of the joint Informatics Europe & ACM Europe Working Group on Informatics Education April 2013: "All students should benefit from education in digital literacy, starting from an early age and mastering the basic concepts by age 12."

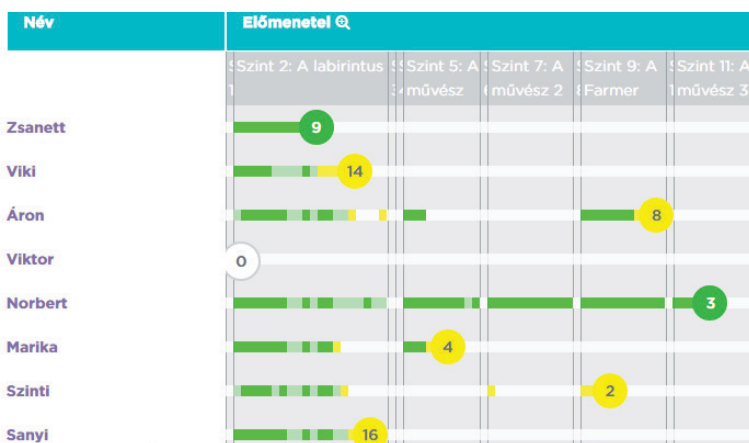
5 IVISZ 2015-ös felmérése alapján: amennyiben 22 ezer informatikus munkahely be lenne töltve, az közvetve 1000 milliárd forint GDP-növekedéshez vezetne.

A szakmai szempontok mellett nagyon lényegesek a programozás által elsajátítható kompetenciák is (vö. Zsakó 2015):

- **Algoritmikus gondolkodás.** A mindennapi életben, tanulásban, munkában lépten-nyomon algoritmusokat hajtunk végre, algoritmusokat készítünk mások számára, tevékenységsorozatokat, információáramlási folyamatokat tervezünk, s ezt a világot csak az értheti igazán, aki tisztában van, e tevékenységek alapjaival.
- **Problémamegoldás.** Az alkotó emberi tevékenység sok esetben problémamegoldás, a probléma minél pontosabb megfogalmazásától a megoldás értékelésig. Emiatt szükség van a probléma analizálására; annak eldöntésére, hogy szükség van-e a megoldáshoz informatikai eszközre; mely informatikai eszköz vagy eszközök használhatók; hogyan használhatók; ha nincs ilyen eszköz, akkor pedig az hogyan készíthető el.
- **Csoportmunka, együttműködő képesség.** Az informatika lehetőséget teremt olyan feladatok megoldására is, melyeket több személy old meg. A feladatmegoldásban mások eredményeinek felhasználási képességétől kezdve a projektmunkákban való részvételen át, egészen a projektek tervezéséig és megvalósításáig fejleszthető ez a kompetencia.
- **Alkotóképesség.** Az informatikai feladatmegoldás nagyon sokszor alkotómunka, ahol az alkotásban informatikai eszközöket használunk. Az alkotókészség fejlődése az egyszerű utánzástól/mintakövetéstől a mintavariáláson át a valódi kreativitásig tart.

Mind szakmai, mind módszertani szempontból fontos a programozást, algoritmiázást a jelenleg felnövekvő generáció számára megfelelően oktatni.

1. ábra: Csoport résztvevői által teljesített szintek listázása a code.org weboldalon

Programozási stílusok összehasonlítása

A két programozási stílus abban hasonlít egymásra, hogy mindkettőben az algoritmus alapköveiből építkezhetünk: szekvencia, szelekció, iteráció, de itt meg is áll a hasonlóság. Különbségek (2. táblázat) viszont bőven akadnak:

- A programírásnál feltétlen ismerni kell a nyelv szemantikai és szintaktikai alapjait. Míg a vizuális blokkprogramozásnál előismeretek nélkül akár felfedező, próbálgató módszerekkel is összerakhatóak egyszerűbb algoritmusok.
- Az elkészített algoritmus vizuális megnyilvánulása során láthatóak a hibák és rögtön javíthatóak, nem szükséges a hibaüzeneteket értelmezni.
- A vizuális blokkprogramozásban a hagyományos programozási stílussal szemben korlátozottak az absztrakciós lehetőségek, mivel limitált számú blokk segítségével operálhatunk, viszont azok kombinációjából is elég messzire vihető egy-egy algoritmus összetettsége. Kezdve attól, hogy egy szereplő forduljon meg vagy menjen előre addig, hogy például leprogramozható a Pac-Man (itt már lehetőség van szereplőket billentyűzetről irányítani, szereplők közötti interakciót megadni, játék számadatait kezelni stb.)
- A hagyományos programozásnál alacsony a motivációs szint, érdektelenség figyelhető meg, míg a Scratchben való tanulás sokkal nagyobb körben népszerű (vö. Ouahbia et al. 2015).
- Szakmailag az írt programkódok az elfogadottak, de megjelentek már vizuális blokkprogramozást használó alkalmazásfejlesztő környezetek, mint például az AppInvertot.⁶

2. táblázat: A hagyományos és a vizuális blokkprogramozási stílust összehasonlító táblázata

Hagyományos programozás	Vizuális blokkprogramozás
Az alapoktól ismerni kell a nyelv felépítését	Eredményes lehet a kísérletező, felfedező algoritmus-építés
Hibaüzenetek értelmezése	Algoritmus hibáinak vizuális értelmezése
Csak a nyelv ismerete szab határt az algoritmusok összetettségének	Korlátozott absztrakciós lehetőségek
Alacsony érzelmi töltet	Motivált, játékkélményű tanulás
Szakmailag elfogadott	A szakma által egyelőre nem támogatott

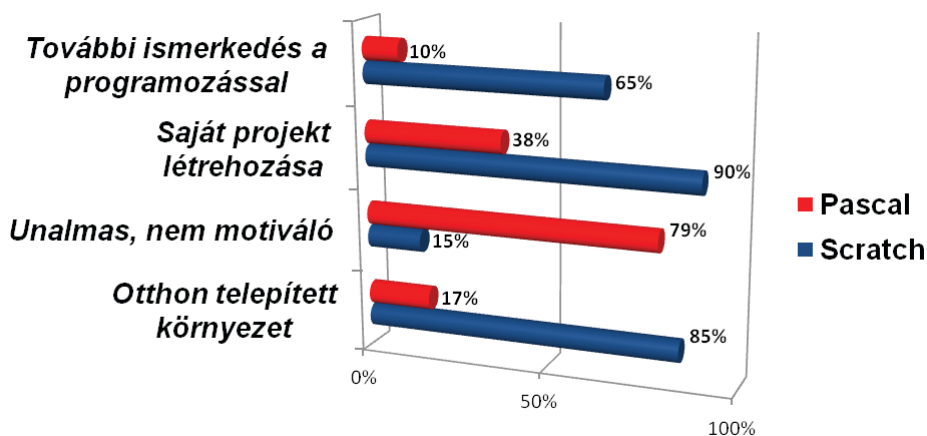
⁶ AppInvertor (ai2.appinventor.mit.edu/) – alkalmazásfejlesztő rendszer: Androidos operációs rendszerek alá lehet vele alkalmazásokat készíteni vizuális blokkprogramozást használva.

Vizuális blokkprogramozás motiváltsága

A vizuális blokkprogramozás legnagyobb előnye jól látható a következő Ouabbia és szerzőtársai eredményeiből. A kutatási alanyaik gimnazisták voltak, 69 kísérleti alany vett részt (95 százalékuk nem rendelkezett programozási előismeretekkel). A diákokat 3 csoportra bontották, az „A” csoport Scratch környezet segítségével, míg a „B” és „C” csoport a Pascal nyelvet használva ismerkedhetett meg a programozással. A képzések után végzett kérdőíves felmérésből, többek között a következő eredményeket kapták (2. ábra) a kutatók:

- Az „A” csoport 85%-a telepítette otthon a Scratch szoftvert önszántából, a Pascal futtatási környezetet viszont csak a B és C csoport 17,2 százaléka.
- A Scratch program segítségével tanulók 15%-a állította azt, hogy unalmas vele a tanulás, míg a Pascalnál ez az arány 79,3%.
- A képzés befejeztével az „A” csoport 65%-a jelezte, hogy szeretne tovább ismerkedni a programozással, míg a „B” és „C” csoport csupán 10%-a.⁷

2. ábra: Scratch és Pascal programnyelvek a közoktatásban, kérdőíves felmérés

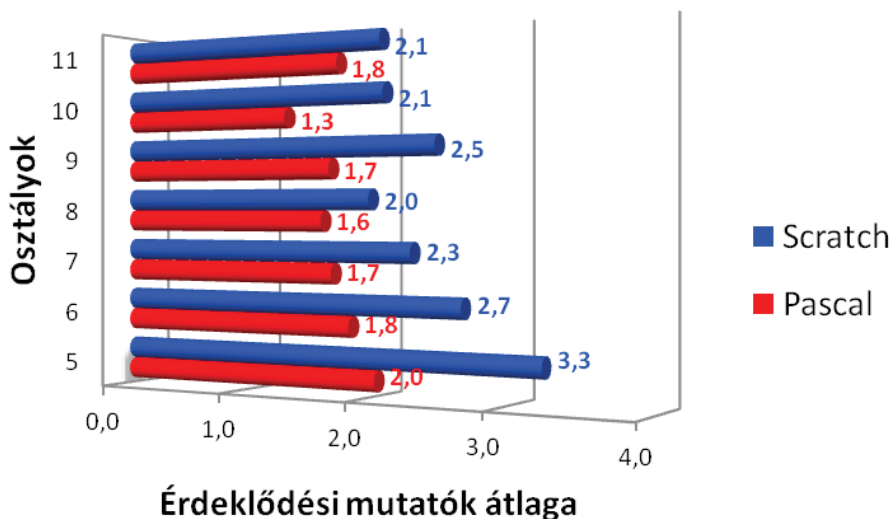
Forrás: Ouabbia et al. 2015

A fenti kutatás eredményeit saját vizsgálataimmal is alá tudom támasztani. Az ukrainai informatika tantervekben 3 tanterv alapján oktatják a 2–11. évfolyamokat. Ez egyedülálló lehetőséget biztosít a hagyományos és vizuális blokkprogramozási

⁷ Az osztály 10%-a (2–3 tanuló) érdeklődik a programozás iránt, amennyiben az Pascal nyelven folyik. Ezt a számadatot én is tapasztalom mint informatikatanár. Nagyrészt arról a 2–3 eminens tanulóról és nem kifejezetten informatikai tehetségről van szó.

stílusok oktatásának vizsgálatára. Kérdőíves felmérést végeztem négy ukrainai magyar tannyelvű oktatási intézményben: Ungvári 10. Számú Dayka Gábor Magyar Tannyelvű Középiskola, Beregszászi 4. Számú Kossuth Lajos Magyar Tannyelvű Középiskola, Ungvári Magyar Tannyelvű Gimnázium, Beregszászi II. Rákóczi Ferenc Szakközépiskola. A felmérés alanyai 5–11 osztályos tanulók voltak. Kétszáz kérdőívet elemeztem. A kérdőívben 6 informatikai témakört kellett (számítógépes grafika, rendszergazdai ismeretek, robotika, hagyományos programozás, vizuális blokkprogramozás, irodai szoftverek) értékelniük a diákoknak egy 5 pontos skálán. A 3. ábrán látható, hogy a mutatók a Scratch esetében szignifikánsan magasabbak. Az alsóbb osztályoknál (5–6. osztály) legmagasabbak az értékek.

3. ábra. Kérdőíves felmérés adatai a Scratch és Pascal programozási nyelvek

Összegzés

Az új ukrainai közoktatási informatika tanterv jó alapokat biztosít az általános és középiskolások programozási készségeinek fejlesztéséhez. A vizuális blokkprogramozással való ismerkedés előnyös a diákok számára, mivel rendelkezik azzal a motivációs és érzelmi attitűddel, amely ösztönözően hathat a későbbiekben más programozási stílusok elsajátítására. Ez továbbá közvetve csökkentheti a munkaerőpiaci kereslet és az oktatás által kibocsátott kínálat közötti szakadékot is.

Amennyiben a diákok nem folytatják programozói irányultságú továbbtanulásukat, akkor is hasznos kompetenciákat sajátíthatnak el, mint például az algoritmikus gondolkodás, problémamegoldás, csoportmunka együttműködési képesség, alkotóképesség, amely kompetenciák a mindennapi élet során sokszor nélkülözhetetlenek.

Irodalom

- AppInventor mobilos alkalmazásfejlesztés Android platformra.* ai2.appinventor.mit.edu/
Beregszászi István. 2011. *Az informatika tantárgypedagógia oktatásának sajátosságai a II. Rákóczi Ferenc kárpátaljai magyar főiskolán.* 122–130. gfk.tsf.hu/docs/system/files/files/pers2011_kulonszam.pdf (2016. máj. 8.)
- Bécsi Zoltán–Bojda Beáta–Bubnó Katalin–Kelemenné Nagy Anikó–Takács Viktor László. 2015. Blokkprogramozási nyelvek oktatása egy tehetséggondozó program tapasztalatai. In *Tanulmányok a tudós tanárképzés műhelyeiből. Diszciplínák tanítása – a tanítás diszciplínái 2.*, szerk. Károly Krisztina–Perjés István. 159–175. Budapest. http://www.eltereader.hu/media/2016/01/Jo_gyakorlatok_READER.pdf (2016. máj. 8.)
- Ouahbia, Ibrahim–Kaddaria, Fatiha–Darhmaouib, Hassane–Elachqara, Abdelrhani–Lahmine, Soufiane. 2015. Learning Basic Programming Concepts By Creating Games With Scratch Programming Environment. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 191: 1479–1482. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042815024842> (2016. máj. 8.)
- Informatikai, Távközlési és Elektronikai Vállalkozások Szövetségének 2015 felmérése.* http://ivsz.hu/wp-content/uploads/2015/11/IVSZ_DG-infografika_2015.pdf (2016. máj. 8.)
- Report of the joint Informatics Europe & ACM Europe Working Group on Informatics Education April 2013.* <http://www.informatics-europe.org/images/documents/informatics-education-europe-report.pdf> (2016. máj. 8.)
- Ukrainai tantervek informatikából.* <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html> (2016. máj. 8.)
- Zsakó László. 2015. Informatika tantervelmélet? In *Tanulmányok a tudós tanárképzés műhelyeiből. Diszciplínák tanítása – a tanítás diszciplínái 1.*, szerk. Károly Krisztina–Perjés István. 92–115. Budapest. <http://www.eltereader.hu/kiadvanyok/tanulmanyok-a-tudos-tanarkepzes-muhelyeibol/> (2016. máj. 8.)

SÁROSI-BLÁGA ÁGNES

A rurális elit szerepe a vidékfejlesztésben: tudáshasználat és fejlesztéspolitikai elképzelések a székelyföldi Felcsík kistérségben

Jelen tanulmány egy terepmunka beszámolója, amelyet a Székelyföldön található Felcsík kistérségben végeztem. 2015 szeptemberében és októberében interjúkat készítettem az aktuális fejlesztési folyamatok 15 kulcsszereplőjével. Az interjúk által fő céloom megvizsgálni, hogy milyen tudáshasználattal és narratívátípusokkal jellemezhetőek a fejlesztési folyamatok kulcsszereplői. Fontos kérdés, hogy miben különbözik a tudáshasználat, milyen fejlesztéspolitikai elképzelések irányítják az aktuális folyamatokat, ezekben mekkora szerepet játszik a kulturális markerek alkalmazása, illetve a közösségi identitás építésének szándéka.

A tanulmány első részében a kutatási előzmények és az ide vonatkozó nemzetközi és magyarországi szakirodalom bemutatása után az elemzési szempontokat és az első eredményeket ismertetem. A tanulmányt összeggzéssel, a kutatás továbbvitelének lehetőségeivel és a témában további kutatási kérdések megfogalmazásával zárom.

Kulcsszavak: vidékfejlesztés, fenntarthatóság, endogén erőforrások, tudás, Székelyföld, Felcsík

Bevezetés – A doktori téma rövid bemutatása

A székelyföldi Felcsík kistérségben az Európai Unióhoz való csatlakozás után egyre több fejlesztési projekt irányul a hagyományok újjáélesztésére, a történelmi múlt reprezentációját képező tárgyi és térbeli elemek restaurálására, rekonstruálására. Társadalomkutatók és kulturális szakemberek körében kialakulóban van egy olyan szakmai diskurzus, amely a közös történelmi és kulturális markerek fejlesztéspolitikában alkalmazható jellegét hangsúlyozza. Történelmi és kulturális markerek ebben az esetben például a hagyományok, a történelmi helyek, az emlékművek, az ünnepek és a folklór (Ray 1998, 3–20).

Felcsík kistérség közösségének téralapú identitása egy csoporttudást, csoportviselkedést, csoportvalóságot képvisel, amelynek elemzéséhez fontos megvizsgálni annak gazdasági, kulturális és szimbolikus dimenzióit. A székelyföldi Felcsík kistérségben a téralapú identitásnak van egy szimbolikus identitás-újraértelmezési előzménye: a rendszerváltás utáni első évekre jellemző kisebbségi törekvések keretében a terek bizonyos részei szimbolikus felértékelődtek és közös eszmék, jelképek jelentek meg rajtuk, amelyek fejlesztéspolitikai szempontból napjainkban egyre nagyobb szerepet kapnak a térségben. Székelyföldön ilyen értelemben ez a lokális társadalomszerveződés, valamint a hozzá kapcsolódó helyi történelem, helyi értékek fontos belső erőforrást képeznek. A térség Madéfalva településén, az 1764-es forradalom emlékére állított Siculicidium emlékmű jó példa arra, hogy a helyi érték vidékfejlesztési tényezővé is válhat, ugyanis

az elmúlt öt évben európai uniós fejlesztési forrásokból több fejlesztést is hozzárendelt a helyi önkormányzat: turisztikai tanösvény és menedékház épült, valamint parkolóhelyet kialakítva jelentősen megnövelték az emlékmű terét. Az emlékmű jelenleg is restaurálás alatt áll.

2015 szeptemberében és októberében az aktuális fejlesztési folyamatok megismerése érdekében interjúkat készítettem 15 kulcsszereplővel: polgármesterekkel, kistérségi és turisztikai menedzserekkel, közbirtokossági elnökökkel, közalkalmazottakkal, tanárokkal és egyéb, a civil szférában aktív személyekkel. Azért választottam ki ezeket az interjúalanyokat, mert fontos szerepet játszanak a helyi folyamatok irányításában. Az interjúalanyok 26 és 67 év közötti férfiak. E területen kevés a nők aránya a kulcsszereplők között, de a kutatás további szakaszában tervezek nőekkel is interjúzni, akik leginkább a civil szférában és az oktatás területén aktív szereplők.

Az interjúk által fő céлом megvizsgálni, hogy milyen tudáshasználattal és narratívátípusokkal jellemezhetőek a fejlesztési folyamatok kulcsszereplői. Fontos kérdés, hogy miben különbözik a tudáshasználat, milyen fejlesztéspolitikai elképzelések irányítják az aktuális folyamatokat, ezekben mekkora szerepet játszik a kulturális markerek alkalmazása (Ray 1998, 3–20), illetve a közösségi identitás építésének szándéka. A jelzett kutatási kérdések a doktori dolgozatom témájához kapcsolódnak, ugyanis 2014-ben azzal a fő kérdéssel kezdtem vizsgálni a térségben, hogy az itt élő közösség téralapú identitása milyen társadalmi, kulturális és fejlesztéspolitikai összefüggések mentén jellemezhető.

Eddigi eredményeim, megfigyeléseim alapján a közösség térhez kapcsolódó identitásának elemzése a térségi fejlesztési, fejlődési folyamatokra irányítja a figyelmet, ugyanis az Európai Unióhoz való csatlakozás után egyre több fejlesztési projekt irányul az itt élő közösség identitását meghatározó hagyományok újjáélesztésére, a történelmi múlt reprezentációját képező tárgyi és térbeli elemek restaurálására, rekonstruálására. A térségben a több mint 25 éves fejlődési folyamatban számos szimbolikus térfoglalási törekvés azonosítható be, amelyekben a terek különböző részei, közös cselekedetek révén szimbolikusan felértékelődnek és identitás-újraértelmezési folyamatok indulnak be. Közvetlenül az 1989-es rendszerváltás után ez a folyamat tekinthető a téralapú identitás szimbolikus „rehabilitációs” fázisának. Ide tartoznak azok a helyi kezdeményezések, amelyek révén az emberek újraértékelik, védelmeyik közös érdekeiket. Az Európai Unióhoz való csatlakozás után a folyamat jellege megváltozott, ugyanis az EU-s támogatási programok révén a helyi értékek új fejlesztési lehetőségeket is nyújtanak a települések, illetve a térség számára. Ez a folyamat értelemszerűen tereli a figyelmet a „projektosztályra”, amelyet Kovách Imre értelmezésében az 1990-es évek utáni versenyképességet meghatározó projektesítés hozott létre, és olyan intellektuális hatalommal rendelkezik, amely irányítja a fejlesztési forrásokat, meghatározza a projektek eredményességét, hozzájárulva ezáltal a társadalmi egyenlőtlenségek

újratermelődéséhez (Kovách 2007, 157–158). Az újszerű projektszemlélet a tervezés, menedzselés, új típusú szaktudás révén számos átrendeződést eredményezett a forráselosztásban, illetve a közigazgatási struktúrákban is. Ennek következtében azok a települések, projektek sikeresek, ahol a közigazgatási struktúrán belül a kulcsszereplők képesek az önszerveződésre (Kovách–Czibere 2007, 11–13). A projektszemlélet a vizsgált térségben is egy sokszereplős, elviekben alulról építkező szerkezet kialakulását és működését eredményezte, amelyben nagymértékben felértékelődnek a kulturális komponensek. Ezért fontos megvizsgálni, hogy a szerkezetet irányító kulcsszereplők milyen tudáshasználattal, fejlesztéspolitikai elképzelésekkel rendelkeznek, illetve azt, hogy a fejlesztési elképzeléseket milyen narratíva mentén mutatják be, mekkora fontosságot tulajdonítanak a kulturális markereknek, az endogén adottságoknak, illetve a közösségépítésnek. Tanulmányomban a doktori kutatási téma, a kutatási kérdések, illetve az ide vonatkozó szakirodalom ismertetése után a kutatási kérdéscsoportok, illetve első eredmények révén elemzem az aktuális vidékfejlesztési folyamatokat.

Tudás és fenntartható fejlődés vidéki térségben

A fenntartható fejlődés Európában az elmúlt két évtizedben került a politikai, üzleti és tudományos érdeklődés középpontjába, ugyanis a strukturális támogatási rendszer hanyatlása következtében a vidéki térségek fejlesztésének alapja a közösségi részvétel és a helyi erőforrások tudatos használata lett (Kelemen–Megyesi–Nagy Kalamász 2007, 121). A hagyományos menedzselési formát azért váltotta fel a részvételi menedzselési forma, mert kizárólag a gazdasági célok követése nem felel meg a fenntarthatóság elveinek (Csurgó–Kovách–Kučerová 2007, 137). A periférikus területek alkalmatlannak bizonyultak a modernizációba való bekapcsolódásra, ugyanis nem rendelkeztek az ipari társadalomban gazdasági fejlődést eredményező értékekkel és sajátosságokkal, azaz életképes vállalkozások indításához és működéséhez szükséges anyagi, humán és kulturális tőkével. A lemaradás a vidéki térségekben olyan negatív folyamatokat eredményezett, mint az elvándorlás, elöregedés, munkanélküliség és így tovább. A folyamat megfordítására pedig a kizárólag külső, integrált fejlesztés alkalmazása nem bizonyult hatékonynak a területi egyenlőtlenségek csökkentésében, nem beszélve arról, hogy vesztélyforrást jelent a térség autonómiájára nézve (G. Fekete 2008, 143–144).

A röviden felvázolt folyamatok együttesen egy új vidékfejlesztési paradigma kialakulását és elterjedését eredményezték a vidékfejlesztési szakirodalomban és gyakorlatban egyaránt, amely szerint a vidéki térségek fejlődésében a szereplők hálózatainak, illetve az újszerű, alulról kezdeményezett gyakorlatoknak van hosszú távú eredményük. Ezek közé tartoznak a civil és közszféra kezdeményezései és azok az agrárvállalkozások is, amelyek innovatív tevékenységük révén, sajátos módon kapcsolják a vidéki térséget a globális folyamatokhoz (Ploeg et al. 2000, 391–394). Az új szemlélet tudásalapú

stratégiákat igényel, ami a változó vidéki hatalmi viszonyokra, a használt tudások forrására és típusára, illetve a különböző érdekekre tereli a figyelmet. A vidékfejlesztés sokszereplős és komplex folyamatában tehát többféle tudás jelenik meg és lép interakcióba egymással, amelynek megismerése adott térségekben hozzásegíthet a fenntarthatóság lehetőségeinek és korlátainak megismeréséhez (Csurgó–Kovách–Kučerova 2007, 137).

Mivel a fejlesztési projektekből nagyon sok tudásforma és szereplő részt vesz, a tudásinterakciót tanulási folyamatként is lehet értelmezni, amelynek minősége meghatározza a fejlesztési projektek eredményét és információkat ad az értékeléshez (Kelemen–Megyesi Boldizsár–Nagy Kalamász 2007, 123). A fenntarthatóság ugyanakkor egy olyan tárgyi alap, amely a projektek során lehetőséget biztosít különböző diskurzusok megjelenésére, az eltérő attitűdök, értelmezések és érdekek ütközésére (Kelemen–Megyesi Boldizsár–Nagy Kalamász 2007, 123).

Francesca Cabbidu és Daniela Pettinao szerint a dinamikus változó és versengő környezetben azok a területek szerezhetnek gazdasági és társadalmi előnyöket, amelyek stratégiákat dolgoznak ki céljaik elérése érdekében, és előnyös módon alkalmazzák a rendelkezésükre álló tudásformákat, valamint képesek új tudásokat generálni. Ez a különböző külső és belső szereplők közötti, többszintű hálózatosodás, a nyitottság és mobilitás szükségességére hívja fel a figyelmet (Cabbidu–Pettinao 2012, 1301).

Projektszemlélet, projektosztály

Az előző fejezetben röviden felvázolt vidékfejlesztési paradigmaváltás eredménye, hogy a fenntarthatóság és a tudáshasználat a vidékfejlesztés kulcsfogalmaivá váltak. Ennek ellenére a változó vidéki hatalmi viszonyokra, az érdekekre, illetve a projektekből használt tudás társadalmi forrására kevés tudományos figyelmet fordítanak. Csurgó Bernadett, Kovách Imre és Eva Kučerová tanulmányukban a CORASON kutatás esettanulmányai alapján mutatják be a tudás értelmezésének változatait és felhívják a figyelmet a fejlesztési projekteket uraló tudományos, közigazgatási és helyi elitek hatalom-tudás szövetségére, amelynek következményeként lehetőség van a fenntarthatóság értelmezésére (Csurgó–Kovách–Kučerová 2007, 137–138). Összességében a tervezéshez és a menedzseléshez szükséges szaktudás a projektosztály megjelenéséhez és a projektszemlélet elterjedéséhez, valamint a közigazgatási struktúra átszerveződéséhez vezetett. A forráselosztásban megjelenő új szereplőcsoportnak közvetítő funkciója van a döntéshozók és a fejlesztési források felhasználói között. Hatalmát a projektmenedzsmenethez kapcsolódó szaktudása adja, amely által más szereplőcsoportoknál jobban tudja érvényesíteni különböző társadalmi és gazdasági érdekeit. Fontos azonban megjegyezni, hogy a helyi fejlesztés sokszereplős struktúrájában egyik szereplőnek sincs kizárólagos hatalma a másik felett (Kovách 2013, 158).

Eddigi megfigyeléseim, kutatási eredményeim alapján Kovách Imre értelmezése a magyarországi vidékfejlesztési folyamatokról a vizsgált székelyföldi térségben is érvényes, azzal a különbséggel, hogy itt a projektosztályt többnyire a helyi elithez tartozó szereplők alkotják és kevésbé külső szakemberek (Kovách 2008, 113–128).

Az elmúlt 20–25 évben a helyi társadalmak kormányzását nagymértékben átforgalmazták az intézményi és hatalmi változások. Ez azt jelenti, hogy a többszereplős helyi fejlesztésben a projekt lett az új tevékenységi forma. A LEADER program például egy ilyen sokszereplős hálózatként működik a helyi fejlesztésben, amely összekapcsolja a helyi, nemzeti és EU-s szintű folyamatokat és szereplőket (Kovách 2008, 113–128). A piacgazdaság elvei szerint végzett projektszerű tevékenység ebben a térségben is azt eredményezte, hogy a megfelelő mennyiségű tőkével és erőforrással nem rendelkező települések kiszorultak a versenyből és a fejlesztési folyamatokba való bekapcsolódásuk problémássá vált. Ebben a versenyben a tudástőkének van a legmeghatározóbb szerepe, amely Kovách szerint a helyi fejlesztési folyamatokban többféle formában megjelenik és elemzése hozzásegít a folyamat, a vidékfejlesztési politikák hatásának megismeréséhez (Kovách Imre 2007). Bruckmeier három tudásformát különít el. Az egyik a tudományos tudás, ami explicit, jól dokumentált, intézményes körülmények között elsajátítható. Olyan elméletek, tudományos módszerek, kutatások ismerete tartozik ide, amelyek alkalmazásához szükség van a helyi tudásra is. A második tudásforma a helyi tudás, ami tényszerű, kísérleti jellegű és informális módon elsajátítható. A harmadik pedig a menedzseri tudás, ami eszközök, ötletek, a jogi, intézményi, pénzügyi rendszer ismeretét jelenti, valamint helyi és tudományos tudáselemekkel egyaránt rendelkezik (Bruckmeier 2004). Ezt elsősorban a projektosztály közvetíti, amelyhez tartozhat a településeken kívülálló, hétköznapi ember is (Csurgó–Kovách–Kučerová 2007, 139–140).

A vizsgált térség települései számos helyi adottsággal rendelkeznek, azonban sok esetben hiányzik az a helyi, illetve menedzseri tudás, amely révén be tudnának kapcsolódni a nemzeti és EU-s szintű fejlődési folyamatokba. A tudás azért a legfontosabb tőke, mert általa nagyon sok külső erőforrást be lehet hozni az elmaradott településekre. Ugyanakkor megfelelő tudással és eszközökkel olyan hiányzó elemek is építhetők egy településen, mint például a társadalmi részvétel, település imázs, vagy a hálózatok. Az elmaradott települések számára megfelelő tudástőke hiányában nem marad más hátra, mint a külső szereplők bevonása, a tudástőke bérlése. A külső tudás, amennyiben nem találkozik helyi koncepciókkal, pontszerű fejlesztéseket eredményez és magában hordozza a hátrányos helyzet fokozásának veszélyét.

A vizsgált térség önkormányzatai esetében az figyelhető meg, hogy a tudás és a humán erőforrás függvényében a kisebb pályázati források az önkormányzat alkalmazottainak segítségével kerülnek lehívásra, a nagyobb projektek esetén azonban külső segítség (általában pályázatirot, vagy pályázatirot céget) bevonására van szükség. Ennek értelmében a projektosztályhoz a külső szereplő csak akkor tartozik, amikor már nem

elégendő a helyi tudás. A piaci viszonyok gyors változásának mintájára az osztály összetétele is gyorsan változik, általában projektekhez kötött. Sok gyorsan fejlődő település van, ahol a helyi politikai, gazdasági elit képezi a projektelitet. A politikai elit szerepét viszont a projektekben nagymértékben gyengíti a többnyire négy éves mandátumokhoz kötött felelősség és szerepvállalás. Mivel a projektek ellenőrizhetősége a legtöbb esetben jóval továbbmutat ezen az időkereten, megtörténhet, hogy teljesen kicserélődik egy ilyen módon szerveződő projektcsoport, ami később fenntarthatósági és ellenőrizhetőségi problémákhoz vezethet.

Összességében tehát a projekt új kormányzási technika lett a vidékfejlesztésben, amely piaci berendeződésre kényszeríti a helyi fejlesztés szereplőit, illetve időnként új szereplők bevonását teszi szükségessé. Sjöblom (2013) szerint az elmúlt néhány évtizedben végbement egy változási folyamat a kormányzat részéről a kormányzás irányába, amelyben a kormányzás olyan közigazgatási és politikai irányítási mód, amelyet a szereplők csoportjai között kialakuló hálózatok működtetnek. Ezekben a hálózatokban a pályázati források lehívásával foglalkozó szakértői csoportnak közvetítő szerepe van a döntéshozók és a forrásfelhasználók között. Ezenkívül nagy befolyást gyakorol a vidékkép kialakítására, a térhasználatra, illetve a közösség identitására is, tehát egyértelmű, hogy ez a csoport a döntéshozókkal együttműködve egy új, befolyásos kategóriát képez (Kovách 2008, 113–128). Éppen ezért szükséges erre a domináns szereplőcsoportra irányítani a kutatói figyelmet. Elsősorban azt fontos tudatosítani, hogy ez a kategória létezik, de a továbbiakban lényeges volna megvizsgálni a társadalmi összetételt is. Nem mindegy, hogy ezek a csoportok lokális vagy globális szinten milyen érdekekkel, értékekkel és kapcsolatrendszerrel, illetve mekkora befolyással rendelkeznek. A projektosztály társadalmi összetételével kapcsolatban, ahogyan Kovách Imre is megjegyzi, hogy egyelőre még kevés az ismeretünk, nem tudjuk, milyen iskolázottsággal, értékekkel, érdekekkel, kapcsolatokkal rendelkeznek, ami nagyon fontos volna, ugyanis ez az a kategória, amely meghatározza a helyi fejlesztési folyamatokat (Kovách 2008, 113–128).

Az új, közvetítő szereplők csoportja szoros összefüggésben áll a kultúragazdaság fogalmával. A szakirodalomban ez a fogalom Christopher Ray (1998, 3–20) nevéhez fűződik, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy Nyugat-Európában jelentősen átalakult a térhasználat és a kulturális jegyek (hagyományok, történelmi helyek, ünnepek, folklór stb.) kulcserőforrásokká váltak a területfejlesztésben, ugyanis lokális tartalommal töltik fel a gazdasági ágakat, ezáltal hozzásegítenek a helyi társadalmak integrációjához, a szocio-gazdasági stabilitás eléréséhez. Az ilyen jellegű fejlesztések az Európai Unió fejlesztéspolitikája által is szorgalmazva vannak. Ilyenek például a LEADER programok. A területfejlesztés ilyen megközelítése a projektek intellektuális és kulturális termékeire és az intellektuális tőke, tehát az erre vonatkozó tudás birtokosaira irányítja a figyelmet, ugyanis a sikeres pályázati részvétel nagymértékben hozzájárul a helyi

javak és szolgáltatások eladásához és ezáltal a vidék fejlődéséhez. Egy másik fontos elemzési szempont, amely szintén a projektosztály felemelkedéséhez kapcsolódik, az az együttműködés új formája. Fontos kérdés, hogy a vidékfejlesztésben megjelenő új szereplők átrendezik a meglévő hatalmi viszonyokat, vagy tevékenységük kizárólag gazdasági marad, ugyanis a több szereplőcsoport fokozott együttműködéséből adódóan sok esetben nehéz eldönteni a helyi javak és szolgáltatások imázsára és eladására gyakorolt hatás mértékét, nem beszélve a fejlesztéspolitikákra és a szabályozásra gyakorolt hatásról (Kovách–Kristóf 2007, 105–119).

Az újszerű vidékfejlesztési rendszerben különböző társadalmi helyzetű és érdekű szereplőknek kell együttműködniük nem csak település szinten, ugyanis a térségi szintű projektek elterjedésével szükségessé vált a településközi együttműködés is. Ebben az esetben a kapcsolati tőke nagymértékben meghatározza azt, hogy ki vehet részt a projektben és azok, akik nem hajlandóak a meghatározott cselekvési és viselkedési módokhoz alkalmazkodni, azok ebben a rendszerben igencsak nehezen tudnak erőforrásokhoz jutni (Csurgó–Kovách–Kučerová 2007).

A településközi együttműködések számos fejlesztést eredményeztek az elmúlt két évtizedben, de ugyanakkor állandó problémát jelent a források egymás közötti elosztása, az érdekszerű, csupán a projekthez kapcsolódó, ideiglenes társulási formák. Ezekben azt láthatjuk, hogy a projektek új hatalmi viszonyokat hoznak létre és hatalommal is rendelkeznek a résztvevők fölött, ugyanis jelentős mértékben befolyásolják a forrásokból részesülők, illetve kimaradók pozícióit (Kovách 2007). Ebben az új kormányzási formában a hatalom legitimálásának legfontosabb eszköze a projekt, és ez elsősorban a projekt osztályhoz tartozik. Sjöblom a projekt meghatározására egyrészt a PMI (1996) instrumentális és normatív definícióját használja, amely szerint a projekt ideiglenes erőfeszítés egy termék vagy szolgáltatás létrehozása érdekében. Az Európai Unió a projekt meghatározásában a projektmenedzsment szakirodalmához igazodik, amely szerint a projekt egyszeri, megismételhetetlen beavatkozás bizonyos célok elérésére fix költségvetéssel és időkerettel (Sjöblom 2013, 41). Az Európai Unió támogatási elvei szerint a tevékenységformák legtöbb részét projektnek nevezi, amely összekapcsolja a vidékfejlesztési eszméket és gyakorlatokat (Csurgó–Kovách–Kučerová 2007). A projektek a megváltozott intézményi struktúrában egyre inkább elterjedt, ideiglenes (például pályázatíró cégek) és állandó szervezetek (például kistérségi irodák, közbirto-kosságok, civil szervezetek) együttműködése révén jönnek létre. Fontos megjegyezni, hogy a projekt az időtartam, a költségvetés és a meghatározott cél függvényében lehet teljesen elszigetelt, de generalhat új projekteket, vagy akár ismétlődhet is. Projekt elkezdődhet a közigazgatási, civil, gazdasági, de a magán szférában is. Láthatjuk tehát, hogy a projektifikáció a társadalom minden szegmensére hatást gyakorol, sok szereplőcsoport a projektek révén gyakorolja és legitimálja hatalmát. A projektnek mint rendszernek négy jellegzetessége különíthető el, amely révén elemezhető a projekt hatalma,

illetve a rendszerhez való alkalmazkodáshoz szükséges tudás: a vidékfejlesztés speciális célrendszere, a tudásfelhasználás, a szereplők közötti együttműködés és a projektek adminisztratív szabályai (Csurgó–Kovách–Kučerová 2007, 142). A hivatkozott szerzők szerint a projekt hatalma abból adódik, hogy a vidékfejlesztésben egyetlen olyan szereplő sincs, aki a fejlesztési célok eléréséhez szükséges, elegendő tudással és erőforrással rendelkezne és ez keretek közé szorítja és alkalmazkodásra kényszeríti a különböző szereplőket, szereplő csoportokat. Mivel a vidékfejlesztési rendszer erőteljesen szabályozott, az a szereplő lehet sikeres benne, aki a szabályoknak és az adott kereteknek megfelelően tudja megfogalmazni céljait, elképzeléseit. Ez számos korlátot, de lehetőséget is jelent, amelyek általában egy település, egy régió vagy kistérség erőforrásaihoz kötöttek, és ha a szereplők felkészültek és képesek tudásuk intenzív felhasználására, nagymértékben tudják érvényesíteni egyéni érdekeiket. Az intenzív tudáshasználat vonatkozik a termékek előállítására, értékesítésére, tehát a marketingtevékenységre is. A projekt rendszeréhez való alkalmazkodás kényszere leginkább a projektek adminisztratív szabályaiban jelentkezik, ugyanis előre meghatározott és elkerülhetetlen szabályok, előírások vannak, amelyek ismerete speciális, menedzseri tudást igényel. A menedzseri tudás felértékelődése még inkább hozzájárul a projekt osztály felemelkedéséhez és hatalmához (Csurgó–Kovách–Kučerová 2007, 142). A bemutatott jellegzetességekből illetve a szereplők közötti hierarchikus viszonyokból adódóan ez a rendszer magában hordozza az újrabiurokratizálódás veszélyét, amely nagymértékben megkérdőjelezi a demokratikus elvek érvényesülését. A gyakorlatban az történik, hogy a rendszerhez a szereplők eltérő módon alkalmazkodnak és sok esetben jellemző a normáktól eltérő, individuális érdekérvényesítés (Kovách 2007).

A fenti áttekintés egy új vidékfejlesztési szereplőcsoport, a projektosztály megjelenésére és hatalmi pozíciójára hívja fel a figyelmet, amelyet a vidékfejlesztés intézményrendszerének átalakulása, projektjesítése eredményezett. A vidéki térségek eltérő módon alkalmazkodnak az új struktúrához és legtöbb esetben kénytelenek a szakértők külső csoportjához fordulni versenyképességük megőrzése érdekében. A fenntartható fejlődés ebben a struktúrában az eddigiéknél sokkal nagyobb mértékű kooperációt és koordinációt igényel település és térség szinten egyaránt.

Kérdéscsoportok. Első eredmények

Interjúkérdéseim négy csoportba sorolhatóak: tényfeltáró kérdések a térségről, a településről, együttműködéssel kapcsolatos álláspontok, projektekkel kapcsolatos tapasztalatok, valamint jövőbeli elképzelések. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az interjúk még feldolgozás alatt állnak, de az első eredmények alapján három szempontot emeltem ki az interjúk elemzése során: a településközi együttműködést, a tudáshasználatot, illetve a fejlesztéspolitikai elképzeléseket. Ezeket az elemzési szempontokat a Kovách

Imre által szerkesztett kötet alapján tartom fontosnak alkalmazni (Kovács 2007). Egy negyedik, átfogó szempont a narratívátípusok elemzése, amelyet Reto Soliva nyomán alkalmazok, aki mezőgazdasági szereplők területhasználattal, biodiverzitással kapcsolatos nézeteit kategorizálta (Soliva 2007, 62–74). Úgy gondolom, hogy az általa megfogalmazott narratívátípusok előfordulását vidékfejlesztési szempontból célszerű más szereplők esetében is elemezni.

A településközi együttműködésekkel kapcsolatos kérdésekre válaszolva kivétel nélkül mindegyik interjúalany számára fontos viszonyítási pont a 2004-es év, amikor a települések közigazgatásilag szétváltak egymástól. Ezzel párhuzamosan beindult egy önállósodási, versengési folyamat a települések között, amelyet nagymértékben felerősített az új vidékfejlesztési szemlélet, illetve az Európai Unió források elterjedése. Az interjúalanyok sok esetben a projektek sikerességét, a sok lehetőséget is ezzel az önállósodási folyamattal hozzák összefüggésbe és nem az Európai Unióhoz való csatlakozással:

„2004-ben váltunk le ugye a nagy községtől. Ez egy jó döntésnek bizonyult akkor, s utólag nyilván így a 10 év távlatából egyértelműen mindenki számára, ez nem kérdés, hogy ez egy bölcs és okos döntés volt.” (3. interjú)

2004 előtt a térség nyolc települése négy községbe csoportosult: Madéfalva, Csíkszentdomokos, Csíkkarcfalva és Csíkdánfalva községbe. Ennek a négy községnek a társulásával jött létre 2000-ben a Felcsík Kistérségi Társulás, amelyhez 2004-ben csatlakozott a négy újonnan levált település, Csíkmadaras, Csíkszenttamás, Csíkrákos és Csíkcsicsó, 2005-ben pedig Balánbánya város. Balánbánya ebben a társulásban egy nem csupán fizikai értelemben elkülönülő egységet képez, a legtöbb esetben az interjúalanyok sem tesznek róla említést. Az egyik interjúalany elmondása szerint Balánbánya helyzete a társulásban kérdéses, mert sok mindentől kizáródik, vagy ő kéri a kihagyását.

A Felcsík Kistérségi Társulásnak fontos szerepe van a településközi együttműködésben, ugyanis rendszeresen, havonta szerveznek megbeszéléseket, ahol a polgármesterek megbeszélhetik elképzeléseiket, tapasztalatot cserélhetnek. A társulásról mindenki pozitívan nyilatkozott, de a beszélgetésekből összességében az derült ki, hogy ez az együttműködés időszakos, projektalapú, hiányzik a közös identitás, a térségi szintű gondolkodás, ami fejlesztéspolitikai szempontból egy nagyon lényeges problémára hívja fel a figyelmet.

Ebben a társulásban Balánbányán kívül Madéfalva és Csíkcsicsó is különös helyzetben van, ugyanis az itt élő emberek ezeket a településeket nem tartják Felcsíkhöz tartozónak, ami a fejlesztési elképzelésekben is megmutatkozik. Ebből a szempontból több interjúalany negatívan nyilatkozik, ahogyan az alábbi interjúrészlet is szemlélteti: „valamikor a '90-es évek végén, 2000-es évek elején Megyei Tanács szinten elmondták, hogy kistérségeket kell létrehozni, s nagyjából megmondták melyiket, hányat s ki lesz e vezetője ... ha nem volt egy alulról jövő kezdeményezés, felülről neki kellett fogni, s lett amilyen lett.” (4. interjú)

Egy másik elemzési szempont a tudáshasználat. Ezt a szempontot egyelőre a 8 polgármesterrel készített interjúk elemzésekor alkalmaztam.

Az interjúalanyokkal folytatott beszélgetések során arra a következtetésre jutottam, hogy többnyire összetett tudással rendelkeznek, helyi, tapasztalati és menedzseri tudáselemekkel. A tudományos tudáselemek ezen a területen kevésbé vannak jelen, a pályázatíráshoz szükséges tudást kívülről, a pályázatíró cégek által hozzák be a településre. Ez azzal magyarázható, hogy szakképesítésüket egyéb területen szerezték, és értelemszerűen pozíciójukat nem a tudományos tudásuk következtében szerezték meg. Megfigyeléseim szerint a térségre jellemző, hogy nincs elég tudással, erőforrással rendelkező szereplő, ami együttműködésre, alkalmazkodásra kényszeríti a településeket és számos feszültség forrását képezi. A kívülről jövő tudás alkalmazását az alábbi két interjúrészlet is szemlélteti. Ötletek és pályázattal kapcsolatos tudástőke révén a kistérségi iroda és néhány pályázatíró cég fontos szerepet tölt be a térségben.

„Az önkormányzaton kívül vannak olyan cégek, amelyekkel szerződésünk van, konzulens cégek, ez az egyik, jelen pillanatban a kistérségi iroda, a Felcsíki kistérség iroda.” (1. interjú)

„Ez az egy személy időzójelben jelen pillanatban...ez nem csak az önkormányzat pályázati dolgait látja el...nyilván a kisebbekről beszélgetünk, mert a nagyobbak egyértelmű, hogy kinti és nagyobb szakapparátust igényelnek.” (2. interjú)

Összességében megállapítható, hogy az önkormányzati vezetők tevékenysége kétfajta érdek alapján szerveződik. Az egyik tevékenységforma a fejlesztési forrásokat biztosító projektek megvalósítása, amelynek legfontosabb szerepe a hatalmi pozíció legitimálása. A másik a helyi forrásokra alapuló, helyi tevékenységeket ösztönző projektek megvalósítása. A térségben többnyire az első típusú megvalósítások dominálnak, ami számszerűen komoly előrelépés, de fenntarthatósági szempontból problémát jelent. Működőképes, helyi igényeken alapuló fejlesztés Felcsíkon az elmúlt 10–15 évben a középületek felújítása, a piacterek rendezése, ravatalozók építése, infrastrukturális beruházások (víz, gáz bevezetése, közutak felújítása), törpe vízerőmű építése, kulturális rendezvények, pl. Hagymafesztivál Madéfalván, Gyerek szüreti bál Szenttamáson, Gyerek tánc tábor Madarason. Térségi szintű, életképes kezdeményezések: műjégpálya létrehozása, Felcsíki TánCFesztivál, Önkéntes Tűzoltóság. A megvalósítások közül a ravatalozók megépítését emelném ki legsikeresebb példaként, ugyanis erre az esetre jellemző teljes mértékben a helyi igények, illetve a támogatási lehetőségek találkozása.

A térségi települések polgármestereinek fejlesztésekkel kapcsolatos mentalitását az alábbi interjúrészlet szemlélteti: „Hát, ha az ember azt akarja, hogy a következő választáson nyerjen, akkor az utakat javítsa, mert ez az ami, ez az első, mert az embereknek tudom, hogy nekik édes mindegy, hogy építhetsz hokipályát, építhetsz akármit nekik az úton, ahol járnak az a fontos, az első az út, tehát ebből a szempontból. Ha egyéb valami olyanokra kellene pályázni, hogy ahogy mondtam, hogy a fiatalság is most már

kezdjen itthon maradni, legyenek munkahelyek, legyen valami olyan dolgokat, ahol turizmust lehet vonzani.” (2. interjú)

A fejlesztéspolitikai elképzeléseket Reto Soliva (2007) narratívátípusai szerint kíséreltem meg elemezni. Reto Soliva mezőgazdasági szereplők területhasználatlaltal, biodiverzitással kapcsolatos nézeteit négy narratívátípus szerint különíti el: van a természetközeli narratíva (wilderness narrative), amely a természeti értékek, tartalékok megőrzését helyezi előtérbe; a modernizációs narratíva (modernisation narrative), amely a folyamatos technológiai fejlődésre és a külső támogatásra fókuszál; a megélhetési narratíva (subsistence narrative), amely a megélhetési típusú gazdaságfejlesztésben gondolkodik; az endogén fejlesztési narratíva (endogenous development narrative), amely a térség endogén adottságaira összpontosít, beleértve a tájat is.

Az interjúalanyok esetében a megélhetési és endogén narratíva jelenlétét figyeltem meg, ahogyan az alábbi interjúrészletek is szemléltetik:

„Mindenképpen, mindenképpen valami olyan nagy, nagyobb ipari céget, s ipari parkot kialakítani, ahol a felcsíki fiataloknak is tudnánk munkát biztosítani.” (3. interjú)

„Egy húsfeldolgozóra van adottság. Szeretnék egy ilyen ribizli feldolgozó részt, tehát egy ilyen fekete ribizli, mert most már nagyon sokan telepítettek most már, ma-holnap hektárok vannak betelepítve, az is egy nagyon fontos lehetőség volna a környezetnek.” (5. interjú)

„Mindenképp a szépítésben mennék, a parkosítás, a zöldövezet, a szebb életkörülmények, közterek és a többi és a többi ... ez irányba mozdítanám ki, pontosan az említett turisztikai okok miatt, hogy akkor látszana is, legyen egy szép település.” (3. interjú)

Összegzés

Tereptapasztalataim nagymértékben hozzásegítettek a doktori kutatásom gyakorlati megalapozásához. A terepen kiindulópontként számos új ötlettel gazdagodtam azzal kapcsolatban, milyen személyekkel lenne célszerű még interjút készíteni annak érdekében, hogy pontos képet kapjak az aktuális vidékfejlesztési folyamatokról. Ennek következtében tervezek interjút készíteni közbirtokossági elnökökkel, iskolaigazgatókkal, közösségi életben aktív személyekkel, közvélemény-hordozókkal, illetve a gazdasági szféra képviselőivel. Ezenkívül fontosnak tartom felvenni a kapcsolatot olyan pályázattírókkal, illetve a kistérségi társulások kialakításában, a 2000-es évek elején domináns szerepet játszó szereplőkkel, akik annak ellenére, hogy nem minden esetben élnek Felcsíkon, ötleteikkel, szemléletükkel nagy hatással voltak/vannak a helyi vidékfejlesztési folyamatokra.

Terepmunkám során számos új kérdés, dilemma felmerült a vizsgált témával kapcsolatban, amelyeket a továbbiakban célszerűnek tartok megvizsgálni: melyek a LEADER programmal kapcsolatos térségi tapasztalatok? Milyen szinten érvényesülnek az EU-s,

demokratikus elvek? Hogyan lehet egyszerre innovatív és fenntartható projekteket megvalósítani súlyos társadalmi, és megélhetési problémák mellett? Hogyan viszonyul a helyi közösség a megvalósított projektekhez?

Irodalom

- Bruckmeier, Karl. 2004. *CORASON – Framework for the Analysis of Rural Sustainable Development*. www.corason.hu.
- Czibere Ibolya–Kovách Imre. 2013. Projekt dilemmák. In *Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés*, szerk. Czibere Ibolya–Kovách Imre. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Csurgó Bernadett–Kovách Imre–Kučerová, Eva. 2007. Hatalom és tudás az európai vidékfejlesztésben In *Vidékiek és városiak: A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*, szerk. Kovách Imre. 137–157. Budapest: L'Harmattan–MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Cabbidu, Francesca–Pettinao, Daniela. 2012. *External Knowledge, Territorial Inertia and Local Development: An Exploratory Case Study. European Planning Studies*.
- G. Fekete Éva. 2008. A fejlődés és versenyképesség értelmezése kevésbé fejlett térségekben. In *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*, szerk. Lengyel I.–Lukovics M. 130–152. Szeged: JATEPress.
- Kelemen Eszter–Megyesi Boldizsár–Nagy Kalamász Ildikó. 2007. A tudásinterakció szerepe a vidéki térségek fenntartható fejlődésébe. In *Vidékiek és városiak: A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*, szerk. Kovách Imre. Budapest: L'Harmattan–MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Kovách Imre. szerk. *Vidékiek és városiak: A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan–MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Kovách Imre. 2008. Önkormányzati hatalom, projektesítés és az új kormányzás In *A területfejlesztés útjai az Európai Unióban*. 113–128. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Kovách Imre–Kristóf Luca. 2007. Közvetítő szereplők a vidéki javak és szolgáltatások piacán. In *Vidékiek és városiak: A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*, szerk. Kovách Imre. 105–119. Budapest: L'Harmattan–MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Kovách Imre. 2013. A felemelkedő projektosztály. In *Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés*, szerk. Czibere Ibolya–Kovách Imre. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Megyesi Boldizsár. A magyar lakosság vidékkel kapcsolatos attitűdjei. In *Vidékiek és városiak: A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*, szerk. Kovách Imre. 27–43. Budapest: L'Harmattan–MTA Politikai Tudományok Intézete.

- Ploeg, J.D. van der et al. 2000. Rural Development: From practices and Policies towards Theory. *Sociologia Ruralis* 40 (4): 391–408.
- Ray, Christopher. 1998. *Culture Economies: a perspective on local rural development in Europe*. Newcastle: Centre for Rural Economy.
- Soliva, Reto. 2007. Landscape Stories: Using Ideal Type Narratives as a Heuristic Device in Rural Studies. *Journal of Rural Studies* 23: 62–74.
- Sjöblom, Stefan. 2013. Bevezető: a projektesített közszféra felé – a projektesítés jelensége. In *Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés*, szerk. Czibere Ibolya–Kovách Imre. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA

Hétköznapi etnicitás egy kárpátaljai város életében

Az etnicitás vizsgálatán keresztül a valódi problémákat igyekszünk bemutatni, arra keressük a választ, hogy a népcsoport tagjainak megítélése mikor válik gondná, pontosabban a népcsoportra vetített negatív kategorizáció az egyén életét mikor milyen élethelyzetekben nehezíti. Szeretnénk rávilágítani, hogy kárpátaljai magyarság számára gócpontként számon tartott városban hogyan viszonyulnak az etnikumok egymáshoz, kiemelve a magyarság hétköznapi életének vizsgálatát. Beregszász hétköznapi etnicitás vizsgálata az új ukrán gazdasági és politikai helyzet következtében mindinkább lényeges kutatási területté vált.

Kulcsszavak: hétköznapi etnicitás, Kárpátalja, Beregszász

Bevezetés

Több elemzés is napvilágot látott már a kárpátaljai magyar identitással kapcsolatosan (vö. Orosz–Molnár 2007, 185–243; Csernicskó–Soós 2002, 91–135; Gereben 1999, 278; Gereben 2005; Hires–László 2010, 124), ezek többé-kevésbé olyan jellegű vizsgálatok voltak, amelyek az identitás képlékenységét, a konstruktivista szemléletet figyelmen kívül hagyták. Az eddigi vizsgálatok azt a strukturalista szempontot követték, amely az identitás kemény tulajdonságait hangoztatva statikus mivoltát értelmezi nemzeti keretek között, míg az újonnan elterjedt etnicitás-vizsgálatokban azokra a „puha” identitást alakító tényezőkre keresik a választ, amelyek az etnikai csoporthoz tartozás során relevánssá válnak egy személy identitásának alakításában (Brubaker–Cooper 2000, 1–47). Vagyis az utóbbi szemlélet nem zárja ki az identitás alakulását, esetlegesen a teljes megváltozását sem. A konstruktív identitás jellemzői – konstruáltság, esetlegesség, labilitás, sokféleség, képlékenység – olyannyira gyökeresen megváltoztatták az identitás vizsgálatát, hogy a korábbiól teljesen eltérő megvilágításban, fogalmakkal írják le az etnikai csoportokhoz tartozást (Brubaker–Cooper 2000, 1–47; Stachel 2007, 3–33). Az identitás kulturális meghatározottságát hangoztató Barth (1969) alkotta meg az etnikai határok fogalmát, ahol kulturális elemek alkotják az etnikai határokat. Ezzel a nézőpontváltással kezdődött el az etnicitás vizsgálata a kategorizálás (identifikáció) szempontjából, ahol különböző társadalmi tevékenységek etnikai tartalma in túl annak relevanciáját is vizsgálják az etnikai határok létrejöttében. Munkámban Brubaker és társai (2005/2011) által végzett hétköznapi etnicitás vizsgálatára alapozok, akiknek kolozsvári vizsgálata tükrözi a fent jelzett nézőpontváltást. Brubaker és kutatótársai figyelmüket az erdélyi magyarok és a románok közötti etnikailag meghatározott tevékenységekre, kapcsolatokra, viszonyokra fordították. Annak ellenére, hogy

több támadás érte a vizsgálatot és megközelítésük néhány szegmensét (Messing 2006, 215–221, Lőrincz D. 2008, 240–256; Marác 2015, 25–46), mégsem sikerült eddig az övékéhez hasonló összefogottsággal és átgondoltsággal bemutatni a konstruktivista nézőpontot egy etnicitással kapcsolatos empirikus vizsgálatban.

Beregszász városában élő magyarok és ukránok hétköznapi etnicitásának vizsgálatát tervezem a disszertációm megírásához. Elemzésem főként a tervezett fókuszcsoportos interjúkra épül. A továbbiakban egy próbavizsgálat eredményein járom körül azokat a témaköröket, amelyekkel a jelenleg zajló vizsgálatban már foglalkozom.

A konstruktivizmus és az etnicitás

A konstruktivizmus mint tudományos nézőpont elterjedését követően több irányzata alakult ki, amiknek lényege a változékonyság jelentősége, irányzatonként különböző cselekvésekre, tevékenységekre, aktorokra vezetik vissza a módosulást kiváltó jelenségeket. Különböző csoportosítások láttak napvilágot, melyek attól függően lettek kialakítva, hogy mely tudományág, mely kutatási kérdés kapcsán lett kidolgozva az adott kategóriarendszer. A társadalommal, politikai jelenségekkel kapcsolatosan például Checkel három konstruktivista irányzatot említ: hagyományos (conventional), leíró/értékelő (interpretative) és kritikai (critical). Szerinte a hagyományos az Egyesült Államokban terjedt el, míg a másik kettő Európában. A hagyományos megközelítés a normák szerepét vizsgálja a nemzetközi politika és az identitás aspektusából. A leíró/értékelő és kritikai megközelítésben az állam identitásrekonstrukcióját elemzik, ahol kulcsfontosságú szerepet tulajdonítanak a nyelvnek, amit a diskurzus elemzés mentén világitanak meg (Checkel 2006, 57–76; Kóváriné Ignáth 2008, 40). A felosztás magyarázatában az európai és az amerikai megközelítés szembeállítását a csoporthoz való tartozás alapján Marko (2004, 161–185) is bemutatta, szerinte ott, az individualisztikus liberalizmuson alapuló amerikai társadalomban a csoporthoz tartozás mellőzése az elfogadott egyéni esélyegyenlőség megvalósítása érdekében történik. Az európai érték- és normarendszert történelmi eseményekre visszavezetve (a kommunárius „filozófia” és a „jóléti állam paradigma”) csoport- és eredményközpontúnak írja le, ahol a csoportok esélyegyenlőségének megteremtése a cél. A konstruktivista megvilágítás és a csoporthoz tartozás relevanciája a két eltérő kulturális és társadalmi berendezkedésnek köszönhetően eltér. Brubaker (2001, 60–66) megközelítésében az etnicitás vizsgálatára úgy helyezi a hangsúlyt, hogy kizárja az elemzési egységekből az összes csoport elemzését, így az etnikai csoportokat is. Ugyanis szerinte hajlamosak vagyunk a csoportokat objektívizálni, vagyis belülről homogén, kívülről lehatárolt jelenségként kezelni. A jelenséget „csoporthoz tartozásnak” nevezi. A megvalósított kutatásban is ezt a megközelítést próbálták igazolni (Brubaker–Feischmid–Fox–Grancea 2011), ám többen támadták a vizsgálatot (Messing 2006, 215–221; Lőrincz D. 2008, 240–256), és a hangsúly az

elméleti megközelítésből kizárt csoportokban való gondolkodáson volt. Messing szerint „csoport szemléletű” megnevezés sokkal jobban tükrözi a Brubaker által megalkotott „groupism” kifejezést (Messing 2006, 215–221). Messing (2006, 220–221) szerint két kérdés merül fel a „groupism” jellegű megközelítések kapcsán: elsőként, hogy a szociológia a társadalmi jelenségek leírására hivatott, és ezt csoportok elemzése nélkül nem képes véghezvinni, másrészt, hogy az identitás a csoporton belül konstruálódik és él. Az angolszász országokban elfogadott egyénközpontú szemlélet érződik Brubaker megközelítésében, ahol a csoportok nélküli etnicitás válik dominánssá, szemben az európai gondolkodással, ahol a csoportokban gondolkodásnak múltja van, benne és általa konstruálódik az etnicitás.

A konstruktivizmus ellentétékeként szokás említeni az identitás kapcsán a strukturalizmust (Brubaker 2001; Brubaker 2006), illetve a primordializmust (Hale 2009, 57–94). Mindkét irányzatnak lényege, hogy az identitást és ezzel együtt csoporthoz – jelen esetben etnikai csoporthoz – tartozást úgy képzei el, hogy minden csoportnak megvannak azon sajátos összetevői, tulajdonságai, amelyek statikusak és nem változnak. Bár mindkét irányzat képviselői tagadják, hogy nézetükben a csoporthoz tartozás kritériumrendszere kőbe vésett tulajdonságokat tartalmazna, mégis az egyes csoportok meghatározásához használt tulajdonságokat egyértelműnek, elengedhetetlennek valamint állandónak tartják. A csoport milyenségének és kritériumrendszerének kettős megközelítésén túl említést kell tennünk arról, hogy az egyes megközelítések milyen módon viszonyulnak az identitás meghatározásához, és hogy az identitás megalkotásában és módosulásában milyen szerepet vállalnak a különböző csoportok. A referenciacsoport-elmélet és a szimbolikus interakcionalizmus a csoporthoz tartozást ugyanarra vezetik vissza – az egyén tudatosan vagy tudattalanul eldönti, hogy mely csoportokhoz kíván csatlakozni. Azzal a különbséggel, hogy az előbbinél az az álláspont, hogy az egyén identitása különböző csoportokhoz tartozása révén alakul (Erikson 1968; Merton 1995), míg az utóbbinál a közös szimbólumrendszer által közvetített társadalmi interakció szervezési elveinek elemzésére fektetik a hangsúlyt, legfontosabbnak a nyelvet tekintik. Ez utóbbi esetben tehát az individuum cselekvéseire a környezetétől szimbólumrendszerek segítségével kap választ (Goffman 1981; Berger 1977). Hale (2009, 57–94) az identitás magyarázatára, valamint ez etnicitás meghatározására kereste a választ, amikor összefoglalta, kik és miként tekintettek eddig az etnicitás vizsgálatára, és ebben miként tekintettek az identitásra (valamint egy saját meghatározást is olvashatunk az identitás képlékenységével kapcsolatban, valamelyest strukturalista állásponttal vegyítve). „Egyesek számára ez egy bizonyos csoporthoz való tartozás vagy kötődés érzelmekkel terhelt tudat (Connor 1993, 373–389; Horowitz, Donald 1985; Shils 1957). Mások számára az etnicitás a jelentéstelített szimbólumok hálójába való beágyazottságot jelent (Geertz. 1973; Smith 2000). Megint mások az etnicitást társadalmi konstruktumnak vagy eldöntendő választásnak látják (Anderson 1991; Barth

1969; Royce 1982). Egy közelmúltban megjelent értelmezés elsősorban kognitív folyamatként kezeli (Brubaker 2001, 60–66). Egyesek az etnicitást egyenesen nepotizmuson alapuló biológiai túlélési ösztönnek nevezik (van den Berghe 1981). Néhányan mind ezen fogalmak, elképzelések keverékeként látják (Fearon–Laitin 2000, 845–877; Hale 2009, 57–58). Az említett megközelítéseket lehetne akár abból a szempontból is egymással szembeállítani, hogy az etnicitás létrejöttében a csoport és a hozzá való tartozás játszik fontos szerepet, míg ezzel szemben az etnicitás és a hozzá kapcsolódó identitás egyéni szinten zajlik. Az egyénben kialakuló identitás képlékenységet Brubaker és Cooper elemzi: az identitás alakulását a „puha” tulajdonságú tényezők mentén mutatják be, vagyis, hogy egyéni szinten zajló identitást alakító tényezők mennyire képlékeny jellegűek, „puhák”, szemben azzal a megközelítésekkel (strukturalista, primordialista), amelyek „kemény”, vagyis statikus jellemzők mentén gondolják el az etnikai identitást (Brubaker–Cooper 2000, 1–47).

Barth (1969) megközelítésével a konstruktivista szemlélet átszivárgott az identitás, az etnicitás területére, ahol a kultúra és a kulturális adaptáció játszik fontos szerepet az identitás alakításában. Szerinte az etnicitás szituáció által meghatározott, olyan társadalmi tranzakciók által jön létre, amelyek túllépik magát a kérdéses etnikum határait. Az etnikai határok átjárhatóak, a fölöttük és közöttük történő interakciók ellenére léteznek, az etnikai hovatartozás és csatlakozás szabályai változók, mind sajátosságaik, mind fontosságuk tekintetében (Barth 1969; Jenkins 2002, 243–268). Feischmidt (2010, 7–33) összefoglalja mindazokat az eredményeket, melyek az említett nézőpontváltás következtében az etnicitás kapcsán megjelentek: „Az etnicitás szerintünk mindenekelőtt egy viszonyt és hozzá kapcsolódóan egy strukturálisan is fontos látásmódot jelöl, amely az elhatárolódás és a különbségtétel társadalmi praxisaiban realizálódik. A társadalmi viszonyokba ágyazva a különbségeknek egy meghatározott rendjét hozza létre: ami az etnikai kategóriával jelölteket elkülöníti a homogénnek tekintett jelöletlenektől, és a relációhoz többnyire egy hatalmi viszonyt társít” (Feischmidt 2010, 7–8). Értelmezését úgy folytatja, hogy az etnicitás nem más, mint küzdelem, amit a közösség nevében folytatnak különböző erőforrásokért, melyhez párosul az identitáspolitikai, ami az „intézmények és beszédmódok teremtésével erősíti az alteritás hangjait” (Feischmidt 2010, 7–8). Összességében tehát úgy tekintünk a továbbiakban az etnicitásra mint különböző etnikai kategóriák alapján megalkotott élethelyzetekre, jelenségekre, véleményekre. A kategóriák kulturális töltetének eltérő relevanciájára fektetjük a hangsúlyt, illetve a társas identitás kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kategóriák közötti átjárhatóság lehetőségét sem. Az etnicitás az etnikumok együttélésének vizsgálata lényeges kutatási területté nőtte ki magát (Feischmidt 2010, 7–8; Papp Z. 2015, 118–155), ugyanis a „kulturális és társadalmi különbségek és viszonyok szerveződésének és percepciójának egyik univerzális módját csak általa tudjuk jelölni” (Feischmidt 2010, 20).

Az etnicitás vizsgálatával a nacionalizmus óhatatlanul olyan része lesz témáknak, ami markánsan áthatja elemzést. A nacionalista ideológiák mélyebb elemzése helyett Hobsbawm (1997) szerint nagyobb hangsúlyt kell fektetni azoknak a hétköznapiokba való átszivárgására. A nacionalista ideológiák ilyen jellegű vizsgálatát tartják fontosnak az etnicitás vizsgálatokban a következőket hangsúlyozza (Hobsbawm 1997, Eriksen 2008):

- az ideológiák vizsgálata helyett nagyobb hangsúlyt kell fektetni az egyszerű emberek vágyainak, igényeinek, reményeinek, vélekedéseinek és érdekeinek vizsgálatára, amelyek nem felétlenül nemzetiek;
- a nemzeti azonosságtudat nem feltétlenül zárja ki és oltja ki a társadalmi létet konstituáló azonosságtudatot;
- a nemzeti azonosságtudat alatt értett kifejezések, rövid időn belül változnak és átalakulnak (Hobsbawm 1997; Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea 2011).

Ezt a megközelítést követve Brubakerék úgy fordítják a figyelmüket az elméleti megközelítésen túllépve empirikus elemzésen keresztül az azonosulásra, a nyelvhasználatra, az intézményekre, a hálózatokra és az interakciókra, hogy közben központi figyelmet kap az, hogy a mindennapi tapasztalat mindenre kiterjedően erős etnikai identitások mentén szerveződik (Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea 2011). Barth (1996, 3–25) három különböző szintet különít el az etnicitás vizsgálatára, ahol az etnikai csoport tagjai személyes cselekvéseinek, tapasztalatainak vizsgálatától eljuthatunk az állam, valamint a globalitás szintjéig: a szintek kohéziós összefüggésben állnak egymással. Nézzük részletesen a szintek lényegét: az első szint az, ahol a személyes, személyközi interakciókra, viszonyokra, kapcsolatokra fordítjuk a figyelmünket. A mikroszinten lényegében az egyéni identitás alakulásának a modellezése zajlik, ahol értékek, eszmék, szimbólumok bonyolult kontextusában helyezi el önmagát a személy, valamint folyamatos impulzusoknak köszönhetően – a többi szintről átszivárgó kényszereknek és paramétereknek köszönhetően – létrejön az egyén képlékeny társadalmi hovatartozása. A következő a középszint – ahol különböző célok elérése érdekében közösségeket hoznak létre az etnikai csoport tagjainak mozgósításával: ez a vezetők, vállalkozók, valamint a retorika színtere. A csoport reprodukciója érdekében, illetve különböző ideológiákkal magyarázott tervek életre keltésével terelik mederbe az egyének önkifejezéseit/cselekvéseit, vagyis ezen a szinten „nyer formát az etnicitás határainak és dichotómiáinak számos aspektusa” (Barth 1996, 14). Legvégül a makroszint, ami az állami politika, azon belül is az aktuális rezsimék és a globális diskurzusok és szervezetek, vállalkozások által megalkotott és működtetett törvényes hatalmi rendszer. Minden elméleti és empirikus megközelítés akkor válik igazán alapossá, ha a társadalmi cselekvéseket nemcsak mikro-, hanem makro-környezetében is elemzi (Coleman 1990, 1–23; Wellmann, 1991, 307–342; Szántó 1998, 89–108; Tardos 1998, 3–22). Elemzésünk főként a mikroszintre fókuszál, de nem hagyjuk figyelmen kívül a közép- illetve makroszinten zajló eseményeket sem – mivel két állam is meghatározó szereppel bír a vizsgált közösségre, így a

makroszintű elemzés bipoláris lesz, ahol fókuszálunk Ukrajna nacionalista törekvéseire és Magyarországra egyaránt. Vagyis célunk beemelni a nacionalizmus elemzését abból a megfontolásból, hogy ezzel vizsgálhatóvá válik, mely nézetek és milyen formában szivárogtak át az emberek hétköznapjaiba, vagyis a Barth (1996, 3–25) által megalkotott mikroszintre. A mikroszint feltérképezéséhez személyes életerek vizsgálatát kívánjuk bemutatni: azokat a szerepeket és cselekedeteket vesszük sorra, amelyekben a társadalom tagjai vesznek részt társas érintkezésük során. A szerepeket a szociálpszichológiában úgy határozzák meg, mint „egyének tipikus reagálása egy bizonyos pozícióban” (Goffman 1981, 21). Ahol a szerepen valamint annak kifejezésre juttatásán keresztül megmutatkozik az egyén identitása is, vagyis hogy az általunk képviselt szerepben információkat közlünk tulajdonságokról és kategóriákról (Goffman 1981, 30). Így válna láthatóvá és vizsgálhatóvá a kategóriák relevanciája eltérő élethelyzetekhez igazítva.

A nyelvhasználat szerepe az etnikai határok alkotásában

Barth (1995, 3–25) azt állítja, hogy az etnicitás szubjektív dimenzió, vagyis egyénenként változik, hogy ki mit tart az etnikai kategória fontos kritériumának, lényeges tulajdonságának, ezzel szemben jelenik meg az az állítás, hogy vannak belső, szubjektív tényezők, amelyek rendelkezésre állnak, és felhasználhatók a határok kijelöléséhez, anélkül, hogy ellentéteket keltenének, és a kritériumok legevideensebb elemeként tartják számon a nyelvet (Conversi 1998, 37–55). Viszont csupán a nyelvi különbözőség alapján nem lehet a nemzetek elképzeléseinek mintázatait megmagyarázni, ugyanis ahhoz magukat a nyelveket is külön entitásokként kellene kezelni (Billing 1995, 35–36; Zombory 2011, 33). A szimbolikus interakcionalizmus is azt állítja, hogy a nyelv és annak használata az a szimbólumrendszer, ami elsődlegesként van jelen a cselekvéseik, gondolataink kinyilvánítására (Stachel 2007, 3–33), valamint annak kontrollálására is a nyelvhasználat által érkeznek különböző reakciók a társadalom többi tagjától. Az etnikumok határainak létrejöttében a kulturális elemek közül a legfontosabb szerepet a nyelv tölti be (Barth 1996, 3–25) – az etnicitás meghatározásánál fontosnak tartott elhatárolódás és különbségtétel (Feischmidt 2010, 20) is a nyelvhasználat révén történik legtöbb esetben (Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea 2011, 279). Nem kívánjuk külön entitásként kezelni a nyelvhasználatot, de az etnicitás vizsgálata és bemutatása érdekében különös figyelmet kell szentelnünk a nyelvhasználat elemzésére.

Etnicitás Kárpátalján (Beregszászon)

Az etnikumok együttéléséről Kárpátalján eddig főként olyan vizsgálatok láttak napvilágot, amelyekben a nemzeti mivoltot hangsúlyozó adatokkal próbálták bemutatni a kisebbségi etnikum nemzeti érzelmeit. A határon túli magyarsággal foglalkozó

identitáselemzések érintették a kárpátaljai magyarságot is (vö. Orosz–Molnár 2007, 185–243; Cserniczkó–Soós 2002, 91–135; Gereben 1999, 278; Gereben 2005). Az elemzésekben olyan kategóriákat használtak, amelyek a strukturalista identitás szemléletben gyökereztek – vagyis az identitás képlékenységét hangoztató konstruktív megközelítést nem vették figyelembe (Barth 1996, 3–25; Eriksen 2008, 50). Brubaker és társai (2011) egy olyan összetett elemzést próbálnak meg bemutatni, mely az új és mégis sablonossá vált konstruktív szemléletmódban elemzett identitásformák helyett azt mutatja be, miként konstruálódnak az etnikai és nemzeti konstrukciók. Az identitás konstruktivista (a kemény identitáselemek helyett a puha, képlékeny elemek) megközelítése a hétköznapi etnicitás vizsgálatán keresztül, tehát az erdélyi magyarsághoz hasonlóan a kárpátaljai magyarságra vonatkozóan is érdemes, kívánatos lenne. Maga az etnicitás vizsgálata kvalitatív módszert igényli, így egy adott településen keresztül történne az elemzés, ahol megpróbáljuk bemutatni a kárpátaljai magyarság identitása kapcsán napvilágot látott strukturalista megközelítési elemzések konstruktív megvilágítását. Vagyis, hogy az egyes kategóriák, amelyekkel korábban találkoztunk az identitásvizsgálatokban, pontosan milyen tulajdonságokból, jellemzőkből építkeznek, illetve ezek milyen hangsúllyal vannak jelen az emberek hétköznapijában, és mikor válik relevánssá és kevésbé relevánssá egy hétköznapi jelenség kapcsán az etnikai identitás, mikor gondolkodnak etnikai kategóriák mentén a városlakók.

A helyszín, vagyis a város, amelynek etnicitását a későbbiekben elemezni kívánjuk, azért indokolt terep, mert a kárpátaljai magyarság egy területileg zömében magyarok lakta (76%) térségében járási székhely – kulturális, gazdasági, valamint politikai központ. 2001-ben, a legutolsó népszámláláskor Beregszász Kárpátalja egyetlen olyan városa volt, ahol még a relatív többséget (49,1%) magyarok alkották (Molnár–Molnár D 2005, 82). Az etnikumok Beregszászon területileg nem homogén egységként különülnek el, szegregálva csak a romák élnek, akiket csak érintünk vizsgálatunk során, viszont nem elemzési egységeink. A két domináns etnikum, a magyarok és az ukránok szétszórva, területileg nem elkülönítve élnek a városban. Az etnikumok együttélésének és azok térbeli elhelyezkedésének bemutatásra gyakran használnak mentális térképeket, ám Beregszász városában ez kevésbé lényeges módszertani megközelítésnek mutatkozik, a nyelvi tájképes elemzést sokkal lényegesebbnek tartjuk beemlenni.

Kántor (2000, 219–241) az etno-civil társadalom fogalmával illeti azt a jelenséget, amikor a civil társadalmi élet egy konkrét etnikai kisebbség szolgálatában épül ki, és a nemzetépítés részeként teremődik meg, működik, miközben egy párhuzamos társadalom épül ki. Brubaker és társai (2011) a párhuzamos társadalmat a világ fogalmával illetik, és megkülönböztető, valamint bizonyos fokú zárt kapcsolati rendszerekre alapuló intézményhálózatot értenek alatta, amiben egymásba ékelődő kapcsolati rendszerek épülnek ki. Ezt a kisebbségi elkülönülést, amely az intézményi rendszeren keresztül történik meg, „magyar világ”-nak nevezik. A „magyar világ” megnevezés többletinformációt

hordoz az etno-civil társadalommal szemben, ahol a szervezett civil kezdeményezéseket nem csupán egy kisebbségi etnikum reprodukálására hozták létre és tartják fenn etno-politikai célok érdekében. Mindezek mellett egy mögöttes következményt is fellelhető, a „magyar világ” elnevezés ugyanis zárt és elkülönült társadalmi kapcsolatokat is magában hordoz (Hires-László 2016a, 49–62). A kárpátaljai magyarok elzárkózására vonatkozó elméletünket azokra a vizsgálatokra építjük (Cserniczkó 1998; Cserniczkó István 2009, 26–33; Cserniczkó 2003, 39–41; Cserniczkó–Soós 2002, 91–135; Papp Z.–Veres 2007; Dobos 2011), melyek az ukrán nyelvtudás hiányát bizonyítják a kárpátaljai magyarság körében. A másodnyelv/államnyelv (megfelelő szintű) ismeretének hiányában kevésbé vagyunk képesek és hajlamosak is informálisabb és formálisabb integrációra. A kárpátaljai magyarok erős nemzeti identitásának képe, amely a strukturalista szemléletű kutatási eredmények alapján kirajzolódik (Orosz–Molnár 2007, 185–243; Cserniczkó–Soós 2002, 91–135; Gereben 1999, 278; Gereben 2005), szintén megerősíti ezt a tényt. A magyar közösség erős nemzeti identitása olyannyira markáns, hogy teljes elkülönüléssel párosul. A csoport tagjai jórészt az ukrán nyelvtudás hiánya miatt a belterjes „etno-világban” mozognak, a nemzeti, etnikai értékeket hangoztatva.

A strukturalista és primordialista nézőpontok mentén több vizsgálati eredmény is született, amikor egy meghatározott kategóriarendszerben gondolkodva úgy vizsgálták eddig a kárpátaljai magyarság identitását, hogy a nemzeti (nacionalista) ideológiákhoz igazított kategóriákban magyarázták az etnikai identitásokat. Az újabb, konstruktivista megközelítés időszerűnek mutatkozik kárpátaljai viszonylatban, ahol az elemzésekben az identitás képlékenysége helyeznének a hangsúlyt, valamint a nacionalista ideológiák helyett az etnikailag tagolt vagy tagolatlan hétköznapokban átélt jelenségek elemzése kerülne előtérbe.

Fő kutatási kérdés: Mikor, milyen élethelyzetekben, szituációkban, körülmények között, intézményekben, fizikai és mentális terekben élik át és tagolják etnikai ismérvek alapján a mindennapi életüket, és főként társadalmi tevékenységeiket Beregszász lakosai? Mely életerek, események azok, amelyek etnikailag semlegesek?

A hétköznapi élet rekonstruálására valamint a vélemények alakulásának vizsgálatára legalkalmasabb módszernek a fókuszcsoporthoz szervezett beszélgetés mutatkozik. A továbbiakban bemutatjuk a próbavizsgálatként szervezett beszélgetés elemzésének azt a részét, amelyben kirajzolódik az etnicitás különböző témakörök kapcsán. A beszélgetés egy magyar felsőoktatási intézmény munkatársaival készült, akik magyar etnikumúak, a „magyar világba” tagozódtak be és már több mint húsz éve a városban élnek. Az öt adatközlővel a beszélgetés még 2012-ben készült.

A beszélgetésből főként azokat a témaköröket elemzem jelenleg, amelyek az etnicitáshoz kapcsolódnak, vagyis nem konkrétan az etnikumokról beszélgettünk, hanem etnikailag semleges témakör kapcsán jelentek meg az etnikumok és a velük kapcsolatos attitűdök.

Az első nagy témakörünk – amivel felvezettük a beszélgetést – a városkép volt, a város és a benne fellelhető problémák. Szó esett a szemétről, a romákról, a közutak állapotáról, a közművesítésről, a közvilágításról, a különböző szolgáltatásokról, a drágaságról, a visszaemlékezésekről (1950-es, 1960-as, 1970-es és 1980-as évek) – a múltban jelentős iskolákról, intézményekről, a kulturális életről. Ez a témakör különben többször is visszatért a beszélgetés során. A nosztalgikus élmények felelevenítése, valamint a problémák boncolgatása közben előkerültek etnikumokkal kapcsolatos vélemények is. Az első ilyen az volt, amikor a város szemétszállításának nem higiénikus megoldásáról és a tudatos környezetvédelem hiányáról beszéltek a résztvevők. Legnagyobb gondnak a romák által átválogatott szemetes kukákat említették. A következő idézetek viszont már a viselkedési kultúráról és a szláv etnikumok (ukránok, oroszok) megítéléséről szólnak. Az első idézet konkrétan a város témánál, valamint a jelenlegi értékrendek alakulásánál hangzott el, ám teljesen etnikailag semleges témák boncolgatása közben. Az olvasható ki a véleményekből, hogy a kárpátaljai magyarság által lakott települések szemetes mivoltáért az adatközlők szerint a szlávok ilyen jellegű szokásainak átvétele a felelős.

Viviven: Eszembe fog jutni a neve, mert írt egy könyvet, monográfiát Magyarország gazdaságáról, és elolvastam ezt ukránul. És az volt az egyik, hogy nagyon csodálkozik hogy itt a bereg+/, beregszászi járásban és itt a környéken ahol laknak magyar nemzetiségűek. Miért van az, hogyha átmegy Magyarország határán, akkor ott minden olyan rendezett, tiszta és nincs szemét, és amikor ide jött itt is ugyanolyan magyarok élnek, mégis olyan koszosak? Tehát diákok voltak+/. Nem az a helyzet volt, hogy fel lehetett volna állni és megmagyarázni. Nincs itt valami szláv hatás!? Jaj, bocsánat. Tehát miért van az, [nevet] hogy itt is magyarok, meg ott is magyarok. Tehát valamilyen vadság.

Kata: /-Ezt jól mondod!-/

Vivien: /-Tehát nem tudom [nevet]-/

Kata: mikor mi oda kerültünk +//.

Krisztina: Ezt nagyon jól mondod!

Viviven: Én nagyon szeretem a szláv kultúrát, a keleti szláv kultúrát+//.

Krisztina: igen.

Vivien: ...+ennek ellenére. Miért pont ő tette fel a kérdést, hogy itt miért koszosak és rendetlenek a magyarok? [nevet]¹

1 Az interjút szó szerinti, szociolingvisztikában alkalmazott diskurzuselemzésekhez használt kódkészlettel rögzítettem. A fókuszcsoportos vizsgálat kritériuma szerint minden adatközlőnél álnevet használtunk.

A következő idézet az előző vélemény alátámasztására érkezett, amellyel az adatközlő igazolja az előtte szóló véleményét. Az adatközlő kódváltással, vagyis konkrétan az adott nyelven közli az eset egy részét. Ez arra hivatott szolgálni ebben a situációban, hogy még inkább alátámassza a mondanivalóját. Tehát a nyelvhasználatot hívta segítségül az etnikai különbség alátámasztásához.²

Andi: Amit az ember otthonról hoz, azt viszi az életen át. Ugye most mondta Kata az előbb. És ha azt a gyereket otthon a szülő nem tanította meg, hogy mit illik és mit nem illik, akkor annyi. Ako+/. Meg magam is láttam, így ahogy te is elmondod, hogy szülő oroszul beszél. Jaj, és mondja a gyerekeknek, hogy ne arra menj, hanem erre gyere, mert hát egy nagy tócsa ott az uszoda utcájában és akkor „Ánu dévész, zgyesz kánfeté!” [Figyelj csak, itt a cukorka!] Adja neki, kicsomagolja az anyuka, püff bele a pocsolóába. Hát majd lesz vele valami. Tehát nem úgy, hogy hazaviszünk mindent, mert erre tanítottak minket, hogy minden...

A város magyar dominanciájának kihangsúlyozásáról szólnak azok a nosztalgikus élmények is, amelyekben kiemelik, hogy a város legtöbb épített különlegessége a magyar érában épült, és negatívan értékeli azt, hogy talán pont ennek a tulajdonságának köszönheti a város azt, hogy a szovjet érában jelentősebb változás nem történt. Az egyetlen férfi adatközlő gyakran magához ragadta a szót, és hosszasan fejtette ki gondolatait. A következő idézet is egy hosszas monológ közben hangzott el, ahol egy beszélgetőpartner egészítette ki, pontosította mondandóját. A közbevetésből rajzolódik ki, hogy a politikai, nacionalista ideológiának köszönhetően a kisebbségek által lakott városban nem kívántak nagyobb fejlesztést véghezvinni a városban.

Vivien: szocializmus

Tibor: Kérdés, hogy mennyire volt az az oka ennek, hogy ez egy, egy magyar város volt és nem igazán fejlesztették, öö nem igazán, nem igazán fejlődött maga a város, legalábbis nekem. Ugye, mi mindig úgy tekintünk vissza a boldog békeidőkre, amit nagyszüleink meséltek, vagy ugye dédszüleink a háború előtti évekről, ö hogy ugye, azok abban az időben volt egy-egy ö kulturális+/. Ugye nyilván most itt egy valamilyen kicsit rózsaszín szemüvegen keresztül nézzük ezeket dolgokat, de azért hát mégis csak valóban Beregszász akkor alakult ki. Ugye ezek az épületek akkor születtek, akkor-akkor öö nyerte el a mostani formáját a város.

² A kódváltás szerepéről és annak csoportkohéziót erősítő valamint az abból kizáró szerepéről lásd bővebben Márku 2013.

Több etnikailag is determinált témából kiemelhetőek a kulturális élethez, valamint a migrációhoz kapcsolódó vélemények. Az elsőt abból a megfontolásból, hogy igazoljuk a magyar dominancia a kulturális életben jelenleg is fontos. Ez a meghatározottság a magyar világ gócpontjának is köszönhető (Hires-László 2016a, 49–62.). Valamint a beregszászi főiskola valóban fontos szereppel bír ebben a folyamatban, de erre a résztvevők külön is felhívják a figyelmet, halkán, ám hogy hallhatóvá váljon, a moderátor megismétli a véleményt.

Tibor: (...) És ugye hát, hogyha megnézzük akár csak Beregszászt, hát nagyon nagy változások hát sajnos öö. Talán most az elmúlt néhány mondjuk 2-3-4 évben mintha egy kicsit a a a kulturális élet kezdene, kezdene ö ö +/.

Vivien: a magyar

Tibor: Igen a magyar kulturális élet kezdene fejlődni, igen

Krisztina: Köszönhetően a +/.

Tibor: Igen nagyon sok

Moderátor: Főiskolának [Krisztina mondta, de halkán, én megismételtem]

A jelenleg aktuális migrációs hullám, valamint az Ukrajnában tapasztalt háborús nehézségek még nem voltak, mikor a beszélgetés készült, így a korábbi nagyobb migrációs hullámot idézték, amely a rendszerváltást követő időszakban zajlott. A magyar nyelvtudás mint potenciális „ugródeszka” volt korábban, ahogy jelenleg is (Hires-László 2016b, 119–136).

Tibor: ... És mondom amennyire én tudom, ebből az évfolyamból ööm senki nem maradt a magyarok, hát ugye akikkel tartottuk a kapcsolatot az egyetem+/. Én úgy tudom, hogy mondom, senki-senki, egyébként én vagyok, aki néha találkozom olyanokkal, akik nem magyarok az évfolyamtársaimból, akik magyarok voltak, vagy nagyon jól beszéltek magyarul, ők maguk is vegyes házasságban születtek esetleg, hát ott mindenki, mindenki öö Magyarországra, vagy esetleg még még öö tovább, még tovább. És sajnos ugye ezt úgy veszem észre, hogy Beregszászon is, vagy lehet, hogy csak úgy tűnik nekem: ugye hogy sétálva a városban, akár hazafele sietve vagy munkába, egyre gyakrabban fordul elő, hogy hogy öö hogy ugye emberek elmenve, nem is hallok magyar szót. Szóval megelőzők, mondjuk 4–5 beszélgető csoportot, hazafele sietve, és ezek közül egyik sem magyarul beszél. Szóval ez azért, ugye konkrét számokat nem ismerünk, de ez azért nagyon jellemző az elmúlt húsz évnek a a Beregszászára.

A magyarság számarányának csökkenéséről adatokkal nem rendelkezünk, ennek tudatában az adatközlő a mindennapi tapasztalataival illusztrálja, hogy mennyivel kevesebb helyen hallja a magyar szót a városban. Ebből a gondolatból is érzékelhető, hogy ha nem állnak rendelkezésre pontos adatok, akkor a mindennapi tapasztalatok mennyire alkalmasakká válhatnak az etnikumok jelenlétének és dominanciájának illusztrálására.

Összefoglalás

Tanulmányomban megpróbáltam bemutatni, hogy a disszertációm megírásához tervezett kutatás milyen elméleti alapokra épül, illetve egy próbakérdésként lebonyolított beszélgetésnek egyes részleteivel kívántam érzékeltetni, hogy etnikailag semleges témakörökkel kapcsolatban is megjelenhet az etnicitás. Arról is képet kaphattunk, hogy a beszélgetőpartnerek mennyire befolyásolhatják a beszélgetés menetét, a másik egyén véleménynyilvánítását – etnikailag meghatározott példát említve újabb etnicizált esetet említettek egy teljesen etnicitástól mentes témakörben. A fent bemutatott rövid példával próbálom előzetesen alátámasztani a módszertan kiválasztásának relevanciáját, vagyis hogy a fókuszcsoportos beszélgetés a konstruktivitás (változékonyság), az etnicitás vizsgálatára alkalmasnak bizonyul.

Irodalom

- Anderson, Benedict. 1991. *Imagined communities: Reflections on the origins and spread of nationalism* (Rev. ed.). New York: Verso.
- Barth, Frederick. szerk. 1969. *Ethnic groups and boundaries: The social organization of cultural difference*. Boston: Little, Brown.
- Barth, Frederik. 1996. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* 1: 3–25.
- Berger, Peter L. 1977. *Einladung zur Soziologie. Eine humanistische Perspektive*. München. (Eredetileg: New York, 1963).
- Billing, Michael. 1995. *Banal Nationalism*. London: SAGE.
- Brubaker, Roger–Cooper, Frederick. 2000. Beyond „identity”. *Theory and society* 29: 1–47. http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/brubaker/Publications/18_Beyond_Identity.pdf (2015. dec. 11.)
- Brubaker, Roger–Feischmidt Margit–Fox, Jon–Grancea, Liana. 2011. *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: LHarmattan.
- Brubaker, Roger. 2001. Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő* 7: 60–66.
- Coleman, James S. 1990. Metatheory: Explanation in social science. In *Foundations of social theory*. 1–23. Cambridge–Massachusetts–London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.

- Connor, Walker. 1993. Beyond reason. *Ethnic & Racial Studies* 16 (3): 373–389.
- Conversi, Daniele. 1998. A nacionalizmuselmélet három irányzata. *Regio* 1998, 9. évf., 3.sz. 37–55.
- Csernicskó István–Soós Kálmán. 2002. Gyorsjelentés – Kárpátalja. In *Mozaik 2001. Magyar fiatalok a Kárpát-medencében*. 91–135. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
- Csernicskó István. szerk. 2003. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.
- Csernicskó István. 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Műhely–Osiris Kiadó.
- Csernicskó István. 2009. Nyelv, oktatás és azonosságtudat összefüggései Ukrajnában. In *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században*, szerk. Karmacsai Zoltán–Márku Anita. 26–33. Ungvár: PoliPrint.
- Dobos Ferenc. 2011. *Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat a határon túli magyarság körében 1999–2011*. Budapest: Médiatudományi Intézet.
- Eriksen, Thomas Holland. 2008. *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai megközelítések*. Pécs–Budapest: PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék–Gondolat Kiadó.
- Erikson, Erik H. 1968. *Identity, youth, and crisis*. New York: W. W. Norton Company.
- Fearon, James D.–Laitin, David D. 2000. Violence and the social construction of ethnic identity. *International Organization* 54 (4): 845–877.
- Feischnid Margit. 2011. Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásban. In *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. 7–33. Budapest: Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Geertz, Clifford. 1973. *The interpretation of cultures: Selected essays*. New York: Basic Books.
- Gereben Ferenc. 1999. *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Műhely–Osiris Kiadó.
- Gereben Ferenc. 2005. *Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata*. Budapest: Lucidus Kiadó.
- Goffman, Erving. 1981. *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Hale, Henry E. 2009. Mi az etnicitás? *Magyar Kisebbség* 3–4: 57–94.
- Hires-László Kornélia. 2010. „Az öreg fát már nagyon nehéz kivágni”. *A nemzeti és lokális identitás faktorai az ezredfordulón a kárpátaljai magyar közösségben*. Ungvár: PoliPrint Kft.
- Hires-László Kornélia. 2016a. „Magyar világ” – magyar pillérek, oszlopok Beregszászon. In *Értékek és kihívások II. Történelem- és társadalomtudományok, oktatásmódszertan, irodalomtudomány*, szerk. Gazdag Vilmos–Karmacsai Zoltán–Tóth Enikő. 49–62.

Ungvár, Autdor-Shark.

Hires-László Kornélia. 2016b. Új stratégiák? Módosulnak a tannyelv-választási szokások Kárpátalján? In *Nyelvhasználat, kétnyelvűség. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból II.*, szerk. Hires-László Kornélia. 119–136.

Ungvár: Autdor-Shark.

Hobsbawm, Eric J. 1997. *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest: Maecenas.

Horowitz, Donald L. 1985. *Ethnic groups in conflict*. Berkeley: University of California Press.

Jenkins, R. 2002. Az etnicitás újragondolása: Identitás, kategorizáció és hatalom. *Magyar Kisebbség* 4: 243–268.

Kántor Zoltán. 2000. Kisebbségi nemzetépítés. A romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio* 3: 219–241.

Lőrincz D. József. 2008. A kolozsvári magyarok társadalma. *Regio* 2: 240–256.

Marác, László. 2015. Transnationalizing Ethno-linguistic Hungarian Minorities in the Carpathian Region: Going Beyond Brubaker et al. (2006). *Transylvanian Society* 3: 25–46.

Márku Anita. 2013. „Po Zákárpátszki”. *Kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar közösségben*. Ungvár: „Lira” Poligráfcentrum.

Merton, Robert K. 1995. Beiträge zur Theorie des Bezugsgruppenverhaltens. In *Soziologische Theorie und soziale Struktur*. 217–268. Berlin–New York.

Messing Vera. 2006. Gondolatok Roger Brubaker: Csoportok nélküli etnicitás c. műve kapcsán. *Regio* 1: 215–221.

Molnár József–Molnár D. István. 2005. *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa.

Orosz Ildikó–Molnár Eleonóra. 2007. Kárpátalja (Ukrajna). In *A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái*. Gyorsjelentés, szerk. Papp Z. Attila–Veres Valér. 185–243. Budapest: MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Papp Z. Attila–Veres Valér. szerk. 2007. *A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái*. Gyorsjelentés. Budapest: MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Papp Z. Attila. 2015. Kisebbségi identitáskonstrukciók a kettős magyar állampolgárság által. *Regio* 1: 118–155.

Royce, Anya Peterson. 1982. *Ethnic identity: Strategies of diversity*. Bloomington: Indiana University Press.

Shils, Edward: 1957. Primordial, personal, sacred, and civil ties. *British Journal of Sociology* 8: 130–145.

Smith, Anthony D. 2000. *The nation in history*. Hanover: University Press of New

England, NH.

- Stachel, Peter. 2007. Identitás. A kortárs társadalom- és kultúratudományok és központi fogalmának genezise, inflálódása és problémái. *Regio* 3–33.
- Szántó Zoltán. 1998. A makroszociológia mikroalapjairól. *Szociológiai Szemle* 2: 89–108.
- Tardos Róbert. 1998. Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára. *Szociológiai Szemle* 7 (1): 3–22.
- van den Berghe, Pierre L. 1981. *The ethnic phenomenon*. New York: Elsevier.
- Wellmann, B. 1991. Strukturális elemzés: A módszertől és a metaforától az elmélet és a tartalmi kérdések felé. In *Társadalmak rejtett hálózata*, szerk. Angelusz Róbert–Tardos Róbert. 307–342. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- Zombory Máté. 2011. *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*. Budapest: L'Harmattan.

SILLÓ ÁGOTA

Egy csíkszeredai önkéntes akció résztvevőinek helyzetképe

Önkénteskedni vagy önkéntes munkát végezni manapság nem számít új társadalmi jelenségnek a fejlett társadalmakban. A szakirodalmat olvasva megállapítható, hogy az elmúlt évtizedben az önkéntes munka trendjeinek átalakulása figyelhető meg. Amíg régen az önkéntességet az határozta meg, hogy a jó anyagi háttérrel rendelkezők segítettek a hátrányos helyzetűeken, és az önkéntest a vallási indíttatás és az értékorientáció motiválta, addig napjainkban megjelent az önkéntességnek egy újszerű formája, amely esetben az önkéntest a saját fejlődése és haszna is motiválja.

A posztoszocialista országokban az önkéntesség újszerű társadalmi jelenségnek számít még ma is, ugyanis az államszocializmus nem kedvezett az önkéntes kultúra kialakulásának. A rendszerváltást követően a nyugatról érkező fejlesztési kezdeményezések között jelen volt az önkéntesség „bevezetése” is a nyugati minta alapján, amely által valamelyest sikerült felkelteni az egyének érdeklődését az önkéntesség iránt. Azonban napjainkban is sokkal alacsonyabb az önkéntesek aránya a volt szocialista országokban, mint a nyugat-európaiakban.

Jelen tanulmányban egy helyzetképet mutatok be egy volt szocialista társadalomban élő önkéntesekről, ezen belül is Székelyföldről, Csíkszeredáról és környékéről. Érdemes ezt a térséget kutatni, mert egy sajátos történeti, társadalmi és kulturális háttérrel rendelkezik, amely új dimenziókat adhat az eddigi önkéntes kutatásokhoz.

Kulcsszavak: önkéntesség, új típusú önkéntesség, motivációk, posztoszocialista országok

Bevezetés

Az önkéntesség napjaink egyik legnépszerűbb tevékenysége. Nagyon sokat hallunk róla médiában a menekültek ellátása, a hátrányos helyzetű országok segítése vagy az önkéntes tűzoltók kapcsán. De vajon ismerjük-e az önkéntességnek más formáját is a segítesen kívül?

Az önkéntes munka egy nagyon régi tevékenység, és itt Közép-Kelet-Európában eltérő történeti jelentősége, ideológiai megítélése van, illetve a gyakorlata is különböző, mint a nyugati társadalmakban (Fényes 2015, 27). Manapság figyelmünk arra irányulhat, hogy növekszik azoknak a társadalmi jelenségeknek a száma, amelyek elősegítik az önkéntesség igényét. Például válságba került a jóléti társadalom, erősödik a civil szféra, egyre nagyobb a munkanélküliség, megjelentek a munka atipikus formái, eltűnőben van a munkatársadalom, új foglalkoztatási stratégiák jelentek meg, teret nyert az informális tanulás és az informális munka, megnövekedett a szabadidő stb. (Fényes–Kiss 2011, 35).

Az önkéntesség a különböző gazdasági és társadalmi fejlettségi szintű társadalmakban más-más fejlődési ívet írt le. Közép-Kelet-Európában az figyelhető meg, hogy az önkéntesség egy korábbi fejlődési szakaszban van, ugyanis az államszocializmus

rányomta bélyegét az önkéntesség fejlődésére is. Ha a szocializmus előtt léteztek is önkéntes megmozdulások, azok nem fejlődhettek. A szocializmus ideje alatt önkéntes tevékenységek nem léteztek. Meghamisított önkéntesség létezett, amelyet az állam tartott fenn, és amely fölött teljes kontrollt gyakorolt.

A rendszerváltás után hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az emberek és a szervezetek újból az önkéntes munka felé forduljanak. Kezdetben a kezdeményezések kívülről érkeztek olyan nemzetközi szervezetek részéről, mint például a Világbank vagy az Európai Unió. Összességében viszont a szakirodalom szerint Közép-Kelet-Európában még így is alacsonyabb az önkéntesek aránya a nyugat-európaihoz képest (Fényes 2015).

Romániában többnyire országos szintű önkéntes kutatásokat végeztek, amelyekből az derül ki, hogy annak ellenére, hogy Romániában kevesebben végeznek önkéntes munkát, az önkéntes profilja hasonló a nyugati önkénteséhez: domináns státusszal rendelkezik, vagyis fiatal, magas az iskolai végzettsége, jó anyagi háttere van, illetve magas a bizalmi szintje (Voicu-Voicu 2003, 143).

Mivel az eddigi önkéntes kutatások Romániában többnyire országos szintűek voltak, ezért fontosnak tartok térségi szinten is elvégezni ilyen jellegű vizsgálatot, legfőképpen Székelyföldön. A székelyföldi társadalom eltérő gazdasági, társadalmi és kulturális háttérrel rendelkezik az ország egészéhez képest, amely új önkéntes trendeket jeleníthet meg a romániai önkéntes térképen.

Csíkszeredában megfigyelhető, hogy napjainkban egyre jobban figyelnek az önkéntességre a város lakosai és a civil szervezetek. Egyszerűbben hallunk önkéntes akciókról, még ha azok egy bizonyos terület rendbetételéről is szólnak. Vannak önkéntességet népszerűsítő programok is. Több ilyen akció keretében történt lekérdezés a városban 2015 nyarán azzal kapcsolatban, hogy kit érdekel az önkéntes munka, ki vállalna önkéntes munkát, és hogy milyen jellegű feladatok elvégzésében segítené. Ebből a rész kutatásból helyzetképet kapunk azokról a csíkszeredaiakról és a környező falvak lakosairól, akik önkéntes akciókban vesznek részt.

A tanulmány első felében az önkéntesség definícióit, típusait mutatom be, a második részben a nyugat-európai és közép-kelet-európai önkéntes trendeket vázoló röviden. A harmadik részben a kutatás módszertanát és eredményeit részletezem, illetve befejezésként néhány konklúziót és továbblépési lehetőséget fogalmazok meg.

Nem utolsósorban köszönetemet szeretném kifejezni Váli Csongornak, aki a kutatás ötletével megkeresett, és a rendelkezésemre bocsátotta az adatokat elemzés céljából.

Önkéntesség definiálása és formái

Az önkéntességnek a szakirodalomban több definíciója is kialakult, amely következménye annak, hogy az önkéntesség kutatásokban a hangsúly mindig az önkéntesség valamely jellemzőjére került. Fényes foglalja össze tömören nemzetközi szakirodalom

alapján az önkéntesség fogalmát, mely szerint az önkéntesség egy nem kötelező jellegű tevékenység, mások (egyének, szervezet, csoportok, vagy az egész társadalom) érdekében végzik, amelyért nem jár anyagi juttatás, és amely általában szervezeti keretek között zajlik (Fényes 2011, 154).

Az önkéntesség, önkéntes munka fogalmának meghatározása nem egyszerű, ugyanis egy-egy adott társadalomban a történelmi helyzet, a politika, a vallás és a kultúra határozza meg azt, hogy mit értenek önkéntességen, önkéntes munkán (Fényes 2011, 154). Az önkéntes munka főbb jellemzőivel viszont több kutató is egyetért, amelyek a következők:

1. Nincs anyagi ellenszolgáltatása, ami nem zárja azt ki, hogy anyagilag támogassák az önkénteseket foglalkoztató szervezetet, vagy a munkavégzés során felmerült költségeket elszámolják, ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy nem tartozik az önkéntes munka közé a fizetett munka, a kaláka és a honorált „polgári munka”.
2. Mások számára végzett munka, általában segítő céllal vagy egy ügy érdekében, megjegyezendő, hogy nem számítanak önkéntes munkának az elsődleges kapcsolatok (rokonok, család, barátok, szomszédok) és a közvetlen környezet számára tett szívességek.
3. Az egyén önként, szabad elhatározásból és akaratából végzi, nem kötelező jelleggel. Ebből kifolyólag nem számít önkéntes munkának a régi, kötelező jelleggel végzett „társadalmi munka”.
4. Motivációja lehet belső (szubjektív, értékorientált) és külső (instrumentális) indíttatású. Napjainkban az önkéntes munka nemcsak egyirányú, hanem a kölcsönös előnyökön és hasznon is alapszik (nem feltétlenül anyagi) (Fényes–Kiss 2011, 36–37).

Az önkéntességgel foglalkozó szakirodalomban vita folyik arról, hogy az önkéntes munkát munkának vagy tevékenységnek kell-e nevezni. Pro és kontra véleményeket egyaránt találunk. Azok a szakemberek, akik az önkéntességet nem munkának, hanem tevékenységnek nevezik, arra hivatkoznak, hogy a munka fogalma munkaviszonyt feltételez. Az olyan munkaszerződés, amelyben az elvégzett munkának nincs értéke, jogilag érvénytelen. Egy szervezet és egy önkéntes közötti kapcsolatot polgárjogi szerződés határozhat meg. Egy másik érv szerint az önkéntesség annál tágabb fogalom, hogy csak munkának nevezzék. Amíg a munka fogalma a pénzkeresést jelenti, addig az önkéntesség közösségfejlesztést is, társadalmi tőke fejlesztését is, személyes célok elérését is. Az önkéntességet munkaként értelmezők a munka előnyeit veszik figyelembe. Meglátásuk szerint, ha munkának nevezzük az önkéntességet, csak ebben tudjuk a társadalomban hozzáadott értéként tekinteni, a nemzetgazdasági adatokban összegként megjeleníteni, ugyanis pénzben kifejezhető az önkéntesek által végzett munka értéke (Czike–Bartal 2005, 17).

A motivációk alapján a szakirodalom az önkéntességnek két fő típusát különbözteti meg:

1. Régi típusú önkéntesség (másként tradicionális vagy közösségi),
2. Új típusú önkéntesség (másként modern, reflexív) (Fényes–Kiss 2011, 44).

A régi típusú önkéntességet a következő motivációk jellemzik: a szegényeken való segítség, a vallás és a hit fontossága, az erkölcsi kötelesség és a közösséghez tartozás. Mint ahogy a motivációkban is tükröződik, ennél a típusú önkéntességnél, erős a vallási indíttatás, az egyént altruista attitűd jellemzi, fontosak számára az értékek, a közösségi motívum, a szolidaritás gyakorlása, a másokon való segítség, egyszerűen a hagyományos értékvilág jellemzi. A hagyományos önkéntesség további jellemzője, hogy csoport- vagy szervezeti tagsággal jár (Fényes–Kiss 2011, 44).

Az új típusú önkéntességet jellemző motivációk a tapasztalatszerzés, a kihívások megoldása, szakmai fejlődés, a szabadidő hasznos eltöltése, új barátok szerzése. A szakirodalom szerint ez a típusú önkéntesség kevésbé altruista, a tudatos választás jellemzi, nagyobb a reciprocitás mértéke, jelen van a professzionalizáció, spontán jellegű. Ez a típusú önkéntesség legfőképpen az „élménytársadalom” fiataljai számára vonzó, ugyanis kreatívabb, innovatívabb, lehetőséget ad a saját határok kipróbálására, élmény- és érdekalapú. A vegyes típusú önkéntesség esetében a motivációk is vegyesek: az önkéntes segíteni szeretne másokon, ugyanakkor fejlődni, tapasztalatot szerezni, új embereket megismerni is (Fényes–Kiss 2011, 45).

A fenti két fő típuson kívül az önkéntességnek további típuspárjait különböztetik meg:

- Formális (szervezethez kötődő) – informális (nem szervezethez kötődő),
- Szervezeti jelleg szerint: állami, nonprofit, forprofit,
- Foglalkoztatási – nem foglalkoztatási,
- Egyéni – csoportos,
- Rendszeres – alkalmi,
- Belföldi – külföldi,
- Globális – lokális (Fényes–Kiss 2011, 45).

Napjainkban egyre nagyobb teret hódít az új típusú önkéntesség, miközben a régi típusú önkéntesség aránya csökkenőben van.

Önkéntesség Nyugat-Európában és a posztoszocialista országokban

Az önkéntességnek a nyugati, fejlett társadalmakban hosszú időre visszanyúló gyakorlata figyelhető meg. A gazdaságilag fejlett országokban a magas társadalmi státusszal rendelkező egyének régóta folytatnak önkéntes munkát a hátrányosabb helyzetűeken segítve. A közép-kelet-európai országokban viszont az önkéntesség kultúrája még újszerűnek számít. A szocializmus bukása után, az újjáépülés korszakában kezdtek a

nyugat-európai országok olyan programok kezdeményezésébe, amelyek az önkéntesség magvait elültették a posztzocialista országokban. Az önkéntes kultúra fejlődésének időbeli eltolódása a két társadalomtípus jelentős között különbségeket generált.

Több ilyen különbséget is említ a szakirodalom a nyugat- és kelet-európai társadalmak kapcsán, amelyek befolyásolták az önkéntesség kultúrájának alakulását. A legfontosabb különbségek a következők lehetnek: Kelet-Európában nem fejlődött ki a társadalmi részvétel kultúrája, az emberek bizalmatlanok lettek a demokrácia és a hatalmon levő kormány irányában, a vállalkozói szellem alacsony foka. Mindezzel szemben Nyugat-Európában magasabb a felelősségvállalás, az önrendelkezés aránya, illetve az egyéni vállalkozások kivitelezése is magasabb mutatókkal rendelkezik (Voicu–Voicu 2009, 539).

Inglehart összefoglalja a fejlett országok önkéntességgel kapcsolatos trendjeit: nem csökken, hanem megváltozik a korcsoportok érdeklődési köre, illetve értékorientációja; a modernizációs folyamatok hatására újabb igények jelentek meg az önkéntes munka végzésére, ezért egyre több fiatal kezd önkénteskedni (Inglehart 2003, 62).

A posztzocialista országokban a szocialista rendszer utáni változások egyidejűleg következtek be a társadalmi élet több szegmensében. A leglátványosabb változások a politikai és a gazdasági területeken történtek, de mindezeknél is mélyebb és hosszán tartóbb hatása volt a társadalom struktúrájában és értékrendszerében végbemenő változásoknak. Az új társadalmi kontextusban az önkéntesség más értékekhez hasonlóan, új jelenségnek számít a volt szocialista országokban (Voicu–Voicu 2009, 539).

A kommunizmus idején még nem volt kialakulva az önkéntesség, hanem egy félreértelmezett, meghamisított formája létezett, amelyet az állam tartott fenn, és amely fölött teljes kontrollt gyakorolt. Ezt a típusú önkéntes munkát a szakirodalom kötelező önkéntes munkának nevezi, amely azt jelentette, hogy kötelező volt az állam által működtetett szervezetekben tagságot vállalni (Voicu–Voicu 2009, 540).

A demokrácia kialakulása magával hozta Közép-Kelet-Európába a civil élet újjáéledését. A civil szervezetek jelenlétét a nemzetközi szervezetek (Világbank, Európai Unió) finanszírozta projektek követelték meg. A civil szervezeti modell követésében további hatásai voltak más nemzetközi szervezeteknek is (Soros György Nyílt Társadalomért Alapítványa, World Vision Gyerekekért Szervezet, Green Peace Környezetvédelmi Szervezet, illetve Médecins sans Frontières Szakmai Szervezet). Ezek a nemzetközi szervezetek az önkéntesség kultúrájának kialakulását próbálták elindítani egy olyan társadalomban, ahol előtte nem beszélhettünk társadalmi részvételről (Voicu–Voicu 2009, 540).

Az államszocializmus különböző eszközökkel arra törekedett, hogy minél jobban visszaszorítsa a civil társadalmat a közép-kelet-európai országokban, így Romániában és Magyarországon is. Leghatékonyabb eszközének a teljes kontroll gyakorlása bizonyult az egyesületek, szakszervezetek, nőegyletek; a média fölött; a vendéglőkben és

társalgási helyeken; az állampolgárok ideje fölött. A kontroll mellett ingyen túlórákra (amelyet néha önkéntességnek vagy hazafias munkának neveztek), a településeken a párt által szervezett eseményeken való részvételre, illetve hosszú ideig tartó sorban állásra kényszerítette állampolgárait (Voicu–Voicu 2009, 540).

Voicu és Voicu (2009, 540) a kommunizmus önkéntességre gyakorolt negatív hatását Romániában a következőképpen foglalja össze:

1. 1945 előtt ezek az államok többnyire rurális térségek voltak. Az önkéntes tevékenység és a szervezetek tevékenysége pedig a városokban zajlott. A meglévő szervezetek tagjai mind politikai pártok tagjai is voltak amellet, hogy magasabb iskolai végzettséggel és az átlagnál magasabb jövedelemmel rendelkeztek.
2. Az állam amellet, hogy teljes kontrollt gyakorolt az egyesületek fölött, megtiltotta, hogy az egyének bármilyen formában szabad akaratukból egyesüljenek vagy összegyűljenek. Az államszocializmus a kötelező önkéntes munkát szorgalmazta. Az embereknek hazafias tevékenységekben kellett részt venniük, amelyek által a közjót szolgálták. Ilyen hazafias munkák voltak például a mezőgazdasági munkák, a közterületek takarítása, a palánták ültetése, a szemégyűjtés. Aki nem vett részt ezekben a tevékenységekben, büntetésben részesült.
3. A vallásosság is csökkentette Romániában az önkéntességet. Amíg általában egy országban a többségi vallás volt az önkéntesség melegágya, addig Romániában a kommunizmus ideje alatt ez nem alakulhatott ki. Az ortodox egyház politikailag szorosan együttműködött a szocialista állammal, így szintén tiltotta az innovációt, nem engedett teret az önkéntes munka kialakulásának és az egyház keretei közötti működésének (Voicu–Voicu 2003, 155–156).

Voicu és Voicu Romániában több jellemvonást is meghatározott, amelyek a kommunizmus mellett hozzájárultak az önkéntes kultúra alacsony mértékéhez:

1. A lakosság 40–45%-a szegénynek vallja magát, vagyis nem rendelkezik megfelelő anyagi háttérrel ahhoz, hogy önkéntes munkát vállaljon.
2. A romániai fiatalok körében magasabb az önkéntesség aránya más korosztályokhoz képest (fiatalok nyitottabbak a társadalmi innovációra), de nem ők alkotják a társadalom többségét.
3. Az önkéntes szervezetek újonnan alakultak, a rendszerváltás után, és még nincs elég tapasztalatuk az önkéntesek foglalkoztatásáról (Voicu–Voicu 2003, 155–156).

Egyéni szinten vizsgálva az önkéntességet a szakirodalom szerint az a személy önkénteskedik nagyobb valószínűséggel, aki domináns státusszal rendelkezik. A domináns státusz ebben a kontextusban azt jelenti, hogy az egyén magas jövedelemmel, nagy humán és társadalmi tőkével rendelkezik, illetve magas az iskolai végzettsége (Voicu–Voicu 2009, 541). A közép-kelet-európai önkéntes profilja is hasonló a fent vázolt nyugat-európaiéhoz, ugyanis az önkéntesek mindig domináns státusszal rendelkeznek,

bármilyen gazdasági fejlettségű társadalomból is származzanak: fiatalok, tanultak, gazdagabbak és magas a bizalmi szintjük (Voicu–Voicu 2009, 549).

A kutatás módszertana

Fontosnak tartom kihangsúlyozni, hogy jelen kutatás néhány lelkes helyi önkéntessel együttműködve valósult meg. A kutatás kezdeményezői egy helyi fiatal felnőttekből álló csapat volt, melynek tagjai egy projektmenedzsment-képzésen vettek részt egy helyi civil szervezet keretében. Képzésük záróvizsgájaként egy olyan projektötletet dolgoztak ki, amelyet nemcsak papírra vettek, hanem meg is valósították: az önkéntesség népszerűsítése a csíki térségben, illetve a kutatás által felhívni a figyelmet annak fontosságára. Ennek érdekében több önkéntes programot is szerveztek a térségben: Csíksomlyón a Barátok Feredéjének rendbetételét, a csíkborzsovai játszótér építését és a feredő takarítását, a Dévai Szent Ferenc Alapítvány gyergyószárhegyi otthonánál különböző tevékenységeket, az Önkéntes Börzét és a Csíki Önkéntesek Napját.

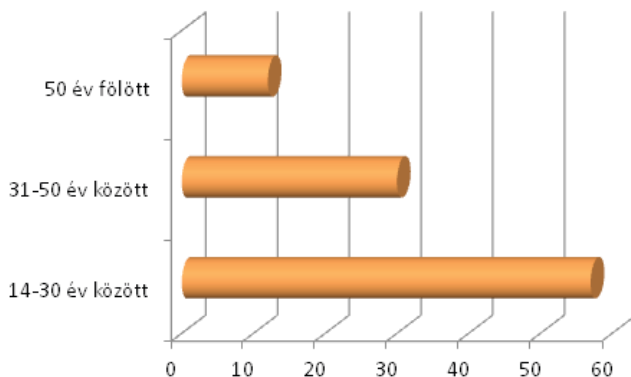
A kutatás helyszíne Csíkszereda és a környező települések, a kutatás alanyai pedig az önkéntes programokon résztvevők, illetve érdekeltek voltak. A kutatás módszere kérdőíves adatfelvétel volt. A kérdőív kérdéseit közösen dolgoztuk ki a kezdeményező csapattal. Mivel a lekérdezés az önkéntes programok alatt, illetve végén történt a helyszíneken, ezért arra törekedtünk, hogy a kérdések rövidek és lényegre törők legyenek. A kérdőív összesen kilenc kérdést tartalmazott, a lekérdezést a kutatást kezdeményező csapat vezetője, illetve kollégái végezték. Mivel a lekérdezés csak azokat érintette, akik jelen voltak az önkéntes programokon, ezért a cél az volt, hogy mindenkit lekérdezzünk, de ez nem valósulhatott meg, ugyanis akadtak olyan személyek is, akik nem voltak segítségünkre.

A kutatás eredményei

Az önkéntes akciókon lekérdezett alanyok Csíkszeredából és a környező településekről (Csíkpálfalva, Csíkdelne, Csíkborzsova, Szépvíz, Csobotfalva és Csíksomlyó) származnak. A kérdőívet összesen 102 személy töltötte ki, de kérdésenként eltérő a releváns válaszadók száma. Ezt az adatot minden kérdés esetében megjelöltem.

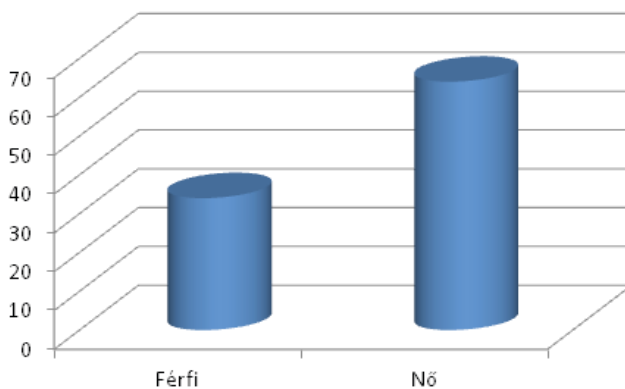
Az életkor szerinti megoszlást vizsgálva azt láthatjuk (1. ábra), hogy a válaszadók több mint fele (51,5 százalék) a fiatal korosztályhoz tartozik, vagyis 14–30 év közötti. A második legnagyobb csoportot a 31–50 év közöttiek alkotják közel egyharmados aránnyal (30,3 százalék), illetve őket követik az 50 év fölöttiek 12 százalékkal. A fejlett országok önkéntes trendjei ebben a kutatásban is megfigyelhetők, ugyanis itt is a fiatalok önkénteskednek nagyobb arányban.

1. ábra: A megkérdezettek életkor szerinti megoszlása %-ban kifejezve (N=99)

Az adatközlők nemek szerinti arányát tekintve, azt láthatjuk, hogy a többségük nő, vagyis a válaszadók közül 65 fő nő, míg 33 fő férfi. Ez a nemi megoszlás nem tér el az általános tendenciától, amely szerint az önkéntesek többsége nő.

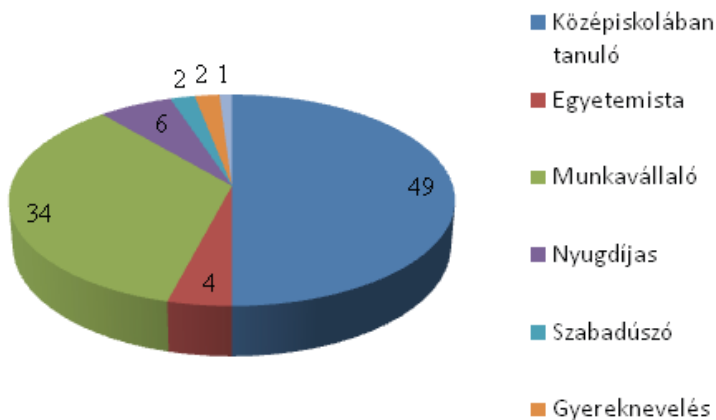
2. ábra: Nem szerinti megoszlás (N=98)

A kérdőíves adatfelvétel során a jelenlévők foglalkozását is felmértük. A foglalkozásszerkezet (3. ábra) alapján azt mondhatjuk, hogy a legtöbben középiskolai tanulók (49 fő). Őket követik egyharmados aránnyal (34 fő) a munkavállalók, nyugdíjasok (6 fő), egyetemisták (4 fő), szabadúszók és gyermeknevelésen lévők (2–2 fő), végül pedig a munkanélküliek (15 fő). A középiskolások magas aránya azzal magyarázható, hogy a térségünkben két-három éve zajlanak önkéntességet népszerűsítő programok

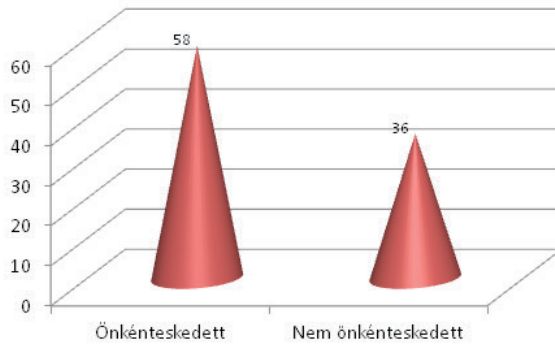
a középiskolákban egy civil szervezet kezdeményezésére. Az önkénteseket toborzó és önkéntességet népszerűsítő civil szervezet tagjai bemutatókat tartanak a csíkszeredai középiskolákban, ahova a város körzetében található falvakból is járnak diákok. A bemutatók során ismertetik a diákokkal az önkéntes munka előnyeit az önkéntességet gyakorlók számára, illetve listákat vezetnek arról, hogy ki szeretne önkéntes munkát végezni a jövőben, és azokat foglalkoztatják is, amikor önkéntes munkalehetőség adódik. Ennek következtében a középiskolás diákok jelentős része már rendelkezik önkéntes tapasztalatokkal, már a szocializációjuk részévé vált az önkéntesség. Az idősebb korosztály esetében hiányzik az önkéntességre való nevelés, ezért ők alacsonyabb arányban kapcsolódnak be az önkéntes programokba. Ezekkel a korosztályokkal nem ismertették az önkéntesség hasznát, előnyeit, ezért maguk kell felismerjék, megtapasztalják saját életükben, és el kell felejtetniük a kommunizmus által hátrahagyott kötelező önkéntes munka élményeit. Ez legfőképpen az 50 év feletti korosztályra vonatkozik. Fontosnak tartom megemlíteni ugyanakkor a munkavállalók magas arányát is, mert ők azok, akik a legkevesebb szabadidővel rendelkeznek, és mégis vállalnak önkéntes munkát.

3. ábra: Foglalkozásszerkezet (N=98)

A kutatás során arra is kíváncsiak voltunk, hogy az önkéntes programok által hány olyan személyt szólított meg a projektcsapat, akik eddig még nem végeztek önkéntes munkát. A kérdőívezésből az derült ki, hogy a válaszadók több mint egyharmada (36 fő) eddig még sosem önkénteskedett sehol. Ennek függvényében viszont azt láthatjuk (4. ábra), hogy eddig a válaszadók közel kétharmada végzett valamilyen önkéntes munkát.

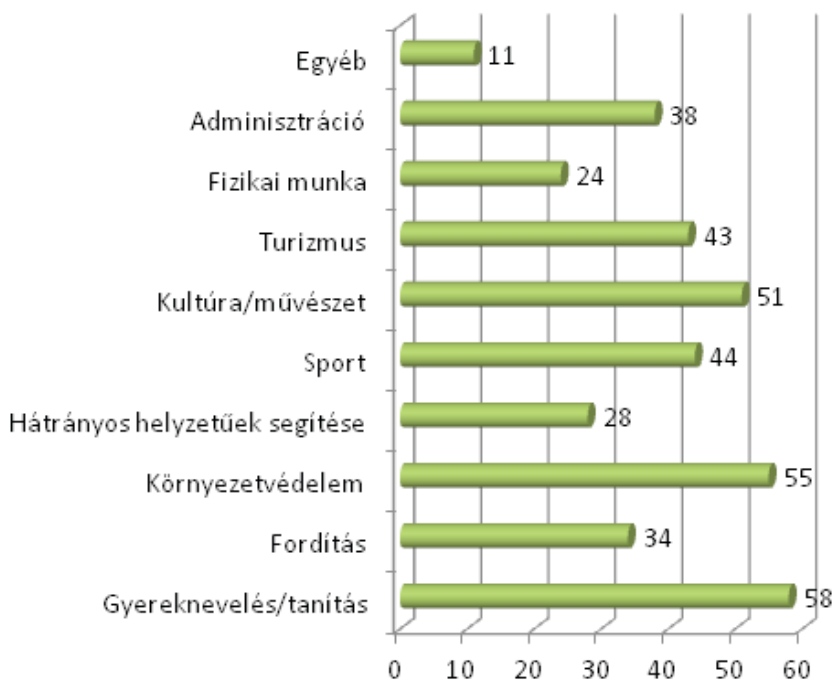
4. ábra: Önkénteskedett már?

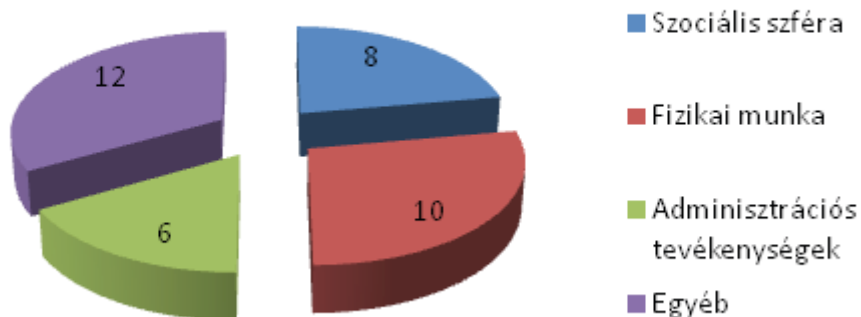
Mivel várható volt, hogy a kutatásba olyan személyek is bekerülnek, akik eddig még nem végeztek önkéntes tevékenységeket, ezért általánosan kérdeztünk rá arra, hogy milyen jellegű önkéntes tevékenységekben vennének részt a kutatás alanyai. A válaszokból az derült ki, hogy a legtöbben (58 fő) gyerekekkel szeretnének foglalkozni, de ugyancsak magas azoknak az aránya is, akik környezetvédelmi feladatokat vállalnának szívesen (55 fő), illetve akik a kultúra vagy művészet területén (51 fő) önkénteskednének. Őket követik a sporttevékenységeket vállalók (44 fő), a turizmusban (43 fő), az adminisztrációban feladatot vállalók (38 fő) és a fordítást vállalók (34 fő). A legalacsonyabb az önkéntességéből fizikai munkát vállalók száma (24 fő), illetve a hátrányos helyzetűeken való segítőké (28 fő). A fizikai munkához való ilyen hozzáállás azzal magyarázható, hogy a helyi társadalomban az emberek többségében fizikai munkát végeztek/végeznek megélhetésük érdekében, gondolok itt a gyári vagy a mezőgazdasági munkákat végzőkre. Ez a tapasztalat átruházódott a fiatalabb generációkra is, mert többségük szülei ezeken a területeken dolgoztak vagy dolgoznak még mindig. Érthető, hogy ezért szabadidejükben szívesebben vállalnak más jellegű tevékenységeket, amelyek kikapcsolják őket a mindennapi élet és mentalitás rutinjaiból.

Amellett, hogy rákérdeztünk arra, hogy milyen önkéntes tevékenységeket végez(-né)nek szívesen, arra is kíváncsiak voltunk, hogy milyen jellegű tevékenységek nem vonzóak az önkéntes munkát vállalók számára. Elsőként fontosnak tartom megjegyezni, hogy erre a kérdésre nagyon kevesen válaszoltak, mindössze a megkérdezettek egyharmada. A válaszadók közül tízen azt mondták, hogy nem szívesen vállalnának fizikai munkát. Ez megerősíti azt, hogy nagyon kevesen vállalnak önkéntesen fizikai munkát. A nem szívesen végzett önkéntes területek között szerepel a szociális szféra és az adminisztráció. Az egyéb kategóriába olyan válaszok tartoznak, mint „amit nem tudok megcsinálni”, „ami másoknak sem és nekem sem hasznos”, „gyógyszer-népszerűsítés”, „igazából nincs olyan, amit egyáltalán nem vállalnék”.

5. ábra: Szívesen végzett önkéntes tevékenység (N=98)

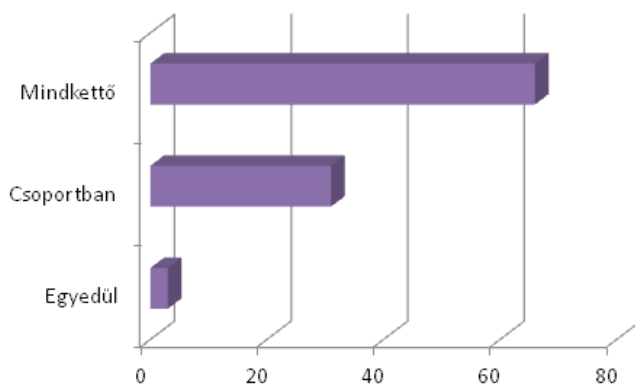

6. ábra: Nem szívesen végzett önkéntes tevékenység (N=36)

A vizsgálat során azt is megkérdeztük az önkéntes programok résztvevőitől, hogyan szeretnek dolgozni, csoportban vagy egyedül. A válaszadók többsége (66 fő) azt válaszolta, hogy csoportban is, de egyedül is szívesen dolgozik. Kevesebb, mint egyharmaduk (31 fő) csak csoportban szeret dolgozni, míg 3 fő csak egyedül.

7. ábra: Csoportban vagy egyedül dolgozna szívesen? (N=100)

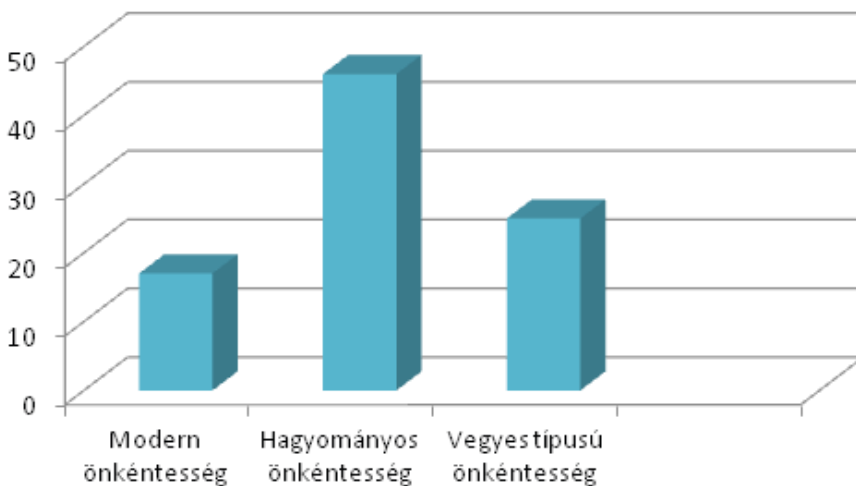

Fontosnak tartottuk megkérdezni az önkéntes programok résztvevőitől azt, hogy mit jelent számukra az önkéntes munka. Összegezve a válaszokat a következő egyéni önkéntes definíciók „születtek”:

- Másokon segíteni
- Tapasztalatszerzés
- Hasznos időtöltés
- Lehetőség a fejlesztésre és a fejlődésre
- Szívesen végzett ingyen munka
- Lehetőség arra, hogy adjak és kapjak
- Új emberekkel való találkozás, ismerkedés
- Felszabadító tevékenység
- Lehetőség az önmegvalósításra
- Önismeret
- Tudatosan választott tevékenység
- A felelősségvállalás fejlesztése
- Kihívás
- Önzetlen adakozás
- Jó példa
- Elégtétel
- Életforma

E meghatározásokat végigolvasva megtalálhatjuk az önkéntesség fő típusait is: a régi típusú önkéntességet és a modern önkéntességet. A régi típusú önkéntességhez tartozik a „másokon segíteni”, „lehetőség arra, hogy adjak és kapjak”, „felszabadító tevékenység”, „önzetlen adakozás”, „elégítél”. Az új típusú önkéntességhez sorolható a „tapasztalatszerzés”, „hasznos időtöltés”, „lehetőség a fejlesztésre és fejlődésre”, „új emberekkel való találkozás, ismerkedés”, „lehetőség az önmegvalósításra”, „önismeret”, „tudatosan választott tevékenység”, „kihívás”. Mindkét típushoz besorolható a „szívesen végzett ingyen munka”, „a felelősségvállalás fejlesztése” és „életforma”. A válaszadók arányait figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy többségük (46 fő) a hagyományos (vagy régi típusú) önkéntességhez sorolható, míg nagyjából negyedük (25 fő) a vegyes önkéntességhez. Az a személy, aki a vegyes önkéntesek típusába sorolható, azért végez önkéntes munkát, mert egyaránt fontos számára a másokon való segítség és a tapasztalatszerzés. A válaszadók alig egynegyede (17 fő) sorolható be kimondottan az új típusú önkéntesség kategóriájába.

8. ábra: A kutatás alanyai önkéntesség típusok szerint (N=88)

Következtetések és további kutatási lehetőségek

Összességében a kutatás alapján megállapítható, hogy az önkéntesség jelen van a székelyföldi társadalomban is, még ha jelenleg gyerekcipőben is jár. A Csíki-medencében élők is kezdtek felfigyelni az önkéntességre, még ha kevesen is vannak, akik azt jelenleg gyakorolják. Az önkéntesek többsége középiskolás, de ha a társadalom egészére gondolunk, akkor ez a korosztály nem képezi a társadalom többségét.

Jelen kutatás eredményeit összegezve az derült ki, hogy a legtöbben, akik részt vesznek helyi önkéntes akciókban 14 és 30 év közöttiek, őket követik a 31 és 50 év közöttiek, a legalacsonyabb az 50 év fölöttiek aránya. A jelenlévők több mint 60 százaléka már valahol önkénteskedett. Többségük szívesen végezne önkéntes munkát gyereknevelés, környezetvédelem és a kultúra területén. A megkérdezettek többsége a hagyományos önkéntesség típusába tartozik, de vannak olyanok is, akik a modern, illetve a vegyes típusba sorolhatók.

Annak ellenére, hogy jelen kutatás csak egy meghatározott csoportról (akik résztvevői a kezdeményező csapat által szervezett önkéntes programoknak) ad helyzetképet, ezért az eredmények nem általánosíthatók, de mégis arra sarkallnak, hogy érdemes további önkéntességgel kapcsolatos kutatásokat folytatni a térségben. Székelyföld egy olyan térség, ahol még hasonló kutatás nem készült, ezért érdemes megvizsgálni, hogy a modernizáció hogyan befolyásolta/befolyásolja az önkéntes kultúra alakulását egy olyan térségben, amely sajátos történelmi, társadalmi és kulturális háttérrel rendelkezik a romániai viszonyokhoz képest.

Irodalom

- Czike Klára–Bartal Anna Mária. 2005. *Önkéntesek és nonprofit szervezetek – az önkéntes tevékenységet végzők motivációi és szervezeti típusok az önkéntesek foglalkoztatásában*. Budapest: Civitalis Egyesület.
- Fényes Hajnalka–Kiss Gabriella. 2011. Az önkéntesség szociológiája. *Kultúra és közösség* 1: 35–47.
- Fényes Hajnalka–Puszai Gabriella. 2012. Volunteering among Higher Education Students, Focusing on the Micro-level Effects on Volunteering. *Journal of Social Research & Policy* 3 (1): 73–96.
- Fényes Hajnalka. 2011. Az önkéntes tevékenység definíciói, nemzetközi trendjei, valamint egyéni és csoportszintű meghatározó tényezői. *Szociológiai Szemle* 21 (2): 153–162.
- Fényes Hajnalka. 2015. *Önkéntesség és új típusú önkéntesség a felsőoktatási hallgatók körében*. Debrecen: Debreceni Egyetem Kiadó.
- Dorner László. 2013. Az önkéntesség pszichológiai vonatkozásainak szakirodalmi áttekintése. *Magyar Pszichológiai Szemle* 68 (2): 329–355.
- Inglehart, Ronald. 2003. Modernization and Volunteering. In *The Values of Volunteering. Cross-Cultural Perspectives*, szerk. Dekker P. and Halman L. 55–70. New York: Kluwer Academic–Plenum Publishers.
- Voicu, Mălina–Voicu, Bogdan. 2003. Volunteering in Romania. A Rara Avis. In *The value of volunteering. Cross-cultural perspectives. Nonprofit and civil society studies*, szerk. Paul Dekker and Loek Halman. 143–160. New York: Kluwer Academic

Press–Plenum Publishers.

Voicu, Mălina–Voicu, Bogdan. 2009. Volunteers and volunteering in Central and Eastern Europe. In *Szociológia – Slovak Journal of Sociology* 41 (6): 539–563.

Települések jegyzéke:

Csíkyszereda – Miercurea Ciuc

Csíkborzsova – Bârzava

Csíkdelne – Delnița

Csobotfalva - Cioboteni

Csíkpálfalva – Păuleni Ciuc

Csíksomlyó – Șumuleu Ciuc

Szépvíz - Frumoasa

RÁD ANITA – RÁD ANDRÁS-LÁSZLÓ

A lelkészi hivatás iránti elsődleges elköteleződés, mint harmadik vagy komplementáris pozíció

Gyülekezeti tagok véleményeire és tapasztalataira alapján megállapítható, hogy ma már egyre több lelkész nem hivatásszerűen éli meg a szolgálatát. Ez pedig felveti a kérdést, miért választották mégis ezt a pályát a lelkészek. Tanulmányunkban a kérdés megválaszolása érdekében az egyént állítjuk a középpontba, az egyén identitására fókuszálva mutatjuk be annak a kutatásnak az eredményeit, amelyet Erdélyben és Hollandiában végeztünk a teológusok körében. Legfőbb célkitűzésünk az volt, hogy felmérjük, milyen arányban állnak a bibliai elhívástörténetek motívumai és egyéb személyes és szociális motivációs tényezők a lelkészi hivatás vállalásának hátterében. Ugyanakkor Hubert J. Hermans dialógikus szelf-elméletére alapozva a lelkészi hivatást mint harmadik pozíciót vizsgáljuk.

Kutatásunk eredménye azt mutatja egyrészt, hogy Hollandiában a bibliai elhívástörténetekben fellelhető motívumokhoz való igazodás motivációs tényezője sokkal inkább jelen van a lelkészi hivatás melletti döntésben, mint hazánkban, ahol a megkérdezettek csupán fele számolt be ilyen tapasztalatról. Másrészt a bibliai motivációs tényezők minden esetben társulnak valamilyen személyes vagy szociális és/vagy személyes motivációs tényezővel, amelyek gyakran az egyének identitásában okoztak törést. Így arra a következtetésre jutottunk, hogy a megkérdezettek közel fele azért választotta a lelkészi hivatást úgynevezett harmadik pozícióként, hogy saját identitásában rendet teremtsen ezáltal.

Kulcsszavak: lelkészi hivatás, motivációs tényezők, harmadik pozíció, identitás

Bevezetés és hipotézisek

Melyek azok a motivációs tényezők és befolyásoló hatások, amelyek a mai fiatalok pályaválasztása mögött állnak? Miért választja valaki éppen a lelkészi hivatást? Miért csökken egyre inkább Erdélyben a teológiai oktatásra jelentkezők száma? Mi az oka annak, hogy egyre kevesebb teológushallgató éli meg igazán hivatásként a lelkészi szolgálatot? Mi az oka annak, hogy az általuk választott teológiai képzés után egyre több lelkész megfárad és csalódik a szolgálatot illetően?

Ezek és hasonló kérdések felvetése indította el azt a széleskörű kutatást, amelynek elsődleges célja feltárni azokat a motivációs tényezőket, amelyek arra sarkallják a fiatal pályaválasztás előtt álló egyéneket, hogy a lelkészi hivatás mellett döntsenek. Hiszen a döntéshozatali motiváció vagy motivációs halmaz nagy hatással van a későbbi hivatás megélésére, megtapasztalására és gyakorlásának módjára. Másodsorban pedig fontos kiemelnünk azt, hogy szintén célként tűztük ki, hogy kutatásunk ne csupán teológiai szempontokat felhasználva igyekezzen választ találni a felvetődő kérdésekre, hanem pszichológiai és szociológiai szempontokat is figyelembe véve az egyénre fókuszáljon.

Ezért kutatásunk gerincét egy olyan összehasonlítás képezi, melynek két ellenpólusán a teológiai motivációs tényezők, azaz az isteni elhívás megtapasztalása és a kognitív pszichológiai irányzatok állnak.

Jelen tanulmány célja azonban nem e két ellenpólus összehasonlítása. Az egyént állítva középpontba arra keressük a választ, hogy miért választják a lelkészi hivatást azok a fiatalok, akiknek nem volt részük isten részéről jövő elhívás megtapasztalásában. Fontos, hogy az egyént állítsuk a középpontba, hiszen az egyén az, aki a különböző közösségi és szociális jelenségek kiváltója elsődleges szinten.

A tanulmány témája tehát a lelkészi hivatást felvállaló fiatal pályaválasztási motivációja. A fenti kérdések felvetése pedig igencsak indokolja a téma kutatásának létjogosultságát, illetve szükségességét, legalábbis erdélyi kontextusban, ahol a lelkészjelöltek többsége esetében nem nyilvánvalóak a pályaválasztás okai. Az egyének sok esetben önmaguk számára sem képesek tisztán megfogalmazni azt a motivációs rendszert, amely a döntésükhöz vezetett.

Kutatásunkat tulajdonképpen két hipotézisre alapoztuk, amelyek közül az első szembeállítja a teológiai és pszichológiai szempontú motivációs tényezőket a lelkészi hivatás választását illetően. Ez azt jelenti, hogy első hipotézisünk szerint a mai erdélyi fiatalokat nem annyira a bibliai elhívástörténetek elemzéséből kitűnő sémák megtapasztalása motiválja a lelkészi szerep felvételéhez, hanem annál inkább személyes, illetve szociális tényezők határozzák meg a döntésüket. Természetesen ez az előfeltevés nem zárja ki azt, hogy ne lennének Erdélyben olyan teológusok, akik ne tapasztaltak volna meg isteni elhívást, csupán arra szeretné felhívni a figyelmet, hogy a teológushallgatók jelentős részét más motivációs tényezők sarkallták és sarkallják a lelkészi identitás felvételére.

Mit jelent az, hogy személyes és szociális tényezők veszik át a bibliai értelemben vett motivációs tényezők helyét? Személyes motivációként fogalmazzuk meg azokat a belső és lelki aspektusokat, amelyeket az egyén vagy pozitív, vagy pedig negatív módon egyfajta olyan intenzitással él meg, amely egy döntéshozatalra, jelen esetben pedig a lelkészi hivatás választására ösztönzi. Ebben az esetben személyes motivációként értékeljük a személyes negatív tapasztalatokat valamivel kapcsolatosan, és pozitívokat mással kapcsolatosan, a személyes sérelmeket, illetve az identitásban létrejövő zavarokat és töréseket. Például a fiatal egyén azért jelentkezik a teológiára, mert úgy tapasztalta, hogy személyes hitvilágában sokkal nagyobb nyugalomban lehet része, s úgy véli, hogy ezt csak lelkészként tudná egész életében ilyen módon megtapasztalni. Esetleg ellenkezőleg is történhet, amikor is az egyén hirtelen dönt a lelkészi hivatás mellett, ugyanis addig olyan tapasztalatokban volt része, amelyre gyógyírként a teológiát véli a legmegfelelőbbnek. Tehát valamilyen személyes lelki zavar motiválja a lelkészi hivatás felé azt a reményt ébresztve, hogy a hivatás elsődlegesen az egyénben magában hoz létre majd lelki egyensúlyt.

A szociális motivációs tényezők halmaza is igencsak változatos. Ide sorolhatnánk a közvetlen környezet nyomását, azaz a családi háttérből érkező külső kényszert, a családi narratívákat, ahol például több generációs hagyománya van már a lelkészi hivatásnak, amely folytatása az ifjú egyén nemes feladata. A lelkészi pályáról kialakított idealizált kép úgyszintén szociális motivációs tényező, miszerint a lelkészi státusz magas és tisztelt pozíciót jelent, kevés munkát és egyszerű életet. Ezzel az idealizált képpel kapcsolatos csalódások természetesen már a teológiai tanulmányok ideje alatt érik a fiatal lelkészjelölteket, így nem csupán későbbi hivatásuk megélése és teljesítése sérül, hanem ugyanakkor személyes gyógyulásuk is veszélybe kerülhet.

Ahhoz, hogy pontosan megfogalmazzuk a kutatási kérdésünket, illetve a kérdés létjogosultságának alátámasztásához mindenekelőtt röviden be kell mutatnunk azt a két teológuscsoportot, amelyben elvégeztük az empirikus kutatásunkat. Két különböző társadalmi környezetből származó teológuscsoportot mértünk fel annak érdekében, hogy kiderítsük, a bibliai értelemben vett elhívás-e az, ami miatt ők a lelkészi hivatást választották, vagy esetleg valamilyen általunk feltételezett külső vagy belső más motiváció járult ehhez hozzá.

Az egyik teológuscsoportot az erdélyi teológushallgatók, a másikat a hollandiai Groningen teológushallgatói alkotják. Természetesen a két csoport között egyből láthatóak a szociális különbségek. Hiszen míg az erdélyi egy zártabb, tradicionálisabb társadalom mintája, amelyben az egyén identitása nem annyira önálló, hanem sokkal inkább függ a szociális környezettől, addig a hollandiai társadalomra, és egyszerre bármelyik nyugati társadalomra sokkal inkább jellemző az identitásbeli függetlenség. Ezek a társadalmi különbségek nagyon jól tükröződtek a felmért egyének válaszaiban. Ilyen értelemben, míg a hollandiai teológusok 100%-a valamilyen elhívástörténettel magyarázza lelkészi hivatásának választását, addig az erdélyi teológusok körében a megkérdezettek közel 40 %-a nem bibliai elhívástörténettel, hanem más szociális tényezővel vagy személyes motivációval magyarázza a teológiára jelentkezését.

Ennek alapján megállapítható, hogy a mi tradicionálisabb társadalmunk fiataljai dilemmák sorozatát élik meg nap mint nap, egyfajta általános bizonytalanságot, köszönhetően egyrészt a globális és lokális értékek gyakori ütközésének. Az egyén maga sem találja a helyét, ezért a pályaválasztás, illetve a hivatási identitástudat kérdése is sokkal komplexebb és problematikusabb kérdéseket vet fel. Második előfeltételezésünk szerint tehát, az egyén identitása, főként pedig a kutatásunk tárgyát képező fiatal egyén identitása ebben a környezeti kontextusban törést szenvedhet, azaz felborul identitásának egysége.

Természetes jelenség az, hogy egy ilyen törést szenvedett identitású egyén egyen-súlyra vágyik, és annak érdekében, hogy konfliktusokat megoldja, egy olyan kiutat keres, amely által egyik konfliktusba implikálódó identitáselemét sem privilegizálja, hanem helyett egyfajta menekülőutat keresve egy harmadik identitásaspektus mellett

dönt. Ezt nevezzük harmadik pozíciónak.

Tanulmányunkban arra a kérdésre igyekszünk választ találni, hogy: alkalmazható-e a harmadik pozíció fogalma a lelkeszi hivatás választásának magyarázataként. Valamint, ha igen a válasz, akkor melyek azok a háttértényezők, amelyek motiválják a fiatal egyént a lelkeszi hivatás harmadik pozícióként való felvételére?

Lelkeszi hivatás mint harmadik pozíció

Miután felvázoltuk azokat a megfigyeléseinket és előfeltevéseinket, amelyek a kutatásunk kivitelezéséhez vezettek, a következőkben szeretnénk azt az elméleti alapot is ismertetni, amelyre támaszkodva elvégeztük a kutatást és feldolgoztuk annak eredményeit. A kutatási kérdésünkben szereplő harmadik pozíció fogalma Hubert Hermans holland pszichológus nevéhez fűződik, aki a dialógikus szelf-elmélet megalkotója. Ezen elmélet szerint a különböző én-pozíciók vagy identitásaspektusok állandó párbeszédben állnak egymással az egyénen belül, ugyanakkor külső, szociális dialógusokba is bekapcsolódnak. A szelf maga tehát nem létezik a társadalom nélkül, hanem annak része, úgy is mondhatjuk, hogy a szelf és a társadalom kölcsönösen inkluzív viszonyban állnak (Hermans–Gieser 2012, 2).

Az én-pozíció alatt az egyén önmeghatározását értjük. Megkülönböztetünk szociális (én mint magyar, én mint anya, én mint lelkesz), valamint személyes én-pozíciókat (én okos vagyok, én szkeptikus vagyok, én hívó vagyok). Amíg a szociális pozíciók egy csoport vagy társadalom szempontjából megkülönböztetett pozíciók, addig a személyes pozíciók az egyén belső perspektíváit tükrözik (Hermans–Gieser 2012, 135). Az én-pozíció tehát identitásaspektus, az identitásnak valamely eleme. Így maga az identitás egyaránt szociális és személyes aspektusokból vagy pozíciókból épül fel.

Hermans a dialógikus szelf-elméletet még úgy is meghatározza, mint az én-pozíciók dinamikus sokasága. Az én a társadalommal, a külső környezettel való kapcsolat során jelenik meg, és képes arra, hogy egyik pozícióból a másikba vándoroljon. Ez a folyamat három módon történhet: pozicionálás vagy elhelyezkedés, repozicionálás vagy újrahelyezkedés és ellenpozicionálás vagy ellenhelyezkedés. Ez a három folyamat során az én ingadozik a különböző pozíciók között (Hermans–Gieser 2012, 2). Ily módon az identitás nem egy statikus egységet képező entitás, hanem inkább egy kulturálisan és társadalmilag meghatározott dinamikus folyamat összessége (Zock 2010, 134–135). Ilyen értelemben a már említett általános bizonytalanság érzésének legfőbb oka az én-pozíciók váltakozása az egyén identitásán belül.

Pályaválasztás előtt álló fiatalok esetében az én-pozíciók váltakozása még intenzívebben megnyilvánulhat a döntéshozatali kényszer miatt. Hermans emiatt az elméletén belül megalkotja a harmadik pozíció fogalmát, mintegy mediátorként két vagy több konfliktusban levő én-pozíció között. Ez a harmadik pozíció profitálva a konfliktusból

eredő energiából fejlődik vagy alakul ki, elcsendesíti és megoldja a két vagy több korábbi én-pozíció konfliktusát (Hermans–Gieser 2012, 15). A harmadik pozíció ilyen értelemben tehát egyfajta menekülés a belső feszültség és a káosz elől, amely véleményünk szerint nemcsak harmadikként vagy egy új aspektusként jelentkezik az identitás aspektusok között, hanem kiegészítő vagy hiánypótló jellemvonásokkal is bír olyan esetekben, amikor az egyén identitásegysége azért törik meg, mert hiányzik egy vagy akár több építőköve is annak teljességéhez.

A fiatal pályaválasztók esetében az identitáskrizis egy természetes folyamat, hiszen ekkor dől el, hogy az egyén milyen szociális identitást fog kialakítani rövid időn belül, amely részben vagy akár teljes egészében meghatározza őt egész életében. A lelkeszi hivatás választása pedig tapasztalataink szerint még nagyobb kihívást jelent a fiatalok számára. Nemcsak azért mert maga a hivatás nagyobb súllyal bíró kifejezés, mint esetleg a pálya, hanem azért is, mert a hivatás megnevezés magában hordozza ugyanúgy a szociális és a személyes én-pozíciók felvételét is. Hiszen a lelkesz, amellet, hogy lelkeszi pozíciót épít be identitásába, ugyanakkor személyes én-pozíciókat is be kell, hogy építsen a külső elvárások miatt, mint például hívő, becsületes, szelíd, családcentrikus vagy szerető, annak érdekében, hogy hivatásában kiteljesedjen.

A dolgozatunk következő részében szeretnénk részletesen bemutatni azt a két kutatást, amely révén azt vizsgáltuk, hogy Erdélyben, illetve Hollandiában mi motiválta a teológushallgatókat arra, hogy a lelkeszi hivatás mellett döntsenek. A kutatás gyakorlati részének kivitelezéséhez félig strukturált interjúkat készítettünk mindkét helyen: Erdélyben 31 hallgatóval, Groningenben pedig 24 hallgatóval. A félig strukturált interjú módszere azért is volt a legmegfelelőbb adatgyűjtési módszer, mert az egyénre koncentrálna személyes élményekre, felfogásokra, véleményekre és önmeghatározásokra voltunk kíváncsiak. Rugalmassága miatt ez az interjúmódszer tökéletesen megfelelt ahhoz, hogy az interjúalanyok személyes én-pozícióiról, és motivációs rendszeréről is információt gyűjthessünk.

A félig strukturált interjú módszere tehát amellet, hogy adatokat szolgáltat az előkészített kérdésekre, helyet biztosít az egyén személyes élettörténeti narratívájának a kibontakozásához is (Mason 2002, 14–20). Dan P. McAdams élettörténeti narratíva-elméletére alapozva állítottuk össze a kérdéseinket is. Az elmélet szerint az egyén narratívái azok, amelyek az identitást képezik, s amelyek az identitásaspektusokat egy egészé formálják az egyénen belül (McAdams 2001, 100–122).

Az interjúkérdéseket hat téma köré csoportosítottuk. Ezek a következők: az elhívás eseménye és körülményei, a családtagok és barátok hatása az egyénre, előfeltevések a lelkeszi hivatással kapcsolatban, az egyén elhívás utáni személyiségváltozása, az egyén kapcsolata Istennel. Az interjúk kielemezésekor felhasználtuk az ó- és újszövetségi elhívástörténeteket is. A bibliai elhívástörténeteket összevetettük az interjúalanyok narratíváiban fellelhető elhívástörténetekkel annak érdekében, hogy azokkal a lelkeszi hivatás választásának bibliai eredetű motivációját igazolni tudjuk.

Azt már tanulmányunk elején is előrevetítettük, hogy a hollandiai, illetve az erdélyi teológushallgatók motivációja a hivatásválasztás esetében igencsak különböző sémát mutat. Így megállapíthatjuk azt, hogy a hollandiai teológián csupán olyan hallgatók vannak jelen, akik valóban megtapasztaltak valamilyen bibliai értelemben vett elhívást, amely révén az Úr elhívta őket a szolgálatra. Ezzel ellentétben a felmérésben résztvevő erdélyi teológushallgatóknak kevesebb mint fele beszélt megtapasztalt elhívástörténetről. Az interjúalanyok másik fele személyes vagy szociális motivációs tényezőkről számolt be narratíváikban. Azonban az igencsak szembeötlő különbségek mellett a hollandiai és erdélyi teológushallgatók interjúiban közös pontok is fellelhetők.

Mindenekelőtt fontos megállapítani, hogy a hallgatók túlnyomó többsége mindkét helyszínen úgy véli, a lelkész Isten eszköze, és a teológiai képzés ennek az eszköznek a felkészítését szolgálja, nem pedig a saját cél érvényesítését mozdítja elő. Annak ellenére, hogy ebben mindkét teológiahallgatói csoport egyetért, különbséget fedezhető fel abban, hogy mi motiválja őket a lelkészi pályára lépésben.

Az erdélyi interjúalanyok csoportjában több hallgató is arról beszélt, hogy azért választotta a teológiát, mert a családja efelé irányította őt egy könnyebb és szebb jövő érdekében, vagy mert felmenőik között már több lelkész is volt, ezért kötelességüknek érezték folytatni a családi hagyományt. Mások azzal indokolták pályaválasztásukat, hogy a lelkészi szerepkör biztosítja számukra azt, hogy a közösségükért tevékenykedhessenek, azaz egy keretet biztosít ahhoz a közösségi és jótékonyági munkához, amelyet a jövőben szeretnének végezni. Természetesen mindkét csoportban több esetben is a szociális és személyes motivációs tényezők a teológiai vagy bibliai tényezőkkel együttesen hozták létre azt a motivációs rendszert, amely a fiatalokat a teológia felé irányította.

Azt már többször is említettük, hogy a hollandiai hallgatók körében 100%-os volt a bibliai értelemben vett elhívás megtapasztalása, azonban fontos kihangsúlyoznunk azt is, hogy a megkérdezettek fele nem csupán az elhívás miatt választotta a lelkészi hivatást, hanem személyes motivációs tényezők is közrejátszottak. Ide soroljuk azokat az eseteket, amelyekben az egyén szexuális orientálódása miatt identitászavarban szenvedett, vagy ateista családi háttere ütközött a baráti társaságának vallásos életvitelével. Egyesek arról számoltak be, hogy lelki nyugtalanság gyötörte őket mindaddig, ameddig a hit és a teológia felé nem fordultak, ahol végül meglették a saját lelki békéjüket és pozitív önmeghatározásra tettek szert.

Ugyanez a séma figyelhető meg az erdélyi lelkészjelöltek körében is: a személyes lelki zavarok, az identitástörés, az általános bizonytalanság érzése mind hozzájárult a döntéshozatalhoz. A személyes és szociális motivációs tényezők ilyen értelemben szoros kapcsolatban állnak a harmadik pozíció fogalmával. A harmadik pozíció, amint már említettük, tulajdonképpen egyfajta menekülés a belső feszültség és káosz elől. Sajnos rengeteg pályaválasztás előtt álló fiatal küzd valamilyen belső feszültséggel, káosszal.

Ilyen esetekben történik az, hogy az egyén annak érdekében, hogy ezt a feszültséget enyhítse, vagy pedig megbékítse a konfliktusban álló identitás aspektusait egy harmadik identitásaspektust vagy én-pozíciót vesz fel, vagy épít be az identitásába. Ebben a folyamatban pedig az egyén minden energiáját igyekszik ennek az egy én-pozíciónak szentelni, háttérbe szorítva a meglevő sérült aspektusokat.

Összefoglalás

Összevetve a hollandiai és az erdélyi teológushallgatókkal készített interjúkat arra a következtetésre jutunk, hogy a hollandiai teológushallgatók körében mindenki megtapasztalt valamilyen isteni elhívást, és ez a megtapasztalás a legfőbb motivációs tényező a pályaválasztásuk hátterében. Azonban fontos azt is megjegyezni, hogy ez a teológiai vagy bibliai motivációs tényező egyetlen esetben sem szerepel egyedülként a lelkészi hivatás vállalásában, hanem kognitív döntéshozatali tényezőkkel együttesen ösztönözték a hallgatókat a teológiai tanulmányokra. A kognitív döntéshozatali tendenciák pedig személyes és szociális tapasztalatokból és motivációs tényezőkből származtak.

Erdélyben nem volt ennyire egyértelmű a bibliai motivációs tényezők megléte a teológusok pályaválasztásának a hátterében. A megkérdezettek fele nem tapasztalt meg soha semmilyen elhívást. Azok, akiknek részük volt elhívásban, más szociális és személyes tényezők miatt is választották a teológiát. Ennek alapján összefoglalásként megállapíthatjuk azt, hogy úgy a Hollandiában, mint pedig az Erdélyben végzett kutatásaink azt mutatják, hogy a harmadik vagy komplementáris pozíció felvétele több esetben is a lelkészi hivatás választásának egyik fő motivációs tényezője, a hagyományos értelemben vett elhívás vagy hivatásérzéssel párhuzamosan.

A teológusok főként saját identitásproblémáik miatt választják a lelkészi hivatást, abban bízva, hogy az majd kiegészíti a kiteljesedéshez szükséges úrt a személyesen megtapasztalt hitélet által is. A felmért egyének 50%-ának esetében szintén jellemző az, hogy identitásuk annak köszönhetően szenved törést, hogy egyetlen szociális én-pozícióban sem érzik jól magukat, ezért inkább egy olyat igyekeznek beépíteni identitásukba, amely egyik ilyen én-pozícióval sem egyezik, ezáltal megoldva a belső konfliktust.

Tehát a lelkészi hivatás harmadik vagy komplementáris pozícióként való felvétele igencsak gyakori motivációja a teológushallgatók pályaválasztásának. Ugyanakkor pedig e jelenség háttértényezői között nagy szerepet játszik a családi háttér, a közvetlen szociális környezet vagy a biztonságos, stabil élethelyzet után való vágyakozás.

Irodalom

Hermans, Hubert J. M.–Gieser, Thorsten. 2012. *Handbook of Dialogical Self Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mason, Jennifer. 2002. *Qualitative Researching*. London: Sage.

McAdams, Dan P. 2001. The Psychology of Life Stories. *Review of General Psychology* 5 (2): 100–122.

Zock, Hetty. 2010. Voicing the Self in Postsecular Society. A Psychological Perspective on Meaning-Making and Collective Identities. In *Exploring the Postsecular. The Religious, the Political and the Urban*, szerk. Molendijk, Arie L.–Beaumont, Justin–Jedan, Christoph. 134–135. Leiden: Brill

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

MURÉNYI SZTELLA*, MALETIĆ SNEŽANA,
AGBABA JASMINA, RONČEVIĆ SRĐAN,
MOLNAR JAZIĆ JELENA, TUBIĆ ALEKSANDRA,
KRAGULJ ISAKOVSKI MARIJANA, DALMACIJA BOŽO

**A szedimentben előforduló szerves vegyületek anaerób
degradálása mangán hozzáadásával**

Indogén mikroorganizmusok szerves szennyeződésekre gyakorolt hatásait vizsgáltuk ki anaerób degradálási feltételek mellett. A biodegradálás minden optimális feltételének megteremtése céljából indogén mikroorganizmusok és koszubsztrát (mangán) hatásait vizsgáltuk ki. Az eredmények azt mutatták, hogy a policiklikus szerves szénhidrátok (PAH) koncentrációja nagy mértékben csökkent: a DV kezelésnél 86,16%-kal (2-3 gyűrű) és 46,56%-kal (4-6 gyűrű) csökkent, míg az M mintánál 66,28%-kal (2-3 gyűrű) és 93,76%-kal (4-6 gyűrű) csökkent. A szénhidrát degradáció tekintetében a DV és az M kísérlet során is csökkenés figyelhető meg a szénhidrát tartalomban. A degradált szénhidrogén mennyisége a következőképpen csökkent: DV (86.5%) > M (83,26%).

Kulcsszavak: szediment, anaerób biodegradáció, remediáció, szerves polutántok

Bevezetés

A környezet szennyezettségének problémája a mai napig az egyik legnagyobb problémának számít. Számatalan tényező, mint például a népességnövekedés és az urbanizáció óhatatlanul az igények megnövekedését eredményezték a Földön és egyúttal a természetes erőforrások maximális használatát is. Azonban a Föld kapacitása véges, és a természetes erőforrások túlzott kiaknázása sokszor a természet pusztulásához és az ökoszisztéma szennyeződéséhez vezet. Sok folyó ma már az ipari és a kommunális szennyvíz befogadója, meghaladva a vízi folyamok kapacitását, s így az oda érkezett hulladékok természetes úton történő lebomlását is.

A kontaminált szediment fogalma világszinten ismert. Ennek a szennyezett üledéknek számos káros hatása van az adott ökoszisztémára. Mivel a különböző szennyeződések jelentős mértékben adszorbeálja, nagy mértékben veszélyezteti az élő környezet egészségét, épségét.^[1] Az adszorpció nagyságának változó értékétől a szediment toxikus hatásai is változó mértékűek lehetnek.^[4,5,6,7,8]

Becslések szerint körülbelül 100-200.000.000 m³ szennyezett üledék keletkezik Európában évente s egyes felmérések szerint Vajdaságon belül évente körülbelül 2 millió m³ iszapot távolítanak el.

Számos eltérő kezelés alkalmazásával próbáljuk a szennyezettség mértékét csökkenteni kisebb vagy nagyobb sikerrel.^[1] A biológiai kezelés (biodegradáció) a komplex mikroflóra tevékenységén alapuló degradációt jelent, mely a szerves és szervesetlen (de csak kis mennyiségű) anyagok lebontásában vesz részt. A szerves szennyezők teljes tisztítása sajnos lehetetlen, de legnagyobb részben eltávolíthatók bioremediációval.^[2]

Kétféle módját ismerjük a szedimentnek: aerób és anaerób. Az anaerób kezelést a 21. század technológiájának tekintik. Biológiai hulladékkezelésnek, a szennyvíz kezelésének számít, melyhez nem szükséges levegő vagy elemi oxigén. A kezelés során keletkező gáz (szén(IV)-oxid és/vagy kisebb mértékben köztes termékek vagy CH₄ metán) felhasználható, mint energiaforrás.^[3] Az anaerób kezelés előnye az, hogy gyors lefolyású és alacsony költségű. Az eljárás hatékony, még abban az esetben is, amikor a szerves szennyezőanyagok mellett jelen van szervesetlen is, és nem igényel nagy felszereltségi beruházást, egyszerűnek bizonyul a gazdálkodás tekintetében is.

Az anaerób kezelés hasznos technológiának számít a megújuló energia termelésénél biogáz formájában, biológiai anyagok széles körében, mint például élelmiszeripari származékoknál, emberi hatások szerves termékeinél, agrárparipari szennyvíznél és szilárd hulladékok szerves összetevőinél. Ezenkívül az anaerób kezelés folyamán, tulajdonképpen a metán-transzformáció során a szilárd szennyezettségben lévő komplex mátrix lebomlik biogázzá, és stabil anaerób iszap keletkezik. Alapvető célja az anaerób folyamatok alkalmazásának a környezetvédelem, a szediment feldolgozása és a keletkezett iszap felhasználása, mely felhasználható, mint műtrágya és/vagy talaj kondicionáló a mezőgazdaságban, erdőgazdálkodásban.

Gyakorlati rész

Kontaminált szediment

A minta, melyet kivizsgáltam, Verbászról származik (Nagy-Bácskai-csatorna). Származási helyének pontos koordinátái a következők: N 45°34,210', E 19°39,320' (1. ábra). A Nagy-Bácskai-csatorna a Duna-Tisza-Duna-csatornarendszer része. 118 km hosszú és összeköti a Dunát (Bezdán) a Tiszával (Óbecse). Szárazság idején vízellátásra használják a vizét. 17 km széles, átlagmélysége 3 m. Partjai mentén Verbász, Kúla és Piros találhatóak.

A Szerb Környezetvédelmi Minisztérium a legveszélyesebb „3 fekete pont” közé sorolja. A Nagy-Bácskai-csatornát Európa legszennyezettebb folyamának tartják. Problémaforrást jelent egészségügyi szempontból is az emberekre és a körülötte élő összes élőlényre nézve is. A csatornában legalább 400.000 m³ iszap található, mely nehézfémeket, könnyűbenzin származékokat és patogén baktériumokat tartalmaz igen magas koncentrációkban. A csatorna szintügy problémát jelent a Duna és Tisza folyókra nézve is, mert a csatornában található szennyezés egy része ebbe a két folyóba áramlik.

A kutatómunka előkészítése

A mintavétel után a szediment alapos keverésnek és homogenizálásnak lett alávetve, s ezután minden fizikai és kémiai jellemzőjét kivizsgáltuk. A kutatáshoz két kezelést végeztünk el, hatszor megismételve ugyanazta folyamatot. Az első kezelésnél a folyamat csak indigén mikroorganizmusok jelenlétében játszódott le, míg a második kezelésnél 0,0785 g mangánt ($MnCl_2 \cdot 4H_2O$) adtunk hozzá (M) (1. táblázat).

Minden reaktorba adtunk még 50 ml deionizált vizet (DI) is. A reaktorokból nitrogén gázzal eltávolítottuk az oxigént, megteremtve így az anaerób feltételeket. A mintákat 112 napon keresztül, folyamatos keverés mellett, 35°C hőmérsékleten, sötétben tartottuk. A kutatás folyamán, bizonyos időközönként mintát vettünk mindkét kezelésből s azokat kivizsgáltuk. A kezelés során, bizonyos időközönként, párhuzamosan elemeztük a két különböző mintát.

1. táblázat: A kutatómunka sematikus ábrázolása

Kezelés	Koszubsztrát	A koszubsztrát tömege [g]
1. kezelés	koszubsztrát nélkül a folyamat csak indigén mikroorganizmusok jelenlétében játszódott le	/
2. kezelés	*mangán ($MnCl_2 \cdot 4H_2O$)	0,0785

1. ábra: A szedimentben található szerves anyagok anaerób degradálására szolgáló reaktorok

A Kutatás módszerei

A kémiai oxigénigényt (KOI) és a biokémiai oxigénigényt (BOI) a szedimentben módosított standard módszerrel elemeztük (APHA, 2012). Az áramvezető-képesség (Eh), a pH, az össz-szervesanyag tartalom (TOC) és az izzítási veszteség az üledékben

a következő protokoll szerint vizsgáltuk: ISO 11265:1994, ISO 10390:2005, ISO 10694:1995 és EN 12879:2007. A szénhidrát degradációt a szedimentben az ISO 16703:2004 protokoll szerint, GC/FID Agilent 6890N műszerrel vizsgáltuk. A policiklikus szerves szénhidrátokat (PAH) ultrahanggal segített extrakciós szétválasztási művelettel különítettük el a szedimentből az EPA 3550b módszernek megfelelően, acetone és hexán keverékét (1:1 arányban) használva. Az elemi ként rézporral távolítottuk el az EPA 3660b protokollt követve. A mintákat szilikagélen frakcionáltuk az EPA 3630c protokollnak megfelelően. A PAH GC/MS műszeres elemzése az EPA 8270C protokollt követve, Agilent 7890A gázkromatográfjal, 5975C MSD tömegszelektív detektorral, HP-5MS oszlopot(kolonna) használva történt, (J&W Scientific) fenantrén-D10 standard jelenlétében a következő feltételek mellett: splitless injektálási módszer (50:1), 300°C injektálási hőmérséklet, 34,5 ml/perc kolonna, termosztát kezdeti hőmérséklete 55°C/perc, majd 25°C/perc 300°C-ig 3 perc alatt. A PAH koncentrációt a sztandard módszer alapján számítottuk ki (kromatogram csúcsainak területét használtuk a kiszámításhoz). A minták minőségi kivizsgálása során kapott (GC/MS) eredményeket a DRS (Deconvolution Reporting software) és a NIST Mass Spectral Library valamint az AMDIS (Automated Mass Spectral Deconvolution and Identification System) programok kombinálásával kaptuk, fenantrén intern standard jelenlétében. A dehidrogenáz aktivitást a 2,3,5-trifeniltetrazólium-klorid (TTC) redukciójának mérésével határoztuk meg (Thalman, 1968). 5 g nedves szedimenthez 5 ml 0,5%-os TTC oldatot (Tris-HCl pufferben) adtunk s a szuszpenziót folyamatosan kevertük 24 órán keresztül 30°C hőmérsékleten. Ezután 40 ml acetont adtunk az keverékekhez, s további 2h után megmértük azok abszorbanciáját 546 nm-es hullámhosszon, üres (szediment nélküli) minta lemérési eredményével összehasonlítva a kapott eredményeket.

A szediment karakterizálása

A szediment magas koncentrációban tartalmaz szerves vegyületeket, ami a kimutatott magas szénhidrát degradáció, KOI, TOC és magas hőkezelés alkalmával előidézett veszteséggel is igazolható. A BOI magas értéke is rámutat olyan szerves vegyületek jelenlétére, melyek biodegradációval lebonthatóak. A szediment magas nitrogéntartalma is kimutatható.

A minták nedvességtartalma a kísérlet előtt 62,45–70,26%, majd kísérlet után 76,21–75,78% között mozgott, ami az anaerób feltételek mellett történő mikrobiális degradáció számára optimális feltételeket jelent. A hőkezelés alkalmával előidézett veszteség a DV mintánál 40%-kal csökkent, míg az M mintánál 13%-al csökkent. A TOC jelentős mértékben változott a kísérlet során: DV minta esetében és az M minta esetében is 80%-kal csökkent. A minta pH-értéke 6,1 és 9,4 között volt (ami optimális

a mikroorganizmusok aktivitása számára). Az áramvezető-képesség 260×10^{-1} - 85.6×10^{-1} mS/m intervallumban mozgott. Mindezt a 2. táblázatban mutatjuk be.

A KOI majdnem végig állandó értéket mutatott – mivel valószínűleg a szerves anyagok lebontásának sebessége egyenlő a komplex szerves anyagok hidrolízisével. Viszont az M mintánál az érték folyamatosan csökkent, majd a kísérlet végén ismét megnőtt, ezzel a további degradálási lehetőségre rámutatva.

A BOI érték az M kezelés első 15 napjában nem változott nagy mértékben, a 30-ig nap körül viszont duplájára nőtt, s ezután csak csökkenő tendenciát mutatott a mintában jelenlévő biodegradibilis szerves anyagok degradációja következtében.

2. táblázat: A szediment kezdeti karakterizációja

Paraméter	Eredmény	
	DV	Mn
Nedvességtartalom, %	63	70
Hőkezelés alkalmával előidézettveszteség, %	21	21
Agyagtartalom, %	30	30
Eh, mS/m	26	26
BOI, gO ₂ /kg	26	26
Össz PAH	519	555
pH	6.11	7
KOI, gO ₂ /kg	211	211
TOC, %	10	10.36
Dehidrogenáz aktivitás, mgTPF/g	2.7716	2.7716
Nitrit/nitrát tartalom, mg/kg	1427	957
Össz nitrogén tartalom, mg/kg	6431	6431
Szénhidrát degradáció, µg/g	926	1590

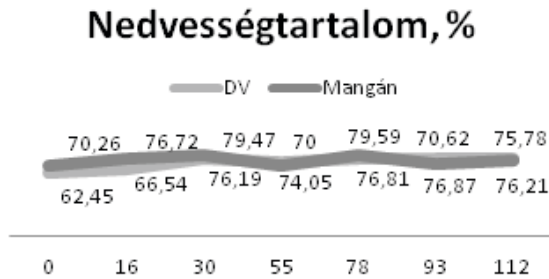
A szénhidrát degradáció tekintetében a DV és az M kísérlet során is csökkenés figyelhető meg a szénhidráttartalomban. A degradált szénhidrogén mennyisége a következőképpen csökkent: DV (86.5%) > M (83,26%).

Az általános paraméterek kísérlet során bekövetkezett változása a 3–13. táblázatokban követhető.

3. táblázat: Nedvességtartalom változása a kísérlet során

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
	Nedvességtartalom [%]	
0	62,45	70,26
16	66,54	76,72
30	76,19	79,47
55	74,05	70,00
78	76,81	79,59
93	76,87	70,62
112	76,21	75,78

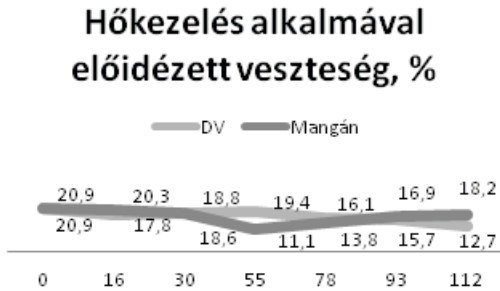
2. ábra: A kezelés folyamán történő nedvességtartalmi változások ábrázolása

4. táblázat: Hőkezelés alkalmával előidézett veszteség a kísérlet során

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
	Hőkezelés alkalmával előidézett veszteség [%]	
0	20,9	20,9
16	17,8	20,3
30	18,8	18,6
55	19,4	11,1
78	16,1	13,8
93	15,7	16,9
112	12,7	18,2

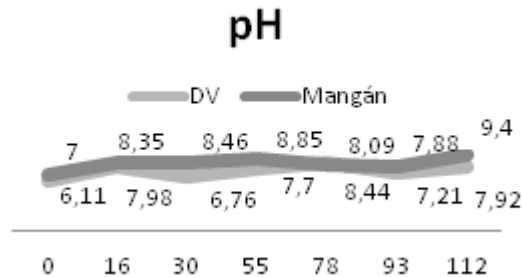
3. ábra: A kezelés folyamán történő hőkezelés alkalmával előidézett veszteség változásainak ábrázolása

5. táblázat: pH érték változásai a kísérlet során

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
	pH	
0	6,11	7,00
16	7,98	8,35
30	6,76	8,46
55	7,70	8,85
78	8,44	8,09
93	7,21	7,88
112	7,92	9,40

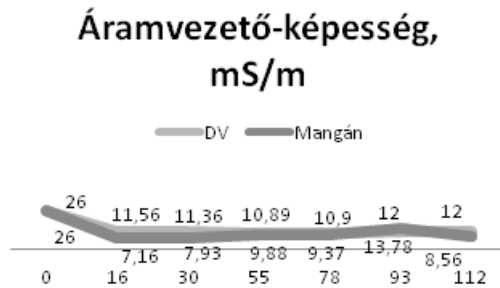
4. ábra: A kezelés folyamán a pH érték változásainak ábrázolása

6. táblázat: Áramvezető-képesség értékeinek változása a kísérlet során

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
	Áramvezető-képesség [mS/m]	
0	26,00	26,00
16	11,56	7,16
30	11,36	7,93
55	10,89	9,88
78	10,90	9,37
93	12,00	13,78
112	12,00	8,56

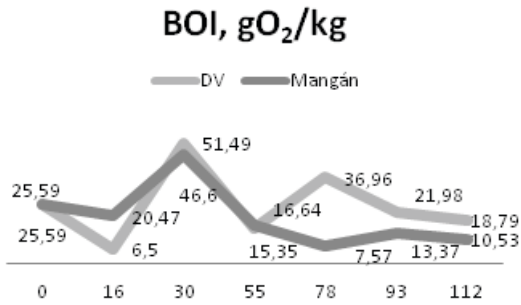
5. ábra: A kezelés folyamán az áramvezető-képesség értékváltozásainak ábrázolása

7. táblázat: BOI értékei a kísérlet során

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
	BOI [mgO ₂ /l]	
0	25,59	25,59
16	6,50	20,47
30	51,49	46,60
55	15,35	16,64
78	36,96	7,57
93	21,98	13,37
112	18,79	10,53

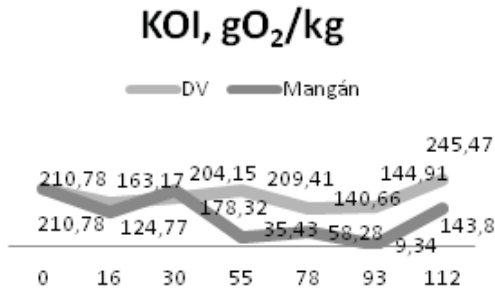
6. ábra: A kezelés folyamán a BOI értékváltozásainak ábrázolása

8. táblázat: KOI értékei a kísérlet során

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
0	210,78	210,78
16	163,17	124,77
30	178,32	204,15
55	209,41	35,43
78	140,66	58,28
93	144,91	9,34
112	245,47	143,80

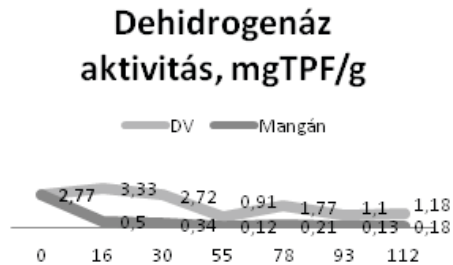
7. ábra: A kezelés folyamán a KOI értékváltozásainak ábrázolása

9. táblázat: Dehidrogenáz aktivitás a kísérlet során

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
	Dehidrogenáz aktivitás [mgTPF/g]	
0	2,77	2,77
16	3,33	0,50
30	2,72	0,34
55	0,91	0,12
78	1,77	0,21
93	1,10	0,13
112	1,18	0,18

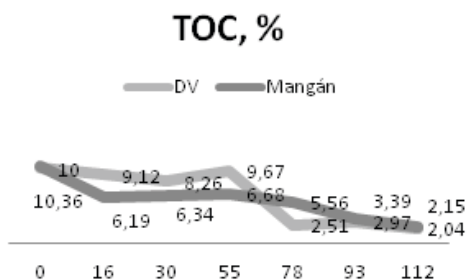
8. ábra: A kezelés folyamán történő dehidrogenáz aktivitás értékváltozásainak ábrázolása

10. táblázat: TOC a kísérlet során

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
	TOC [mg/kg]	
0	10,00	10,36
16	9,12	6,19
30	8,26	6,34
55	9,67	6,68
78	2,51	5,56
93	2,97	3,39
112	2,04	2,15

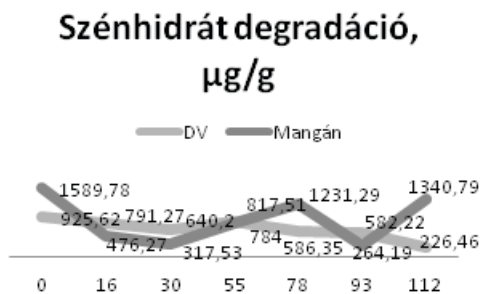
9. ábra: A kezelés folyamán történő TOC értékváltozásainak ábrázolása

11. táblázat: Szénhidrát degradáció a kísérlet során

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
	TOC [mg/kg]	
0	925,62	1589,78
16	791,27	476,27
30	640,20	317,53
55	817,51	784,00
78	586,35	1231,29
93	582,22	264,19
112	226,46	1340,79

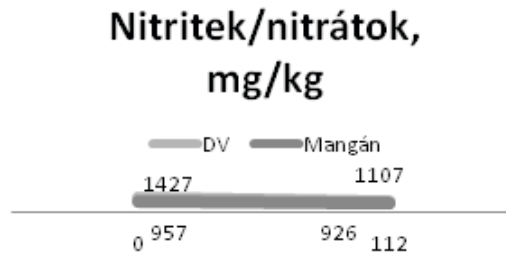
10. ábra: A kezelés folyamán történő szénhidrát degradáció értékváltozásainak ábrázolása

12. táblázat: Nitritek/nitrátok értéke a kísérlet elején és végén

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
0	1427	957
112	1107	926

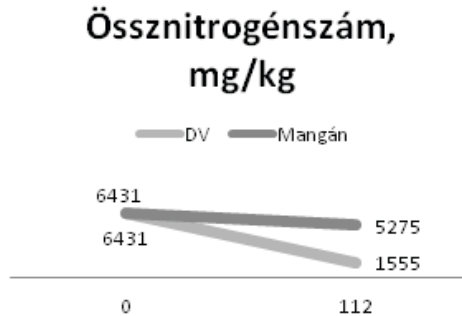
11. ábra: A kezelés folyamán történő szénhidrát degradáció értékváltozásainak ábrázolása

13. táblázat: Össz nitrogénérték a kísérlet elején és végén

Idő [nap]	MINTA-1	MINTA-2
	koszubsztrát nélkül	glükóz
0	6431	6431
112	1555	5275

12. ábra: A kezelés folyamán történő szénhidrát degradáció értékváltozásainak ábrázolása

Detektált szerves vegyületek felbomlása

Abból a célból, hogy a jelenlévő szerves vegyületeket is kimutassuk, kvalitatív analízist is végeztünk, és így kimutattuk, hogy széles intervallumban fordulnak elő szerves vegyületek a kezdeti, nem kezelt szedimentben (körülbelül 50 különböző vegyület), miközben a kutatás folyamán ez a szám megnövekedett, és a munka végén körülbelül 500 különböző vegyületet találtunk a kezelt szedimentben.

Fontos tudni, hogy a mintákban különböző policiklikus aromás szénhidrátok származékait is kimutattuk, melyek a még nem kezelt mintában nem fordultak elő. Minden mintában a kezelés folyamán meghatározott számban különböző új szerves vegyületek is keletkeztek, a szerves vegyületek mikrobiológiai degradálása után.

Az alkalmazott kezelések után a detektált szerves vegyületek felbomlása jelentősen megváltozott a nem kezelt szedimenthez képest. A relatív szénhidráttartalom a DV kezelés során is és az M kezelést követve is csökkent, ami összhangban van a kezelése során megváltozott ásványi olajjal kapcsolatban kapott eredményekkel is. Fontos megemlíteni, hogy egyes esetekben, mint például a DV kezelés szénhidrát tartalmánál is, mennyiségi növekedés észlelhető a kezelés után, ami annak a következménye, hogy a nagyobb szerves vegyületek kisebb szerkezetekre bomlanak le, ezzel növelve a molekulák számát, és utalva arra, hogy a kezelés folytatást igényel.

A 14. táblázatban a kiválasztott szerves vegyületek mennyiségének változása van feltüntetve. A DI mintákban volt a legnagyobb a szénhidrát arány.

14. táblázat: *Detektált szerves vegyületek felbomlása*

DETEKTÁLT SZERVES VEGYÜLETEK FELBOMLÁSA									
	Kezdeti	DV	Kezdeti	Mn		Kezdeti	DV	Kezdeti	Mn
Szénhidrátok	44	67	54	4	Policiklikus aromatikus szénhidrogének (PAH)	7	5	2	-
Alkoholok és éterek	15	17	15	-	Szerves savak, észterek és szerves savak sói	15	15	21	1
Aldehidek, ketonok, fenolok	30	18	24	-	Szerves nitrogéntartalmú vegyületek	7	17	12	-
Ftalat	2	1	-	-	Szteroidok	1	-	-	-
Szupsztituiszált benzén és a benzén származékai	4	4	5	-	Terpének	-	-	1	-

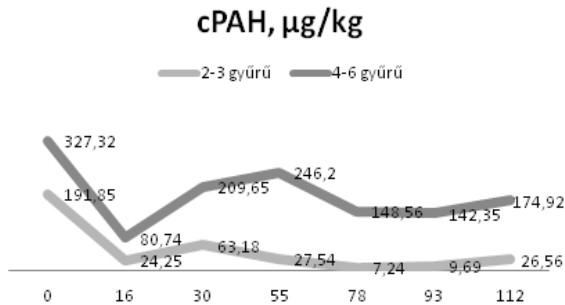
Az alkalmazott kezelések után a detektált szerves vegyületek felbomlása jelentősen megváltozott a nem kezelt szedimenthez képest. A relatív szénhidráttartalom csökkenése összhangban van a kezelések során megváltozott ásványi olajjal kapcsolatban kapott eredményekkel.

Policiklikus aromatikus szénhidrogének (PAH)

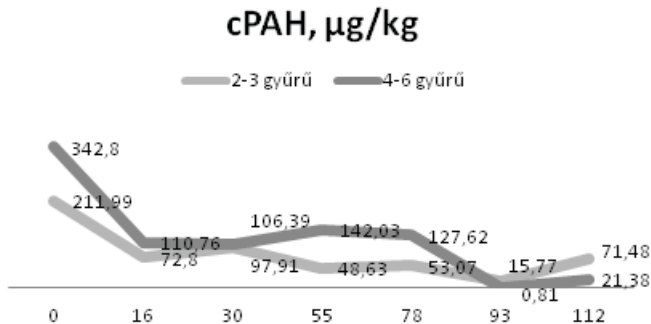
A kísérlet során a PAH mindkét csoportjában (2–3 gyűrűs, 4–6 gyűrűs) tartalmi csökkenést mutathattunk ki. A PAH eltávolításának százaléka a DV kezelésnél 86,16%-kal (2–3 gyűrű) és 46,56%-kal (4–6 gyűrű) csökkent, míg az M mintánál 66,28%-kal (2–3 gyűrű) és 93,76%-kal (4–6 gyűrű) csökkent. Tehát mindkét mintánál tartalmi csökkenést mutattunk ki. Ezzel azt bizonyítottuk, hogy elektronakceptor hozzáadása a mintához jelentős hatással van a szennyező anyagok ezen csoportjának eltávolítására.

A 13. és a 14. ábra a PAH mennyiségek változásait mutatja a kivizsgált két mintára.

13. ábra: PAH (2–3 és 4–6 gyűrű) mennyiségeinek változásai az 1. mintánál (koszubsztrát nélkül)

14. ábra: PAH (2–3 és 4–6 gyűrű) mennyiségeinek változásai az 2. mintánál (mangán)

Diszkusszió

A mangán hozzáadása jelentősen hozzájárult a szénhidrátok anaerób degradáció útján történő degradálásához (ásványi olajként kifejezve). Ellentétben ezzel, e koszubsztrátok hozzáadása nem volt nagy hatással a poliaromatikus szénhidrátok degradálására.

Elmondható, hogy a szediment anaerób degradálása egy olyan módszer, melynek használata és hatása mindenképp előnyös és ajánlot kezelésnek minősül. Eredményeink kimutatták, hogy különböző ágensok és koszubsztrátok hozzáadása pozitív hatással van a szénhidrátok degradálására. Esetünkben a mangán mintához való hozzáadása jelentős hatást mutat ezen szennyező anyagok eltávolításában.

Irodalom

- [1] Dalmacija B.–Agbaba J. 2008. *Zagađujuće materije u vodenom ekosistemu i remedijacioni procesi*. Újvidék: Újvidéki Egyetem, Természettudományi Kar.
- [2] Dalmacija B.–Rončević S. 2013. *Kvalitet površinskih voda i sedimenta–procena i upravljanje rizikom*. Újvidék: Újvidéki Egyetem, Természettudományi Kar.
- [3] Grbić-Galić D.–Vogel T.M.. 1987. Transformation of toluene and benzene by mixed methanogenic cultures. *Appl. Environ. Microbiol.* 53: 254–260.
- [4] Koelmans A. 1994. *Sorption of micropollutants to natural aquatic particles*. Den Hag: CIP-GEGEVENS, Koninklijke Bibliothek, 124.
- [5] Kuang-Chung Y.–Li-Jyur T.–Shih-Hsiung C.–Shien-Tsang H. 2001. Chemical binding of heavy metals in anoxic river sediments. *Water Research* 35: 4086–4094.
- [6] Priča M.–Dalmacija B.–Rončević S.–Krčmar D.–Bedelio M. 2008. A comparison of sediment quality results with acid volatile sulfide (AVS) and simultaneously extracted metals (SEM) ratio in Vojvodina (Serbia) sediments. *Science of the total environment* 2: 235–244.
- [7] Tričković J.–Ivančev-Tumbas I.–Dalmacija B.–Nikolio A.–Trifunović S. 2007. Pentachlorobenzene sorption on to sediment organic matter. *Organic Geochemistry* 38 (10): 1757–1769.
- [8] Zhou J.L.–Hong H.–Zhang Z.–Maskaoui K.–Chen, W. 2000. Multi-phase distribution of organic micropollutants in Xiamen Harbour. *Water Research* 34: 2132–2150.

NAGY ERIKA

A méhnyakrákban szenvedő betegek életminősége a sugárterápia után

A méhnyakrák, az egyik leggyakoribb rákos megbetegedés, sikeresen kezelhető sugárkezeléssel. A kezelés célja nemcsak az élet meghosszabbítása, hanem a jobb életminőség biztosítása is. E kutatás célja meghatározni, hogyan változik meg az életminőség a sugárkezelés után a méhnyakrákos betegeknél.

Prospektív kutatást végeztünk a vajdasági Radiológiai Intézetben. 30 méhnyakrákos nő életminőségét vizsgáltuk, akiket sugárterápiával kezeltek. A kivizsgált nők egy kérdőívet töltöttek ki a sugárkezelés előtt, azonnal a sugárkezelés után és két hónappal a kezelés után. A kérdőív a fizika, érzelmi, családi/társadalmi, funkcionális állapotra és egyéb panaszokra vonatkozó kérdéseket tartalmazott.

Eredményeink alapján megállapítható, hogy bizonyos állapotokban már azonnal a sugárkezelés után észlelhető javulás, de jelentős javulás az életminőség minden területén két hónappal a sugárkezelés után észlelhető.

Kulcsszavak: életminőség, méhnyakrák, onkológia, sugárkezelés

Bevezetés

A betegségekre ma már nemcsak úgy tekintünk, mint a kóros folyamat jelenlétére a szervezetben, hanem a betegség fogalma magába foglalja a beteg testi, lelki, társadalmi életében kiváltott elváltozásokat is (Vukajlović 2005. 20–25). A múlt század 60-as éveiben említik először az életminőség fogalmát, nemcsak az orvostudományban, hanem más tudományokban is, például a társadalomtudományokban, szociológiában, pszichológiában. Több definíciót is megfogalmaztak, melyek többségében az életminőség úgy szerepel mint az ember testi, lelki, anyagi, társadalmi helyzetének szubjektív értékelése. A társadalomtudományokban az életminőség értékeléséhez hozzátartoznak a környezeti feltételek, a lakhatási viszonyok és az egyéb tényezők (Ercsey 2010). Az orvostudományban az életminőséget elsősorban az egészség függvényében vizsgálják, így megjelent egy új fogalom is az egészségfüggő életminőség („health-related quality of life”). A kutatások főként arra irányulnak, hogy meghatározzák, hogyan változik meg az életminőség a betegségek megjelenése, kezelése után. Az életminőség fogalmán belül az orvostudományt főleg a testi, lelki állapot, a családi-társadalmi viszonyok értékelése foglalkoztatja. Az életminőség vizsgálata kezelés után azért fontos, mert e módon összehasonlítható két gyógymód és könnyebben lehet dönteni a kezelés kiválasztásakor (Apolone et al. 2001, 187–195).

A Vajdasági Onkológiai Intézet adatai szerint a méhnyakrák a harmadik leggyakoribb rákos megbetegedés a nők körében (Registar za rak). E betegség sikeresen kezelhető a kezdeti stádiumokban sebészeti beavatkozással, az előrehaladottabb stádiumokban pedig kemoterápia és sugárkezelés alkalmazásával (Đurđević–Kesić 2009, 117–170). Az agresszív, nagyobb dózisu kezelés biztosítja a tumor redukcióját, viszont nagyobb mértékben sérülhetnek az ép sejtek, szövetek és ez okozhatja az életminőség csökkenését. A kezelések célja ma már nemcsak a betegség kigyógyítása, hanem az életminőség javítása is, tehát a kezelés sikerességét ma már nemcsak azzal mérik, hogy megszűnt-e maga a kóros folyamat, hanem azzal is, hogy javult-e a beteg életminősége (Šulović–Jakovljević 1998, 5–15).

E munka célja, hogy meghatározza, hogyan változik meg az életminőség a sugárterápia után a méhnyakrákban szenvedő nőknél. Feltételezzük, hogy a sugárkezelés után észlelhető az életminőség javulása.

A méhnyakrák

A méhnyakrák a leggyakoribb nőgyógyászati rosszindulatú daganat. Magyarországon évente 1200–1300 új esetet diagnosztizálnak. Leggyakrabban a 35–60 éves korban fordul elő, de egyre növekszik a fiatal, 30 év alatti betegek aránya is (Szülészeti és Nőgyógyászati Szakmai Kollégium).

A méhnyakrák etiológiájában a Human papilloma virusnak (HPV) van a legnagyobb szerepe. A fertőzés szexuális úton terjed és a vírus elősegíti a malignus-transzformációt. Egyéb tényezők is szerepet játszhatnak a méhnyakrák kialakulásában: korán kezdett nemi élet, sok partner, korai és sok szülés, rossz szociális viszonyok, dohányzás (Broutet et al. 2014, 51–54).

Kórszövettani altípusát tekintve lehet:

1. Laphámsejtes rák (\approx 80–85%) – Carcinoma planocellulare
2. Mirigyszövet eredetű rák (\approx 15%) – Adenocarcinoma
3. Kevert típus (az előző kettő kombinációja) – Carcinoma adenosquamosa
4. Lágyrész daganata – Sarcoma

A méhnyakrák súlyossági fokozat (stádium) a FIGO (International Federation of Gynecology and Obstetrics - Nemzetközi Nőgyógyászati és Szülészeti Szövetség) rendszer szerint:

- 0. stádium – A hám teljes vastagságában érintett, de nincs beszűrődés a szomszédos szövetekben (in situ carcinoma)
- I. stádium – A méhnyakra korlátozódik
 - IA. stádium – Csak mikroszkóposan diagnosztizálható, szabad szemmel látható elváltozás nincs
 - ◊ IA1. stádium – Környezetbe beszűremlés van, de mélységében kisebb,

- mint 3 mm, és haránt kiterjedése kisebb, mint 3 mm
- ◇ IA2. stádium – A környezetbe beszüremlés kiterjedése 3 és 5 mm között; haránt kiterjedése 7 mm, vagy kisebb
 - IB. stádium. Szabad szemmel látható elváltozás, vagy olyan mikroszkópos elváltozás, amely mélyebb, mint 5 mm, vagy haránt kiterjedésű nagyobb, mint 7 mm
 - ◇ IB1. stádium – Szabad szemmel látható elváltozás, amelynek legnagyobb átmérője 4 cm, vagy annál kisebb
 - ◇ IB2. stádium – Szabad szemmel látható, 4 cm-nél nagyobb elváltozás
 - II. stádium – A méhnyak körüli részbe szüremlik be
 - IIA. stádium – A méhtől kétoldalt, a széles méhszalagban található kötőszövetes térbe nem szüremkedik be, de már kiterjed a hüvely felső kétharmadára
 - IIB. stádium – Beszüremkedik a kötőszövetes térbe
 - III. stádium – Ráterjed a kismedence falára vagy a hüvely alsó harmadára
 - IIIA. stádium – A hüvely alsó harmadát is beszűri
 - IIIB. stádium – Ráterjed a kismedence falára és/vagy vesemedencei pangást okoz, és a vesefunkció kiesik
 - IV. stádium – A hüvelyen kívülre terjed
 - IVA. Stádium – Ráterjed a húgyhólyag/végbél nyálkahártyájára és/vagy túlterjed a tényleges kismedencén
 - IV.B. stádium – Távoli daganatáttéteket képez (Mladenović et al. 2003, 208–219).

A kezdeti stádiumokban nem jelentkeznek tünetek. Az első tünetek megjelenésekor a tumor már előrehaladott stádiumban van. A tünetek közül gyakran jelentkeznek rendszertelen vérzés, kellemetlen szagú hüvelyi folyás. Deréktáji és alhasi fájdalom akkor jelentkezik, amikor a daganat már áttérjedt a környező szervekre.

A sikeres kezelés egyik feltétele a tumor felismerése még a kezdeti stádiumokban. Ebben nagy szerepe van a szűrővizsgálatoknak, melyek keretein belül elvégzik a Papanikolautesztet. A pontos diagnózishoz szükséges az anyagkimetszés (biopszió), melyet kolposzkópiával végeznek. Bizonyos esetekben kiegészítő vizsgálatokra is van szükség, például cisztoszkópiára, irigográfia, CT-re, MRI-re (Đurđević–Kesić 2009, 117–170).

A biztosan felállított méhnyakrák diagnózisa gyors és energikus kezelést követel. Kezelhető műtéti úton, sejtostólást gátló szerekkel (kemoterápia) és sugárkezeléssel. Hogy melyik gyógymód mellett döntenek, a következőktől függ: a tumor stádiuma, mérete, a nyirokmirigyek épsége, kórszövettani altípus, a termékenység megőrzése (Vujkov et al. 2002, 105–108).

Sugárkezelés

Sugárkezelés alatt ionizáló sugarak alkalmazását értjük, azzal a céllal, hogy megsemmisítsék a rákos szövetet. Fajtái:

- Külső sugárforrásból történő kezelés:
 - Teleterápia: a sugárforrás a beteg testén kívül helyezkedik el. Sugárforrásként, lineáris gyorsítókat alkalmaznak
 - Transzkután: a sugárforrást a beteg bőrére helyezik
- Belső sugárkezelés – brachyterápia: a sugárforrást testüregben vagy ritkábban a szövetek közé szúrt tüben helyezik el. Sugárforrásként Co 60, irídium, régebben rádium szolgált.
- Radioizotóp kezelés: a beteg testébe sugárzó izotópot juttatnak (leggyakrabban injekció formájában).

A besugárzást szinte mindig frakcionáltan (több, egymást követő kisebb adagban) végzik (Lukač–Šušević 2000, 1–15).

A sugárzás célja lehet:

- kuratív – radikális kezelés: a rákos sejtek teljes elpusztítása, a környező szövetek maximális megóvásával
- paliatív kezelés: előrehaladottabb stádiumokban alkalmazzák, célja a tünetek enyhítése és az életminőség javítása
- Adjuváns – kiegészítő kezelés: sebészi beavatkozás és kemoterápia után alkalmazzák, célja, hogy az esetleges megmaradt rákos sejteket elpusztítsa.

A méhnyakrák kezelésében a sugárkezelést mint kuratív – radikális kezelést a IIB stádiumtól alkalmazzák. A kezdeti stádiumokban (FIGO Ib – IIa) kiegészítő kezelésként alkalmazzák. Leggyakrabban a transzkután és brachyterápia kombinációját alkalmazzák.

A sugárkezelés az ionizáló sugarak sejtkárosító elvén működik. Célja a rákos sejtek elpusztítása, de emellett, elkerülhetetlenül károsodnak az ép sejtek is. Így a sugárkezelést mellékhatások kísérhetik:

- Heveny mellékhatások: hányinger, hányás, fáradékonyság, bőrpír, duzzanat. Helyi mellékhatások: fájdalmas, véres vizelés, hasmenés
- Krónikus mellékhatások: rekto-vaginális, veziko-vaginális fistula, húgyhólyaggyulladás, fájdalmas közösülés (Jovanović 2008, 130–140).

Kutatási módszer

E prospektív kutatást a Vajdasági Onkológiai Intézetben végeztük. 30 nő életminőségét vizsgáltuk, akiknél méhnyakrákot diagnosztizáltak és sugárterápiával kezelték őket. A kivizsgált betegek a sugárkezelés ideje alatt hospitalizálva voltak.

Az életminőség mérésére a FACT Cx (Functional Assessment of Cancer Therapy) kérdőívet használtuk. A 30 nő három alkalommal töltötte ki a kérdőívet: első alkalommal a sugárkezelés előtt, második alkalommal azonnal a sugárterápia befejezésekor, harmadik alkalommal a sugárkezelést után két hónappal. A kérdőív 35 elégedettségrel kapcsolatos állítást tartalmaz öt kategóriából: fizikai állapot, társadalmi/családi viszonyok, érzelmi állapot, funkcionális állapot és egyéb panaszok, amelyek jellemzőek a méhnyakrákra. A vizsgált nőket megkértük, hogy az állításokat értékeljék egy ötfokozatos Likert-skálán.

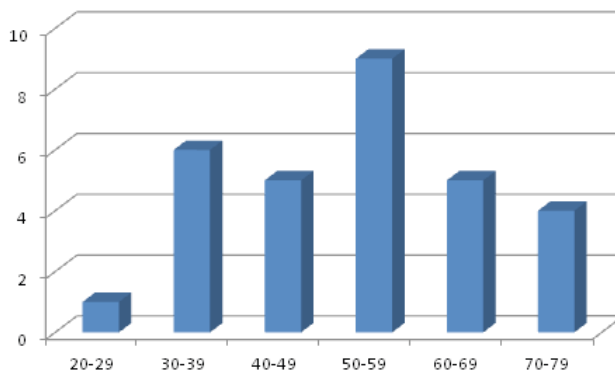
A kapott adatokat a következő statisztikai módszerekkel dolgoztuk fel: t-teszt, számtani átlag, szabványos deviáció. A kutatást az etikai elvekkel összhangban végeztük el.

Kutatási eredmények

A vizsgált nők átlagéletkora 52,2 év volt (1.ábra). Kórszövettanilag, leggyakoribb a laphámsejtes (93%) és a mirigyszövet eredetű rák volt (7%) (2. ábra). A FIGO súlyossági fokozat alapján leggyakoribb a IIb (37%) és a IIIb (27%) stádiumban lévő rák volt (3.ábra).

A nők 16,7%-át kezelték csak sugárterápiával. 43,3%-ukat egyidejűleg kezelték sugár- és kemoterápiával, valamint előzőleg műtéti beavatkozást is végeztek. 33,3%-ukat sugár- és kemoterápiával kezelték, műtét nélkül. 6,7%-ukat előzőleg műtéti úton kezelték, majd sugárkezeléssel, kemoterápia nélkül (4.ábra). A nők 50%-át előzőleg sebészi úton is kezelték. Átlagosan kilenc hónap telt el a műtéti beavatkozás és a sugárterápia között.

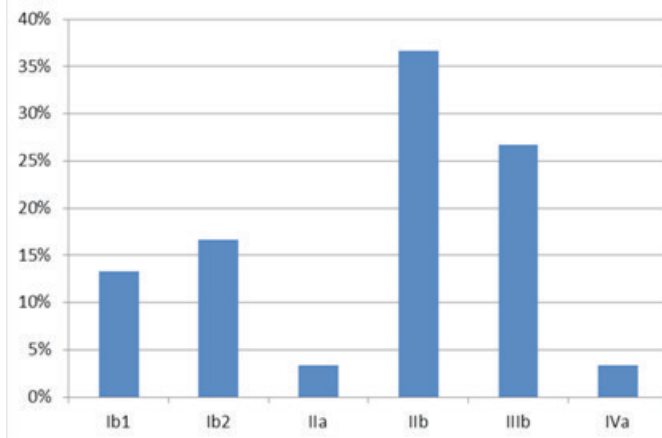
1. ábra: Az alanyok életkora

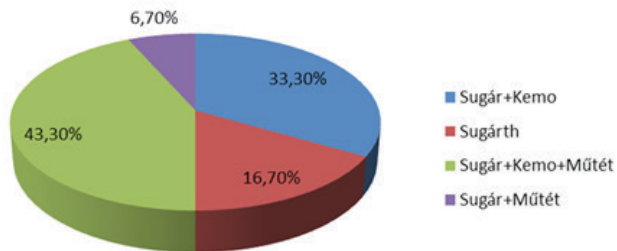
2. ábra: A tumor kórszöveti altípusai

3. ábra: A tumor stádiumai (FIGO rendszer szerint)

4. ábra: Kezelési módok

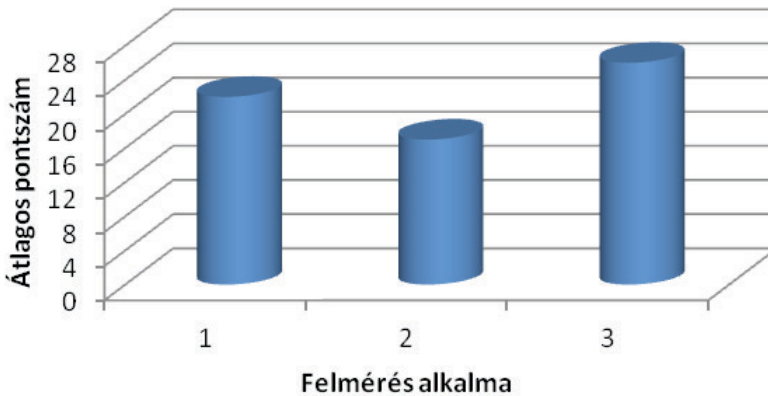
A betegek 63%-át TD 45Gy erősségű 22 frakciós sugárzással kezelték (1. táblázat).

1. táblázat: A frakciók száma és dózisa

Frakciók száma	A sugárzás dózisa (Gy)				
	20	30	40	45	50
5	1				
15		4			
20		1			
22			1	19	
25				1	1
28					1
30					1

Az alanyok fizikai állapotának felmérésénél az értékeltük, hogy a betegség és a kezelés mellékhatásaiként jelentkező általános fizikai tünetek milyen mértékben csorbitják az életminőséget. Statisztikailag jelentős különbség mutatható ki az alanyok fizikai állapotában az 1. és a 2. felmérés között, valamint a 2. és a 3. felmérés között ($p=0,05$) (5. ábra).

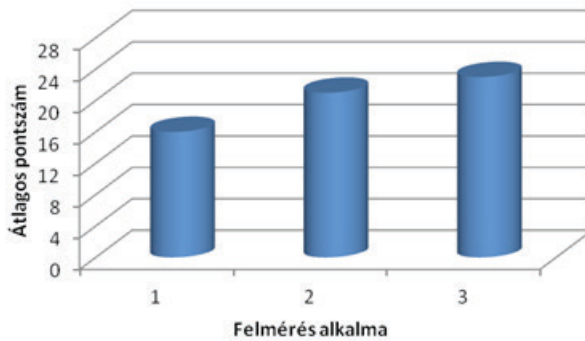
5. ábra.: Az alanyok átlagos fizikai állapota

A társadalmi/családi állapotról szóló részben az alanyok elégedettségét mértük fel a családtagjaikkal, barátaikkal való kapcsolatukról. Azt vizsgáltuk, hogyan változtak meg a kapcsolataik a kezelés folyamán, kitől és milyen mértékben kaptak támogatást.

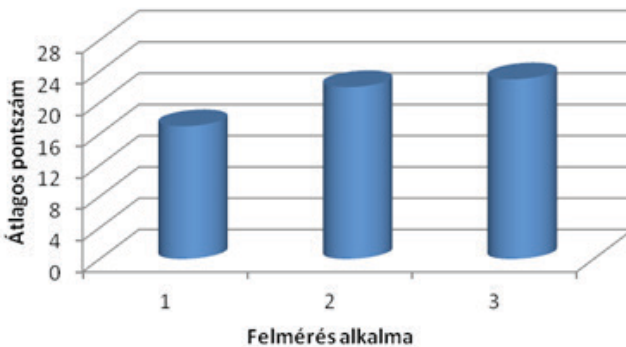
Statisztikailag jelentős különbség mutatható ki az alanyok társadalmi/családi állapotában az 1. és a 2. felmérés, valamint az 1. és a 3. felmérés között ($p=0,05$) (6.ábra).

6. ábra: Az alanyok átlagos társadalmi/családi állapota

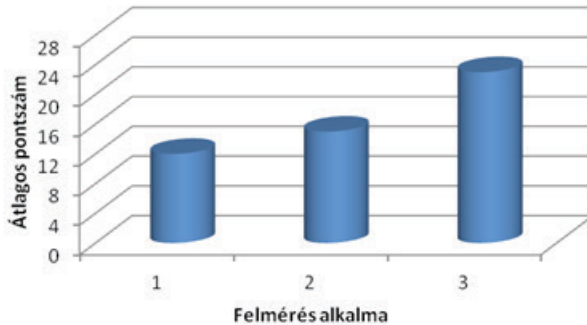
Az érzelmi állapoton belül, azt kérdeztük a betegektől, szomorúak, idegesek-e, aggódnak-e az esetleges szövődmények miatt, félnek-e a haláltól. Statisztikailag jelentős különbség mutatható ki az alanyok érzelmi állapotában az 1. és a 2. felmérés, valamint az 1. és a 3. felmérés között ($p=0,05$) (7.ábra).

7. ábra.: Az alanyok átlagos érzelmi állapota

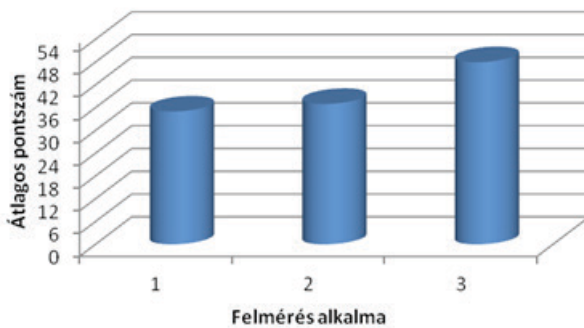
A funkcionális állapotról szóló kérdések főleg a munkahelyi és szabadidős tevékenységekre vonatkoztak, könnyedén, élvezettel végzik-e ezeket. Statisztikailag jelentős különbség mutatható ki az alanyok funkcionális állapotában a 2. és a 3. felmérés, valamint az 1. és a 3. felmérés között ($p=0,05$) (8.ábra).

8. ábra: Az alanyok átlagos funkcionális állapota

A kérdőív utolsó részében azt vizsgáltuk, milyen mértékben vannak jelen a méhnyakrákra jellemző tünetek az adatközlőknél, és ezek mennyire csorbítják az életminőséget. Statisztikailag jelentős különbség mutatható ki az alanyok állapotában a jellegzetes tünetek terén az 1. és a 3. felmérés, valamint a 2. és a 3. felmérés között ($p=0,05$) (9.ábra).

9. ábra: Az alanyok átlagos állapota a jellegzetes tünetek tekintetében

Diszkusszió

A nők átlagéletkorát tekintve eredményeink megegyeznek az irodalomban talált adatokkal. A legfrissebb kutatások szerint, a méhnyakrák egyre fiatalabb korban jelentkezik, ebben a kutatásban is látható, hogy elég magas azoknak a betegeknek az aránya, akik a 30–39 éves korhatárba tartoznak (Szülészeti és Nőgyógyászati Szakmai Kollégium).

A tumor szövettani altípusát tekintve eredményeink megegyeznek a szakirodalomban talált adatokkal, hisz a betegek nagy többségénél laphámsejt eredetű rákot diagnosztizáltak, kisebb számban pedig mirigyszövet eredetű rákot. A kevert típusú és a lágyrészek daganata igen ritka, ezért érthető is, hogy ebben a kutatásban egy betegnél sem diagnosztizáltak ilyen típusú tumort (Mladenović et al. 2003, 208–219).

Nem meglepő, hogy leggyakoribb a IIa és IIIb stádiumban lévő tumor, hisz a sugárkezelés a IIa stádiumtól javasolt. Jelen van Ia, Ib és IIa stádiumú tumor is, ezeknél a betegeknél a sugárkezelést adjuváns terápiaként alkalmazták, vagyis mint kiegészítő kezelést a sebészeti beavatkozás után.

Jelentős adat, hogy a kivizsgált nők nagy többségét egyidejűleg kezelték sugárkezeléssel és kemoterápiával. A kemoterápiának számos mellékhatása van, melyek kihatással lehetnek az életminőségre. Emiatt az eredmények elemzésekor nem vettük számításba azokat a tényezőket, amelyek a kemoterápia mellékhatásaiként jelentkeztek.

A kivizsgált betegek felét előzőleg sebészi úton is kezelték. Átlagosan 9 hónap telt el a műtét és a sugárkezelés között, így az eredmények elemzésekor nem vettük számításba azokat a tüneteket, amelyek műtéti utáni szövődeményként jelentkeznek.

A betegek többsége 45Gy erősségű sugárzást kapott 22 frakcióban. Minden nap egy frakciónyi sugárzást kapnak, így a betegek többségénél 22 napig tartott a sugárkezelés és ezt az időt ők a kórházban töltötték. Ezt a tényt számításba kell venni az eredmények elemzésekor, hisz a betegek több mint három hétig távol voltak a családjuktól, nem éltek megszokott életüket.

Mivel a méhnyakrák tünetei csak a kései stádiumokban jelentkeznek, így az első felmérésnél az általános fizikai állapotra nem hatottak ki a betegség tünetei. A betegek fizikai állapotukat közvetlenül a sugárterápia után értékelték a legalacsonyabban. Ennek fő oka a hányinger, gyengeség, erőtlenység volt. E kellemetlenségek a sugárterápia heveny mellékhatásai és rövid időn belül megszűnnek (Klee–Thranov–Machin 2000, 14–23). Emiatt a betegek fizikai állapotukat a második felméréshez képest jelentősen jobbnak értékelték két hónappal a kezelés után.

A többhetes hospitalizáció nem hatott negatívan a betegek társadalmi/családi életére, sőt mi több, javult is. A válaszokat elemezve, azt fedezhetjük fel, hogy a barátaiktól eltávolodtak, viszont kapcsolatuk a családtagjaikkal szorosabb lett, több támogatást kaptak tőlük. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a család csak egy invazív kezelés megkezdésekor érti meg szerettük betegségének súlyosságát és a támasznyújtás jelentőségét. A kórházi kezelés alatt a betegek elégedettebbek lettek a családi viszonyokkal és ez az elégedettség megmaradt két hónappal a kezelés után is. A betegek a többhetes hospitalizáció miatt távolodtak el a barátoktól, de ezt kompenzálta a javuló családi viszony.

Az első felmérésnél a betegek már hosszabb ideje ismerték a diagnózist, betegségük természetét, lefolyását és túlélési esélyeiket. Mégis az első kérdéseskor értékelték a legalacsonyabbra az érzelmi állapotukat. Ezt nagymértékben befolyásolta a félelem

az új kezeléstől és annak mellékhatásaitól, szomorúság a családtagjaiktól való elválás miatt. Az idő múlásával, ahogyan ismerkednek a gyógymóddal, rádöbbenek, hogy a mellékhatások nem is annyira gyakoriak és súlyosak, a félelem csökken. A sugárkezelés befejeztével már jelentősen jobbra értékelték az érzelmi állapotukat. Két hónap után visszatértek mindennapi életükbe és az érzelmi állapotukat a legjobbra értékelték. Hasonló eredményeket kaptak más kutatók is. Szerintük az életminőség javulását nagymértékben befolyásolta a félelem és az anxiózis megszűnése a kezelés után (Milovanović–Milovanoić 2012, 462–468).

A funkcionális állapotról szóló kérdések főleg a munkahelyi és szabadidős tevékenységekre vonatkoztak. A betegek a kezelés alatt a kórházban voltak, nem vettek részt sem a munkahelyi, sem a házkörüli munkában, hobbijaikat is csak korlátozva végezheték. A passzív életmód miatt érthető, hogy a második felmérésnél értékelték a legalacsonyabbra funkcionális állapotukat. Két hónappal a sugárkezelés után már azt nyilatkozták, könnyebben tudják elvégezni kötelességeiket úgy a munkahelyen, mint a ház körül, valamint újra élvezni tudják hobbijaikat.

Az első felmérésnél a betegek úgy értékelték, hogy életminőségüket jelentősen csorbítja a hüvelyi folyás és a rendszertelen vérzés. Ezek a méhnyakrákra jellemző tünetek a sugárterápia kezdetével megszűntek, viszont új tünetek jelentkeztek, melyek szintén csorbították az életminőséget. E tünetek a sugárterápia heveny helyi mellékhatásai voltak, kellemetlen, fájdalmas vizelet, vizelet-visszatartási zavarok. Hasonló eredményeket kaptak azok a kutatók is, akik a dűlmirigyrákban szenvedő betegek életminőségét vizsgálták: az életminőség romlását a sugárkezelés mellékhatásai okozták (Petrović et al. 2008, 61–66). Két hónappal később ezek a tünetek megszűntek, és a betegek jelentősen jobbnak értékelték az állapotukat.

A szexualitásra és nőiességre vonatkozó kérdéseknél a betegek zárkóztak voltak. Mindhárom alkalommal hasonló válaszokat adtak: nem érdekli őket a szex, félnek attól, hogy szexuális kapcsolatot létesítsenek. Hasonló eredményeket kaptak más kutatók is, és kihangsúlyozták, hogy nagyobb figyelmet kell fordítani a nők szexuális diszfunkciójára a sugárkezelés után (Fernandes–Kimura 2010, 360–367).

Összegzés

Az orvostudomány humanizálódásának köszönhetően a kezelések célja ma már nemcsak a kóros folyamat megszüntetése, hanem az életminőség javítása is. Az életminőség mérésével könnyebben összehasonlíthatunk két gyógymódot és kiválaszthatjuk azt a kezelést, amelyik a legjobb a beteg számára. Az életminőség a betegek szubjektív értékelése, így ezzel kapcsolatban csak úgy gyűjthetünk adatokat, ha őket kérdezzük.

A méhnyakrák az egyik leggyakoribb rákos megbetegedés a nők körében. Sikeresen kezelhető, az egyik leggyakoribb kezelési mód a sugárkezelés. A sugárkezelés alapja a

sejtkárosítás. Célja a rákos sejtek elpusztítása, a környező szövetek maximális megőrzésével. A sugárkezelés dózisének meghatározásakor számításba kell venni az életminőség megőrzését. E munkában azt vizsgáltuk, hogyan változik meg az életminőség a sugárkezelés után. 30 nő életminőségét követtük a sugárkezelés megkezdésétől, a sugárkezelés végéig, majd felkerestük őket két hónappal a kezelés után is.

Eredményeink szerint egyes kategóriákban a sugárkezelés után visszaesés, míg más kategóriákban fokozatos javulás észlelhető. A sugárkezelés ideje alatt a heveny mellékhatások miatt a fizikai állapot rosszabbodik, de ez átmeneti jellegű, és két hónappal a kezelés után e területen javulás észlelhető. A funkcionális állapot is bizonyos mértékben hanyatlik, de ennek fő oka a hosszan tartó hospitalizáció és nem maga a sugárterápia. Miután véget ér a kórházi kezelés és a betegek visszatérnek mindennapi életükbe, jelentősen jobbra értékelik a funkcionális állapotukat. A betegek érzelmi állapota már a sugárkezelés után javul és két hónappal később jelentősen jobb, mint a kezelés előtt. A méhnyakrákra jellemző tünetek a sugárkezelés alatt fokozatosan megszűnnek, és ezáltal javul az életminőség is. Megjelennek új tünetek is, a sugárkezelés heveny mellékhatásaiként, viszont ezek átmeneti jellegűek és hamarosan meg is szűnnek. Két hónappal a sugárkezelés után az életminőség minden tekintetben jelentősen javul a kezelés előtti állapothoz képest. Hipotézisünket ezzel alátámasztottuk és megállapíthatjuk, hogy a sugárkezelés mint a daganatos betegségek egyik leggyakoribb kezelése, jó úton halad a betegség teljes kigyógyítása és az életminőség megőrzése terén.

Irodalom

- Apolone Givanni–De Carli Gianfranco–Brunetti Massimo–Garattini Silvio. 2001. *Health-Related Quality of Life (HR-QOL) and Regulatory Issues. PharmacoEconomics* 19 (2): 187–195.
- Đurđević Srđan–Kesić Vesna. 2009. *Ginekološka onkologija*. Novi Sad: Udruženje za ginekološku onkologiju Srbije–Medicinski Fakultet Novi Sad.
- Ercsey Ida. 2010. Az életminőség mérése. In *Válság közben, fellendülés előtt. Kautz Gyula Emlékkonferencia*, 2010. június 1.
- Jovanović Dušan. 2008. *Osnovi onkologije i palijativna nega onkoloških bolesnika*. Novi Sad: Medicinski Fakultet.
- Klee M–Thranov I–Machin D. 2000. The patient's perspective on physical symptoms after radiotherapy for cervical cancer. *Gynecologic Oncology* 76 (1): 14–23.
- Lukač Ilona–Šušćević Dušan. 2000. *Radiologija – udžbenik za studente medicine i stomatologije*. Novi Sad: Stylos.
- Milovanović Lela–Milovanović Blagoje. 2012. Kvalitet života i rezultati lečenja bolesnika s nemetastatskim karcinomom prostate nakon primene totalne androgene blokade samostalno i s radioterapijom. *Srpski Arhiv za Celokupni Lekarstvo* 140

(7–8): 462–468.

- Mladenović Dragomir–Mladenović-Bogdanović Zorica–Mladenović-Mihailović Aleksandra. 2003. *Ginekologija i akušerstvo*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Nathalie Broutet–Linda O’Neal Eckert–Andreas Ullrich–Paul Bloem. 2014. *Comprehensive Cervical Cancer Control. A guide to essential practice*. Word Health Organization.
- Petrović J–Stanojević G–Barišić G–Dimitrijević I–Micev M–Stojanović S et al. 2008. Influence of long term radiotherapy on symptoms and signs of locally advanced primary rectal cancer of distant localization. *Acta chirurgica iugoslavica*. 55 (3): 61–66.
- Registar za rak: Sremska Kamenica: Institut za Onkologiju Vojvodine*. <http://www.onk.ns.ac.rs/registarzarak.htm#deo3> (2016. jan. 16.)
- Šulović Vojin–Jakovljević Đorđe. 1998. Medicina i kvalitet života. In *Naučni skup sa međunarodnim učešćem*. 5–15. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Međuodjeljski odbor za biologiju humane reprodukcije.
- Szülészeti és Nőgyógyászati Szakmai Kollégium: Az Egészségügyi Minisztérium szakmai protokollja Méhnyakrák, Pécsi Tudományegyetem, klinikai központ*. http://www.kk.pte.hu/docs/protokollok/SZULMehnyakrak_P.pdf (2016. jan. 30.)
- Vujkov Tamara–Živaljević Milica–Novaković Petar–Erak Marko–Rajović Jelka–Mandić Aljoša. 2002. Protokol lečenja karcinoma grlića materice. *Medicinski pregled* 55 (3–4): 105–108.
- Vukajlović Snežana. 2005. *Kvalitet života u ginekološkoj onkologiji*. Beograd: TK-Mont.
- Wanessa Cassemiro Fernandes–Miako Kimura. 2010. Health related quality of life of women with cervical cancer. *Revista Latino Americana de Enfermagem* 18 (3): 360–367.

SEBESTYÉN TIHAMÉR

Székelyföld fahulladékainak energiapotenciálja lehet a régió energiaszektorának hajnala?

Székelyföldön, Románia történelmi régiójában az erdőgazdálkodásból származó fahulladék, valamint a fafeldolgozás melléktermékeinek számító fűrészkorpa és más hulladékok igen nagy mennyiségű megújuló energiát jelentenek. Ennek ellenére a fahulladékok energetikai hasznosítása csak pár éve kezdődött, így hasznosításuk még elmarad az adottságokhoz képest. A fenntartható erdőgazdálkodás érdekében érdemes a fahulladékok intenzívebb felhasználására fektetni a hangsúlyt, ezáltal csökkenthető a helyi kitermelt fa mennyisége.

A tanulmány tömören kitér a CO₂-kibocsátás enyhítésének lehetőségére, a növekvő energiafüggetlenedési lehetőségekre, a munkahelyteremtésre stb. A tanulmány főbb eredményei a következők: helyi szintű (NUTs V.) fahulladék-energiapotenciál felmérése és ezen eredmények térképi megjelenítése. A potenciálbecslés után a helyi hő- és villamosenergia-igényeket összevetjük a helyi fahulladék-energiapotenciálokkal, azt kutatva, hogy a helyi potenciálok mekkora mértékben tudnák fedezni a helyi energiaigényeket.

Kulcsszavak: Székelyföld, fahulladék, faapríték, energiaigény, -termelés, -ellátás

Bevezető

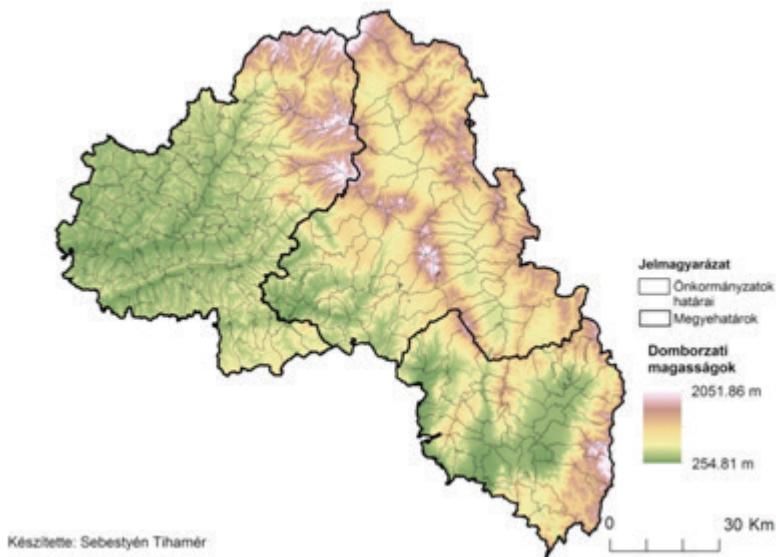
Az energiaellátás biztonságossá tételét folyamatosan napirenden tartják a felgyorsult nemzetközi események mind nemzetközi szinten, mind pedig az Európai Unió szintjén (International Energy Agency 2014, 606), de egyre gyorsabb ütemben építenek az országok is új energiaellátási stratégiákat saját energiabiztonságuk érdekében. A gyors irányváltás Romániában is érzékelhető, ugyanis a 2015-ös évtől egyre fokozottabb ütemben törekszenek az energia-önellátásra (EnergyWorld 2016, 1–5). Míg 2011-ig a romániai lakossági gázellátás 20%-a függött az orosz importtól, addig 2016-ra ez az arány 1,7%-ra csökkent, mondhatni gyakorlatilag leállt az országba áramló földgázimport (Ziarul Financiar 2016, 1–78). Eközben az országos lakossági villamosenergia-fogyasztás esetében 2000 és 2015 között 8,4%-os átlagos növekedés volt megfigyelhető (INDEX MUNDI 2015). Közben a regionális energiastratégiák számottevő gazdasági és társadalmi előnyöket sorakoztatnak fel a helyi, megújuló energiatermelés mellett (ICEMENERG 2014, 1–89).

A székelyföldi, éppen kialakuló zöld energiaszektorban hasznosítandó erdészeti hulladékok és nyersanyagok versenyképes menedzsmentje érdekében szükség van egy megfelelő mennyiségben rendelkezésre álló alapanyagra, infrastrukturális fejlesztésekre, optimalizálási és tervezési folyamatra, valamint tőkeerőforrásra (Cambero et al 2015, 439–452). A tanulmány a zöld energia hasznosítását nulla kilométeres

energiaellátásként értelmezi, ahol a termelői kapacitás a helyi begyűjthető potenciálokra alapoz és működtetése azoktól függ. A helyi energiaellátói lánc sikeressége a technológiai felszereltségtől és a folyamatos optimalizáló logisztikától függ, ahol a felhasználás szintén lokális térben van elképzelve. A helyi falufűtőművektől kezdődően, kogenerációs erőművek kiépítését is célba kell venni, mégis a legfontosabb a helyi intézmények fűtési és villamosenergia-ellátásának technológiai újításokkal való kivitelezése és biztosítása. Jelen tanulmány a helyi fahulladékok számszerűsítését megfelelő részletezéssel kívánja bemutatni.

Székelyföld, földrajzilag Románia középső területén található történelmi régió, épp ezért napjainkban nem lehet egy aktuális adminisztratív határral beazonosítani (Kolumbán 2003, 1–31), a kutatás ennek alapján a három székelyföldi (Hargita, Kovászna és Maros) megye területére szól (1. ábra).

1. ábra: Székelyföld domborzata

A vizsgált terület az 1998-ban létrehozott Központi Fejlesztési Régió földrajzilag a keleti három megyéjét jelenti, közel 810 ezer lakossal (Institutul National de Statistica (INSa) 2014). Mivel erdős területekben bővelkedik, az utóbbi években egyre inkább növekszik az erdészeti fahulladékok iránti érdeklődés, főképp energetikai hasznosítás céljából. Az utóbbi években a vágástéri hulladékokat, fűrésztelepeken halmozódó fahulladékokat egyre gyakrabban felhasználják hőenergia termelésre. Az erdészeti hulladékok energetikai hasznosítása lehetőséget nyújt a gazdasági szektoron belül egy

kiegészítő jövedelemre. Az éghajlati felmelegedésben szerepet játszó üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentését az alulról érkező (bottom up) technológiai fejlesztésekkel érik el, miközben energiahatékonyságban is igen komoly előrelépések történnek (Gustavsson et al. 2015, 36–50). Az erdővagyonnal rendelkező helyi közösségek primér energiaforrásainak diverzifikálásával mérhető a helyi energiabiztonsági és -stabilitási hatás (IEA Bioenergy 2014). Az erdészeti fahulladék, ami lehet tűzifa, vágástéri fahulladék, fűrésztelepeken és fafeldolgozó üzemeknél maradó fűrészpor, fakéreg stb. mint elsődleges energiahordozó bioenergiává alakítható (pl. fűtés és/vagy elektromos árammá), vagy bio-üzemanyagokká/bio-energiahordozókká (pl. bioetanol, biodízel, illetve brikett és pellet előállítására), esetleg más bioalapanyagként lehet hasznosítani (pl. gyógyszeriparban, műanyaggyártásban, papírgyártásban stb.) (Demirbas et al. 2009, 1746–1760; Welker 2015, 7954–7676).

A fahulladékok összegyűjtésére nemrégiben több községben szociális vállalkozások indultak el, egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek a hegyi legelők takarítására, míg a városi köztisztaságért felelős vállalatok szintén külön fahulladék-begyűjtő csoportokat, aprító berendezéseket és energia-előállító berendezéseket működtetnek (Vajda 2015). Mindezek a kezdeti folyamatok a munkahelyteremtés mellett a jobban szerveződő helyi közösségek fejlődését segítik, valamint ezekkel egyre tudatosabb polgári magatartás minták alakulnak ki (Magyar Természetvédők Szövetsége 2013, 1–41).

Székelyföld kiterjedt erdőterülettel rendelkezik, területének 47%-a hegyvidékinek tekinthető, az erdővel borított területek aránya Kovászna megyében 46%, Hargita megyében 39,5%, Maros megyében pedig 32,7% (Agentia de Dezvoltare Regionala 2014, 1–78). Jelenleg főképp a fűrésztelepeken képződő fűrészport hasznosítják pellet és brikett előállítására, vagy a telepeken belül saját épületek fűtésére. A vágástéren halmokba összegyűjtött, de hátrahagyott ágak és fahegyek hasznosítására nem épültek ki helyi hasznosítások. A régióban az évenkénti termelődő és begyűjthető fahulladék mennyisége eléri a 449 ezer tonnát (Sebestyén 2016), ennek legnagyobb része Hargita megyében képződik. Továbbá Hargita és Kovászna megye számos községe tud dendromassza alapú energiaellátást fejleszteni, ami a helyi hő- és villamosenergia-igényt teljesen fedezni képes.

A fűrésztelepi fahulladékokból főként pellet és brikett készül, míg a vágástéri apadékok felhasználására a régióban frissen gyökeret vert technológiai újításokkal faaprítékot készítenek. P. McKendry (2002) a biomassza hasznosításának reneszánszát jelezte, megemlítve, hogy: I. a technológiai fejlődéssel, versenyképes költséggel az eddigi hulladékokat hő- és villamos energiává alakíthatjuk, II. stimulálja a mezőgazdasági termelést, így az agro-energetikai tevékenység plusz jövedelemforrás a vidéki térségek számára, III. a biomassza CO₂-semlegessége klímavédelmi és fenntarthatósági kérdéseket válaszol meg (McKendry 2002, 37–46). Mindez új technológiát és szerkezetváltást követel úgy a termelő, mint a fogyasztó részéről, – állítják a megújuló energiagazdálkodásban

előrehaladott német kutatóközpontok –, és mindezt a 21. században a megújuló energiák (továbbiakban ME) intenzívebb alkalmazásával érhetjük el (Dombi et al. 2014, 264–271). A biomassza hasznosításnak fontos helyi- és tovagyűrűző fejlesztési hatása van (Thrän, 2010 1–13), ugyanis összetett, újszerű termelési, ellátási és fogyasztói láncok kialakulását éri el. A hő- és villamos energia termelését általában helyi paraméterekhez méretezik, a magas hozzáadott értékű berendezések előállítását így gyakran a belföldi innováció jelenti. A helyben előállított energia fenntartható és decentralizált ellátást biztosít, pozitív hatással van a foglalkoztatásra, derül ki Kohlheb kutatásaiból (Kohlheb 2010), Bai (2016, 777–789) és del Rio-Burgillo (2008, 1325–1344) a helyi közösségi szellem fejlődését mint pozitív hatást említi, így az identitástudat megerősödésében is szerepet játszik. A beszállítók szükségessége a helyi vállalkozói réteg hálózatosodásával, a belső kohéziós erő emelkedését vetíti elő (Yener 2015, 3–11).

A történelmi régió területén az ország iparosításának időszakában villamosenergia-termelői infrastruktúra nem épült ki, így a régió az országos áramellátási hálózatra kapcsolódva az ország más területein termelt villamos energiával való ellátásra szorul. A tanulmány az erdészeti hulladékok potenciálját méri fel, értékeli a potenciálokra alapozott fűtési és villamosenergia-termelési lehetőségeket, valamint tárgyalja a hasznosítások stádiumát, ezeknek környezeti, gazdasági és társadalmi vetületeit.

Felhasznált adatok, módszerek

A kutatás a legfrissebb szakirodalmi áttekintését követően modern kvantitatív elemzési módszerekkel, önkormányzati szinten elemzi Székelyföld erdőgazdálkodási és fafeldolgozási melléktermékeit. A primer adatok alapján megvalósult fahulladék-mennyiségi becslés után a hozam adatok energetikai számítása történik.

A felhasznált adatok az INS (Országos Statisztikai Intézet) Megyei Statisztikai Intézetek adatbázisából származnak, a következők területekre vonatkozóan:

- Hargita, Kovászna és Maros megye népesedési adatok, 2014
- RomSilva által gyűjtött fakitermelési adatok, 2000–2015
- Erdészeti fakitermelési adatok, 2000–2015
- Fafeldolgozó –és bútoripari gazdasági mutatók, 2009–2014
- Háztartások villamosenergia ellátása, 2006–2014
- Távhőszolgáltatások működése, 2000–2016
- Földgáz lakossági fogyasztása, 2010–2016

A helyi szinten képződő vágástéri – és fűrésztelepi fahulladék mennyisége egyenesen arányosan változik a kitermelt famennyiséggel. Így az átlagos hektáronkénti kitermelhető famennyiséget ismerve (4–5 m³) felbecsülhető a helyi fahulladék mértéke is. Az elmúlt évek kitermelési adatait összevetve a feldolgozott vagy exportált famennyiséggel, pontosan megállapítható az a famennyiség, amit a településeken tűzifaként

használnak fel különböző formában, a következő összefüggés alapján:

$$T_i = (K_i - F_i)^{-1}$$

ahol T_i (m³/év) a tűzifa mennyisége, i a vizsgált év, K_i (m³/év) a vizsgált évben kitermelt famennyiség, valamint F_i (m³/év) a vizsgált évben feldolgozott fa mennyisége. 18%-os nedvességtartalommal számolva kiszámíthatjuk a várható energiahozamot is.

A tűzifa mennyisége mellett megállapítható a helyi fahulladék mennyisége is, így különböző potenciálszámításokat végezhetünk a székelyföldi településekhez tartozó erdőgazdálkodási melléktermékek tekintetében. A helyi erdészeti fahulladék potenciálját a következő összefüggés szerint számíthatjuk ki:

$$E_i = (A_h \cdot Q \cdot \rho \cdot L_e) \cdot 0,20$$

ahol az E_i (MJ/év) az erdőkitermelési és fafeldolgozási hulladék energiapotenciálja, i az általunk vizsgált év, A_h (ha) a helyi erdőterületek nagysága, Q (m³/ha/év) a fenntartható fakitermelés mennyisége, ρ (kg/m³) a különböző fafajok átlagosan számolt testsűrűsége, L_e (MJ/kg) 15 MJ/kg 18%-os nedvességtartalommal számolt energiartalom (Bartótfy 2000, 23–56), 0,20 a kitermelt famennyiségre számolt fahulladék részaránya. Az energiatermelhetőség fokát mind a tűzifa, mind a faapríték égetésnél a minél kisebb nedvességtartalommal növelhetjük. A természetes száradással 18%-os nedvességtartalmat érhetünk el, alacsonyabbat azért nem, mert a levegő páratartalma nem engedi a kiszáradt fa nedvességtartalmát bizonyos százalék alá esni.

Másik szempontból a helyi erdészet kivágási terveit évről évre a helyi önkormányzatok és erdészeti hatóságok állapítják meg. Mindez befolyásolhatja az elérhető erdészeti faapríték és tűzifa mennyiségét is. Regionális vizsgálat révén az éves helyi eltéréseket egy nagyobb, 15 éves időszakban mért statisztikai adatsorral tudjuk áthidalni, figyelembe véve a megfigyelhető átlagos kitermelést és az utóbbi évek kitermelési trendjét, arra alapozva, hogy mindezek a következő években is hasonlóak lesznek.

A vizsgált területen az önkormányzatok szintjén felgyülemelő fahulladékok és tűzifamennyiségek becslése után potenciális energiahozamokat kapunk eredményül, amit integrálunk egy végső potenciális energiahozam eredményként, a következő összefüggés szerint:

$$P_{int} = \sum (T_i \cdot E_i)$$

ahol P_{int} (TJ/év) a fás biomasszákból származó potenciális energiahozam, T (TJ/év) a vizsgált időszak tűzifamennyisége, valamint E_i (TJ/év) a vizsgált időszak vágástéri és fűrésztelepi fahulladéka.

A potenciális energiahozam eredményeit a helyi hő- és energiaigénnyel tudjuk összevetni. Kérdésünk az, hogy a helyi rendelkezésre álló fahulladékkal hány százalékban látható el a helyi lakosság hő- és villamosenergia-igénye egy általunk figyelembe

vett berendezés hatásfokával számolva. Mindezt a következő összefüggés segítségével számíthatjuk ki:

$$E_{\text{sup}} = \sum \frac{E_{\text{dem}}}{L_{\text{pot}}} = \left[\frac{(E_p \cdot L_p)}{(L_{Ep}^i \cdot 0,85)} \right]$$

ahol E_{sup} (%), a potenciális helyi energiaellátás foka, E_{dem} (TJ/év) a helyi lakosság éves energiaigénye, L_{pot} (TJ/év) a helyi energiapotenciál, E_p (J/év) az egy főre eső hő- és villamosenergia-igény, L_p a helyi lakosok száma, a L_{Ep} (TJ/év), a helyben termelődő fahulladék potenciális energiahozama. A jelenlegi technológiai körülmények között a faapríték tüzelésű erőművek hatékonysági foka 80–90%-os, így egy átlagos 0,85-ös szorzó került a számításokba.

A környezetenergetikai vizsgálat eredményeit az ArcGIS 10.1 térinformatikai program segítségével térképen is megjelenítjük. A potenciálemzés eredményeire alapozva, technikailag is megvalósítható projektjavaslatok kerülnek bemutatásra, amelyek a befektetőknek és az önkormányzatoknak vagy a helyi egyesületeknek iránymutatóak lehetnek.

A potenciálemzés mellett a tanulmány aktuális helyzetképet is ad a székelyföldi fakitermelés és mezőgazdasági szektor jellegéről, valamint az eddigi energetikai beruházásokról és azok hozadékaikról.

Székelyföld rövid gazdasági és energetikai vizsgálata

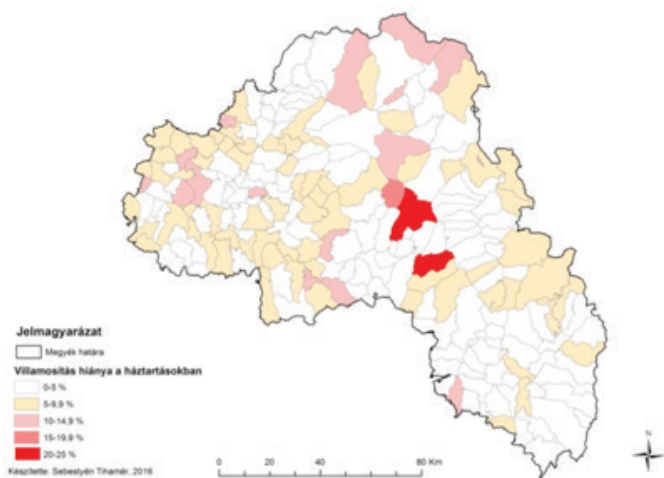
A Székelyföld mint térség Románia olyan régiója, amely társadalmi, infrastrukturális és gazdasági szempontból fejlesztést igényelő állapotban van (Nagy 2011, 267–275). A tanulmányban a következő területeken csoportosítható gyorselemzést készült:

1. A régióban a vidéki lakosság aránya 50% körül mozog, (Hargita 56%, Kovászna 50,2% és Maros 48,3%), a társadalom városiasodásának üteme a gyorsan iparosított városok övezetében a rendszerváltás után bekövetkezett szerkezeti válság miatt megfordult. Miközben 1990-ben Hargita megye vidéki lakossága 52%-ra tehető, 2014-re már elérte az 56,5 %-ot, ez a trend figyelhető meg Kovászna megyében is, miközben Maros megyében enyhén növekedett a városi lakosság számaránya 2014-re 51,7%-ra (ADR 2014, 1–266). A régióban 24 város található, a városi terület a régió 12,8%-át teszi ki.

2. Székelyföldön a hegyvidéki zónákban nehezebb a villamosenergia-ellátás infrastruktúrájának kiépítése, jelenleg is számos olyan szétszórt hegyi község található, amelynek falvaiban részben villamosenergia-ellátás nélkül működik a háztartások egy része. A Renerg (2008) átfogó elemzése szerint Hargita megyében 34 faluban a 1360 háztartás villamosenergia-ellátás nélkül működött, Kovászna megyében ez 23 településen 414 háztartásra vonatkozott, Maros megyében 53 településen összesen 768

háztartás működött villamos energia nélkül (2. ábra). Az utóbbi időkben a településektől távolabb épülő hétvégi házak miatt a villamos energiával nem ellátott háztartások száma növekedik.

2. ábra: Székelyföld háztartásainak villamosenergia-ellátásának állapota

3. A vizsgált régióban kizárólag a városokban működik távhőszolgáltatás, a 2000-es évektől fogva viszont folyamatosan csökkent a lakossági távhőszolgáltatás (Gcal) felhasználása, ez az érték Kovászna megyében 486 ezer Gcal-ról (2000) 6 ezerre csökkent (2014), Hargita megyében 388 ezer Gcal-ról 68 ezerre, míg Maros megyében 711 ezerről 12 ezerre csökkent 2000 és 2014 között (Institutul National de Statistica (INSf) 2014). A városi lakosság zöme tehát saját hőközpontot szerelt lakásába, ami főképp földgázalapú. A problémát az okozza jelenleg, hogy az egyre növekedő földgázárak fűtésszezonban a háztartások jövedelmének 25–40%-át felemésztik (Muntean 2011, 1–18). Kovászna megyében 2000-ben 6 településen, 5 városban és Uzon községben volt távhőszolgáltatás. 2016-ban már csak egy városban, az extrém hidegrekordokról híres Bodzafordulón működik, biomassza alapú hőközpont, amit egy dán együttműködés és támogatás segítségével 2007-ben indítottak el. Hargita megyében 2000-ben 7 városban volt távhőszolgáltatás, 2016-ban ebből 5 településen működik az ellátás, kivétel nélkül átálltak a távhőszolgáltatók fahulladék alapú fűtésre. Maros megyében 2000-ben 10 városban és 2 községben volt távhőszolgáltatás, mára viszont csak Segesváron működik még lakossági hőenergia-szolgáltatás, ott még mindig földgázt használnak (Institutul National de Statistica (INSg) 2016). Kovászna megyében

a 45 községből 9 községben van földgazdálkodás, Hargita megyében az 58 községből 19 községben, míg Maros megyében a 91 községből 71 községben.

4. A régió részeként a Kovászna megyében található munkahelyeknek csupán 12,3%-a található vidéki településeken, ez a vidéki települések vállalkozásainak hiányát jelzi. Valamivel jobb helyzetben van Maros megye, illetve Hargita megye, itt a vidéki településeken regisztrált munkahelyek a megyei összes munkahelyeknek a 19,7%-át illetve 17%-át adják (ADR 2014, 1–266). Mindez azt mutatja, hogy a vidéki településeken főként az önálló mezőgazdaság az elterjedt életforma, így az itt dolgozó munkaerő nem jelenik meg semmilyen gazdasági statisztikában, illetve nagyfokú a városokba, munkába ingázók száma. A régióban több mint 100 ezer ember dolgozik az erdőgazdálkodásban és fakitermelésben, illetve a mezőgazdaságban. Ebből mindössze a foglalkoztatottak 10%-a dolgozik hivatalosan. Többségük önálló háztartásában dolgozik, ahol a kis méretű gazdaságok alacsonyan technológizált háztáji üzemeket jelentenek, valamint itt az egyre inkább az előregedő lakosság tevékenykedik. A lakosság erőteljesen előregedő trendet ír le, a 65 éven felüliek aránya 25,5%-os volt 2016-ban (Institutul National de Statistica (INSb) 2016).

5. Az optimális és fenntartható erdőgazdálkodás 3 t/ha/éves szárazanyag kitermelést enged meg, mindez 56GJ/ha/éves energiahozammal jár (Institutul National de Statistica (INSb) 2016), más értelmezésben 4–5 m³/ha-os kitermelést ajánlanak a fenntartható erdőgazdálkodás érdekében (Solymosi 1987). A régióban működő erdőgazdálkodást vizsgálva a 2000–2015 közötti időszak került elemzésre. Az elmúlt 15 évben a fakitermelés mennyisége, az éves fluktuációkat kiszűrve elmondható, hogy 25%-kal trendszerűen növekedett (Institutul National de Statistica (INSc) 2015). Hargita megyében a hektáronkénti fakitermelés mennyisége az évről évre változó kitermelési intenzitás ellenére számottevően nem változott, Kovászna megyében 35%-kal növekedett a kitermelés, míg Maros megyében a 2015-ös érték 48%-kal haladta meg a 2000-ben kitermelt famennyiséget. Az elmúlt 15 évben Székelyföldön Hargita megyében a legnagyobb a meglévő erdőterületekre eső hektáronkénti kitermelt famennyiség, ez átlagosan 4,32 m³/ha, Kovászna megyében ez 3,01 m³/ha, míg Maros megyében 3,44 m³. Az 1. táblázatban áttekinthető Székelyföld 2014-ben regisztrált fakitermelése.

6. A régióban 2000-ben míg a mezőgazdaság és a fafeldolgozó szektor a GDP 13,8%-át tette ki, mára egyre jobban kiszorul a versenyképtelenségéből fakadóan, ugyanis 2015-re már alig 8%-os GDP-részesedést ért el. Szükségesnek látszik tehát a primer szektor működésének újratervezése és re-technológizálása. A szektor versenyképességét növelni lehet az energiatermelésben és -ellátásban való szerepvállalással, mivel az energiatermeléssel egy újszerű szerephez jut (Gustavsson 1997, 959–697; Perttu et al. 2015, 224–232; Zhen-Yu 2016, 144–153). Kovászna megyében a mezőgazdaságban és erdőgazdálkodásban dolgozik a foglalkoztatott lakosság 27,83 %-a, Hargita megyében ez az arány 31,18%, Maros megyében pedig 28,46% (Zhen-Yu 2016, 144–153). A

kitermelt fa a feldolgozó infrastruktúra hiánya miatt feldolgozatlanul kerül értékesítésre, így a helyi, jó minőségű alapanyagok alacsony áron kerülnek ki a régió határain kívülre. A helyi tőkefelhalmozódási esély így alacsony szinten marad, ami feltétele az (endogén) technológiai fejlődésnek (Jung 2013, 483–489), miközben a magas hozzáadott értékű termékek előállítására nem dominál. A rendelkezésre álló legfrissebb adatok szerint a régió 2,5 millió köbméter fát termelt ki 2014-ben, ebből 37%-át, azaz 947 ezer köbmétert feldolgozott és értékesített, amiből 285 millió eurós jövedelmet tudott produkálni (2. táblázat).

1. táblázat: Székelyföld fakitermelése famennyiség és fátípusok szerint 2014-ben (Institutul National de Statistica [INSd] 2014)

	Tülevelű fa (ezer m ³)	Bükkfa (ezer m ³)	Tölgyfa (ezer m ³)	Egyéb keményfák (ezer m ³)	Egyéb puhafák (ezer m ³)	Kitermelt famennyiség (ezer m ³)
Kovászna megye	278.70	250.20	33.00	49.70	21.30	632.90
Hargita megye	808.20	187.80	8.40	25.50	12.90	1042.80
Maros megye	351.50	321.60	46.50	107.20	17.90	844.70
Összesen	1438.40	759.60	87.90	182.40	52.10	2520.40

2. táblázat: Székelyföld fafeldolgozása és az ebből származó exportja 2013-ban (Institutul National de Statistica [INSe] 2013)

	Kitermelt famennyiség (ezer m ³) 2014	Értékesített famennyiség (ezer m ³)	Kitermelt fából feldolgozott és értékesített mennyiség (%)	Fa- és fatermékek exportja (mil. euró)	Fa- és fatermékek aránya a teljes exportból (%)
Hargita megye	632.9	229.8	36.30905	103.05	34.5
Kovászna megye	1042.8	294.4	28.23168	21.5	7
Maros megye	844.7	423.4	50.1243	161.14	19.5
Összesen	2520.4	947.6	37.59721	285.69	

Székelyföld erdőgazdálkodásából származó fahulladékok potenciálja

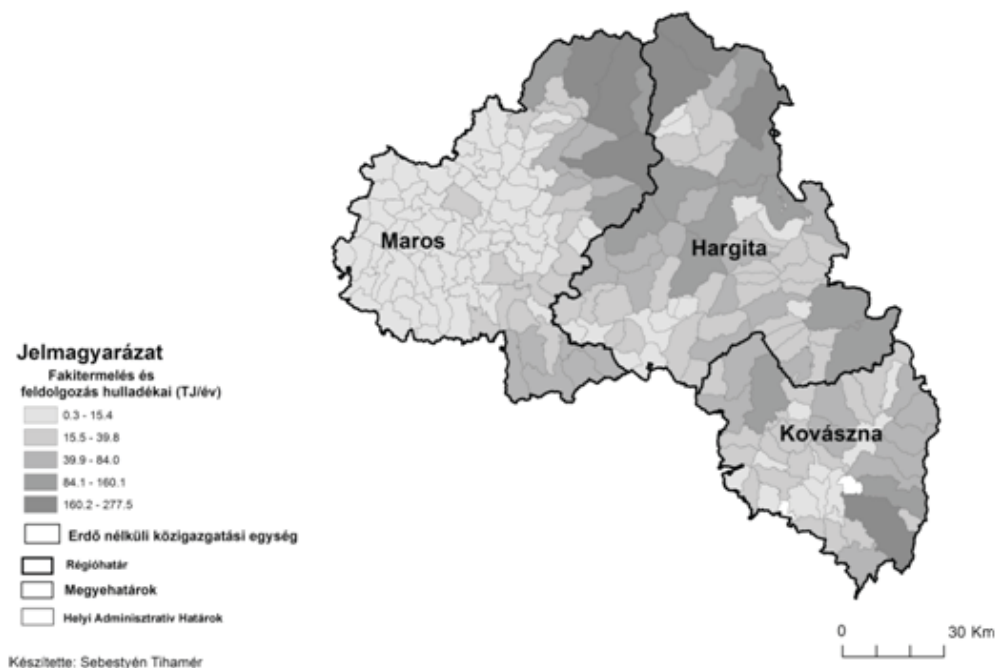
A régió a ME közül a legnagyobb mennyiségben – az erdészeti potenciálnak számít – tüzelhető biomassza-tartalékkal rendelkezik (Turcu 2013, 1–59). Ennek ellenére a hasznosítása már sokkal bonyolultabb. Székelyföldön hiányzik az energetikai szektor, ugyanis Románia iparosítása idején ebben a régióban sokrétű megfontolással elkerülték a stratégiai fontosságú energetikai beruházásokat. Eltekintve néhány törpe vízerőműtől és kisebb napelemparktól, amelyek szintén az utóbbi években épültek, a régió közel 800 ezres lakossága az országos villamosenergia-hálózattól függ. A helyi lakosság körében alig ismertek a ME hasznosítási lehetőségei, így a zöld energiaszektor fejlődését elsősorban a helyi tőke hiánya mellett a technológiai szakismeret hiánya tartja féken.

A tanulmány szerzője együttműködve a sepsiszentgyörgyi Green Energy Innovative Biomass Clusterrel közös kutatást folytat a székelyföldi fahulladék potenciálok felmérésével kapcsolatban. A kutatás célja számszerűsíteni az égethető biomassza-potenciálokat a környezeti fenntarthatóság elvén, amely esetében a természetvédelmi területek nem kerülnek a potenciális felmérésbe. A helyi fahulladék energetikai hasznosítására szóló befektetésre alkalmas települések feltérképezése után alapvető cél bemutatni a decentralizált energiaellátás lehetőségeit is, valamint értékelni a hasznosítások gazdaságra gyakorolt eddigi és jövőbeli hatásait.

A székelyföldi erdőborítottság országos átlag felettinek számít, míg Hargita megyében dominálnak a tűlevelű erdők (200 ezer ha), addig Kovászna megyében 67,4 ezer ha és Maros megyében 87,1 ezer ha található. Lombhullató erdőkből Hargita megyében kevesebb található (67,1 ezer), viszont Kovászna megyében (102,2 ezer ha) és Maros megyében (128,1 ezer ha) jóval nagyobb területen fordulnak elő. A régióban összesen 654 ezer ha erdő található, közel azonos arányban tűlevelű és lombhullató össze. Évente a nagy mennyiségű fakitermelés ellenére elenyésző területen történik újraültetés. Átlagosan az utolsó 15 évben Kovászna megyében 250 ha erdőt ültettek újra, Hargita megyében kevesebb mint ezer hektárt, Maros megyében pedig közel 400 ha erdőt ültettek újra, mindez a meglévő erdőterületekre számítva azt jelenti, hogy az erdők területének 0,25%-án történt tudatos visszaültetés.

Székelyföldön a legnagyobb erdőterületekkel rendelkező községeknek 20 ezer hektárt meghaladó természetes erdejük van, az itt évente felhalmozódó fahulladék mennyisége eléri a 13–17 ezer m³-es hozamot. Energiahozamban számolva a Maros megyei Libánfalva, Palotailva és Ratosnya, a Hargita megyei Tölgyes, Zetelaka, Gyergyószentmiklós, Gyergyóújfalu, Gyergyóalfalu, Gyergyóremete, Csíkszentgyörgy, Kászonyaltíz, a Kovászna megyei Zágonyban és Gelencén évi 200–278 TJ energiapotenciál áll rendelkezésre (3. ábra).

3. ábra: Székelyföld fahulladékainak energiapotenciálja

A potenciálbecslési eredmények azt mutatják, hogy a régióban összesen 81 olyan község van, ahol a helyben képződő fahulladékokat a helyi intézmények hő-, illetve villamosenergia-ellátását biztosítani tudnák. A három megye 214 önkormányzatának 37%-a közel 15–20%-ban tudná csupán a fahulladékokkal ellátni saját hő- és villamosenergia-igényét. A helyi tűzifa mennyiség figyelembe vételével már ez az érték jelentősen emelkedik: a községek kétharmada egy 85%-os hatékonyságú kogenerációs erőművel a községek kétharmadának tudná biztosítani decentralizált energiaellátást. Ebben az esetben viszont számos technikai kérdés felvetődik, amit a jelenlegi tanulmány nem tud tárgyalni, például a nyári hónapokban működtetnék-e az energiaközpontok, mit lehetne kezdeni a fűtési szezonon kívül az óriási mennyiségű hőenergiával, az erőművek ellátásához egy sor technológiai berendezés szükséges, ami emelt szintű helyi társadalmi szervezethez és szakértelmezt igényel stb.

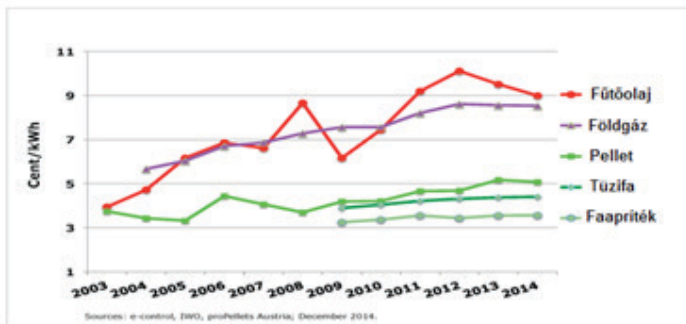
Kizárólag a helyi fahulladékok energetikai hasznosításával három község a helyi energiaigények fedezésén túl 70-80%-kal több energiát képes termelni, ezek sorrendben Rastonya, Palotailva és Gyergyótölgyes. További 11 község, mint a Hargita megyei Gyergyóholló, Kászonaltíz, a Maros megyei Felsőrépa, Gödemesterháza, Bélbor,

Libánfalva stb. képes teljes energia-önellátásra. 20 további község tudná az energia-önellátást 75%-ban fedezni a fahulladékokból, ezek közé sorolható Eszternek, Zágón, Varság, Borszék város stb., részben (30–50%-ban) szintén önellátó lehetne Zetelaka, Alsóköhér, Homoródalmás, Székelyandrásfalva, Gyergyóalfalu, Kommandó, Tusnád város, Bereck stb.

A fahulladék-hasznosítás gazdasági, társadalmi és környezeti vonatkozásai

A régióban 2009-ben egy mára már országos jelentőségű klasztert alapítottak, amelynek tagjai lendületes munkával promóválják a fahulladékok energetikai hasznosítását. Az intézmények, ipari parkok, ipari épületek, de akár háztartások számára is felhasználható, korábban csak hulladékként kezelt fahulladékból készülő faapríték olcsó energiaforrásnak számít. Mindez azért lehetséges, mert Romániában, ahogy Ausztriában, Svédországban de más nyugat-európai országokban is, az egy kWh energiára vetített energiahordozó-árak közül a legolcsóbbnak a fahulladék, faapríték bizonyul (4. ábra).

4. ábra: A fűtőanyagok árvaltozása 2003–2014 között az EU-ban (IWO 2016)

Székelyföldön a 2015-ös évben rekord méretű fahulladék-égető erőművet állítottak üzembe, a klaszter keretén belül 1850 kW teljesítményt (Bartha 2015), összesen hét hőerőművet, amiből négy közintézményben működik, továbbá a rétyi fafeldolgozó ausztriai befektetéssel működő 65 MW-os kogenerációs üzem is felépült (Petráss 2015, 1–100). A növekvő zöld energiahasznosítás főként az egyre olcsóbb technológiával magyarázható, nemcsak globális szinten, hanem a régióban is, hiszen a fahulladék energetikai hasznosítása olcsóbb a fosszilis tüzelőanyagoknál. Emellett legalább ennyire fontos tény, hogy az energiahatékonyság növelésére és a megújuló energiák hasznosítására egyre könnyebb banki vagy állami finanszírozási forrásokat elérni. A COP21 párizsi klímacsúcs után ismét napirendre került a hazai karbonkibocsátás kérdése, valamint a megújuló energiák hasznosításának támogatása.

Számos önkormányzat és vállalkozás felismerte a gazdasági lehetőséget: az olcsóbb fűtési költségekkel a megtakarított pénzt más jellegű tevékenységek támogatására tudják átcsoportosítani. A kezdeti magas befektetési költségeket főként a Norvég Alap támogatásával, EU-s és hazai programok segítségével fedezték. Továbbá az önkormányzatok területén összegyűjtött hulladékfából megoldható a helyi közintézmények fűtése, miközben a környezet rendezettebbé válik a fahulladékok összegyűjtésével. Nem utolsósorban mivel a fatüzelés CO₂-semlegesnek tekintett fűtőanyag (Sedjo 2013, 1–21), így az adott intézmények karbonlábnyoma jelentősen csökken. Bár a CO₂-semlegesség ezen a téren sok esetben vitatott (Johnson 2008, 165–168), jelen esetben mégis nagy szerepet játszik a karbonkibocsátás enyhítésben, ugyanis a legtöbb intézmény fűtésénél a kiváltott fűtőanyag a földgáz volt.

A régióban 120,81 MW beépített teljesítmény (2016) konvencionális energiahordozókkal való működtetése éves átlagban 8250 óra üzemórával megközelítőleg 990 GWh energiatermelést jelent, aminek a karbonkibocsátása hő- és villamosenergia-termelés esetén a romániai technológiai adottságokat figyelembe véve kWh-ként 413,44 gramm CO₂ kibocsátást eredményez (3. táblázat) (IEA Bioenergy 2007, 1–12). A vizsgált energiamennyiség összesen évenként 498 ezer tonna CO₂-kibocsátást jelent. Ennek az energiamennyiségnek az előállításához 99 millió köbméter földgáz elégetése szükséges, faaprítékból pedig 249170 tonnára van csak szükség. 2016-ban az E-ON Románia 1,65 RON árat szabott 1 m³ földgáznak, miközben a faapríték tonnája 60–65 euró körül mozog a hazai piacon. Így a számításaink szerint a faaprítékkal való energia-előállítás évente 22 millió euró megtakarítást jelent a régióknak, más szóval a faapríték a földgázzal szemben 60%-kal olcsóbbnak számít az 1 kWh energiateljesítmény előállításra vetített árakkal számolva.

3. táblázat: Székelyföldi energiatermelés összehasonlítása földgáz és faapríték esetében

	Beépített teljesítmény (MWh)	CO ₂ -kibocsátás (t)	Földgáz (m ³)	Faapríték (t)
Hőenergia	104,81	432341,25	86468250	216170.62
Villamos energia	16	66000	13200000	33000
Összesen	120,81	498341,25	99668250	249170.62
Energiaárak (mil.€) (2016)			36,95 ¹	14,95 ²

¹ E-ON Romania, 2016

² Green Energy Romanian Innovative Biomass Cluster, 2016

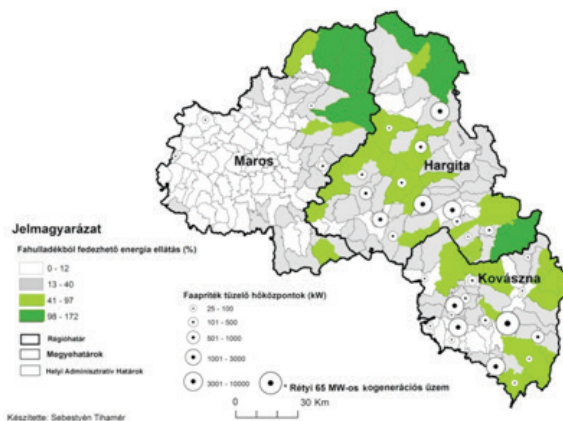
Székelyföldön a faapríték alapú erőművek kapacitása évről évre növekedik. 2016 tavaszán összesen 120,81 MW beépített teljesítményt tartottak nyilván (5. ábra). Ebből a Green Energy klaszter közel 20,1 MWt teljesítményt üzemelt be összesen 153 hőközpont segítségével. A régióban több mint 9 településen működik faapríték alapú távhőszolgáltatás közel 35 MWt teljesítménnyel. Mégis megfigyelhető, hogy a megújuló energiákba a leggyorsabban a helyi vállalkozások fektetnek be, ilyen például a 4 MW hőközpontot létrehozó árkosi virágkertész, ahol nagy mennyiségű hőenergia előállításra van szükség, a sepsiszentgyörgyi köztisztasági vállalat 500kW-os hőközpontja, amely saját épületcsarnokát fűti a városi fahulladékokkal stb. A legnagyobb teljesítményű befektetések tehát a vállalkozói szférából érkeznek, általánosságban jellemző, hogy a közintézmények sokkal lassabban nyitnak az alternatív és újszerű megoldások felé. A régióban a vállalkozások által megvalósított hasznosítások nagysága meghaladja a 75 MWt hőteljesítményt, valamint a 16 MWe villamosenergia-teljesítményt. Az ország legnagyobb kogenerációs faapríték alapú erőműve a Kovászna megyei Rétyen működik, ahol egy 65 MW-os erőműben 45 MW-t hőenergia előállítása érhető el, valamint 15MWe villamos energiát is előállítanak gőzturbinák segítségével. Az erőmű teljes kapacitásával működtetve óránként 40 t fahulladékot képes elégetni (IEA Bioenergy 2007, 1–12).

A helyi fahulladékok energiapotenciál-becslését statisztikai módszerrel hasonlítottuk össze a hasznosításokra irányuló befektetések telephelyválasztásával. A két adatbázis közötti összefüggés vizsgálatra a Pearson-féle korrelációs együttható függvénnyel számoltunk. A régió három megyéjében összesen 214 önkormányzat található, a hipotézis felállításakor pedig elsősorban az fogalmazódott meg, hogy:

1. Nincs szignifikáns kapcsolat a helyi fahulladék energiapotenciáljának mértéke és a hasznosítások telephelyválasztása között,
2. Nincs szignifikáns kapcsolat a helyi energiapotenciál mértéke és a beépített hasznosítások teljesítménye között.

A vizsgálat eredményét tekintve elmondható, hogy mindkét hipotézist el kell fogadni, tehát 95%-os valószínűséggel ($r=0.1099$) nincs hatással a helyi nagymértékű fahulladék jelenléte a beépített hasznosítások telephelyválasztására. A második esetben, amikor a helyi energiapotenciált a beépített helyi teljesítménnyel vetettük össze ($r=0.1246$), akkor nem elfogadható szignifikanciaszinttel ugyan, de észrevehető egy negatív korreláció, avagy a kevesebb helyi fahulladék-potenciállal rendelkező önkormányzatok nagyobb energiahasznosító teljesítményt helyeznek üzemben. Főként utóbbira a városok esetében érvényes példák vannak, ahol bár kisebb a településen előállítható faapríték mennyisége, a biomassza alapú hőközpontok teljesítménye meghaladja a vidéki településeken működtetett energiatermelő egységek teljesítményét.

5. ábra: Helyi fahulladék energiapotenciálja vs. beépített faapríték alapú erőművek elhelyezkedése

Összegzés

A tanulmány olyan új környezetenergetikai eredményeket hozott, amelyeket hasonló megközelítéssel még Székelyföldön nem kutattak korábban. A kutatás megalapozó eredményei a későbbiekben felhasználhatóak a régió biomassza energiastratégiájában, amit a Green Energy klaszter stratégiaépítésekor célként tűzött ki.

A fahulladék energiapotenciálja eléri régiószinten a 7012 TJ/éves hozamot, ami megközelítőleg 510 ezer m³ fahulladékot jelent a vágástéri apadékokból, valamint az elsődleges fűrésztelepi fafeldolgozás hulladékaiból. Az utóbbi 15 évben átlagosan 2,5 millió m³/év fát termeltek ki a régióban, ebből a fahulladék megegyezik a tanulmányban kiszámolt fél milliós értékkel. A kitermelt fának 37%-át dolgozták fel és értékesítették, emellett még fennmarad egy közel egymillió m³ mennyiségű fahozam, amit tűzifaként értelmezhetünk. Jelenleg a tűzifát a régióban klasszikus fűtésrendszerekben főként hőenergia előállításra használják fel, kisebb arányban pedig főzési célokra, nagy átlagban 20–35%-os hatékonysággal.

Amennyiben fokozatosan a modern tüzelési technológiai berendezések alkalmazására tér át a régió lakossága, a hőenergia előállításához szükséges tűzifa mennyisége 20, 30, illetve hosszútávon akár 50%-kal csökkenni fog. A tüzeléstechnikai újítások mellett 2009-től elindult az intézmények és a lakóépületek energiahatékonyságát növelő hőszigetelések folyamata is. Emellett ne feledkezzünk meg arról, hogy időközben fokozatosan növekedik a fahulladékok energetikai hasznosítása is. Az így piacon maradó tűzifa mennyisége elérheti közép- és hosszútávon az 500 ezer m³-t. Ebben az esetben valamelyest csökkenteni lehet a helyi fakitermeléseket, – az erdővagyon és

környezetóvás érdekében,– valamint növelhető a faipari termékek mennyisége, ezáltal a régió fa- és bútorexportjában további növekedés várható. Az energiahatékonyság mellett a helyi profítnövekedéssel a tőkefelhalmozódás felgyorsulhat.

A potenciálokat illetően számos község a hő- és villamosenergia-igényét önállóan fedezhetné kogenerációs üzemek telepítésével. Húsz községnek 75%-ban van lehetősége a teljes hő- és villamosenergia-igényét fedezni fahulladékból. Több mint 50 önkormányzat képes lenne a helyi intézmények fűtését és villamos energiáját helyi tüzelhető biomasszával fedezni. 21 olyan település van, főként nagyobb városokban, ahol a tüzelhető biomassza 1–2%-os energiaellátást biztosíthat, itt kisméretű felhasználásra van lehetőség, például néhány iskola, vállalat vagy más épületek energiaellátása.

A Székelyföldön előállított automatizált biomasszakazánok több alkalmi tesztelés során 89,8%-os hatékonyságot értek el (Bartha 2015), az eddigi alapanyagigényüket és teljesítményüket figyelembe véve 1 MW teljesítmény teljes éves (8700 óra) működtetéséhez 12569 m³ fahulladék szükséges. A fűtési szezonban működtetett biomasszaközpontok éves alapanyagigénye ennek megfelelően 6250 m³. Figyelembe véve a székelyföldi potenciálokat, elmondható, hogy a fahulladékok felhasználására összesen 87,88 MW teljesítmény építhető be. Amennyiben a fenntartható erdőgazdálkodás paramétereit mellett a teljes famennyiséget figyelembe vesszük, a régióba beépíthető és üzemeltethető biomassza-teljesítmény 399,4 MW-ot ér el.

A helyi intézmények fűtési rendszerének korszerűsítése állami támogatások nélkül is legtöbb 7–8 éven belül megtérülne (Koós–Kókai 2012, 229–236). A székelyföldi megyékben a munkanélküliség országos átlagon felüli (7–8%-os). A biomassza-erőművek üzembe helyezése 830–3760 új munkahely létrehozását jelentené. Mivel a nyersanyag begyűjtésénél főképp az alacsonyan képzett, sérülékeny társadalmi rétegeknek biztosítana munkaalkalmat, az indirekt munkahelyteremtés régiószinten több ezerre tehető.

Székelyföldön a ME hasznosításából a legnagyobb törekvés a tüzelhető biomassza hasznosítására irányul. 2009-ben Sepsiszentgyörgyön (Sfântu Gheorghe) alapították a Green Energy Biomass Clustert, ami közel 50 befektetővel, 3 hazai egyetemmel, több civil szervezettel, számos nemzetközi kapcsolattal, 2016-ra országos oktatási-kutatási programot és üzlethálózatot épített ki. Számukra a cél a termelői-ellátói-fogyasztói kör helyi kiépítése, így valósítható meg az úgynevezett 0 km-es vagyis decentralizált energiaellátás. Kovászna megyében automatizált faőrleménnyel működtetett kazánokat fejlesztett ki egy vállalkozás, ami a 2006-tól összesen 153 hőközpontot állított működésbe. Az elmúlt évben rakétakazánokkal összekötött Stirling motorral hő- és villamos energia előállítását védte le egy másik helyi vállalat. Előbbi akár több MW-os kapacitású, míg utóbbi inkább magánlakásokban alkalmazható berendezéseket dobott piacra. A régióban több mint tíz vállalat készít évente több ezer tonna pelletet és brikettet, főként országos de nyugat-európai piacra is. Az intézményekben az utóbbi években sorra épültek a biomassza alapú fűtésrendszerek: Bodzafordulón 7 MW, Székelyudvarhelyen

10 MW, Szentegyházán 0,5 MW, Gyergyószentmiklóson 2 MW távfűtés működik szintén fahulladékok égetésével, a kiváltott energia legtöbb esetben a földgáz volt.

Irodalom

- ADR. 2006. Analiza potentialului valorificării energiilor regenerabile în Regiunea Centru. In *Poriect Resurse regenerabile de energie- o solutie pentru dezvoltarea durabila a doua regiuni Europene*. Bucuresti, 1–78.
- Băhnăreanu, Cristian. 2010. *Securitatea Energetică a României în context European*. București: Editura Universității Naționale de Apărare "Carol I."
- Bartha Sándor. 2015. *A biomassza tüzelésű kazánok előállításáról*. Sepsiszentgyörgy. <http://greenenergycluster.ro/index.php?language=en&page=42> (2015. febr. 8.)
- Cambero, Claudia–Sowlati, Taraneh–Marinescu, Marian–Röser, Dominik. 2014. Strategic optimization of forest residues to bioenergy and biofuel supply chain. *International Journal of Energy Research* 39: 439–452. DOI: 10.1002/er.3233.
- Demirbas MF, Balat M, Balat H. 2009. Potential contribution of biomass to the sustainable energy development. *Energy Conversion and Management* 50 (7): 1746–1760.
- Dombi Mihály–Kuti István–Péter Balogh. 2014. Sustainability assessment of renewable power and heat generation technologies. *Energy Policy* 67: 264–271. <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2013.12.032> (2016. febr. 2.)
- EnergyWorld. 2016. Romania: Opportunities for cooperation in energy security and efficiency with Denmark. *Romania & S.E. Europe Energy Magazine* 1–5.
- Gustavsson, Leif. 1997. Energy efficiency and competitiveness of biomass-based energy systems. *Energy* 22 (10): 959–967
- Gustavsson, Leif–Sylvia Haus–Ortiz, Carina A.–Sathre, Roger–Le Truong, Nguyen. 2015. Climate effects of bioenergy from forest residues in comparison to fossil energy. *Applied Energy* 138 (15): 36–50.
- ICEMENERG. 2014. *Analiza principalelor resurse si posibilitati existente la nivelul regiunii centru pentru producerea pe termen scurt și mediu de energie*. Bucuresti. 1–71.
- IEA Bioenergy. *Potential contribution of bioenergy to the world's future energy demand*. <http://www.ieabioenergy.com/MediaItem.aspx?id=5586> (2016. márc. 11.)
- IEA. 2014. *Energy Supply Security: The Emergency Response of IEA Countries*. Edition.
- INDEX MUNDI. 2015. *Romania Electricity Consumption*. www.indexmundi.com/romania/electricity_consumption.html (2016. márc. 1.)
- IWO. 2015. *Average annual price for heating fuel in Austria*. <https://gmienergyexpert.wordpress.com/2015/01/12/how-much-do-biomass-fuel-prices-fluctuate/> (2016. márc. 1.)
- Johnson, Eric. 2008. Goodbye to carbon neutral: Getting biomass footprints right.

- Environmental Impact Assessment Review* 165–168. DOI:10.1016/j.eiar.2008.11.002
- Jung Wan Lee. 2013. The contribution of foreign direct investment to clean energy use, carbon emissions and economic growth. *Energy Policy* 55: 483–489. DOI:10.1016/j.enpol.2012.12.039
- Kohlheb Norbert. 2010. *A megújuló energiaforrások foglalkoztatási hatásának meghatározása Magyarországon*. Budapest: ESSRG.
- Kolumbán Gábor. 2003. *A Székelyföld fejlődési esélyei a román területfejlesztési politika keretei közt*. Vitaindító. www.magyar kisebbség.ro/pdf/2003_2-3_01.pdf (2016. márc. 23.)
- Koós Tamás–Kókai Péter. 2012. Távhőszolgáltatás kiterjesztésének és a földgázalapú hőtermelés biomassza tüzeléssel való kiváltási lehetőségeinek elemzése. *Anyagmérnöki Tudományok* 37 (1):. 229–236.
- Magyar Természetvédők Szövetsége. 2013. *Együttműködés a fenntartható helyi közösgéért, Módszertani segédlet és példatár EU projektek tervezéséhez*. Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013. www.husk-cbc.eu (2016. febr. 23.)
- McKendry, Peter. 2002. Energy production from biomass: overview of biomass. *Bioresource Technology* 83: 37–46.
- Muntean, Ion. 2011. *Vulnerabilitatea economiei naționale la scumpirea gazelor naturale*. Policy Brief, Institutul pentru Dezvoltare și Inițiativă Sociale (IDIS) „Viitorul”, 1–18.
- Nagy István. 2011. *Versenyképesség a székelyföldi megyékben*. http://www.jakabffy.ro/magyar_kisebbsseg/pdf/11nagy.pdf (2016. márc. 24.)
- Perttu Anttila–Lu–Min Vaario–Pertti Pulkkinen–Antti Asikainen–Jie Duan. 2015. Availability, supply technology and costs of residual forest biomass for energy – A case study in northern China. *Biomass and Bioenergy* 83: 224–232. DOI:10.1016/j.biombioe.2015.09.012
- Petrás István. 2015. Raport la studiu de evaluare a impactului asupra mediului, Instalati aferencte obtinerii energiei verzi. *Bioelectrica Transilvania Srl* 1–100, Reci.
- Reneg. 2008. *Analiza potentialului energiilor regenerabile in Regiunea Centru*. <http://documents.tips/documents/analiza-potentialului-energiilor-regenerabile-in-regiunea-centru-renergieu.html>, (2016. febr. 8.)
- Sebestyén Tihamér. 2016. Erdészeti és ültetvényekről származó biomassza, hasznosítható potenciálok Románia Központi Fejlesztési Régiójában. In *IV. Környezet- és Energia Konferencia, Debreceni Akadémiai Bizottság*, 2016. március 11–12.
- Sedjo, Roger A. 2013. *Comparative Life Cycle Assessments: Carbon Neutrality and Wood Biomass Energy. Resources for the Future, Discussion Paper*. 1–21.
- Solymosi Robert. 1978. Fahasználatunk helyzete, Fakitermelési lehetőségeink. *Az Erdő* 122 (4).

- Thrän, Daniela et al. 2010: Global biomass Potentials – resources, drivers, and scenario results. *Energy for Sustainable Development*. 1–13. DOI: 10.1016/j.esd.2010.07.004
- Turcu Ioan. 2013. *Studiu privind evaluarea potentialului energetic actual al surselor regenerabile de energie in Romania (solar, vant, biomasa, microhidro, geotermie), Identificarea celor mai bune locatii pentru dezvoltarea investitiilor in producerea de energie electrica neconventionala*. Bucuresti: ICEMENERG SA. 1–59.
- Vajda Lajos. 2015. *Clusterul Inovativ al Biomasei in Romania*. Targu Mures.
- Welker, Cassie Marie et al. 2015. Engineering Plant Biomass Lignin Content and Composition for Biofuels and Bioproducts. *Energies Journal* 8: 7954–7676, ISSN: 1996-1073. DOI: 10.3390/en8087654
- Yener Top. 2015. Waste generation and utilisation in micro-sized furniture-manufacturing enterprises in Turkey. *Waste Management* 35: 3–11. DOI:10.1016/j.wasman.2014.09.028
- Zhen-Yu Zhao–Jian Zou–Pan-Hao Wu–Hong Yan–George Zillante. 2015. Competitiveness assessment of the biomass power generation industry in China: A five forces model study. *Renewable Energy* 144–153. DOI:10.1016/j.renene.2015.12.035
- Ziarul Financiar. 2016. *Anuar Energie, Sectiunea Energie*. Bucureşti: Editia V. 1–78.

Statisztikai adattár

- Institutul National de Statistica (INSa). 2014. Populația stabilă pe sexe și grupe de vârstă – județe, municipii, orașe, comune(xls). Institutul național de Statistică, București
- Institutul National de Statistica (INSb). 2016. Populatia rezidenta la 1 iulie pe grupe de varsta si varste, sexe, medii de rezidenta, macroregiuni, regiuni de dezvoltare si judete. <http://statistici.insse.ro/shop/index.jsp?page=tempo3&lang=ro&ind=PO-P106A> (2016. febr. 1.)
- Institutul National de Statistica (INSc). 2015. Volumul de lemn recoltat pe specii, macroregiuni, regiuni de dezvoltare si judete. <http://statistici.insse.ro/shop/index.jsp?page=tempo3&lang=ro&ind=AGR306A> (2016. febr. 6.)
- Institutul National de Statistica (INSd). 2014. Volumul de lemn recoltat pe specii, macroregiuni, regiuni de dezvoltare si judete. <http://statistici.insse.ro/shop/index.jsp?page=tempo3&lang=ro&ind=AGR306A> (2016. febr. 5.)
- Institutul National de Statistica (INSe). 2013. Cifra de afaceri a unitatilor silvice, macroregiuni, regiuni de dezvoltare si judete. <http://statistici.insse.ro/shop/index.jsp?page=tempo3&lang=ro&ind=AGR307A> (2016. márc. 2.)
- Institutul National de Statistica (INSf). 2016. Energia termica distribuita pe judete si localitati. <http://statistici.insse.ro/shop/index>.

- jsp?page=tempo3&lang=ro&ind=GOS109A (2016. márc. 25.)
- Institutul National de Statistica (INSg). 2016. Energia termica distribuita pe judete si localitati, Unitati publice de interes local. <http://statistici.insse.ro/shop/index.jsp?page=tempo3&lang=ro&ind=GOS109A> (2016. márc. 25.)
- Intitutul National de Statistica (INSh). 2016. Sporul natural al populatiei pe medii de rezidenta, macroregiuni, regiuni de dezvoltare si judete, Bucuresti. <http://statistici.insse.ro/shop/index.jsp?page=tempo2&lang=ro&context=11> (2016. márc. 24.)
- Institutul National de Statistica (INSi). 2014. Populatia ocupata civila pe activitati ale economiei nationale la nivel de sectiune CAEN Rev.2, sexe, macroregiuni, regiuni de dezvoltare si judete, Bucuresti. <http://statistici.insse.ro/shop/> (2016. márc. 24.)
- Institutul National de Statistica (INSj). 2016. Populatia ocupata civila pe activitati ale economiei nationale la nivel de sectiune CAEN Rev.2, sexe, macroregiuni, regiuni de dezvoltare si judete, Bucuresti. <http://statistici.insse.ro/shop/> (2016. márc. 24.)
- Institutul National de Statistica (INSk). 2016. Someri inregistrati la sfarsitul lunii, pe categorii de someri, sexe, macroregiuni, regiuni de dezvoltare si judete. <http://statistici.insse.ro/shop/index.jsp?page=tempo3&lang=ro&ind=FOM103D> (2016. ápr. 11.)

A kötet szerzői

BAKA L. PATRIK (Brünn, 1991)

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Komárom

BALÁZS ALETTA JÚLIA (Kolozsvár, 1991)

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Hungarológiai
Tanulmányok Doktori Iskola, Kolozsvár

BÍRÓ LUKOVICS ANIKÓ (Dunaszerdahely, 1984)

Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

BOROS LÁSZLÓ (Csetfalva, 1986)

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

CSEH DÁNIEL (Jászberény, 1989)

Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

CSÍKOS TÍMEA (Szabadka, 1982)

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Pszichológia Doktori Iskola, Pécs

FÜLÖP ILONA (Szováta, 1966)

Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Debrecen

GAZDAG VILMOS (Zápszony, 1984)

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Hodinka Antal Nyelvészeti
Kutatóközpont, Beregszász

HEVŐ PÉTER (Komárom, 1989)

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi
Doktori Iskola, Budapest

HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA (Beregszász, 1982)

Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola, Budapest – Hodinka
Antal Nyelvészeti Kutatóközpont, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola,
Beregszász

ISTÓK BÉLA (Rimaszombat, 1990)

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola,
Komárom

JÁVOR REBEKA (Szabadka, 1989)

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Pszichológia Doktori Iskola, Pécs

KIS CSABA (Eger, 1988)

Eszterházy Károly Főiskola, Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger

KISS GÁBOR (Szeged, 1990)

Ludwig Maximilian Universität Katholische-Theologische Fakultät, Pázmány Péter
Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézet, Budapest

KOCSIS LENKE (Apatin, 1987)

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Nyelv- és Irodalomtudományi Doktori
Iskola, Újvidék

KOHUT-FERKI JULIANNA (Hetyen, 1989)

Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

LOVAŠ ELDINA (Zombor, 1991)

Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs

MAJOR IMRE (Kassa, 1984)

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola,
Komárom

MURÉNYI SZTELLA (Szabadka, 1988)

Újvidéki Egyetem, Természettudományi Kar, Kémia, Biokémia és Környezetvédelmi
Tanszék, Újvidék

NAGY ÁKOS (Marosvásárhely, 1986)

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Hungarológiai
Tanulmányok Doktori Iskola, Kolozsvár

NAGY ERIKA (Nagybecskerek, 1986)

Újvidéki Egyetem, Orvostudományi Kar, Újvidék

NÉMETY ALEXANDRA (Királyhelmec, 1989)

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola,
Komárom

ONDREJCSÁK ESZTER (Rimaszombat, 1985)

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi
Doktori Iskola, Budapest

OROSZ JÚLIA (Bátyú, 1990)

Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

PLONICKÝ TAMÁS (Királyhelmec, 1990)

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola,
Komárom

RÁD ANDRÁS-LÁSZLÓ (Szászrégen, 1987)

Babes-Bolyai Tudományegyetem, Ecumene Doktori Iskola, Kolozsvár

RÁD ANITA (Bánffyhunrad, 1990)

Babes-Bolyai Tudományegyetem, Református Tanárképző Kar, Alkalmazott teológia,
Kolozsvár

SÁROSI-BLÁGA ÁGNES (Csíkszereda, 1989)

Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Debrecen

SEBESTYÉN TIHAMÉR (Kézdivásárhely, 1990)

Babes-Bolyai Tudományegyetem, Földrajz Kar, Kolozsvár

SILLÓ ÁGOTA (Csíkszereda, 1988)

Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Debrecen

SIMKÓ CSILLA (Nyíregyháza, 1991)

Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

SZÉMAN E. RÓZSA (Kolozsvár, 1986)

Babes-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Hungarológiai
Tanulmányok Doktori Iskola, Kolozsvár

SZIMKOVICS TAMÁS (Ungvár, 1990)

Debreceni Egyetem, Informatikai Kar, Informatikai Tudományok Doktori Iskola,
Debrecen

SZINAY ILDIKÓ (Győr, 1987)

Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola, Budapest

SZITÁS ANDREA (Komárom, 1987)

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola,
Komárom

SZITÁS PÉTER (Komárom, 1987)

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola,
Komárom

VRÁBEL TÜNDE (Komárom, 1987)

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola,
Komárom